

This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

- + *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
- + *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
- + *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
- + *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at <http://books.google.com/>

Over dit boek

Dit is een digitale kopie van een boek dat al generaties lang op bibliotheekplanken heeft gestaan, maar nu zorgvuldig is gescand door Google. Dat doen we omdat we alle boeken ter wereld online beschikbaar willen maken.

Dit boek is zo oud dat het auteursrecht erop is verlopen, zodat het boek nu deel uitmaakt van het publieke domein. Een boek dat tot het publieke domein behoort, is een boek dat nooit onder het auteursrecht is gevallen, of waarvan de wettelijke auteursrechttermijn is verlopen. Het kan per land verschillen of een boek tot het publieke domein behoort. Boeken in het publieke domein zijn een stem uit het verleden. Ze vormen een bron van geschiedenis, cultuur en kennis die anders moeilijk te verkrijgen zou zijn.

Aantekeningen, opmerkingen en andere kanttekeningen die in het origineel stonden, worden weergegeven in dit bestand, als herinnering aan de lange reis die het boek heeft gemaakt van uitgever naar bibliotheek, en uiteindelijk naar u.

Richtlijnen voor gebruik

Google werkt samen met bibliotheken om materiaal uit het publieke domein te digitaliseren, zodat het voor iedereen beschikbaar wordt. Boeken uit het publieke domein behoren toe aan het publiek; wij bewaren ze alleen. Dit is echter een kostbaar proces. Om deze dienst te kunnen blijven leveren, hebben we maatregelen genomen om misbruik door commerciële partijen te voorkomen, zoals het plaatsen van technische beperkingen op automatisch zoeken.

Verder vragen we u het volgende:

- + *Gebruik de bestanden alleen voor niet-commerciële doeleinden* We hebben Zoeken naar boeken met Google ontworpen voor gebruik door individuen. We vragen u deze bestanden alleen te gebruiken voor persoonlijke en niet-commerciële doeleinden.
- + *Voer geen geautomatiseerde zoekopdrachten uit* Stuur geen geautomatiseerde zoekopdrachten naar het systeem van Google. Als u onderzoek doet naar computervertalingen, optische tekenherkenning of andere wetenschapsgebieden waarbij u toegang nodig heeft tot grote hoeveelheden tekst, kunt u contact met ons opnemen. We raden u aan hiervoor materiaal uit het publieke domein te gebruiken, en kunnen u misschien hiermee van dienst zijn.
- + *Laat de eigendomsverklaring staan* Het "watermerk" van Google dat u onder aan elk bestand ziet, dient om mensen informatie over het project te geven, en ze te helpen extra materiaal te vinden met Zoeken naar boeken met Google. Verwijder dit watermerk niet.
- + *Houd u aan de wet* Wat u ook doet, houd er rekening mee dat u er zelf verantwoordelijk voor bent dat alles wat u doet legaal is. U kunt er niet van uitgaan dat wanneer een werk beschikbaar lijkt te zijn voor het publieke domein in de Verenigde Staten, het ook publiek domein is voor gebruikers in andere landen. Of er nog auteursrecht op een boek rust, verschilt per land. We kunnen u niet vertellen wat u in uw geval met een bepaald boek mag doen. Neem niet zomaar aan dat u een boek overal ter wereld op allerlei manieren kunt gebruiken, wanneer het eenmaal in Zoeken naar boeken met Google staat. De wettelijke aansprakelijkheid voor auteursrechten is behoorlijk streng.

Informatie over Zoeken naar boeken met Google

Het doel van Google is om alle informatie wereldwijd toegankelijk en bruikbaar te maken. Zoeken naar boeken met Google helpt lezers boeken uit allerlei landen te ontdekken, en helpt auteurs en uitgevers om een nieuw leespubliek te bereiken. U kunt de volledige tekst van dit boek doorzoeken op het web via <http://books.google.com>

VERSLAGEN EN MEDEDEELINGEN

DER

KONINKLIJKE AKADEMIE

VAN

WETENSCHAPPEN.

VERSLAGEN EN MEDEDEELINGEN
DER
KONINKLIJKE AKADEMIE

VAN
WETENSCHAPPEN.

Afdeeling LETTERKUNDE.

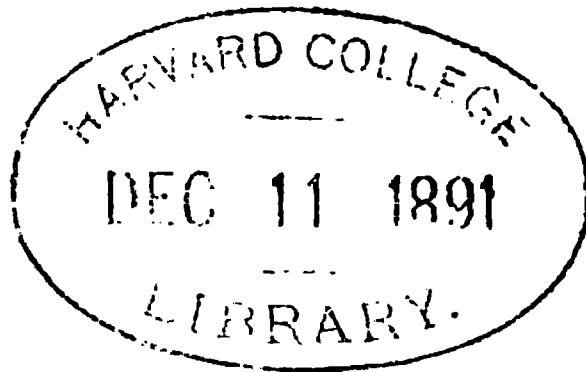

TWEEDE REEKS.
E e r s t e D e e l.

2
AMSTERDAM,
C. G. VAN DER POST.
1871.

~~IX. 169~~

LSoc3061.20

Minot fund.

I N H O U D
VAN HET
E E R S T E D E E L,
DER
TWEEDE REEKS.

PROCESSEN-VERBAAL
DER
G E W O N E V E R G A D E R I N G E N.

Vergadering gehouden op den	8 ^{sten}	November	1869	.	.	blz.	1.
"	"	"	"	13 ^{den}	December	"	40.
"	"	"	"	10 ^{den}	Januari	1870	66.
"	"	"	"	14 ^{den}	Februari	"	72.
"	"	"	"	14 ^{den}	Maart	"	123.
"	"	"	"	11 ^{den}	April	"	130.
"	"	"	"	9 ^{den}	Mei	"	140.
"	"	"	"	13 ^{den}	Juni	"	198.
"	"	"	"	12 ^{den}	September	"	202.
"	"	"	"	10 ^{den}	October	"	237.
"	"	"	"	14 ^{den}	November	"	312.
"	"	"	"	12 ^{den}	December	"	320.

V E R B E T E R I N G E N.

Blz.	7	reg. 38	<i>staat:</i>	terugtedeinsen.	<i>lees:</i>	niet terugtedeinsen
"	8	" 6	"	daaruit		moet wegvallen.
"	8	" 13	"	vorm	"	wortel
"	70	" 26	"	munten	"	penningen.
"	107	" 14	"	Geslagen	"	Gegoten of geslagen
"	107	" 27	"	Hendrik VII	"	Hendrik VIII
"	107	bij reg. 11—29	behoort deze aantekening:			

Zie over een en ander G. Semper, *der Stijl in den technischen und tektonischen Künsten*, B. II, S. 506 en volg. en de aldaar aangehaalde werken.

"	299	" 34	"	Ψπνου	"	Υπνου
"	300	" 28	"	αὐτός	"	οὗτος
"	322	" 16	"	gelgenheid	"	gelegenheid

GEWONE VERGADERING

DER AFDEELING

TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE
WETENSCHAPPEN,

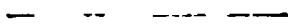
GEHOUDEN DEN 8sten NOVEMBER 1869.

Tegenwoordig de heeren: C. W. OPZOOMER, M. J. DE GOEJE, M. DE VRIES, A. KUENEN, S. A. NABER, P. J. VETH, W. C. MEES, W. G. BRILL, N. BEETS, C. LEEHANS, TH. BORRET, H. J. KOENEN, A. RÉVILLE, H. KERN, J. HOFFMANN, J. E. GOUDSMIT en de secretaris J. C. G. BOOT.

De heer Moll heeft bericht gezonden, dat hij door ongesteldheid verhinderd is de vergadering bij te wonen.

Door den heer Brill wordt namens de Commissie verslag uitgebracht over de verhandeling van Dr. P. L. Muller, praeceptor aan het Gymnasium te Leiden, over Nederlands eerste betrekkingen met Oostenrijk. De Commissie stelt voor dat stuk op te nemen in de Verhandelingen der afdeeling.

Op de vraag van den voorzitter of de vergadering zich daarmede vereenigt, zegt de secretaris, dat bij hem bezwaren bestaan tegen het rapport en tegen de conclusie. Terwijl in den regel verhandelingen aangeboden door leden, aan eene nauwgezette beoordeeling worden onderworpen en de afdeeling door het verslag in staat wordt gesteld over de waarde van het stuk eenig oordeel te vormen, is hier, nu

het geldt een geschrift van een jong mensch, die door geen titel aan de Akademie verbonden is, van die gewoonte afgeweken en verklaart de Commissie zich niet geroepen te achten om in eene beoordeeling van het werk te treden. Hij acht dit verkeerd en stelt voor een meer gemotiveerd rapport aan de Commissie te vragen.

Nadat de heer Brill verklaard heeft dat de verhandeling geene breedere inhoudsopgave toelaat, wordt dit voorstel bij meerderheid van stemmen verworpen.

De secretaris acht voorts de voorgestelde opneming van een stuk, aangeboden door een persoon niet aan de Akademie verbonden, in strijd met de bepaling van Art. 5 van het Reglement van Orde, en stelt voor het stuk te plaatsen in de Verslagen. De groote omvang levert geen bezwaar op, daar het toch geen geheel stuk der Verslagen zoude vullen.

Deze opvatting van Art. 5 wordt verdedigd door den heer Leemans, bestreden door den Voorzitter en den heer Goudsmit, volgens wier meening de bedoeling van Art. 5 deze is, dat verhandelingen van personen niet aan de Akademie verbonden eigenaardig te huis behooren in de Verhandelingen in 4°., maar bij uitzondering ook wel in de Verslagen mogen worden opgenomen. De meerderheid der vergadering deelt deze zienswijze, en het stuk van Dr. Muller zal dus in de 4° werken geplaatst worden.

Daarna wordt het woord aan den heer Brill verleend, ter voortzetting zijner bijdrage over den aard der Semitische talen. Het resultaat van zijn onderzoek, gegrond op de stelling dat het Hebreeuwsch, waarop hij bij voorkeur zijne aandacht gevestigd heeft, slechts quasi-flecteerend is en het karakter der agglutineerende talen draagt, vroeger met een woord opgegeven, wenscht hij meer opzettelijk te bewijzen. Vooraf deelt hij nog eenige opmerkingen mede over het grammatisch karakter van het Hebreeuwsch.

Vooreerst worden de persoonlijke voornaamwoorden, evenals met het werkwoord, met het naamwoord verbonden. Deze verbinding maakt eene soort van verbuiging uit, maar er is een groot verschil tusschen onze naamvallen en die soort

van verbuiging. Hier duidt de suffixie de stoffelijke betrekking aan van het eene voorwerp tot het andere, terwijl onze verbuiging de ideale betrekking aanduidt, eerst van het sprekend subjeet tot het voorwerp zijner gedachte, en voorts de grammatische betrekking tusschen de zindeelen. Overigens is die verbuiging met pronomina om uittedrukken, wat onze bezittelijke voornaamwoorden te kennen geven, insgelijks eigen aan de agglutineerende talen, met name aan het Hongaarsch.

Ten anderen beschouwt de Spreker de *species* van het Hebreeuwsche werkwoord als gelijksoortige vormen met de velerlei modificatiën van de handelingsnamen, die in de agglutineerende talen door toegevoegde betrekklingsklanken te kennen worden gegeven.

Eindelijk vestigt hij de aandacht op de tweelettergrepigheid der begripswoorden in het Hebreeuwsch, en vraagt of deze niet wijst op het bestaan van op zich zelfstaande betrekklingsklanken, van welke de begripswoorden zich door een uitgebreider vorm moesten onderscheiden. Hieraan knoopt hij de opmerking, dat, waar zich het woord als gedachteklank handhaaft, de stam niet anders dan monosyllabiek denkbaar is, gelijk de gedachte zelve eenvoudig is. Ook hierin is een aanmerkelijk verschil tusschen Semitisch en Arisch. Dezelfde tweelettergrepigheid vindt men ook in agglutineerende talen, met name in het Jakutisch en het Javaansch.

Zoo is, meent de Spreker, eensdeels een kenmerkend verschil tusschen Semitisch en Arisch, anderdeels zekere overeenkomstigheid tusschen Semitisch en Turanisch bewezen.

Dit leidt tot de stelling, dat wij in de Semieten een Turanischen stam te zien hebben, die zich in een gebied door Ariers ingenomen heeft uitgebreid, en die aan zijne verbroedering met die Ariers te danken gehad heeft, dat zijne taal tot het karakter eener flexietaal is genaderd.

Deze stelling is met de historische mogelijkheid niet in strijd. De namen van Meden en Persen bewijzen, dat in de streken, waar de Semieten te huis waren, Ariers gewoond hebben. Ook de eigenlijke Chaldaeen (Chasdîm, Kurden) schijnen Ariers van afkomst geweest te zijn. Dergelijke verbreiding van een Turanischen stam over de landen, door Ariers bezet, komt in de geschiedenis meer voor. De tweede kolom spijkerschrift

van het opschrift van Behistun bevat een Turanischen tekst. Bewijs genoeg, dat er onder koning Darius een volk van dien stam en dat taaleigen in dat land woonde. Wat waren voorts de Scythen, die onder Cyaxares Medie tot Syrie toe overheerden, anders dan Turaniers? Wat zijn de Turken? — om van de Mongolen niet te spreken — wat waarschijnlijk de Hunnen? wat zekerlijk de Magyaren?

Als de Semieten alzoo een trap lager geplaatst worden, dan waarop wij de Ariers plegen te stellen, dan bedenke men dat de Hebreëen zelve, naar luid hunner oudste oorkonden, eene hoogere plaats aan de Japhetieten inruimen. Japhet is Noachs oudste zoon. De ark landt aan op den Ararat in den Caucasus, den zetel der oudste Arische beschaving. De Pischon of Phasis in het land Chavilah of Colchis is de eerste der Paradijsrivieren. En die rivier wordt genoemd vóór den Nijl en den Tiger, om niet van den Euphraat te spreken.

Ongetwijfeld zijn de Hebreëen de hoogste uitdrukking van den Semitischen volksaard. Wel nu, in het Hebreeuwsche volkswezen erkent men duidelijk het karakter van een oorspronkelijk steppenvolk in zijne tegenstelling tegen eene natie in vaste wooningen onder de tucht staande van een gewijde priesterstand en onder den scepter van een koning. De spreker herinnert hierbij aan het antagonisme tusschen Cain en Abel en de verheerlijking van den laatsten, aan de stelling der Hebreërs tegenover de Egyptenaren; aan de beweegbare tent als nationaal heiligdom. Voorts wijst hij op het bij uitstek anti-mythologisch en anti-hierarchisch karakter van het Mozaïsme. Dat karakter veronderstelt de tegenstelling tegen een mythologischen godsdienst en een hierarchischen staat, reeds vóór de aanraking der Hebreëen met Egypte. Tot in de uitvinding van het letterschrift, welke aan de Turaniers en Semieten wordt toegeschreven, vindt de spreker dat karakter der Semieten terug. De hierarchische staat zal het letterschrift niet uitvinden; want deze heeft des noodts aan ideographie genoeg en het volk wordt daar niet ingewijd in de priesterwijsheid. Maar de Semiet maakte alle dingen gemeen, hij wijdde allen in en heeft in het letterschrift daarvoor een voor allen bruikbaren sleutel gevonden.

Toch is met de tegenstelling der Semieten tegen den hierarchischen staat aan het karakter van het Semitisme geenszins ten volle recht gedaan. Neen, de Semiet sluit zich aan, hij verbroedert zich, hij laat Japhet in zijne tenten woonen; de Semieten worden zelven landbouwers, zij nemen een koning en stellen priesters aan. Doch eigenlijk dient die ordening om de oorspronkelijke gedachte van hun volksbestaan te handhaven, en steeds komt het reformatorisch element weder bij hen boven. Waar een Arisch volk, zooals de Persen en de Hellenen, hervormend en vernieuwend met een anti-hierarchisch karakter optreedt of was opgetreden, voelt de Jood zich met zulk een volk verwant. Men denke aan de verwachtingen aan Kores verbonden en aan de voorgegeven verwantschap tusschen Joden en Spartanen, waarvan het eerste boek der Maccabeën gewaagt. Zijnde wat zij zijn, tusschen de Ariërs ter eenre en de verstrooide stammen der aarde ter andere zijde staande, reikend tot de hoogte der Ariërs en niet geheel vervreemd van de oorspronkelijke wildernis, zijn de Semieten een vermiddellende stam, de beide uitersten der menschheid vereenigend, genen niet te hoog, dezen niet te laag, en de Bijbel, uit hen voortgekomen, is het boek der menschheid.

Deze beschouwingen van den heer Brill, welke zich bereid verklaart een uitgebreid overzicht van het gesprokene voor het proces-verbaal in te zenden, geven aanleiding tot eene uitvoerige bespreking, daar eenige leden tegen enkele punten van het betoog, anderen tegen het resultaat bedenkingen hadden.

Het eerst verklaart de heer de Goeje bezwaar te hebben tegen eenige stellingen van den spreker, waarop het resultaat van diens onderzoek steunt, en wel bepaaldelijk tegen deze drie: 1°. het verbum ondergaat bij de vervoeging geene verandering; 2°. de Semitische talen hebben vormveranderingen in plaats van casusuitgangen; 3°. bij de Semieten is geen verbum, dat het abstracte *zijn* uitdrukt. Hij erkent dat deze stellingen voor het Hebreeuwsch schijnbaar waar zijn, maar ontkent hare geldigheid voor de andere Semitische talen en ook voor het Hebreeuwsch in zijne oorspronkelijke gedaante. 1°. De vorm *katal* is uit *katala* afgesleten; het werkwoord ondergaat

dus wel verandering. 2°. In het Arabisch zijn de casusuitgangen *on*, *in*, *an* niet nieuw, maar oud. In het Hebr. zijn de zoogenaamde bindvokalen resten van vroegere casusuitgangen, zooals men met zekerheid weet. In het Himjaritisch en Assyrisch waren uitgangen voor nominativus, genitivus en dativus, accusativus. Ook was er oorspronkelijk in het Hebreeuwsch verschil tusschen casus rectus en obliquus in den dualis en pluralis, maar de casus obliquus heeft den rectus verdrongen.

Wat het 3de punt betreft, een verbum voor *zijn* ontbreekt niet geheel b. v. bij de Arabieren, die in zekere gevallen *kana* gebruiken, ook tot het vormen van sommige samengestelde tijden. — Over het resultaat, waartoe de Spreker gekomen is, wenscht de heer de Goeje zijn oordeel op te schorten.

Bij het groot verschil tusschen Semieten en Ariërs betwijfelt de heer Kuenen, of de stelling door den Spreker verdedigd aannemelijk is. De heer Brill heeft bij de Semieten wel de opname van Arische vormen, maar niet van Arische woorden aangetoond, terwijl gewoonlijk bij vermenging van twee stammen juist het tegenovergestelde plaats heeft.

De heer Kern doet een' aanval op den grondslag van het door den Spreker opgetrokken gebouw. Hij kan zich niet vereenigen met de aangenomen verdeling der talen in agglutineerende en flecteerende. Hij noemt die tegenstelling onlogisch en strijdig met de feiten. Kan men, vraagt hij, de suffixen in de Indogermaansche talen minder goed afscheiden, dan in de Ur-altaïsche? En vertoonen niet b. v. *ἐλειπον* en *ἐλιπον* dezelfde suffix, maar verschillende vormen in den stam. Volgens zijne meening moet de vergelijkende taalstudie zich niet afsloven om een signalement der talen te geven, maar is het hare taak de talen etymologisch te onderzoeken en eene genealogie der talen te maken.

De heer Veth heeft bezwaar tegen de voorstelling van het Hebreeuwsch als oorspronkelijk tweelettergrepig, en de heer Réville vraagt den Spreker, of hij wel nagedacht heeft over de gevolgen, waartoe zijne stelling dat de Semieten tot de Turanische volken moeten gebracht worden, dient te leiden. Hij meent dat het verschil der typen van deze stammen met die stelling in strijd is.

Eindelijk uit de heer Leemans het gevoelen, dat de Spreker zaken als bewezen aanneemt, die verre van bewezen zijn, b. v. waar hij sprak van een geheimschrift der Egyptische priesters. Hij altans heeft voor zoodanig ideographisch schrift nooit eenig bewijs gevonden.

Na vooraf zijne tevredenheid betuigd te hebben, dat de door hem ontwikkelde denkbeelden, zoozeer de aandacht van bevoegde beoordeelaars getrokken hadden, beantwoordt de heer Brill achtereenvolgens de gemaakte bedenkingen.

Hij erkent het gewicht der opmerkingen van den heer de Goeje, maar heeft tot zijne bemoediging opgemerkt, dat deze verscheiden punten van verschil tusschen Semitisch en Arisch niet heeft aangeroerd of niet afdoende bestreden en dat, als die blijven staan, zijn bewijs krachtig genoeg is. Wat verder het gevoelen betreft, dat het Hebreeuwsch de Semitische taalvormen in een verachterden staat zou vertoonen en een afgesleten taal zou wezen; voorts dat in het Arabisch en Himjaritisch sporen zouden gevonden worden, die het Semitisch als oorspronkelijk voorzien van casusverbuiging doen kennen. acht hij een en ander uiterst problematisch, en niet meer dan een vermoeden tegenover het zijne. Wij kennen het Arabisch niet dan onder de gestalte, die het lang na Christus geboorte gekregen heeft; als er dus iets in gevonden wordt, dat naar onze naamvallen zweemt, blijft het de vraag, of dit niet als een vorm van lateren tijd moet aangemerkt worden.

In antwoord op de aanmerking van den heer Kuenen zegt de Spreker, dat hij lang huiverig is geweest om te stellen, dat het eene volk grammatische vormen van het andere zou hebben ontleend; maar de beweringen van Benfey en Renan over de Egyptische taal en die der Berbers of Tuariks, die zich de Semitische suffixen hebben toegeeigend, hebben hem bewogen om voor die stelling terugtedeinsen. Ook het Engelsch levert een voorbeeld, hoe Saksische verbuigingsuitgangen aan Romanische woorden gehecht worden. Ware het Saksisch verloren gegaan, dan zouden wij een Romaansche taal zien met Germaansche verbuigingsklanken.

Met de beweering van den heer Kern kan de Spreker zich niet vereenigen. Hij blijft zich vooreerst bescheiden scharen onder

het gros der geleerden, die de klassificatie der talen aannemen. De heer Kern gaat naar zijne meening te ver, door het verschil weg te cijferen van talen, die blijkbaar karakteristiek onderscheiden zijn. Het is de taak der wetenschap om den oorspronkelijken chaos erkennende, het *unus erat toto naturae vultus in orbe*, daaruit het kenmerkend verschil tusschen de hoofdgroepen te verklaren. Voorts toont hij met een voorbeeld uit het Turksch aan, hoe los daar de betrekkingssklanken met het hoofdwoord verbonden zijn, en hoe de Turk ieder oogenblik in zijn spreken de kunstbewerking doet om die klanken met het hoofdwoord te verbinden en daarvan los te maken, terwijl in het Arisch oorspronkelijk geen woord in den toestand van blooten vorm bestaat en er een geleerde, als de heer Kern, toe noodig is om daar de scheiding tusschen wortel en verbindings- of afleidingsklank te bewerkstelligen.

Het gevoelen van den heer Veth over den oorspronkelijken éénlettergrepigen staat der Hebr. stammen was mij, zegt de heer Brill, niet onbekend en sinds jaren heb ik de gronden, waarop het rust, onderzocht. Ik blijf desniettemin meenen, dat het trilitteraal karakter der begripswoorden tot het wezen der Hebr. taal behoort.

Den heer Réville wijst de spreker op de Magyaren, die tot den Turanischen stam behooren, en die toch physiologisch bij geene Ariërs achterstaan en die als natie zich krachtig tegen het gansche gewicht van den Oostenrijkschen keizerstaat hebben doen gelden.

Eindelijk geeft de spreker aan den heer Leemans eene nadere verklaring van zijn denkbeeld over het Egyptische priesterschrift.

De heer Naber leest daarop eene bijdrage tot verklaring en verbetering van Grieksche schrijvers. Aanvangend met Sophocles, uit wiens stukken zes plaatsen door hem behandeld worden, stelt hij verbeteringen voor in de schriften van Alciphron, Thucydides, Xenophon, Demosthenes, Lucianus, Dionysius, Plutarchus en eindigt met de verbetering van Marcus Evang. 12, 4. De verbeteringen, die zich grootendeels door eenvoudigheid aanbevelen, vinden geen tegen-

spraak. De schrijver biedt zijne bijdrage aan voor de verslagen der afdeeling.

Naar aanleiding van een paar verbeteringen door verandering van interpunctie deelt de heer Goudsmit mede, dat door een dergelijk middel eene onverklaarbare plaats van Papinianus hare oplossing vindt. Hij wil namelijk het begin van l. 121 Dig. de verb. oblig. (45, 1) eindigen na de woorden *incerti agetur* en met de volgende: *stipulationis utiliter interponendae gratia* §. 1. laten aanvangen.

Volgens opgave van den heer Leemans zijn sedert de laatste vergadering bij de commissie voor de overblijfselen der oude vaderlandsche kunst ingekomen van den Minister van binnenlandsche zaken de bestekken 16, 17 en 18 der ontmanteling van Maastricht, een photogram van een gedeelte van den hoofdwal bij de Zwanengracht aldaar, en, bericht omtrent voorwerpen in den laatsten tijd bij de slooping gevonden; van den heer R. E. I. Roeterink te 's Gravenhage bericht over een Nederlandsche gedenkpenning te Schoonoord opgegraven; van de zusterafdeeling der kon. Akademie een afschrift van het verslag der commissie, aan welke het onderzoek van een schedel en beenderen te Stolk gevonden was opgedragen; van den burgemeester te Heerde bericht over het voornemen tot gedeeltelijke slooping en herbouw van den kerktoren aldaar.

Nadat de heer Veth de tweede aflevering van Insulinde voor de boekerij heeft aangeboden wordt de vergadering door den Voorzitter gesloten.

VERSLAG DER COMMISSIE

BENOEMD

TOT HET BEOORDEELEN EENER VERHANDELING

AANGEBODEN DOOR

Dr. P. L. MULLER.

De Heer Dr. P. L. Muller, door onze Afdeeling der Kon. Academie tijdens zijn verblijf te Weenen uitgenoodigd om een onderzoek in de Archieven aldaar in te stellen naar hetgeen er belangrijks over onze Geschiedenis, bepaaldelijk in de 17de eeuw, wordt aangetroffen, heeft die taak gaarne aanvaard en zich daarvan gekweten in de uitvoerige verhandeling, die aan ons ondergeteekenden in handen is gesteld.

In dit stuk bepaalt zich de auteur tot de toelichting van Nederlands eerste betrekkingen met Oostenrijk 1658—1678, waarvoor hem het Oostenrijksche Staatsarchief een aantal nog onbekende bescheiden geleverd heeft.

De redenen, waarom hij zich in deze verhandeling, die hij als een eerste proeve beschouwd wil hebben, tot de geschiedenis dier ééne periode bepaalt, komen ons aannemelijk en voldoende voor; en de methode, die hij gevolgd is bij zijn onderzoek en bij de uiteenzetting zijner bevindingen, voldoet aan de eischen der historiographie.

Doorgaans konden wij ons met de beschouwingen van den auteur vereenigen. Wij achten ons niet geroepen in een beoordeeling van het werk te treden of een andere zienswijs tegen die des schrijvers te verdedigen. Wij hebben slechts te adviseeren over de geschiktheid der verhandeling voor de werken der Academie. Anders zouden misschien eenige bedenkingen te maken zijn. Thans kunnen wij volstaan met een gunstig advies.

Over de belangrijke diplomatische onderhandelingen tijdens het eerste stadhouderlooze bestuur, waarover onze geschiedschrijvers tot nog toe schrale en oppervlakkige berichten hadden mede te deelen, bevat het opstel van den heer Muller veel nieuws, en het vult dus een leemte in onze historische kennis van dit gewichtige tijdvak aan.

Het verdient stellig uitgegeven te worden, en, daar het naar aanleiding van een verzoek onzer Afdeeling is geschreven, schijnt het eigenaardig in de werken der Academie te huis te behooren. Aan den auteur, die zich met evenveel bekwaamheid als vlijt van de hem opgedragen taak heeft gekweten, komt dit eerbetoon en tevens de dank der Academie toe.

W. G. BRILL.
R. FRUIN.

LANX SATURA.

BIJDRAGE VAN

S. A. NABER.

In het aangrijpend tooneel, waarmede de Ajax van Sophocles opent, brengt de krankzinnige held van het stuk zijn dank aan de godin Athena, die hem buiten zijn tent heeft geroepen, voor de wraak, die zij hem vergund heeft op zijne vijanden te nemen:

ὦ χαῖρ', Ἀθήνα, χαῖρε Λιογενὲς τέκνον,
ὥς εὖ παρέστης καὶ σε παγχρύσοις ἐγὼ
σέψω λαφύροις τῆςδε τῆς ἄγρας χάριν.

In deze woorden is niets, dat vreemd voorkomt, maar wel in het antwoord der godin:

καλῶς ἔλεξας ἀλλ' ἐκεῖνό μοι φράσον,
ἔβαψας ἔγχος εὖ πρὸς Ἀργείων στρατῷ;

Het verwondert mij niet, dat de oppervlakkige lezer meent, dat de godin met de woorden *καλῶς ἔλεξας* hare goedkeuring te kennen geeft over de dankbetuiging van Ajax, maar met eenig nadenken gevoelt men toch lichtelijk, dat het beneden hare waardigheid is, den krankzinnigen door een goedkeurend woord in zijn waan te stijven. Een dubbelzinnig of ontwijkend antwoord kan hier geduld worden, geene bepaalde onwaarheid. Ik zal trachten uit een te zetten, hoe zonder verandering van den tekst, alleen door betere interpretatie van het woord *καλῶς ἔλεξας*, aan dezen eisch kan voldaan worden.

Plutarchus beweert ergens, Moral. 22 F, over het gebruik

van καλῶς het volgende: ἐν τῇ συνηθείᾳ καλῶς φαμέν ἔχειν καὶ χαίρειν κελεύομεν, ὅταν μὴ δεώμεθα μηδὲ λαμβάνωμεν, alwaar voor ὅταν μὴ δεώμεθα natuurlijk moet gelezen worden ὅταν μὴ δεχώμεθα. Overeenstemmend hiermede vind ik bij Photius, denkelyk uit Aelius Dionysius: καλῶς ἐπὶ τοῦ ἀνανεύειν τιθέασιν καὶ ὅτε καλούμενοι ἐπὶ δεῖπνον ἀρνοῖντο. En evenzoo bij Phrynichus, Anecd. Bk. 49, 20: κάλλισα· τοῦτο τιθέασιν οἱ Ἀττικοὶ πολλάκις ἀντὶ τῆς οὐ ἀρνήσεως, ὅταν τι παραιτῶνται. Dit gebruik van καλῶς in den zin eener ontkenning of weigering is niet onbekend. Καλῶς ἔχει, πάνυ καλῶς, ἔχει κάλλισα en dgl. komen meer dan eens in dien zin voor: zoo bijn. in de Ranae van Aristophanes tot driemaal toe. Ἄλλ' εἴσιθι, zegt de dienstmaagd tot Xanthias vs. 508: waarop het antwoord luidt: κάλλισ', ἐπαινῶ, hetwelk als eene weigering wordt opgevat, want de dienstmaagd herneemt: μὰ τὸν Ἀπόλλω οὐ μὴ σ' ἐγὼ περιόψομαι πελθόντα, waarna zij hare uitnoodiging herhaalt: ἀλλ' εἴσιθ' ἀμ' ἐμοί en wederom tot antwoord krijgt: πάνυ καλῶς. Ἀηρεῖς ἔχων, οὐ γάρ σ' ἀφήσω, roept de dienstmaagd uit en laat ons dus over de beteekenis van πάνυ καλῶς geen oogenblik in twijfel. Eene andere uitnoodiging wordt bij Lucianus, Contempl. 6, beantwoord met de woorden μάλισα ἤξω. Het schijnt mij vrij zeker, dat men eenvoudig κάλλισα moet lezen en de plaats door onhandige verbeteraars verder bedorven is, toen men de kracht van dit κάλλισα niet meer kende. Op de derde plaats van Aristophanes zegt Dionysus tot Euripides: ἴθι νυν ἐπίθες δὴ καὶ σὺ λιβανωτόν. Καλῶς, antwoordt deze, waarmede hij zijne weigering wil te kennen geven, want, zoo vervolgt hij, ἔτεροι γάρ εἰσιν οἷσιν εὐχομαι Θεοῖς. Καλῶς is derhalve eene uiterst beleefde afwijzing, vergelijkbaar met het Hollandsche *Dankje*, waaraan het gebruik dien zin heeft gegeven, terwijl het Engelsche *I thank you* veeleer aanduidt dat de uitnoodiging wordt aangenomen. De Romeinen hebben deze spreekwijs overgenomen. *Benigne*, zegt Horatius in dien zin; Plautus in de Menaechmi, vs. 387: *Bene vocas, tam gratias* en evenzoo in den Mercator, vs. 948.

In verband hiermede staat het gebruik van *καλῶς ἔλεξας*, *ὀρθῶς ἔλεξας*, *καλῶς νομίζεις* en dgl. Deze uitdrukkingen kunnen voorkomen in den meest gewonen en natuurlijkken zin van: *gij hebt gelijk*, zoo als bij Euripides in de *Heraclidae* vs. 726, waar de grijze Iolaus het aanbod zijns dienaars om zijne wapenrusting te dragen, beantwoordt met *καλῶς ἔλεξας*. Maar iets anders is het in de *Helena* vs. 441, waar Menelaus aan de oude vrouw, die hem van de deur van het paleis der konings wil weggagen, deze woorden toevoegt:

ὦ γραῖα, ταῦτα πάντ' ἔπη καλῶς λέγεις..

of bij Sophocles in den *Philoctetes* vs. 341, waar de held van het stuk naar de lotgevallen van Achilles en diens zoon onderzoek doet en de laatste antwoordt, dat Philoctetes waarlijk wel genoeg heeft aan eigen rampen, om niet nieuwsgierig te zijn naar die van anderen. Hier luidt de wensch van Philoctetes:

*ὀρθῶς ἔλεξας· τοιγαροῦν τὸ σὸν φράσον
αὐθις πάλιν μοι πράγμ', ὅτῳ σ' ἐνύβρισαν.*

Met zijn *ὀρθῶς ἔλεξας* geeft hij dus Neoptolemus geen gelijk: veeleer het tegendeel.

In den *Oedipus Rex* wil Iocaste haren zoon afbrengen van zijn voornemen, om den dienaar van Laius te ontbieden, die bij den moord zijns meesters tegenwoordig was geweest. Oedipus antwoordt vs. 859:

*καλῶς νομίζεις· ἀλλ' ὅμως τὸν ἐργάτην
πέμψον τινὰ σελοῦντα μηδὲ τοῦτ' ἀφῆς.*

Hij geeft dus Iocaste geen gelijk, maar zeer bepaald ongelijk. Niet anders is het in den *Oedipus te Colonus* vs. 1475, waar Oedipus zegt, dat hij zijn naderend einde voorziet en op de vraag, waarop hij die meening grondt, aan Antigone eenvoudig antwoordt: *καλῶς κάτοιδα*. Al die uitdrukkingen hebben dezen gemeenschappelijken zin, dat zij onwelkome vragen of bedenkingen eenvoudig afsnijden: de spreker laat de gegrondheid der gemaakte zwarigheden in het midden en vervolgt den gang zijner eigene gedachten. Moest ik dit

καλῶς ἔλεξας in het Hollandsch vertalen, ik zou zeggen, dat het beteekent: *Dat is tot daaraan toe.*

Euripides had eene bijzondere voorliefde voor uitdrukkingen, die in dubbelen zin konden worden opgevat: de Alcestis bijv. en de Helena zijn er vol van en toonen genoegzaam aan, dat niet alleen Euripides maar het geheele Atheensche publiek in dit woordenspel behagen schepte. Bij Sophocles, op de plaats waarvan wij zijn uitgegaan, schijnt hetzelfde het geval te zijn. Καλῶς ἔλεξας zegt Athena als antwoord op de onverdiende dankbetuiging van Ajax. Zij bedoelt: *dat is tot daaraan toe*, maar Ajax vat het op als: *gij hebt gelijk*, gelijk bijv. ook Bothe gedaan heeft die in zijne vertaling schrijft: *Pulchre dixisti.*

In het begin van den Philoctetes van Sophocles geeft Ulysses aan zijn medgezel Neoptolemus eene beschrijving van het hol, hetwelk sedert tien jaren aan den held tot woonplaats verstrekt heeft. Ter linkerzijde herinnert zich Ulysses bij zijn vertrek naar Troje eene bron te hebben opgemerkt, vs. 20:

βαῖον δ' ἐνερθεν ἐξ ἀρισεράς τάχ' ἂν
ἴδοις ποτὸν κρηναῖον, εἴπερ ἐστὶ σῶν.

Εἴπερ ἐστὶ σῶν· wat vreemde uitdrukking! Wordt σωθῆναι en dus ook ἀπολέσθαι op deze wijze van rivieren gebruikt? Verbeeldt u de letterlijke vertaling: »zoo die bron in de laatste tien jaren niet is *omgekomen*." Schneidewin heeft de zwarigheid gevoeld en teekent aan: »weil vulcanischer Boden oft sich ändert und daher das etwaige Verschwinden der Quelle der Identität des Felsens nicht widersprechen würde." De bodem van Lemnos is van vulcanischen aard: dat is waar; maar wie verwacht hier in den mond van Ulysses die geologische geleerdheid? Hij moet, dunkt mij, zeggen: »gij zult daar een bron vinden, indien zij niet soms op dit oogenblik *droog* is." Zoodanig eene, die het geheele jaar door stroomt, heet in het Episch ἀέναιος, waarvoor de Attische vorm αἰίνωος is, die door Dindorf, naar aanleiding van de aantekening van Phrynichus, een paar maal bij Dio Cassius hersteld is en waarvan ook Lucianus waarschijnlijk zich bediend heeft, ofschoon wij thans bij hem lezen Nigrin. c. 16:

ἀενάῳ τε καὶ θολερῷ ῥεύματι. Ἀείνω is blijkbaar afgeleid van νάειν, dat bij Homerus zeer gewoon is. Zoo bijv. Iliad. φ 197:

καὶ πᾶσαι κρήναι καὶ φρεΐατα μακρὰ νάουσιν.

Van dit woord νάειν vindt men bij Hesychius het participium νῶντα door ῥέοντα en bij Photius νῶντας door ῥέοντας verklaard. Het komt mij voor, dat Sophocles zich ook hier van dat woord bediend heeft en aldus Ulysses laat spreken: εἶπερ ἐςὶ νῶν, niet σῶν.

Enkele regels verder roept Neoptolemus aan Ulysses toe, dat hij het hol aan de beschrijving herkend heeft. » Waar is het? » vraagt Ulysses: » boven of beneden? » In de hoogte » luidt het antwoord, vs. 29:

καὶ στίβου γ' οὐδεὶς κτύπος.

Schneidewin verklaart deze woorden aldus: » obenein ist kein Geräusch eines Fusstrittes, » doch erkent dat dit in den samenhang niet recht past: immers de daarop volgende vraag van Ulysses luidt: » zie eens, of hij soms ook slaapt. » Hieruit blijkt, dat Neoptolemus wordt ondersteld vluchtig te hebben rondgekeken en, toen hij niets hoorde, gezegd te hebben: » hij is hier niet. » Daarop past volkomen, dat hij op Ulysses vraag of Philoctetes soms slaapt, nu het hol nauwkeuriger bespiedt en zijn reismakker toeroept:

ὁρῶ κενὴν οἴκησιν, ἀνθρώπων δίχα.

Maar hoe nu te emendeeren de woorden: καὶ στίβου γ' οὐδεὶς κτύπος? Bergk wil lezen καὶ στίβου 'στ' οὐδεὶς τύπος, hetwelk volstrekt niet te pas komt, want het antwoord van Ulysses is daarmede in openbaren strijd. Schneidewin schrijft καστὶν οὐδεὶς ἐντοπος, hetwelk door het metrum verboden wordt of wel κασί που γ' οὐκ ἐντοπος, hetwelk den zin herstelt, maar de noodige evidentie mist. Die bedenkt, hoezeer IΣ en K in de HSS. op elkander gelijken, zal met behoud van het door Schneidewin gevonden καστί που de voorkeur geven aan:

καστί που γ' ὁδ'· ἐκτοπος.

Aldus wordt hetgeen de samenhang verlangt, met uiterst ge-

ringe wijziging van de lezing van het handschrift ten volle verkregen.

Uit den Oedipus te Colonus wensch ik u insgelijks van twee plaatsen de verbetering voor te stellen. De eene vindt gij vs. 675, in het beroemde koorlied van *Εὐίππου ξένε*; aldaar wordt de nachtegaal gezegd *ἀνέχειν τὸν κισσόν*. Op zich zelf geeft dit geen zin, maar de samenhang toont genoegzaam aan, wat de dichter ongeveer bedoeld heeft:

*τὸν ἀργῆτα Κολωνόν, ἔνθ' ἃ λίγεια μινύρεται
θαμιζουσα μάλις' ἀηδὼν χλωραῖς ὑπὸ βάσσαις
τὸν οἶνῶπ' ἀνέχουσα κισσόν.*

'*Ανέχειν* is *hochhalten*, zegt Schneidewin, *vorzugsweise suchen, lieben*: dergelijke verklaringen wekken onmiddellijk het vermoeden op, dat de lezing niet zuiver is. Dindorf leest: *οἶνῶπα νέμουσα κισσόν*, hetwelk hinderlijk dubbelzinnig is; Badham *οἶνωπὸν ἔχουσα*, dat wel goed past, maar niet licht op de gezegde wijze zou zijn bedorven geworden. Mij dunkt dat Sophocles schreef, *τὸν οἶνῶπα λαχοῦσα κισσόν*.

Op de andere plaats, geheel aan het einde van het stuk, vs. 1770, waar Antigone aan Theseus verzoekt haar met hare zuster naar Thebe te zenden, lezen wij:

*Θήβας δ' ἡμᾶς
τὰς ὠγυγίους πέμψον, ἔάν πως
διακωλύσωμεν ἰόντα φόνον
τοῖσιν ὁμαίμοις.*

Niet dit heeft Sophocles geschreven, maar *ἰόντε*; de plaats is bedorven door de grammatici, die meenden, dat het dan *ἰούσα* moest zijn, maar ik vind hier veeleer een nieuw bewijs voor de welbekende stelling, dat de participia in den dualis geen afzonderlijken vorm voor het vrouwelijk geslacht hebben. Zeker is het, dat *ἰόντα* bij *φόνον* hier niets beteekent.

In de Antigone wordt in het beroemde koorgezang *Ἀκτὶς αἰλίου* het leger, dat tegen Troje getrokken was, met een arend vergeleken:

ὅς ἐφ' ἀμετέρα γὰ Πολυνείκους
 ἀρθεῖς νεικέων ἐξ ἀμφιλόγων
 ὀξέα κλάζων
 αἰτὸς εἰς γᾶν ὑπερέπτα.

Dan laat volgens Schneidewin de dichter in de antistrophe het beeld van den arend weder vallen, hetwelk mij weinig waarschijnlijk voorkomt om de uitdrukkingen ἀμφιχανῶν en αἰμάτων γένυσιν πλησθῆναι, welke vrij duidelijk op den arend terugwijzen, gelijk Schneidewin dan ook niet ontkent, dat bij die uitdrukkingen aan roofdieren gedacht wordt. Er is evenwel een bezwaar, vs. 118:

ςὰς δ' ὑπὲρ μελάθρων φονώσασιν ἀμφιχανῶν κύκλῳ
 λόγχαις ἐπτάπυλον σῶμα
 ἔβα

Στὰς ἔβα: ja, dat kan men van geen arend zeggen, maar wel beschouwd, evenmin van iets anders: » Gaande staan, ging hij weg:» wie zal zich zoo uitdrukken? Maar πτὰς ὑπὲρ μελάθρων: dat is licht te begrijpen en zeker wel de eigen hand van Sophocles.

Ter bevestiging der opmerking, dat ςὰς hier in πτὰς moet veranderd worden, kan nog worden aangevoerd, dat Σ en Π, ΣΤ en Π of ΙΙΤ, ΣΠ en ΙΙ herhaaldelijk verwisseld worden, en wel op veel talrijker plaatsen, dan men gewoonlijk pleegt aan te nemen. Om bij de verwisseling van σῆναι en πτῆναι te blijven, slaan wij bijv. Alciphron op II. 2, 3. Leontium beklagt zich in een brief aan eene vriendin over haar grijzen en afgeleefden minnaar: μὰ τὴν Ἀφροδίτην, εἰ Ἀδωνις ἦν ἥδη ἐγγὺς ὀγδοήκοντα γεγονὼς ἔτη, οὐκ ἂν αὐτοῦ ἦνεσχόμην φθειριῶντος καὶ φιλονοσοῦντος: alwaar natuurlijk moet gelezen worden: εἰ Ἀδωνις ἦν μὴδ' ἐγγὺς ὀγδοήκοντα γεγονὼς ἔτη. Maar het ergste zijn 's mans lange en vervelende brieven: καὶ πέρας ἀναστᾶσα ὅποιποτε γῆν πρὸ γῆς φεύξομαι μᾶλλον ἢ τὰς ἐπιστολὰς αὐτοῦ τὰς ἀδιαπαύστους ἀνέξομαι. Alciphron schreef niet ἀναστᾶσα, maar ἀναπτᾶσα, gelijk in den volgenden brief II. 3, 17: εὐθὺς πετομένη πρὸς ἡμᾶς ἐπὶ τῆς ἀσράβης φέρου. Er blijkt hieruit, dat Alciphron, gelijk trouwens ook Lucianus,

den vorm *πτῆναι* gebruikt heeft, hoewel de Atheners in het dagelijksch leven steeds *πτέσθαι* zeiden. Dit zal ons helpen op eene andere plaats, waar een vogelvanger spreekt van een ganschen zwerm, die kwam aanvliegen en op de lijm bleef vastzitten, III. 30, 2: *τὸ νέφος ἐπέστη καὶ πᾶσαι ἐκ τῶν ὀροδάμνων ἐκρέμαντο*. Mij dunkt, dat deze kleine vogels zullen gedaan hebben als de arend bij Sophocles: *τὸ νέφος ἐπέπτη*. Iets anders is het, als op eene derde plaats bij Alciphron III. 59, 3 aan iemand een arend in den droom verschijnt: daar maak ik geen bezwaar *ἐπιστάντα* te behouden. Elders heeft de verwisseling van *II* en *ΣΤ* tot eene zeer dwaze fout aanleiding gegeven. Alciphron laat iemand schrijven, I. 11, 1: *διανοοῦνται πλεῖν εἰς τὴν ὑπερορίαν ναυμαχεῖν ἐθέλοντες*: eene vloot zenden naar het land aan gene zijde der bergen: niemand zal gelooven, dat dit de ware lezing is, als hij de verbetering kent: *εἰς τὴν ὑσεραίαν*: den volgenden dag willen zij in zee steken.

In een opstel als dit veroorlooft gij mij, naar ik hoop, van den eenen auteur op den anderen over te springen en dus nu Thucydides op te slaan.

Thucydides verhaalt in het derde boek c. 51, dat Nicias de haven van Megara insloot, opdat de Peloponnesiërs verhinderd zouden worden in hunne *τριήρων καὶ ληστῶν ἐκπομπαῖς*. Waarschijnlijk heeft men hier aan kaperschepen gedacht, maar zelfs in deze onderstelling voelt men toch, dat naast *τριήρεις* geen kapers moesten genoemd worden, maar kaperschepen: niet *ληστῶν*, maar toch altijd *ληστρικῶν πλοίων*. Doch het blijkt ook niet, waarom naast de *τριήρεις* deze met name zouden genoemd zijn. Men verwacht veeleer, dat de blokkade zoo streng moest gehandhaafd worden, dat noch groote noch kleine vaartuigen haar konden verbreken. Nu weten wij, dat de Grieken volgens Xenophon Hellen I. 6, 26 bij hunne vloeten ook eene soort van adviesjachten, *κέλητες* hadden en het vermoeden ligt dus voor de hand, dat Thucydides schreef *τριήρων καὶ κελήτων ἐκπομπαῖς*. De kans, dat beide woorden verwisseld zijn, is op zich zelf reeds zeer groot, maar wordt nog grooter, als men weet, dat *κέλης* insgelijks de naam is van een klein en licht rooversvaartuig. De hier ver-

keerde verklaring van *ληστρικὸν πλοῖον*, die elders veel voorkomt, kan het hare tot de fout hebben toegebracht.

Van anderen aard schijnt mij de fout in het vierde boek c. 11, waar Brasidas *ἐβόα λέγων ὡς οὐκ εἰκὸς εἶη ξύλων φειδομένους τοὺς πολεμίους ἐν τῇ χώρῃ περιδεῖν τεῖχος πεποιημένους*. De vaartuigen worden in het Grieksch, voor zoover ik weet, niet *ξύλα* genoemd, maar Brasidas had het Spartaansche woord *κᾶλα* gebruikt, waarvan *ξύλα* de letterlijke vertaling is. Wij vinden het o. a. in dien bekenden Spartaanschen brief bij Xenophon: *Ἐρρειτὰ κᾶλα, Μίνδαρος ἀπεσσοῦα, πεινῶντι τῶνδρες, ἀπορίομες, τί χρὴ δρῆν*; Brasidas riep dus, *ὡς οὐκ εἰκὸς εἶη κᾶλων (φείδεσθαι)* en Thucydides legt hem hier het Spartaansche woord in den mond, gelijk hij een weinig verder c. 40 een ander Spartaan *ἄτρακτος* laat zeggen voor *pijl*.

Iets anders trekt mijne aandacht boek IV. c. 110, waar Brasidas op zijne expeditie in Chalcidice Torone nadert: *ἀφικόμενος νυκτὸς ἔτι καὶ περὶ ὄρθρον τῷ στρατῷ ἐκαθέζετο πρὸς τὸ Διοσκόρειον*. *Ὁρθρος* is de tijd, die aan den dageraad voorafgaat, als het even begint te lichten, *ἐν ᾧ ἔτι λύχνῳ δύναται τις χρῆσθαι*, zoo als de grammatici zeggen. Welk soort van tijdsbepaling is dit nu, moet ik vragen, *νυκτὸς ἔτι καὶ περὶ ὄρθρον*? Beide uitdrukkingen beduiden hetzelfde en dan is de eerste volstrekt overtollig; of wel, er is eenig verschil en dan spreekt Thucydides zich zelf tegen. De bedoeling zal wel zijn, dat Brasidas *des nachts* de stad nadert en *met het aanbreken van den dag* het Dioscoreum bezet. Hinderlijk daarbij is de particula *καί*, doch wanneer men weet, dat Thucydides elders, II. 3, in plaats van *ὄρθρος* het woord *περίορθρον* gebruikt en *καί* herhaaldelijk met *κατά* verwisseld wordt, dan komt men van zelf tot het vermoeden, dat hij hier geschreven heeft: *ἀφικόμενος νυκτὸς ἔτι, κατὰ τὸ περίορθρον τῷ στρατῷ ἐκαθέζετο πρὸς τὸ Διοσκόρειον*.

Bij eene volgende plaats, V. 7, is het voldoende de verbetering mede te deelen, die zich zelve moge aanbevelen, maar het is noodig iets meer Grieksch af te schrijven. Cleon is in het gezicht van Amphipolis gekomen en Brasidas ver-

wacht ieder oogenblik, dat hij de onvoorzichtigheid zal begaan den aanval te beginnen. 'Ο δέ Κλέων τέως μὲν ἡσύχαζεν, ἔπειτα ἠναγκάσθη ποιῆσαι ὅπερ ὁ Βρασίδης προσεδέχετο· τῶν γὰρ στρατιωτῶν ἀχθομένων μὲν τῇ ἔδρᾳ, ἀναλογιζομένων δὲ τὴν ἐκείνου ἡγεμονίαν πρὸς οἴαν ἐμπειρίαν καὶ τόλμαν μεθ' οἴας ἀνεπισημοσύνης καὶ μαλακίας γενήσοιτο, καὶ οἰκοθεν ὡς ἄκοντες αὐτῷ ξυνῆλθον (wellicht ξυνεξῆλθον), αἰσθόμενος τὸν θροῦν καὶ οὐ βουλόμενος αὐτοὺς διὰ τὸ ἐν τῷ αὐτῷ καθημένους βαρύνεσθαι, ἀναλαβὼν ἦγε. Wat zal dat beduiden, dat Cleon οὐ βουλόμενος zijne troepen uitvoerde? Er was immers boven reeds gezegd, dat hij dit *gedwongen* deed; bovendien had Thucydides dan nog moeten zeggen καίπερ οὐ βουλόμενος. Ook blijkt het niet, wat hier de omstandigheid ter zake afdoet, dat de soldaten ἐν τῷ αὐτῷ καθήμενοι ἐβαρύνοντο. Maar men leze eenvoudig, met weglating van καί: οὕτω βουλομένους αὐτοὺς διὰ τὸ ἐν τῷ αὐτῷ καθημένους βαρύνεσθαι ἀναλαβὼν ἦγε, hetwelk zonder commentaar volkomen duidelijk is.

Met betrekking tot de topographie van Syracuse bestaat eene zwarigheid, welke door J. Schubring behandeld wordt in het Rhein. Museum XX. p. 24. Thucydides verhaalt VII. 22, dat vijf-en-dertig schepen der Syracusanen de groote haven verlieten en vijf-en-veertig de kleine, οὗ ἦν καὶ τὸ νεώριον αὐτοῖς, » waar de werven waren." Maar iets verder c. 25 lezen wij, dat in de groote haven de παλαιοὶ νεώσοικοι waren; men heeft dus voorgeslagen, in tegenstelling met die *oude* werven, te lezen: οὗ ἦν καὶ καὶνὸν νεώριον αὐτοῖς. Datzelfde kan met nog geringer verandering bereikt worden door te lezen: οὗ ἦν καὶ ἕτερον νεώριον αὐτοῖς.

In het achtste boek c. 83 dreigen de Spartaansche schepelingen, εἰ μὴ τις ἢ διανυμαχήσει ἢ ἀπαλλάσσεται ὅθεν τροφήν ἔξειν, ἀπολείπειν τοὺς ἀνθρώπους τὰς ναῦς. Het is duidelijk, dat voor ἀπαλλάσσεται moet geschreven worden ἀποδείσσεται.

In de Hellenica van Xenophon wensch ik de aandacht te vestigen op eene plaats in het vijfde boek, I. 8. Atheensche schepen hebben eene Spartaansche vloot de wijk doen ne-

men naar Aegina. Eunomus, de bevelhebber der Atheensche macht, blijft tot in den avond in het gezicht der vijanden en vaart dan weder weg, volgens gewoonte met een lantaarn in top van het admiraalschip, opdat de overigen in den nacht zich niet verstrooien. Kort daarop roept de Spartaan Gorgopas zijne manschap, die hij aan wal had laten gaan, weder aan boord en volgt in stilte op eenigen afstand, ὅπως μὴ φανερός εἴη μηδ' αἰσθησιν παρέχοι: hij vaart κατὰ τὸν λαμπτήρα, derhalve de lantaarn van het schip van Eunomus in het oog houdende. Alles moet in de grootste stilte geschieden en het commando voor de roeiers, dat door den κελευστής pleegt gegeven te worden, moet door iets anders worden vervangen, dat zoo weinig mogelijk gedruisch maakt: oppervlakkig zou men meenen, dat voor goed geoefende roeiers, vooral in de stilte van den nacht, bij kalm weder, het commando kan vervangen worden door het regelmatig en op den tact plassen van de riemen in het water. Xenophon schrijft daarover dit: λίθων τε ψόφῳ τῶν κελευστῶν ἀντὶ φωνῆς χρωμένων καὶ παραγωγῇ τῶν κωπῶν. Deze woorden zijn ver van duidelijk: in plaats van de stem maken de κελευσταὶ gebruik van λίθων ψόφος en van de παραγωγῇ τῶν κωπῶν. Van welke steenen mag hier toch wel spraak zijn? En wat is die παραγωγή? Brodaeus verklaart het woord door: perversa remorum agitatio; fit autem hoc, cum sensim in aquam mittuntur, qui mos piratis frequens. Het is werkelijk kluchtig te denken, dat men bij de roovers moet te markt gaan, om de *perversa remorum agitatio* te leeren; toch kan παράγειν bezwaarlijk iets anders beteekenen, want παρά zal hier wel dezelfde kracht hebben, welke het heeft in παρακούειν, παρανομεῖν, παραβαίνειν en dgl. Weiske zegt: puto remos per summam aquam immissos, palmula lata in superficiem illisa, sonum exhibuisse, quo celeustae utebantur pro voce. Ofschoon men niet zou zeggen, dat de geleerde Weiske ooit een roeispaan in de handen had gehad, komt dit ongeveer overeen met hetgeen ik boven uiteenzette, dat door den samenhang gevorderd werd; maar hoe kan Weiske meenen, dat παραγωγῇ beteekent, wat hij uit het verband heeft afgeleid? Het verwondert mij, dat nog niemand gezien heeft, dat achter παραγωγῇ niets schuilt dan πατάγω, het-

welk eerst bedorven is in *παράγω* en waarvan later, om toch een Grieksch woord te hebben *παραγωγή* is gemaakt. Maar nu de *λίθων ψόφος*. Er kan toch wel van geen anderen *ψόφος* sprake zijn, dan van het plassen der riemen in het water: nu is daarvoor het eigenlijke en technische woord *πίτυλος*. Neemt men aan, dat *ψόφος* de glossa van dit woord is geweest en het vervolgens verschreven is, zoodat het *λίθων* werd in plaats van *πιτύλω*: eerst bijv. *πιτίλω* en toen *λίτω*: dan krijgen wij deze m. i. zeer gezonde woorden: *πιτύλω τῶν κελυζῶν ἀντὶ φωνῆς χρωμένων καὶ πατάγω τῶν κωπῶν*. Xenophon heeft dan zelf het technische woord *πίτυλος* vertolkt door een ander, dat ook door hen kon verstaan worden, die niet wisten welke de eerste beteekenis was van deze in overdrachtelijken zin zeer gebruikelijke uitdrukking.

De plaats uit Thucydides, waar wij het woord *κέλης* hersteld hebben, brengt mij eene andere uit de Hellenica in de gedachte. Wij lezen, I. 1, 15, dat Alcibiades, kort voor den slag bij Cyzicus, beslag had gelegd op alle vaartuigen in de haven van Proconnesus. Xenophon schrijft aldus: *τὰ πλοῖα πάντα καὶ τὰ μικρὰ συνήθροισε παρ' ἑαυτόν, ὅπως μηδεὶς ἐξαγγείλῃ τοῖς πολεμίοις τὸ πλῆθος τῶν νεῶν*. Alle lezers hebben zich gestooten aan de woorden *τὰ πλοῖα πάντα καὶ τὰ μικρά*; de zin is duidelijk: alle vaartuigen, groot of klein, werden in beslag genomen; maar hoe kan Xenophon dit hebben uitgedrukt? Zeker niet op de kreupele wijze, die er nu staat. Stel ik mij den toestand goed voor, dan moest Alcibiades behalve op de schepen, visschersvaartuigen en anderen, bepaaldelijk ook acht geven op de kleine booten, waarin men kon ontsnappen om de vijanden te waarschuwen. Kunnen wij voor *τὰ μικρά* met eenige waarschijnlijkheid zoodanig woord in de plaats stellen? Dergelijke booten als hier bedoeld, heeten *ἐφόλκια*. Mocht men lezen *τὰ πλοῖα πάντα καὶ τὰ ἐφόλκια συνήθροισεν*, dan ware alle moeilijkheid verdwenen. Maar hoe komt de plaats aldus bedorven? Daaromtrent kan ik eene gissing wagen. Wij vinden bij Hesychius en Photius *ἐφόλκια* wedergegeven door *μικρὰ καράβια*; derhalve was dit woord, hoezeer de juiste

beteekenis door de afleiding van het werkwoord *ἐφέλκειν* niet twijfelachtig is, later onbekend en buiten gebruik. Neemt men aan, dat ter verklaring boven *ἐφόλκια* in den tekst is geschreven *μικρὰ καράβια*, dan wordt de oorsprong der fout ongedwongen verklaard. Dit werkwoord *ἐφέλκειν* schijnt mij ook verdwenen te zijn op eene zeer bekende plaats van Demosthenes in de tweede Olynthiaca, waar hij § 14 van de inmenging der Macedoniers in de zaken van Thessalie zegt: *ὅποι τις ἂν προσθῇ καὶ μικρὰν δύναμιν πάντ' ὠφελεῖ*. Dat wil zeggen, dat de partij in Thessalie, waarbij Philippus zich aansluit, licht de machtigste wordt, zonder dat hij daarom zelf innerlijk zoo sterk behoeft te zijn, even als een klein gewicht voldoende is om den evenaar te doen overslaan. De redenaar zeide dus niet dat Philippus *πάντ' ὠφελεῖ*, maar *πάντ' ἐφέλκει*. Een weinig verder lezen wij bij Demosthenes, Olynth. III. § 5, *ὥς γὰρ ἠγγέλθη Φίλιππος ἀσθενῶν ἢ τεθνεῶς, ἦλθε γὰρ ἀμφοτέρα*, enz. ieder komt hier licht op het vermoeden, dat Demosthenes geschreven heeft *ἠγγέλθη γὰρ ἀμφοτέρα*, maar de juistheid dezer conjectuur blijft betwistbaar, totdat men eene andere plaats heeft gevonden, waar de afschrijvers juist in dezelfde fout vervallen zijn. Gij vindt die bij Thucydides VIII. c. 96.

Laten wij nu enkele plaatsen uit Lucianus opslaan. In zijn stuk *περὶ ὀρχήσεως* spreekt hij van een lied, waarvan de Spartanen bij hunne dansen gebruik maakten: dit bevatte eene *διδασκαλία* *ὥς χρὴ ὀρχεῖσθαι*, dus een onderricht hoe men dansen moest: § 11, *πόρρω γάρ, φασιν, ὦ παῖδες, πόδα μετάβατε καὶ κωμάξατε βέλτιον· τουτέστιν*, voegt Lucianus er tot verklaring bij, *ἄμεινον ὀρχήσασθε*. Deze woorden lijden aan een dubbel bezwaar: vooreerst begrijpt ieder wel, wat *μεταβαίνειν* is, maar wat verstaat men door *πόδα μεταβαίνειν*? Dat is moeilijker te zeggen. Als ik mij niet zeer vergis, is *πόδα* de verbastering van de Dorische praepositie *πεδὰ* voor *μετά* en luidde het lied niet *πόδα μετάβατε*, maar *πεδάβατε*: vervolgens bevat het vers, zoo als het nu gelezen wordt, wel eene aansporing om beter te dansen, maar geenerlei *διδασκαλία*. Eene kleine wijziging zal ons doen zien, waarin het onderricht geacht werd te be-

staan. Lucianus schreef niet *κωμάξατε*, maar *κωμαξεῖτε*, hetwelk hij ook niet met *ὀρχήσασθε* vertolkte, maar met *ὀρχήσεσθε*. Derhalve aldus: *πόρρω παῖδες πεδάβατε καὶ κωμαξεῖτε βέλτιον, τουτέστιν ἄμεινον ὀρχήσεσθε*.

In de *Deorum dialogi* is een gesprek van Mercurius en Apollo over de minnarijen van Mars en Venus, dial. 15. Aan het slot roept Mercurius uit: *τί ἂν δρᾶσαι δύναιτο*, nam. Vulcanus, *γενναῖον ὄρων νεανίαν καὶ στρατιώτην αὐτόν· ὥς τε τὴν ἡσυχίαν ἄγει· πλήν ἀπειλεῖ γε δεσμά τινα ἐπιμηχάνησεσθαι αὐτοῖς καὶ συλλήψεσθαι σαγηνεύσας ἐπὶ τῆς εὐνῆς*. Dit is duidelijk; maar daarop past niet het antwoord van Apollo: *Οὐκ οἶδα· εὐξαίμην δ' ἂν αὐτὸς ὁ συλληφθησόμενος εἶναι*: immers hem was niets gevraagd, waarop het antwoord kon luiden: »dat weet ik niet." Met unciaalletters geschreven komt de oorspronkelijke lezing aan den dag: *ΟΥΚΟΙΔΕΥΞΑΙΜΗΝΔΑΝ*: d. i. *εὐ ἴσθι ὅτι δεξαίμην ἂν*, waartoe nauwelijks eenige verandering noodig is geweest, behalve het invoegen van *ὅτι*. De zin komt dus neder op hetgeen bij Homerus op de bekende plaats Mercurius zegt. Overigens heeft het verwisselen van *δέξασθαι* en *εὐξασθαι* ook plaats in den *Phaedrus* van Plato, p. 239 C: *τῶν φιλτάτων... κτημάτων ὀρφανὸν πρὸ παντὸς εὐξαιτ' ἂν εἶναι τὸν ἐρώμενον· πατρὸς γὰρ καὶ μητρὸς... σερέσθαι ἂν αὐτόν δέξαιτο... ἔτι τοινυν ἄγαμον ἄπαιδα ἄοικον... παιδικὰ ἐρασῆς εὐξαιτ' ἂν γενέσθαι. Εὐξαιτο, δέξαιτο, εὐξαιτο*: het is duidelijk, dat het middelste *δέξαιτο* ook in *εὐξαιτο* moet veranderd worden.

In het *judicium vocalium* vallen nog een paar verbeteringen te maken. In de pleitrede van de *Σίγμα* tegen de *Ταῦ* zegt gene: *παρήκουον ἔνια τῶν λεγομένων ὑπὸ τῆς μετριότητος, ἣν ἴσε με φυλάσσοντα πρὸς τε ὑμᾶς καὶ τὰς ἄλλας συλλαβάς· natuurlijk ἔνια τῶν γενομένων*. Maar erger is het wat volgt; de *σίγμα* beweert, dat hij, als het zoo voortgaat, weldra geheel van zijne plaats zal gedrongen worden, *ὡς ὀλίγου δεῖν ἡσυχίαν ἀγαγόντα μηδ' ἐν γράμμασιν ἀριθμεῖσθαι, ἐν ἴσῳ δὲ κεῖσθαι τοῦ φόβου*. Met de conjectuur *ψόφου* voor *φόβου* komt men niet veel verder. De ongelukkige *σίγμα* vreest, dat het hem vergaan zal, als

andere letters, die geheel buiten gebruik zijn geraakt: derhalve ἐν ἰσῶ δὲ κεῖσθαι τοῦ κόππα. Men bedenke daarbij slechts, dat de κόππα en φῖ veel op elkander gelijken en φόβος soms eenvoudig wordt aangeduid door een φῖ met eene kleine u-vormige βῆτα rechts daarboven, terwijl de uitgang door een compendium wordt aangewezen. Op die wijze is de verwisseling begrijpelijk.

Eene andere fout op het slot van dit stukje trekt thans mijne aandacht: Τῷ τούτου σώματί φασι τοὺς τυράννους ἀκολουθήσαντας καὶ μιμησαμένους αὐτοῦ τὸ πλάσμα, ἔπειτα σχήματι τοιούτῳ ξύλα τεκτήναντας ἀνθρώπους ἀνασκοποῖζεν ἐπ' αὐτά. De tyrannen hebben zich niet geschikt naar τῷ τούτου σώματι, maar σχήματι, waarna het van zelf spreekt, dat het daarop volgende σχήματι τοιούτῳ moet geschrapt worden.

In het stuk περὶ τῶν ἐπὶ μισθῷ συνόντων is er van schipbreukelingen spraak, die, om het medelijden op te wekken, spreken van het strand, waarop hun vaartuig was geworpen, οἱ προσενεχθεῖσα ἔμελλεν αὐτὴ (l. αὐτὴ) μὲν ἡρέμα καὶ κατὰ σχολὴν διαλυθήσεσθαι, αὐτοὶ δ' ἀσφαλῶς ἀποβήσεσθαι. Die het medelijden wil opwekken, verhaalt niet, hoe hij nog rustig en bedaard kon ἀποβῆναι, maar hoe hij zich met zwemmen moest redden, dus niet ἀποβήσεσθαι, maar ἀπονήξεσθαι, het woord, dat ook elders bij Lucianus in dien zin voorkomt, zoo als eenige regels verder, alwaar ἄθλιοι κακῶς ἐξενήξαντο, doch waar men zal moeten lezen οἱ ἄθλιοι, eene fout, die in onze uitgaven van Lucianus zeer gewoon is.

In de tiende paragraaf geloof ik niet, dat men moet lezen ὑπὸ θυρωρῶ κακῶς συρίζοντι ταττόμενον, hetwelk van de wettige overheid zou gezegd worden, maar ἐπὶ θ., d. w. z. aan diens willekeur overgeleverd. Grooter evenwel is de fout in § 26, alwaar op geestige wijze beschreven wordt, wat de geleerde al te lijden heeft, die zijne vrijheid voor de tafel van een aanzienlijken verkocht heeft. Aan den disch heeft hij de laagste plaats, wordt slecht bediend en krijgt hoogstens de kliekjes: οὐ μὲν οὐδ' ἡ ἄλλη ὑβρις ἄπεσιν, ἀλλ' οὔτε ὥν ἔχεις μόνος, οὔθ' ἡ ὄρνις ὁμοία ταῖς ἄλλαις.

De magere en taaie kippen voor den ongelukkigen: dat is begrijpelijk. Maar krijgt hij alleen geen eijeren? Die behoren toch niet tot de zeldzaamheden, welke, gelijk verder wordt medegedeeld, voor de aanzienlijker gasten bewaard worden. *Ῥιόν* is verschreven: dat is klaar; maar hoe het ware woord te vinden? Van de mindere soort wijn, die den ongelukkigen geschonken wordt, zal straks eerst spraak zijn; de spijsen worden rondgediend en hoe hij daarbij te kort komt, is reeds gezegd. Er moet iets staan, dat aan tafel gebruikt wordt, dat eigenlijk eten noch drinken is, dat ieder bij zijn couvert heeft en waarvan niet als van de kippen meerdere qualiteiten zijn. Ik verbeeld mij, dat ik het raadsel geraden heb. De man krijgt geen ijs: *ἀλλ' οὔτε χιόν' ἔχεις μόνος*. 'T is werkelijk slechts het verschil van één letter.

In den *Parasitus* wensch ik op twee voorbeelden te wijzen, waar blijkbaar een woord is uitgevallen, hetwelk met vrij groote zekerheid kan worden ingevuld. In § 34 wordt van Plato gesproken, die naar Sicilie vertrokken zijnde *τοῦ παρασιτεῖν ὑπ' ἀφύϊας ἐξέπεσεν* en eenigen tijd later *αὐθις δευτέρῳ σόλῳ ἐπέπλευσε τῇ Σικελίᾳ καὶ δειπνήσας πάλιν ὀλίγας ἡμέρας ὑπ' ἀμαθίας ἐξέπεσε*. Immers *αὐθις ἐξέπεσε*? het voorafgaande *ἀμαθίας* is oorzaak van het uitvallen van *αὐθις*. Iets verder, § 42, lezen wij van Demosthenes, die *τολμήσας προελθεῖν εἰς τὴν Βοιωτίαν, πρὶν ἢ συμμῖξαι τὰ στρατόπεδα, ῥίψας τὴν ἀσπίδα ἔφυγεν*. Wij zullen, geloof ik, weldoen voor *τολμήσας* te schrijven *μόλις τολμήσας*. Eindelijk lezen wij § 43 van Socrates, dat hij uit het gevecht bij Delium vluchtende *εἰς τὴν Ταυρέου παλαίστραν κατέφυγε*. Lucianus vergist zich: Socrates kwam, blijkens het begin van den *Charmides* van Plato, waarop hier bedoeld wordt, toenmaals niet uit Delium, maar uit Potidaea; ook zal hij wel niet geschreven hebben *φεύγων κατέφυγε*, maar *κατέδυ*.

In den dialoog van Lucianus, welke *Navigium s. vota* heet, kunnen nog vele fouten met evidentie verbeterd worden. Zoo bijv. § 19: wanneer het uwe beurt is, zegt Adimantus, moogt gij voor u een berg van goud wenschen, *καὶ γὰρ σιωπήσομαί σοι*. Wel neen: men schrijve: *καὶ γὰρ ἐκζηήσομαί σοι*: juist het woord, dat Lucianus gebruikt in de *Rhet. Praec.* § 26

en hetwelk van *σιωπήσομαι* niet zoo heel veel afwijkt door de gewone verwisseling van *K* en *IΣ* en van *Π* en *ΣΤ*. Adimantus verhaalt daarop, welk leven hij voor zich zou wenschen. Als de rijkste van allen zal hij door allen bovenmate geëerd worden en zijne vrienden *ἔωθεν πρὸς ταῖς θύραις ἄνω κάτω περιπατήσουσιν*; dan zal hij hen voor de deur laten wachten en *όπόταν δόξη προκύψας ὥσπερ ὁ ἥλιος, ἐκείνων μὲν οὐδ' ἐπιβλέψομαι ἐνίους· εἰ δέ τις πένης* (lees *εἰ δέ τις ἐσι πένης*), *φιλοφρονήσομαι τοῦτον*. Welk is het punt van vergelijking tusschen den rijkaard en de zon? Mij dunkt dat hier een bekend compendium is uitgevallen. Uit het venster liggende zou de overrijke Adimantus zich aan zijne vrienden vertoonen *ὥσπερ ὁ χρυσοῦς ἥλιος*.

Meer dan eene plaats in dit stuk laat aan Plato denken en zoo ook § 35. De zon brandt, zegt een der sprekers, *κατὰ μεσημβρίαν γὰρ ἤδη μάλισα*; die zich hierbij den Phaedrus herinnert schrijft onmiddellijk *ἴσεται γὰρ μεσημβρία ἤδη μάλισα*; waarop men gaat zitten niet als roofvogels *ἐπὶ τὰς ἐλαίας*, maar *ὑπό*. Meent gij, zegt Samippus, die zich in een grooten koning veranderd waant, meent gij nog in Athene te zijn? *Εὐ γ' ὑπέμνησας*, is het antwoord, *ἐγὼ δὲ νήφειν ὦμην* en dan volgen de woorden: *καὶ οὐ παρὰ τὸ φανεῖσθαι τὴν γνώμην* of wel *καὶ οὐ παραποφανεῖσθαι τὴν γνώμην*. De groote koning neemt daarop het woord en deelt de maatregelen mede, welke hij voor den slag wil nemen: dit duidt genoegzaam aan, dat Lucianus hem daartoe heeft opgewekt met deze woorden: *σοὶ πάρα ἀποφαινεσθαι τὴν γνώμην*. Vreemd dat men eene zoo eenvoudige emendatie nog niet gevonden heeft.

Van Lucianus is de sprong tot Alciphron niet groot, in wiens brieven nog ongemeen veel met groote waarschijnlijkheid kan verbeterd worden.

In brief I, 4 schrijft een visscher aan zijne vrouw, die de stadsvermaken naloopt: *τί δὴ οὖν παθοῦσα τὴν ἀκτὴν ἀπολιποῦσα καὶ τὰ νήματα τοῦ λίνου ἄστυδε θαμιζεις*; Mij dunkt, dat de verbinding van *ἀκτὴ* met *νήματα λίνου* wat vreemd en onnatuurlijk is en wij niet moeten lezen *τὴν*

ἀκτὴν maar τὴν ηλακᾶτην. In een volgenden brief, I. 6, is het eene vrouw, die haren man over zijne uithuizige vermaken kapittelt, hoewel hij is παιδίων οὐ μάλα νηπίων πατήρ· wel neen, dat kan zij niet geschreven hebben, maar in hare verontwaardiging roept zij uit: παιδίων οὐ μὰ Δία νηπίων πατήρ.

In brief I. 8 is spraak van een rooversvaartuig: ὁ λέμβος οὗτος ὃν ὀράς, ὁ κωπήρης, τοῖς πολλοῖς ἐρέταις κατηρυμένος, Κωρύκιον τὸ σκάφος, λησαὶ δὲ θαλάττης τὸ ἐν αὐτῷ σύστημα. Ik zal wel niet behoeven te betoogen, dat men niet zegt λησαὶ θαλάττης· wat er moet staan, kan een blik op de kaart ons leeren, waar men zal vinden, wat Photius aldus uitdrukt: Κώρυκος τῆς Παμφυλίας ἀκρωτήριον, παρ' ᾧ πόλις Ἀτταλία, terwijl volgens Stephanus Byz. de inwoners dier stad Ἀτταλῆς heeten. Er stond Κωρύκιον τὸ σκάφος, λησαὶ δ' Ἀτταλῆς, in plaats van θαλάττης, waaruit men tevens mag opmaken, dat Alciphron den Attischen vorm Ἀτταλῆς gebruikte in plaats van Ἀτταλεῖς.

Iets verder II. 1, 7 schrijft Lamia aan koning Demetrius: οὐχ οὕτως εἰμὶ λιθίνη· zij wil zeggen: »zoo dwaas ben ik niet:» dus: οὐχ οὕτως εἰμὶ ἡλιθία. In een anderen brief, III. 23, zijn eenige woorden uitgevallen, die met veel waarschijnlijkheid kunnen worden ingevuld: πάντα φιλῶ τρυγᾶν· ἔστι γὰρ τὸ καρπῶν ἀποδρέπεσθαι πόνων ἀμοιβὴ δίκαιος· ἐξαιρέτως δ' ἐθέλω βλέπτειν τὰ σμήνη. Voor πάντα φιλῶ τρυγᾶν meen ik, dat Alciphron geschreven heeft: περὶ πάντα φιλῶ τὸ τρυγᾶν en ἐξαιρέτως ἐθέλω βλέπτειν beteekent niets: ik verwacht hier veeleer ἐξαιρέτως δ' ἔχω πρὸς τὸ βλέπτειν. Bij dit billet voegt de briefschrijver een proefje van zijn honig en eindigt: εἰς νέωτα δὲ δέχοιο παρ' ἡμῶν μείζονα τουτωνὶ καὶ ἡδίονα. Als hij geen kwaad heeft willen spreken van zijn tegenwoordig cadeau, moet hij beloofd hebben μείζονα τουτωνὶ καὶ ἡδίονα. Mocht de gezegde invoeging u te stout schijnen, dan zal dit verwijt zeker wel niet treffen de verbetering van I. 39 § 3, waar alles nederkomt op eene verandering van interpunctie. In eene correspondentie van twee berispelijke dames, leest men daar: ἐν μόνον ἡμῖν ἔλιπε, σύ, τὰ δ' ἄλλα οὐ·

πολλάκις ἐκραιπαλήσαμεν, οὕτω δ' ἡδέως ὀλιγάκις. Zoo lang πολλάκις en ὀλιγάκις niet hetzelfde beteekenen, kan dit niet geduld worden: men leze eenvoudig: ἐν μόνον ημῖν ἔλιπε σύ· τὰ δ' ἄλλα οὐ πολλάκις ἐκραιπαλήσαμεν, οὕτω δ' ἡδέως, waarna ὀλιγάκις van zelf wegvalt.

Ik weet niet dat ergens eene fout van interpunctie grooter onheil gesticht heeft dan in den brief ad Pompeium van Dionysius Halicarnassensis. De schrijver handelt aldaar in het vijfde hoofdstuk over Philistus en beweert dat zijn stijl uiterst eentoonig is: καὶ πολλὰς εὐροὶ τις ἂν περιόδους ὁμοίως ἐφεξῆς ὑπ' αὐτοῦ σχηματιζόμενας, zoo als in het begin van het tweede boek περὶ Σικελίας, waaruit het volgende wordt aangehaald: Συρακόσιοι δὲ παραλαβόντες Μεγαρεῖς καὶ Ἐνναίους, Καμαριναῖοι δὲ Σικελούς καὶ τοὺς ἄλλους συμμάχους πλὴν Γελῶων ἀθροίσαντες (Γελῶοι δὲ Συρακοσίοις οὐκ ἔφασαν πολεμήσειν) Συρακόσιοι δὲ πυνθανόμενοι Καμαριναίους τὸν Ὑρμινὸν (ποταμὸν) διαβάντας . . . . dit alles is niet eentoonig, zoo als Dionysius beweert, maar volstrekt onverstaanbaar. Men bedenke evenwel dat Dionysius niet uit één voorbeeld kan bewijzen, dat Philistus dikwijls eenige op elkander volgende perioden op dezelfde wijze opzet. Werkelijk hebben wij hier ook niet één, maar drie fragmenten, welke behoorlijk door eenige punten moeten gescheiden worden. Het eerste fragment luidt: Συρακόσιοι δὲ παραλαβόντες Μεγαρεῖς καὶ Ἐνναίους... het tweede Καμαριναῖοι δὲ Σικελούς καὶ τοὺς ἄλλους συμμάχους πλὴν Γελῶων ἀθροίσαντες (Γελῶοι δὲ Συρακοσίοις οὐκ ἔφασαν πολεμήσειν) . . . . het derde eindelijk Συρακόσιοι δὲ πυνθανόμενοι Καμαριναίους τὸν Ὑρμινὸν (ποταμὸν) διαβάντας . . . en nu kan hieruit blijken, met welk recht Dionysius beweerde, dat Philistus geene afwisseling wist te brengen in het opzetten van zijne perioden.

Nog een brief van Alciphron wil ik aanhalen, om aan te toonen, wat bij dezen schrijver voor de critiek nog te doen valt. In III. 71 schrijft een tafelschuimer aan een vriend, hoe een blijspeldichter hem heeft overgehaald, om tooneelspeler te worden. Ἐκέλευεν οὖν ἐκμαθόντα . . . τὸ τοῦ οἰκέτου σχῆμα ἀναλαμβάνοντα τὸ μέρος ἐκείνο τοῦ δράμα-

τος ὑποκρίνασθαι. Achter ἐκμαθόντα is de titel van het stuk uitgevallen: men zou het kunnen invullen ἐκμαθόντα τὸν Ἀθάμαντα, want dat onderwerp werd niet alleen in het treurspel behandeld, maar wij kennen zelfs twee blijspelen van dien naam. Vervolgens luidt het verzoek van den briefschrijver aan zijn vriend, om bij de voorstelling met zijne bekeuden daverend te applaudisseeren: *κἄν τι λάθωμεν ἀποσφαλέντες, μὴ λάβῃ χώραν τὰ ἀσικὰ μειράκια κλώζειν ἢ συρίττειν, ἀλλ' ὁ τῶν ἐπαίνων κρότος τὸν θροῦν τῶν σκωμμάτων παραλύσῃ*. Hierin zijn twee fouten; vooreerst: *κἄν τι λάθωμεν ἀποσφαλέντες*: maar dan was immers juist het gevraagde hulpmiddel niet noodig, als de fout toch niet opgemerkt werd. Alciphron schreef: *κἄν τι λέγωμεν ἀποσφαλέντες*. Vervolgens stuit ik op: *τὸν θροῦν τῶν σκωμμάτων*. dat verwarde geschreeuw wordt best uitgedrukt door *τὸν θόρυβον τῶν σκωμμάτων*. De plaats doet mij weder aan Lucianus denken, bij wien in den Nigrinus § 16 hetzelfde woord *θόρυβος* voorkomt, doch nu door een krachtiger moet vervangen worden. Uit Griekenland aangekomen in Rome, vroeg hij zich zelven af:

Τίπτ' αὖτ' ὦ δύσηνε λιπὼν φάος ἡελίοιο

[τὴν ἐλλάδα: dit moet wegvallen] *καὶ τὴν εὐτυχίαν ἐκείνην καὶ τὴν ἐλευθερίαν*.

ἤλυθες ὄφρα ἰδῆς

τὸν ἐνταῦθα θόρυβον, die dan verder beschreven wordt. Het citaat uit de *νέκυια* van Homerus duidt aan, dat Lucianus zijne reis naar Italië als eene soort hellevaart voorstelt, terwijl Griekenland zich koestert in het *φάος ἡελίοιο*. Maar dan is *θόρυβος* veel te zwak, om aan te duiden, waarop hij eigenlijk het oog heeft. De krasse uitdrukking *τὸν ἐνταῦθα βόρβορον* is hem uit de pen gevloeid, naar aanleiding van de spreekwijze *ἐν βορβόρῳ κεῖσθαι*, welke van hen gebruikt wordt, die gestorven zijn zonder te zijn ingewijd in de Eleusinische mysteriën.

Enkele verbeteringen op de *Moralia* van Plutarchus mogen hier nog eene plaats vinden:

P. 19 E vind ik een vers van Menander:

Ἐμοὶ μὲν οὖν ἄειδε τοιαύτην, θεά,
θρασεῖαν, ὠραίαν δὲ καὶ πιθανὴν ἅμα
ἀδικοῦσαν, ἀποκλείουσαν, αἰτοῦσαν πυκνά,
μηδενὸς ἐρῶσαν, προσποιουμένην δ' αἰεὶ.

Ik begrijp niet, wat het aanlokkelijke mag zijn van eene *ἑταίρα ἀδικοῦσα* mij dunkt er valt hier te denken aan eene, die gelijk Lalage, dulce loquebatur. Menander schreef toch zeker wel:

πιθανῶς ἅμα
λαλοῦσαν

A, *Λ* en *Δ* zullen dan verwisseld zijn, even als weinige bladzijden verder, alwaar volgens de vertaling van Wyttenbach dit gelezen wordt: » Quod si qua absurde dicta sunt, neque statim soluta: ea refutanda sunt iis, quae in contrariam partem ab eodem alibi dicta sunt: neque poetae succensendum aut irascendum est, sed iis quae moribus personisve accommodata et per iocum dicta sunt." Ik betwijfel, of het een verstandige raad is » irasci iis quae per iocum dicta sunt" en toch schijnt Plutarchus dit te zeggen: *μὴ ἀχθομένους τῷ ποιητῇ μηδὲ χαλεπαίνοντας, ἀλλὰ τοῖς ἐν ἡθελ καὶ μετὰ παιδιᾷς λεγομένοις*. Gelukkig is het geneesmiddel zeer licht te vinden, mits men denke aan het gebruik van unciaalletters: *μηδὲ χαλεπαίνοντας λίαν τοῖς ἐν ἡθελ καὶ μετὰ παιδιᾷς λεγομένοις* dus *λίαν* voor *ἀλλά*, even als *λαλοῦσαν* voor *ἀδικοῦσαν*.

Pg. 46 D lees ik: ὥπερ ἐν σκληρᾷ σαρκὶ καὶ τυλώδει τῇ ψυχῇ μώλωπα μὴ λαμβάνοντος hier moet volgens eene bekende spraakwending der Grieken, die vooral bij Plutarchus zeer gewoon is, gelijk bij de latere schrijvers in het algemeen, *καί* wegvallen: ὥπερ ἐν σκληρᾷ σαρκὶ τυλώδει τῇ ψυχῇ, d. i. zoo als wij zeggen: ἐν τυλώδει τῇ ψυχῇ ὥπερ ἐν σκληρᾷ σαρκί. Overigens herinnert mij het woord *τυλώδης* aan Lucianus, bij wien in den *Pseudologista* § 27 in een samenhang, dien ik niet nader wil aanduiden, gezegd wordt: ὥς ἐνὶ πλατύτατον κεχηνῶς ἡνείχου τυφλούμενος

ὑπ' αὐτοῦ τὴν γνάθον, hetwelk toch wel τυλούμενος zal moeten zijn.

Ieder herinnert zich uit Cicero, multos modios salis simul edendos esse, ut amicitiae munus expletum sit. Ook Plutarchus spreekt hiervan een paar malen; eens aldus p. 94 A: τὸν θρυλούμενον ἐκεῖνον χρόνῳ τῶν ἁλῶν συνεδηδοκῶς μέδιμνον. Niemand zal ons weten te zeggen, wat hier χρόνῳ moet beteekenen en in die onzekerheid stel ik voor te lezen: χονδρῶν ἁλῶν, waardoor wij tevens bevrijd worden van het overtollige lidwoord voor ἁλῶν. Χονδροὶ ἅλεις zijn korrels zout en het gezegde wordt daardoor nog aardiger: niet in de spijszen gekookt, maar op tafel opgezet, moet het mud korrel voor korrel verbruikt zijn.

In de verhandeling van Plutarchus περὶ δεισιδαιμονίας vind ik deze woorden bl. 168 D: (ὁ δεισιδαίμων) ἂν ἄριστα πράττη καὶ συνῇ πράῳ δεισιδαιμονίᾳ, περιθυόμενος οἴκοι κάθηται, περιματτόμενος, αἱ δὲ γράες καθάπερ παττάλω, φησὶν ὁ Βίων, ὃ τι ἂν τύχωσιν αὐτῷ περιάπτουσι φέρουσαι καὶ περιαρτῶσιν. In deze woorden stuiten wij ten eerste op πράῳ δεισιδαιμονίᾳ, hetwelk toch wel πραεΐα moest zijn: gelukkig kennen wij een woord, dat hier ook beter ter zake dienende is dan eene πραεΐα δεισιδαιμονία wezen zou. De ongelukkige van wien hier sprake is, συνῇν niet πράῳ δεισιδαιμονίᾳ, maar γραώδει δεισιδαιμονίᾳ, ten blijke waarvan hij door de γράες behandeld wordt, als in het vervolg gezegd wordt. Doch er valt nog iets op te merken: de arme zit te huis περιθυόμενος: dat is ver van helder. Maar Menander heeft den δεισιδαίμων ook behandeld in een blijspel, waaruit het volgende fragment bij Clemens Alexandrinus bewaard is:

Εἰ μὲν τι κακὸν ἀληθὲς εἶχες, Φειδία,
 ζητεῖν ἀληθὲς φάρμακον τούτου σ' ἔδει·
 νῦν δ' οὐκ ἔχεις· κενὸν ἄρα καὶ τὸ φάρμακον *)
 πρὸς τὸ κενόν· οἰήθητι δ' ὠφελεῖν τί σε·
 περιμαζάτωσαν σ' αἱ γυναῖκες ἐν κύκλῳ

*) Vgl. Cobet, Mnem. IV. p. 135.

καὶ περιθεωσάτωσαν, ἀπὸ κρουνῶν τριῶν
ὑδατι περίρραν' ἐμβαλὼν ἄλας, φακούς.

Bij Menander moest de man dus door de vrouwen περι-
μάττεσθαι en περιθεοῦσθαι; blijkbaar heeft Plutarchus
deze plaats voor oogen gehad en geschreven: περιθεούμενος
οἶκοι κάθηται καὶ περιματτόμενος.

Lastig zijn de verbeteringen van die plaatsen, waar juist
de pointe of de aardigheid door het afschrijven geleden heeft.
Er staat tegenover, dat, als men de ware oplossing van het
raadsel gevonden heeft, men vast overtuigd zal zijn, dat dit
de eenige goede en ware lezing is. Blijft er de minste twij-
fel over, dan mag men het voor zeker houden, dat men niet
geslaagd is. Plutarchus spreekt van een redenaar, p. 182 E,
die zeide dat χιονοβόλος ἡ ὥρα γενομένη λιποβοτανεῖν
ἐποίησε τὴν χώραν. Van een redenaar, die in zulk een
stijl sprak, ben ik niet nieuwsgierig meer te vernemen en
dat was zijn toehoorder ook niet, die hem toevoegde: οὐ
παύσει μοι ὡς ὄχλῳ χρώμενος. Dit zal beteekenen: » Non
finem facies apud me tamquam apud plebem loquendi? » Ik
geloof dat de man zich geestiger uitdrukte: met zinspeling
op de overstroming van het land en den woordenvloed des
redenaars, zeide hij: οὐ παύσει μοι ὡς ὀχετῷ χρώμενος;

In de γυναικῶν ἀρεταί zijn twee plaatsen dicht bij elk-
ander, waar een woord is uitgevallen, P. 248 F: οἱ βάρβαροι
συνεχώρησαν ἐξελθεῖν ἐν ἱματίῳ τοὺς ἐλευθέρους, waar
ik verwacht: ἐν ἐνὶ ἱματίῳ. En p. 250 A: Ταρκύνιον
Σούπερβον ἐξήλασεν ὕβρις καὶ ἀρετὴ Λουκρητίας. Het
gewone compendium, waarmede *υἱὸς* geschreven wordt, is
oorzaak, dat het woord is uitgevallen: Plutarchus immers
wilde dit: ἐξήλασεν υἱέος ὕβρις καὶ ἀρετὴ Λουκρητίας.
Ook op p. 143 B is het verdwenen, waar gesproken wordt
van de verhouding van jonggehuwde vrouwen tot hare schoon-
moeders. Ἐστὶ δὲ ζηλοτυπία τῆς μητρὸς ὑπὲρ εὐνοίας
πρὸς αὐτήν, hetgeen onverstaanbaar is, zoo men niet invult
ὑπὲρ υἱέος εὐνοίας.

Na den triumphus werd er een plechtige maaltijd gegeven,
waarop om eene licht verklaarbare reden de consuls niet ver-
schenen. Plutarchus drukt die reden, ook te onzent soms

voorkomende, aldus uit, p. 283 A: *τόπον ἔδει τῷ θριαμβεύσαντι καὶ σίασον ἐντιμότατον ἀποδίδοσθαι καὶ προπεμπεῖν μετὰ τὸ δεῖπνον· ταῦτα δ' οὐκ ἔξεσιν ἑτέρω τῶν ὑπάτων παρόντων, ἀλλ' ἐκείνοις*. Om te weten, wat *σίασον* is, behoeft men de plaats slechts met unciaalletters te schrijven en dan vindt men dadelijk: *τόπον ἔδει τῷ θριαμβεύσαντι ἐν τῇ κλισίᾳ τὸν ἐντιμότατον ἀποδίδοσθαι*.

P. 406 F vind ik een fragment van Sophocles, dat uit Clemens Alexandrinus met een vers vermeerderd is geworden.

*Καὶ τὸν θεὸν τοιοῦτον ἐξεπίσμαι
σοφοῖς μὲν αἰνικτῆρα θεσφάτων αἰεὶ,
σκαιοῖς δὲ φαῦλον καὶ βραχὺ διδάσκαλον.*

Men heeft van *καὶ βραχὺ* gemaakt *καὶ βραχεῖ*, zonder dat de woorden daarbij veel gewonnen hebben; maar dit wil Sophocles zeggen, dat voor de dwazen Apollo te Delphi een slechte leermeester zou zijn, *καὶ βράχη*, al schreeuwde hij het hun toe. 'Ο δ' ἔβραχε χάλκεος Ἄρης is toch wel zoo bekend, dat men daardoor op de gedachte had kunnen komen, wat Sophocles bedoelde.

Ik voeg hierbij een fragment van Aeschylus, p. 454 E, alwaar gezegd wordt dat het vuur

*ὑψηλὸν ἠβήσασα τεκτόνων πόνον
συνεῖλεν,*

want dit woord *συνεῖλεν* schijnt wel degelijk een deel uit te maken van de woorden van Aeschylus, ofschoon het nu tuschen de woorden van Plutarchus staat. Maar voor Aeschylus was die uitdrukking toch te prozaïsch: schilderachtiger zal hij het hebben uitgedrukt met *συνῖλεν*.

Driemaal haalt Plutarchus uit Plato aan: *κουφοτάτου πράγματος, λόγου, βαρυτάτη ζημία*, nam. p. 456 D, p. 505 C, p. 634 F. Als men leest in de Leges IV. p. 717 D *κούφων καὶ πτηνῶν λόγων βαρυτάτη ζημία*, meent men de plaats gevonden te hebben, doch ziet dadelijk, dat, zonder den tekst geweld aan te doen, wij *κουφοτάτου πράγματος* daarin niet kunnen herstellen. Doch ook hier bedriegt de schijn: de plaats die Plutarchus nevens deze in den zin

heeft, staat wel in de Leges, maar eerst XI. p. 935 A: ἐκ λόγων, κούφου πράγματος, ἔργῳ μίση τε καὶ ἔχθραι βαρύταται γίνονται, alwaar het nu duidelijk is, dat Plutarchus zeer te recht gelezen heeft κουφοτάτου in plaats van κούφου.

Ik zou wel eens willen weten, wat de vertaler van Plutarchus gedacht heeft, toen hij schreef: » Nam sicut triticum vasi inclusum, mensura amplius reperitur, usu deterius: sic loquacis hominis sermo additamentum mendacii largum habet, quod fidem vero derogat." De plaats vindt men p. 503 D: ὥσπερ ὁ πυρὸς εἰς ἀγγεῖον κατακλεισθεὶς τῷ μὲν μέτρῳ πλείων εὐρίσκεται, τῇ δὲ χρεία μοχθηρότερος κτέ. Dat is eene bijzonderheid uit de natuurlijke historie, waarvan ik nooit gehoord heb; 't zal dan ook wel geen πυρὸς moeten zijn, maar τυρός: niet tarwe, maar kaas is aan zwelling onderhevig. De oorzaak der verwisseling der beide woorden zit niet zoo zeer in de overeenkomst van *II* en *T*, als wel in de omstandigheid, dat de afschrijvers het woord πυρὸς meer onder hunne pen ontmoeten dan τυρός. Aan soortgelijke oorzaak schrijf ik ook de fout toe op p. 800 F. Het huis van den tribunus plebis Livius Drusus heeft het volgens de ouden zeer groote en zeer wezenlijke gebrek, dat de bureu kunnen inzien: καὶ τῶν τεχνιτῶν τινὸς ὑπισχνουμένου ταῦτ' ἀποσρέψειν καὶ μεταθήσειν ἀπὸ πέντε μόνων ταλάντων, Δέκα, ἔφη, λαβὼν ὅλην μου ποιήσον τὴν οἰκίαν καταφανῇ, ἵνα πάντες ὁρῶσιν οἱ πολῖται πῶς δαιτυμαί. Eene reparatie van slechts vijf talenten, in ronde som 13500 gulden, klinkt mij wat vreemd, en dat wel te meer, daar de architect wil aannemen het buitengewoon goedkoop te doen. Wij zullen zijne rekening wat verminderen: hij beloofde het werk te zullen voltooien ἀπὸ πέντε μνῶν, d. w. z. voor de ronde som van 2000 sertertiën. Toen eenmaal μνῶν in μόνων veranderd was, heeft een vrijgevig librarius er ταλάντων bijgevoegd: juist dezelfde fout, die bij Clemens Alexandrinus verbeterd wordt door Prof. Cobet in den Ἑρμῆς Λόγιος p. 185. Dit soort van fouten is zeer gewoon, en kan dikwijls met groote evidentie verbeterd worden. Zoo vind ik bij Dio Chrysostomus p. 190, waar verhaald

wordt van de samenkomst van Diomedes en Aeneas in Italië: τὸν δὲ ἀναλαβεῖν αὐτὸν ἔχοντα ὀλίγας ναῦς καὶ μέρος τι παραδοῦναι τῆς Σρατιᾶς, ἐπειδὴ πᾶσαν εἶχε τὴν χώραν. Reiske verlangde hier een eigennaam en schreef voor Σρατιᾶς aldus: μέρος τι παραδοῦναι τῆς Βρεττίας. Ongelukkig bevond Diomedes zich niet in Bruttium, maar in Apulië. Prof. Geel verlangt Ἰταλίας, maar Diomedes οὐκ ἔσχε πᾶσαν ταύτην τὴν χώραν. Dio had geschreven μέρος τι παραδοῦναι τῆς παραλίας, hetgeen trouwens ook niet zooveel van Σρατιᾶς verschilt. Oorzaak van de fout is de gewoonte om de *A* aan te duiden door een schrapje boven de voorgaande letter; zoo vind ik bijna volkomen dezelfde verbastering der ware lezing in een scholion op de Andromache van Euripides v. 17. Er wordt aldaar verhaald, dat men bij het stichten eener stad de plaats waar muren en gebouwen zich moesten verheffen door graszoden aanduidde: χορτῶ διέγραφον τὰς πόλεις οἱ ἄρχοντες, waarvoor M. Haupt onlangs in den Hermes voorsloeg te lezen ἀρχιτέκτονες. Ἀλέξανδρος δὲ, zoo vervolgt de scholiast, ὀσπρίοις ἢ ἀλεύροισι. Meel mag voor dit doel dienstig zijn, maar boonen niet: dat leeren onze kinderen reeds in een hunner meest populaire vertellingen. Ik stel voor dat ὀσπρίοις door ὀσαρίοις te vervangen: *beentjes* zijn zeer bruikbaar.

Het is tijd, dat ik eindig, maar nog ééne plaats wensch ik te behandelen, waar ik mij verbeeld, dat eene met de vorige gelijksoortige fout is ingeslopen. Gij vindt haar in het Evangelie van Marcus, hoofdst. 12, in de gelijkenis van de booze wijngaardeniers. Καὶ ἀπέστειλε πρὸς τοὺς γεωργοὺς τῷ καιρῷ δούλον, ἵνα παρὰ τῶν γεωργῶν λάβῃ ἀπὸ τῶν καρπῶν τοῦ ἀμπελῶνος καὶ λαβόντες αὐτὸν ἔδειραν καὶ ἀπέστειλαν κενόν. καὶ πάλιν ἀπέστειλε πρὸς αὐτοὺς ἄλλον δούλον, κακείνον ἐκεφαλαίωσαν καὶ ἠτίμασαν. καὶ ἄλλον ἀπέστειλε κακείνον ἀπέκτειναν. Wat beteekent hier ἐκεφαλαίωσαν? Het antwoord pleegt te luiden: »zij verwondden hem aan het hoofd;» maar gij ontslaat mij van het betoog, dat κεφαλαίουν deze beteekenis niet heeft en dat, zoo het dit al kon beteekenen, het niet kan verbonden worden met ἠτίμασαν; want in eene

wonde aan het hoofd ligt op zich zelf geenerlei schande. De verschillende HSS. brengen ons niet verder: *καὶ κεῖνον λιθοβολήσαντες ἐκεφαλαίωσαν καὶ ἀπέστειλαν ἡτιμωμένον* is blijkbaar eene minder oorspronkelijke redactie, waarin alleen opmerkelijk is *ἡτιμωμένον* voor *ἡτιμασμένον*. Inderdaad zou het de vraag kunnen zijn, of *ἡτίμωσαν* niet de voorkeur behoort te verdienen boven *ἡτίμασαν*, want de wijngaardeniers *ἡτίμασαν* al de dienaars, niet den tweeden alleen: alleen dezen deden zij de soort van smaadheid aan, die met *ἐκεφαλαίωσαν* is uitgedrukt. Overigens hebben alle HSS. dat raadselachtige *ἐκεφαλαίωσαν*, behalve dat wellicht de Vaticanus *ἐκεφαλλίωσαν* heeft, hetwelk in het geheel geen woord is. De parallele plaats bij Mattheus geeft geen licht; Lucas even weinig, behalve dat ook bij hem blijkt, dat de tweede dienstknecht op bijzonder onteerende wijze moet behandeld zijn: *οἱ δὲ καὶ κεῖνον δείραντες καὶ ἀτιμάσαντες ἐξάπέστειλαν κενόν*. Doch, geheel in het midden latende of soms *ἡτίμωσαν* bij Marcus beter zou zijn dan *ἡτίμασαν*, zoeken wij naar den aard der aangedane *ἀτιμία*. Geëerd wordt geen der dienstknechten: de eerste wordt geslagen, de derde gedood, de tweede: ja, wat geschiedt met den tweeden? Gelukkig komt mij het tweede boek van Samuel in de gedachte c. 10, vs. 4. hetwelk gij mij vergunt volgens den Septuagint te citeeren: *Καὶ ἔλαβεν Ἀννὼν τοὺς παῖδας Δαυὶδ καὶ ἐξύρρησε τοὺς πώγωνας αὐτῶν καὶ ἀπέκοψε τοὺς μανδύας αὐτῶν ἐν τῷ ἡμίσει ἕως τῶν ἰσχυίων αὐτῶν καὶ ἐξάπέστειλεν αὐτούς*. Inderdaad is kaalscheren eene bij vele volken voorkomende onteerende straf. Suetonius spreekt er van in het leven van Caligula c. 35; bij de Germanen kwam zij voor volgens Tacitus Germ. c. 19 en verder bij Grimm. Deutsche Rechtsalterthümer p. 702, alsmede hier te lande, waarover ik mij herinner het opstel van ons geacht medelid de Wal in *de Gids* van 1845, bl. 33. Marcus schreef: *ἐφαλάκρωσαν*. letterlijk: zij schoren hem kaal. In het unciaalschrift, waar *I* en *P* weinig of niet verschillen, kon een afschrijver dit licht voor *ἐφαλακίωσαν* aanzien, en, daar het woord *κεφαλή* hem meer was voorgekomen dan *φαλακρός*, verplaatste hij

in gedachte de *K* naar voren en schreef κεφαλαίωσαν, hetwelk door een ander met een augment voorzien weldra ἐκεφαλαίωσαν werd. Bedrieg ik mij niet, dan krijgt door deze nieuwe lezing de plaats een bijzonder gewicht; immers de vergelijking der parallele plaatsen wijst met evidentie uit, dat Marcus dezen trek niet aan zijn verhaal heeft toegevoegd, maar Mattheus en Lucas dien hebben weggelaten: hieruit zou volgen, dat althans voor deze gelijkenis Marcus, of zoo men wil een proto-Marcus, aan Mattheus en Lucas ten grondslag ligt. Doch op dit punt aangekomen, roept gij mij met volle recht toe: *manum de tabula*.

Zwolle, 19 October 1869.

GEWONE VERGADERING

DER AFDEELING

TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE
WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 13^{den} DECEMBER 1869.

Tegenwoordig de heeren : G. W. OPZOOMER, W. MOLL, N. BERTS,
M. DE VRIES, L. PH. C. VAN DEN BERGH, J. A. C. VAN HEUSDE,
W. G. BRILL, D. HARTING, G. MEES AZ., J. H. SCHOLTEN, TH. BORRET,
B. H. C. K. VAN DER WIJCK, R. VAN BONEVAL FAURE, S. VISSERING,
A. RÉVILLE, G. H. M. DELPRAT, C. LEEMANS, H. J. KOENEN,
en de secretaris J. C. G. BOOT.

Na de lezing en goedkeuring van het proces-verbaal der vorige vergadering, deelt de secretaris mede, dat de heer Dirks verhinderd om deze vergadering bijtewoonen eene Fransche verhandeling over de Angelsaksers en hun kleine munt, genaamd *sceattas*, heeft ingezonden; en bericht, dat het tiende en laatste stuk van het vervolg op van Loon's penningwerk met beschrijving en afbeelding van penningen uit de jaren 1788 tot 1806 geheel afgedrukt is en eerstdaags verzonden zal worden. Het is van uitvoerige registers voorzien. Een exemplaar wordt ter beschouwing aan de leden aangeboden.

Vervolgens leest de secretaris een levensbericht van het laatst overleden lid Dr. L. J. F. Janssen, hetgeen aan den

heer Leemans tot enkele opmerkingen aanleiding geeft. Als naar gewoonte zal dit stuk in het Jaarboek der Akademie opgenomen worden.

Eene verhandeling van den Romeinschen archaeoloog J. B. de Rossi, in het derde en vierde stuk van het *Bulletin d'archéologie chrétienne* voor 1869 vertaald opgenomen, geeft den heer Leemans het onderwerp tot eene bijdrage, waarin hij handelt over gewijde draagpenningen uit de zes of zeven eerste eeuwen van het Christendom. Na eene opgave der soort van penningen, die bedoeld wordt, geeft de spreker een overzicht van de door de Rossi beschrevene en afgebeelde. Hij staat langer stil bij twee van dezen, waarvan de een zelf in het Vaticaansche Museum bewaard wordt, de andere aldaar in een looden afgietsel voorhanden is. De spreker ontwikkelt de gronden, waarom hij die beiden niet met de Rossi voor echt, maar voor voortbrengselen van het einde der 16de of het begin der 17de eeuw meent te moeten houden. De spreker heldert zijne voordracht op door vergroote afbeeldingen van de twee penningen en is bereid zijne bijdrage voor de Verslagen der afdeeling aftestaan.

Het gesprokene geeft den heer Borret aanleiding om den spreker tot opheldering der namen Gaudentianus Urbicus en Successa te wijzen op Garucci's *iscrizioni di vetri cimenteriani*, welk boek hij ter zijner beschikking stelt, tot eene opmerking over de bloemfestoenen, in welke hij eene versiering van het altaar ziet, en tot de vraag, of de gedraaide kolommen wel mogen gelden als een bewijs tegen de oudheid der voorstelling.

De heer Leemans meent dat wel een soort van colonnes torses, maar niet deze in de 12de eeuw zijn ontstaan en herhaalt, dat zoowel het zwijgen van Ménétrier en de Peiresc over de afkomst dezer penningen, als de colonnes torses het vermoeden wettigen dat de penningen tot den tijd behooren, toen die vorm van kolommen vooral bij meubelen in de mode was gekomen.

Op uitnoodiging van den voorzitter leest de heer Réville het eerste of historische gedeelte van een arbeid van den heer Dirks *sur les Anglo-Saxons et leurs petits deniers, dits Sceattas. Essai historique et numismatique*. De schrijver wenscht door deze proeve eenig licht te verspreiden over de oudste Angel-Saksische muntjes en kreeg aanleiding tot dit onderzoek door het opgraven van Sceattas op vier plaatsen in Friesland. Om dit onderzoek vruchtbaar te maken voor de oudste geschiedenis van Engeland, gaat hij de betrekkingen na der Britten met hunne overzeesche naburen van 55 v. C. tot 688 n. C. Reeds vóór de ondernemingen van Julius Caesar waren de Britten van het vaste land met andere stammen naar het eiland overgestoken en zij beschaafden de oorspronkelijke bewoners of *aborigines*, vooral in het tegenwoordige graafschap Kent. Terwijl het land grootendeels door de Romeinen beheerd werd tot het jaar 410 n. C. begonnen de Saksers en de Britsche en Gallische kusten te bestoken, weshalve Carausius omstreeks 286 gezonden werd om hunne aanvallen af te weren. Zoo ontstond de waardigheid van *comes maritimi tractus*, later veranderd in die van *comes litoris Saxonici*, welk *litus Saxonicum* zoowel in Gallië als in Britannië te zoeken is, gelijk uit de *Notitia dignitatum imperii Occidentalis* blijkt. Reeds in 1845 is de aandacht op dat *litus* gevestigd door Prof. Schauman, als belangrijk tot oplossing der vraag, vanwaar de Saksers gekomen zijn, die Britannië gedeeltelijk veroverd hebben. Het dient evenzeer tot opheldering van den oorsprong van een der typen van sceattas. Carausius (286—294) en zijn opvolger Allertus (294—296) hebben tot versterking van het leger en van de vloot vele Saksers naar het N.W. van Gallië en het Z.W. van Britannië gelokt, zooals door Taylor is aangetoond. Ook van latere betrekkingen tusschen de beide kusten van het kanaal tot 410 zijn sporen aanwezig. Nadat de Romeinen Britannië hadden opgegeven, volgde een duister tijdvak, waarin het land na eene korte onafhankelijkheid (410—428) door Jutten, Saksers en Anglen werd overheerd (428—586). De schrijver tracht op het voetspoor van Haigh eenig licht over die tijden te verspreiden en toont aan dat Beda de eerste komst der Jutten in 449 stellende zich vergist heeft.

Hij is geneigd om Hengist en Horsa als historische personen toe te laten.

Nadat de Jutten zich op het eiland Thanet in de Theems gevestigd hadden, werden tot het jaar 521 door de Saksers drie rijkjes Sussex, Wessex en Essex gesticht, die hun naam aan hunne ligging verschuldigd zijn. Deze Saksers kwamen deels uit Germanie, maar deels ook uit het Gallische *litus Saxonicum*, dat zij verlieten door de Franken opgedrongen. Iets later kwamen de Anglen en stichtten van 521 tot 586 de vier koninkrijken Estanglia, Bernicia, Deira en Mercia, waarmede de octarchie voltooid werd. De schrijver maakt verder gewag van de Friesen en Werners als bondgenooten der Saksers en Anglen en besluit met een paar opmerkingen over de invoering van de Christelijke godsdienst in Britannië (596—688) en de instelling der alleenheerschappij, daar deze gebeurtenissen bij de tijdsbepaling der sceattas in het oog moeten gehouden worden.

De voorzitter zegt den heer Réville dank voor de genomen moeite en verwijst de discussie over het gehoorde tot de volgende vergadering, wanneer de heer Dirks in de gelegenheid zijn zal daaraan deel te nemen.

De heer Réville bekomt echter verlof om reeds nu eenige opmerkingen medetedeelen, die bij hem onder het voorlezen van de bijdrage zijn opgezen. Vooreerst meent hij dat de schrijver zich door overeenkomst van plaatsnamen al te licht heeft laten verleiden om verwantschap tusschen de bewoners van Gallië en Britannië aantenemen. Zoo min als de naam Lugdunum voor Lyon, Montemarson en Leiden pleit voor verwantschap tusschen die steden, kan de overeenkomst der namen van twee dorpen in het pays de Caux Londinières en Luneray (oudtijds Lundray) met Londinium (London) gemeenzame afkomst der bewoners bewijzen. Zooals Lugdunum een passende naam is voor een stad gebouwd op een duin of hoogte bij een plas of moeras, zoo hebben de andere genoemde plaatsen hun naam aan *linden* te danken.

Ten anderen heeft de schrijver het *litus Saxonicum* in Gallië naar het oordeel van den spreker te ver uitgestrekt als hij de Schelde en de Loire als grenzen noemt.

Eindelijk acht de spreker de Saksische invloed op het

N.W. van Frankrijk verre van bewezen en waarschuwt in dit opzicht tegen overdrijving.

De aanmerkingen van den heer Réville geven aanleiding tot eene verklaring van den heer M. de Vries, dat het gebruik van Lugdunum als Latijnsche naam van Leiden eerst dagteekent van de stichting der hoogeschool en aan Dousa en diens tijdgenooten moet geweten worden.

De heer Leemans bericht dat bij de Commissie voor de overblijfselen der oude vaderlandsche kunst zijn ingekomen van Jh. Mr. V. de Stuers te Maastricht bericht over den loop der ontmantelingswerken aldaar; van een ongenoemden n°. 21 der gedrukte handelingen van de gemeenteraad te Dordrecht; van den directeur der gemeentewerken aldaar bericht over teekeningen van het gesloopte Mariënbornklooster en van de Spuiport; van den Minister van binnenlandsche zaken over plannen en teekeningen van te Maastricht gesloopte gebouwen, en bestek n°. 1 der ontmanteling van Breda; van den burgemeester van Bergschenhoek bericht over de aanstaande slooping der kerk aldaar en over vroeger daar aanwezige geschilderde glazen; van den heer A. C. Bon te Haamstede bericht over een op glas geschilderde kopij van een portret van Georg Keppel, graaf van Albemarle, door J. Reynolds.

Daar geen der leden verder het woord verlangt, sluit de voorzitter de vergadering.

GEWIJDE DRAAGPENNINGEN.

BIJDRAGE VAN

C. LEEMANS.

Onder de vele geleerde verhandelingen, waarin de bekende Romeinsche archaeoloog, de Ridder J. B. De' Rossi verschillende onderwerpen der Christelijke oudheidkunde met de hem eigene naauwkeurigheid en scherpzinnigheid heeft toegelicht, en die uit het Italiaansche tijdschrift te Rome sedert 1863 door hem in druk gegeven, met het vorige jaar, door de zorgen en onder de leiding van den abt Martigny, den bekenden schrijver van het *Dictionnaire des antiquités Chrétiennes*, in het *Bulletin d'archéologie Chrétienne*, eene Fransche bewerking van het Italiaansche tijdschrift, tot eenen uitgebreiden kring van lezers werden gebragt, komt een uitvoerig opstel voor, dat in meer dan een opzigt de aandacht verdient. Ik zou hebben kunnen volstaan met eene aanbeveling van den inhoud aan mijne medeleden, die eenig belang stellen in dit gedeelte van het gebied der oudheidkundige studiën, of, voor zooveel noodig van hen, die meer opzettelijk de Christelijke oudheden tot een voorwerp van hunne onderzoekingen stellen, wanneer ik geene aanleiding meende te hebben, om tegen een voornaam gedeelte van het betoog des geleerden schrijvers en van zijnen Franschen vertolker, gewigtige bedenkingen te doen gelden. Ik neem de vrijheid die bedenkingen hier medetedeelen en aan de beoordeeling mijner medeleden te onderwerpen, maar vooraf zal het niet onnoodig zijn eene korte opgaaf te doen van den inhoud der bedoelde verhandeling. Zij voert den titel: *des médailles de dévotion des six ou sept premiers siècles de l'Église*. en maakt bijna den geheelen inhoud uit der 3e en 4e afleverin-

gen van den zevenden jaargang, 1869, van het bovengenoemde *Bulletin d'archéologie Chrétienne*.

Médailles de dévotion, gewijde draagpenningen, behooren tot eene klasse van voorwerpen, die, naar de plaats van het ligchaam waar zij gedragen werden, hetzij met een godsdienstig doel, hetzij als voorbehoedsmiddelen tegen ongevallen of nadeeligen invloed, hetzij als versiersels, met den algemeenen naam van encolpia, ἐγκόλπια, kunnen worden aangeduid, daar zij aan eene koord of eenen keten om den hals gehangen, of aan het kleedingstuk vastgehecht, op de borst werden gedragen. Eindelijk en meer bepaald gaf men dien naam aan kleine doosjes, te vergelijken met de bullae, of capsulae der Romeinen, doch waarin relikieën, of andere gewijde zaken bewaard, en tot het zooeven genoemde gebruik dienstbaar werden gemaakt. Chrysostomus (einde der 4^e eeuw onzer jaartelling) maakt van diergelijke encolpia meermalen melding, en Nicephorus, de patriarch van Constantinopel, getuigt dat zij in zijnen tijd, (de helft der achtste eeuw) bij de Christenen zeer algemeen waren. Opgravingen van lateren tijd hebben dan ook diergelijke doosjes aan den dag gebragt en hunnen vorm doen kennen.

Gewijde draagpenningen, — wij meenen deze benaming in onze taal als den aard en de bestemming der hier bedoelde penningen vrij goed uitdrukkende, te mogen aannemen — waren tot nog toe zeer zeldzaam, en hadden ook de aandacht der geleerden slechts weinig tot zich getrokken. Men denke hier echter niet aan penningen, in de meer bijzondere beteekenis van munten als geldstukken, die, zooals zij voor het verkeer in omloop waren, vaak met eene aan den rand doorgeslagen opening aan een bandje om den hals werden gedragen; evenmin is hier sprake, van de bullae of doosjes met den naam of het monogram van Christus; noch ook van de ronde metalen schijfjes, met voorstellingen van gewijden aard op eene zijde uitgeslagen of in opkomend werk aangebragt. Uitsluitend worden hier bedoeld penningen met voorstellingen die meestal aan beide zijden in de oppervlakte van het metaal zijn uitgestoken, en, even als de zooeven genoemde munten, van eene opening, ook wel een ringetje voorzien, van hunne bestemming om aan een koordje

of kettingje opgehangen te worden, de bewijzen dragen; met andere woorden niet geslagen maar gegraveerde of uitgestoken penningen, te vergelijken en in vele opzigten ook overeenkomende met de, meestal ronde en eironde, gnostische, in metaal of fijnere steensoorten gesneden amuletten, de zoogenaamde Abraxas, die in ringen gevat, of op eene andere wijze gedragen, den eigenaar als voorbehoedmiddel tegen de werking van het booze moesten dienen, en in menigte in de Museën voorhanden zijn.

Het was eerst met den aanvang der 17de eeuw dat de gewijde draagpenningen, als eene afzonderlijke klasse van monumenten erkend zijn geworden, terwijl zij vroeger meestal als munten beschouwd, althans daaronder gerangschikt waren geweest. Aan Pasqualini komt de verdienste toe van hier het eerst den weg te hebben gewezen; hij deed dit in 1601 in zijne brieven aan Peiresc, die in HS. op de keizerlijke Bibliotheek te Parijs bewaard zijn gebleven. Hij zelf was in het bezit van enkele dier draagpenningen; ook in eenige verzamelingen van andere liefhebbers en penningkundigen waren er aanwezig. Van enkele kent men alleen teekeningen, beschrijvingen, ook wel afgietsels in lood, terwijl de oorspronkelijke verloren zijn gegaan of althans de plaats waar zij zich thans bevinden niet meer bekend is. Het Christelijk Museum van de Bibliotheek van het Vatikaan verkreeg er eenige in den loop van de vorige eeuw; van een twaalfstal, thans nog in dit Museum aanwezig (eigenlijk slechts elf, want van eenen der draagpenningen bezit het slechts een afgietsel in lood) heeft de Rossi de afbeeldingen aan zijne verhandelingen toegevoegd, en daarbij ook enkele voor de eerste maal bekend gemaakt.

Voor de geheele reeks dier penningen die hem ter kennis zijn gekomen, en die hij alle tot de zeven eerste eeuwen onzer jaartelling brengt, meent hij drie onderscheiden tijdperken te kunnen aannemen. Het eerste is dat van het oorspronkelijke symbolisme, en van de klassieke Christelijke kunst, toen over de Kerk de tijd van vrede en zegenpraal nog niet was angebroken. Het tweede tijdperk, dat zich over de IVe en V^e eeuwen uitstrekt, wordt geopend met dien toestand van vrede en bloei, waarin de Kerk over het heidendom de zege had

behaald. Op de draagpenningen begint zich het symbolisme meer en meer te mengen met — of terug te wijken voor — teekens, beelden en tafereelen, van die van het vroegere tijdperk in zeer vele kenschetsende bijzonderheden onderscheiden, maar waarbij toch nog eenigermate de invloed van de oude kunst is overgebleven. Het derde tijdperk onderscheidt zich door de eigenaardigheden der Byzantijsche kunst.

Nog andere bijkomende bijzonderheden kunnen als aan elk der drie gestelde tijdperken eigen worden beschouwd. Zoo bijv. de nimbus of lichtschijf, die op de draagpenningen van het oudste tijdperk ontbreekt, even als dit bij de versieringen der onderaardsche grafplaatsen en de daarin aanwezige voorwerpen het geval is. Op die van het tweede tijdperk wordt de lichtschijf slechts aan Christus toegekend, even als dit in den regel ook plaats heeft met de gedenkteekens van de Basilieken. Met betrekking tot het kruisteeken en het Christelijke monogram merkt men op, dat de vorm van dit laatste uit de X en de P zamengesteld, evenzeer tot dit tweede tijdperk behoort, en wel bij voorkeur voorkomt op de draagpenningen die van het vorige nog niet zoover verwijderd zijn; het monogram uit het gelijkbeenige kruis met een oog boven aan den staanden balk gevormd, eigenlijk toch ook eene vereeniging van dezelfde letters, behoort ook nog tot dit tijdperk, maar meer tot het latere gedeelte. De draagpenningen van het laatste of derde tijdperk toonen ons de lichtschijf als een onmisbaar toevoegsel, niet alleen voor den Vader en den Zoon, maar ook voor de Moedermaagd, de engelen, de heiligen enz., terwijl het eenvoudige kruis, hetzij met vier gelijke balken, hetzij met verlenging van het benedengedeelte van den staanden balk, uitsluitend en in opmerkelijken overvloed word aangebragt. Voor het overige spreekt het van zelf, dat de overgang van het eene tot het andere tijdperk niet zoo scherp is afgebakend, of men ontmoet tegen het einde van het eene wel de vormen en bijzonderheden die meer eigenaardig zijn aan het andere.

Wij willen thans een vlugtig overzicht nemen van de gewijde draagpenningen die door beschrijving of teekeningen bekend zijn geworden, of waarvan de oorspronkelijke nog bewaard

gebleven zijn. Het is van belang de aandacht van verzamelaars van penningen en munten op deze klasse van voorwerpen te vestigen, dewijl het zeer mogelijk is, dat enkele exemplaren in hunne wezenlijke beteekenis niet gekend, hier of daar nog in verzamelingen verscholen liggen.

Eerste Tijdperk.

1. Draagpenning met een ringetje, in het Museum van het Vatikaan, slechts aan de voorzijde met eene voorstelling voorzien, de rugzijde glad gebleven. Een herder staat op zijnen staf geleund onder eenen boom, naast hem zit zijn tot hem omziende hond, terwijl de grazende en springende schapen over het veld verspreid zijn. Het geheele tafereel biedt veel overeenkomst met gelijksoortige op de wanden der Katakomben geschilderd en de voorstellingen op sarkophagen van de IIIe, misschien wel van de IIe eeuw onzer jaartelling.

2. Tot den overgang van het eerste tot het volgende tijdperk schijnt een andere penning te behooren, die, insgelijks in het Vatikaansche Museum bewaard, op de eene zijde het beeld toont van den herder met zijnen hond, op de keerzijde Christus, die, hier reeds met de lichtschijf achter het hoofd onderscheiden, op eene verhevenheid staande, aan Petrus en Paulus den last geeft om het evangelie te verkondigen. Om deze laatste voorstelling het opschrift ZOSIME VIVAS.

Tweede tijdperk.

3. Draagpenningen door Marini in zijne verzameling van Christelijke opschriften beschreven, en toen nog in het Museum Borgia aanwezig. Op de voorzijde de naar elkander gekeerde borstbeelden van Petrus en Paulus, met bijvoeging van hunne namen, en bovenaan het monogram in den oudsten vorm; onder, twee drinkende vogels (zeker wel duiven). Op de keerzijde een herder met zijne regterhand op den staf leunende, in de linker eene fluit houdende; de hond aan zijne voeten en aan beide zijden zijne schapen; rondom, het opschrift SECVNDINE VIVAS. Waar de penning gebleven is weet men niet. Na den dood van den kardinaal Borgia werden de oudheden zijner verzameling verdeeld tusschen het Museum te Napels en dat van de Propaganda te

Rome, terwijl enkele voorwerpen bij zijne erven bleven berusten. Alle moeite van De' Rossi om den penning op te sporen is vergeefs geweest. Hij kan met eenige waarschijnlijkheid tot het begin van het tweede tijdperk worden gebragt.

4. Draagpenning in het Vatikaansche Museum, met eene voorstelling slechts op de ééne zijde. Hoogstwaarschijnlijk Abrahams offerhande. De aartsvader heft zijne handen op tot den vóór hem staanden jongeling; achter hem een bokje, dat hier wel wat van een rund heeft; boven die groep is, aan den rand, een engel te halven lijve zichtbaar, die het offer verhindert. Een hoop opgestapelde rotsblokken op den voorgrond, een boom en struiken ter wederzijde, toonen de plaats aan der gebeurtenis.

Ook deze penning kan, om den aard en de wijze der voorstelling, tot de eerste tijden van dit tijdperk gebragt worden.

5. Draagpenning in het Vatikaansche Museum, aan beide zijden met voorstellingen die elkander aanvullen en beiden in eenen blader (olijf) krans gevat zijn. Op de voorzijde eene vrouw de handen als biddende opheffende, en een man met haar in gesprek; op de keerzijde drie andere mannen in gelijke houding. De' Rossi meent hier Felicitas te kunnen herkennen met vijf van hare zeven zonen, die zich den martelaarstitel verwierven; voor de weglating van twee der zonen vindt hij eene voldoende reden, in het gebrek aan de noodige ruimte, die den kunstenaar noopte, om slechts een gedeelte van het gezin in het tafereel op te nemen. Ook dezen penning brengt hij tot het eerste gedeelte van het tweede tijdperk, en wel tot de IVe eeuw.

6. Penning vroeger in 1601 behoord hebbende aan Pasqualini; eene halve eeuw later bevond hij zich in de verzameling van den kardinaal Boncompagni; kwam eindelijk in het Museum van Kircher, maar is thans verdwenen. Eene zeer slechte afbeelding, genomen naar een afdruksel dat aan Peiresc was verstrekt, werd in 1650 te Parijs door Tristan bekend gemaakt; nog gebrekkiger geschiedde dit later door Ardouin en Mamochi. De' Rossi vond eene betere nog onuitgegeven teekening op de Keizerlijke bibliotheek te Parijs, door Ménétrier aan Peiresc in 1625 verstrekt, en naar een looden afdruksel genomen. Deze teekening is thans door

De' Rossi bij zijne verhandeling voor het eerst uitgegeven. De voorzijde draagt het borstbeeld van Christus naar de Byzantijsche voorstelling, met de lichtschijf waarop het kruis, achter het hoofd en het omschrift EMMANVHL. Op de keerzijde de Maagd met het Kind op haren schoot, en de drie wijzen die hunne geschenken komen aanbieden; boven het kind, welks hoofd de lichtschijf heeft, ziet men de ster die de plaats aanwijst. Geheel onderaan, twee tegenover elkander staande duiven.

Du Cange en zijne navolgers hadden dezen penning als eene werkelijke munt beschouwd en hem aan Keizer Joannes Zimisces (969 tot 975) toegekend. De' Rossi heeft hem in de tweede helft der V^e tot de eerste helft der VIe eeuw zijne ware plaats toegewezen; op het voetspoor van Pasqualini zelve, die hem evenwel in ieder geval voor ouder hield dan de VIe eeuw, en tot de klasse bragt der gewijde gedenkpenningen.

7. Draagpenning in het Vatikaansche Museum. Op de voorzijde een mansborstbeeld van voren gezien, zonder eenig onderscheidend teeken; op de keerzijde het monogram in den oudsten vorm, tusschen de letters *A. Ω*. Waarschijnlijk uit de IVe eeuw.

8. Kleine draagpenning, in het Vatikaansch Museum. Op de voorzijde het zooeven genoemde monogram, op de keerzijde de naam VINANTII. Van denzelfden tijd als de voorgaande, waarop welligt het borstbeeld van den eigenaar of drager, zooals op laatstgemelden de naam van den drager bewaard wordt.

9. Draagpenning in het Museum van Kircher, slechts met een opschrift, en dat alleen op de ééne zijde voorzien, zijnde de keerzijde glad gebleven. De voorzijde draagt het zooeven genoemde monogram tusschen de letters I en N en daaronder den naam LEO.

10. Draagpenning, insgelijks aan de achterzijde glad, op de voorzijde alleen het zooeven genoemde monogram. Volgens Aringhi in eene kist in eene der onderaardsche begraafplaatsen gevonden. Waar hij gebleven is, is niet bekend.

11. Draagpenning, slechts uit eene vrij verwarde beschrijving in eenen brief aan den kardinaal Barbarini bekend,

in 1657 bij een lijk op de begraafplaats van Callistus gevonden; volgens Marini droeg het graf het opschrift TVRENIVS IN PACE, voorafgegaan door het monogram van den oudsten vorm. De beschrijving laat ons in het onzeker met betrekking tot den aard der voorstelling, maar het omschrift dat de eerste beschrijvers S. TVRENIVS M meenden te mogen lezen, zal naar De' Rossi's gissing waarschijnlijk TVRENIVIVAS geluid hebben.

12. Draagpenning, op de voorzijde met het eenvoudige Romeinsche kruis tusschen de letters *A* en *Ω*. De vorm van het kruis geeft eenig regt om dit stuk tot het begin van het derde tijdperk te brengen. De keerzijde schijnt glad gebleven. Waar het oorspronkelijk zich bevindt bleek mij niet, maar ik vermoed in het Vatikaansche Museum.

Derde tijdperk.

13. Draagpenning, afkomstig uit het Museum van Kircher, thans in dat van het Vatikaan. Op de voorzijde, in het midden het Romeinsche kruis tusschen de *A* en *Ω*, en twee mannen elk met eenen langen staf in den vorm van hetzelfde kruis in de hand; boven de voorstelling, Christus te halven lijve, met uitgestrekte handen boven de hoofden dier mannen, de apostelen Petrus en Paulus, eenen olijfkranen houdende. Achter het hoofd van Christus de lichtschijf. en ter wederzijde eene ster. Op de zijden achter de apostelen een palmtak. Eindeijk achter den apostel regts van het kruis, een kind met eene kaars op eenen kandelaar in de regterhand. Op de keerzijde de Maagd op eenen stoel gezeten met het Kind op den schoot; het Kind met de lichtschijf achter het hoofd, strekt de handen uit naar de drie oostersche wijzen, die hunne geschenken komen aanbieden. In het veld boven dit tafereel, boven het hoofd van het Christuskind, het gelijkbeenig kruis; boven de wijzen de ster die hun den weg aantoonde. en in het midden de duif met den olijftak. Men merke op dat hier de lichtschijf uitsluitend aan Christus wordt toegekend.

14. Draagpenning, afkomstig uit hetzelfde Museum en insgelijks in dat van het Vatikaan tegenwoordig bewaard. Op de voorzijde Christus met het kruis in de regter, een boek in de linker hand, op een voetbankje staande, tusschen

twee engelen; ter weerzijde van zijn hoofd eene ster, achter elken engel een palmboom. Onder deze voorstelling twee drinkende herten. De keerzijde levert wederom de aanbidding van de wijzen; boven het hoofd van het Kind de ster, boven de wijzen de duif met den olijftak; achter den zetel van de Maagd een palmboom; en onder dit alles even als op de andere zijde, de twee drinkende herten. De hoofden zoowel van de Maagd en van het Kind op de eene, als die van Christus en de twee engelen op de andere zijde, zijn met de lichtschijf versierd. Deze bijzonderheid geeft aanleiding, om den penning, die bovendien zeer ruw bewerkt is, tot den jongsten tijd te brengen.

15. Draagpenning vroeger in bezit van Mariotti, zeer kort en oppervlakkig beschreven in den geschreven Catalogus van zijne verzameling op het Vatikaan, als op de eene zijde de beide apostelen toonende. Of de keerzijde ook eenige voorstelling droeg wordt niet vermeld. Rondom de opening een krans.

16. Draagpenning uit dezelfde verzameling. Op de voorzijde twee heiligen, de een groter van gestalte dan de ander, beiden met de lichtschijf gekenmerkt; op zijde een palm-tak. Op de keerzijde eene druiventros tusschen twee kleine kruizen. Deze twee laatste penningen zijn verloren gegaan, het is althans niet bekend waar zij zich tegenwoordig bevinden.

17. Eindelijk een draagpenning, die welligt tot de jongste van de geheele reeks zal moeten gebragt worden, aan de eene zijde het borstbeeld van Paulus en het opschrift S(an)C(tu)S PAVLVVS vertoonende. In het Vatikaansche Museum.

Wij zijn gekomen tot de twee draagpenningen die aan De' Rossi de aanleiding gaven tot zijne geleerde verhandeling, die wij thans meer opzettelijk en nauwkeurig wenschen te beschouwen en waarvan de afbeelding op de hierbijgaande plaat gegeven is.

Van den eenen, II, a, bevindt zich slechts een afdruk of afgietsel in lood naar den oorspronkelijken bronzen penning, in het Museum van het Vatikaan; van den anderen, I, a, b, wordt aldaar het oorspronkelijk zelf in brons bewaard.

Bij den eersten zien wij op de voorzijde II, a links van den

beschouwer, eenen man met lauwerkrans om het hoofd op een toeslaand bankje gezeten, denkelyk den Romeinschen keizer of den Praefect der stad, met den schepter tegen den linkerschouder, de regterhand vooruit omhoog geheven; aan zijne linkerzijde staat een zijner dienaars. Vóór hem ligt voorover op eenen ijzeren rooster, waaronder een vlammeend vuur brandt, een geheel naakte man uitgestrekt, met zijn eenigszins opgeheven hoofd als tot den keizer sprekende; een dienaar houdt den gemartelde bij de voeten. Boven den laatstgemelde stijgt een meisje met de handen in biddende houding opwaarts; een arm, gedeeltelyk aan den bovenomtrek van den penning zichtbaar, houdt eenen olijfkrans boven de oprijzende figuur. In het veld ter wederzijde van het hoofd van het meisje, de letters *Ω* en *A*; boven het hoofd van den liggenden man het Christelyke monogram in zijnen eenvoudigen vorm. Boven, langs den rand het omschrift *SVCCESSA VIVAS*. Zonder moeite herkent men hier de marteling van den heiligen Laurentius, die in het midden der derde eeuw onder den keizer Valerianus voor zijn geloof den dood onderging. De boven of uit zijn ligchaam oprijzende maagd is de ziel, aan welke de krans der overwinning uit de hand van God wordt aangeboden.

De keerzijde II. *b*, vertoont een vierkant gebouw met vier zuilen op de hoeken, op twee derden van de hoogte met een metalen of een uit marmer uitgehouwen traliewerk, of misschien eenen muur van ruitvormig nevens elkander gemetselde baksteen, het opus reticulatum, afgesloten; met een rondboogdak gedekt, tenzij men in de rondbogen bloemkransen mogt willen erkennen; aan de kroonlijst hangen vóór het open gebleven gedeelte boven de afsluiting, doekslingers, tusschen welke twee bloemversiersels zijn aangebragt. Links van den beschouwer begeeft een man in tunika en mantel gekleed, met eene vlammeende fakkel zich naar het gebouw; boven het geheel wederom het opschrift *SVCESSA VIVAS*, even als op de andere zijde.

De andere draagpenning I, sluit zich door de voorstelling op zijne keerzijde aan den eerstbeschrevenen aan. Wij zien daarop, I. *a*, eenen man, die een kind bij de hand leidt, met eenen hoogen, smallen beker in de vooruitgestoken regterhand

C. LEEMANS . Gemijde draagpenningen .

I.
a. **b.**

II.
a. **b.**

toetredende tot een gebouwtje, of liever eene soort van tafel op korte pooten, met eenen door kolommen gedragen hemel. Het dek van de tafel schijnt uit een traliewerk te bestaan; tusschen de kolommen hangen twee doekslingers, en boven op den hemel of het dek zijn drie brandende kaarsen zichtbaar. Het omschrift levert den naam GAVDENTIANVS.

De voorstelling op de voorzijde, I. b, vertoont ons eenen man, die den linker benedenarm eenigszins naar voren uitstrekke, in de rechterhand een zwaard of offermes houdt, boven het hoofd van eenen met den rug naar hem toegekeerden, knielenden jongeling. Achter den man een bokje; vóór den jongeling langs den rand van den penning, ruw aangeduide bergen of rotablokken. Aan den bovenrand het opschrift VRBICVS, gevolgd door eenige uitgesleten letters langs den linkerrand, waarvan slechts eene N kenbaar is gebleven. Geheel onderaan een insgelijks weggesleten opschrift.

Met De' Rossi aarzelen wij geen oogenblik, om hier de voorstelling van Abrahams offerhande te erkennen. De vergelijking met eenen der hierboven, onder 4 beschreven draagpenningen en vooral ook de tegenwoordigheid van het bokje, geven hier eene aanwijzing, die allen redelijken twijfel wegneemt, in ieder geval ons niet toelaat, om hier met Marini eene strafoefening aan eenen martelaar voltrokken te erkennen, wiens beul met den naam Urbicus zou zijn aangewezen.

Maar zien wij welke verklaring door De' Rossi van de voorstellingen op de beide keerzijden onzer penningen gegeven is. Zijne voorgangers Ménétrier en Peyresc in de eerste plaats, hadden op den eersten der twee penningen, de marteling van Laurentius herkend, maar waren door den naam Successa aan het twijfelen gebragt, of hier welligt aan eene gelijksoortige marteling, doch van eene vrouw Successa geheeten, kon gedacht worden, ofschoon van deze Successa nergens melding is gemaakt. Laatstgenoemde oudheidkenner opperde ook het denkbeeld van eene eenvoudige lijkverbranding, zonder voorafgaande marteling; maar hij hield er zich liever bij, om de voorstelling op Laurentius toe te passen, en in Successa eene heilige vrouw te onderstellen, wier naam welligt nog van elders bekend zou kunnen worden.

De' Rossi houdt zich te regt aan de opvatting, die de

voorstelling op Laurentius toepast; maar hij brengt ook die van de keerzijde met den heiligen martelaar in verband. Naar zijne meening is het gebouw op die keerzijde het grafgebouw, of het heiligdom boven het graf van Laurentius in het agro Verano, en wel zoo als het zich vertoonde, nadat het door Constantinus op eene kostbare wijze versierd was geworden, en voor dat die versiering onder paus Sixtus III hersteld of gewijzigd werd. Volgens eene door hem uit het *Liber pontificalis* aangehaalde plaats, deed de keizer op het graf »cancellos ex argento purissimo”, hekkens, traliemuren van het zuiverste zilver, plaatsen, en vóór het lijk van den heilige diens marteling in zilveren beeldwerk afbeelden, »argenteis clusam sigillis passionem ipsius”. In 432 liet Sixtus III het gedenkteeken, dat welligt beschadigd was geworden, herstellen of op nieuw versieren met zuilen van porfier en zerken of platen van hetzelfde marmer; op die platen plaatste hij zilveren traliewerk, en daarboven eene nis met een beeld van Laurentius, insgelijk van zilver; »confessionem — cum »columnis porphyreticis — ornavit transennam et altare et »confessionem.... fecit quoque cancellos argenteos super platonias porphyreticas — absidam super cancellos cum statua »beati Laurentii argentea”.

Vergelijkt men nu beide beschrijvingen, dan kan alleen in de tralie-afsluiting de overeenkomst erkend worden met de zeer oppervlakkige opgaaf omtrent het gedenkteeken, zoo als het door Constantinus versierd was. Van kolommen is daarbij geen spraak, en het zilveren verheven- of ander beeldwerk, kon natuurlijk op den penning niet worden aangeduid. Men zou zich dus eerder geneigd gevoelen, om in de afbeelding het gedenkteeken terug te zoeken, zooals het door Sixtus III gewijzigd werd, waarbij wij, behalve het traliewerk ook de platen en, wat meer afdoet, de kolommen kunnen terugvinden, en als mogelijk stellen, dat de abside of nis met het beeld, om de weinige plaatsruimte of andere oorzaak werden weggelaten. De' Rossi, die den penning tot het einde der IVe, uiterlijk tot den aanvang der V^e eeuw wil brengen, ziet, naar ons voorkomt, in beide beschrijvingen meer dan zij werkelijk leveren, wanneer hij zegt dat Sixtus kolommen liet aanbrengen die niet den spiraalvorm hadden, en dus ook

niet dezelfde zijn, die wij op den penning aanschouwen. Hij neemt dus aan, dat de kolommen die zich door den genoemden vorm onderscheiden, door Constantinus waren aangebragt. Maar de beschrijving van het gedenkteeken zooals de keizer het deed versieren, spreekt volstrekt niet van kolommen; en in de tweede beschrijving wordt wel de steensoort, maar niet de vorm der kolommen opgegeven.

In ieder geval hebben wij volgens den Romeinschen geleerde, op onzen penning te denken aan het grafgebouw van Laurentius, waarbij de persoon met de brandende fakkel, eerbiedsbetoon biedt of eenige godsdienstige handeling komt volbrengen. Aan eene onnaauwkeurigheid van de teekening, die voor een paar eeuwen naar het oorspronkelijke bronzen voorwerp vervaardigd werd, en die om den beschadigden staat van het looden afgietsel in het Vatikaansche Museum niet kon verbeterd worden, gist hij dat hier eene mannelijke figuur in plaats van eene vrouwelijke, zich vertoont, en wel die van Successa, wier naam in het *SUCCESSA VIVAS* ook op deze voorstelling wordt vermeld. Successa zou hier zich zelve vóór het graf van den heiligen martelaar aan den dienst van Christus komen wijden, zooals elders de vader zijn kind tot zulk eene toewijding begeleidt en aanbiedt. De penning was bestemd om als eene herinnering aan de plegtigheid en de daarbij uitgesproken geloften, door Successa aan eenen band of halsketen gedragen te worden.

Op de keerzijde van den anderen draagpenning, op welke voorzijde Abrahams offerhande is afgebeeld, meent De' Rossi nadere bewijzen voor zijne verklaring te vinden. Met vermelding van de zeer onnaauwkeurige wijze, waarop gebouwen zelfs op de beste en fraaiste keizerlijke munten plegen afgebeeld te worden, acht hij de afwijkingen tusschen de voorstellingen op de twee penningen niet zoo groot, het verschil niet zoo overwegend, om niet op beide hetzelfde grafgebouw of heiligdom te erkennen, doch met weglating van de bloemslingeringen, die vervangen worden door drie brandende fakkels. Een vader, waarschijnlijk Urbicus genaamd, nadert het heiligdom, om eenen beker en zijnen jongen zoon Gaudentianus, óf aan Laurentius óf bij diens graf, aan den

dienst van Christus te wijden; eene verklaring, die in de door hem aangehaalde plaats van Prudentius,

videmus inlustres domos
sexu ex utroque nobiles
offerre votis pignora
clarissimorum liberum

eenen opmerkelijken steun vindt, en nog nader wordt aanbevolen door de zinnebeeldige opvatting van de voorstelling op de voorzijde. Gelijk Abraham dáár zijnen zoon aan God zal opofferen, wijdt de vader op de keerzijde zijnen zoon aan den dienst des Heeren. Gelijkheid van handeling wetigde de plaatsing van den naam des vaders boven de voorstelling van de voorzijde, en de vermelding van des jongelings naam boven die van de keerzijde. Even als de eerstbeschreven penning voor Successa, zoo was de laatste bestemd om door Gaudentianus, tot aandenken aan de toewijdingsplegtigheid en de op hem rustende verplichtingen, gedragen te worden.

Ontwifelbaar strekken beide draagpenningen met elkander vergeleken en elkander toelichtende of aanvullende, wel om de verklaring van De' Rossi aan te bevelen. Maar wij mogen toch vragen of hij zich niet te stellig uitdrukt, waar hij zegt dat hij » niet gewoon is zijnen tijd te verbeuzelen met be- » wijzen aan te voeren van hetgeen volkomen duidelijk en » bewezen is"? en of wij hier werkelijk eene naar omstandigheden getrouwe voorstelling hebben van » het grafteeken » van eenen beroemden martelaar, tot een altaar gevormd in » den sierlijken trant van de bouwwijze en de gebruiken van » het tijdperk der zegenvierende kerk in de IV^{de} eeuw"?

Naar onze overtuiging had hij voorzigtiger gehandeld, wanneer hij een nader bepaald onderzoek had gedaan naar de redenen die, volgens zijne mededeeling wijlen den geleerden Marchi, tot het vermoeden hadden geleid, dat het looden afgietsel van den penning van Successa, evenzeer als het oorspronkelijk in brons, zijn ontstaan aan eene bedriegerij van lateren tijd te danken had. Wij twijfelen geen oogenblik aan de juistheid van dit vermoeden en meenen beide de op Laurentius betrekkelijke draagpenningen als maakfels van het

laatst der XVIde of den aanvang der XVIIde eeuw te moeten beschouwen. Voordat wij de gronden voor ons gevoelen bijbrengen, willen wij ons eerst bekend maken met de uitkomsten door den heer De' Rossi op zijne nasporingen omtrent de afkomst en de geschiedenis van den looden draagpenning, en den oorspronkelijken bronzen verkregen. De bijzonderheden, die hem daarbij bekend werden, konden, zoo lang geene innerlijke bewijzen van onechtheid zijne aandacht trokken, bij hem geen twijfel of verdenking doen opkomen.

In eene verzameling van oorspronkelijke brieven tusschen Peyresc en andere geleerden gewisseld, op de nationale bibliotheek te Parijs bewaard, vond De' Rossi eenen brief van Ménétrier uit Rome van den 8sten Maart 1636 gedagteekend, waarin, behalve over andere belangrijke oudheidkundige ontdekkingen, ook over een bronzen plaatje gehandeld wordt, dat hij kort geleden gekocht en aan den kardinaal Francesco Barbarini ten geschenke had gegeven. De kardinaal was met het plaatje, dat hij als van de eerste tijden der kerk afkomstig beschouwde, zeer ingenomen en verlangde er het oordeel van Peyresc over te vernemen. Daartoe had Ménétrier een afgietsel in zwavel vervaardigd en aan Peyresc toegezonden: »Aulcuns," schrijft hij, »estiment que ce soit le martyre de »St^e Successa, y ayant d'un côté et d'autre écrit: SUCCESSA »VIVAS. Aultres tiennent que ce soit S. Laurent sur la grille." Hij maakt verder de aanmerking, dat de naam van Successa in het Martyrologium niet voorkomt en vermeldt verder, dat op dezelfde plaats ook nog gevonden was: »une patère »de verre fort espois de la largeur du fond d'une assiette, »composé de deux verres collez l'un contre l'autre, au milieu »desquels en feuille d'or estoient figurés les images de St »Pierre, et St Paul, tous deux sans barbe, habillés à la Ro- »maine avec des lettres au dessus de leurs testes (les quelles »sont sans diadème ou nimbe) PETRVS, PAVLVS, sans »autres titres." Ook dit laatste voorwerp (uit welks nauwkeurige beschrijving men zonder moeite een van die dubbele glazen platen herkent, die in den kalk op de buitenkanten van de steenen kisten der onderaardsche grafplaatsen bevestigd waren), was door Ménétrier aan de verzameling van den kardinaal afgestaan.

Uit eenen brief van Peyresc aan den kardinaal zelven gerigt, en thans nog in de bibliotheek Barbarini aanwezig, leeren wij dat het zwavelafgietsel van den Christelijken denkpenning, (*medaglia christiana*, zoo noemt Peyresc het voorwerp), niet ongeschonden genoeg overgekomen was, om daarop de marteling van St. Laurentius met genoegzame zekerheid te kunnen herkennen. Hij acht daarom een nader onderzoek van het oorspronkelijk, of van eene naauwkeurige teekening noodig, en schort zijn oordeel op, tot dat hij een onbeschadigd afgietsel eriangd zal hebben.

De vinding van den penning te gelijk met de glazen plaat, is voor De' Rossi een genoegzame grond, om aan de echtheid van den eerstgenoemde niet te twijfelen. Bovendien, zoo zegt hij, behoort de penning tot eene klasse van Christelijke voorwerpen, die niemand op dien tijd zou hebben kunnen bedenken, laat staan namaken. Ménétrier toch kon evenmin als Peyresc eenig verband vinden tusschen de opschriften en de voorstellingen. De glazen platen konden zelfs geen vermoeden van vervalsching toelaten, en het zou geheel en al tegen de waarschijnlijkheid strijden, wanneer men in den aanvang van de XVII^{de} eeuw zulk een bedrog aannemelijk wilde achten.

Dit laatste zal niet ligt worden beaamd. Het was juist in het laatst van de XVI^{de}, maar vooral in de eerste helft der XVII^{de} eeuw, dat het vervaardigen of nabootsen van oudheden, om dan die namaaksels voor echt te doen doorgaan, veler handen bezig hield, en bij de toegenomen lust voor het bezit van oudheidkundige verzamelingen, zoo in Italië als in andere landen, en vooral ook in ons vaderland, een lang niet onvoordeelig bedrijf was geworden. Ménétrier berigt omtrent de afkomst en de plaats van vinding niets; hij had dien op eenen der laatste dagen gekocht »laquelle j'achepta » ces jours passés," maar de verkooper zal wel een onbekend persoon zijn geweest, van wien Ménétrier geene bijzonderheden vernam, dan dat penning en glazen platen met elkander waren gevonden. Indien de verkooper de plaats der vinding en nadere omstandigheden had kunnen opgeven, of Ménétrier gemeend had aan die opgaaf eenig vertrouwen te mogen schenken, hij zou die zeker in zijnen brief niet heb-

ben verzwegen; en evenmin zou hij het onvermeld hebben gelaten, wanneer hij zich door opzettelijk onderzoek naar de waarheid van de bewering van de gelijktijdige vinding der beide voorwerpen vergewist had.

Intusschen aarzelt de heer De' Rossi niet, om te verzeke- ren, dat de door Ménétrier gekochte penning, liggende op de borst van een lijk of in den kalk buiten op eene steenen kist bevestigd, in eene der onderaardsche begraafplaatsen in den omtrek der stad gevonden werd, en wel waarschijnlijk in het cimeterium van Cyriacus, dat door het graf van St. Laurentius beroemd was, en voor diens talrijke vereerders eene zeer gewaardeerde laatste rustplaats aanbood. Wij meenen, zoolang geene krachtiger gronden worden bijgebracht, tegen die bewering verzet te moeten aantekenen.

Ménétrier noemt een plaatje van Korinthisch metaal » une petite lame de metal corinthe de cave, » bij Peiresc heet het een Christelijke gedenkpenning » una medaglia christiana, » zonder bepaling van de metaalsoort, terwijl de draagpenning in het Vatikaansche museum van lood is vervaardigd, waarop slechts met veel moeite de uitgediepte figuren onderscheiden kunnen worden. Wij hebben dus buiten twijfel het oorspronkelijke voorwerp, dat verdwenen schijnt te zijn, niet, maar slechts een afgietsel, waarschijnlijk vervaardigd naar het oorspronkelijk. Het afgietsel ging in het Vatikaansch museum over uit de verzameling van Vettori, die het voor het eerst uitgegeven had in zijne *Dissertatio philologica qua nonnulla monumenta sacrae vetustatis ex museo Victorio deprompta illustrantur*, Romae 1751; na hem geschiedde dit door Lupi, en leverde het een onderwerp van behandeling voor onderscheidene geleerden: Pozzi, Arevalo, Zannoni, Garucci, De' Rossi zelven in zijn vroeger werk *Roma sotterranea*, en Martigny in zijn *Dictionnaire des antiquités chrétiennes*. Omtrent de afkomst van zijnen looden penning meldt Vettori niets, zoodat wij mogen aannemen dat hem dienaangaande ook niets ter kennis was gekomen; evenmin schijnt hij iets geweten te hebben van het oudere bronzen exemplaar, dat ruim eene eeuw vroeger in de verzameling van Barbarini aanwezig was, en door Suarez, den geleerden bisschop van Vaison, als een bronzen penning » aeneus nummus » met het

opschrift *SUCCESSA VIVAS*, in genoemde verzameling vermeld wordt.

Omtrent de afkomst van den anderen bronzen, en dus oorspronkelijken penning, die door de voorstelling op de keerzijde met den eerstgenoemden in betrekking schijnt te staan, worden geene bijzonderheden vermeld, en zijn die dus ook wel niet bekend. Hij bevindt zich in het Vatikaansche museum, maar sedert wanneer, en op welke wijze hij in dat museum gekomen is, waar, wanneer, hoe en door wien hij gevonden werd, is een geheim gebleven. Noch Marini, die hem in zijn nog onuitgegeven werk van de *Inscriptiones christianae* wegens het opschrift aanhaalde en kort beschreef, noch De' Rossi geven dienaangaande eenig licht. Bij laatstgemelde schijnt omtrent de echtheid of onechtheid volstrekt geen twijfel opgekomen te zijn. Zelfs werd dit niet het geval, toen hij zelf de opmerking herhaalde, dat de geest der oude Christelijke kunst in strijd was met voorstelling van strafoefeningen en martelingen, zoodat zelfs die van het lijden van Christus slechts zeldzaam werden toegelaten. Liever dan de juistheid van de opgaaf in het *Liber pontificalis* aangaande de versiering van het graf van Laurentius onder Constantinus met eene voorstelling van diens lijden, te betwijfelen, neemt hij hier eene uitzondering aan op den regel, en acht het zelfs waarschijnlijk, dat de voorstelling van de marteling op den penning ons eene afbeelding van het basrelief op het genoemde grafteeken bewaard heeft.

Wij zouden in de zonderlinge houding van den dienaar nevens den zittenden praefect, op de voorzijde van den looden draagpenning, wel eenigen twijfel kunnen opvatten omtrent de echtheid, wanneer De' Rossi niet stellig verzekerd had, dat de bijzonderheden der voorstelling door afslijting en beschadiging bijna niet meer te onderkennen zijn, zoodat hij de door Vettori en Lupi gegeven afbeeldingen te hulp heeft moeten roepen, om zelf eene goede afbeelding te leveren. Dat echter de eerste uitgevers zich zoo zeer zouden vergist en het looden exemplaar ruim honderd jaren geleden zich in zulk eenen slechten staat zou bevonden hebben, dat men op de keerzijde eenen man meende te moeten zien, waar eene vrouw was voorgesteld, dit gaat wat ver. De naam *Successa*

zou eene fingerwijzing hebben moeten wezen tot nader, naauwkeurig onderzoek, of werkelijk eene mannelijke figuur, door de kleeding zoo ligt te herkennen, hier aanwezig was. Voorloopig meenen wij ons niet gerechtigd te mogen houden, om voor den man eene vrouw in plaats te stellen, al zij het dat eerstgenoemde in de verklaring door De' Rossi voorgesteld, niet past. Veeleer schrijven wij de tegenwoordigheid van het mansbeeld op rekening van de onkunde van den ontwerper of vervaardiger van het stuk, die zich van de bijzonderheden van zijn ontwerp geene, althans geene voldoende, rekenschap gaf.

Maar wat hier de onechtheid van het voorwerp, en evenzeer van den anderen draagpenning, buiten allen twijfel stelt, en het bevreemdt ons inderdaad dat het evenmin aan den Romeinschen geleerde als aan zijnen Franschen vertolker onder de aandacht is gevallen, is de aanwezigheid der gedraaide of spiraalkolommen, *colonnes torses*, zoowel op den eenen als op den anderen penning. Die kolommenvorm, een gedrochtelijk uitvindsel van de XII^{de} eeuw, bleef ook in de XIII^{de} eeuw in enkele kerken in gebruik, vooral bij kerkportalen en voor de ciboriën, boven de altaartafels. Maar het was vooral de wansmaak der XVI^{de} en XVII^{de} eeuw, die niet zoo zeer de bouwmeesters beheerschte, als wel schilders, graveurs *), schrijnwerkers en andere kunstenaars, die kleinere voorwerpen, en vooral meubels, huisraad en versierselen vervaardigden. Men denke slechts aan de kerkbanken, wier gedraaide kolommen aan de voorzijde de minder of meer sierlijk bewerkte kappen dragen, en aan de, in de laatste jaren wederom zoo algemeen gezochte tafels, stoelen, ledikanten en kasten, uit de XVII^{de} eeuw bewaard gebleven.

Kunnen wij aan den bronzen penning, die in 1636 te Rome heet gevonden te zijn, geene aanspraak op eenige echtheid toekennen, maar moeten wij zijn ontstaan brengen tot den tijd, waarop hij door Ménétrier van den onbekenden eigenaar of voorgewenden vinder is aangekocht, dan moeten wij een gelijk vonnis uitspreken over den anderen met de

---

*) Zie b. v. eene gravure van de Mantuaansche graveerster Diana naar een schilderij van Giulio Romano, Roma 1633.

namen van Urbicus en Gaudentianus, die zonder berigt van afkomst, insgelijks in het museum van de Vatikaansche bibliotheek bewaard wordt.

Reeds bij eene oppervlakkige beschouwing treft ons, zonder dat wij nog in bijzonderheden treden, de overeenkomst van stijl en bewerking. De wijze van voorstelling van Abrahams offerande, herinnert ons de basreliefs in de gevels van woningen uit de XVII^{de} eeuw, waarop dezelfde gebeurtenis dikwerf is uitgehouwen. De beker waarmede op de keerzijde de handelende persoon zich tot de voor hem staande kast, of wat het ook zijn moge, begeeft, heeft bijzonder veel overeenkomst met de groote drinkglazen, ook in ons vaderland in die eeuw in gebruik en thans nog in verzamelingen niet zeldzaam voorhanden; maar bekera van gelijken of gelijksoortigen vorm zullen uit de IV^{de} of V^{de} eeuw te vergeefs gezocht worden. Het meest afdoende bewijs echter leveren ook hier wederom de spiraal- of gedraaide kolommen. Welk meubel of ander voorwerp de maker heeft willen voorstellen, is niet duidelijk. Dat hij den penning van Successa gekend heeft, zouden wij niet onwaarschijnlijk achten, en dan heeft hem de rooster van St. Laurentius het slecht gevolgde voorbeeld geleverd voor het benedengedeelte, terwijl hij voor de kolommen, die de kap of den hemel dragen, den vorm van de kolommen op de keerzijde van dienzelfden penning koos. De drie brandende toortsen, wier verschil van grootte door de verminderende ruimte aan den rand van den penning werd teweeg gebracht, komen in vorm volkomen overeen met die van den anderen penning. Wij wagen de gissing, dat toen de verkoop van den Laurentius-penning gelukt, het stuk in de verzameling van den kardinaal Barbarini opgenomen, en door dezen als een belangwekkend en zeldzaam voorwerp in waarde werd gehouden, de maker, of een zijner vakgenooten zich aangespoord gevoelde, om eene tweede proeve op dit gebied der stempelsnijkunst te ondernemen. Waarschijnlijk gelukte het hem, zijn kunstwerk als een overblijfsel van vroegere eeuwen aan den man te brengen, daar nu eenmaal de aandacht van liefhebbers van verzamelingen ook op deze soort van voorwerpen gevestigd was. Later erlangde het zijne eindbestemming, even als zoovele andere monumenten, door

bijzondere personen of in kleinere verzamelingen bijeengebragt, in het museum van het Vatikaan.

Hebben wij in het bovenstaande de echtheid moeten bestrijden van twee gewijde draagpenningen, die aan den heer De' Rossi aanleiding gaven tot zijn geleerd onderzoek betrekkelijk eene klasse van voorwerpen uit de christelijke oudheid, wier beteekenis en waarde door hem voor het eerst in een opzettelijk vertoog zijn aangetoond: dan blijft toch zijn arbeid uitstekend rijk in nuttige opmerkingen, waarbij over een aantal onderwerpen uit de geschiedenis der kerk, de gebruiken en plegtigheden der christenen in de eerste zes eeuwen, een nieuw en helder licht wordt verspreid. Aan die opmerkingen en toelichtingen wordt geen afbreuk teweeg gebragt door het verlies van een tweetal uit de reeks van monuminten, waaraan hij overeenkomstig hunnen aard en bestemming eene afzonderlijke plaats heeft aangewezen en wier belang volledig gebleken is, door de wijze waarop hij hen onderling vergeleken en uit andere monumenten, maar ook met hulp van vele minder, of althans niet algemeen toegankelijke bescheiden en weinig bekende bronnen, heeft verklaard en toegelicht.

Leiden, December 1869.

N A S C H R I F T.

Na de mededeeling van dit vertoog in de Afdeelingsvergadering, werd ik door mijnen hooggeachten vriend en medelid, Dr. Borret, op een in het Triersche gevonden en laatstelijk door Brambach, *Corp. inscript. rhen.* bl. 160. n°. 784 uitgegeven opschrift gewezen, dat eene AURELIA SUCCESSA vermeldt, zoodat althans de naam van Successa op den Laurentius-penning, zij het dan al niet als die van eene heilige of eene martelares, ook elders, en wel in de II^{de} eeuw reeds voorkomt. Aan de aanwijzing van denzelfden vriend dank ik ook de opgaaf dat onder de heilige en martelaren de mannenaam Successus meermalen voorkomt: Sanctus Successus in de Acta SS. Ian. II. 190; en martelaars Successus in het *Martyrologium Romanum*, op 19 Jan., 28 Maart, 16 April, en 9 Dec., de voorlaatste ook bij Prudentius vermeld.

C. L.

GEWONE VERGADERING

DER AFDEELING

TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE
WETENSCHAPPEN.

GEHOUDEN DEN 10^{den} JANUARI 1870.

Tegenwoordig de heeren: W. MOLL, W. G. BRILL, W. C. MEES,
J. DIRKS, H. J. KOENEN, G. H. M. DELPRAT, G. DE VRIES AZ.,
D. HARTING, C. LEEMANS, TH. BORRET, N. BEETS, M. J. DE GOEJE,
S. A. NABER, J. P. SIX, J. E. GOUDSMIT, B. J. LINTELO DE GEER,
en de secretaris J. C. G. BOOT.

Afwezig met kennisgeving de heeren C. W. Opzoomer en
J. Hoffmann. De heer Moll neemt de leiding der vergadering
op zich.

Het proces-verbaal der vorige vergadering wordt gelezen
en vastgesteld. Naar aanleiding van de daarin opgenomen
opmerkingen van den heer Réville over de bijdrage van den
heer Dirks merkt deze, die de vorige vergadering niet bij-
woonde, op dat, zooals door hem in eene aantekening is
aangewezen, de overeenkomst van plaatsnamen en patronymica
van Saksischen oorsprong in het NW. van Frankrijk en het
Zuiden van Engeland zich niet tot enkele bepaalt, maar de
Saxon patronymics in Artois and in Engeland in de aange-
haalde Appendix B. bij Taylor niet minder dan vijf blad-
zijden overeenkomstige namen bevat. Wat het tweede punt
betreft, beroept de heer Dirks zich op Schaumann; deze
schrijft: »*tractus Armoricanus* blieb, als die eerste römische

Provincial-eintheilung in Gallien vollendet war, noch eine allgemeine Bezeichnung der Seeküste Galliens etwa von der Mündung der Loire bis zu der Schelde." Het laatste punt eindelijk wordt door de eerste opmerking reeds wederlegd. De Franken, die de Saksers naar de overzijde verjaagden, behielden hun namen en Marck bij Calais duidt nog de ethnographische grens aan.

De secretaris bericht dat behalve de twee vroeger vermelde nog zeven Latijnsche gedichten zijn ontvangen ter mededinging naar den prijs van Hoeufft, namelijk n°. 3. *de cholera morbo* onder de zinspreuk: *quaesitaeque nocent artes*; n°. 4. *ad Salutem* motto: *ut semper spes et fallacia vitam Vota regunt hominum*; n°. 5. *Carmen seculare memoriae Josephi II sacrum* cet., met de spreuk: *πολὺ ἂν ἐπιδοίῃ ἡ γεωργία, εἰ τις ἄθλα προτιθείῃ κατ' ἀγροῦς ἢ κατὰ κώμας τοῖς κάλλιστα τὴν γῆν ἐξεργαζομένοις*. n°. 6 *Carmen honoribus Stephani Pankovics episcopi Munkacsiensis* cet. onder de woorden van Horatius: *Dignum laude virum Musa vetat mori*; n°. 7 *Vivitur ingenio, cetera mortis erunt* en N°. 8 *Parus*, beiden zonder zinspreuk, maar het laatste met een fraai geteekende vogel; n°. 9. *Concilium oecumenicum* met de zinspreuk: *Parturiunt montes*. Alle deze gedichten zijn aan de beoordeelaars toegezonden.

Daarna handelt de heer Dirks over Angel-Saksische sceattas en Frankische saigas in Nederland, vooral in Friesland gevonden, en heldert zijne mededeeling op door aan de leden stellen van zeven platen en een aantal bij Franeker gevonden sceattas te laten ronddeelen. De spreker onthoudt zich van eene afzonderlijke beschrijving der muntjes, daar alles aankomt op de bepaling der typen, beschouwd in hun oorsprong, verbastering, terugkeer. Met ter zijde stelling van enkele Merovingische konings-saigas bevatten de afgebeelde munten vier typen, namelijk:

1°. de Romeinsch-Saksische. Voorzijde: wolvin met de tweelingen; keerzijde: standaard.

2°. de Graeco Gallisch-Angelsche. Voorzijde: Wodanshoofd; keerzijde: gedrocht of monster.

3°. de Frankische of de type van Herstal, kenbaar aan de dubbele driehoek of het zoogenaamde zegel van David of Salomo.

4°. de Koninklijke en Bredwalda type, met een konings borstbeeld.

Na een aantal exemplaren van deze vier typen op de platen A—G te hebben aangewezen, handelt de spreker over de sceattas gevonden bij Domburg, bij Duurstede in 1841 en 42, bij Terwispel 1863, Hallum 1866, Franeker 1868 en Bolsward omstreeks 1836. Hij wijst op de eindelooze variëteit der muntjes, die haren oorsprong ontleent uit de tallooze muntplaatsen en muntmeesters in Engeland. Op de vraag hoe die menigte sceattas in ons land gekomen zijn, is zijn antwoord, dat de handel die te Domburg en Duurstede heeft gebracht, terwijl de in Friesland gevondene ook wijzen op handelsbetrekkingen van Friesland met Engeland en het N.O. van Gallië, de Maasstreken. Uit den inhoud van den Terwispeler vond leide de spreker af, dat de eigenaar van dat geld uit het N. van Engeland of het Z. van Schotland was gekomen. De Hallumer sceattas zijn afkomstig van iemand, die in relatie heeft gestaan met het midden van Engeland en het N.O. van Gallië, de Franeker van iemand, die met Kent en N.O. Gallië in betrekking stond. Uit den inhoud tracht de spreker aan te toonen, dat de sceattas bij Franeker en Hallum in 734 bij de verwoesting van Friesland door Karel Martel door Friesche kooplieden aan de aarde zijn toevertrouwd, terwijl die van Terwispel vroeger moeten verloren zijn.

Vervolgens handelt de spreker over naam, waarde, gewicht en gehalte van den sceatta. Scea betekent geld, pecunia. Oorspronkelijk was de waarde die van de pennij in de achtste eeuw. De zuiver bewaarde sceattas van Franeker laten toe het gewicht juist te bepalen, b. v. het muntje B, 16 weegt 1,285 gram.

Daarna beantwoordt de spreker de vraag, wanneer, waar en door wien sceattas geslagen zijn. Type I van het midden der zesde tot het begin der achtste eeuw door de Saksers

in Engeland. Type II wat later aanvangend tot hetzelfde tijdperk door de Angelen aldaar. Die van de vierde type zijn door de Angelsche en Saksische alleenheerschers geslagen.

In de laatste plaats wordt over de vergelijking en afleiding der typen gehandeld. Type I is niet, zooals Lelewel meende, aan een zuiver Gallische type ontleend, en evenmin valt te denken aan eene verbastering van een Britsche type. Het volk neemt alleen het geld aan, waarvan het de figuren kent. De Saksers kenden het Romeinsche geld en ontleenden daaraan die type. De spreker wijst op de oorspronkelijke voorstellingen van de wolvin pl. A. I—V, de verbasteringen, ald. VI en VII, de verdere ontwikkeling dier verbasterde voorstelling pl. A. 1—12. B. 13—27 en in volgende platen zichtbaar, eindelijk op den terugkeer tot de oorspronkelijke type op de munten van Ethilberht II pl. D. De prototype van den standaard op de keerzijde wijst de spreker aan op pl. G. X en bespreekt de verbastering daarvan. Hij ziet daarin eene voorstelling van de *urbs quadrata* en op de sceattas zeer misvormde voorstellingen van de stichters en van de stichting van het eeuwige Rome. Hij merkt nog op, hoe de legende van Romulus en Remus zuigende aan de wolvin, bij de Angel-Saksers bekend was, en het daarom bij hun een eer werd gerekend *een man als een wolf* te zijn, hoe zij reeds Christenen zijnde hunne kinderen b. v. Ulph en Ethelwulf noemden, en hoe bij de Betwaldas eene neiging bestond om zich op hunne munten als de Romeinsche keizers te doen voorstellen.

De heer Brill vraagt den spreker of in het Angel-Saksisch een stam van sceatta te vinden is. Hij gelooft dat het woord van Slavonischen oorsprong en uit het Byzantijsche rijk naar het westen gekomen is. Immers wanneer het Slav. *skato* ook aan het Angel-Saksisch toekwam en niet overgenomen was, zou in plaats van de *t* een *th* of *d* moeten voorkomen.

De heer Dirks vindt deze meening zeer aannemelijk en vindt in de sceattas van den 2^{den} type, die hij den Graeco-Gallischen genoemd heeft, eene navolging van Grieksche munten.

De heer Six ontkent dat de Romeinsche wolvin als prototype voor de voorzijde der sceattas gediend heeft. Hij vindt er geen spoor van, en gelooft veeleer, dat de kop der Britsche koningen op de sceattas onduidelijk is voorgesteld.

De heer Dirks zou dit des noods voor den Wodan van type 2 toegeven, maar verdedigt zijne verklaring der voorzijde van type 1 door verwijzing op de platen. Hij vindt de sporen van navolging der zoogende wolvin tot in kleine bijzonderheden op de sceattas terug.

Op de vraag van den voorzitter, of de bijdrage voor de Verslagen bestemd is, antwoordt de spreker, dat zijn geheele verhandeling in de *Revue numismatique Belge* van 1870 gedeeltelijk reeds gedrukt is, gedeeltelijk nog zal volgen. Hij zal dus zich bepalen tot het leveren van een breede inhoudsopgaaf voor het proces-verbaal.

De heer Leemans vertoont een looden penning met fraai bewerkte beelden, die in het vorige jaar bij het afgraven van een bastion te Middelburg is gevonden, met het Latijnsche omschrift: *abstrusam tenebris tempus me educit in auras*, dat in den penning zelve nu bewaarheid is en vermoeden aan onechtheid zou kunnen opwekken. Hij vraagt of de voorstelling aan penningkundigen bekend is en of de letters H. G., als initialen van den naam des stempelsnijders ook bekend zijn. De heer Dirks kent onder de vaderlandsche munten geen zoodanige, maar zal nasporingen doen en de uitkomst later mededeelen.

Bij de Commissie voor de overblijfselen der oude vaderlandsche kunst zijn ontvangen berichten van den Minister van binnenlandsche zaken over plannen en teekeningen van te Maastricht gesloopte gebouwen, en bestekken van de ontmantelingswerken te Maastricht, Breda, Bergen op Zoom en Venlo; van den Burgemeester van Gravestein eene tekening met platten grond van een onlangs te Nederlangel

in het land van Ravestein gesloopt oud kerkje, en toelichtingen; van den heer I. G. Horsthuis te Amsterdam teekeningen van een glasraam met ingebrand schilderwerk in de kerk der hervormde gemeente te Zaandam O.zijde, van een basrelief in hout gesneden en van een fraaien waaier uit de zeventiende eeuw.

Daar geen der leden verder het woord verlangt, wordt de vergadering door den voorzitter gesloten.

GEWONE VERGADERING

DER AFDEELING

TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE
WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 14^{den} FEBRUARI 1870.

Tegenwoordig de Heeren: C. W. OPZOOMER, G. MEES AZ.,
M. DE VRIES, W. G. BRILL, H. J. ROENEN, A. RÉVILLE, A. KUENEN,
M. J. DE GOEJE, E. VERWIJS, W. MOLL, C. LEMANS, J. P. SIX.
B. H. C. K. VAN DER WIJCK en de secretaris J. G. G. BOOT.

Na lezing en vaststelling van het proces-verbaal der vorige vergadering deelt de secretaris mede, dat door tusschenkomst van den Minister van binnenlandsche zaken is ingekomen een brief van den Minister van koloniën, Litt. A^{az}, No. 33 in dato 19 Januari 1870, bevattende een antwoord op eene missive der afdeeling dd. 23 Juni 1869, n°. 5. Die brief wordt gelezen. Daaruit blijkt dat het voorstel der afdeeling vermeld in de Verslagen D, XII, bl. 282 en 283 door den Minister is ter kennis gebracht van den Gouverneur-Generaal voor Nederlandsch Indië, en dat deze bij besluit van 7 December jl., n°. 14, den directeur van onderwijs, enz., heeft gemachtigd om met den Heer Dr. H. Neubronner van der Tuuk in overleg te treden omtrent de voorwaarden, waarop deze genegen zoude zijn zich ten dienste van het Gouvernement te belasten met het onderzoek en de beoefening van eenige der meest belangrijke inlandsche talen van den Nederlandsch-Indischen archipel en om daartoe te zijner tijd voorstellen in te dienen. Deze brief wordt voor kennisgeving aangenomen.

De heer de Goeje leest eene bijdrage over de namen Phoenicië en Kanaän. De spreker verwerpt de bewering van Movers, dat Kanaän de eigenlijke naam van het volk geweest is en beweert dat de echte naam die was, waaronder zij bij de Grieken en Romeinen bekend stonden. Hij toont aan dat de afleidingen der namen *Φοίνιξ* en *Φοινίκη* uit het Grieksch verwerpelijk zijn, maar dat zoowel deze namen als de Romeinsche naam *Poenus* van uitheemschen oorsprong zijn en van *Phoin* of *Poin*, *Phûn*, *Phîn* zijn afgeleid. Die oorspronkelijke naam is al vroeg verdrongen door den Hebreeuwschen naam Kanâ' of Kana'ân voor het land en die van Kena'î of Kena'anî voor de inwoners, die laagland en nederlanders beteekenen, en die aan de Phoeniciers gegeven de beteekenis van handelaars aannam. Vervolgens zoekt de spreker een antwoord op de vraag, hoe diezelfde naam zich ook over het bergland Palaestina kon uitstrekken en wijst tweederlei verklaring daarvan aan.

Het medegedeelde geeft aanleiding tot vragen en bedenkingen aan de heeren Leemans, Kuenen en Brill. De eerstgenoemde heeft met genoegen gehoord dat de spreker van Egyptische monumenten partij heeft getrokken, maar het heeft hem bevreemd dat de heer de Goeje gezegd heeft, dat niets van de Karthaagsche letterkunde is overgebleven. Hij vraagt, of deze dan de Punische inscriptiën verwerpt. — De spreker verklaart zoo min aan de echtheid van Punische opschriften, als aan die van Karthaagsche munten te twijfelen, maar zoo min gene als deze tot de eigenlijke letterkunde van het volk te brengen.

Op de vraag van den heer Kuenen of de naam Kena'anî wel door de Israëlitén aan de Phoeniciers zou gegeven zijn, en of het niet veeleer een Phoenicische naam zijn zou, even als die van Emorieten voor bergbewoners, antwoordt de spreker, dat hij niet dan na langdurig nadenken en onderzoek tot de door hem gegeven verklaring is overgegaan.

Den heer Brill, die zijne verwondering te kennen gaf, dat de oorspronkelijke naam bij de Karthagers heeft voortgeduurd, terwijl de Phoeniciers zelve zich Kenaanî noemden, wijst de spreker op het ontbreken van Phoenicische monumenten ouder dan de achtste eeuw v. C.

De heer de Goeje staat zijn stuk af voor de Verslagen der afdeeling.

De heer Leemans deelt nadere bijzonderheden mede over penningplaten, die even als de door hem in de vorige zitting vertoonde het omschrift: *abstrusam tenebris tempus me educit in auras* en de initialen H. G. dragen. Het verslag in de nieuwsbladen heeft de aandacht van penningkundigen op die soort van penningen gevestigd en twee met geheel andere voorstellingen, maar van dezelfde grootte en met een gelijk-luidend en gelijkvormig omschrift voorzien, worden nu ter vergelijking met den Middelburgschen penningplaat aangeboden. De eene is een looden plaat uit het Leidsche munt- en penningkabinet met het borstbeeld van Paracelsus, de ander uit de verzameling van den heer F. D. O. Obreen te Rotterdam bevat eene allegorische voorstelling met het bijschrift *veritas filia temporis*. Op deze alleen is het omschrift toepasselijk, en het blijkt nu dat verschillende voorstellingen door den maker H. G. in denzelfden rand gevoegd werden. De heer Leemans treedt vervolgens in een onderzoek naar den vervaardiger, die achter de letters H. G. schuilt, en is niet afkeerig van het vermoeden, dat wij aan Hendrik of Hubert Goltz te denken hebben.

De heer Six meent dat de drie vertoonde voorwerpen niet tot het gebied der penningen behooren, dat het geene stempels zijn, maar dat zij tot zilversmids-drijfwerk moeten gebracht worden. Het komt hem niet onwaarschijnlijk voor dat de randen naar gravures van H. Goltzius gemaakt zijn.

De heer Leemans wil zich over het technische der vervaardiging niet stellig uitlaten. Misschien is het gegoten werk. Hij blijft volhouden, dat de voorwerpen tot de klasse van penningplaten behooren, totdat het bewijs geleverd is dat zij eene andere bestemming gehad hebben.

De bijdrage van den heer Leemans wordt voor de Verslagen aangeboden.

Sedert de laatste opgaaf zijn bij de Commissie voor de overblijfsels der oude vaderlandsche kunst enz., ingekomen de volgende berichten, mededeelingen enz.: van Mr. J. Ganderheyden te Zuidhorn berichten omtrent de aanstaande slooping van de oude kerk te Eexta in Groningen; van Dr. W. J. A. Huberts, mededeeling omtrent den staat van het gemeente-archief te Zwolle; van den Minister van binnenl. zaken mededeeling van eenen brief van den Minister van financiën, betrekkelijk maatregelen tot opmeting, enz., van oude vestingwerken, tot bewaring van voorwerpen, enz.; van den civiel Ingenieur, directeur der gemeentewerken te Dordrecht voorstel omtrent het lithographeeren en uitgeven van teekeningen van het gesloopte voormalige Mariënbornklooster te Dordrecht; van den Hoofd-Ingenieur van den R. waterstaat in het 1^e en 3^e district te Assen, verslagen over en schetsen van de oude kerk te Eexta; van het bureau van wijlen den heer Hoofd-Inspecteur van den R. waterstaat, den heer Conrad, lid der Commissie, eene portefeuille met bouwkunstige teekeningen en toelichtende beschrijving van de onlangs gesloopte overblijfselen van het voormalige kasteel Vreeburg te Utrecht; van den heer J. C. Bon te Westschouwen, teekeningen van allegorische voorstellingen op twee koperen platen gegraveerd, en van den Burgemeester te Kessel in Limburg bericht omtrent een Romeinsch altaar met uitgehouwen beeldwerk, in de kerk aldaar gevonden.

OVER DE NAMEN *PHOENICIË* EN *KANAÂN*.

BIJDRAGE VAN

M. J. DE GOEJE.

Movers heeft in zijn boek over de Phoeniciërs 35 bladzijden gewijd aan het verdedigen van de stelling, dat de Phoeniciërs authochtonen zijn, d. i. in onze wijze van uitdrukking vertaald, dat zij eerst in Phoenicië uit den toestand van barbaren ontwaakt zijn. Om deze te bewijzen, moet hij allereerst aantonen, dat de twee plaatsen van Herodotus (I, 2 en VII, 89), waar nadrukkelijk vermeld wordt, dat de Phoeniciërs van de zee Erythra gekomen zijn, verkeerd begrepen of verkeerd gebruikt worden. Ik zal u niet vermoeien met zijn betoog en eene wederlegging daarvan. Het is voldoende mijn resultaat mede te deelen, dat er niet de minste twijfel aan is, of Herodotus heeft werkelijk willen zeggen, dat hij dit van de Phoeniciërs gehoord heeft, terwijl echter de mogelijkheid blijft bestaan, dat de pater historiae opzettelijk verkeerd is ingelicht en het slachtoffer geweest is van een *φοινικικὸν ψεύδος*. Maar tegenover dit getuigenis van Herodotus stelt Movers verscheidene opmerkingen ten gunste zijner stelling. Van deze zal ik slechts twee aanhalen, daar de overige òf reeds op het eerste gezicht te veroordeelen zijn, òf niets bewijzen. De eerste is, dat volgens de Phoenicische mythologie de goden in hun land geboren zijn en daar geregeerd hebben, dat daar de stamvader des volks geschapen was, dat daar de oudste steden gebouwd, het voedsel en het vuur uitgevonden, handwerken, kunsten en wetenschappen ontstaan waren. Dit alles zou voor die stelling van beteekenis zijn, indien wij zeker wisten, dat dit

inderdaad de voorstelling der Tyrische priesters geweest was, maar het is enkel geput uit Philo's Sanchuniaton, en ik behoef hier niet te zeggen dat dit een zeer onbetrouwbare bron is. — Het tweede bewijs luidt aldus: De inheemsche naam der Phoeniciërs is Kanaän, deze naam kan eerst in Phoenicië aangenomen zijn, derhalve zijn de Phoeniciërs eerst aan de Syrische zee kust tot volk geworden. Dat dit volk eerst aldaar den naam Kanaän ontvangen heeft, is, geloof ik, boven allen twijfel verheven. Doch de praemisse, dat deze, en geen andere, de eigenlijke naam der Phoeniciërs geweest is, moet ik voor valsch houden. Naar mijne meening is hun echte inheemsche naam die, waaronder zij aan de Grieken en Romeinen bekend waren. Met hoop op uwe toegevendheid zal ik eerst trachten u voor deze meening te winnen, om daarna nog eenige opmerkingen over den naam Kanaän te maken.

Bochart zegt in het begin van zijn werk over de Phoeniciërs: »De naam Phoenicia of Phoenices, hoe algemeen bekend ook, is evenwel van duisteren en zeer onzekeren oorsprong.» Proeven van verklaring zijn er verscheidene gegeven, maar blijkbaar zoo weinig bevredigend, dat bijna in ieder boek over de Phoeniciërs de verklaring van den laatsten voorganger afgekeurd en door eene andere, meestal reeds vroeger voorgestelde, vervangen wordt. Bij de oude schrijvers vindt men hoofdzakelijk drie gissingen. De meest gewone is die welke *Φοινίκη* afleidt van *Φοίνιξ*, den zoon van Agenor, broeder of vader van Kadmus en Europe. De tweede, bij Aristoteles *de mirabilibus auditis* 132, en in het *Etymologicum Magnum* te vinden, leidt den naam af van *φόνος*, moord, of *φοινίσσω*, dat in het dialect der *Περραιβοί* moorden moet beteekend hebben, met toespeling op de wreedheden door de oudste Phoenicische zeelieden gepleegd. De derde verklaring is die van Strabo, die verband ziet tusschen de beteekenis van rood in *Φοίνιξ* en de sage, door Herodotus medegedeeld en door Strabo voor waarheid aangenomen en met bewijzen versterkt, dat de Phoeniciërs vroeger aan de Erythraeïsche of Roode zee gewoond hadden. — De nieuwere geleerden hebben deze met verscheidene vermeer-

derd. Eenigen zeggen dat *Φοινίκη* aldus genoemd is naar *φοίνιξ*, *palmboom*, en dus eigenlijk *palm-* of *dadelland* beteekent. Deze meening is door Movers weer op den voorgrond gekomen en wordt o. a. ook door Ebers in zijn »Aegypten und die Bücher Mose's» en door Schröder in zijn »Phönizische Sprache» gedeeld. Anderen leiden den naam van het land, tegelijk met het woord *φοίνιξ* in de beteekenis van *purper*, af van het Grieksche *φοινός*, dat *bloedrood* moet beduiden, maar wijken dan verder in de verklaring weder sterk van elkander af. Volgens sommigen zijn de Phoeniciërs zoo geheeten naar hun roode huidskleur, volgens anderen naar hunne roode kleederen, volgens de meesten omdat de purperroode stoffen van ouds een hoofdartikel van hunnen handel en hunne nijverheid uitmaakten, of wel omdat zij de kunst om rood te verwen hadden uitgevonden. In de groote encyclopaedie van Ersch en Gruber (art. Phoenix, p. 3056) wordt door Eckermann de verklaring aldus geformuleerd: »Ueberall, wo Griechen sind, findet sich der Name Phönix; *φοίνιξ* ist von *φόνος*, *φοίνιος*, *φοινίζω* ab zu leiten und bedeutet blutroth, wesshalb die röthliche Dattel, die rothgekleideten Phönikier, und indem das Wort in sich selbst zurückgeht, der phönikische Purpur diesen Namen trägt. Auch Pönus können die Römer nur von den Sicilischen Griechen überkommen haben.»

Slechts weinigen hebben getracht den naam uit het Phoenicisch te verklaren, en geen van dezen is zeer gelukkig geweest. Scaliger vond dat de Hebreuwsche naam Pinehas, wat de medeklinkers betrof, volkomen met *Φοίνιξ* overeenkwam. Bochart dacht dat de naam ontstaan was uit Benê Anak (Enakskinderen), met welken naam hij het niet onmogelijk vond, dat de Phoeniciërs zichzelven genoemd hadden. De overige proeven zijn nog dwazer.

Het is duidelijk, dat al deze verklaringen niet juist kunnen zijn. De vraag is, of er eene onder is, die zich boven de andere aanbeveelt. Enkele zijn zoo in 't ooglopend willekeurig, zooals die welke de Phoeniciërs eenvoudig tot moordenaren maakt, dat wij er niet bij behoeven stil te staan. Die van Strabo is dit m. i. niet minder, maar zij vindt nog altijd eenige aanhangers, die dezelfde verklaring voor de

namen Edom en Himjar (Homeritae) aannemen, daar de wortels *adam* en *hamar* beide *rood* of *bruin* beteekenen. Met een paar woorden mag ik die echter afdoen. Ik heb in Benfey's tijdschrift »Orient und Occident'' in 1865 (p. 430 volg.) aangetoond dat de naam *Roode zee* geheel op eene dwaling berust. Vooreerst komt de naam *Ἐρυθρά* niet toe aan den Arabischen zeeboezem, die thans Roode zee heet, maar aan de Perzische of Indische zee. Vervolgens zijn al de verhalen over roode bergen, roode insecten, rood zeegras enz., stuk voor stuk, onwaarheden. Eindelijk heeft de naam *Ἐρυθρά* oorspronkelijk niets met *ἐρυθρός*, *rood*, te maken, maar is een vreemde, en wel naar alle waarschijnlijkheid Perzische, eigennaam, die Arische zee beteekent.

De verklaring door Movers voorgestaan, dat *Φοινίκη* *Dadel-palmland* zou beduiden, is geheel onhoudbaar. Want al leveren de naburige landen dadels in overvloed en hebben deze misschien een hoofdartikel van den Phoenicischen handel uitgemaakt, daarom is toch Phoenicië zelf geen dadelland. Dat op Phoenicische munten dikwijls een palmboom staat, bewijst evenmin iets hieromtrent, als dat Latijnsche dichters dadels onder de voortbrengselen van Phoenicië noemen. Bovendien blijft bij deze verklaring *φοίνιξ* in den zin van *purper* geheel buiten rekening. En verder, daar eene Grieksche afleiding van het woord *φοίνιξ*, *palmboom* of *dadel*, niet kan gegeven worden, is het evenzeer mogelijk, dat omgekeerd *φοίνιξ*, *palm*, van den eigennaam *Φοίνιξ* afstamt.

Evenals bij deze verklaring *φοίνιξ* in den zin van *purper* geheel ter zijde gelaten wordt, zoo blijft de beteekenis van *palmboom* of *dadel* raadselachtig bij die welke *Φοίνιξ* van *φοινός* of *φοίνιος* afleidt en op verschillende wijzen den naam der Phoeniciërs met de roode kleur in verband brengt. Want dat de dadels om hare kleur zoo zouden genoemd zijn, is eene ongerijmdheid. Dit is reeds een groot bezwaar tegen deze verklaring. Maar van nog meer gewicht is het volgende. De woorden *φοίνιος* en *φοινός* beteekenen niet eigenlijk *rood*. Zij zijn bijvormen van *φόνιος* en evenals dit afgeleid van *φόνος*, dat in de eerste plaats *moord* beteekent, maar dan ook *het door moord vergoten bloed*. Zoo beduiden ook deze drie adjectieven vooreerst *moorddadig*,

bloeddorstig, vervolgens *bloedig*, met bloed bezoedeld, hoogstens misschien in de twee plaatsen bij Homerus (Il. 16 vs. 159 en Od. 18 vs. 97) als epitheton van αἷμα bloed, *bloedkleurig*. Daarvan zou nu onmiddellijk afgeleid zijn een substantief φοῖνιξ *purper*! Het is ongelooflijk. Dat de Grieken later tusschen beide woorden eenig verband hebben gevonden en het afgeleide werkwoord φοινίσσω zoowel op φοῖνιος als op φοῖνιξ betrekking heeft, doet daarbij niets ter zake. Men vergete eindelijk niet dat de kleur van het purper reeds in zeer oude tijden niet enkel donkerrood, maar ook violet, ja zelfs zwart was.

Inderdaad wanneer men het Grieksche lexicon onbevooroordeeld raadpleegt, moet men tot de overtuiging komen, dat φοῖνιξ in zijne twee beteekenissen van *palm* en *purper* geheel geïsoleerd staat, en zoo niet de waarschijnlijkheid, althans de mogelijkheid toegeven, dat het woord van vreemden oorsprong is. Welnu, φοῖνιξ heeft den vorm van een gentilicium naar analogie van Κίλιξ en Θυάξ. Wegens de lange ī zal dit vermoedelijk gevormd zijn van een grondwoord φοῖνι. Met den uitgang ī nu vormt men in het Phoenicisch evenals in 't Hebreeuwsch de nomina relativa. Van Zidon maakt men Zidonî (Zidoniër), van Kenaän Kenaänî (Kanaäniet). Onderstellen wij dat *Phoin* de naam was van het land of het volk der Phoeniciërs, dan zou Phoinî van daar afgeleid zijn en *Phoenicisch* beteekenen. Kunnen wij aantonen, dat die onderstelling waarheid bevat en dat dit *Phoin* werkelijk bestaan heeft, dan mag men het voor bewezen houden, dat φοῖνιξ van dien naam afstamt; want beide, palm en purper, leerden de Grieken door de Phoeniciërs kennen.

Eene verklaring van den Griekschen naam Φοινιξ moet tevens van het Latijnsche *Poenus* of *Punus* volle rekenschap kunnen geven, zoo zij op juistheid eenige aanspraak zal kunnen doen gelden. Nu is het alleronwaarschijnlijkst, dat de Latijnsche naam uit den Griekschen ontstaan is. Allereerst om den vorm; er is geen reden te zien, waarom de Romeinen de namen Φοινίκη en Φοίνικες zoo zouden

verminkt hebben, daar toch de volle vorm volstrekt niet met hun taaleigen in strijd was en dan ook later onveranderd is overgenomen. Maar dan verder: terwijl de Grieksche naam Phoenicië en de eigenlijke Phoeniciërs beteekent, wordt de Latijnsche naam alleen voor de Karthagers gebezigd. Eindelijk is het alles behalve waarschijnlijk, dat de Romeinen de Karthagers het eerst bij name door de Grieken hebben leeren kennen. Het is bekend, dat reeds in 509 een handelsverdrag tusschen Rome en Karthago gesloten werd. De eerste ontmoeting van beide volken moeten wij natuurlijk veel vroeger stellen. Jazelfs — wij weten zoo weinig van de oud-Italische geschiedenis — is het niet onmogelijk, dat er reeds vóór de stichting van Karthago betrekkingen bestaan hebben tusschen de Phoenicische volkplantingen in Africa en op Sicilië en Italië. *) Vóór de tweede helft der 8ste eeuw v. Ch. kennen wij geene Grieksche koloniën op Sicilië en van het meerendeel dezer koloniën heeft Movers aangetoond, dat zij reeds vóór de komst der Grieken door de Phoeniciërs waren aangelegd, (II, 2, p. 314 seqq.) — Daar er nu evenwel geen twijfel kan bestaan, dat, op den uitgang na, Poenus en *Φοίνιξ* identiek zijn, zoo mogen wij aannemen dat er een oorspronkelijk *Phoin* of *Poin* heeft bestaan, waarvan beide namen afstammen. Daar deze naam door de Grieken aan de Phoeniciërs, door de Romeinen aan de Karthagers, onafhankelijk van elkaar, gegeven wordt, is het mede hoogstwaarschijnlijk, dat dit *Phoin* of *Poin* de eigenlijke naam der Phoeniciërs en dus ook der Karthagers geweest is.

Ik heb slechts één bewijs, dat de Karthagers, of liever de Africaansche Phoeniciërs, zich zoo noemden. Die weet dat er nagenoeg niets van de Karthaagsche letterkunde is overgebleven, zal zich daarover niet verwonderen. De Berbers, de oorspronkelijke bevolking van Noord-Africa, thans door ons Kabijlen en Towaregs genoemd, hebben een eigen letterschrift, dat nog heden in de woestijn gebruikt wordt, en dat op vele, ook oude, inscripties voorkomt. Uit eene aandachtige vergelijking hiervan met het oud-Phoeni-

---

*) Movers is hiervan vast overtuigd, zie II, 2, p. 342 seqq.

cische letterschrift, blijkt ten duidelijkste, dat het eerste aan het laatste ontleend is. Enkele letters van het tegenwoordige alfabet zijn of schijnen geheel conventioneel, uit punten of streepjes samengesteld, maar sommige figuren hebben ook na de ontzettend lange tusschenruimte, die onzen tijd van Karthago's bloeitijd scheidt, nog eene treffende overeenkomst met de corresponderende Phoenicische karakters. De *tau*, de *samech*, de *teth*, de *jod*, de *koph* zijn geheel gelijk, vooral op oudere inscripties (b. v. Barth. *Reisen*, I, p. 303), terwijl de *beth*, de *zaïn*, de *mim* en de *schin* slechts weinig afwijken. *, Dit schrift nu heet *Tifînagh*, een naam, die tegenwoordig ook voor een enkel letterteeken gebruikt wordt. Van dezen naam is *ti* het vrouwelijk lidwoord en *agh* naar alle waarschijnlijkheid een afleidingsuitgang. Met stelligheid durf ik hier niet te spreken, daar de beoefening der Berbergrammatica nog slechts begonnen is en een hoofdstuk over woordvorming nog niet bestaat. Ik kan slechts twee dingen verzekeren. Vooreerst, dat *agh* een demonstratieve partikel is, die als vormwoord gebezigd wordt (zie Newman in Barth's *Reisen*, V, p. 590), en dat zij op dezelfde wijze als afleidingsuitgang voorkomt in den naam *Ifuraces*, zooals de Romeinen den stam *Ifor* noemen (naar analogie van *Mazax*, *Mazices* voor *Mazîgh*), en in den naam eener stad in Barbarije *Tazokkâght*. Deze stad is gesticht en werd bewoond door den stam *Azogga*, de *Arzuges* of *Azotes* der ouden, die ook met het vrouwelijk lidwoord *Tazogga* of *Têzogga* genoemd worden. De *t* aan het einde van den naam is eveneens uitgang van het vrouwelijk geslacht. Duidelijk is het, dat *agh* hier dient om een gentilicium te vormen. Wordt in het woord *Tifînagh* de uitgang naar analogie hiervan verklaard, dan houden wij als grondwoord over *Phîn*, dat, zooals blijken zal, gelijk is aan *Phûn*, *Phoin*, *Pûn*, *Poen*, en beteekent de naam van het Berbersche letterschrift *Punisch*. wat het ook in werkelijkheid is.

---

*) Vgl. Movers, II, 2, p. 407, die de Berbersche vormen der letters *beth*, *daleth* en *resh* zelfs voor oorspronkelijker houdt dan de Phoenicische. Heeft hij hierin gelijk, dan kunnen wij besluiten dat de Berbers het schrift reeds voor de stichting van Karthago hadden aangenomen. De oudste Phoenicische inscripties zijn jonger dan die gebeurtenis.

Ik heb gezegd dat dit het eenige is, dat ik heb om te bewijzen dat de Phoeniciërs van Noord-Africa zichzelven Phoen of Poen genoemd hebben. Het wordt echter nog van een geheel anderen kant bevestigd. Solinus zegt (27, 9, aangehaald bij Movers, II, 1, p. 362 en II, 2, p. 397): »sed quae super Carthagine veraces libri prodiderunt, hoc loco reddam. Urbem istam, ut Cato in oratione senatoria autumat, cum rex Japonum in Libya potiretur, Elissa mulier extruxit, domo Phoenix." Volgens Justinus (XVIII, 6, § 1) heette de Lybische koning, die regeerde toen Elissa Karthago stichtte, Jarbas. *Jarbas*, verkort uit Jerubbaäl, is een andere naam voor Melkart of Herakles, de Tyrische hoofdgodheid (Movers, I, p. 434) en is de personificatie van de oud-Tyrische koloniën. Een andere personificatie is *Japon*. De formatie van woorden met het voorvoegsel *j* is in de oud-Semietische talen zeer gebruikelijk. Vooral hebben dezen vorm vele eigennamen. Het ontstaan van deze vormletter, en in verschillende gevallen de beteekenis, ligt evenwel in het duister. Vele der nieuwere geleerden (b.v. Olshausen, p. 617) beschouwen de woorden en namen die dezen vorm hebben als oorspronkelijke imperfecta. Anderen (b.v. Ewald, p. 418) beschouwen de *j* als een vormletter, die dient om naamwoorden te maken, die den werker beteekenen, en niets met het praeformans van 't imperfectum gemeen heeft. Om verschillende redenen houd ik de eerste meening voor bepaald valsch *). Maar tevens geloof ik dat men te eng begrenst, als men enkel zegt dat door deze vormletter woorden ontstaan die den *werker* beteekenen. Hoe wil men b.v. op die wijze den naam van Ja'rob, stamvader der Yemenidische Arabieren, verklaren? Klaarblijkelijk wordt door dezen naam de personificatie van Arab d. i. Arabieren aangeduid, evenals misschien door Joktan die van Kahtan. Zoo is naar mijne meening de naam Japon in de aangehaalde woorden van Cato te verklaren. Het is de personificatie der *Poen*, der Phoeniciërs, die Noord-Africa reeds lang voor de stichting van Karthago gecoloniseerd hadden. Of in de sage Jarbas of Japon genoemd wordt, komt op hetzelfde neer. In 't eerste geval wordt de naam der

---

*) Zoo ook Land in het Theol. Tijdschrift, 2e jaargang, p. 156.

hoofdgodheid, in het andere het abstractum van den volksnaam gebruikt.

De verwisseling van *Phûn* en *Phîn* heeft in denzelfden naam vaker plaats gehad. *Phûnôn*, eene stad in Idumaea, wordt eveneens *Phînôn* gencemd. Deze plaats ligt in oostelijk Idumaea, tusschen Zoar en Petra en heeft in hare nabijheid kopermijnen, die nog in na-christelijken tijd bewerkt werden. Het is alles behalve onwaarschijnlijk, dat de Phoeniciërs hier een handelstation hadden, daar hun landweg naar Elath aan den Aelanitischen zeeboezem langs deze plaats liep, en dat zij evenals elders ook hier de exploitatie der mijnen begonnen zijn. De naam der plaats zou dan van den naam *Phûn* of *Phîn* moeten afgeleid worden.

De combinatie waarop deze verklaring van den naam *Phînôn* of *Phûnôn* berust, is niet eene willekeurige, die enkel gelijkheid van klank tot grondslag heeft. Dit zal men gewis toestemmen, indien men hiermede vergelijkt, dat men juist in Thracië en aan den Pontus, waar, zooals bekend is, de Phoeniciërs reeds zeer vroeg koloniën gesticht hebben en de eerste ontginners der mijnwerken geweest zijn, de kuststeden *Phînopolis* en *Phînion* *) aantreft; daar plaatst ook de sage *Phîneus*, den blinden ziener, den broeder van *Phoenix* en eveneens personificatie der Phoeniciërs, terwijl reeds Movers duidelijk heeft aangetoond hoe sommige trekken der *Phîneus*-sage ontwijfelbaar betrekking hebben op de wreede behandeling der slaven in de mijnwerken en op de schatten door de ontginning der mijnen verworven (zie Movers, I, p. 20 seq., II, 2, p. 297—305).

In Numeri 26 vs. 23 komt het adject. relat. *Phûnî* voor, als naam eener afdeeling van den stam Issakar. Nu weten wij dat de vier noordelijkste stammen van Israël in eene meer of min afhankelijke verhouding tot Phoenicië gestaan hebben. Aser en Naphtali, vooral de eerste, waren in het laatst van den richterentijd zelfs in een soort van metoiken-toestand van Phoenicië gekomen. Zebulon en Issakar waren onafhankelijker, maar met name de laatste stam schijnt onder de verplichting gestaan te hebben om lastdieren voor den

---

*) Stephanns en Suidas. De stichter van beide steden heet *Phinena*.

Phoenicischen transporthandel te leveren. Dat dus eene afdeeling van dezen stam de Phoenicische zou geheeten hebben, is niet ongerijmd. Evenwel, bij nadere beschouwing van de plaats van Numeri, wordt de waarde van dezen vondst twijfelachtig. In vs. 23 en 24 worden de vijf geslachten van Issakar opgenoemd met de stamvaders. Vier namen zijn nomina relativa van den stamvader, slechts de derde heet afwijkend Ha'-phûnî naar den stamvader Phuwa. Het is dus waarschijnlijk, dat Ha'-phûnî corrupt is en dat men herstellen moet Ha'-phûwî.

Misschien komt het echter wel voor in een anderen naam. In de genealogische lijsten, in de eerste hoofdstukken van Kronieken komen 4 vs. 3 drie namen voor van stamafdeelingen, met de bijvoeging »en de naam hunner zuster was Hazelelpóni." De beteekenis van *zuster* en dergelijke woorden in genealogischen stijl is symbolisch. Een Israëlietisch stamvader huwt eene Kanaänietische vrouw, dit wil zeggen: eene Kanaänietische afdeeling is bij dien stam ingelijfd; de dochter eens Israëlietischen stamvaders huwt met een Kanaäniet, dit wil zeggen, eene afdeeling van den Israëlietischen stam is gekanaäniseerd. Van het eerste geval hebben wij de voorbeelden van Juda, die met eene Kanaänietische huwde, van Simeon, wiens zoon Saul eene Kanaänietische tot moeder had enz. Een voorbeeld van het laatste is Dina, Jacobs dochter, die door Sichem geschaakt wordt *). Zoo zal ook Hazelelpóni de naam zijn eener afdeeling, die in een ander stamverband of bij een ander volk is opgenomen. Er zijn, voorzover ik weet, slechts twee gangbare verklaringen van dezen naam. Gesenius beschouwt de ך als artikel en vertaalt »umbra respiciens me;" Ewald (Gramm. p. 672 †)) houdt de ך voor het praeformans van den Hiphil en vertaalt »gib-schatten-der-du-mich-siehest (Gott)." Beide deze verklaringen zijn even onmogelijk, omdat het werkwoord *phanâ* een intransitief werkwoord is, dat beteekent *zich wenden* of *richten* en nimmer een pronomen in den accusatief achter zich kan

---

*) Men leze daarover een belangrijk betoog van Dr. H. Oort in de *Godgel. Bijdragen* van 1866.

†) Eveneens Olshausen, p. 618.

hebben. Ewald heeft overigens juist gezien dat de π geen lidwoord kan zijn. Ik stel voor *hatzlel* te beschouwen als een infinitief in Hiphil van het werkwoord *tzal* in de beteekenis van *beschermen, beschutten*. *Phónî* is als nomen appellativum niet te verklaren. Het komt mij mogelijk voor, dat het een adjectivum relativum is van *Phón* of *Phûn* gevormd. De naam zou dan beteekenen *clientela Punica*. Ik moet echter bekennen, dat ik niet gaarne iets op dit resultaat alleen zou bouwen.

Wij hebben dit ook niet noodig. Later zal ik aantoonen hoe natuurlijk het is, dat wij den naam *Phûn* of *l'hîn* evenmin op de Phoenicische inscripties als in de Hebreeuwsche boeken vinden. Kwam de naam daar zelfs maar eenmaal duidelijk voor, dan zou ik thans de eer niet hebben, voor U dit onderwerp te behandelen, daar de zaak sedert lang zoude uitgemaakt zijn. Maar ook al was er geen enkel spoor van den naam bij Phoeniciërs of Karthagers meer over, dan nog zou onze stelling van kracht blijven.

Het is ons gebleken, dat het Latijnsche *Poenus* zeer bezwaarlijk uit *Phoinix* kan ontstaan zijn. Evenmin kan men binnen het domein van het Grieksch *Phîneus*, *Phinopolis* en *Phineion*, namen die alle onmiskenbaar met de Phoeniciërs in eene innige verhouding staan, of eindelijk *Phoinodamas*, in wiens sage door het zeemonster, dat Poseidon gezonden heeft, duidelijk wederom de Phoeniciërs bedoeld worden *, van *Phoinix* afleiden. Het is klaarblijkelijk, dat de vier stammen *Phoin*, *Phîn*, *Poen*, *Pun*, waaruit deze namen zijn afgeleid, slechts verschillende vormen zijn van eenzelfde woord, dat wij met Hebreeuwsche letters *Phûn* of *Phîn* moeten schrijven.

De vraag blijft alleen te beantwoorden, of werkelijk het Phoenicisch woord al deze vormen kon doen ontstaan. Er zijn in het Hebreeuwsch verscheidene woorden, die nu eens met *u*, dan met *i* geschreven worden, zonder eenige wijziging van beteekenis. Nog veel menigvuldiger is dit verschijnsel in het Phoenicisch. Wij mogen daaruit besluiten, dat beide schrijfwijzen in dat geval slechts dienen om bij benadering

*) Vgl. Erach u. Gruber, p. 308 onder *Phoenikes*.

een klank uit te drukken, waarvoor men geen bijzonder teeken had. Deze klank is waarschijnlijk *û* of *eû* geweest. Men heeft dus noch *Phînôn*, noch *Phûnôn*, maar *Phünôn* of *Pheunôn* uitgesproken. Deze klank nu is door de Grieken op verschillende wijzen overgebracht. De eerste klinker in den naam *Khîrâm* of *Khûrâm* (Hiram) wordt of door *ει*, of door *ω*, of door *ου* teruggegeven. De oude naam van het Africaansche Tripoli, *Oia* (Oea) wordt Phoenicisch *Wî'at* geschreven. In verscheidene namen van planten bij Dioscorides treft men *oi* aan, waar het Phoenicisch *û* of *î* schrijft (zie Schröder *Phönizische Sprache*, p. 128, 131, 133, 134, 168, 171, 174 *)). Voor de verklaring van den Griekschen tweeklank *oi* in *Φοίνιξ*, is echter de onderstelling van eene Phoenicische vocaal tusschen *î* en *û* liggende, niet noodig. Want in de Grieksche uitspraak der vocalen in Phoenicische woorden heerscht eene groote ongelijkmatigheid. Zoo komt het woord *jônâ* (duif) niet slechts onder den vorm *οὐνώ*, maar ook als *οἶνας* en *οἶνίας* voor (Bochart, *Phaleg*, p. 747 †)). En wat de eerste consonant van het woord betreft, de teruggave der *ḡ* door *φ*, niet door *π*, deze geeft evenmin moeilijkheid. In het al of niet aspireeren der mutae is even groote onregelmatigheid als bij de transscriptie der klinkers, ook bij die woorden of namen die in overouden tijd zijn overgenomen. De *kaph* wordt nu eens door *κ* dan door *χ* teruggegeven. *Ketônet* geeft *χίτων* en *κίτων*, *kêter* geeft *κίταρις*, *Kanaân* wordt *Χνᾶ*, *kinnôr* is in t Grieksch *κινυρα*, *kêrem* (wijnstok) wordt onder den vorm *χαρμί* vermeld. Eveneens is het met de *phe*. Tegenover woorden, waarin zij met *π* is teruggegeven, als *Joppe*, *tyinpanum* (vgl. *lampas*, *pallake* met *lapphîd*, *philêgesch*), staan andere als *alpha*, *phukos* (fucus) uit *phûk*, *suffes* uit *schôfêt*, met *φ*. Ook van dezen kant bestaan derhalve geene bezwaren. Wij mogen het dus voor bewezen houden, dat *Phün* of *Phûn* de inheemsche naam der Phoeniciërs geweest is.

*) Omgekeerd wordt de Grieksche klank *oi* door *î* teruggegeven, b. v. *οἰάχιον* (anker) wordt *יֵיִךְ* in de Mischna geschreven.

†) Andere voorbeelden bij Movers, II, 2, p. 333, 341 ann. 140.

Van een geheel anderen kant schijnt dit resultaat nog bevestigd te worden. De geleerde Aegyptoloog Brugsch heeft uitgemaakt dat het vruchtbare kustland van Ara'bië door de Aegyptenaren *Pûn* geheeten werd, en dit wordt door niemand meer betwist. Op de monumenten staat *Pûnt* geschreven, doch dit moet volgens den regel van Champollion als *T.pûn* uitgesproken worden en is *Pûn* met het vrouwelijk artikel. De overeenkomst nu van dezen naam met *Poenus* is zoo treffend, dat reeds meer dan een Aegyptoloog op het denkbeeld gekomen is, dat deze namen identiek zijn (b. v. Chabas, *Voyage d'un Égyptien*, p. 63, Pleyte in het *Theologisch tijdschrift*, 1869, p. 241). Is dit vermoeden gegrond, dan moet men aannemen, dat de bevolking van Phoenicië oorspronkelijk eene handelskolonie uit Zuid-Arabië is, en blijkt het, dat de mededeeling door Herodotus van de Phoeniciërs ontvangen, dat zij van de zee Erythra d. i. de Perzische zee gekomen waren, volkomen juist was. Met zekerheid is deze zaak nog niet uit te maken. Misschien zullen Aegyptische monumenten ons te eeniger tijd daaromtrent meer leeren.

De oorspronkelijke naam der Phoeniciërs, Phûn of Phün, onder welken zij in overouden tijd aan de westersche volken waren bekend geworden, werd reeds vroeg verdrongen door den naam Kanaän, hun door hunne naburen gegeven. Voor de bevolking van den Libanon en het bergachtige Palaestina was de kust een *laagland*, een *nederland*, Hebr. *Kaná'* of *Kana'ân* (vgl. Movers, II, 1, p. 5, noot 20) en de bewoner van de kust een *nederlander*, Hebr. *kena'î* of *kena'anî*. Deze naam werd door henzelfven overgenomen. Op eene munt ten tijde van Antiochus Epiphanes geslagen, heet Laodicea *omm ba'-kena'ân* »metropolis in Kanaän." Augustinus verhaalt in de inleiding op den brief aan de Romeinen (*Opera omnia*, IV, p. 1235), dat de Punische boeren in Africa, als men hen vroeg wie zij waren, in 't Punisch antwoordden Chanani (*interrogati rustici nostri, quid sint, Punice respondentes Chanani*). In Philo's *Sanchuniathon* (ed. Orell, p. 40) leest men dan ook dat *χνᾶ* eveneens *Φοίνιξ* genoemd werd. Reeds Hekataeus van Milete (omstreeks 520) kende den naam *Χνᾶ* voor *Φοινίκη*.

Sedert wanneer Phoenicië en hare bewoners aldus genoemd zijn, is bezwaarlijk uit te maken. Uit de mededeeling van Augustinus, dat de Africaansche boeren zich nog Chanani noemden, volgt dat zijzelf den naam reeds zeer vroeg hadden aangenomen. Na de stichting van Karthago in 814 heeft uit Phoenicië geen colonisatie in Africa op groote schaal plaats gehad. Stellig is dus minstens reeds in 814 de naam uit Phoenicië naar Africa overgebracht, zeer wel mogelijk ook reeds door vroegere Phoenicische kolonisten. Geheel hiermede in overeenstemming is wat wij bij Israël vinden. Kanaän was zoozeer de gewone naam voor Phoenicië, dat Kanaäniet de beteekenis kreeg van *handelaar* of *koopman*. In dien zin wordt het reeds gebruikt door Hosea (12 vs. 8; zie verder Jesaja 23 vs. 8, Zephanja 1 vs. 11, Ezechiël 17 vs. 4 en vooral ook Job 40 vs. 30, Spreuken 31 vs. 24), die in het midden der 8ste eeuw leefde. Dit onderstelt dat de naam reeds lang de gewone naam der Phoeniciërs geweest was. *) Deze appellatieve beteekenis behield de naam eeuwen lang. De Grieksche vertaler kent dien nog, en zelfs de makers der Chaldeeusche paraphrase geven den naam meer dan eens terug door *taggâr* (koopman), soms waar het volstrekt niet te pas komt, zooals in Genesis 38 vs. 2 met het belachelijk resultaat, dat de aartsvader Juda niet, zooals in het Hebreuwsch staat, de dochter van een Kanaäniet, maar eene koopmansdochter huwt. Door dit gebruik werd overigens dat van den naam als eigennaam voor Phoenicië geenszins verdrongen. Hij wordt aldus gebezigd door profeten voor en na de ballingschap (Jesaja 23 vs. 11, Ezechiël 16 vs. 22, Zacharia 14 vs. 21). De Grieksche vertaler geeft Kanaän meermalen door *Phoinike* terug, en waar in Mattheus 15 vs. 21 en 22 Kanaän staat, heeft Marcus 7 vs. 26 Syro-Phoenicië.

Het staat derhalve vast, dat Phoenicië van een zeer ouden tijd, minstens van Salomo af, tot na het begin onzer jaartelling, zoowel door de naburige volken, als door de bewo-

---

* Geheel analoog hiermede is, dat in sommige streken van Hongarije tegenwoordig ieder handelaar *Griek* genoemd wordt, daar de meeste kooplieden tot de Grieksche kerk behooren. Men vroeg een boer wien hij in zijn wagen had. Hij antwoordde: „ik breng een Jood naar dat en dat dorp, om er de Griek te zijn.” (Patterson, *the Magyars*).

ners zelven Kanaän of Knâ genoemd werd. Maar hoe rijmt men hiermede, dat in het O. T. Kanaän zoo dikwijls voorkomt als de naam voor geheel Palaestina?

De beantwoording dezer vraag is uiterst moeilijk. De gewone verklaring is deze. Vóór de verovering der Israëlieten heette geheel Palaestina met inbegrip van i hoenicië Kanaän. Door Josua werden de Kanaänietische stammen meer en meer naar het noorden opgestuwd, waar zij zich eindelijk alleen in i hoenicië staande hielden en zoo werd allengs Kanaän de gewone naam voor i hoenicië. Dit antwoord schijnt zeer eenvoudig en natuurlijk, maar wij kunnen het bezwaarlijk aannemen. De naam Kanaän, die *laagland*, *nederland* beteekent, past uitmuntend voor het kustland, voor τὸ μέγα πέδιον Σιδῶνος πόλεως (Josephus, Antiq. V, 3, 1), maar voor eigenlijk Palaestina, ik bedoel het land der Israëlieten, is hij geheel onpassend. Want dit was een hoogland. Deuter. 11 vs. 11 heet het »een land der bergen." Jehovah wordt daarom door de Syriërs in 1 Kon. 20 vs. 23 een berggod genoemd, en Ezechiël noemt zijn vaderland »de bergen Israëls" of »de bergen Jehovah's." Het gaan uit het Israëlietisch gebied naar Egypte, Syrië of Mesopotamië wordt daarom steeds met het werkwoord *jarad* (dalen), het terugkeeren uit de omliggende landen naar i alaestina met het werkwoord *alâ* (stijgen) aangeduid. De nieuwe reizigers noemen het eveneens allen eenstemmig een hoogland *).

Movers dacht eene oplossing te kunnen geven. Toen hij schreef, meende men juist den naam Kanaän op Aegyptische monumenten gevonden te hebben. Hij verklaarde nu de zaak aldus. In Aegypte was het kustland het best bekend, daar hebben de Hebreëen den naam Kanaän geleerd en voor dien van het gansche land gehouden, doch gaven dien op, toen het land hun beter bekend was geworden, en beperkten hem tot i hoenicië, waar hij oorspronkelijk thuis behoorde. Deze verklaring kan niet juist zijn. Want het is duidelijk, dat de naam *Nederlanders* gegeven is door de bewoners van het naburige bergland. Op zichzelf is het reeds onwaarschijnlijk, dat de Aegyptenaars de i hoeniciërs aldus noemden. Wij

---

*) Zie verder Lengerke, Kanaan, p. 26.

weten thans echter zeker, dat de naam Kanaän nog op geen Aegyptisch monument is teruggevonden, terwijl ons door de bilinguis van Canopus geleerd is dat Phoenicië in het Aegyptisch Kefa of Keft werd geheeten.

Eene andere verklaring is die van Lengerke en anderen, dat de volken die zich eerst aan de Phoenicische kust hadden neergezet en van daar den naam Kanaänieten, Nederlanders, hadden verkregen, ten tijde van Mozes en Josua bijna over geheel Palaestina waren verbreid. Toen echter de Kanaänieten door de Israëlieten weder tot het Phoenicische kustland waren beperkt geworden, werd eigenlijk Phoenicië weer bij voorkeur Kanaän genoemd.

Deze hypothese berust op niets dan willekeur en is in strijd met de geschiedenis. Om dit aan te toonen moeten wij een onderzoek instellen naar den toestand van Palaestina voor de verovering der Israëlieten. Deze ligt wel gedeeltelijk, maar niet geheel in het duister, dank zij vooral aan de ontdekkingen der Aegyptologen. Schenkt mij daarvoor nog eenige oogenblikken uwe aandacht. Ik zal trachten zoo beknopt mogelijk te zijn.

Ten tijde van Ramses II, waarschijnlijk nog ongeveer een halve eeuw voor den uittocht van Israël uit Aegypte, en diens twee voorgangers, bestond er ten noorden van Palaestina en Phoenicië een machtig rijk der Kheta of Hethieten, dat waarschijnlijk een deel van Cilicië en Cyprus omvatte. Dit rijk bestond nog als een onafhankelijke staat tot diep in den tijd der Israëlietische koningen. Het wordt vermeld in het richteren-tijdvak (Richt., 1 vs. 26); Salomo dreef handel met dit land en had eene koningsdochter van daar tot vrouw (1 Kon. 10 vs. 29; vgl. 11 vs. 1); nog ten tijde van den profeet Eliza worden de Hethieten een machtig volk genoemd (2 Kon. 7 vs. 6). Nu zeide de overlevering, dat deze Hethieten oudtijds Palaestina hadden beheerscht. In de patriarchale verhalen spelen zij steeds een voorname rol (zie Gen., 26 vs. 34, 27 vs. 46, 36 vs. 2). Van hen had Abram eene bezitting in Palaestina gekocht; volgens Gen. 23 had Hebron, dat ten tijde van de verovering eene stad der Emorieten was, eertijds aan hen behoord. In Josua 1 vs. 4 wordt het beloofde land nog »het land der Hethieten''

geheeten, en Ezechiël (16 vs. 3 en 15) noemt Emorieten en Hethieten als de oude bewoners des lands. Maar in de dagen van Josua behoorde Palaestina niet langer aan de kinderen Heth's, maar aan de Emorieten. Zooals in de beschrijving van veldtochten van Ramses II en Ramses III Palaestina »het land van Amur" genoemd wordt (Brugsch II, p. 21 seq., 48), heet het meermalen »land der Emorieten" bij Israëlietische schrijvers (Genes., 15 vs. 16, Jos., 24 vs. 15 en 18, Richt., 10 vs. 11, 1 Kon., 21 vs. 26, Amos 2 vs. 9). Want uit de hand der Emorieten werd het land door Israël veroverd. Wel is waar worden er bij de vermelding van de oude bevolking van Palaestina en de beloften aan de aartsvaders en de latere herinneringen daaraan, verscheidene andere namen vermeld. Maar van twee dezer kan men aantoonen dat het afdeelingen der Emorieten waren, n.l. van de Jebusieten (zie Jos. 10 vs. 3 en 5) en van de Khivvieten (vgl. Genes. 48 vs. 22 met 34 vs. 2 en Jos. 9 met 2 Sam. 21 vs. 2); de Girgasjieten worden door de Rouge voor een Hethietisch stammetje gehouden; en wat de Ferizieten betreft, het is nog altijd de vraag, of dit niet een collectiefnaam is voor de onderworpenen en aan Israël cijnsbare landbevolking, daar het woord hetzelfde als *pagani* beduidt. Zij worden dikwijls in plaats van de Emorieten genoemd (b. v. Richt. 1 vs. 5, Genes. 13 vs. 7, 34 vs. 30, vgl. Josua 17 vs. 15). In ééne plaats (Genes. 15 vs. 19) worden ook de Kenieten, Kenizzieten en Kadmonieten onder de oude landbewoners opgenoemd. Dit is geheel mis. Deze waarschijnlijk Arabische stammen hadden deel aan de verovering van Israël, kregen een erfdeel en hadden het burgerrecht. Doch het zou mij te ver voeren, wilde ik hier in bijzonderheden aantonen hoe onhistorisch meestal die stammenoptelling is, en dat ook de volkentafel in Genesis 10 hier niet in rekening mag komen. Over deze laatste zal eerlang een opstel van mij verschijnen in het *Theologisch Tijdschrift*, waarin dit punt uitvoerig behandeld wordt.

Deze Emorieten dan, uit wier hand Israël Palaestina veroverde, worden op de Aegyptische monumenten scherp van de Hethieten onderscheiden. Terwijl dezen met roode, soms ook blanke, gelaatskleur, korte baarden en lange gewaden

worden afgebeeld, hebben de Emorieten de geele gelaatskleur en den langen baard der Bedouïnen (vgl. Brugsch, II, p. 25 met p. 25, 48 en 55). Alles noopt ons aan te nemen dat zij het land op de Hethieten hadden veroverd. En laat ik maar dadelijk mijn vermoeden uitspreken. Het komt mij niet onwaarschijnlijk voor, dat zij de bij verdrag uit Avaris uitgetrokken Hyksós zijn. Manetho verhaalt ons, dat dezen zich vestigden in het latere Judaea, waar zij Jerusalem stichtten en wij weten dat de Jebusieten, de heeren van Jerusalem, een Emorietische stam waren. Het weinige, dat wij van Hebreuwsche zijde over de Emorieten weten, is met deze hypothese niet in strijd. Zij worden als een krijgshaftig volk vermeld door Amos; ettelijke jaren voor de Israëlitische verovering waren zij nog machtig genoeg geweest om aan den oostelijken Jordaanoever aan de Ammonieten en Moabieten een deel van het door dezen ingenomen gebied te ontrukken. Zij hadden vrij sterke steden, strijdswagens en wapenen. — In dit licht beschouwd, krijgt ook Genes. 23, waarin verhaald wordt, hoe Abram van de Hethieten eene bezitting in het beloofde land koopt, eene geheel eigenaardige beteekenis. De Emorieten waren slechts usurpatoren, die geen recht op den grond hadden, Israël daarentegen had van de rechtmatige eigenaars des lands door koop en verkoop recht op het bezit verkregen; op deze wijze wist Israëlitische casuïstiek de verovering van Palaestina uit een juridisch standpunt te verdedigen *).

Terwijl dus Hethieten en Emorieten twee zeer verschillende volken zijn, is het eveneens bijna zeker, dat Phoeniciërs en Emorieten niet minder ver van elkander stonden. Het is moeilijk te betwijfelen, dat de Phoeniciërs reeds vóór de Emorietische verovering in Phoenicië gevestigd waren; de stichting der groote Phoenicische steden moet veel vroeger geplaatst worden. En in Deuter. 3 vs. 9 worden Phoeni-

---

*) Dat er bij deze opvatting eenige vragen onbeantwoord blijven, spreekt van zelf. B. v. hoe komt het, dat de Hethieten, die toch ten tijde der Ramessiden als eene machtige natie optreden, hun bezit niet hebben kunnen landhaven? Men kan daar alleen met conjectuur op antwoorden. Het is namelijk niet onwaarschijnlijk, dat de Emorieten-Hyksós bij hunne vestiging in Palaestina ondersteund werden door Aegypte, met het doel om het toen in Syrië oppermachtige volk der Retennu afbreuk te doen.

ciërs en Emorieten duidelijk van elkaar onderscheiden. Wij lezen daar: » de Sidoniërs noemen den Hermon Sirjôn, maar de Emorieten Sanîr. »

Rest de vraag naar de verwantschap der Phoeniciërs en der Hethieten. Het hoofdmoment ter beantwoording hiervan is de taal. Jesaja 19 vs. 18 noemt de Hebreeuwsche taal *Sefat Kenâ'an*, d. i. Phoenicische taal, en inderdaad weten wij dat er tusschen de taal van Israël en Phoenicië hoogstens slechts een gering dialectisch verschil heeft bestaan. Nu is er niet aan te denken, dat de Phoeniciërs de taal van de Hebreëen hebben overgenomen. Phoenicië heeft tegenover Israël steeds eene onafhankelijke, 't zij vriendschappelijke, 't zij vijandige houding gehandhaafd, en bovendien hebben alle Phoenicische eigennamen uit den voor-Israëlietischen tijd een zuiver Hebreeuwsch karakter. Ditzelfde geldt ook van de voor-Israëlietische eigennamen van Palaestina, en daar wij bovendien even weinig kunnen aannemen, dat de Israëlieten hunne taal van de eigenlijke Phoeniciërs hebben overgenomen, blijft alleen de conclusie, dat reeds vóór de Israëlietische verovering in Palaestina, evenals in Phoenicië, Hebreeuwsch de landstaal was.

Dit nu kan niet de taal der Emorieten, maar moet die van de oude landbezitters, de Hethieten, geweest zijn, en aldus komen wij geleidelijk tot het besluit, dat Heth en Pûn nauwverwante volken waren. Wij moeten ons n.l. de Emorietische verovering juist voorstellen. Men kan haar het best vergelijken met die van Spanje door de Gothen. De bevolking werd niet verjaagd of uitgeroeid, maar kwam in een vasallentoestand; en evenals de Gothische heerschappij in taal en zeden haast geen sporen heeft nagelaten, evenmin deed het die der Emorieten. De verovering van Palaestina door Israël was duurzamer, maar toch aan de vorige analoog, en de landstaal bleef zich handhaven, zooals het Saksisch in Engeland, in weerwil van de Normandische veroveraars. Te lichter geschiedde dit, omdat zoowel Emorieten, als Israëlieten, Semieten waren, gelijk de Hethieten en Phoeniciërs; en om dezelfde reden is het ondoenlijk eenigszins te bepalen, welken invloed zoowel Emorieten als Israëlieten op de landstaal hebben uitgeoefend.

Dat de taal der Hethieten werkelijk Hebreeuwsch was, blijkt uit de eigennamen in het O. T. voorkomende, maar vooral uit de Aegyptische monumenten. Van de eigennamen en de namen van waardigheden zien er wel verscheidene vreemd en niet-Semietisch uit, maar dit kan de schuld zijn van 't Aegyptisch medium, of is nog waarschijnlijker daaruit te verklaren, dat het rijk der Kheta ten tijde van Ramses II, ook niet-Semietische provinciën omvatte. Doch daarnaast zijn andere, die stellig Hebreeuwsch, of ten minste Semietisch zijn. En het is bovendien opmerkelijk, dat er sedert de oorlogen tusschen de Kheta en Aegypte zich verscheidene echt-Hebreeuwsche woorden in 't Aegyptisch vertoonen. Zie vooral de Rouge, *Extraits d'un Mémoire sur les attaques dirigées contre l'Égypte par les peuples de la mer*, p. 34 seq.

Of nu de Pün van Phoenicië oorspronkelijk eene handelskolonie uit Zuid-Arabië zijn, die in Phoenicië gehebraïseerd, d. i. met de Hethietische landbevolking versmolten zijn, kunnen wij niet beslissen. Men kan daarvoor op eenige overeenkomst in godsdienst en zeden wijzen, maar deze bestaat even sterk tusschen Zuid-Arabië en Assyrië. In allen gevalle zijn sedert den oudsten tijd, waarvan wij tot dusverre berichten hebben, Hethieten en Phoeniciërs zeer nauw verwante volken.

Ik heb dit alles moeten mededeelen om te doen zien, hoe geheel uit de lucht gegrepen en in strijd met de geschiedenis de bewering is, dat de Phoeniciërs of Kanaänieten in den tijd der Israëlietische verovering geheel Palaestina hadden bezeten, dat de Israëlieten dit derhalve aan hunne macht hadden ontrukkt en dat zoo de naam Kanaän voor Palaestina gemakkelijk te verklaren is. Integendeel, in de veroveringsgeschiedenis is er geen enkel feit aan te wijzen, waaruit men eene vijandige houding van eigenlijk Phoenicië tegen Israël kan opmaken. In de lijst der veroverde steden in Jos. 12 worden wel plaatsen ten noorden, oosten en zuiden van Phoenicië opgenoemd als door Josua ingenomen, maar aan de geheele zeekust van den Karmel af tot aan den Tamyras en hooger, wordt geen enkele stad vermeld, evenmin als er ééne voor-

komt onder de bondgenooten van den koning van Hazor. Deze met zijne verbondenen heeten wel in het lied van Deborah »koningen van Kanaän," maar dit kan evenzeer anders verklaard worden, en zoo komen wij weder op den naam Kanaän terug.

Deze naam, in de beteekenis van Palaestina, komt slechts in een eigenaardig verband voor. Alleen wanneer er gesproken wordt van voor-Israëlietische toestanden, van de oude bewoners, van de omzwervingen der patriarchen, van de beloften der verovering des lands, en van de verwezenlijking daarvan, heet het Joodsche land כנען ארץ »het land Kanaän." Waar geen betrekking plaats heeft op voor-Israëlietische tijden heet het land steeds »land Israëls," »land van Jehovah" enz. Daar nu dit archaïstisch gebruik van den naam alleen voorkomt in den pentateuch en de historische boeken, waarvan men de redactie en gedeeltelijk ook de samenstelling in vrij laten tijd plaatst, kan deze verklaring daarvan mogelijk schijnen: Sedert Salomo waren de Phoeniciërs het eenigste volk van de oude bewoners van Palaestina, die onafhankelijk en machtig waren gebleven. Israël had tevergeefs getracht hun land te veroveren, het tegendeel was geschied, Israëlietische stammen waren aan de Phoeniciërs schatplichtig geworden. Natuurlijk namen zij dus bij de optelling der oude bevolking de eerste plaats in en allengs werd hun naam overgedragen op de geheele oude bevolking van Palaestina, waarvan Phoenicië slechts als het overschot werd voorgesteld. En naarmate de verhouding van Phoenicië en Israël minder vriendschappelijk werd, vestigde zich deze beschouwing, waarbij de Phoeniciërs met de oude vijanden van Israël, de Emorieten, geïdentificeerd werden.

Het komt mij echter niet waarschijnlijk voor, dat dit gebruik van den naam Kanaän aldus enkel op theorie zou berusten. Veel aannemelijker is m. i. de volgende verklaring. In eene plaats van Zephanja, die ten tijde van Josia leefde, (2 vs. 5) schijnt Kanaän eene wijdere beteekenis te hebben, dan de naam gewoonlijk bij de profeten heeft. Daar staat כנען ארץ פלשתים »Kanaän land der Philistijnen," waaruit volgt, als de interpunctie goed is, dat Kanaän in wijderen zin ook voor den geheelen kustzoom tot aan Aegypte toe werd ge-

bezigd, evenals *Φοινίκη* bij de Grieken soms dezelfde beteekenis heeft. Maar bovendien werd volgens Numeri 13 vs. 29 en Josua 11 vs. 3, het Jordaandal Kanaän genoemd en zelfs heet de verbreeding van dit dal ten oosten van het gebergte Ephraïm, waar Sichem, Silo en Gilgal lagen, viermaal *land Kanaän* (Deut. 11 vs. 30, Jos. 21 vs. 2, 22 vs. 9, Richt. 21 vs. 12). Juist hier was het eerste tooneel van Israëls veroveringen bewesten den Jordaan. Wat nu bij veroveringen een gewoon verschijnsel is, ligt voor de hand hier ook te vermoeden, dat namelijk de naam van de eerste landstreek die bezet werd, door hen werd toegepast op geheel Palaestina. Of Kanaän reeds in dien zin voorkomt in het lied van Deborah, durf ik niet beslissen. Want daar Hazor in het Jordaandal lag kan de benaming »koningen van Kanaän" voor den koning van Hazor en zijne bondgenooten ook in den engeren zin worden opgevat, evenals de mogelijkheid blijft bestaan dat Kanaän daar Phoenicië beteekent. Hoe nu het Jordaandal aan dezen naam is gekomen, is moeilijk uit te maken. Het kan zijn, dat de Phoeniciërs reeds voor den inval der Israëlieten Kanaänîm d. i. Nederlanders genoemd werden en dat het Jordaandal evenals de zuidelijke zeekust, waar zij als handelsvolk vele emporia bezaten, naar hen geheeten zijn. Waarschijnlijker is het, dat het Jordaandal eveneens als de zeekust, onafhankelijk van Phoenicië, den naam Kanaän of Nederland van de bewoners der naburige bergen ontvangen had. Is dit laatste waar, dan is de gevolgtrekking niet te stout, dat eerst na de Israëlietische verovering Kanaän de bijzondere naam van Phoenicië is geworden.

Gij zult, M.H., vrees ik, mijn resultaat in het laatste deel van mijn onderzoek niet geheel bevredigend vinden. Ik heb aangetoond dat waar men meende dat alles glad en effen was, eene groote zwarigheid bestaat, doch zonder die zelf volkomen te kunnen oplossen. Ik hoop dat een ander gelukkiger moge zijn, maar ik geloof dat mogelijkheid en waarschijnlijkheid het meeste is dat men hier zal kunnen verkrijgen.

P E N N I N G P L A T E N

MET HET OMSCHRIJF:

ABSTRUSAM TENEBRIS TEMPUS ME EDUCIT IN AURAS.

DOOR

C. L E E M A N S.

In den voorzomer van het laatstverloopen jaar werd, bij de afgraving van een der bastions te Middelburg eene zilveren, zooals de eerstgegeven berigten in de Dagbladen luidden, doch zoo als bij nader onderzoek bleek eene looden, ronde plaat opgedolven, met uitgeslagen beeldwerk en een omschrift. Overeenkomstig de bestaande bepalingen voor de uitvoering van Rijkswerken werd het stuk aan het bestuur van die werken te Middelburg opgeleverd, ten einde het des verkiezende, tegen de waarde, van den vinder ten behoeve van de Regeering zou kunnen worden overgenomen. Door den Minister van Binnenlandsche zaken, bij brief van 7 Julij 1869 n°. 243, 5^e Afd. aan de Commissie der koninklijke Akademie van wetenschappen voor de overblijfsels der oude vaderlandsche kunst ter beoordeeling overgezonden, bleek het van genoegzaam belang, om eene toepassing der zooeven genoemde bevoegdheid wenschelijk te doen achten. werd het, volgens het voorstel der Commissie tegen billijke schadeloosstelling voor de Regeering overgenomen, en, bij brief van den Minister van 17 Julij n°. 223, 5^e Afd. aan den Directeur van 's Rijks Museum van oudheden ter bewaring toegezonden, met bestemming voor het ontworpen, maar

maar naar het schijnt nog altijd in de geboorte worstelende Rijks Museum van vaderlandsche kunst en geschiedenis.

Mijne eerste meening, toen ik aan het stuk kennis kreeg, was, dat wij hier moesten denken aan den looden afslag van eenen stempel van eenen gedenkpenning, en wel van de keerzijde, welker voorzijde, zoo die bekend was of ontdekt werd, ons omtrent den tijd waartoe de penning moest gebragt worden, den persoon of het feit die hij moest vereeuwigen, en het doel waartoe hij geslagen werd, zou kunnen inlichten.

In de hoop van ook buiten dit middel, nog langs anderen weg eenig licht te bekomen voor een voorwerp, dat, zoo het van vaderlandsche oorsprong was, de Nederlandsche kunst van vroegere eeuwen eer aandeed, nam ik de vrijheid de plaat in onze laatste Afdeelingsvergadering van 10 Januarij aan mijne medeleden ter bezigtiging te geven, en mij voor aanwijzingen omtrent den oorspronkelijken penning zelven, zijne beteekenis, de verklaring van de voorstelling in verband tot het omschrift, en den, vermoedelijk door twee beginletters van voor- en geslachtsnaam, aangeduiden maker of stempelsnijder, aan te bevelen.

Het verslag omtrent de handelingen der vergadering — en erkennen wij hier het nut van de openbaarheid onzer zittingen en van de spoedige, algemeen verspreide, ofschoon door enkele onze Dagbladen vaak hoogst onnaauwkeurig gegeven berigten — heeft teweeggebragt, dat mij reeds van twee zijden buiten den kring van ons wetenschappelijk ligchaam bijdragen en toelichtende opmerkingen toegekomen zijn, die mij thans in staat hebben gesteld, om nieuwe en niet onbelangrijke bescheiden en gegevens voor het onderwerp aan de Afdeeling aan te bieden.

De te Middelburg gevonden plaat behoort tot die soort van voortbrengsels der stempelsnijkunst, die beoefenaars der penningkunde met den naam van penningplaten onderscheiden, en welke, volgens Ger. van Loon, *Nederd. Penningkunde* p. 209, » de liefhebbers dier zinlijkheden als onvoldrage » vrugten of slechts als een gedeelte van eenen gefnujkten » penning beschouwen. »

De eene zijde is op gelijke wijze als bij de penningen bewerkt, met uitkomende beelden, bij- en omschriften, de

keerzijde ruw gebleven, glad bijgewerkt, of in meerdere of mindere mate de holten van de opkomende figuren aan de voorzijde toonende.

De Middelburgsche penningplaat draagt eene voorstelling der Liefde, de Caritas, en munt uit door fraaije ontwerping, teekening en bewerking. Op den voorgrond van een landschap, welks achtergrond met eene groep van gebouwen gesloten wordt, zit eene vrouw van ongeveer middelbaren leeftijd, in een lang, wijd om haar midden zaamgebonden en tot op de voeten nederhangend gewaad gekleed, met haren regtervoet op een vierkant voetbankje rustende; met hare linkerhand houdt zij een kind omvat, dat tot aan haar middel is opgeklommen en haar liefkoost; aan hare linkerzijde is een andere knaap op haar toe komen loopen, terwijl een derde op hare regter knie met eenen appel in de regterhand dartelend nederzit. Aan den voet van den tweeden knaap op den grond ligt een of ander speelgoed. Het overige van het veld is regts van de vrouw met eenen boom, verder met kleinere planten gevuld. Rondom het geheel leest men, in goede majuskels, elk woord met een rozet van het volgende afgescheiden, het zesvoetig vers: ABSTRUSAM·TENEBRIS·TEMPUS·ME·EDUCIT·IN·AURAS; *de tijd brengt mij, die in duisternis verborgen was, aan het licht*; verder nog de letters H· G·

De betrekking van het omschrift tot de voorstelling is niet ligt te vatten; tenzij hier op een of ander bijzonder geval werd gedoeld van eene liefdadige handeling, die, in den aanvang onbekend gebleven of miskend, door den tijd aan het licht en tot erkenning kwam. Op iets diergelijks wees ik, toen ik in de vorige vergadering, denkende aan de mogelijkheid dat wij hier eenen afslag van ééne der twee zijden van eenen gedenkpenning hadden, eene zinspeling vermoedde op de stichting van eenig liefdadig genootschap, eene feestviering van een liefdadig gesticht of diergelijk. Dat mijne gissing haren grond verliest, is mij sedert duidelijk gebleken.

De heer Hooft van Iddekinge, Directeur van het Munt- en Penningkabinet der Leidsche Hoogeschool, met wien ik het onderwerp besprak, vond bij het ordenen der onlangs door hem aanvaarde verzameling, eenen afslag in lood, van eene

penningplaat van dezelfde grootte als de Middelburgsche, 8,3 cm middellijn, met hetzelfde omschrift, dat blijkbaar met denzelfden of eenen geheel in alle opzigten gelijken stempel geslagen was, doch rondom eene geheel verschillende voorstelling. Deze laatste toont ons, zeer fraai bewerkt, het borstbeeld van den beroemden of beruchten, ik weet schier niet welk woord ik hier moet kiezen, Philipp Bombast van Hohenheim, of, zoo als hij zich zelf noemt, Philippus Aureolus Theophrastus Paracelsus Bombast van Hohenheim, geboren 1493, overleden in 1541. Het exemplaar was, volgens eene schriftelijke opgaaf, afkomstig van eene verkooping (van Van de Poll) te Utrecht gehouden en waarschijnlijk aldaar voor het Penningkabinet aangekocht. De heer Hooft wees mij tevens op de afbeelding van deze penningplaat, bij F. van Mieris, *Historie der Nederlandsche vorsten*, Deel III, blz. 44. Het hoofd is beter van uitvoering dan het overige, de plooiën der mouwen van het overigens gladde bovenkleed zijn stijf ontworpen en de vingers grof. Onder het over elkander toegeslagen bovenkleed, is om den hals en op de borst een fijn geplooid hemd of ander onderkleed met naauwsluitend boord gedeeltelijk zichtbaar; op de regter borst hangt aan eene koord om den hals gehecht een sieraad, misschien eenig voorbehoedmiddel, een tooverpenning of diergelijk. De regterhand omvat het gevest, de linker rust, op den knop van het gevest van een zwaard of degen volgens van Mieris, doch waarin ik op het eerste gezigt, een drinkglas op hoo-gen breeden voet meende te herkennen, gelijk die in de zestiende eeuw algemeen in gebruik waren. Op de voorzijde van den knop in Grieksche letters het woord $\Lambda\Omega\Theta$. Van Mieris geeft, onder aanhaling van J. Pancratii Brunonis *Lexicon medicum Castelli*, p. 158, als verklaring, dat Paracelsus in den knop van zijn degegevest een zeker algemeen geneesmiddel, door hem $\Lambda\Omega\Theta$ genaamd, alom met zich droeg. Is die bijzonderheid van elders bekend en op waarheid gegrond, dan moet ik natuurlijk mijne gissing van eenen wijnroemer laten varen, maar ik lees in de door Van Mieris aangehaalde plaats niets van dat geneesmiddel in den knop van een zwaard (p. 560 van de Leipz. uitg. 1713). In het veld ter wederzijde van het borstbeeld, het bijschrift: D. THE-

OPHRASTI. PARACELSI. æ. 45. De penningplaat bewaart ons dus de beeltenis van den geneeskundige op diens 45jarigen leeftijd, drie jaren vóór zijnen dood. Nevens het gezicht links. een familiewapen.

Hoe ook hier het omschrift met de voorstelling in verband gebracht moest worden, bleek mij niet. Was het de wetenschap, een voorschrift, een beginsel of stelsel op genees- of scheikundig gebied, welks erkenning van den tijd verwacht werd? doelde het op een zoogenaamd algemeen geneesmiddel, asote (wel eene zonderlinge benaming voor een geneesmiddel, en een zonderlinge taalkundige vorm, maar Paracelsus nam het op dit punt niet zoo naauw) en moest dit lang verborgen gebleven kleinood als door den tijd aan het licht gebracht, aangekondigd of vereeuwigd worden? Deze en diergelijke vragen kon men doen, maar een stellig en zeker, bevredigend antwoord kon niet zoo gemakkelijk volgen. In Sprengel's *Versuch einer pragmat. Gesch. der Arzneykunde*, waar eene uitvoerige beschrijving voorkomt van Paracelsus leven en werken, Dl. III, blz. 430 en volgg., heb ik niets van zulk een algemeen geneesmiddel, asote geheeten, vermeld gevonden. De heer Hooft maakte de opmerking, dat op het Leidsche exemplaar, iets wat op het Middelburgsche niet bespeurd werd, de rand met zijn omschrift, niet met het overige van de penningplaat een geheel uitmaakte, of tot een geheel verbonden was. Hieruit volgde de gissing, dat het opschrift in den rand op eenen afzonderlijken stempel ingesneden, zóó ingerigt was, dat verschillende daartoe ingerigte stempels met onderscheiden voorstellingen daarin pasten en sloten, en dan gezamenlijk tot het vervaardigen der plaatpenningen gebezigd waren. In de letters H. G. bij het rand-schrift achtte hij het niet onmogelijk, dat wij de beginletters van den naam van Huibert of van Hendrik Goltz, en wel liefst van den laatsten, moesten herkennen.

Een paar dagen later werd het tweetal penningplaten met dezelfde spreuk voor mij tot een drietal gebracht, toen ik, in een schrijven van den heer F. D. O. Obreen te Rotterdam, onder dagteekening van 25 Januarij, kennis kreeg aan eene penningplaat, maar in koper, in zijn bezit en eenige jaren geleden door hem op eene verkooping te Rotterdam aange-

kocht. De heer Obreen had de vriendelijkheid mij het exemplaar ter bezigtiging toe te vertrouwen, en even als de heer Hooft met betrekking tot de penningplaat van Paracelsus, mij in de gelegenheid te stellen, om het in de Afdeelingsvergadering ter tafel te brengen.

Het omschrift is wederom geheel en in alles gelijk aan dat der beide andere penningen, maar het omvat insgelijks eene geheel andere voorstelling. Op eene met bloemen en eenen boom bezette hoogte op den voorgrond, verrijst, reeds geheel zichtbaar, eene naakte vrouw, door het boven haar in de lucht zwevend beeld van een gevleugelden man, in wiens regterhand wij eenen zandlooper zien, bij de regterarm gehouden en opwaarts getrokken. Achter haar zweeft boven eenige wolken eene andere, insgelijks naakte vrouw, met eene monsterachtig groote gekrulde staart, de regterhand naar het hoofd van de eerstbeschrevene uitstrekkende, en in de linkerhand eenige slangen houdende, waarmede zij de verrijzende bedreigt. Nog verder komt een vogel met eenen wijngaardtak in den bek aanvliegen. Regts en links wordt de achtergrond gevormd door woningen en nog verder gesloten door bergen, op welker hellingen en toppen wederom boomen zichtbaar zijn, terwijl achter de bergen op de regterzijde van het tafereel, de zon omhoog rijst. Het bijschrift in het bovengedeelte van het veld bevat de spreuk: VERITAS FILIA TEMPORIS, *de waarheid (is) de dochter van den tijd*. De beeldspraak is hier duidelijk, ook zonder het bijschrift, en wordt bovendien door het, ons reeds van de twee andere penningplaten bekende omschrift, volkomen vertolkt: de tijd brengt de waarheid aan het licht, ten spijt van den (hier *de*) Nijd, die haar nog met hare slangengeesels tracht te belagen.

Ongetwijfeld hebben wij hier in deze plaatpenning voorstelling en omschrift, zoo als die voor en bij elkander door den kunstenaar ontworpen waren; en behoeven wij ons dan ook met het zoeken naar een verband tot — of eene toepassing van hetzelfde omschrift op — de voorstellingen der beide andere penningplaten niet verder te vermoeijen.

Nog dient vermeld, dat ook hier vrij duidelijk blijkt, dat rand met omschrift en de plaat met de voorstelling zelve

elk een afzonderlijk deel uitmaakten, die tot tijdelijk gebruik tot een geheel vereenigd werden.

De heer Obreen vermoedde, even als de heer Hooft, dat met de letters H. G. de naam van den stempelsnijder Henricus Goltzius werd aangeduid, en vond in den stijl en de wijze, waarop zoowel de beelden als het landschap uitgevoerd zijn, eenigen grond om die meening aan te bevelen. De beteekenis van beide penningplaten, de Middelburgsche en die uit zijne verzameling, acht hij, ofschoon onder verschillende wijze van voorstelling, dezelfde: de zegeviering namelijk der waarheid, (waarmede hier de Protestantsche godsdienst zou gemeend zijn), door den tijd in de Nederlandsche gewesten tot verwezenlijking gebragt. Ik kan mij echter met die opvatting niet goed vereenigen. Want al nemen wij aan, dat onder het beeld der waarheid hier meer bepaald de waarheid op het gebied van den godsdienst werd bedoeld, dan kan toch de voorstelling op de Middelburgsche penningplaat slechts eene opvatting van de Christelijke liefde toelaten, zonder eenige nevenbeteekenis van welke waarheid ook. Maar bovenal komt de penningplaat uit de Leidsche verzameling met het borstbeeld van Paracelsus hier als eene gewigtige bedenking op tegen de voorgestelde opvatting. Heeft het omschrift, behalve op de voorstelling op de Rotterdamsche penningplaat, ook op die der beide andere eenige betrekking, dan moet die telkens in eene andere opvatting en toepassing gelegen zijn, waaromtrent nadere inlichtingen, mij althans, onmisbaar schijnen, en waaraan de vervaardiger zelf, hoe zonderling dit ook schijnen moge, welligt niet veel gedacht of gehecht heeft.

Maar nu die vervaardiger? Welligt doen ons latere onderzoekingen, waaraan ik thans mijnen tijd niet kon wijden, in eenen der beide Goltzen, ook met eenige waarschijnlijkheid eenen onzer vaderlandsche stempelsnijders kennen. Huibert Goltz of Hubertus Goltzius, een onzer vroegste penningkundigen, werd in 1526 te Venlo geboren, en overleed in 1583. Zijne talrijke numismatische werken, waarvan in 1645 te Antwerpen eene eerste, en 1708 in dezelfde stad eene tweede volledige uitgaaf in 5 deelen in folio in het licht gegeven werd, hebben hem een beroemden naam verzekerd, niettegen-

staande den niet ongegronden twijfel, dien men met betrekking tot de naauwkeurigheid van vele der door hem gegeven afbeeldingen en beschrijvingen koestert. Erger nog is de verdenking van zijnen goeden trouw, bij de beschuldiging, die de beroemde Eckhel tegen hem opwerpt, wegens het plaatsen van opschriften op penningen, wanneer die opschriften niet bestonden, of wegens willekeurige veranderingen daarin aangebragt. Deze laatste feiten komen wel eenigermate op hetzelfde gebied, als die zonderlinge vereenigingen van hetzelfde omschrift met verschillende voorstellingen op de straks behandelde penningplaten.

Het blijft echter de vraag, of de geleerde oudheidkenner werkelijk de stempelsnijkunst immer zelf in beoefening gebragt, penningplaten vervaardigd of ontworpen en in het laatste geval zijne naamletters op de naar zijne ontwerpen gesneden stempels heeft doen plaatsen.

Met meer waarschijnlijkheid zouden wij dus misschien aan Hendrik Goltz of Henricus Goltzius kunnen denken, die in 1558 geboren, in 1617 overleed en zoowel schilder als graveur was. Of deze zich echter ook zelf met stempelsnijden of eenigen aanverwanten kunstkak onledig heeft gehouden, zou nog een nader onderzoek vorderen. Maar ook hij kon ontworpen hebben, wat anderen op zijnen last, voor zijne rekening en ook op, althans met zijnen naam vervaardigden.

Ons medelid Mr. Dirks deelde mij nog de namen van een drietal buitenlandsche stempelsnijders mede, die onder de letters H. G. verborgen konden zijn, en wel van Hans Gebhard in Oostenrijk 1603—1633; van Hans Gruber, stempelsnijder en muntmeester in Nordhausen, 1618—1624, en Hans Gesner in Zurich, 1706—1736. In laatstgenoemden zou ik den graveur van onze penningplaten niet durven erkennen, omdat Van Mieris, die in 1732 de plaat met het borstbeeld van Paracelsus uitgaf en beschreef, waarschijnlijk den naam van den stempelsnijder gekend en genoemd zou hebben; maar buitendien wijst de aard der voorstellingen op de beide andere penningplaten, op eenen meer tot de 16^e en den aanvang der 17^e eeuw naderenden tijd, waarin de emblemata en allegoriën zoo algemeen in den smaak vielen, be-

oefend werden, en aan een tal van schrijvers, geleerden en kunstenaars, geliefkoosde onderwerpen van behandeling leverden. Zeker kunnen de beide eerste door ons medelid genoemde kunstenaars hunnen titel van stempelsnijder doen gelden, om voor het vaderschap onzer penningplaten in aanmerking te komen. Eene vergelijking der door hen geleverde gedenkpenningen zou hier licht kunnen aanbrengen, en voor of tegen hunne aanspraken moeten getuigen.

Nu eenmaal de aandacht op penningplaten met hetzelfde omschrift om drie, van elkander geheel onderscheiden, voorstellingen gevestigd is, bestaat er mogelijkheid dat van dienzelfden aard nog meer andere voorbeelden bekend worden, en zal dan tevens welligt kunnen blijken, of wij met eenen tot nog toe onbekend gebleven stempelsnijder de lijst onzer vaderlandsche kunstenaars kunnen verrijken.

Voor de geschiedenis van dezen kunstkak is in ieder geval het feit aangewonnen van het afzonderlijk vervaardigen van eenen stempel met randschrift, waarin meer dan eene insgelijks afzonderlijk uitgesneden voorstelling beurtelings ingesloten konden worden, om even zoo vele verschillende penningplaten te vervaardigen en in wandeling te brengen.

Na de mededeeling van het bovenstaande in de vergadering van 14 Februarij gaf ik mijn voornemen te kennen, om nog eenig nader onderzoek te doen betrekkelijk de meerdere of mindere waarschijnlijkheid, dat de behandelde penningplaten haren oorsprong aan Hendrik of aan Hubert Goltz konden te danken hebben. Ik kon dan tevens eene geschikte gelegenheid erlangen, om nog terug te komen op de opmerking van een geacht medelid, den heer Six, die, bij de korte bespreking van het onderwerp in de vergadering, meende, dat de behandelde penningplaten wel eens niets anders dan zilver-smidsdijfwerk konden zijn, en eenig huisraad, klein meubelstuk, bijv. het deksel eener doos of diergelijk konden versierd hebben.

Zulk eenen oorsprong en eene diergelijke bestemming wil ik volstrekt niet onmogelijk achten, maar zoolang die niet bewezen worden, wil ik mij liever aan mijne eerste opvatting

houden; want ik zie geen reden, om juist deze drie voorwerpen uit de zoo rijke en talrijke reeks, die de klasse der penningplaten uitmaakt, nittemonsteren. Men zal toch niet die geheele klasse aan het gebied der gedenkpenningen willen ontnemen, om haar tot een ander gebied over te brengen. Daarmede wil ik echter de mogelijkheid niet uitsluiten van eene vervaardiging van vele penningplaten en portretpenningen langs eenen anderen technischen weg, dan dien van stempeling door hamer-, schroef- of andere kracht, en zoo als het tegenwoordig geschiedt.

Gedreven gouden gedenkpenningen had men reeds ten tijde van Caradosso in de 15^e eeuw; zij waren dan bestemd, om bij de zeer in zwang gekomen groote mantelhaken, en hoedgesper als een kostbaar sieraad te dienen. Geslagen gedenkpenningen en portretpenningen kent men uit het midden der 14^e eeuw in Venetië; in de volgende eeuw waren zij zeer menigvuldig. In Frankrijk bloeide deze kunsttak reeds onder Karel VIII; beroemd is de groote gedenkpenning van Lodewijk XII en zijne gemalin Anna, te Lion in 1455 geslagen; maar vooral erlangde het snijden van stempels voor gedenkpenningen eenen hoogen bloei onder Lodewijk XIV, wiens ijdelheid niet weinig gestreeld werd door de vermelding van zijne overwinningen op kunststukken, uit hunnen aard zoo geschikt tot algemeene verspreiding. Dupré was toen de beroemdste kunstenaar in dit vak. In Engeland is de eerste geslagen gedenkpenning uit den tijd van Hendrik VII. In Schotland kent men er eenen van David II uit de 14e eeuw. In Duitschland klimt de oudste tot Ferdinand III in 1453 op. De voornaamste kunstenaars sneden vormen in hout of kalksteen, waarop dan de afgietsels in metaal vervaardigd werden. Een groot aantal van zulke vormen worden in de Museums te Berlijn, Neurenberg en andere nog bewaard. Ook ons vaderland bleef in het vak bij het buitenland niet achter, en leverde talrijke en uitnemende gedenk- en portretpenningen, in de twee onderscheiden soorten, van bewerkingen, geslagen en gegoten; waarbij welligt ook gedreven penningen genoemd mogen worden, maar dan toch alleen voor versiersels, als waarvan ik boven gewaagde. In Venetië was Vittore Cornelio in den aanvang der 16^e

eeuw een vermaard stempelsnijder in staal. Ook de beroemdste kunstenaar van allen, Benvenuto Cellini vervaardigde stempels. Overigens waren de meesters in het goud- en zilversmids-werk zeer dikwerf de makers van gedenkpenningen en penningplaten. Zij sneden zelf de stempels of de vormen zoowel voor giet- als drijfwerk; en hadden zij van de lagere treden van den kunstenaarstrap, als handwerkslieden niet hoog genoeg kunnen opklimmen, dan werden stempels, vormen en matrijzen door kunstenaars eener hoogere orde geleverd en daarop het fabrikaat door de handwerkslieden vermenigvuldigd.

Of nu de drie penningplaten die ik hierboven behandeld heb, voortbrengsels zijn van stempel-, giet- of drijfkunst, durf ik niet te beslissen. De twee in lood zijn niet gegoten maar wellicht gedreven, die van den heer Obreen is in koper gegoten; op den rand, die voor alle geheel dezelfde is, werd eene der twee andere behandelingen toegepast. Het is evenwel nog zeer de vraag, of wij hier met oorspronkelijke penningplaten, dan wel met afslagen of afgietsels naar vormen op de oorspronkelijke te doen hebben. Voor drijfwerk schijnen mij de platen wel wat dik, voor gegoten arbeid, de fijnere gedeelten wel wat scherp; toch zoude ik het laatste niet zoo geheel en al onmogelijk rekenen.

Maar op welke wijze onze drie penningplaten bewerkt mogen zijn, ik meen haar regt op dien naam te mogen handhaven, tot dat de bewijzen mij worden voorgelegd van hare bestemming tot versiering van doos, kistje of ander huisraad.

En nu de naam van den kunstenaar. De Goltzen of Goltziussen waren in de tweede helft der 16^e eeuw een kunstenaars familie. Hubrecht of Hubert Goltz te Venlo was schilder, zijn broeder Sibrecht beeldsnijder. Een kleinzoon van Hubrecht, uit diens zoon, was Hendrik, geboren in 1558, gestorven te Haarlem in 1617, bekend als schilder, ook met ingebrande verwen op glas, als graveur, etser en houtsnijder. Vooral als graveur bragt hij het op eene zeer aanzienlijke hoogte en was een der voornaamste kunstenaars van zijnen tijd. Eene van de dochters van den ouden Hubert huwde met eenen Duitscher, Rutger of Roger van

Wirtsburg en had eenen zoon, dien hij naar den vader zijner vrouw den naam van Hubrecht of Hubert gaf en die ook de geslachtsnaam van moeders zijde aannam. Deze Hubert Goltz op 30 October 1526 te Venlo geboren, stierf in 1583 te Brugge. Hij was het die zich door zijne geschiedkundige, maar vooral door zijne penningkundige werken eenen in alle beschaafde landen beroemden naam verwierf, en ook als schilder, teekenaar, graveur en etser aanspraak op verdiensten kan doen gelden. In 1546 werkte hij in Antwerpen, in 1560 had hij te Brugge eene volledige letter- en plaatdrukkerij, waarbij het graveer- en etswerk in koper werden uitgeoefend. Een zijner groote penningkundige werken bevat de borstbeelden met de levensbeschrijvingen der Romeinsche keizers van Julius Caesar tot Karel V. De beeltenissen zijn volgens zijne verzekering, alle aan munten en gedenkpenningen ontleend, en door hem zelve in groote afmetingen, als medaillons van 18 centim. middellijn op koper geëst, hier en daar zou men zeggen met het graveerijzer bijgehaald, en afgedrukt. Die afdrukken werden vervolgens met twee verschillende houtplaten in bruine tinten met uitgespaarde lichtjes, dus in kleurdruk voltooid. Het werk verscheen te Antwerpen in de drukkerij van Aegidius Copenius in 1557 in f°. en heeft tot titel: *Vivae omnium fere imperatorum imagines, — delineatae — per HUBERTUM GOLTZ WIRTZBURGENSEM PICTOREM*. Drie jaren later, in 1560 leverde hij eene tweede uitgaaf bij denzelfden Antwerpschen drukker, doch met Spaanschen tekst; de platen, die bij het afdrukken voor de vroegere uitgaaf misschien wel wat afgesleten waren, werden voor de nieuwe, met het graveerijzer bijgehaald, en de bruinere tint van het veld der medaillons vervangen met horizontale arceeringen, terwijl eene slagschaduw langs den omtrek van het beeld te hulp geroepen werd, om dit laatste beter te doen uitkomen. Enkele der borstbeelden schijnen geheel in houtsnede bewerkt. *)

Bij de *Emblemata et aliquot nummi antiqui operis*, die te

---

*) Dit laatste was voor al de platen het geval in de nieuwe vermeerderde uitgaaf, door Casperius Gevartius te Antwerpen ex officina Plantiniana Balth. Moreti in 1645 bezorgd.

Antwerpen in 1564 in de drukkerij van Plantinus het licht zagen, kwamen, volgens Kramm, *Levens en werken der Holl. en Vlaamsche kunstschilders* enz., vele koper- en houtgravures van Hubert Goltzius ontworpen voor, doch daarvan slechts het kleinste gedeelte door hem vervaardigd en met H. G. gemerkt. Goethals, *Hist. des lettres en Belgique* (t. III. p. 56 en volgg.) noemt de 58 gravures van onzen Goltz bij de Antwerpsche uitgaaf van de *Emblemata* van Hadrianus Junius, van 1565: »figures gravées en bois de la manière ordinaire »et très-délicatement par Hubert Goltz” en haalt het 19de embleem op blz. 25 aan, als met de letter G gemerkt en daarmede den naam van Hubert Goltz aanduidende. Ik heb de Antwerpsche eerste uitgaven van beide die boekjes niet kunnen raadplegen, maar indien de plaatjes in de Leidsche uitgave, reeds de vierde (van het eerstgenoemde van 1584 bij Christoph Plantinus, van dat van Junius bij denzelfden van 1585), afdrukken zijn van de platen die voor de oorspronkelijke Antwerpsche uitgaven gebezigd werden, dan hadden zij vrij wat geleden, en waren de naamletters van den graveur of teekenaar verdwenen. Een der emblemata van Junius, het 53ste, trok mijne aandacht, door overeenkomst van het onderwerp met dat van de koperen plaatpenning in de verzameling van den heer Obreen. Het draagt tot opschrift: »Veritas tempore revelatur, dissidio obruitur” en luidt:

Quid penniger Saturne in auras virginem nudam rapis?
 Quid feminarum coetus aggesta obruit terra scrobem?
 Specu emicantem Veritatem, Temporis natam, triplex
 Obrueret pestis apparat: Lis, Invidia, Calumnia.

In de toelichting zegt Junius: »Nemini non est in ore »vetusti poetae dictum »Veritas Temporis filia,” quod nimirum »tempus in lucem proferat veritatem”. Intusschen verschilt de voorstelling in vele opzigten, al is het dat dezelfde gedachte in de hoofdzaak wordt uitgedrukt, en dat verschil toont zich ook in den vorm waarin de graveur de gedachte heeft zichtbaar gemaakt.

Voor zoover ik uit de mij ten dienste staande gravures van Hubert Goltz kan oordeelen, staan zij in kunstwaarde

verre achter bij de penningplaten met de letters H. G. gemerkt. Zeker was zijn neef Hendrik, wiens gravures onder de beste van zijnen tijd gerekend worden, onzen penningkundige op dit gebied verre de meester. Maar ik wees reeds op de mogelijkheid, dat Hubert, aan wien men toch, waar van gedenkpenningen sprake is, in de eerste plaats moet denken, eenen anderen bevoegden kunstenaar voor zich te werk heeft gesteld, waar eene nieuwe, door hem ontworpen voorstelling, voor eene penningplaat moest vervaardigd worden, en dat hij den rand met opschrift en met zijne naamletters daar omheen voegde, gedachtig aan den regel: quod per alios fecimus ipsi fecisse censemur.

Het veld van onderzoek is intusschen nog niet gesloten; de oplossing van de vraag wordt nog te gemoet gezien. Wellicht mag de spreuk van het randschrift onzer penningplaten op het door mij behandelde onderwerp van toepassing zijn, en verwachten wij dan dat ook hier de waarheid met der tijd aan het licht zal gebragt worden.

Leiden, Februarij 1870.

N A S C H R I F T.

Het bovenstaande was reeds ter pers gegeven, toen ik in de gelegenheid kwam om Rathgeber's *Annalen der niederländ. Malerei, Formschneide- und Kupferstichkunst* te raadplegen.

Op blz. 276, kolom 2 beschrijft hij eene houtsnede van den Antwerpenaar Cornelis Metsys, uit de eerste helft der 16^e eeuw, in voorstelling en bijschriften geheel en al overeenkomende met de penningplaat van den heer Obreen: »ABSTRUSAM
»TENEBRIS TEMPUS ME EDUCIT IN AURAS. Der fliegende Gott
»der Zeit hält in den Lüften, die Wahrheit, eine ganz nackte
»weibliche Figur, am rechten Arme. Auf dem Bande welches
»sie hält, ist zu lesen: VERITAS FILIA TEMPORIS. Hinter der

»Wahrheit die missgestaltete und nackte Finsterniss''. Wat ik als eene voorstelling van de Nijd verklaarde wordt door Rathgeber op de Duisternis te huis gebracht.

Eene andere houtsnede van denzelfden kunstenaar, waarop met het opschrift CARITAS, de Liefde als eene vrouw met drie kinderen wordt voorgesteld, vermeldt Rathgeber op blz. 274. Wel verdient de overeenkomst met de voorstellingen en opschriften van twee der penningplaten de aandacht te trekken. Maar Metsys teekende zijne kunstwerken met Cor. Met., of voluit, Cornelius Metsijs, of ook met het trigram CMA.

BERICHT
AANGAANDE DEN UITSLAG VAN DEN WEDSTRIJD
IN
LATIJNSCHE POËZIE.

M. H.

Uit vroegere opgaven is het u bekend, dat de wedstrijd, die, tengevolge der aanvaarding van het legaat van Mr. Jacob Hendrik Hoeufft door het koninklijk Instituut, van wege deze afdeeling der koninklijke Akademie van Wetenschappen ieder jaar geopend wordt, in het vorige jaar vele mededingers naar den eereprijs heeft opgeleverd. Als secretaris der afdeeling deelde ik u mede, dat negen gedichten waren ingezonden, maar wat tot nu toe mijn geheim was, mag nu vermeld worden, dat de postmerken, en meestal ook de inhoud, grond geven tot het vermoeden, dat allen van vreemden oorsprong zijn. Terwijl in Nederland, waar eertijds de Latijnsche dichtkunst zoo menigen uitstekenden beoefenaar vond, die twijg aan den stam der letterkunde kwijnt en dreigt af te sterven, schijnt het dat zij elders met zorg gekweekt wordt. Moeten wij het voor den vaderlandschen roem betreuren, dat de tijden voorbij zijn, waarin onze ook in dit vak onwaardeerbare Huig de Groot op eene vuile aantijging van François Guyet kon antwoorden:

Durae mentis, iners merumque rus est,
Si quem basia non movent Secundi,
Et quos Dousa canit parente maior
Coelo sidereos rotante cursus,
Et quae spicula Baudio vibrante
Non unum sibi destinant Lycamben,
Et quos dat numeros nihil vetustis
Cedens vatibus Heinsii Thalia;

mogen de zangers uit de school der Burmannen en Schraders bij het tegenwoordig geslacht bijna vergeten zijn, althans weinig weerklank vinden; zoo is het aan den anderen kant voor de vrienden der Latijnsche letteren niet ongevallig, als elders in dit opzicht leven en arbeid getoond wordt. Want wij zijn er van overtuigd dat er waarheid is in de meening, die Hoeufft in de voorrede der *poëmata* van L. van Santen, p. XII, als die van P. Burmannus Secundus opgeeft, dat ook voor hen, die proza schrijven, de beoefening der Latijnsche poëzie dienstig is zoowel om het gevoel voor het schoone op te wekken, te bewaren en aan te kweeken, als om te leeren zich in zuiver Latijn uit te drukken. Wij meenen, dat het door Hoeufft uitgelooft eermetaal niet zonder invloed is gebleven, en vleijen ons dat het nu door ons voor te dragen bericht over den uitslag van den jongsten wedstrijd bevorderlijk zal zijn aan de bereiking van de bedoeling des erflaters.

De ingezonden dichtstukken zijn op twee na allen in zesvoetige dactylische versen vervaardigd. Een Hongaar zond twee lierzangen in, de ééne in Alcaeïsche, de andere in Sapphische strophën, beide bestemd om nationale herinneringen aan de vergetelheid te ontrukken.

Volgens het eenparig oordeel der Commissie zijn van de negen gedichten vier zoo duister of zoo onbeduidend, dat zij als verre beneden het middelmatige volstrekt niet in aanmerking kunnen komen; vier van betere gehalte en niet zonder verdienste, maar toch zonder belangrijke verbeteringen de eer der uitgave nauwelijks waardig. Een gedicht staat niet alleen ver boven de overigen, maar munt door inhoud en vorm zoozeer uit, dat het ten volle verdient met goud bekroond te worden.

Daar denkelijk geen der dichters, die hun werk inzonden, in staat zal zijn eene Nederduitsche beoordeeling te verstaan, zouden wij ons ontslagen kunnen achten van de moeite eener uitvoerige mededeeling der gronden, waarop ons vonnis steunt. Evenwel, om den schijn te vermijden, dat wij ex tripode enkele stukken verwerpen, over anderen al te gestreng oordeelen, zullen wij over elk der niet bekroonde gedichten iets mededeelen, en de verdiensten van het bekroonde stuk trachten te schetsen.

Wij vangen aan met een stuk in 105 hexametri, *de rerum concordia atque incrementis*, met de zinspreuk *miserisque viatica canis*. De inhoud is even nevelachtig als de titel, even duister als de bedoeling der zinspreuk. Als wij na herhaalde lezing van dit gedicht, dat ook wat taal en versbouw betreft, niet onberispelijk is, niet dwalen, dan wil de dichter de menschen opleiden tot eene nauwkeurige beschouwing der vele contrasten, waaruit de harmonie van het heelal ontstaat, gelijk in v. 39 wordt gezegd: *admiranda mihi rerum discordia concors*, en hen opwekken om steeds voort te gaan tot hogere ontwikkeling:

Multa quidem veteri nostroque peregrinus aevō,
Sed maiora manent.

Maar dat doel is althans bij ons niet bereikt door deze versen van den dichter, die zich *constans per saecula vates* noemt, en wij hebben zijn stuk uit de handen gelegd met de woorden: *Si non vis intellegi, non debes legi*.

Vivitur ingenio, cetera mortis erunt is opschrift en slotvers van een gedicht van 60 versen, waarin geen enkele nieuwe gedachte, geen enkel treffend vers wordt gevonden. Door eene zeer gebrekkige latiniteit verraad het zich als de proeve van een gymnasiast of jong student, die om aan een pensum te voldoen of uit eigen liefhebberij eene uitbreiding van het vers van Ovidius heeft gemaakt en het goed genoeg vond om het voor dezen wedstrijd in te zenden. Zoo wij hem kenden, wij zouden hem aansporen om zijn *ingenuum ingenium* (v. 50: *Quidquid et ingenuo prodiit ingenio*) te vormen en te beschaven door eene vlijtige lektuur der oude en nieuwere dichters, opdat hij later in staat zij iets beters te leveren dan dezen aanhef:

Evolat alma dies, propero fugit alite mensis,
Aufugit ignavae nescia vita morae,

en opdat hij niet een en hetzelfde naamwoord (*ingenium*) in verschillende naamvallen elfmaal zonder anaphora binnen dertig versen zou herhalen.

Het gedicht op het *concilium oecumenicum* is niet zoo scherp als het tot motto gekozene *parturient montes* doet vermoeden, maar even onbeduidend als vroegere produkten van den onvermoeiden strijder in dit worstelperk. Na eene zonderlinge voorafspreek van tien versen, waarin eerst de *Romulidum Musae, proles Iovis aurea* gevraagd worden, of zij hopen dat Maro nog leeft,

Qui canat usque sonans ibi versus ore Latinos
Tot medios inter crepitus (?) luscinia surgens,

daarna de verwachting der groote dingen, die komen zullen en de opening van het concilie in de kerk van den almachtigen Petrus wordt aangekondigd, worden in 63 versen acht punten van onderzoek behandeld, die de dichter tot hulp van den lezer de beleefdheid heeft gehad op den kant in het Fransch op te geven. Wij willen niet met hem twisten over zijn programma, waar zonderlinge punten in zijn opgenomen. Om te bewijzen dat wij hier met geversificeerd prosa en met slechte versen te doen hebben, zal het voldoende zijn de slotregels over te nemen, v. 69—73, waarbij op den kant staat 8° *immortels principes de 1789*.

Ultima materies tandem sunt Principia et lex,
Gallica queis, *mutata tamen*, res publica constat.
Quaestio qualis erit, laus aut anathēmā Romae?
Sic grave concilium claudetur, et anxius orbis
Expectat quid promisso nascatur ab illo.

Het *Carmen honoribus Excellentissimi — domini Stephani Pankovics, providentia divina Episcopi Munkacsiensis*, en wat meer staat op den ijselijk langen titel van de 19 Sapphische strophen, die de woorden van Horatius: *Dignum laude virum Musa vetat mori* tot motto hebben, is een gelegenheidsge-dicht en behoorde reeds daarom ter zijde gelegd te worden. Daarenboven is het niet vrij van duisterheid en van gezwollenheid en laat de taal veel te wenschen over. Reeds in het eerste couplet:

Promptior quosnam recinendo Musa
 Vinciat lauro meritos recenti,
 Et super pulchri iuga ferre sacra
 Certet Olympi?

is *recinendo* in plaats van *canendo*, de dubbele ablativus *recinendo* en *lauro recenti* bij *vinciat*, en het min gepaste epitheton van den berg Olympus voldoende om geen hoog denkbeeld van 'sdichters talent te geven. Wij zullen dan ook bij dit gedicht niet langer stilstaan. Als het uitgegeven is of zal worden, betwijfelen wij of het genoeg gezag zal krijgen om de rechterzijde in het Hongaarsche huis *dextra* (v. 34), en de leden der linkerzijde *sinistros* (v. 18) te doen noemen. Klassiek zijn die namen zekerlijk niet.

Iets hooger stellen wij de 23 Alcaeische strophen van dezelfde hand, getiteld *Carmen seculare Memoriae Josephi secundi, Austriae Imperatoris, sacrum, qui ad excitandam populorum industriam prope vicum Moraviae Posowiz ducto per totum iugerum Principis Lichtenstein aratro agriculturam humani generis nutricem nobilitavit quarto decimo Calendas Septembres MDCCLXIX*. Het onderwerp, goed behandeld, komt ons voor een gelukkige stof voor een lierzang te zijn, maar de behandeling ons hier geschonken blijft beneden de rechtmatige eischen van den lezer. Want reeds met de zesde strophe gaat de dichter over tot het vermelden van allerhande andere verdiensten van den vorst, niet zonder overdrijving, om eerst met de zestiende tot zijn onderwerp terug te keeren. Liever had hij den invloed der handeling van Joseph II op de denkwijze zijner onderdanen moeten teekenen. Overigens is dit gedicht duidelijker dan het voorgaande, maar evenmin zuiver van taal, en gelukkig in wendingen, *novandum Cogitis ad Cereale fenus* v. 8, *fervore sublatus* v. 31 in de beteekenis van *door ijver gedreven*, *si non* v. 41 waar *nisi* vereischt wordt, *proceres simul cives, colonos inter* v. 46 voor *simul inter proceres et inter colonos*, en de twee onverstaanbare versen: *Aetnaea qui par mole negotia i'erferre nodos expediat graves*, ziedaar reeds genoeg bewijzen, dat ook deze lierzang niet genoeg beschaafd is, om den lezer menig genoegelijk oogenblik te verschaffen.

Quae cholerae sit vis naturaque signaque morbi,
 Utque peragrato prope toto lethifer orbe
 Non semel, heu, nostras quoque desolaverit urbes,
 is de aanhef van een uit Italiën gezonden gedicht van 94 versen, dat voorzien is van de spreuk: *quaesitaeque nocent artes*. Was de rest zoo goed als dat begin, dan zou het stuk vrij goed te noemen zijn. Maar dit is, helaas, niet het geval. Wij vonden geene nieuwe gedachten en beelden, maar allerlei bekende zaken somtijds in zeer onwelluidende versen en onzuivere taal uitgedrukt. De maker heeft blijkbaar eene zekere geoefendheid in het versificeren van proza. Want welken anderen naam verdienen versen als deze, 23—31:

Difficile est morbi insueti cognoscere causas;
 An passim infecto ille vagetur in aëre, an ille
 Incumbat nostris mala per contagia membris.
 Quod nullo attactu nonnulli saepe videntur
 Hanc sensisse luem, passim ire per aëra credunt
 Morbum alii; ast alii contra attactu sine nostram
 Europam potuisse negant invadere; adhuc lis
 Haec viget, atque animos sententia dividit anceps.
 Idcirco frustra medica ars studet alma mederi.

Wij achten ons na het gezegde ontslagen van de moeite om een vrij groot aantal in het oog loopende fouten tegen taal en versmaat op te geven. Al was het gedicht in die opzichten vlekkeloos, het zou toch geene bekrooning of bijzonderen lof verdienen.

Veel zuiverder van taal en vloeyender in versbouw is een lofdicht op de gezondheid, *ad Salutem* getiteld en met de woorden: *Ut semper spes et fallacia vitam Vota regunt hominum!* gewaarmerkt. Het is klein van omvang, niet meer dan 59 versen, en de dichter heeft zich hierdoor minder blootgesteld aan gevaar van fouten te maken, dan een ander mededinger, die met 241 versen in het strijdperk treedt. Het is evenwel niet vlekkeloos, en moge al de uitdrukking *ora nitent minio* om de gezonde blos der wangen uit te druk-

ken door eene vergelijking met een vers van Propertius: *Ut Maeotica nix minio si certet Hiberno* eenigszins te verdedigen zijn, zoo is toch het gebruik van *tollere* in v. 15, van *taenia* in v. 20, en van *secum ire* in v. 48. waar de samenhang *cum illa* vordert, af te keuren. Nogtans zouden wij, gedachtig aan den stelregel van den wetgever in de dichtkunst: *Ubi plura nitent in carmine, non ego paucis Offendar maculis*, geneigd zijn dit stuk met lof te vermelden, als het overigens een *nitidum carmen* bleek te zijn. Maar daartoe is het te schraal, te arm aan nieuwe gedachten en beelden. Wanneer de maker zich door ons oordeel niet laat afschrikken, maar na vlijtige lezing van goede dichters en eigen oefening nog eens weder de kans waagt, dan wanhopen wij niet met het oog op de slotversen van zijn gedicht:

Salve, laeta Salus! per te namque omnia florent;
 At sine te mentis languent in corpore vires,
 Nec rex sceptrum tenere valet, nec plectra poeta.

dat hij toonen zal niet alleen de citerpen te kunnen vasthouden, maar dat hij ook de snaren krachtig weet aan te slaan.

Het uitvoerige gedicht, zoo even bedoeld, is de *Parus*. Tot opheldering van den minder algemeen bekenden naam heeft de dichter aan het hoofd van zijn stuk een fraai geteekende *Parus minor*, een soort van mees, *la petite charbonnière* geheten, geplaatst. Dit beestje wordt sprekend ingevoerd. Het beschrijft zich en hoe het somtijds door honger en koude gedwongen, zich van de Alpen naar de vlakten van Lombardijen begeeft en dan een prooi wordt van de inwoners van Brescia. De beschrijving van het vangen en doden der weerlooze vogeltjes is niet onaardig, vooral het verhaal van de angst en smart der weinigen, die in hun land teruggekeerd te vergeefs de wederkomst van ouders en magen wachten. Noch ouderdom noch rang verbant de lust om de arme meezen te vangen, en de menschen be-roemen er zich op vele slachtoffers te maken. Zoowel de dichter, die een oud man is, als de koning van Italiën, scheppen genoeg in dit wreede spel. De liefhebberij breidt

zich ook in andere landen uit. Een diplomaat van Brescia geboortig heeft die vogelvangst ook in Braziliën onderwezen en zal haar weldra in China voortzetten. Hieruit voorspelt de Parus eene verdelging van al wat vogel is, en dit leidt hem tot eene aandoenlijke beschrijving der ellende, die daaruit zal volgen. Het zoet gekweel van nachtegaal, leeuwerik, vink en meerl zal ophouden. Allerlei ongedierte zal heerschen, de weiden zullen geen gras, de wijnstok geen druiven, de moerbeziënboom geen voedsel voor de zijdeworm opleveren. *Sic moriemur aves, at non moriemur inultae.*

Het oordeel over dit dichtstuk is uiteenlopend. Terwijl een der beoordeelaars zich vrij ongunstig daarover uitliet, vonden de beide anderen daarin veel verdienstelijks. Zij waren in het eerst geneigd, aan den dichter eene eervolle melding en de uitgave van zijn gedicht aan te bieden, maar hebben hun voorstel ingetrokken, toen bij eene nauwkeurige beschouwing bleek, dat tegenover de schoonheden te veel gebreken overstonden. Met behulp van onze aantekeningen zou het ons niet moeilijk vallen een vrij aanzienlijk getal van platte versen, metrische fouten, onlatijnsche woorden op te geven. Wij zullen dit echter niet doen, omdat het voor u, M. H., vervelend en weinig vruchtbaar zoude zijn. Als de *custos librorum, ornatur quibus aula Quirini*, die den Parus in Latijnsche versen liet spreken, zijn verlangen te kennen geeft, om de gronden te leeren kennen, waarop onze veroordeeling van zijn werk steunt, dan zijn de leden der commissie van beoordeeling bereid, die uitvoerig aan hem mede te deelen.

Wij zijn tot het laatste en beste der ingezonden prijsversen genaderd, dat slechts één woord, *Urania*, tot opschrift en tot zinspreuk voert. In dit gedicht van 181 versen wordt de starrenhemel en menig luchtverschijnsel bezongen, een onderwerp, dat sedert de oude vertalingen van Aratus en het gedicht van Manilius meermalen in Latijnsche versen is behandeld. Om van geen anderen te gewagen, die slechts enkele gedeelten hebben bezongen, is reeds in de vijftiende eeuw onder denzelfden titel van *Urania sive de stellis* een uitvoerig dichtstuk in vijf boeken door den be-

kenden Johannes Jovianus Pontanus gemaakt en meermalen herdrukt. Aan dat gedicht heeft onze dichter niets ontleend; hij heeft zijn eigen weg bewandeld, en hij is de taal genoeg meester om de nieuwere astronomische en meteorologische ontdekkingen in zuivere woorden te vermelden en om zijne gedachten in vloeiende versen te gieten. Het is beschrijvende poëzie, even ver verwijderd van platheid, als van gezwollenheid, een gedicht vol leven en gloed en, voor zoover wij dit konden nagaan, nauwkeurig, zonder dat het afdaalt tot kleinigheden, die in een wetenschappelijk werk, maar niet in een dichtstuk te huis behooren.

De aanhef is eene ware en kunstig uitgewerkte vergelijking. Daarin wordt een zakuurwerk beschreven, welks kunstig samenstel door een vader aan zijn weetgierig zoontje wordt verklaard, v. 1—29. Zoo als het dien knaap gaat, ging het den dichter, toen hij op de sterrenwacht te Rome zich door een grijzen astronoom het samenstel van den sterrenhemel hoorde uitleggen, en door hem ingewijd werd in de kennis der aan de ouden bekende sterrenbeelden, van den dierenriem, zons- en maansverduisteringen, vallende sterren; toen hij vervolgens met het gewapend oog de zon, de maan, verschillende planeten en cometen nader bij beschouwde; toen hij eindelijk vernam, hoe Urania alles regelt, door de spectraal analyse ons de stof der hemellichamen leert kennen en door het doen registreren van meteorologische waarnemingen ons de wetten openbaart, waaraan regen en wind gehoorzamen, 30—151.

Na een wensch voor het lang leven van den grooten sterrekundige, op wien Italië roem draagt, die door zijne wetenschap onzen geest boven het aardsche verheft, wordt het gedicht met eene schoone vergelijking besloten. De mensch gevoelt, dat zijn vaderland daarboven is; het gaat hem als den adelaar, die in zijn jeugd gevangen, eindelijk zijne boeijen verbreekt en hoog in de wolken opstijgt, 152—181. Zoo eenvoudig naief als de aanhef is, zoo verheven is het slot, zonder te klimmen boven den toon, passend aan beschrijvende poëzie.

Volgens het eenparig oordeel van de Commissie is de Urania niet alleen het beste van de ingezonden gedichten, maar ook op zich zelf volkomen waardig om den gouden

eereprijs te verkrijgen. Wij stellen daarom voor om over te gaan tot de opening van het bij dit stuk behoorend naam-briefje, ten einde den dichter namens deze afdeeling der koninklijke Akademie van Wetenschappen met zijne bekrooning geluk te wenschen.

Amsterdam, 14 Maart 1870.

J. C. G. BOOT.

G. H. M. DELPRAT.

C. M. FRANCKEN.

GEWONE VERGADERING

DER AFDEELING

TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE
WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 14^{den} MAART 1870.

Tegenwoordig de heeren : C. W. OPZOOMER, voorzitter, W. MOLL,
C. LERMANS, G. H. M. DELPRAT, J. A. C. VAN HEUSDE, N. BEETS,
B. D. H. TELLEGEN, C. M. FRANCKEN, W. G. BRILL, H. J. KOENEN,
W. C. MEES, A. KUENEN, M. J. DE GOEJE, S. A. NABER, TH. BORRET,
G. MEES AZ., R. T. H. P. L. A. VAN BONEVAL FAURE, M. DE VRIES,
L. PH. C. VAN DEN BERGH, G. DE VRIES, AZ., J. H. SCHOLTEN,
J. P. SIX, B. J. LINTELO DE GEER, en de secretaris J. C. G. BOOT.

Het proces-verbaal der vorige vergadering wordt na lezing
vastgesteld.

De secretaris leest een brief van den heer Dr. J. C. Hacke
van Mynden ter aanbieding van een exemplaar zijner metrische
vertolking van Dante's vagevuur, versierd met platen van
G. Doré, voor de bibliotheek der Akademie. Aan den se-
cretaris wordt opgedragen den bijzonderen dank der ver-
gadering aan den gever over te brengen.

Eene dankbetuiging van Mr. J. de Vries Jz., voor het X^{de}
vervolg op van Loon's penningwerk wordt voor kennisge-
ving aangenomen.

Daarna leest de heer Boot het bericht opgemaakt door de beoordeelaars over den uitslag van den wedstrijd in Latijnsche poëzie, ingesteld door Mr. J. H. Hoeufft. De Commissie heeft beslist, dat van de negen ingezonden dichtstukken vier namelijk, I. *de rerum concordia atque incrementis*, II. *Vivitur ingenio, cetera mortis erunt*, III. *Concilium oecumenicum*, IV. *Carmen honoribus Stephani Pankovics* cet. om verschillende redenen niet tot bekrooning in aanmerking kunnen komen. V. *Carmen seculare memoriae Josephi II. sacrum* cet., VI. *de cholera morbo*, VII. *ad Salutem* zijn eenigzins beter van gehalte, maar verheffen zich niet boven het peil der middelmatigheid. VIII. *Parus* is niet zonder verdiensten, maar wordt te zeer door fouten in taal en versbouw ontsierd om zonder aanmerkelijke verbetering te kunnen gedrukt worden. Het dichtstuk voorzien van het lemma *Urania* is van vorm en inhoud zoo uitstekend, dat de Commissie eenparig daaraan den gouden eereprijs toewijst.

Na opening van het daarbij gevoegde naambriefje, wordt als schrijver bekend de heer Petrus Esseiva, kapitein van de karabiniers der vreemde troepen in dienst van de heilige stoel, aan wien van de bekrooning bericht wordt gezonden.

De naambriefjes behorende bij de niet bekroonde gedichten worden verbrand.

Daarop wordt het programma voor den nieuwen wedstrijd gelezen en door den voorzitter der afdeeling geteekend.

Vervolgens geeft de voorzitter het woord aan den heer Moll, die eene bijdrage tot de geschiedenis van het bijgeloof in de middeleeuwen wenschte te leveren. Hij vangt aan met eenig bericht te geven aangaande een perkamenten Hs. van de eerste helft der 15^e eeuw, dat oudtijds aan de »nonnen regularissen totten heilighen elfdusent meechden binnen Utrecht” toebehoorde en thans in zijn bezit is. In dit Hs. komt een van die merkwaardige tractaten voor, die door onze vaders gelezen werden, wanneer zij zich tot het sacrament der biecht voorbereidden. Ook in dezen »Spieghel der biechten” worden de voornaamste stukken ter sprake gebracht, die bij de plechtigheid, zoowel door den biechtvader

als door het biechtkind in aanmerking moesten genomen worden: »die seven hoeftsunden, die vijf zinnen, die seven werken der ontfarmherticheit'' enz., stoffen die gezamenlijk den hoofdinhoud der middeneeuwsche catechese uitmaakten en derhalve aan eenigszins ontwikkelde leeken bekend waren. In dat gedeelte van den »Spieghel'', waarin het eerste der »X gheboden'' behandeld wordt heeft de ongenoemde auteur den lezer een twintigtal vragen voorgesteld, die gedeeltelijk zeer bekende, gedeeltelijk min- of onbekende vormen van bijgeloof vermelden, waarvan sommige, naar des sprekers meening, eenige aandacht verdienen. Nadat hij al de vragen volgens het Hs. voorgelezen heeft, staat hij bij de volgende stil:

Vraag 2. »Hebdi u laten meten mit enen roden vadem of anders?'' Hier wordt een vorm van bijgeloof vermeld, waarvoor de spreker wel toelichting wenscht, maar niet geven kan.

Vraag 3. »Hebdi enighe spaenre int vuer laten werpen of selve gheworpen, om mede te wijchelen?'' Wichelen is 't werk van hen die de toekomst uitvorschen. Uit de ver-eering van het vuur bij de oude volken laat 't zich verklaren, dat vuur ook bij de wichelarij werd gebruikt. Nog heden komt in ons land het geloof voor, dat het geknap en gesis van brandhout op den haard een voorteecken van twist is.

Vraag 4. »Hebdi gheloef gehad aen die goede houden?'' De »goede houden'' zijn de »guede holden'', waarvan Van der Scheuren spreekt. Zij behooren tot den stoet der godin Holda, waarbij zich de waarzegsters aansloten.

Vraag 5. »Hebdi gheloef gehad, dat die een mensche beter hantghift gheeft dan die ander, of dat die een mensche beter begheringhe heeft dan die ander, ende dat een pape of een monic quaet ghemoet hevet, of een hase quaet ghemoet ende een wolf goet ghemoet, of desghelijc?'' Hier vindt men een en ander bijgeloof aangeduid, dat nog heden bij ons voorkomt. Den marskramers is 't niet altijd onverschillig van welken kooper zij 'smorgens het eerste handgeld ontvangen; maar wat is hier de »beter begheringhe?'' — Dat onze voorvaderen veel hechtten aan de eerste ontmoeting na

't verlaten hunner woningen, is bekend. Men zie daarover »Die evangeliën van den spinrocken" in Van den Bergh's *Woordenb. der Nederl. Mythologie*, bl. 320 volg. Het bijge-loof aangaande den haas (in Schotland: een konijn) komt nog heden in Gelderland en elders voor.

Vraag 6. »Hebdi ghesproken, wanneer u yet toequam: dit is bescheert?" Bescheren is voorbeschikken. Die bij deze of gene gelegenheid mismoedig uitriep: »dit is bescheert," werd wellicht verondersteld aan den invloed van eenige booze macht en derhalve niet aan Gods voorzienigheid te gelooven.

Vraag 7. »Hebdi gheloeft, dat een mensche gheboren wort tot dier tijt, dat hem nimmermeer goet en gheschiet?" Deze woorden herinneren aan de nog heden geenszins vergeten onderscheiding van geluks- en ongeluksdagen, Van den Bergh, Grimm, Mülhause (*Die Urrelegion des deutschen Volkes*), Frischbier (*Hexenspruch und Zauberbann*) en anderen kunnen hierover nagelezen worden. De zoogenaamde Egyptische dagen, waarvan iedere maand twee had, werden als ongeluksdagen in de oude kalenders aangeduid. Durandus (*Rationale div. offic.*) zegt, dat zij door de astrologen van Egypte aan de wereld bekend werden gemaakt.

Vraag 8. »Hebdi ghelove aen slanghen, aen doenre, aen heylich hout, of aen den vellen?" »Doenre" zal wel ons donder zijn. Opmerking verdient het echter dat de afschrijver van het Hs. »aendoenre" heeft geschreven, en hij zelf of een corrector later tusschen de letters n en d een schrapje heeft aangebracht tot aanduiding dat men 't voorzetsel van het zelfstandig naamwoord te scheiden heeft. Moet men misschien »ghelove — aen aendoenre" lezen? Van tovenaars zegt men, dat zij iemand »iets aandoen," en Grimm vertolkt »anthun" met »anhexen." »Vellen" zijn heksen.

Vraag 10. »Hebdi gheloeft ghehad, dat uwe kinder verwisselt waren ende die vrouwen verleyt waren?" Hier ontmoeten wij de »wechselbälge" of »dickköpfe" onzer Duit-sche naburen, waarvan Gailer von Kaisersberg en Luther, gelijk men weet, somtijds gewag maakten. Zij waren armzalige kinderen, die verondersteld werden door den duivel in de plaats van gezonde gelegd te zijn. »Vrouwen die verleyt waren" zijn vermoedelijk huisvrouwen, die

verdacht werden met den duivel gemeenschap gehad te hebben.

Vraag 11. »Hebdi ghelove ghehadt aen die swarte vrine?" Wellicht heeft men hier »urine" te lezen.

Vraag 13. »Hebdi dat dinc yet besworen of besproken, dat ghi verloren hadt?" Bezweeringen, waardoor men verloren goed hoopte terug te krijgen, werden in ons vaderland door geestelijken in deftig kerklatijn uitgesproken, ofschoon meer verlichten dit bedrijf voor ongeoorloofd hielden. Overvloedig bewijs voor een en ander vindt men in een merkwaardig Hs. met exorcismen en benedictiën, dat in het klooster Eemstein bij Dordrecht in den aanvang der 16e eeuw geschreven werd en nu in de universiteits-bibliotheek te Utrecht voorkomt.

Vraag 16. »Hebdi yemant daertoe ghedwongen dat heet yser te draghen of int water te tasten?" Hier treft men een nieuw bewijs aan, dat onze geestelijken in de laatste middeleeuwen de handen in één sloegen met de burgerlijke overheden, om de godsgerichten buiten gebruik te stellen.

Vraag 18. »Hebdi in des sceeps boert enighe onghelove ghehadt?" Dat hier aan eenig afweringsmiddel, bij schippers of zeelieden gewoon, zal moeten gedacht worden, is duidelijk, maar welk?

De heer Moll besluit zijne voordracht met uitnoodiging aan de vergadering om toelichtingen te geven voor de besproken punten.

Hieraan wordt voldaan door eenige leden. De heer Beets merkt op, dat niet alleen in Gelderland, maar ook in Holland en Utrecht nog sporen van sommige der door den spreker genoemde bijgeloovigheden gevonden worden. Zelfs bij de hogere standen te Amsterdam wordt hier en daar nog afkeer gevonden om op een Vrijdag te gaan reizen.

De heer M. de Vries geeft op, dat wij voor *dit is beschert* nu zeggen: dit is zoo beschoren. De uitdrukking komt van scheren bij het weefgetouw en hangt samen met

het geloof aan de Nornen. Daarom zal zij door de geestelijken afgekeurd zijn.

De heer Goudsmit wijst op het Romeinsche bijgeloof om verloren of gestolen voorwerpen door offers terug te krijgen en op bijgeloovige gewoonten der Joden, onder anderen in het observeren van dagen en tijden. Zoo vermijden het de Joden, tusschen Paschen en Pinksteren huwelijken aan te gaan.

De heer Leemans wijst den spreker op de Egyptische letterkunde, die vol is van bijgeloovige voorschriften, vooral over ongelukkige dagen en over amuletten, en de heer Boot maakt opmerkzaam op het werk van G. Leopardi, *Saggio sopra gli errori popolari degli antichi*, waarin allerhande soorten van bijgeloof bij de Grieken en Romeinen geleerd en op eene smaakvolle wijze behandeld zijn.

Op eene vraag van den heer Goudsmit of door den spreker wel eens voorbeelden zijn opgemerkt van eenig formulier tot afwijzing van te grooten lof, in welk geval de Romein *praefiscine* uitsprak, geeft de spreker een ontken-
nend antwoord.

De heer Leemans legt over eene opgaaf van hetgeen bij de Commissie voor de overblijfselen der oude vaderlandsche kunst is ingekomen, te weten van het Ministerie van binnenlandsche zaken twee photographiën van de Boschpoort, eéne van het bastion Mansfeld te Breda; drie van de Ravelijnsbrug der Antwerpsche poort, van de Waterpoort en van de hoofdbrug aan de Boschpoort te Bergen op Zoom; voorts mededeeling van stukken, betreffende maatregelen genomen tot behoud der Hunebedden in Drente; van den heer J. P. Bruinvis te Alkmaar, zijne Beschrijving der schilderijen, enz.. in het burgerweeshuis, eene photographie van twee gebouwen behoord hebbende tot het in 1867 gesloopte oude en eene gravure van het nieuwe burgerweeshuis aldaar; van den hoofdingenieur van de waterstaat te Leeuwarden, mededeelingen omtrent de kerk te Oldetrijne en hare aanstaande slooping; van het bestuur der vereeniging tot ontwikkeling van provinciale welvaart te Zwolle, twee photographiën van een

beenen heft met dieren-figuren in uitstekend werk en ingesneden runen, alsmede een voorstel om voorwerpen van vroegere eeuwen, hier te lande gevonden en in verzamelingen of bij bijzondere personen bewaard, te laten afteekenen en uitgeven.

Daar niemand verder het woord verlangt, sluit de voorzitter de gewone vergadering en noodigt de leden uit om de door het reglement voorgeschreven buitengewone bij te wonen.

GEWONE VERGADERING

DER AFDEELING

TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE
WETENSCHAPPEN.

GEHOUDEN DEN 11^{den} APRIL 1870.

Tegenwoordig de heeren: C. W. OPZOOMER, voorzitter, W. MOLL, J. DE WAL, L. A. J. W. SLOET VAN DE BEELE, M. DE VRIES, A. RUTGERS, W. G. BRILL, H. J. KOENEN, D. HARTING, H. KERN, M. J. DE GOEJE, C. M. FRANCKEN, P. J. VETH, R. P. A. DOZIJ, E. VERWIJS, W. J. KNOOP, B. D. H. TELLEGEN, C. LEEMANS, B. H. C. K. VAN DER WIJCK, W. C. MEES, J. P. SIX, N. BEETS, TH. BORRET en de secretaris J. C. G. BOOT.

Het proces-verbaal wordt gelezen en vastgesteld, nadat de heer Beets eene kleine wijziging van hetgeen onder zijn naam daarin vermeld wordt heeft verzocht en verkregen.

De secretaris leest het ingezondene verslag der Commissie voor het charterboek en bericht de ontvangst van exemplaren van de eerste aflevering van het tweede deel van het Oorkondenboek, bevattende 279 meest authentieke stukken uit de jaren 1256 tot 1274.

Daarop wordt het woord verleend aan den heer Leemans tot het voordragen der aangekondigde bijdrage over de gelukkige en ongelukkige dagen bij de oude Egyptenaren.

Naar aanleiding van de mededeeling van den heer Moll in de vorige vergadering, waarbij onder de bijgeloovigheden onzer voorvaderen, ook sprake was van het geloof aan »de Egyptische dagen», had de spreker gewezen op de vrij talrijke magische en geneeskundige teksten in hiëratisch schrift, die op de papyrusrollen bewaard gebleven, eene rijke bron openen voor de studie van de geschiedenis van het bijgeloof. De spreker was bereid om nu het een en ander op dit onderwerp betrekkelijk nader in het midden te brengen, en had het voorrecht daarbij thans gebruik te kunnen maken van een zeer onlangs verschenen werkje van ons buitenlandsch lid den heer F. Chabas, getiteld: *le Calendrier des jours fastes et néfastes de l'année Egyptienne*, Paris 1870.

Ziehier de hoofdinhoud van de mededeeling volgens de opgaaf van den spreker:

Magie (het woord laat zich moeilijk zonder aanleiding tot onjuiste opvatting vertalen) en geneeskunde waren reeds in de vroegste tijden in Egypte onafscheidelijk verbonden, en bleven dat verbond tot in de laatste tijden getrouwelijk onderhouden. De kwalen, meest altijd toegeschreven aan booze geesten, werden wel met geneesmiddelen, waaronder al zeer zonderlinge, bestreden, maar bezweringen en zoogenaamde besprekingen werden telkens te hulp geroepen, zoo wel afzonderlijk, als bij de bereiding en de toepassing der voorgeschreven recepten. Ook maakte men veelvuldig gebruik van voorschriften, om de kansen voor goede werking der toegepaste middelen, den gunstigen of ongunstigen afloop der ziekte, vooraf te leeren kennen. Daartoe werd de stand der hemellichamen waargenomen en de invloed nagegaan, die daaruit op het lot van menschen, dieren en gebeurtenissen werd te weeg gebracht. Men trachtte voortteekens op te maken uit bepaalde natuurverschijnselen, de vlucht van vogels, het onderzoek van de ingewanden der offerdieren, de bewegingen van vlammen en diergelijken, en men berekende den afloop van ondernemingen en gebeurtenissen naarmate de dagen, waarop zij invielen, geacht werden van geluk of ongelukaanbrengenden aard te zijn.

Van astrologische berekeningen en daaruit opgemaakte voortteekens hebben ons de teksten tot nog toe geene be-

scheiden doen kennen. Van een voorschrift om de toekomst te kennen, door berekening naar aanleiding van eene tabel der maanddagen, is ons in den nog onuitgegeven Griekschen tekst van een Egyptischen papyrus in het Museum te Leiden eene aardige bijdrage geleverd. Het strekt om zich omtrent de aanstaande herstelling of den dood van eene kranke vooruit te vergewissen, en bestaat in eene berekening, waarbij het door de som der letters aan den naam aangewezen getal, vermeerderd met dat van de maand waarin de ziekte zich vertoonde, door dertig (het getal der maanddagen) gedeeld moest worden, om dan het overschietende getal na te zien op eene tabel, in welks bovengedeelte 18 dagen voor gelukkigen, in het benedengedeelte 12 dagen voor ongelukkigen afloop waren opgeteekend. Spreker had dat voorschrift in zijne uitgaaf van de *Hieroglyphica* van Horapollon I, 38, blz. 251 reeds bekend gemaakt.

Papyrus-teksten van magischen en medischen inhoud in hiëratisch en demotisch schrift, bevinden zich in de verschillende Museums, en zijn meerendeels reeds, in getrouwe fac-simile's uitgegeven, algemeen bekend gemaakt, en door vertalingen en toelichtingen voor ieders gebruik en raadpleging toegankelijk geworden. Die van het Leidsche Museum zijn in het groote werk van de *Aegyptische Monumenten* verschenen, en de hiëratische onder anderen door Chabas, de demotische door Brugsch behandeld. Een andere in hiëratisch schrift in het Museum te Berlijn, werd door Brugsch in zijn *Recueil de Monuments Egyptiens*, IIe partie, in fac-simile uitgegeven, en grootendeels vertaald; ook Chabas in zijne *Mélanges Egyptologiques* 1862, blz. 55 en volgg., leverde er een overzicht van, met vertalingen van onderscheidene gedeelten.

De inhoud van eenen zeer uitgebreiden en belangrijken hiëratischen tekst met magische formulieren en voorschriften, uit de verzameling van den heer Harris, werd ons door denzelfden geleerde, (*le papyrus magique Harris*) reeds een tiental jaren geleden vertolkt en toegelicht.

Opmerkelijk is het, dat diergelijke geschriften, ofschoon zij tot het verst verleden in de geschiedenis van Egypte opklimmen, toch niet als ingevingen van de Godheid worden

voorgesteld, maar als gevonden in het binnenste en heiligste gedeelte van den tempel, onder de voeten van het beeld van de godheid in den bodem verborgen, en door eenen der koningen uit de vroegste stamhuizen aan het licht gebracht.

Diergelijke kostbare Hss. bleven in het meest geheime en heiligste gedeelte van het koninklijk paleis bewaard, en mochten slechts door hooge en vertrouwde priesters, geleerden en beambten onder toestemming van den vorst geraadpleegd worden. Een papyrus, gedeeltelijk in de verzameling van wijlen Dr. Lee op Hartwell-house in Aylesbury, gedeeltelijk op de keizerlijke bibliotheek te Parijs, onder den naam van *Papyrus Rollin*, bewaard, bevat insgelijks in hiëratischen tekst het verslag van een geding, waarin een zekere Hai, beschuldigd en overtuigd van het plegen van magische bewerkingen, waartoe hij zich listig in het bezit had weten te stellen van een formulierboek uit 's konings paleis, ter dood veroordeeld wordt.

Het door Chabas, in zijn onlangs verschenen werk (*le Calendrier des jours fastes et néfastes*) vertolkte en toegelichte handschrift is dáárom boven vele andere merkwaardig, omdat het ons een gedeelte heeft bewaard van eenen oud-egyptischen kalender, met aanwijzing van de geluk of ongeluk voorspellende dagen. Het is afkomstig van den heer Sallier in Frankrijk, en werd aangekocht door het Britsch Museum, waar het zich thans bevindt. Het werd onder den naam van Papyrus Sallier IV in de *Select Papyri of the British Museum*, in een fraai fac-simile bekend gemaakt. Thans nog 25 kolommen in zeer goed hiëratisch schrift van den Ramsessidentijd, en wel van Ramses II of diens eersten opvolger, uit de XIVe eeuw vóór onze jaartelling bevattende, heeft het de beide uiteinden verloren, die, door de Arabieren waarschijnlijk, gelijk dit met zoo vele Hss. het geval was, aan andere verzamelaars verkocht, wellicht later door eenig gelukkig toeval teruggevonden zullen worden, en dan ons den tekst geheel volledig kunnen leveren. De eerste 17 dagen van de eerste maand, Thoth, ontbreken, en aan het andere einde is na den elfden van Pasjons, de negende maand, alles wat de overige dagen dier maand, de drie laatste

maanden van het jaar en de vijf aanvullingsdagen bevatte, verloren gegaan.

De tekst, die door een tal schrijffouten, en door ontelbare gaatjes vrij wat zwarigheden bij de lezing in den weg stelt, geeft voor elken dag: den naam der maand en van den dag in rood schrift; het merkteeken van geluk- of ongelukaanbrengend, het eerste in zwarte, het laatste in roode teekens; eindelijk de vermelding van mythologische feiten, meest alle op de Osirismythe en den strijd tegen Set betrekkelijk, benevens de opgaaf wat men op elken dag al of niet mocht doen. Enkele dagen met beide teekens gemerkt behoorden, als de dies intercisi bij de Romeinen, gedeeltelijk tot de eene, gedeeltelijk tot de andere klasse. Van de 235 dagen van 18 Thoth tot 11 Pasjons, telt men 126 gelukkige, 75 ongelukkige, 14 gemengde dagen, en blijven wij, door gapingen in den tekst, omtrent 12 dagen in onzekerheid. Pharmoethi telde het grootste aantal ongelukkige dagen, 17 namelijk van de 30 en eenen gemengden.

Voor de vijf aanvullingsdagen, waardoor het jaar van 12 maanden, elke van 30 dagen, tot 365 dagen moest gebracht worden, levert een hiëratische tekst van het Museum te Leiden I, 346, met andere door den spreker uitgegeven eene gewenschte bijdrage. Brugsch maakte het een en ander omtrent den inhoud bekend in een kort opstel, *Die fünf Epagomenen in einem hieratischen Papyrus zu Leiden*, in het *Zeitschr. d. deutschen morgenländ. Gesellsch.*, Bd. IV, H. 2 (1852). Chabas gaf een kort overzicht over den tekst in zijne *Analyse* door den spreker in zijne *Aegyptische Monumenten* uitgegeven; hij behandelt het thans meer uitvoerig in zijn laatste werk, p. 99 volg. Men kan bij Plutarchus *de Iside et Osiride* de overlevering omtrent de vijf aanvullingsdagen leeren kennen; hare juiste mededeeling wordt door de monumenten, met name ook door den Leidschen papyrustekst, bevestigd. Op elken dier dagen werd een der vijf goden en godinnen Osiris, Horus, Set, Isis en Nephtys geboren; de 1^e, 3^e en 5^e dagen voorspelden ongeluk, de 2^e en 4^e waren van gelukkige beteekenis.

De mythologische feiten in den kalender Sallier, om tot dezen terug te keeren, vermeld zijn op vele plaatsen duister,

maar zij behelzen vele bijzonderheden, die ons omtrent den strijd tusschen het goede en booze, tusschen Ra en Apap of Apophis aan den hemel, tusschen Osiris en Set op aarde, en omtrent de godsdienstige denkbeelden der oude Egyptenaren, belangrijke gezichtspunten openen.

Met betrekking tot de gelukkige of gunstige en tegenovergestelde dagen wordt ons in den Griekschen tekst op eenen Egyptischen Papyrus van het Britsche Museum eene opgaaf bewaard, door Goodwin in de werken van de *Cambridge antiq. society* 1852, medegedeeld. Er is daar sprake van een voorschrift voor het vervaardigen van eenen magischen ring en kever, met aanwijzing van de 7, 9, 10, 12, 14, 16, 21, 24 en 25 dagen, waarop bij zonsopgang de bewerking met gunstig gevolg geschieden zal; de overige dagen zijn ongunstig.

Dat de Grieken en Romeinen hunne bepaalde gunstige en ongunstige dagen hadden, is bekend. Bij Hesiodus vinden wij eene bron voor de kennis van de leer der Grieken op dit onderwerp. De Romeinen hadden hunne dies fasti, nefasti en intercisi; maar hunne dies nefasti waren geene dies atri of infausti. Voor het gebruik van het volk dienden kalenders met aanwijzing der gelukkige of ongelukkige dagen; de laatste werden aegyptiaci of de egyptische genoemd. Zulk een kalender uit den tijd van keizer Constantijn den Groote, telde 26 Egyptische dagen; maar er zijn andere kalenders die met betrekking tot de Egyptische dagen verschil aanbieden. Opmerkelijk is het voortduren van die Egyptische dagen en het geloof daaraan geschonken tot in de late middeleeuwen, ook in ons vaderland.

De heer Moll zegt den spreker dank voor zijne leerrijke mededeeling. Hij wijst op soortgelijke aantekeningen in oude missalen, als die in de Egyptische kalenders gevonden worden, en vraagt of de middeleeuwsche Christelijke kalenders al met de Egyptische vergeleken zijn. Die vergelijking zou eene belangrijke bijdrage kunnen leveren voor de studie van de vergelijkende godsdienstkennis.

De heer Leemans hoopt dat zulks door den heer Moll of

anderen zal gedaan worden, en wil gaarne daarbij behulpzaam zijn.

De heer Francken deelt een paar opmerkingen mede over het gebruik van het bijgeloof in de geneeskunst bij de Grieken en toont aan, dat Hippocrates en zijn school zich daarboven wist te verheffen. De dagen zijn een later toevoegsels tot de ἑργα van Hesiodus, en het is de vraag of dat gedeelte van het gedicht niet ontstaan is onder Egyptischen invloed.

De heer Boot maakt opmerkzaam op het onjuist gebruik door den heer Chabas gemaakt van de namen dies fasti, nefasti en intercisi. Die namen slaan alleen op de rechtspraak van den praetor:

Ille nefastus erit, per quem tria verba silentur;
Fastus erit, per quem lege licebit agi.

Gelukkige en ongelukkige dagen waren bij de Romeinen *dies fausti* en *inausti* of *atri*. Tot deze laatsten behoorden alle dagen, volgende op een feestdag, dus ook de eerste dagen na de Kalenden, Nonen en Idus: Omnibus istis, zegt Ovidius, Ne fallare cave, proximus ater erit. Maar niet alleen waren er dies infausti, maar voor sommige handelingen wachtte men zich gedurende geheele tijdperken, zooals b.v. het trouwen liefst niet in Mei plaats had: Mense malas Maio nubere vulgus ait, denkelyk omdat de Lemuria, het spookfeest, van 9 tot 13 Mei gevierd werden. Voorts vestigt hij de aandacht van den heer Moll op de uitvoerige opgaaf van symbolische spreuken en handelingen bij Plinius H. N. XXVIII, 2, § 10—29, waar veel bijgeloof voorkomt, dat nog niet is uitgeroeid, en geeft hem in bedenking of in de vierde vraag van zijn handschrift voor *begheringhe* niet *beghevinghe*, in den zin van uitgave van geld, betaling, zou moeten gelezen worden.

De heer Leemans biedt namens den schrijver het bovengenoemde werkje van den heer Chabas, voor de bibliotheek aan, en de heer Veth drie afleveringen van Insulinde. Een en ander wordt in dank aangenomen. De eerste legt over

de opgave van hetgeen in de laatste maand bij de Commissie voor de overblijfselen der oude vaderlandsche kunst is ingekomen, luidende als volgt: van den Minister van binnenlandsche zaken een photogram van de ontgraven poort en stadsmuur bij het bastion St. Maarten, te Wijk; van den burgemeester van Kessel in Limburg bericht over de slooping der oude kerk aldaar; van Mr. C. H. B. Boot te Oud-Beijerland eene teekening, van een ouden eikenhouten schoorsteenmantel in de hofstede het Paradijs, en beschrijving van twee daarop uitgebeitelde wapens van het geslacht de Bressy.

Daar geen der leden verder het woord verlangt, en eene buitengewone vergadering is uitgeschreven, sluit de voorzitter de gewone vergadering.

V E R S L A G
DER
COMMISSIE VOOR HET CHARTERBOEK.

Als naar gewoonte heeft de Commissie voor het Charterboek thans weder de eer Uwe vergadering berigt te geven van den tegenwoordigen staat van dat werk en van hetgeen daarvoor in het afgelopen jaar verrigt is.

Nadat zooals ons vorig verslag mededeelde, het eerste deel van dat werk, dat met den dood van graaf Willem II den Roomschen Koning eindigde, voltooid en uitgegeven was, is met het drukken van het tweede deel aangevangen. Die arbeid heeft door van onzen wil onafhankelijke omstandigheden vele vertraging ondervonden, die echter eenigzins daardoor vergoed werd, dat ons inmiddels sommige betere teksten ter hand kwamen en wij eene enkele reis voor eene Hollandsche vertaling, zooals van Mieris leverde, het Latijnsche origineel konden opsporen, wat evenwel niet altijd gelukte, in welk geval de ons alleen toegankelijke vertaling moest worden opgenomen. Hoe dit zij, de eerste aflevering van het tweede deel is gereed en zal U eerstdaags worden aangeboden. Deze aflevering bevat de oorkonden van 1256 tot 1274 en daaronder weder verscheidene die hier voor het eerst in druk komen.

Voor de tweede aflevering is een goed gedeelte der kopy reeds in orde gebragt en den drukker toegezonden, terwijl de druk zelve langzaam, ik zou bijna zeggen te langzaam vordert, waarschijnlijk door gebrek aan zetters, die door de thans als paddestoelen uit den grond opkomende dagbladen worden bezig gehouden. Wij hopen echter nog in den loop dezes jaars ook de tweede aflevering te kunnen uitgeven. Dan nog twee volgende en de eerste afdeeling van het Oorkondenboek is voltooid, terwijl intusschen ons medelid de Heer Delprat bij voortduring zijne zorgen wijdt aan de daarbij behorende registers.

Sedert de uitgave van het eerste deel zijn ons nog eenige oorkonden medegedeeld, vooral uit een Belgisch klooster, die zoo wij ze vroeger gekend hadden, voorzeker eene plaats in onze verzameling zouden hebben gevonden. Misschien kan dit aanleiding geven om aan het einde nog eene kleine nalezing te geven. Uwe Commissie meent dus ten slotte ook deze gelegenheid te moeten waarnemen, om de belangen van het Oorkondenboek aan allen, die in het bezit van nog onbekende stukken uit dien tijd zijn, of van de bewaarplaats van zoodanigen kennis dragen, bij herhaling aan te bevelen.

Uit naam der Commissie,
L. PH. C. VAN DEN BERGH.

GEWONE VERGADERING

DER AFDEELING

TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE
WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 9^{den} MEI 1870.

Tegenwoordig de Heeren: C. W. OPZOOMER, M. DE VRIES,
W. G. BRILL, H. J. KOENEN, S. HOEKSTRA, G. H. M. DELPRAT,
H. KERN, G. DE VRIES AZ., P. J. VETH, L. PH. C. VAN DEN BERGH,
J. K. J. DE JONGE, E. VERWIJS, S. VISSERING, J. DIRKS, C. LEEUWENS,
R. T. H. P. L. A. VAN BONEVAL FAURE, G. MEES AZ., W. C. MEES,
D. HARTING, B. J. LINTELO DE GEER, W. MOLL, J. C. G. BOOT
en de Correspondent der Afdeeling B. F. MATTHES.

De heer Borret is door ongesteldheid verhinderd de vergadering bijtewonen.

Wordt gelezen een brief van den Minister van binnenlandsche zaken van 30 April, waarbij wordt kennis gegeven dat het aan Z. M. den Koning behaagd heeft goedtekeuren de herkiezing van den heer C. W. Opzoomer tot voorzitter en van den heer W. Moll tot onder-voorzitter, en de benoeming van den heer H. van Herwerden te Utrecht tot gewoon lid der afdeeling.

Daarop wordt deze laatste in de vergadering binnengeleid en door den voorzitter verwelkomd, die daarna het woord richt tot den heer Matthes, die na veeljarig verblijf te Makassar voor het eerst eene vergadering der Akademie bijwoont.

Daarna wordt het proces-verbaal der vorige vergadering gelezen en vastgesteld.

De secretaris bericht, dat de leden uitgenoodigd worden tot deelneming aan het twaalfde Nederlandsch taal- en letterkundig congres te Middelburg, 30 Augustus tot 1 September, het internationaal archaeologisch en historisch congres te Basel, 20—24 September, en het vijfde internationaal congres van anthropologie en voor-historische archaeologie te Bologna, 1—8 October 1870. Hij noodigt de leden uit om de Akademie bij die bijeenkomsten te vertegenwoordigen.

Nog is ontvangen een exemplaar van een stuk van den heer G. Boucher de Boucherville te Quebec, in Canada, getiteld: *Langage numerique ou universel*, 11 blz. in folio, dat aan belangstellende ter kennisneming wordt aangeboden.

De heer Verwijs levert eene bijdrage tot de kennis van het bijgeloof in de middeleeuwen. De mededeeling van den hoogleeraar Moll had hem vooral opgewekt nasporingen te doen: zijne voornaamste bronnen waren daarbij de geschriften van de Kerk uitgegaan. Hij herinnert aan het werk van Burchard, Bisschop van Worms († 1025), de *Decretorum Libri XX*, waarvan vooral het X^{de} en XIX^{de} boek voor de kennis van het volksgeloof merkwaardig zijn, en deelt als voorbeeld mede de wijze, waarop men regen zocht te verwekken. Vervolgens vestigde hij de aandacht op een middelhoogduitsch Beichtbuch uit de eerste helft der XV^{de} eeuw, geschreven voor een Hertog van Oostenrijk, en las daaruit het hoofdstuk betreffende tooverij voor, waarin een menigte bijgeloovige gebruiken worden opgesomd. Ook in ons vaderland zijn de biechtboekjes vooral uit den laatsten tijd der middeleeuwen eene der hoofdbronnen voor de kennis van het volksgeloof. Hij leest uit een boekske van Mr. Godschalk Rosemond van Eyndoven over de Biecht en de zeven hoofdzonden, gedrukt te Antwerpen, 1518, een hoofdstuk voor »Een leeringhe teghen die temptacie vant onghe-loef», vooral merkwaardig, omdat er reeds melding wordt gemaakt van het Evangelie van den Spinrock, dat in 1475 te Brugge in het Fransch verschenen, reeds spoedig bij ons bekend werd en ook zeker vertaald. De oudste den spreker bekende uitgave was van 1662.

Daarop maakte hij melding van eene zeer fraaie incuna-

bel uit het laatst der XV^{de} eeuw en herhaaldelijk op verschillende plaatsen gedrukt, getiteld: *Der sielen troost*, waarin zedelijke voorschriften en vermaningen worden gegeven en met „exempelen” ontleend aan den Bijbel, aan de Levens der Heiligen, enz. worden opgehelderd. In het tractaat op het eerste gebod komt een hoofdstuk voor: Hoe dat men niet wighelen sal, gevolgd door een exempel »Hoe Sinte Germanus een wijf bekeerde totten rechten ghelove”, waarin het geloof aan die *goede holden* wordt bestreden. Ook wordt er melding gemaakt van het *meten met den rooden vadem*, dat ook onder de vragen door ons medelid Moll vroeger ter tafel gebracht voorkomt. De spreker verklaart wat dit beteekende. *Binden* en *meten* spelen een groote rol in het oude volksgeloof. Het vee, dat vergiftige kruiden had gegeten, bond men op verschillende plaatsen een lichaamsdeel met *rood garen*. Zoo ook werden zieken *gemeten*, als in het Triersche de lijders aan den *nachtgrif*, eene ziekte waarschijnlijk voorgesteld als door de nachtgeesten veroorzaakt. In Silezië was vroeger in elk dorp eene *messengerin*, die de zieken van het hoofd tot de voeten mat. De *roode vadem*, waarmee in de meeste gevallen werd gemeten, herinnert aan Donar, den lichtgod, die met haar de zwarte lichtschuwe Alven en andere nachtgeesten verdrijft.

De spreker vermeldt daarop de uitdrukkingen: »het is zus of zoo (met) mij geschapen” en »het is mij beschoren”, en verklaart daaruit het oud-germaansche geloof aan *voorbeschikking*. Ter verklaring der uitdrukkingen deelt hij een paar plaatsen mede, de eene uit de oud-Friesche wetten, de andere uit den Heliand, om te doen zien, dat de benaming van een onveranderlijke voorbestemming in het oudsaksisch en angelsaksisch *giscapu* en *gesceapu* was en het ww. *schep-pen* de beteekenis had van *door het noodlot bepalen*, even als *bescheren* (verg. μέρος, μερίς, μερίζω en μοῖρα). Hoedanig dat geloof aan eene voorbeschikking was, toont hij aan uit het reeds vroeger gemelde werk *Der sielen troost*, waar een ander hoofdstuk: »*Een leer teghen die wissalden*” (volgens eene andere uitgave de betere lezing *wilsalden*). Als »exempel” wordt er medegedeeld de legende van Sinte Clemens. De spreker verklaart daarop het woord *wilsalde*, dat volgens zijn weten nergens elders in middelnederl. geschrif-

ten wordt aangetroffen. Het Ohd. *huílsálda* geeft de verklaring. Het is samengesteld uit *huíla*, wijle, tijd, bepaaldelijk in toepassing van *levenstijd*, en *sálda*, heil, geluk, van *sál*, ons *zal(ig)*, en nog over in Hd. *Schicksal*. In het Mhd. luidt het *wílsaelde*, dat de beteekenis heeft van *Fortuin*, *Lot*. Meer gebruikelijk in dien zin was het eenvoudige *saelde*, ook *frau Saelde*. Naast *wílsaelde* komt in denzelfden zin voor *wílwalte*, van *walten*, Mnl. *wouden*, heerschen, besturen. De spreker betwijfelde het of het woord *wílsalde* wel een Mnl. woord was, en meende om den vorm veeleer dat het aan het Mhd. zou zijn ontleend. De vorm zoude in het Mnl. *wijlsaelde* hebben moeten zijn. Nu komt in het Mhd. *wílsaelde* niet veel voor, en wij vinden het juist herhaaldelijk gebruikt in dezelfde legende van Sinte Clemens, zoo als die in het Mhd. *Passionál* is berijmd. 't Zou niet onmogelijk zijn, dat daaraan het exempel in der Sielen troost is ontleend, en tegelijk het woord overgenomen.

Met het geloof aan de *wílsalde* hangt nauw samen dat van de *dies infausti*. De spreker deelt mede wat daaromtrent door Nicolaas Dünkelspübel, een Augustijner monnik uit de XV^{de} eeuw in een *Tractatus de preceptis Decalogi* wordt vermeld. Hij vestigt de aandacht op de benaming van *dies aegyptiaci*, op het bespreken en de daarbij gebruikelijke spreuken, b. v. om het gestolene terug te krijgen, waarbij psalmen of stukken uit den Bijbel of uit liturgische Schriften worden opgezegd.

Verder stipt hij even aan het bespreken der zwaarden, hetwelk gemeenlijk geschiedde door het ingriffen van *zege-runen*, vooral van de ↑ rune, het teeken van den krijgsgod *Týr* of *Ziu*.

Eindelijk behandelt hij de werking der Geesten, Alven, Maren, enz., vooral ter verklaring van het *samenvilten*, Hd. *verfilzen*, van het haar. Wanneer het haar van het vee op stal werd samengevilt, was dit ten gevolge van het *rijden* der Alven of Maren. Uit de beroemde en bekende beschrijving van Queen Mab in Shakespeare's *Romeo and Juliet* haalt de spreker dat gedeelte aan, waarin over de *elf-locks* wordt gesproken. Hij deelt verschillende benamingen mede voor de zoogenoemde *plica polonica*, als Eng. *elf-locks*, *elf-knots*, Hd. *alpzopf*, *alpklatte*, *mahrenlocke*, *mahrenklatte*,

Deensch *marelok*, en Nederl. tijdens Kiliaan *marrenlichte*. In al die namen is de herinnering aan het geloof van het rijden der Alven en Maren nog overgebleven, even als in den naam van *weichselzopf*, *wichtelzopf*, aan de werking der *wichtel* of *wichtelmännchen*.

Hiermede besluit de spreker zijne mededeelingen, die aan de heeren Moll, Kern, Dirks en Leemans aanleiding geven tot eenige vragen en opmerkingen.

De eerstgenoemde vraagt of het wegen van kinderen, waarvan in het Breslauer handschrift en elders sprake is, even als het wegen van heksen, als eene soort van keuring moet beschouwd worden. De spreker geeft hierop een bevestigend antwoord. Op eene vraag van den heer Kern over de spelling van *wilsalida*, met of zonder *h*, daar het in het laatste geval van het Hoogd. *wile*, ons wijl, tijd, zou afstammen, zegt de spreker dat er *wilsalden* geschreven staat.

De heer Dirks vermoedt, dat het vermelde bilsenkruid, dat ook door de Zigeuners veel gebruikt werd, het zoogenoemde brittenkruid, *herba Britannica*, is, en de heer Delprat meent dat de botanische naam daarvoor is *trifolium aquaticum*.

De heer Leemans deelt mede dat nog hedendaags in sommige streken een paardenschedel op het dak van een huis of stal wordt gelegd om de haarknoedels, als het werk van booze geesten, afteweren, en meent dat de DEA ROSMERTE in Triersche en Luxemburgsche opschriften met dit bijgeloof in verband stond.

Vervolgens leverde de heer Boot eene bijdrage tot de verklaring en de kritiek van twee brieven van Cicero uit de verzameling *ad Familiares*. Hij handelde daarin over plaatsen in I, 9 § 4, 12, 16, 23 en in VII, 1 § 1 en 2. Verscheiden leden achten zijn bezwaar tegen de woorden *initio rerum atque actionum tuarum* in § 4 gegrond, maar waren niet bevredigd door de voorgestelde verbetering.

De heer M. de Vries sloeg voor te schrijven *initio vi rerum*, de heer de Geer hield de woorden *rerum atque actionum tuarum* voor ingeschoven, de heer Opzoomer vermoedde dat geschreven moet worden *rebus atque actionibus non solum meis*.

De spreker twijfelt, of deze coniecturen boven de zijne de voorkeur verdienen.

Op een vraag van den heer M. de Vries, of in § 16 niet een vraagwoord moet ingevoegd en gelezen worden: *estne vero probandum* —? antwoordt de spreker dat dit onnoodig is, daar *est vero probandum* ook al door *vero* aanwijst, dat de zin ironisch moet worden opgevat. Met den voorslag van den heer de Geer om de woorden *ob id ipsum* in diezelfde § niet van de terugkeer, maar van het exilium van Metellus te verstaan, kan hij niet instemmen.

De heer van Herwerden opperde bezwaar tegen de verklaring van *perforasti* in VII, 1, 1, aangezien eene opening in een muur maken *perforare parietem*, niet eenvoudig *perforare* heet, en de heer Opzoomer betwijfelt of de woorden van die plaats de verklaring van den spreker wel toelaten. Hij beschouwt de plaats als erger bedorven.

De spreker stemt toe, dat zijne verklaring gewaagd is en is niet in staat haar door een tweede voorbeeld te steunen. Evenwel gelooft hij, dat door de verbinding met *ex quo* (*cubiculo*) het gebruik van *perforasti* zonder objekt minder stuitend wordt gemaakt.

Op de vraag van den voorzitter of hij deze bijdrage voor de *Verslagen* afstaat, antwoordt de spreker, dat hij liever eene nieuwe gelegenheid wil afwachten, om meer andere plaatsen van oude schrijvers op dergelijke wijze te behandelen, en dan die mededeelingen gezamenlijk wenscht aanbieden.

Volgens opgave van den heer Leemans zijn bij de Commissie voor de overblijfselen der oude vaderlandsche kunst ingekomen een brief van den minister van binnenlandsche zaken betreffende het herstel van beschilderde glasramen in de Groote Kerk te Gouda; en berichten van de heeren J. A. van Krieken, predikant te Rijswijk in Gelderland en G. J. Rink, predikant te Batmen in Overijssel, over ontdekte muurschilderingen in de kerken hunner gemeenten.

De heer Matthes biedt voor de boekerij aan een door hem uitgegeven boekje over Makassaarsche en Boeginesche kotika's en geeft zijn voornemen te kennen om mededeelingen over Oostersche taal- en volkenkunde aan de Afdeeling te doen.

Daar geen der leden verder het woord verlangt, sluit de voorzitter de vergadering.

OVER HET ONDERWIJS.

DOOR DE

ROMEINSCH E REGTSGELEERDEN GEGEVEN.

BIJDRAGE VAN DEN HEER

B. J. L. DE GEER.

Toen het regt te Rome door de bemoeijingen van Q. Mucius en van Servius Sulpicius het onderwerp eener meer wetenschappelijke bewerking was geworden en de regtswetenschap niet langer als eene, alleen door oefening en ondervinding te verkrijgen, kennis werd beschouwd, verkreeg ook het regtsonderwijs eene grootere uitbreiding en eene nieuwe beteekenis. Hoe dit echter gegeven werd en door wie, is nog altijd onzeker, de nieuwste onderzoekingen daaromtrent van Bremer *), Dernburg †) en Mommsen §) hebben wel de vraag weder aan de orde gesteld, maar nog niet volkomen opgelost. Het zij mij vergund enkele opmerkingen over dit onderwerp in het midden te brengen.

Had men te voren zich tevreden gesteld met die empirische kennis, die het verkeer met oudere, geachte, en meer ervaren mannen, en die de staatsinrigtingen en het maatschappelijk leven den leerbegeerigen boden, eene meer gezette, meer regelmatige en grondige voorbereiding was nu noodzakelijk geworden. Dit moest men gevoelen, en zij die er eene eer in stelden, zich door vele auditores omringd te zien, die op dezer achting en liefde prijs stelden en gaarne

---

*) *Die Rechtslehrer und Rechtsschulen*, 1868.

†) *Die Institutionen des Gaius*, 1869.

§) *Zeitschrift f. Rechtsgesch.* IX. 1, bl. 82.

defendat Titius, in L. 9 § 3 D. de dolo malo (4, 3), Si quis te heredem instituit, L. 20 § 2 D. de cond. instit. (28, 7). Hereditatem vendidisti, L. 24 D. de heredit. vel act. vend. (18, 4). Mandavi tibi, L. 60 § 4 D. locati (19, 2.) Servum meum conduxisti, ald. § 7 en zoo gedurig. Ook de uitdrukking apud Labeonem quaeritur, L. 13 § 5 D. de hered. instit. (28, 5) of memini tractatum schijnt daarop te wijzen. Ik erken, men vindt dien vorm zeer dikwijls bij de lateren en ook in andere klassen van schriften, maar dat die vorm zoo gebruikelijk werd, moet toch eene aanleiding gehad hebben en wanneer de ontwikkeling zich gaarne later aan zulke opgeworpen vragen aanknoopte, vele dier vragen zelfs telkens schijnen wedergekeerd en door verschillenden bij onderscheidene gelegenheden besproken te zijn, dan mogen wij toch onderstellen, dat zulke gestelde en besproken vragen als den inhoud van Labeo's nagelaten werk uitmaakten en als wij later zoo gedurig bij anderen vinden, wel uit de bij het onderwijs gevolgde methode zijn ontstaan. En als Gellius ons mededeelt, dat de drie laatste boeken van dit werk zich vooral bezighielden met de oplossing van zulke regtsvragen, die uit eene naauwkeurige kennis der oudere Latijnsche taal moesten opgehelderd worden, dan wijst ook dit naar zulk een oorsprong. Wij zien ook uit dit bericht, hetgeen trouwens reeds is opgemerkt *), dat in deze boeken eene geregelde behandeling gevolgd was, dat zij stelselmatig waren bewerkt. Was het nu zeker, dat deze bewerking van Labeo zelf was en niet van den uitgever na zijn dood, wij zouden er uit mogen opmaken, dat ook zijn onderwijs en de besprekingen met zijne leerlingen diezelfde orde hadden gevolgd, en er een bewijs uit afleiden tegen de meening van Mommsen, dat daarbij geenerlei orde of opvolging zou zijn in acht genomen. Maar nu hebben wij daartoe geen regt, al schijnt ook een geregeld, jaarlijks zes maanden durend onderwijs wel van zelf eene geregelde orde van behandeling te onderstellen. Dit evenwel blijkt reeds uit Labeo's werkzaamheid, dat ook de meest beroemde juristen toen reeds het als eene vrijwillig opgenomen en eervolle taak beschouw-

---

*) Leist, *Gesch. d. Rom. Rechtssyst.* p. 44. Rudorff, *Rom. Rechtsgesch.* I. p. 160.

den, zich aan het onderwijs van jongeren te wijden en daaraan hunnen tijd te besteden, en als zijne libri posteriores den inhoud van die besprekingen hebben bevat, dan zien wij er uit, dat zeer beroemde werken, die eene groote beteekenis voor de rechtswetenschap erlangden, daaraan hun oorsprong te danken hadden. Onder de werken van Labeo toch schijnt juist dit werk eene eerste plaats te hebben ingenomen, naast zijne Probabilia, een werk van gelijksoortigen inhoud en vorm, waarin onderstelde rechtsvragen werden opgelost, en tot welks uitgaaf hij zelf door zijne rechtsbesprekingen kan zijn genoopt.

Is ons van Capito's onderwijs niets bekend, zijn volgeling Sabinus was door talrijke leerlingen omgeven. Uit een gering, onvermogend geslacht gesproten, werd hij eerst op ongeveer vijftigjarigen leeftijd in de ordo equester opgenomen, nadat hij reeds vroeger van Tiberius, op aanbeveling van zijn begunstiger welligt, die bij dezen keizer veel invloed had, het jus respondendi had verkregen. Van hem zegt Pomponius, dat hij een beperkt vermogen bezat, sed plurimum a suis auditoribus sustentatus est. Is het niet waarschijnlijk, dat juist dit onderwijs hem bekendheid en eer heeft gegeven en het middel werd voor zijn lateren stand in de maatschappij? Hoe veel invloed hij er door uitoefende, blijkt ook uit den naam, door zijne leerlingen naar hem gedragen en die voor zijne rigting en school kenmerkend werd. Wij weten niet in hoever zijn beroemd geschrift libri tres de jure civili met dat onderwijs in verband stond, maar toch het doet ons aan een handboek denken, ten behoeve vooral van hen, die zich op het recht wilden toeleggen, opgesteld. In een betrekkelijk kleinen omvang had de schrijver den geheelen inhoud van het civiel recht zamengevat; op het voetspoor van Q. Mucius Scaevola en van Labeo's libri posteriores had hij zijn onderwerp behandeld, maar korter en beknopter, zich tot de beginselen bepalend, zonder tot alle vragen of tot anderer wederlegging voort te gaan. Daardoor was het geschikt om als handboek te dienen en een leidraad te zijn voor de latere, uitvoerige Commentarii van Pomponius, Paulus en Ulpianus. Welke aanleiding, welke bedoeling zou Sabinus met het schrijven van zulk een handboek gehad hebben, zoo hij geen onderwijs gegeven had?

Maar hebben wij bij dat onderwijs dan te denken aan openbare voordragten, zoo als rhetoren en grammatici die hielden om bijval en roem in te oogsten of met kunst en geleerdheid te schitteren? Zoo beschreef Dernburg onlangs het juridisch onderwijs, maar ik geloof geheel ten onregte. Het was in een kring van belangstellende jonge lieden, tot welken de toegang verzocht en verkregen moest worden, dat de regtsgeleerde de verschillende onderwerpen besprak en de zich voordoende vragen behandelde; uit die zamenkomsten ontstond een betrekking van achting en vriendschap der leerlingen voor hunnen magister. Zoo noemt b. v. Cassius Sabinus magistrum suum *), elders heet de oudere dominus, en zij spreken van hem als noster. †) Tegenover de openbare en praktische werkzaamheid, die voor aller oogen plaats vond, het publice respondere, trad dit onderwijs terug. Geen wonder dus, dat men er minder sporen van aantreft en slechts uit enkele aanwijzingen en uitdrukkingen er iets van kan terug vinden. Vooral uit de betrekking, waarin de een tot den ander stond, uit de voortdurende der verschillende rigtingen en scholen, uit den aard en inhoud van sommige schriften kunnen wij er iets van opmaken. Wordt niet de aard van Sabinus geschrift als handboek bevestigd door het berigt van Gellius, §) zeker zelf geen regtsgeleerde, die op een oogenblik, dat er vivae vocis penuria erat, gedurende den zomer waarschijnlijk, zich met muti magistri moest behelpen en daarom het eerst, onder anderen, naar de commentarii van Masurius Sabinus greep, om eenige regtskenis zich te verschaffen. Ook de spreker bij Persius *) had al zijn geleerdheid uit dat boek getrokken, als hij zegt:

Cur mihi non liceat, jussit quodcumque voluntas,
Excepto si quid Masuri rubrica vetavit.

Wie na Labeo in zijne rigting zijn onderwijs voortzette, is wel niet te beslissen. Is het succedere bij Pomponius van

*) L. 19 §. 2 D. de receptis (4, 8.)

†) Asher in *Zeitschr. f. Rechtsgesch.* V. p. 84. Fitting, *das Alter der Schrift. röm. Jur.* p. 2, Bremer, p. 81 sq.

§) N. A. XIV, 2.

*) Sat. V, 90.

eene opvolging in het onderwijs te verstaan, eene meening die Bremer onlangs heeft uitgesproken, dan is Nerva aan Labeo, aan hem Proculus opgevolgd. Ik zou dit evenwel niet in dien zin durven verstaan, dat telkens slechts één het onderwijs van den voorganger zou hebben opgevat, in tegendeel gaven wel de meeste, althans verschillende regtsgeleerden, die zich gaarne door studiosi omringd zagen, en op hunne achtigprijs stelden, gelijktijdig zulk een onderwijs, en het succedere kan slechts den voorrang aanduiden van den voornaamsten, meest geachten, wiens invloed zich boven anderen onder zijne leerlingen gelden deed. Dat Proculus werkelijk zulk een invloedrijk leermeester geweest is, schijnt uit den naam te blijken, die zijne leerlingen naar hem ontvingen, zooals die van Sabinus zich Sabiniani noemden. Dat toch die naam alleen en uitsluitend ontstaan zou zijn uit het volgen van dezelfde rigting, is nauwelijks waarschijnlijk. De uitdrukking *diversas sectas fecerunt*, herinnert terstond aan de scholen der wijsgeeren, zooals die zich door onderwijs en persoonlijken omgang voortzetten, even als de uitdrukking bij Gaius, *diversae scholae auctores*, daarop wijst. Ook hetgeen wij van het verschil der beide scholen weten, heeft meest op zulke regtsvragen betrekking en wordt ons in zulk een vorm vermeld, als schijnt aan te duiden, dat juist bij de besprekingen en verhandelingen der leermeesters met hunne studiosi dit verschil zich het duidelijkst vertoonde en in de verschillende beschouwing en beantwoording van onderscheidene vragen bij dit onderwijs, zich meestal uitsprak, zoodat ook wel reeds Proculus zijne inzichten vooral door onderwijs mededeelde en verspreide. Dit schijnt ook van Caius Cassius Longinus te gelden, den leerling van Sabinus *), die nog na hem onderwijs gaf, volgens de getuigenis van Plinius †), *Cassianae scholae princeps et parens* fuit, en een werk: *libri juris civilis* schreef, dat met het werk van Sabinus als een handboek schijnt gebruikt te zijn, althans Arrianus §), waar hij tot gehoorzaamheid aan de hoogste zedelijke wetten aanspoort, besluit zijn betoog aldus:

---

*) L. 19 §. 2 D. de recept. (4, 8).

†) Epist. VII. 24.

§) Disput. Epict. IV. c. 3.

τούτων ἐξηγητὴν δεῖ γενέσθαι, τούτοις ὑποτεταγμένον, οὐ τοῖς Μασουρίου καὶ Κασσίου, een bewijs dat zijn werk bekend en geacht was, hoewel wij er zeer weinig meer van weten en niet kunnen beoordeelen, in hoever het de meeningen van Sabinus bevatte en met diens onderwijs zamenhing. Het onderwijs door Cassius gegeven valt wel in den tijd voordat hij, onder Claudius, Syrië bestuurde, waar hij heenging, reeds boven anderen beroemd door zijne peritia legum *). Sints treffen wij hem onder de senaatsleden aan en, onder Nero reeds blind en bejaard †), stierf hij onder Vespanianus' regering.

Van Nerva den zoon weten wij, dat Nero hem hoog ver-eerde, even als de vader de gunst van Tiberius had geno-ten §). Hij was reeds op ongeveer zeventienjarigen leeftijd begonnen, naar men zegde, publice de jure responsitare. Bremer heeft gemeend dit zoo te moeten opvatten, dat hij toen reeds openlijke voordragten over het regt zou gehouden hebben en op die wijze onderwijs gegeven. Hierin durf ik hem niet te volgen. Respondere drukt, als handeling der juristen, overal het geven van adviezen, het mededeelen van raad en voorlichting aan hen, die zulks in een bepaald geval verlangen, uit *). Waar velen dien raad inriepen en deze derhalve dikwijls gegeven werd, was het responsitare †) en daarin lag een bewijs van vertrouwen in de kunde en geschiktheid aan de zijde der consulentes. Daarom gebruikt Gellius §) dit woord van Labeo en Ulpianus *) van dezen Nerva. Geschiedde dit respondere publice, dan duidt dit wel aan, dat iedereen tot het vragen van raad werd toegelaten en daartoe op bepaalde tijden gelegenheid gegeven. Sints Augustus evenwel had bepaald, in het belang eener betere en meer wetenschappelijke regtsbedeeling, ut ex auctoritate ejus responderent, en aan enkele regtsgeleerden derhalve een voor-

---

*) Tacit. Ann. XII, c. 11.

†) Sueton. in Ner. c. 37.

§) Tacit. Ann. VI, 26, 58. XV, 72.

*) Cicero, de Orat. I, c. 45.

†) Cicero, de Rep. V, c. 8.

§) N. A. XIII, 10.

*) L. 1 §. 3. D. de postul. (3, 1).

rang werd geschouken, zoodat hunne adviezen als van deskundigen door den regter moesten gevolgd worden, verkreeg het publice respondere eene eigenaardige beteekenis als uitdrukking der werkzaamheid van hen, die het ius respondendi van den vorst verkregen hadden als eene bijzondere gunst en erkenning hunner kunde *). In dien zin zegt Pomponius, dat door Tiberius aan Sabinus werd toegestaan ut populo responderet en dat hij ex equestri ordine publice primus respondit, en Hadrianus antwoordde op een verzoek, om dit ius respondendi te verkrijgen, dat hij gaarne zag, dat men zich voorbereidde populo ad respondendum, nog Justinianus noemt dit publice interpretari jura †). Wat derhalve van Nerva den zoon ons wordt verhaald, kan alleen aantoonen, hoe hij op een leeftijd, waarin men naauwelijks tot het postulare pro alio werd toegelaten, reeds een regt verkreeg, dat voor oudere en beproefde regtskundigen bestemd was, en wij mogen onderstellen, dat de hoge gunst, waarin vader en zoon bij de vorsten stonden, niet zonder invloed daarbij bleef. De keizers schijnen na Tiberius milder met dat voorregt te zijn geweest, hetwelk eerst Hadrianus weder in waarde herstelde. Of Atilicinus, de met Proculus bevriende §) regtsgeleerde, onderwijs gaf, kunnen wij niet beslissen, maar toch trekt het de aandacht, dat Fufidius quaestiones uitgaf, waarin hij de meeningen van Atilicinus schijnt te hebben medegedeeld. **) Zulke libri Quaestionum of disputationum, zoo als reeds Bremer en Mommsen opmerkten, vormen een eigenaardig deel der juristische literatuur, en onderscheiden zich zoowel van de responsa en epistolae als van de commentarien en bewerkingen van enkele onderwerpen. Deze laatste, rijk aan citaten, waren wetenschappelijke werken, waarbij de schriften van vroegeren vlijtig gebruikt, hunne meeningen beoordeeld, hunne verschilpunten opgehelderd werden, naar aanleiding dikwijls van een tekst, die uitvoerig werd

---

*) Rudorff, *Rechtsgesch.* I, p. 152.

†) I. de jur. nat. § 8, (1, 2).

§) L. 17. D. de pact. dotal. (23. 4).

**) L. 5, D. de auro (34. 2), Vatic. fragm. § 77, waar Mommsen teregt Atilius in Fufidius verbetert.

verklaard; de responsa en epistolae waren verzamelingen van adviezen over voorgestelde vragen, die hun inhoud aan de toepassing des regts ontleenden, *) en zelden anderer gezag inriepen, nog minder anderer meeningen beoordeelden, die nu eens meer, dan minder uitvoerig, toch steeds den vorm behielden van een antwoord aan een vragende gegeven. Anders de quaestiones en disputationes. Zij behelsden, althans somtijds, de besprekingen van den ouderen met zijne jongere studiosi en auditores, die den inhoud van zijn onderwijs hadden uitgemaakt, hetzij zij door den leerling uitgegeven de opmerkingen en meeningen van den hooggeschatten leermeester bevatten, hetzij deze zelf het belangrijkste van het met zijne leerlingen besprokene later mededeelde. Vandaar dat zij veelal den vorm van bespreking van allerlei vragen, dikwijls van verschillende verwante vragen in onderling verband, hadden, waarbij ook soms anderer meeningen werden vermeld, dikwijls tegenwerpingen opgelost, bewijzen aangevoerd. Reeds de Digesta van Alfenus en de libri posteriores van Labeo behoorden eenigermate tot deze klasse van schriften: bij Fufidius komt het eerst de naam zelf van Quaestiones voor en als wij nu opmerken, dat van Atilicinus geen werk wordt aangehaald, hoewel meermalen zijn gevoelen wordt vermeld, dat slechts ait, respondit, putat, nimmer scripsit, wordt gezegd, en dat Fufidius, wiens leeftijd hem een leerling van Atilicinus kon doen zijn, in zijne Quaestiones diens meeningen vooral schijnt medegedeeld te hebben, dan ligt het vermoeden niet ver, dat deze juist den inhoud van Atilicinus' onderwijs en besprekingen hebben bewaard en de bron zijn geweest, waaruit lateren die hebben ontleend.

Van Coelius Sabinus onderwijs weten wij niets; Pomponius noemt hem slechts als den opvolger van Cassius, die ten tijde van Vespasianus groot gezag en aanzien genoot. Zijn tijdgenoot Pegasus, die als de opvolger van Proculus genoemd wordt, had wel, even als Masurius Sabinus, aan de voortreffelijkheid van zijn onderwijs zijne beroemdheid te

---

*) Pernice, *Miscell.* p. 22.

danken. Onder Vespasianus regering klom hij tot de waardigheid van Praefectus Urbi op, hoewel hij slechts de zoon was van een scheepsbevelhebber, die hem den naam van zijn schip had gegeven *). Wij lezen van hem iuris studio gloriam memoriae meruit, ut liber vulgo, non homo diceretur. Had hij nu zulk een rijken schat van kennis in zijn geheugen, dat hij den bijnaam van het boek verdiende, dan is het niet vreemd, dat zijn onderwijs gezocht en hoog gewaardeerd werd, en zijne meeningen later dikwijls werden vermeld. Heeft hij die zelf in zijne schriften medegedeeld? Slechts eens zegt Ulpianus van hem, scribit †), maar zonder dat hij het werk zelf noemt of zelfs voor zich had, overal elders is het weder admittit, ait, putat, opinatur, en nergens is de titel van een geschrift aangegeven. Zouden ook welligt zijne meeningen door de schriften zijner leerlingen tot de lateren gekomen zijn? En dan ligt het voor de hand het eerst aan de Quaestiones en Digesten van Celsus te denken, die nog wel zijn onderwijs heeft genoten. Dat Pegasus althans aan zijne schriften zijn lateren rang en eer niet te danken had, mogen wij gerust aannemen, en wat anders kon hem dan dien bijnaam, het jus respondendi en de achting des keizers gemakkelijker verschaffen dan zijn onderwijs en de daarbij gebleken geleerdheid? Ook Celsus de vader schijnt zich slechts met onderwijs en het geven van responsa bezig gehouden te hebben, terwijl zijn zoon des vaders meeningen voor de lateren heeft opgeteekend.

Die zoon, Publius Iuventius Celsus, die in eene zamenzwering tegen Domitianus gewikkeld, met moeite aan den achterdochtigen keizer ontkwam §), was door Nerva, Traianus en Hadrianus, onder wiens regering hij stierf, hoog geacht. Door scherpte van oordeel, zuiverheid van stijl en rijkdom van kennis kenmerkten zich zijne schriften en vooral zijne Digesta waren een door de lateren veelgebruikte bron voor de mededeelingen omtrent de vroegere regtsgeleer-

---

*) Schol. Juven. IV, 77. p. 133 ed. Cramer, waar met Salmasius gelezen moet worden: qui ex huius liburnae παρασήμῳ nomen accepit.

†) L. 9 § 1 D. de usufr. (7, 1).

§) Cass Dio LXVII, 13.

den *). Welke was de aard van dit werk, mag men vragen. Onlangs toch heeft juist de beteekenis van *Digesta* tot verschil van meening aanleiding gegeven. Hugo had vroeger de meening verdedigd, dat met dezen naam een in afzonderlijke partes verdeeld systematisch werk, een cursus des Romeinschen regts werd aangeduid. Mommsen ontwikkelde daar tegen een geheel nieuwe verklaring †). Volgens hem moest men onder *Digesta* verstaan de bijeenvoeging der gezamenlijke schriften van een of meerdere regtsgeleerden in stelselmatige opvolging en verwerking, zoodat zij zich slechts van onze verzamelingen van al de werken eens schrijvers onderscheidden door de verdeeling van den inhoud der afzonderlijke werken onder de onderscheiden afdeelingen, waar de stelselmatige orde dien inhoud zijne plaats aanwees. Zoo waren in Celsus *Digesta* diens commentarii, epistolae, quaestiones verwerkt. Hiertegen heeft zeer uitvoerig zich Pernice §) verklaard. De slotsom van zijn omslagtig betoog is, dat *digerere* aanduidt het uittrekken en bijeenbrengen der hoofdzaken uit verschillende, eigene of vreemde schriften en het ordenen van die stof naar een bepaald plan **). Waren nu Alfenus *Digesta* eene *digestio responsorum*, die van Celsus waren *Digesta juris tam civilis quam praetorii*. Zij bevatten den geordenden inhoud van het juristisch weten van den schrijver ††), die derhalve daarin ook hetzelfde, welligt met ongeveer dezelfde woorden kon opnemen wat reeds in andere werken was gezegd, zonder dat daarom, die andere werken in de *Digesten* behoeften verwerkt te zijn. Hieruit verklaart hij dan de dubbele aanhalingen §§), waarop ook Mommsen zoo veel gewigt legt. En voorzeker, tegen Mommsen's meening laten zich gewigtige bezwaren aanvoeren en *digerere* beteekent wel naauwelijks hier iets anders dan ordenen en rangschik-

---

*) Sanio *zur Gesch.* p. 18—25.

†) *Zeitsch. f. Rechtsgesch.* VII, p. 480.

§) *Miscellanea* p. 1—88.

**) „das Herausziehen der Quintessenz aus Werken aller Art, also auch aus eigenen Werken ist neben dem Ordnen das wesentliche p. 75.

††) „Gesammtausdruck des juristischen Wissens.

§§) L. 3, § 1 D. de minor. (4,4) L. 9 § 2 D. de hered.-inst. (28.5) L. 19, § 6 D. de auro, arg. (32,2) naar Mommsens verbetering.

ken en wel zoo dat daardoor een volledig en afgesloten geheel ontstaat, zooals Tertullianus het evangelie van Lukas digestum noemt en de evangeliën digesta nostra, omdat ieder evangelie de stof in eene geregelde orde volledig afhandelt. Bevatten nu Celsus Digesta ook zulk eene volledige, geordende ontwikkeling van de verschillende onderwerpen daarin behandeld, dan was de naam reeds daardoor verklaard en welke de daarin verwerkte stof was, blijkt uit de overblijfsels en aanhalingen. Het waren de bepalingen en regtsregels, die door vroegeren en lateren gegeven waren en de daaraan geknoopte vragen en oplossingen, die in de werken van anderen daarvoor te vinden waren of die de praktijk daarvoor gegeven had of eindelijk die de schrijver zelf de meest juiste achtte. Hoofdzakelijk waren het dus regtsvragen en verschilpunten, die dit werk bevatte en in zoover nu in hare behandeling zich de wetenschap dier tijden uitdrukte, vormde dit werk een corpus doctrinae juris. Geen wonder dat de lateren het veel gebruikten, er dikwijls de gevoelens van ouderen uit ontleenden, ook van hen, wier schriften zij niet meer voor zich hadden. Had Celsus zelf niet waarschijnlijk reeds meeningen medegedeeld, die slechts bij het onderwijs en de bespreking waren voorgedragen? Het geheele werk hing met het onderwijs zamen en althans dit werk kon wel een cursus van romeinsch regt genoemd worden, zooals dit toen pleegde behandeld te worden.

Over het werk van Urseius Ferox, wiens geschrift door anderen en door Julianus werd bewerkt*), weten wij niets. Zijn werkelijk die bewerkingen ontstaan uit het gebruik van het boek bij het onderwijs als leiddraad van verklaring en bespreking, dan heeft het ook wel aan het door den schrijver gegeven onderwijs zijn oorsprong te danken gehad. Geheel hetzelfde geldt van het geschrift van Plautius, dat door Neratius, Javolenus, Pomponius en Paulus werd bewerkt, en uit enkele fragmenten uit des laatstgenoemden werk schijnt te blijken dat dit geschrift van Plautius vele onderstelde gevallen bevatte, zooals ze bij de bespreking met de studiosi pleegden gesteld te worden. Het verdient wel opmerking, dat klaarblijkelijk

---

*) Veig Pernice l. c. p. 50, p. 55.

de lateren zeer dikwijls de schriften der vroegeren tot leid-draad van bewerking kozen, en deze op verschillende wijzen dan behandelden. Nu eens waren het korte kritische aantee-keningen, gehecht aan de besprokene gezegden, zooals die van Paulus op Labeo's probabilia, dan weder waren het uitvoerige en doorlopende verklaringen en ophelderingen, commentarii, op een ander ouder werk, dat als tekst of leid-draad voor den commentarius diende, zooals de commentarii ad Sabinum, of wel eindelijk behandelde de latere schrijver slechts eene reeks van belangrijke vragen en punten uit het werk eens ouderen ontleend, meer of minder uitvoerig en knoopte daaraan zijne zelfstandige onderzoekingen, zooals de boeken van Paulus ex Plantio schijnen geweest te zijn. Nu is het mogelijk, dat de aanleiding tot zulke geschriften ook somtijds lag in de besprekingen bij het onderwijs, maar te onzeker is dit om er eenig besluit op te bouwen.

Van het onderwijs door Neratius Priscus gegeven vinden wij geen ander bewijs, dan dat hij nevens Celsus filius als de opvolger van Celsus pater door Pomponius wordt vermeld. Javolenus Priscus wordt door Julianus als zijn magister ge-noemd *) en als de opvolger van Coelius Sabinus in de school der Sabiniani door Pomponius aangewezen. Dat hij in later tijd, toen hij het jus respondendi had verkregen en in hoog aanzien stond, niet meer onderwijs gaf, schijnt uit Plinius te blijken †), die van hem getuigde: interest officiis, adhibetur consiliis atque etiam ius civile publice respondet, dus uitsluitend praktische werkzaamheid vermeldde, maar van onderwijs zweeg. En dat werkelijk zulke regtsgeleerden, die later in hof- en staatszaken gewikkeld waren en tot ambten en bedieningen werden geroepen, nadat zij eenmaal het ius respondendi hadden erlangd, geen tijd of gelegenheid meer vonden, om zich aan het onderwijs te wijden, laat zich ge-makkelijk onderstellen. Juist het onderwijzen en het voort-helpen van hen, die inlichting of raad behoefden, was sints Sabinus en Pegasus het middel geworden, om tot eer en aanzien te komen, de praeparatio voor het populo respondere,

---

*) L. 5 D. de manum. vindict. (40, 2).

†) Epist. VI, 15.

waarop Hadrianus doelde, en het is niet onmogelijk, dat er onder hen, die meer verwijderd van staatszaken bleven, waren, die zich langer en met meer invloed met het onderwijs bezig hielden, dan anderen, wier werkzaamheid eene andere rigting nam. Ja er waren er wel, die hun geheele leven aan onderwijs wijdden en die nimmer het *ius respondendi* verkregen van de keizers, maar zich steeds in den kring der lagere juristen bleven bewegen. Wij zullen daarvan straks een bewijs vinden in Gajus. Dat toch de behoefte aan onderwijs hoe langer hoe meer toenam, naarmate zich het gebied uitbreidde van het rom. regt, ook in de Provinciën de behoefte aan regtskennis zich deed gevoelen, en die kennis een onmisbaar vereischte voor zeer velen was geworden, laat zich geredelijk gelooven. Trouwens hoe zou het ontstaan van zulk een uitgebreide juridische letterkunde, de verspreiding van zoo vele geschriften, mogelijk zijn geweest, zonder eene algemeene belangstelling en eene overal gevoelde behoefte?

Ook Titius Aristo, de vriend van Plinius *), gaf toen wel geen onderwijs meer, toen hij, tijdens de regering van Trajanus, gevaarlijk ziek, de schoone lofspraak ontving in den brief aan Catilius Severus, en van hem getuigd werd, nadat hij het *jus respondendi* verkregen had, in toga negotiisque versatur, multos advocacione, plures consilio iuvat. Zijn notae evenwel op Labeo, Sabinus en Cassius kunnen met zijn vroeger gegeven onderwijs en de behandeling daarbij dier schrijvers zamenhangen. Wij kennen die echter even min als de Quaestiones van Vivianus. Aburius Valens en Tuscianus worden door Pomponius als de opvolgers van Iavolenus Priscus genoemd, hun volgde de beroemde Salvius Julianus op. De laatste, hoog geacht door Hadrianus en Antoninus Pius en met eer en aanzien overladen, maakte, van elders afkomstig, zijn geslacht te Rome beroemd †). Zelf leerling van Iavolenus Priscus telde hij Maecianus, Terentius Clemens en Africanus onder zijne leerlingen en weder was het wel juist zijn onderwijs, hetwelk hem den weg tot de plaats baande, die hij onder de Romeinsche juristen innam §). Be-

*) Epist. I, 22.

†) Spartian. V. Didii Juliani C, 1.

§) Bremer p 49.

langrijk is de opmerking, onlangs door Mommsen over Julianus's Digesten gemaakt *). Dit beroemde werk, door de lateren gebruikt, in Justinianus' Digesten door talrijke uittreksels vertegenwoordigd, bevatte, naar Mommsen's meening, de zamenhangende mededeelingen over de regtswetenschap door den schrijver gedaan, in verband tot de vragen der auditores en de daarop door den onderwijzer gegeven antwoorden en inlichtingen, en heeft nu Fitting †) aangewezen, dat niet alle boeken van dit werk gelijktijdig zijn uitgegeven, is het waarschijnlijk, wat Mommsen meent, dat de eerste 58 boeken onder Hadrianus regering zijn geschreven, en wel naar de volgorde van het edict, dat de volgende boeken nog onder Antoninus Pius zijn zamengesteld en eene herhaling en aanvulling der vroegere bevatten, dan blijkt hieruit, dat Julianus nog, na zijne vaststelling van het edict, onderwijs heeft gegeven, dat hij daarbij het edict als leidraad ter verklaring heeft genomen en dat hij met dit onderwijs tot onder de regering van Pius is voortgegaan. Een ander bewijs voor het onderwijs door Julianus gegeven, vindt Mommsen in de Quaestiones van Africanus, nog bij des meesters leven geschreven, die evenzoo de meeningen van Julianus uitdrukten en wedergaven, als de Digesten van Alfenus die van Servius. Dat in beide werken ook werkelijke vragen werden medegedeeld, lijdt wel geen twijfel, maar voorzeker waren deze mededeelingen bij het onderwijs niet zeldzaam en werd dikwijls op responsa gewezen, die de spreker òf zelf gegeven had, òf bij anderen vermeld had gevonden, terwijl ook de leerlingen welligt nu en dan een geval of een responsum aanhaalden, dat hun bekend en met het behandelde onderwerp verwant was.

Dat ook Sextus Pomponius zich hoofdzakelijk, althans gedurende langeren tijd met onderwijs bezig hield, schijnt uit den aard zijner schriften te blijken, en van Gaius is het wel niet twijfelachtig, voor wie de lijst zijner werken inziет. Beiden zijn de laatsten, die zich nog tot een bepaalde school, die der Sabiniani, rekenden en in beider schriften vinden

---

*) *Zeitschr. f. Rechtsgesch.* IX, p. 82.

†) *Das Alter der Schriften Röm. Juristen*, p. 7.

wij het eerst de sporen van een meer elementair, van een in anderen vorm gegeven onderwijs, dan tot nog toe gegeven werd, van eene propaedeusis voor hen, die zich ter regtsbeoefening voorbereiden wilden, zooals die vroeger niet zóó gebruikelijk was. Beiden waren ook tijdgenooten, al was Pomponius, de tijdgenoot van Julianus, ouder dan Gaius. Ik wil niet over de uitdrukking *Gaius noster* *) spreken, die verschillend wordt opgevat, †) maar hetzij Gaius zijne meeste geschriften onder Antoninus Pius heeft geschreven, hetzij die onder Marcus regering zijn opgesteld §), het is wel ontwijfelbaar, dat Pomponius en Gaius beiden onder Pius gelijktijdig geleefd en gewerkt hebben. Maar werkten zij ook beiden te Rome? Bekend is het dat Mommsen **) door eene zeer scherpzinnige bewijsvoering Gaius tot een Provinciaaljurist heeft trachten te maken, die in Asië te Troas voor de verspreiding van de kennis des Rom. regts werkzaam was. Heeft die meening bijval gevonden ††), ook aan tegenspraak heeft het niet ontbroken §§) en niet ten onregte heeft men opgemerkt, dat een regtsgeleerde in eene zeer verwijderde provincie wel naauwelijks zulk eene naauwkeurige kennis van het rom. civielregt, zulk eene bekendheid met de literatuur en praktijk daarvan, zulk een invloed en beteekenis voor tijdgenooten en lateren zou erlangd hebben, dat hij in Troas wel bij voorkeur zich van het Grieksch voor zijne werken zou bediend hebben, dat eindelijk de geheele toon en vorm van zijne geschriften op Rome wijst, als de plaats waar hij zijne werken uitgegeven, zijn onderwijs gegeven heeft, waar hij gelezen en gebruikt is. Maar waarin onderscheidde zich nu de werkzaamheid van Pomponius en Gaius aldaar van die der vroegeren?

Het onderwijs dier vroegeren, ontstaan uit het bijwonen

---

*) L. 39 de stip. serv. (45, 3).

†) Verg. Fitting, *Alter* p. 11; Asher in *Zeitsch. f. Rechtsgesch.* V, p. 85.

§) Mommsen, *Jahrb. d. gem. deutsch Rechts*, III, p. 14; Fitting, *Alter*, p. 21
Huschke, *Jurispr. anteiust*, p. 76.

**) t. a. p. p. 1—15.

††) Fitting, l. c.

§§) Huschke, Dernburg, *die Instit. des Gaius*, p. 80.

en vernemen der consultatiën en bespreken der adviezen, had daaraan zijn inhoud en vorm ontleend, en had den vorm van bespreking behouden met een kring van toehoorders van zulke vragen, als tot welke het onderwijs telkens aanleiding gaf, het was quaestiones tractare. Van declamatiën over regtsvragen vinden wij nergens eenig spoor, en evenmin van eenig vertoon of openlijke aankondiging. De leerlingen hoorden en volgden den onderwijzer, achting en liefde was wel de voornaamste band, die beiden samenbragt. Dat dit onderwijs niet aan een bepaalde plaats gebonden was, maar in de woning des onderwijzers werd gegeven, komt mij daarom ook waarschijnlijk voor. Bremer denkt aan twee vooral beroemde stationes, waar het regt onderwezen werd, van welke de een door Sabinus en zijne opvolgers, de andere door Proculus en zijne volgelingen werd ingenomen, en verklaart daaruit de uitdrukking successit. Hiervoor ontbreekt het echter aan bewijzen, want Pomponius heeft blijkbaar aan eene in tijdorde zich opvolgende reeks van personen gedacht, die dezelfde methode en rigting in onderwijs en beschouwing volgden, niet aan een opvolger op den zelfden leerstoel, en juristische gehoorzalen en leerstoelen waren er toen wel niet in Rome, nergens is eenige aanleiding te vinden, om zulk eene inrigting te onderstellen en het regtsonderwijs, waarmede de staat en de regering zich niet bemoeiden, was zoo geheel eene persoonlijke zaak, dat vaste gehoorzalen wel niet aanwezig waren. Zelfs de stationes bij Gellius, op de veelbesproken plaats *) misten geheel dit karakter. Dernburg gaat nog verder en spreekt van eene vrije regtsgeleerde faculteit in Rome, die haar zetel bij den tempel van Apollo in de nabijheid van het forum boarium zou gehad hebben. Hij beroept zich op Horatius †) gezegde: Sic me servavit Apollo, in verband tot den juris peritus Apollo van Juvenalis §) en de oude aantekeningen op deze plaats. Nu is het wel waar dat wij daar als eene gissing de verklaring lezen: aut quia

---

*) N. A. XIII, c. 13.

†) Satir. I, 9, 78.

§) Satir. I, 127.

juxta Apollinis templum jurisperiti sedebant aut tractabant, aut quia bibliothecam juris civilis et liberalium studiorum in templo Apollinis palatini dedicavit Augustus, maar reeds uit die dubbele verklaring blijkt het, dat de scholiast zoowel het eerste als het laatste slechts giste, en alleen uit het gezegde van Juvenalis zelf die gissing putte. Uit Horatius evenwel blijkt, dat, zoo wij hier iets meer dan eene herinnering uit Homerus aantreffen, wij te denken hebben aan een Apollo-tempel in de nabijheid der plaats, waar regt gesproken werd, want de redding bestond daarin dat de lastige babbelaar door zijn partij in jus werd geroepen, en daarop ook alleen kon betrekking hebben het gezegde van Juvenalis, die de bezigheden van een dag beschrijvende zegt:

Ipse dies pulcro distinguitur ordine rerum : Sportula, deinde forum jurisque peritus Apollo Atque triumphales, waar hij het forum en de plaats, waar gepleit en regt gesproken werd, bedoelt. Daarbij konden welligt in de door Dernburg aangewezen buurt zaakwaarnemers en dergelijke raadgevende lieden zich gevestigd hebben, om de bevolking voort te helpen, maar dat beroemde juristen daar hunne gehoorzalen, zoo zij die hadden, zouden geopend hebben, is niet te onderstellen. Zoo zoeken wij te vergeefs naar een bewijs voor andere juridische gehoorzalen, vóór den tijd der Antonijnen, dan die het atrium van de woning des onderwijzers aanbood, als hij het voor zijne studiosi openstelde, ook voor openbare declamatiën, zooals Dernburg die onderstelt, ontbreekt ons iedere aanwijzing, zoowel elders als in den vorm der juridische schriften zelve.

Daarbij merken wij op, dat onder de oudere juridische schriften zulke propaedeutische, of wilt ge liever, inleidende werken ontbreken, als wij het eerst onder die van Pomponius en Gaius aantreffen. Het enchiridion van Pomponius levert daarvoor een bewijs. De inhoud is onlangs gekenmerkt als eene inleiding tot de beoefening van het publiek- en privaatrecht, *) eene inleiding was het voorzeker, die met eene algemeene beschouwing van het begrip

---

*) Sanio *Varroniana*, p. 3.

des regts begon *) en daarna de geschiedenis der regtsbronnen, der jurisdictie en der daarbij werkzame magistraten en der regtsbeoefening bevatte, waaraan zich nog eene verklaring der juridische beteekenis van sommige woorden aansloot. Of de schrijver daarbij zoo uitsluitend Varro als leidsman gekozen en zijn werk de iure civili gevolgd heeft, als Sanio beweerd heeft, zou ik niet durven verzekeren; maar dat dit werk eene inleiding tot de regtsbeoefening was, voor hen bestemd, die zich haar wilden wijden, is wel onbetwist, en als hij daarop nog twee boeken uitgaf onder denzelfden titel, die een summarisch overzicht gaven van den inhoud des privaatrechts †), dan stonden deze beide werken met elkander in verband en vormden te zamen eene soort van juridische encyclopaedie, waaruit men datgene leerde, wat noodig was ter voorbereiding voor diepere studie en zelfstandig onderzoek. Dat ook zijn liber singularis regularum tot deze voorbereidende werken behoorde, is waarschijnlijk. In hoever zijn overige werken met het onderwijs zamen hingen of althans de vruchten er van waren, zooals zijne variaae lectiones en zijne lectiones ad Q. Mucium, §) waag ik niet, te beslissen, maar zijn tijdgenoot Gaius heeft daarvoor wel ontwijfelbaar vooral gewerkt. Zijne institutionum commentarii waren het niet alleen, die hij voor het eerste onderrigt bestemde, ook zijne overige werken kenmerkten zich door dezelfde bestemming, zoo als reeds anderen **) hebben opgemerkt. Die institutiones behoorden tot dezelfde soort van schriften als de enchiridia van Pomponins. Men heeft ze een college-dictaat genoemd. Het komt op dien naam niet aan, mits men maar niet het werk beschouwe als de opteekening van gehoorde lessen, maar als een werk van den onderwijzer zelven, opgesteld hetzij dan welligt oorspronkelijk om aan zijne hoorders medegedeeld te worden, hetzij als leiddraad bij zijne voordragt, maar later toch door hem uitgegeven. Dat hij toch dit werk voor de uitgaaf bewerkte

---

*) L. 2 D. de just. et jure (1, 2).

†) L. 13 D. de tutelis (26, 1) L. 107 D. de solut. (46,3).

§) Verg. Pernice *Miscellanea*, p. 40 not.

**) Huschke, *Jur. antej*, p. 81.

en bestemde en wel als eene beknopte en duidelijke voorstelling van het civiel regt en edict in zijne grondtrekken, toont de geheele aanleg en toon des werks, *) en dat hij dit doel uitnemend bereikte, bewijst ons de invloed en de beteekenis, die het erlangde en bij het onderwijs zoo lang behield. Wij vinden hier dezelfde afspiegeling, dezelfde trouwe teruggave van den vorm van het mondeling onderwijs, die ook in die schriften bewaard was, welke de besprekingen van regtsvragen met toehoorders wedergaven, en in zoover zijn zij ons een getuigenis voor den vorm en den inhoud van dat elementair onderwijs, dat toen begon gegeven te worden, waarbij de onderwijzer in doorlopende rede tot zijne hoorders, hun een stelselmatig overzicht gaf en daarbij datgene mededeelde, wat hun het allereerst te kennen noodig was en hen moest voorbereiden voor uitvoeriger bespreking. Vraagt men, waarom zich de behoefte aan dergelijke inleidende en elementaire werken en aan een zoodanig onderwijs nu deed gevoelen, het antwoord ligt voor de hand. Het spreekt toch wel van zelf, dat Rome als de plaats beschouwd werd, waar de kennis van het Rom. regt bij voorkeur gezocht moest worden. Naarmate nu dat regt meer en meer het karakter van een rijksregt aannam, werd ook te meer de noodzakelijkheid geboren voor vreemden uit de provinciën, om zich eene nauwkeurige kennis van dat regt te Rome te verschaffen, om dan later daarmede toegerust, weder naar de verschillende deelen des rijks terug te keeren, en door onderwijs of raadgeving daar werkzaam te zijn. Wij weten het, hoe talrijk zij waren, die met dit doel zich te Rome ophielden. †) Voor hen was het rom. regt niet alleen vreemd en onbekend, maar de geschiedenis en het staatsleven van Rome was hun vreemd, zij misten die algemeene kennis, die het leven te midden van de romeinsche maatschappij den beschaafde bewoner van Rome als van zelf verschaft, zij hadden zulke inleidingen en zulk eene voorbereiding noodig, om daarna aan regtsbesprekingen deel te kunnen nemen en met vrucht de schriften der juristen te bestuderen. Voor zulken schreef ook

---

*) Rudorff, *Rechtsgesch.* I. p. 175.

†) Kuhn, *die städtische und burgerl. Verfassung des Röm. Reichs*, I. p. 88.

Gaius zijne instituten en van daar zijne verwijzingen naar het niet-rom. regt, waarop Mommsen wees. *) Voor hen bestemde hij wel zijn commentarius ad edictum provinciale en zijne andere inleidende werken, zijne libri tres regularum, zijne libri rerum quotidianarum, zijn liber de casibus. Zoo ontstond als van zelfs een elementair, voorbereidend onderwijs, en werden daarbij welligt ook reeds afzonderlijke lessen over bepaalde gedeelten van het edict gehouden, wier inhoud in de libri singulares werd wedergegeven.

Met dit onderwijs staan dan ook wel de stationes in verband, van welke Gellius spreekt. Hij verhaalt, hoe, toen hij volleerd was in de scholen der grammatici en rhetoren, een geval, dat zich had voorgedaan, aanleiding gaf, dat een regtsvraag algemeen besproken werd in plerisque Romae stationibus jus publice docentium aut respondentium, en duidt daarmede aan zoowel de plaatsen, waar openbaar d.i. voor ieder toegankelijk onderwijs gegeven werd, als die, waar adviezen gegeven en regtsbesprekingen gehouden werden. Die stationes publice docentium waren de lokalen, waar Gaius en anderen hun onderwijs gaven aan allen, die dit verlangden, gedurende den daarvoor geschikten winter-tijd, waar provincialen en Romeinen zich de ter regtsbeoefening noodige kennis kwamen opzamelen.

Daarom hielden de regtsbesprekingen voor de meer geoefenden niet op, zelfs durf ik niet beweren, dat dit voorbereidend onderwijs niet reeds vroeger gegeven werd. Het is zelfs waarschijnlijk, dat, vóór dat Pomponius en Gaius er boeken voor uitgaven, anderen het reeds hadden gegeven en dat het langzamerhand meer beteekenis en belang verkreeg en hooger in aanzien kwam. Was het welligt het eerst in de provinciën, te Berytus, te Caesarea, te Antiochië en elders ontstaan als een voorbereiding voor hen, die naar Rome wilden gaan om daar het regt te beoefenen, of die zich eene zekere kennis daarvan wilden verwerven? Gaius zelf had welligt in Asie reeds onderwijs gegeven, vóór dat hij te Rome er voor schreef, en Bremer heeft er reeds op gewezen, dat wij na hem verschillende juristen te Rome aantref-

---

*) *Jahrb. d. gem. Rechts*, III. p. 9.

fen, die waarschijnlijk uit de provinciën gekomen waren en daar reeds of onderwijs gegeven of onderwijs genoten hadden. Ook werken werden later met het oog op de behoeften van dit onderwijs in de provinciën geschreven, dat voortdurend in belang en uitbreiding toenam.

Onder hen, die na Julianus met hunne leerlingen voortgingen het regt te bespreken en te behandelen, behoorde wellicht Caecilius Africanus, zeker Volusius Maecianus; want hem hoorde Marcus Aurelius, *) en terwijl de leermeester den leerling zijne Assis distributio opdroeg, gaf de leerling den onderwijzer een plaats in zijn raad. Over Q. Cervidius Scaevola, die talrijke leerlingen had en in zijne Quaestiones publice tractatae enkele proeven zijner besprekingen mededeelde, over Tryphoninus, over Ulpianus, Paulus, Modestinus, die verschillende werken voor het onderwijs uitgaven, als onderwijzers van het regt, is reeds door Bremer gehandeld, en naast hen hebben voorzeker nog anderen even zoo te Rome in de steeds toenemende behoeften aan dit onderwijs voorzien, terwijl mede in de provinciën dit onderwijs door anderen al meer uitbreiding verkreeg en langzamerhand vastere vormen erlangde. Het edict en de werken van Julianus, ook enkele andere werken vormden toen veelal den tekst voor die besprekingen, maar deze gingen nu ook meer en meer in een doorlopend verklaren en ontwikkelen over en wellicht hadden sommige commentaren op het edict en op andere rechtsbronnen hun oorsprong aan de uitwerking van zulke voorlezingen te danken. Nog verder is Pernice †) gegaan, als hij meent, dat uit de bestaande notae op oudere werken, die deels reeds afzonderlijk uitgegeven waren, deels waren gevoegd bij nieuwe uitgaven van oudere werken in verkorten of omgewerkten vorm, deels ook opgeteekend waren door de hoorders uit den mond der verklarende onderwijzers, later geglosseerde exemplaren van enkele veel gebruikte werken en van het edict ontstonden, waarin de notae meer of minder volledig waren opgenomen, en die daarna als leggers dienden. Hij wijst op de plaats in de Constit. Deo auct. § 6

---

*) Capitol. vita Marci c. 3.

†) Pernice, *Miscellan.* p. 48.

waar hij eene glosse uit Ulpianus en Paulus en Marcianus op Papinianus vindt, op de notae van Marcellus op Pomponius regulae en Julianus Digesten, op de notae van Scaevola op Julianus en Marcellus digesten, op de notae van Paulus op Julianus digesten en Scaevola's responsa, op die van Tryphoninus op Scaevola's digesten, op die van Ulpianus op Marcellus digesten.

Het was ook nu wel, aan het einde der tweede eeuw, dat te Rome een meer vasten vorm ter beoefening der regtswetenschap gebruikelijk werd, de isagogische behandeling der instituten of van soortgelijke werken maakte het begin uit, waaraan zich de latere vier libri singulares, de re uxoria, de tutelis, de testamentis en de legatis aansloten, daarna de behandeling van het edict en van zulke werken, die dit verklaarden of konden ophelderen. Dan eerst volgden toen die meer opzettelijke besprekingen van rechtsvragen en adviezen, die reeds een verkregen kennis onderstelden en die de jonge menschen in staat stelde om als assessores in het practische leven op te treden. Paulus zegt daaromtrent *): Omne officium assessoris, quo iuris studiosi partibus suis funguntur, in his fere causis constat, in cognitionibus, postulationibus, libellis, edictis, decretis, epistolis †). Hierin lag dan de voorbereiding voor betrekkingen en eeramten, voor de verkrijging van het ius respondendi of van die bekendheid, die vertrouwen inboezemde en tot het geven van onderwijs te Rome of in de provinciën geschikt maakte.

Dat werkelijk het onderwijs dien vorm toen reeds aannam komt mij voor uit de daarvoor bestemde of daaruit ontstane schriften te blijken. De isagogische schriften vermeerderden toch gedurig, institutiones, regularum libri en dergelijke werden geschreven, edict-commentaren en andere van grooten omvang werden uitgegeven en Papinianus Quaestiones dragen nog het karakter van besproken rechtsvragen. Daarbij weten wij, dat omtrent dien tijd aan de te Rome onderwijs gevende νόμων διδάσκαλοι vrijstelling

---

*) L. 1 D. de offic. asses. (1, 22).

†) verg. Bethmann-Hollweg, *der Civilprocess*. II p. 136.

van munera was toegestaan *), hetwelk wel bewijst, dat dit onderwijs dáár toen een geregelden vorm had aangenomen en in eere gehouden werd. Buiten Rome bleef het nog eene zaak buiten de bescherming der regering †), en bepaalde zich meer tot voorbereiding; zelfs voor een door Hadrianus gestichte regtsschool te Berytus §) ontbreekt het aan bewijzen, al kon die ook door Gregorius Thaumaturgus τῶν νόμων παιδευτήριον genoemd worden wegens het onderwijs, dat er gegeven werd. Van deze regtsdoctoren in de provinciën is dan ook Ulpianus' bekend gezegde te verstaan, dat hun geen vordering van honorarium werd gegeven: est quidem res sanctissima civilis sapientia, sed quae pretio numario non sit aestimanda nec dehonestanda, dum in iudicio honor petitur **); hetgeen toch wel aanduidt, dat ook in Rome geen vordering werd toegestaan, maar het aan ieder werd overgelaten zelf de voorwaarden te regelen, waarop hij zijn onderwijs gaf en zijne leerlingen toeliet, dat het onderwijs zelf daar nog eene bijzondere zaak was, al beschermde en eerde die de regering. Evenwel werd later wel te Rome van staatswege regtsonderwijs gegeven. Want dit gaf aanleiding dat Theodosius II te Constantinopel bij de inrigting van het onderwijs aldaar, ook twee professoren der regten aanstelde ††) met een openbare gehoorzaal en met staatsbezoldiging, en wij mogen aannemen, dat reeds toen hetzelfde leerplan zal zijn gevolgd, dat wij bij Justinianus vinden §§). Althans dit laatste was klaarblijkelijk de vrucht van de ontwikkeling van het regtsonderwijs van den vroegeren tijd. Het eerste jaar werd nog altijd aan de instituten en de libri singulares gewijd, in het tweede jaar volgde daarop de behandeling van het edict; in de plaats der vroegere besprekingen, die wel reeds lang in onbruik waren gekomen,

---

*) L. 6 § 12. D. de excusat. (2^e, 1).

†) Vat. fragm. § 150.

§) Rudorff, *Rechtsgesch.* I, p. 810.

**) L. I, § 5, D. de extraord. cognit. (50, 13).

††) L. 3, Th. C. de stud. liber. urbis R. et. C. (14, 9.)

§§) Const. Omnem reipublicae.

was nu de studie der responsa van Papinianus getreden en de lezing van andere praktische werken, en daardoor voorbereid traden dan de onderwezene in het praktische leven. Zoo knoopte ook hierin Justinianus zijne verordening aan het vroeger bestaande aan, en sloot de trapswijze ontwikkeling van het regtsonderwijs te Rome af.

Op de auditores van Tiberius Coruncanius, die het eerst publice professus est, volgden de auditores Servii, die begon met hen de regtsvragen, vooral uit het edict, te bespreken. Daarna had Labeo zijne studiosi, Sabinus de zijne, die in die besprekingen een geregeld practisch onderwijs ontvingen, welks omvang al grooter werd. Daaraan knoopte zich later een inleidend en voorbereidend onderwijs, dat al meer beteekenis erlangde; verklaringen van het edict of oudere werken werden er straks aan toegevoegd en namen eindelijk de plaats der meer vrije besprekingen in, het onderwijs werd een meer bepaalde cursus des regts, en van Rome uitgegaan en daar met ijver gedreven, later ook in de provinciën tot op eene zekere hoogte op verschillende plaatsen gegeven. Oorspronkelijk een vrij en ongedwongen onderwijs, werd het het eerst te Rome, daarna te Constantinopel en eindelijk ook te Berytus tot een staatsonderwijs gemaakt. Vrij zijn de grootste Romeinsche juristen gevormd, en hebben voor anderen gewerkt; uit de staatsscholen van Theodosius en Justinianus heeft de wetenschap weinig vruchten getrokken; zij leverden hoogstens ambtenaren op.

B I J D R A G E N

TOT VERKLARING EN KRITIEK VAN LATIJNSCHE SCHRIJVERS.

GELEVERD DOOR

J. C. G. B O O T.

I.

De taak van den grammaticus, die met het onderwijs der knapen belast werd, was volgens Quintilianus (I. O. I, 4, 2) tweeledig, en omvatte de kunst om goed te leeren spreken en die om dichters te verklaren. Ten bewijze dat zij meer inhoudt, dan belooft, voegt hij daarbij: »Nam et scribendi ratio coniuncta cum loquendo est, et enarrationem praecedit emendata lectio et mixtum his omnibus iudicium est." Al had het sierlijker kunnen uitgedrukt worden, is de bedoeling der plaats volkomen duidelijk. Q. verlangt van den grammaticus, dat hij een goeden stijl leert schrijven en de zoogenaamde lagere en hogere kritiek kan uitoefenen. Immers de woorden *enarrationem praecedit emendata lectio*, die ik zonder verwijzing op Quintilianus overgenomen heb in de voorrede mijner uitgaaf van Cicero's brieven aan Atticus p. X, weinig vermoedende dat zij aan een buitenlandsch geleerde het wapen zouden verschaffen om mij mede te bestrijden, die woorden, zeg ik, beteekenen niets meer en niets minder, dan dat de verklaring van een onzuivere tekst onmogelijk is, dat eene bedorven plaats moet verbeterd worden, voordat men zich waagt aan de verklaring. Het spreekt van zelf, dat de grammaticus genoegzame kennis van de taal en van den stijl van zijn auteur moet hebben, om te beslissen of eene plaats

bedorven is, en om met hoop op goed gevolg eene verbetering te beproeven.

Er zijn er die zooveel eerbied voor de handschriften hebben, zelfs voor betrekkelijk jonge handschriften, dat zij liever zich en anderen paaien met de gezochtste verklaring van de overgeleverde woorden, of wel de zwaarigheden met een voornaam stilzwijgen bedekken, dan te erkennen dat er een fout in de woorden schuilt. Ik voor mij ben niet zoo conservatief. Als eenige plaats van een oud schrijver goed bekeken onverstaanbaar is, dan zoek ik te raden, *wat* de schrijver zal hebben willen uitdrukken, en zie of ik, door mijne bekendheid met zijn taalgebruik en zijne manier om zich uit te drukken, iets kan vinden, dat oorspronkelijk daar zal gestaan hebben. Gelukt het mij niet eene evidente verbetering te leveren, dan reken ik het toch niet nutteloos anderen op de fout opmerkzaam te maken, en misgun aan een ander de eer niet om het doel juist te treffen, zooals ik erken dat mijn boven bedoelde beoordeelaar Dr. Meutzner meermalen in de brieven aan Atticus een scherp blik en een vaste hand getoond heeft.

Deze verklaring van het standpunt, waarop ik mij plaats, komt mij voor niet ongepast te zijn aan het hoofd van een of meerdere bijdragen tot verklaring en kritiek van oude schrijvers. Ik wensch mij voor deze maal te bepalen tot enkele plaatsen uit twee brieven van Cicero, die gevonden worden in de verzameling, die vroeger verkeerdelijk *ad diversos*, nu meestal juister *ad familiares* genoemd wordt. Na al wat door vroegere uitgevers en door J. G. Baiter in zijne uitgave, die te Leipzig bij Bernh. Tauchnitz in 1866 is verschenen, gedaan is om den tekst te zuiveren en zoo den weg te banen voor eene verklarende commentaar, waaraan nog groote behoefte bestaat, is de zaak nog niet afgedaan.

Al de brieven van het eerste boek met uitzondering van den laatsten zijn geschreven aan dien P. Cornelius Lentulus, onder wiens consulaat en door wiens ijverige bemoeiingen Cicero in de achtste maand van het jaar 697 uit de verbanning was teruggeroepen. Geen is merkwaardiger dan de negende, die zoowel om zijne strekking, als door inhoud en vorm een der belangrijkste van de geheele verzameling is.

Deze brief is waarschijnlijk in November 700 geschreven en afgezonden. Lentulus, die zich toen nog in zijn wingewest Cilicie ophield, had in een schrijven aan Cicero zijne bevreemding en min of meer zijn ongenoegen betuigd, dat deze zich niet alleen met Caesar en Appius verzoend had, maar zelfs als verdediger van Vatinius was opgetreden en met Crassus, voor diens vertrek uit Italië, op een goeden voet had gestaan. Cicero, die hoogen prijs stelde op de vriendschap van Lentulus, vond het noodig zijn gedrag sedert zijn terugkeer uitvoerig te rechtvaardigen en wijdde daaraan de eerste en grootste helft van dezen brief, § 1—22. In het overige volgen mededeelingen over enkele zaken, die Lentulus zeker met belangstelling zal vernomen hebben, § 23—26, en waaruit ook voor de latere lezers eenig licht opgaat over de werken van Cicero en over het Romeinsche staatsrecht. De brief is onmiskenbaar met zorg geschreven, en geeft het recht om, als wij op eenige min juiste uitdrukking stuiten, de schuld dan bij de afschrijvers te zoeken, niet aan den schrijver te laste leggen.

In § 4 schrijft Cicero, dat hij om de hem verweten onstandvastigheid in de politiek te verdedigen, verplicht is de zaak hooger op te halen. Hij vangt dan zijne verdediging aan met deze woorden: »Ego me, Lentule, initio rerum atque actionum tuarum non solum meis, sed etiam reipublicae restitutum putabam.” Schijnbaar is hier alles in orde, maar bij nadere beschouwing ontdekken wij een adder in het gras schuilend. Wat beteekenen de woorden *initio rerum atque actionum tuarum*? Op deze vraag heeft geen der uitleggers een antwoord gegeven na Paulus Manutius, welke op die woorden aantekende: »Non quo primum tempore Lentulus de eo restituendo coepit agere, sed cum primum restitutus est, ut e sequentibus apparet. Dicit enim *initio actionum tuarum* pro initio reditus mei, qui actio tua fuit.”

De aantekening bewijst dat Manutius de zwaarigheid gevoelde, die in de woorden volgens de eenvoudigste opvatting ligt, en om daaraan te ontgaan zijne toevlucht nam tot eene kunstige en gezochte uitlegging, waarbij eerst *rerum* als niets beteekenend wordt verwaarloosd, en dan het meer-

voudige *actionum tuarum* wordt beperkt tot ééne gebeurtenis, die een gevolg was van de handelingen van Lentulus. Dat is geen verklaren, maar verdraaien van woorden. De latere uitgevers, die zich met verklaring hebben ingelaten, Gronovius, Graevius, Ross, Ernesti en Schütz, schijnen echter stilzwijgend zich daarmede te vrede gesteld te hebben en Wieland vertaalt flink weg: »Mein erster Gedanke in diesem Dir, mein Lentulus, so rühmlichen Zeitpunkt war, dasz ich nicht blosz den Meinigen, sondern auch der Republik wieder gegeben sey." Maar de woorden *initio rerum atque actionum tuarum* kunnen niet anders beteekenen als in het begin der gebeurtenissen en van uwe handelingen. Zij wijzen op den aanvang van het jaar 697, toen Lentulus bij het aanvaarden van het consulaat aanstonds in den senaat het voorstel deed om Cicero terug te roepen. Door verschillende tegenwerkingen duurde het evenwel tot den vierden van Sextilis eer het senaatsbesluit, waarbij Cicero teruggeroepen werd, door eene wet werd bekrachtigd. Dus kon Cicero niet schrijven: »ego me initio rerum atque actionum tuarum — restitutum putabam." Hij kon wel hopen of zelfs verwachten in de eerste maanden van Lentulus consulaat dat hij hersteld zou worden, maar hij kon niet meenen hersteld te zijn, zoolang de lex Clodia niet was opgeheven. Derhalve kunnen de genitivi *rerum atque actionum tuarum* niet afhangen van *initio*, maar zij moeten afhangen van een woord, dat ontbreekt. *Initio* staat op zich zelve; Cicero drukt in de volgende § hetzelfde uit met de woorden *primis temporibus illis*; het is in het eerst, aanvankelijk, in de eerste tijd na mijne terugkeer in het vaderland, *initio* reditus mei, om met Manutius te spreken. Waardoor was de terugroeping van Cicero verkregen? door de gebeurtenissen, de omstandigheden en vooral door de bemoeiingen van Lentulus. Er ontbreekt dus de ablativus van een naamwoord, dat hulp of loop beteekent. Het gemakkelijkst zou zich de omissie laten verklaren door te schrijven *initio ope rerum*, maar dit strijdt tegen het taalgebruik der goede schrijvers. Want waar *ope* met een adiectivum (pronomen) of genitivus wordt verbonden, wijst het altijd aan met wiens hulp iets geschiedt. Dat adiectivum of die genitivus slaat

altijd op een persoon, niet op zaken. Bij voorbeeld bij Cicero ad Att. XVI, 13 c: »historia nec institui nec effici potest sine tua ope'', en in de bekende versen van Horatius, *ope Palladis* en *ope Daedalea* (Carm. I, 6, 15. IV, 2, 2.) Maar Cicero kan geschreven hebben: »initio *cursu* rerum atque actionum tuarum," even als hij in den tweede brief van het vierde boek den loop der zaken door *cursus rerum* uitdrukt en in den vijfde brief van het zesde boek schrijft: »Ea natura rerum est et is *temporum cursus*, ut non possit ista aut tibi aut ceteris fortuna esse diuturna." Voorbeelden van het uitvallen van één of meer woorden zonder dat daarvoor eene bepaalde aanleiding te vinden is, zijn niet zeldzaam, (b. v. I, 9, 20. II, 19, 2. III, 10, 5. V, 15, 4. VI, 16, 4. VII, 7, 2.) Maar het zal wel onzeker blijven, of Cicero hier *cursu* of een ander woord van dergelijke kracht gebezigd heeft.

In §. 12 nemen de meeste uitgevers de veranderde lezing van den codex Mediceus op: »gravissime autem me in hanc mentem impulit et Pompeii fides — et fratris mei." Ik geef met I. F. Gronovius de voorkeur aan hetgeen oorspronkelijk in dat handschrift geschreven stond in hac mente. Daarvoor pleit zoowel de geheele voorstelling met opgaaf van al wat Cicero tot de partij van Caesar had doen overhellen, hic multum valuit vetus amicitia — vehementer etiam respublica ipsa me movit — gravissime autem me impulit et Pompeii fides, quam de me Caesari dederat, et fratris mei, quam Pompeio, als de bedenking dat het hier meer de vraag is, wat Cicero gedaan heeft, dan hoe hij gezind was. Even als in de onmiddellijk voorgaande zin in hac sententia staat hier in hac mente voor: quum hac mente essem, quum huc inclinarem.

Wat Baiter bewogen heeft om op het voorbeeld van Orelli in § 16 de woorden *est vero probandum* voor een inschuifsel te houden, begrijp ik niet. Het is er zoover af, dat de periode door het wegwerpen van die woorden gebaat wordt, dat zij veeleer daardoor nog meer uit haar fatsoen raakt. Laten wij haar beschouwen. Cicero bestrijdt de gewone traditie dat Q. Metellus Numidicus na zijne terugkeer uit ballingschap demoedig en verslagen zou geweest zijn, en toont daarna aan, hoe ongerijmd het was eene dergelijke moede-

loosheid van hem, Cicero, te verwachten, daar hij met zooveel meer eer dan Metellus was teruggeroepen. Tusschen die twee op elkander slaande leden, staat nu: »est vero probandum, qui et summa voluntate cesserit et egregia animi alacritate afuerit neque sane redire curarit, eum ob id ipsum fractum fuisse, in quo cum omnes homines tum M. illum Scaurum singularem virum constantia et gravitate superasset!" Die dat schreef, wilde daarmee de ongegrondheid van het gewone gevoelen bewijzen; maar als Cicero na het voorafgaande zoodanig bewijs noodig had geacht, dan zou hij zich anders en beter hebben uitgedrukt. Mijn bezwaar treft niet de woorden *est vero probandum*, die door Manutius terecht in ironischen zin zijn opgevat, maar vooreerst de woorden *ob id ipsum*, die ik niet weet te verklaren, vervolgens *in quo Scaurum superavit*, eindelijk de vermelding der deugden, waardoor Metellus boven Scaurus stond, *constantia et gravitate*, nadat hij pas te voren denzelfden Metellus *omnium magnitudine animi et constantia praestantissimum* had genoemd. Om deze redenen ben ik zeer geneigd om den geheelen zin voor een inschuifsel te houden, en dat ik niet alleen sta in dit oordeel leerde mij de aantekening van Schütz, die de woorden als eene tusschenrede liet drukken en daarbij schreef: »Haec parenthesis mihi glossatoris cuiusdam manum potius, quam Ciceronis stilum prodere videtur.

In § 23 hebben latere uitgevers kwalijk gedaan door den raad van Lambinus niet te volgen, die met eenige handschriften schreef: »Sunt orationes quaedam — neque ita multae *ut* pertimescas," terwijl in het Florentijnsche handschrift staat: *ne* pertimescas. Ernesti noemt dit facetius et melius, misschien omdat hij het ook in zijn handschrift, waaraan hij nog al veel waarde hechtte, vond. Men zoekt *ne* pertimescas te redden door achter *multae* een semicolon te plaatsen, maar bedenkt daarbij niet, dat Cicero, als hij had willen verbieden om te vreezen, zou geschreven hebben *ne pertimueris* of *noli pertimescere*. Zie Madvigii op. acad. II, 105 en C. T. G. Mülleri coni. Tullianae 1860 p. 9.

Na de redevoeringen maakt Cicero gewag van zijn werk de Oratore, in deze woorden: »Scripsi Aristotelio more — tres libros in disputatione et dialogo de oratore." Lambinus

hield de woorden *in disputatione ac dialogo* voor een vreemd inschuifsel. Baiter heeft ze als onecht aangeduid in navolging van Martyni Laguna, die ze in zijne uitgave der brieven (vol. I, p. 47) wegliet, zonder dat ons de gronden voor die veroordeeling bekend zijn, daar zijn uitvoerige commentaar op de brieven verbrand is, toen de druk niet verder was gevorderd dan tot de noten op het eerste gedeelte van den achtsten brief. Vooralsnog komt mij de twijfel aan de echtheid ongegrond voor, daar ik in dezelve met Bake eene nadere verklaring van het voorgaande *Aristotelio more* zie. Cicero heeft daarmede den vorm van zijn werk aan Lentulus, die het nog niet kende, willen aanwijzen. Verg Bake in de Schol. hypomn. II, 26 en in de voorrede zijner uitgaaf van Cic. de Oratore p. VI.

De vier eerste brieven van het zevende boek zijn aan het adres van M. Marius, misschien een landsman van Cicero uit Arpinum, die zich meestal op een landgoed in Campanie schijnt opgehouden te hebben, waar hij dan somwijlen zijn vriend tot buurman had, bij wien hij om zijne beschaafde vormen en geestig onderhoud zeer gezien was. Dit weten wij uit een brief van Cicero aan zijn broeder Quintus II, 10, waar zekerlijk van denzelfden Marius sprake is. Verdere berichten over hem ontbreken. De plaats, in welke nabijheid zijne villa lag, wordt niet bepaald opgegeven, maar, daar wij er belang bij hebben die te kennen, omdat het iets kan bijdragen tot de verklaring eener duistere plaats, waarop ik uwe aandacht wensch te vestigen, moet ik de gronden mededeelen, die mij tot Pompeii doen besluiten. Daarheen wijzen twee plaatsen uit de brieven aan Marius, namelijk uit den derden brief: »cum in Pompeianum vesperi venissem, tu mihi sollicito animo praesto fuisti,” en uit den vierden: »A. d. VIII Kal. in Cumanum veni — in Pompeianum statim cogito, sed faciam ante te certiolem.” Ook wat wij in den eersten brief lezen § 3: »non te puto Graecos aut Oscos ludos desiderasse, praesertim cum Oscos ludos vel in senatu vestro spectare possis,” past goed op Pompeii, dat oudtijds door de Oscen bewoond was geweest en waar die taal, zoo als

nog heden menig graffito bewijst, tot aan den ondergang der stad in gebruik is gebleven. Cicero bedoelt dit, dat Marius niets verloren had aan de Atellanen bij de spelen van Pompeius, daar hij in den senaat zijner woonplaats des verkiezend Oscische kluchten kon zien. Ik weet dat Manutius meende, dat dit op Arpinum sloeg, maar ik weet ook, dat hij alleen door de verkeerde lezing der oudere uitgaven in *senatu nostro* tot die dwaling is gebracht. Als wij de topographie der omstreken van Pompeii nauwkeurig kenden, dan zouden wij weten of daar eene *via Graeca* geweest is, waarvan Cicero in de onmiddellijk volgende woorden spreekt: »*Graecos ita non ames, ut ne ad villam quidem tuam via Graeca ire soleas.*” Intusschen durf ik verzekeren, dat het vermoeden van Gronovius, dat deze *via Graeca* de dam zoude zijn, die Hercules gezegd werd gemaakt te hebben om de Lucriner golf van de zee af te sluiten, (zie Strabo V, 4, 6 p. 245 Cas.), eene loutere gissing is. En niets verbiedt ons in de buurt van Pompeii het bestaan eener *via Graeca* aannemen, ook dan wanneer elders gelijknamige wegen met zekerheid bewijsbaar zijn. Op deze gronden meen ik het landgoed van Marius als een Pompeianum te mogen stellen.

Nu lezen wij in den eersten brief § 1 in Baiters uitgave: »*neque tamen dubito quin tu in illo cubiculo tuo, ex quo tibi Stabianum perforasti et patefecisti Misenum, per eos dies matutina tempora lectiunculis consumpseris, cum illi interea, qui te istic reliquerunt, spectarent communis mimos semisomni.*” Hier is voor *ex illo cubiculo*, dat in de handschriften staat, de verbetering van Lallemand, die ook Wesenberg in zijne voortreffelijke *Emendationes epistolarum* p. 89 noodig achtte, met recht in den tekst opgenomen. Men kan *in* een kamer, niet *uit* een kamer, den tijd met lezen doorbrengen. Het *ἀπαξ εἰρημένον lectiunculis* was waarschijnlijk in de taal van het dagelijksch leven in gebruik om het lezen van luchtige werkjes aan te duiden. Ik twijfel of de inval van R. Klotz om het door *spectiunculis* te vervangen, dat evenmin elders gevonden wordt, boven de lezing der handschriften, die een volkomen gezonden zin oplevert, de voorkeur verdient. Maar de groote zwaarigheid ligt in de woorden: *ex quo tibi Stabianum perforasti et patefecisti Misenum*. Nemen wij aan dat dit de

echte lezing is, dan zal men moeten instemmen met R. Dietsch, als hij in de aant. op die woorden in de epist. Cic. selectae I p. 119 schrijft: »Verba aliter intelligi non possunt, nisi ut Marius per suum Stabianum, i. e. villam ad Stabias sitam, arboribus excisis aut rupe perforata, viam ita fecisse dicatur, ut ex suo cubiculo Misenum conspicere posset. Disiunxit ergo Cicero, quorum alterum alteri sic subiungi potuit: *ex quo Stabiano perforato tibi patefecisti Misenum*”. Die verklaring is alleen dan aannemelijk, als wij stellen dat Marius in die streek twee landgoederen had, het een bij Stabiae, het ander met een huis, waarin de kamer was, van welke Cicero spreekt. En zelfs in dat onwaarschijnlijke geval, zou het doorboren van zijn Stabianum hem uit een kamer van het andere landgoed geen beter uitzicht geschonken hebben, als dit niet vlak achter het Stabianum, of althans in dezelfde lijn, lag. Zou Dietsch zich dit noodzakelijk gevolg zijner voorstelling wel hebben voor den geest gebracht? — De verwarring wordt nog grooter, als het landgoed van Marius een Pompeianum was, zoo als ik zoo even waarschijnlijk gemaakt heb. Dan had hij om een vrij uitzicht op Misenum te krijgen, dat aan de noordelijkste punt van de golf van Napels lag, niets te maken met Stabiae, dat aan de zuidelijkste bocht van diezelfde golf volgens de tabula Peutingerana drie, maar werkelijk vier Romeinsche mijlen, ten westen van Pompeii gelegen was.

Gij zult mij wel toegeven dat Cicero, die in die buurt goed te huis was, zulke ongerijmdheden niet kan geschreven hebben.

Het wordt er niet beter op, als wij met anderen, wier opvatting mij voorkomt de juiste te wezen, *perforasti* opvatten van het maken eener opening in de muur, om een venster te plaatsen. Men is dan verplicht om, zooals Gro-novius deed, aan *ex quo* de beteekenis van tijd te geven voor *ex quo tempore*, sedert, sinds, en het Stabianum voor het landgoed van Marius te houden, of men is gedwongen de woorden aldus te construeren: »*ex quo perforasti et patefecisti tibi Stabianum et Misenum*.” Het laatste gaat niet, omdat Cicero onmogelijk van twee objecten van de verba *perforasti* et *patefecisti*, in plaats van ze met een koppelwoord te verbinden, het een voorop, het ander achteraan

kon plaatsen; het eerste is verwerpelijk, omdat Cicero in de beteekenis van of na welken tijd, sedert, sints, altijd schrijft *ex quo tempore*, niet enkel *ex quo*, en allerminst dit hier zou gedaan hebben, waar achter de woorden *in i/lo cubiculo tuo*, het relatieve *ex quo* zonder nadere bepaling niet anders dan als *ex quo cubiculo* kan verstaan worden.

In plaats van *Misenum*, dat uit een gissing van Lambinus door de uitgevers na Schütz is opgenomen, leest men in de oudere uitgaven *Seianum*. Daardoor wordt de verbinding met *Stabianum* uitgesloten. Want zooals Tusculanum, Cumanum, Puteolanum, Stabianum, een landgoed bij Tusculum, Cumae, Puteoli, Stabiae aanduidt, zal Seianum een landgoed bij Seii moeten beteekenen. Waar lag dat? Volgens Manutius *in agro Etrusco*, en Wieland maakt van Seianum een landgoed van Marius bij »einem unbekannten Oertchen an der Etrurischen Grenze?" Als men dergelijke dingen leest, dan krijgt men lust om met Cicero uit te roepen: Nihil tam absurde dici potest, quod non dicatur ab aliquo (interpretum.) Zouden die schrijvers gedacht hebben, dat een menschenoog sterk genoeg was om, al lag er zelfs niets tusschen, van een landgoed bij Pompeii tot Etrurien te zien? Zekerlijk zouden zij niet in eene zoo grove dwaling zijn vervallen, als zij zich hadden herinnerd wat Cicero in zijne *Academica* II, 80, Luculus laat zeggen, toen hij op een landgoed van Hortensius bij Bauli met dezen en Catulus in gesprek was: »Ut enim vera videamus, quam longe videamus? Ego Catuli Cumanum ex hoc loco video: Pompeianum non cerno; neque quidquam interiectum est, quod obstet; sed intendi longius acies non potest." Neen, Seianum zou dan alleen mogelijk zijn, als men met de Cesare, die in de *Memorie dell Accademia Ercolanese di archeologia*, Vol. IV, als verdediger van deze lezing is opgetreden, denkt aan een overigens onbekend dorp in de buurt van Stabiae (Castellamare), waar aan den voet van den berg Vico equense een vrij aanzienlijk dorp gelegen is, dat nog heden den naam *Seiano* draagt. Volgens de meening van den Italiaanschen archaeoloog, die mij verkort is medegedeeld door mijn vriend den staatsraad Carutti, zoude Cicero hebben willen te kennen geven, dat Marius door een venster van zijn landhuis bij Pompeii zich

een uitzicht op de bergen van Castellamare en Vico en tevens op twee zijner landgoederen aan den voet dier bergen gelegen had bezorgd. Dat ik mij met die interpretatie niet kan vereenigen behoeft na het vroeger gezegde geen betoog.

De Cesare gaat uit van de vooronderstelling dat *Seianum* de ware lezing is, en dat *senum*, *sinum*, *Misenum* niets dan gissingen en willekeurige veranderingen zijn. Als hij P. Victorius niet vertrouwde, had het hem slechts een brief naar Florence behoeven te kosten om beter onderricht te worden. Op een duistere plaats is het van het grootste belang om te weten, wat in het oudste en beste handschrift staat. Als zoodanig geldt terecht de codex Mediceus plut. XLIX n. IX. Volgens de getuigenissen van P. Victorius, del Furia en Baiter, die allen het handschrift gebruikt en vergeleken hebben, staat daar geschreven *patefecisti senum*. Dit is waar, maar niet de geheele waarheid. Carutti, die op mijn verzoek de plaats nazag, zag duidelijk geschreven *patefecisti senum Misenum*, en vond in de copie van Petrarca in de Laurentiaansche bibliotheek plut. XLIX n. VII den geheele volzin even zoo geschreven, maar *senum* uitgewischt en open gelaten, terwijl met dezelfde hand op den kant geschreven is *seni nupē*, dat is *seni nuper*, even als Graevius in de *Variae lectiones* achter zijne uitgaaf uit een codex Palatinus opgeeft: *seni nuper eos dies*. Met deze variant is niets aan te vangen.

Het Mediceische handschrift laat dus de keus tusschen *senum* en *Misenum*. Zeer stellig kies ik het eerste en houd het tweede voor een verkeerden inval van den afschrijver, die niet begreep dat *senum* in *sinum* moest veranderd worden. *Senum* stond in het handschrift, dat hij copiëerde, als een gevolg van de platte uitspraak der volkstaal, waardoor in een aantal woorden de *i* voor *n* in *e* is overgegaan, zooals Corssen, über Aussprache der lat. Spr. I, 285 met een elftal voorbeelden uit opschriften heeft bewezen, onder welken ook *senu* voor *sinu* gevonden wordt. Daardoor laat zich het Ital. *seno* voor boezem, en de dwaze fout van de schrijvers van een paar kopiën der Verrinae verklaren, die V. 145 *sensus* in de plaats van *sinus* schreven.

De correctie van *sinum* uit *senum* ligt zoo voor de hand, dat de eer der vinding uitermate gering is, en ik

de prioriteit gaarne afsta aan Hadr. Turnebus, die in zijne *Advers.* XII, 18, haar aanbeval. Maar zijne verkeerde opvatting en verklaring der woorden: »ex quo tibi *Stabianum* perforasti et patefecisti sinum" is denkelijk de oorzaak geweest, dat zijne verbetering niet is aangenomen. In plaats van *sinum* met *Stabianum* te verbinden, schrijft hij: »Scribamus *sinum*, ut factis fenestris in sinum maris Campani, ut Puteolanum, apertum fuisse amoenum prospectum scribat." Neen, Cicero spreekt niet onbepaald van een *sinus*, maar noemt zeer bepaald *Stabianum sinum*. Waarschijnlijk was die naam in gebruik. Maar al kan ik dat niet met een ander voorbeeld bewijzen, dan is er toch geen meer geschikte te vinden om de zuidelijkste bocht van de golf van Napels aan te duiden, en Cicero's *sinus Stabianus* heeft even goed recht van bestaan, als het *litus Stabianum* bij Seneca *natur. quaest.* VI, 1.

Ik beweer derhalve dat men de woorden alzoo moet construeren: ex quo tibi perforasti et patefecisti sinum Stabianum, d. i. van waar uit gij door het maken van een venster u de golf van Stabiae opengelegd hebt, of, van waar gij nu een vrij uitzicht hebt gekregen op de golf van Stabiae. Tegen de scheiding van adiectivum en substantivum zal wel niemand bezwaar hebben; zij is een sieraad van den stijl, dat Cicero zelfs in zijne gemeenzame brieven niet versmaadde. Aan *perforasti*, wat de handeling aanduidt, waardoor het *patefecisti* ontstaan is, is epexegetisch *et patefecisti* toegevoegd, omdat zonder die toevoeging de voorstelling onduidelijk en onvolledig zoude zijn. Cicero had kunnen schrijven *perforando patefecisti*, maar hij heeft hier als elders met het eerste van twee verbonden verba aangewezen, wat tot de handeling van het tweede aanleiding gaf, hij heeft gecoördineerd in plaats van te subordoneren.

Ik heb u lang opgehouden om eene hoogst eenvoudige verbetering te motiveeren, en mag niet verder misbruik van uwe toegevendheid maken. Met een enkel woord wensch ik mijne goedkeuring te schenken aan de latere uitgevers, dat zij het vermoeden van Orelli tegen de uitdrukking *communes mimos* op het einde van den zin als ongerijmd verworpen hebben. De mimen heten *communes*, omdat zij tel-

kens werden opgevoerd, alledaagsch waren. Evenzoo wordt het woord gebruikt in den straks besproken brief aan Lentulus § 23, waar van de drie boeken de Oratore gezegd wordt: »abhorrent a communibus praeceptis” en de Or. I, 165, waar *res communes et pervagatae* genoemd worden. *Communis* is van *lieverlede* tot de beteekenis van *vulgaris* en *levis* gekomen en kan door ons onbeduidend of plat worden vertaald.

In het volgende geeft Cicero eene aardige beschrijving van de tooneelvoorstellingen, die meer door groot vertoon van praal geschikt waren geweest om aan het groote publiek te behagen, dan om aan de kunstkenners te voldoen. Daarbij spreekt hij van *creterrarum tria milia* in Equo Troiano, waarmee een treurspel van Naevius of van Attius bedoeld schijnt te worden. Hoe in dat stuk drie duizend mengvaten ten tooneele gebracht konden worden, is ons een raadsel. Graevius vermoedde, dat *cetrarum* moet gelezen worden. Liever nog zou ik denken aan drie duizend lichtgewapenden, die met schromelijke overdrijving voorgesteld werden als uit het Trojaansche paard gekomen, en stel voor te schrijven: *cetratorum tria milia*.

II.

Het uitvoerig werk van den hoogleeraar A. W. Zumpt, *das Criminalrecht der römischen republik*, te Berlijn 1865—69 uitgegeven, is eene gewichtige bijdrage tot de studie der Romeinsche oudheid. Den schrijver komt de eer toe vele duistere punten opgehelderd te hebben, en ook waar de lezer na eigen nauwkeurig onderzoek tot andere resultaten dan de voorgedragene komt, wordt zijn arbeid door het onderzoek van Zumpt zeer verlicht en bevorderd. Indien ik het werk gekend had, voordat ik de laatste hand legde aan mijne verklaring der brieven aan Atticus, dan zouden enkele mijner aantekeningen daardoor gewijzigd zijn geworden. Bepaaldelijk zou dit het geval zijn geweest bij den vierden brief van het derde boek, ofschoon ik mij niet volkomen met de zienswijze van Zumpt kan vereenigen, zoo als hij die heeft opge-

geven in het laatste hoofdstuk van het eerste deel, I, 2, bl. 417—433, ten opschrift voerend *der Process gegen Cicero*. Het onderwerp komt mij gewichtig genoeg voor om het hier ter sprake te brengen. Zoo als gij aan mijne vorige bijdrage tot verklaring en kritiek van Cicero's brieven uwe aandacht en belangstelling geschonken hebt, zullen ook nu uwe opmerkingen mij welkom zijn.

In het begin van Maart 696 werd het voorstel van den volkstribuun P. Clodius tot wet verheven, waarbij ieder, die een Romeinsch burger zonder vonnis van den competenten rechter gedood had, met verbanning en de daarmede noodwendig verbonden verbeurdverklaring van het vermogen bedreigd werd, *ut qui civem Romanum indemnatum interemisset, ei aqua et igni interdiceretur*, zoo als Velleius de inhoud opgeeft, II, 45. De bedoeling was minder om de toepassing van de doodstraf te beperken, als om den gehaten oud-consul Cicero te treffen, die de voltrekker van het senaatsbesluit tegen de eedgenooten van Catilina geweest was. Na vruchteloze pogingen om den naderenden storm te bezweren, verliet deze de stad weinige uren voordat de lex Clodia werd aangenomen, ad Att. III, 15 en Dio XXXVIII, 17. Onmiddellijk daarop volgde een nieuw voorstel van Clodius, hetwelk volgens de opgave in de rede *de domo* § 47, aan welks juistheid niet valt te twijfelen, aldus luidde: *ut M. Tullio aqua et igni interdictum sit, niet interdicatur*. Een banvonniss had niet kunnen uitgesproken worden, zonder dat de beklaagde voor het gerecht gedaagd was. Maar daar hij zijn voornemen had verklaard om vrijwillig in ballingschap te gaan, was er alleen een volksbesluit nodig *id exsilium iustum videri*, zoo als Livius XXVI, 3 in een soortgelijk geval zich uitdrukt. Deze nieuwe wetsvoordracht wordt in den brief aangeduid met de woorden *rogatio de pernicie mea*, ofschoon dezelfde uitdrukking in de rede voor P. Sestius § 25 met niet minder recht gebezigd wordt om de eerste wet, waarin Cicero niet genoemd, maar bedoeld was, aan te duiden.

Over dit punt kan geen verschil van meening ontstaan. Iets anders is het, als wij vragen naar den zin der woorden in den volgenden volzin *ante diem rogationis*. Het is de vraag of die woorden beteekenen: »vóór den in de wet be-

paalden termijn," of wel: »vóór den dag, waarop over het voorstel zal gestemd worden." De mogelijkheid van beide verklaringen moet worden toegegeven. Voor de eerste is het voldoende te wijzen op de woorden, die gevonden worden in de derde Philippica §. 20, *diem edicti obire neglexit*; dat bij de andere eene toevoeging van *ferendae* onnoodig was, bewijst de *dies pecuniae* in een anderen brief, ad Att. X, 5, waar de dag der betaling bedoeld wordt, zonder dat er *solvendae* is bijgevoegd. De uitleggers verschillen in gevoelen. Corradus volgde de eerste verklaring en vond een bondgenoot in Zumpt. De andere verklaring werd door J. F. Gronovius gevolgd, die in zijne onuitgegeven noten op de woorden aantekende: ∅: die proximo ante illum diem, quo rogatio erat perferenda. Zij is ook door Fr. Hofmann en door mij aangenomen, en komt mij nog voor de ware te zijn. Om hare juistheid te bewijzen zal het noodig zijn op Zumpts tegenspraak de aandacht te vestigen. Vooreerst, schrijft hij, zou de uitdrukking te onbepaald wezen, omdat even goed de dag, waarop het voorstel is gedaan, als die waarop het aangenomen zou worden, bedoeld kon zijn. en eenige bijvoeging noodig was om de dubbelzinnigheid opteheffen. Maar, gesteld dat *dies rogationis* de eerste beteekenis kon hebben, waarvoor geen bewijs wordt geleverd, dan was er toch niet het minste gevaar, dat Atticus daaraan zou denken. Want hij was te Rome en had dus vóór Cicero het wetsonderwerp al gelezen. En Cicero zelf had immers de voorgaande woorden: *allata est nobis rogatio de pernicie mea*, niet kunnen schrijven, als er nog geen voorstel bestond, uitgenomen in het onaannemelijk geval, dat Clodius de beleefdheid zoover gedreven had, dat hij zijn ontwerp eerst confidentieel aan Cicero had medegedeeld.

Maar juist in die woorden: *allata est nobis rogatio de pernicie mea*, vindt Zumpt een tweede argument voor zijne verklaring van *ante diem rogationis*. Om zijn bewijs volkomen juist u voorteleggen, geef ik de woorden onvertaald. »Unter dem Gesetzesantrage kann das angenommene, aber auch das vorgeschlagene Gesetz verstanden werden; dass aber das erstere verstanden werden muss, erhellt aus einem anderen auf der Reise geschriebenen Briefe (III, 1,) in welchem er

erzählt, er hätte den Gesetzesantrag gelesen, d. h. eben erhalten. Denn er werd nicht zweimahl Abschrift von dem vorgeschlagenen Gesetze erhalten haben oder wenn dies selbst der Fall wäre, es nicht zweimahl als etwas Neues erwähnen. Also ist in dem späteren Briefe an eine Abschrift des Gesetzes, wie es angenommen würde, zu denken, folglich kann der in demselben Briefe erwähnte, erst bevorstehende Termin des Gesetzantrages nicht derjenige sein, an welchem die Annahme geschehen soll: es muss ein anderer in dem Gesetze erwähnter Termin sein, welcher erst nach der Annahme des Gesetzes eintritt."

Ik geef gaarne de onwaarschijnlijkheid toe, dat Cicero twee gelijkluidende afschriften van het wetsontwerp zou gekregen hebben; maar ik zie er geen bezwaar in om aan te nemen, dat in den eersten brief het oorspronkelijk ontwerp bedoeld is, in den vierden het verbeterd ontwerp. Is dit zoo, dan moest Cicero er wel tweemaal van spreken als van iets nieuws. Ik neem daarbij met Hofmann en Zumpt aan, dat de vier eerste brieven in goede orde geplaatst zijn. Maar als wij met Schütz en de Grüber op niet losse gronden beweren, dat de volgorde deze was, 3, 2, 4, 1, dan vervalt de bewijsvoering van Zumpt evenzeer. In dat geval dringt niets ons om in de rogatio van brief 4, of in die van brief 1, eerder te denken aan eene rogatio perlata, dan aan eene rogatio ferenda. In elk geval kon er voor Atticus geen gevaar van misvatting bestaan. Hij wist stellig of de rogatio, van welke zijn vriend sprak, nog aanhangig was of reeds kracht van wet gekregen had.

Zumpt tracht zijn verbanningstermijn aannemelijk te maken door eene vergelijking met de zaak van M. Postumius Pyrgensis bij Liv. XXV, 3 en 4. Maar de vergelijking gaat mank, omdat in dat geval spraak is van een verschijnen voor het gerecht, waartoe Cicero zoo ver wij weten niet is gedaagd. Naar mijn oordeel sluiten de woorden der lex Clodia ut M. Tullio aqua et igni *interdictum sit*, de bijvoeging van een termijn van verbanning geheel uit. Cicero had, door de stad te verlaten met het voornemen om niet te terugtekomen, zich zelf verbannen. Het ontwerp van Clodius vroeg de bekrachtiging van dien toestand en daarin

kon dus geen dag bepaald worden, die al verstreken was. Het voorstel was uitvoerbaar van het oogenblik af, dat het in de tribuutcomitiën zou zijn aangenomen; van dat oogenblik af waren Cicero en die hem binnen de bepaalde grenzen huisvestte, aan de strenge bepaling der wet onderworpen. Daarom schrijft hij: Ik heb mij dadelijk op reis begeven naar Brundisium — ne Sicca, apud quem eram, periret; want een verblijf op het landgoed van Sicca boven Vibo kon dadelijk na de aanneming der wet voor zijn gastheer noodlottige gevolgen hebben.

Gronovius kan gelijk hebben met de woorden *ante diem rogationis* te nemen in den zin van die ante rogationem perferendam; maar zeker twijfelde Cicero niet aan de spoedige aanneming van het ontwerp. Daarom laat hij volgen: Haast u om ons intehalen, si modo recipiemur. Adhuc invitamur benigne, sed quod superest timemus. 't Is als wilde hij zeggen: binnen weinige dagen zal niemand mij meer durven huisvesten.

Een ander punt, waarop ik uwe aandacht wensch te vestigen, ligt in de woorden die op allata est rogatio de pernicie mea, volgen; »in qua, quod correctum esse audieramus, erat eiusmodi, ut mihi ultra quadringenta milia liceret esse." Het is eene zeer juiste opmerking van Zumpt, dat de afstand van de stad berekend is, niet zooals anderen wilden. buiten de grenzen van Italië; maar met zijne verklaring van de opgegeven afstand in verband met de opgaven van Plutarchus en Dio kan ik mij niet vereenigen. Plutarchus namelijk spreekt van 500 mijlen (c. 32 ἐντὸς μυλίων πενταχοσίων Ἰταλίας) en Dio noemt XXXVIII, 17 als de grens, binnen welke Cicero zich niet straffeloos mocht vertoonen, 3750 stadiën buiten Rome. Om de stadiën tot Romeinsche mijlen van 1000 schreden elk te herleiden, deelt Zumpt dat getal door acht, omdat men toen volgens hem acht stadiën op een mijl rekende, waarvoor hij zich op Plutarchus in het leven van C. Gracchus c. 7, die evenwel schrijft τὸ μίλιον ὀκτὼ σταδίων ὀλίγον ἀποδεῖ, of wel op de schrijvers had kunnen beroepen, die een stadium gelijk 125 *passus* stellen. Zoo krijgt hij 468³/₄ mijlen en tracht door eene vernuftige berekening van verscheiden

afstandsbepalingen te bewijzen, dat in de eerste redactie van de lex Clodia 400 mijlen genoemd zijn, dat dat getal geamendeerd is en gebracht op $468\frac{3}{4}$, overeenstemmend met de juiste afstand van Rome tot de zuidelijkste punt van Italië voorbij Leucopetra, eindelijk dat Plutarchus daarvoor de ronde som van 500 mijlen heeft opgegeven.

Het is vreemd dat Zumpt geen bezwaar heeft gevonden in die zonderlinge bepaling van $468\frac{3}{4}$ mijlen. Als Clodius het verblijf in Italië aan Cicero wilde ontzeggen, mocht hij dan niet een rond getal, b. v. 470 of 475 mijlen in de wet plaatsen? De bepaling van $468\frac{3}{4}$ mijlen komt mij voor geheel onaannemelijk te zijn. De fout schuilt evenwel niet in den tekst van Dio, maar in de verkeerde herleiding. Het door hem opgegeven getal stadiën 3750 moet niet door 8, maar door $7\frac{1}{2}$ gedeeld worden, en dan stemmen 3750 stadiën volkomen overeen met 500 mijlen bij Plutarchus. Als deze berekening zich reeds a priori aanbeveelt, zij wordt tot zekerheid verheven door eene andere opgave van Dio. Maecenas namelijk geeft den raad in LII, 21 beroep op den praefectus urbi toetestaan aan de burgers in de stad en daar buiten tot 750 stadiën, en dat dit door Xylander goed vertaald is *usque ad centum milia passuum* bewijst eene vergelijking met de l. I §. 4 Dig. de officio praef. urbis, waar wij uit een boek van Ulpianus lezen: »Si quid intra centesimum miliarium admissum sit, ad praefectum urbi pertinet.” Dio zal zich in dit opzicht wel gelijk gebleven zijn en 7,5 stadiën op de mijl gerekend hebben.

Na aldus de overeenstemming der opgave van Dio met die van Plutarchus bewezen te hebben, kom ik tot de aangehaalde woorden van Cicero »in qua, quod correctum esse audieramus, erat eiusmodi ut mihi ultra quadringenta milia liceret esse.” Zumpt erkent, dat het niet geheel zeker is of Cicero de bepaling opgeeft van het oorspronkelijk of van het gewijzigd wetsontwerp, maar acht het eerste het natuurlijkst. Want, zoo redeneert hij, wat verbeterd is, is niet meer in zijn vroegeren toestand; Cicero zegt, dat de bepaling van 400 mijlen is verbeterd geworden; derhalve stond zij niet in het latere ontwerp.

Maar die redeneering steunt op eene onjuiste opvatting

en willekeurige vertaling van Cicero's woorden, die aldus luidt: »Es würde mir das Verbannungsgesetz über mich überbracht, in welchen stand, was, wie ich hörte, verbessert worden ist, ich sollte mich jenseits 400 Meilen aufhalten dürfen.' Gij bemerkt, dat het plusquamperf. *audieram* door een imperf. vertaald is en dat *eiusmodi* is overgeslagen.

Ik vraag, of het niet ongerijmd is te stellen, dat Cicero die wist dat het ontwerp, nadat het was aangeslagen, eene wijziging had ondergaan, nu nog de bepaling van het oorspronkelijk ontwerp, van de eerste redactie, zou opgeven, zonder acht te slaan op de wijziging, waarop alles aankwam. En dat zou hij gedaan hebben zonder zich te beklagen dat de mildere bepaling in eene hardere was veranderd! 't Is ongeloofelijk, maar ook in strijd met den duidelijken zin der woorden. Ik vertaal aldus: »Mij is het wetsontwerp mijner verbanning bezorgd, waarin de wijziging, waarvan ik al gehoord had, van dien aard is, dat het mij niet vergund is mij binnen de 400 mijlen op te houden."

Deze opgave is echter in strijd met de berichten van Plutarchus en van Dio, die beiden van 500 mijlen spreken, zij is evenzeer in strijd met de waarheid. Want daar de afstand van Rome naar Vibo 395 of 399 mijlen bedroeg volgens Zumpt's opgave, bl. 430, volgt hieruit dat, als in de lex Clodia 400 mijlen genoemd waren, Cicero dan op het landgoed van Sicca had kunnen blijven, als dit maar anderhalve mijl aan gene zijde van Vibo lag. In elk geval had hij dan in Italiën kunnen wonen, en zich bij voorbeeld te Rhegium vestigen, in afwachting van betere tijden. Hij zou zich dan zekerlijk niet naar Epirus en Macedonie hebben begeven.

Ik zie geen andere uitweg, dan om in plaats van *quadringenta* te schrijven *quingenta*; en vind te minder bezwaar in die verandering, daar het bekend is dat de ouden gewoon waren getallen met teekens of cijferletters te schrijven. Nu is er zeker tusschen CCCC en het gewone teeken voor 500 D een groot verschil, maar even goed als voor V ook vijfmaal I en voor L ook vijfmaal X geschreven en in steen gehouwen is, zullen vijf C ook wel voor 500 zijn gebezigd. Het verschil komt dus op één letter meer of minder neer.

Cicero had zich naar Vibo begeven, met het doel om naar Siciliën overtesteken, λαβέσθαι Σικελίας βουλόμενος, zooals Plutarchus schrijft, hetgeen door Cicero zelven in de rede voor Plancius §. 96 bevestigd wordt: »ex illo incendio cedens — Siciliam petivi animo.” Daar een groot deel van dat eiland meer dan 500 mijlen van Rome verwijderd was, rijst de vraag op, waarom hij dat plan heeft laten varen? Cicero zelf geeft het antwoord: »praetor — me in Siciliam venire noluit,” zonder nader optegeven wat C. Vergilius, die toen landvoogd was, bewogen heeft om zijn ouden vriend zoo onheusch te bejegenen. Ook Plutarchus heldert dit niet op in c. 32. De ware reden wordt vermeld bij Dio XXXVIII. 17. In de lex Clodia was ook het verblijf op Siciliën aan Cicero ontzegd, καὶ ἡ ἐν Σικελία διατριβὴ ἀπερρήθη. Dit zelfde wordt ons in den brief, dien wij bespreken, gezegd, wanneer wij met Zumpt aannemen dat Cicero schrijvend aan een vriend, die zijn reisplan kende, gerechtigd was om in plaats van *in Siciliam* te schrijven *illo* of *illoc*, zooals in den Mediceus door Petrarca geschreven is. Maar bij eene aandachtige beschouwing van de twee verschillende lezingen van dat handschrift en van den samenhang, ben ik tot de overtuiging gekomen, dat Cicero die bepaling als in de wet voorkomend mededeelt, en dat men moet schrijven: »erat eiusmodi, ut mihi ultra quingenta milia liceret esse, illo pervenire non liceret.” Zoo wordt de samenhang bevorderd en krijgen wij de echt Ciceroniaansche wending, volgens welke in plaats van de adversative coniunctio het verbum eerst zonder, daarna met de negatie geplaatst wordt. Geheel gelijksoortig is de uitdrukking in Tusc. III, §. 11: Quod — eiusmodi est, ut furor in sapientem cadere possit, non possit insania, waar Kühner te vergelijken is. Daar Colucius Salutatus, die het afschrift van Petrarca naar den sedert verloren codex verbeterde, *illo cum pervenire non liceret* schreef, werden de woorden bij het volgende gevoegd. In dien volzin geeft Cicero twee redenen op, waarom hij het landgoed van Sicca verlaten had en dadelijk na het ontvangen van het gewijzigd wetsontwerp op reis was gegaan naar Brundisium, ne et Sicca, apud quem eram, periret et quod Melitae esse non licebat.

De reden, waarom hij zich niet liever naar Malta begaf, is niet, zooals ik verkeerdelijk in mijne uitgave opmerkte. in de te korte afstand tusschen dat eiland en Italiën, — want de afstand van Rome tot Malta bedraagt veel meer dan 500 mijlen -- maar daarin te zoeken, dat dat eiland behoorde onder het bestuur van den landvoogd van Siciliën, zooals uit twee verhalen in het vierde boek der Verrinen c. 18 en 46 bekend is.

Aan het slot van mijn onderzoek moge de brief hier eene plaats vinden, zooals ik dien geven zou, als ik tot eene nieuwe bewerking der brieven aan Atticus geroepen werd:

Miseriae nostrae potius velim quam inconstantiae tribuas, quod a Vibone, quo te arcessebamus, subito discessimus. Allata est enim rogatio de pernicie mea, in qua, quod correctum esse audieramus, erat eiusmodi ut mihi ultra quingenta milia liceret esse, illo pervenire non liceret. Statim iter Brundisium versus contuli ante diem rogationis, ne et Sicca apud quem eram, periret et quod Melitae esse non licebat. Nunc tu propera ut nos consequare, si modo recipiemur. Adhuc invitamur benigne, sed quod superest timemus. Me, mi Pomponi, valde poenitet vivere, qua in re apud me tu plurimum valuisti. Sed haec coram; fac modo ut venias.

Het voorstel tot verbetering van een getal bij Cicero herinnerde mij, dat in het zeer bekende hoofdstuk der Noctes atticae van A. Gellius, waarin de waarde van de wetten der twaalf tafelen door den wijsgeer Favorinus bestreden, door den rechtsgeleerden S. Caecilius verdedigd wordt, twee soortgelijke fouten een enkelen volzin ontsieren. Immers wij lezen daar in de uitgave bij Teubner van 1853, die M. Hertz naar de beste handschriften bewerkt heeft, XX, 1, 6: » *Trecentesimo quoque anno* post Romam conditam tabulae compositae scriptaeque sunt, a quo tempore ad hunc diem anni esse non longe minus *septingenti* videntur.' Ieder, die niet geheel vreemdeling in de Latijnsche taal is, weet dat *trecen'esimo quoque anno* beteekent: in elk driehonderdste jaar, telkens om de driehonderd jaren, eene uitdrukking, die niet te pas komt, waar sprake is van iets, dat eenmaal gedaan en nooit her-

haald is. Als Gellius den zin met het voorgaande in verband wilde brengen, dan zou hij zoowel om dubbelzinnigheid te vermijden, als om den zamenhang goed voor te stellen, niet *quoque*, maar *enim* of *quippe* geschreven hebben. Daar uit vele plaatsen, b. v. I, 3, 23. II, 7, 9. IV, 15, 5. VI, 20, 5. VII, 13, 11. XIV, 1, 18. XVIII, 4, 6. XX, 1, 16 voldoende blijkt, dat Gellius aan *quippe* een causale beteekenis geeft en het in plaats van *enim* gebruikt, is de verandering van *quoque* in *quippe*, die Oiselius voorsloeg, niet verwerpelijk; maar de plaats is daarmede niet geholpen. Want *trecentesimo anno p. R. c.*, in het driehonderdste jaar na Rome's stichting kon niet door Caecilius gezegd, noch door Gellius geschreven zijn. Gesteld dat het hem onverschillig was om het juiste jaar der wetgeving aanteduiden, gesteld dat het voor zijn oogmerk voldoende was de *longa aetas* te bewijzen door op merkzaam te maken op den langen tijd van zes of zeven eeuwen tusschen de wetgeving en zijn leeftijd verlopen, dan zou hij geschreven hebben *trecentis quippe annis p. R. c.*, even als hij in het begin van IV, 3 schreef: »Quingentis fere annis p. R. c.", of wel *circa annum trecentimum p. R. c.*, zoo als wij dergelijke opgaven bij hem vinden XVII, 21, § 16, 19, 28, 37, 40. I. F. Gronovius de noodzakelijkheid gevoelende om hier het juiste jaar te lezen en *quoque* te verwijderen, wilde lezen *tertioque*, dat *moque* geschreven licht in *quoque* kon overgaan. Tegen die verandering heb ik twee bezwaren. De eerste betreft *tertio*. Gellius wist, dat de twaalf Tafelwetgeving niet in één jaar voltooid is en schrijft XVII, 21, 15: »Romae per eas tempestates decemviros legibus scribundis creatos constitit tabulasque ab his primo decem conscriptas, mox alias duas additas." Hij had in Cicero's werk de republica II, 36 en 37 de geschiedenis van die wetgeving gelezen, en wist dus dat zij in het jaar 505 volgens Varro's tijdrekening, die hij volgt, is voltooid. Zal hij dan niet CCCV, dat is: *trecentesimo quinto* geschreven hebben? Het tweede betreft *que*. Mij is nergens een voorbeeld voorgekomen dat bij ranggetallen het kleinere aan het grootere met het voegwoord *et*, veelmin dat het met *que* daaraan gehecht wordt, en alleen op grond van het ongewone *decem septemque* bij Cornelius Nepos in Cato, 1,

aan Gellius *trecentesimo quintoque anno* opdringende loopen wij gevaar hem onrecht aan te doen. Veel waarschijnlijker is het dat *que* uit *quippe* ontstaan is.

De volgende woorden: »a quo tempore ad hunc diem anni esse non longe minus septingenti videntur,” wijzen ons op het einde, of wanneer wij de woorden *non longe minus* heel ruim nemen, dan ten minste op het midden van de tiende eeuw der stad.

Maar A. Gellius heeft stellig niet den keizer M. Aurelius, die in 933 gestorven is, overleefd en er bestaat grond om te vermoeden, dat hij zijne *Noctes atticae* nog onder de regeering van Antoninus Pius, d. i. tusschen 892 en 914, heeft geschreven. Immers wij vinden geen latere datum bij hem vermeld, dan het tweede consulaat van Sex. Erucius Clarus (XIII, 18), hetgeen ons brengt tot het jaar 899. Of Caecilius en Favorinus toen nog leefden is onbekend. De eerstgenoemde, meer bekend onder zijn bijnaam Africanus, wordt geacht onder Hadrianus gebloed te hebben (zie Cuiacii *Observ.* VII, 2); van den laatsten kan bewezen worden, dat hij na 896 nog leefde, daar hij anders M. Fronto niet als oud consul had kunnen bezoeken, zoo als Gellius van hem schrijft II, 26. Maar al hebben beiden nog lang daarna geleefd, het doet niets ter zake. Want het gesprek, waar Gellius bij tegenwoordig was geweest, is noodzakelijk gehouden voor dat deze te Athene ging wonen en de Caesar, die in § 2 en 55 bedoeld wordt, moet Hadrianus of Antoninus Pius geweest zijn. Zelfs in geval wij aannemen dat het gehouden is in een der tien eerste jaren van den laatstgenoemden keizer, dan valt het vóór of in 900, en dan kon Gellius aan Caecilius niet anders laten zeggen dan *non longe minus sexcenti videntur*. Uit de aantekening van Jac. Gronovius blijkt, dat zijn vader dezelfde verbetering noodig achtte.

Hetzelfde eerste hoofdstuk van boek XX wordt door vele andere fouten ontsierd, en het is meer dan tijd dat een uitgever gevonden worde, die zich door eerbied voor de handschriften niet laat weerhouden om evidente verbeteringen van Gronovius en lateren in den tekst optenemen, b. v. *ob rem iudicandam* in § 7 voor *ob rem dicendam*, het weglaten van *talione* achter *laedendi*, als eene op den kant

geschreven verklaring van *eo quoque metu* d. i. eius rei. talionis metu, voorts *inprudensne* voor *inprudensve* in § 34. en wat door Martinus v. d. Hoeven in § 37 is voorgeslagen: *Quod edictum autem praetorium de aestimandis iniuriis probabilius esse existimas, nolo hoc ignores* cet.

Vergunt mij om enkele gissingen, die mij bij de verklaring van Gellius zijn ingevallen, aan uw oordeel te onderwerpen.

In de woorden 13: *Itaque cum eam legem Q. Labeo quoque vester — non probaret, inquit, L. Veratius fuit egregie homo improbus.* heeft men een ontbrekend woord vóór *inquit* zeer willekeurig aangevuld met *quidam*. Veeleer kan om de gelijkheid van letters *etenim*, vooral aldus geschreven: *renz* (zie Wattenbach, lat. palaeogr. s. 24 bijlage), zijn overgeslagen, welke partikel zeer gepast is om een nadere verklaring nog aan de voorafgaande afkeuring toe te voegen.

In § 16 geven de handschriften: *Qui sin membrum, inquit, alteri imprudens ruperit?* het Franeker, nu Leeuwarder handschrift: *quis in*. Oudere uitgevers hebben gevoeld, dat deze woorden, tegen welke in § 19 »*Sed et si prudens ruperit*» overstaat, bedorven waren, en wij lezen in de uitgaaf van Jac. Gronovius: *Quid si quis membrum, inquit, alteri imprudens ruperit?* Maar ik vind geen bruikbaar subjeet bij *inquit*, en ook onbepaald genomen, *zegt men*, blijft *inquit* hinderlijk. Waarom niet geschreven: »*Quid, si membrum quis alteri imprudens ruperit?*» Maar hoe ook geformuleerd sluit die vraag zich slecht aan de voorgaande woorden: »*in qua re primum ea difficultas est inexplicabilis.*» Plaatsen wij die achter de woorden der wet, dan gaat alles geregeld voort. Men leze aldus: »*Nonnulla autem in istis legibus ne (voor nec. vg. § 33) consistere quidem, sicut dixi, visa sunt, velut illa lex talionis, cuius verba, nisi memoria fallit, haec sunt: Si membrum rupit, ni cum eo pacit, talio esto.* In qua re primum est difficultas inexplicabilis. Praeter enim ulciscendi acerbitem ne procedere quidem (voor quoque. Verg. Gellius, XVII, 2, 18) executio iustae talionis potest. Nam cui membrum ab alio ruptum est, si ipse itidem rumpere per talionem velit, quaero an efficere possit rumpendi pariter membri aequilibrium? Quid, si membrum quis alteri imprudens ruperit? cet.

Niet licht zal iemand het in stukken snijden van een menschenlichaam een kortstondige marteling noemen, allerm minst hij die als Favorinus de onmenselijkheid (*immanitas*) dier straf meer een wild dier dan den mensch voegend acht. Zou Gellius hem dus niet in § 19 »*membra inopis debitoris brevissimo laniatu distrahebantur*», niet, wat de handschriften en uitgaven ons leveren, *brevissimo* hebben laten zeggen? Ik ben geneigd het te gelooven, niettegenstaande mijne gissing een bestrijder gevonden heeft in mijn vriend Goudsmit, die onder vergelijking van onze uitdrukking *korte metten met iemand maken* meende, dat de zin der woorden deze was, dat de marteling niet lang duurde. Mij komt dit, het zij met bescheidenheid gezegd, niet wel vereenigbaar voor zoowel met de voorstelling van Favorinus, als met die van Caecilius in § 50. Beiden dachten bij de woorden *partes secanto* aan het stuk snijden van een levenden, niet van een die uit genade eerst doodelijk getroffen was, en de woorden der wet geven aan hunne opvatting wel steun.

Caecilius waarschuwt zijne tegenpartij die oude wetten niet daarom gering te achten, *quod plerisque ipsis iam populus Romanus uti desierit* § 22. Zoo overtollig als *ipsis* is, zoo gepast zou het zijn te zeggen dat het Romeinsche volk van zelf, uit eigen beweging, zonder dat die wetten afgeschaft zijn, zich niet meer daaraan houdt. En daar Fronto, tot wiens school Gellius behoorde, den ouden vorm *ipsus* een enkele maal gebruikt heeft (zie Frontonis epist. p. 126 van de eerste Romeinsche uitgaaf, of p. 84 Naber), vermoed ik dat hier *ipsus* moet hersteld worden, dat ook in § 30 waar nu staat: *Sed enim ipsum vide*, goed op zijne plaats zijn zou. Ik laat het aan uw eigen oordeel over, gij zelf moogt beslissen, is: *ipse vide* of met het *futurum exactum*: *tu ipse videris*. Verg. Ter. Ad. 437: *de istoc ipse viderit*.

Eindelijk stel ik voor in § 40 in plaats van *dedit* te schrijven *dedidit*, daar uitleveren steeds door *dedere*, niet door het enkele *dare* wordt uitgedrukt. Voor de telkens voorkomende verwisseling dier *perfecta* is het voldoende op Drakenborch's aantekening op Livius XXXIX, 50, 9 te verwijzen.

GEWONE VERGADERING

DER AFDEELING

TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE
WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 13^{den} JUNI 1870.

Tegenwoordig de heeren: W. MOLL, J. DE WAL, J. DIRKS,
W. G. BRILL, G. H. M. DELPRAT, H. J. KOENEN, C. LEEHMANS,
J. A. C. VAN HEUSDE, P. J. VETH, J. HOFFMANN, J. P. SCHOLTEN,
A. KUENEN, S. A. NABER, M. J. DE GOEJE, TH. BORRET, J. P. SIX,
H. VAN HERWERDEN, B. J. L. DE GEER, J. K. J. DE JONGE,
J. E. GOUDSMIT en J. C. G. BOOT.

De heer Brill deelt mede, dat de voorzitter, de heer C. W. Opzoomer, door ongesteldheid verhinderd wordt de vergadering bijtewonen.

Het proces-verbaal der vorige vergadering wordt gelezen en vastgesteld.

De heer Boot levert eene tweede bijdrage tot verklaring en kritiek van Latijnsche schrijvers. Naar aanleiding van de voorstelling door den Berlijnschen hoogleeraar A. W. Zumpt, in zijn werk over het strafrecht der Romeinsche republiek, gegeven over het proces tegen Cicero, bespreekt hij den vierden brief van het derde boek aan Atticus, en toont aan dat de opgaven van Plutarchus en Dio over de grens der verbanning overeenstemmen en dat ook in dien brief sprake is van het verbeterd wetsontwerp, zoodat voor *quadringenta*

aldaar *quingenta* moet gelezen worden. De spreker meent dat ook de zinscheiding eenige verbetering behoeft. Daarna vestigt hij de aandacht op de *Noctes Atticae*, XX, 1, en stelt eenige tekstveranderingen voor in § 6, 13, 16, 19, 22 en 40.

Op de eerstgenoemde plaats, waar de spreker *trecentesimo quintoque anno* had voorgeslagen, wordt de gewone lezing *trec. quoque anno* door de heeren Goudsmit en de Wal verdedigd. In verband met het voorgaande meenen zij, dat Gellius zich hier met eene tijdsopgave in ronde getallen kon vergenoegen, en nemen *quoque* als *coniunctio*, ook. De spreker beweert dat *trecentesimo anno* een bepaald jaar, het driehonderdste na de stichting der stad beteekent en onmogelijk hier kan geduld worden, waarom altans *trecentis annis*, zooals de heer Brill wilde lezen, noodig zoude zijn. Hij meent dat Gellius in plaats van *quoque* ook liever *enim* of *quippe* geschreven zou hebben, hetgeen in den samenhang beter te pas kwam.

De heer van Herwerden heeft bezwaar tegen *trecentesimo quintoque* om de ongewone verbinding van het kleinere met het grootere getal, en vraagt, of de spreker een soortgelijk voorbeeld uit Gellius kan aanvoeren. De spreker bedankt voor de opmerking en zal dit punt nader onderzoeken.

In § 19 wordt de gewone lezing *brevissimo laniatu* door den heer Goudsmit verdedigd uit de woorden der wet en door vergelijking met onze spreekwijs: korte wetten (metten?) met iemand maken. Dezelfde stelt voor om in § 34 *talionis* niet, zooals in vele uitgaven gedaan is, wegtelaten; maar te schrijven: *talionis quoque metu* cet.

Op de vraag van den voorzitter verklaart de spreker zich nu bereid om zijne twee gelijksoortige bijdragen vereenigd voor de Verslagen der afdeeling aan te bieden.

Daarop wordt het woord gegeven aan den heer de Geer. Zijn onderwerp is het door de Romeinsche rechtsgeleerden gegeven onderwijs. Hij betoogt, dat dit al op het eind der republiek meer was, dan het toelaten van jongeren bij de consultatien en adviezen. Servius, Labeo, Sabinus, Proculus, Pegasus en vele andere Icti hebben bepaald onderwijs in hun

vak gegeven. Daaruit is een groot deel der juridische letterkunde gevloeid, verscheiden verzamelingen van *quaestiones* en *disputationes*, de *digesta* van Celsus, de *notae* op sommige geschriften. De *institutiones* van Gaius en het *enchiridion* van Pomponius waren handleidingen voor het voorbereidend onderwijs der rechtsstudie. Het eerstgenoemde schijnt bij voorkeur voor vreemdelingen bestemd te zijn geweest. In de twee eerste eeuwen n. C. kan er evenwel geen sprake zijn van iuridische gehoorzalen en de *stationes ius docentium* bij Gellius worden ten onrechte daarvoor gehouden. Op het eind der tweede eeuw kreeg dit onderwijs meer vaste vormen, maar het duurde nog lang eer te Rome, te Konstantinopel en te Berytus van staatswege onderwijs in de rechtswetenschap gegeven werd.

De heer Goudsmit verklaart geheel intestemmen met het gehoorde en voegt daaraan eenige opmerkingen toe. Hij wijst vooreerst op de adviezen door jongere rechtsgeleerden aan ouderen en meer ervarenen gevraagd, waarop in sommige fragmenten het woord *rescripsit* wijst, dat dan beteekent: NN. heeft geantwoord aan een vroegeren leerling; vervolgens op de *disputatio fori*, waarin hij een onderhoud tusschen leeraars en leerlingen ziet. Dat de *institutionum commentarii* van Gaius onvolledig zijn, bewijst juist dat ze bestemd waren tot een leerboek, waarbij de leeraar het ontbrekende aanvulde. Hetzelfde geldt van de *commentarii ad edictum* van Ulpianus, in welke deze kritiek uitoefende op het edikt. Eindelijk wijst de heer Goudsmit op § 42, l. 2 D. de Orig. iuris, alwaar op het einde gelezen moet worden: *cuius scriptura pro ipsorum quoque memoria habetur*.

De heer Dirks vraagt of de dormant van de Hollandsche munt, welke van Swinden gezien heeft, en een onder Karel V te Parijs geverifieerd standaard-gewicht, door denzelfden vermeld, ook met de bezittingen van het Kon. Nederl. Instituut op de Akademie zijn overgegaan. De secretaris neemt op zich daaromtrent onderzoek te doen.

De heer Veth biedt de zesde aflevering van Insulinde voor de boekerij aan.

Bij de commissie voor de overblijfselen der oude vaderlandsche kunst zijn volgens opgave van den heer Leemans ingekomen, van den directeur der registratie en domeinen in Limburg bericht over den aanstaanden verkoop en slechting van het fort St. Pieter bij Maastricht; van den hoofd-ingenieur van de waterstaat in Noordholland bericht over de slooping van de R. K. kerk en pastorie te Bovenkarspel; van den heer F. W. van Eeden een photogram van een schouwsteen uit de 16de eeuw, in een oud gebouw te Haarlem; van den burgemeester van Wonseradeel bericht over het te sloopen kerkje der hervormde gemeente te Idsegahuizen; van het kerkbestuur te Windesheim bericht, dat de zerk van Dirk van Herxem naar de kerk overgebracht en daar ingemetseld is; van den heer J. C. Frederiks te Oostkapelle bericht over Delftsche tegels in een woning aldaar.

Geen der leden verder het woord verlangende, wordt de vergadering gesloten en tot de maand September verdaagd.

GEWONE VERGADERING

DER AFDEELING

TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE
WETENSCHAPPEN.

GEHOUDEN DEN 12^{den} SEPTEMBER 1870.

Tegenwoordig de heeren : A. RUTGERS, J. HOFFMANN, N. BEETS,
C. LEBMANS, W. G. BRILL, G. H. M. DELPRAT, H. VAN HERWERDEN,
H. J. KOENEN, G. DE VRIES, AZ., W. C. MEES, M. J. DE GOEJE,
J. A. C. VAN HEUSDE, A. KUENEN, C. M. FRANCKEN, P. J. VETH,
B. H. C. K. VAN DER WIJCK EN J. C. G. BOOT.

Bij afwezigheid van den voorzitter en den onder-voorzitter wordt de vergadering geopend en geleid door den heer Rutgers.

Het proces-verbaal van het verhandelde op de vergadering der afdeeling in de maand Juni wordt gelezen en vastgesteld.

Daarop leest de secretaris een brief van het bestuur van het Bataviaasch genootschap van kunsten en wetenschappen, geschreven te Batavia, 25 Mei van dit jaar, waarbij de voorlichting der afdeeling wordt ingeroepen tot verklaring van een aantal opschriften in de Kawitaal, van welke typographische afdrukken vervaardigd zijn, om die onder de oogen van deskundigen te brengen. Er wordt besloten een afschrift

van dien brief met het daarbij gevoegd exemplaar van de vermelde opschriften in handen te stellen eener commissie, met uitnoodiging daarover verslag uittebrengen. Tot leden van die commissie worden benoemd de heeren Kern, Roorda en Veth, met de bevoegdheid om zich van de medewerking van den heer B. F. Matthes, correspondent der afdeeling, thans met verlof in het vaderland zich bevindend, te verzekeren.

Op eene vraag van den heer Delprat of dit niet kopijen zijn van de opschriften op koperen platen, die door Camper uit Indië zijn medegebracht en in het bezit van Hamaker geweest zijn, en die denkelijk te Leiden te vinden zijn, antwoordt de heer de Goeje, dat die platen in de bibliotheek der Leidsche hoogeschool bewaard worden, maar Cingaleesch schrift bevatten.

De heer Brill deelt zijne denkbeelden mede over den waren grond der achterdocht, die hier te lande tegen den hertog Lodewijk van Brunswijk Wolfenbützel heeft bestaan en diens ontslag als veldmaarschalk der republiek in 1784 veroorzaakt heeft. Hij bestrijdt de gewone meening, dat men den hertog verdrongen heeft om den stadhouder te grieven en van steun te berooven, daar de tegenstanders van den hertog eerlijke staatslieden waren en onder hen, men denke aan Rendorp, van Bleiswijk, van Lijnden, enz. ook vrienden van Willem V en van het huis van Oranje gevonden werden.

De grond der achterdocht was een ander. De hertog was in 1749 van het Oostenrijksche hof herwaarts geroepen en bleef daaraan zeer gehecht. Aan Oostenrijk hadden de Mogendheden de Spaansche Nederlanden opgedrongen. Zij zouden niet gaarne gezien hebben, dat de keizer zijn gebied in Duitschland uitbreidde. Intusschen bleef dit voortdurend des keizers wensch, en eene schikking, waarbij de zuidelijke Nederlanden met de noordelijke onder de souvereiniteit van den prins van Oranje vereenigd waren geworden, zou aan Josef II lief zijn geweest, mits hij in de aanwinst van eenig ander gebied vergoeding had kunnen vinden. De Prins kan niet afkeerig van die vermeerdering van aanzien en macht geweest zijn, en de hertog zal hem daartoe zijn bijstand hebben aan-

geboden. Maar het plan vond tegenstanders in de regeering van Amsterdam en in de Staten van Holland, die niet belust waren op Vlaanderen en Antwerpen.

Deze mededeeling lokte een paar opmerkingen van de heeren Delprat en Leemans uit. De eerste gelooft dat de spreker oorzaken, die tot den val van den hertog medegewerkt hebben, over het hoofd gezien of onvermeld gelaten heeft. Als zoodanige noemt hij de vijandschap der van Harens. Ook gewaagt hij van de ongunstige oordeelvelling van den erfprins, later koning Willem I.

Naar aanleiding dezer opmerking spreekt de heer Brill over de staatkunde der van Harens, die hij bij hunne aansluiting aan de Doelisten als gevaarlijk beschouwt. Wat het oordeel van Willem I aangaat, als deze de geschiedenis van zijn eigen huis gekend heeft, dan kan hij den hertog niet ongunstig beoordeeld hebben, of heeft hij diens staatkunde alleen afgekeurd, omdat zij geen doel heeft getroffen.

Op de vraag van den heer Leemans of de hertog niet vooral gehaat was, omdat hij onze zeemacht verwaarloosde, antwoordt de spreker dat dit feit buiten bedenking is. Maar niets was natuurlijker dan dat de hertog, die geen oorlog tegen Engeland wenschte, omdat Engeland met zijne plannen instemde, niet voor eene sterke zeemacht ijverde.

Op de vraag van den voorzitter of de spreker zijne mededeeling voor de verslagen bestemd heeft, geeft deze een ontkennend antwoord. Hij zal echter den secretaris in staat stellen om een uitvoerig overzicht van het gesprokene in het proces-verbaal optenemen.

De secretaris meldt, dat onder de oude maten en gewichten bij de Akademie berustende, de twee door den heer Dirks in de vorige vergadering opgegeven voorwerpen niet gevonden worden.

De heer Leemans deelt schriftelijk mede, dat bij de commissie voor de overblijfselen der oude vaderlandsche kunst zijn ingekomen berichten van de heeren G. J. Rink, pred.

te Bathmen en J. A. van Krieken, pred. te Rijswijk in Gelderland over nieuw ontdekte muurschilderingen in de hervormde kerken hunner gemeenten; van den heer J. J. Smits te Nijkerk op de Veluwe over sporen van muurschilderingen in de kerk aldaar ontdekt; van den heer A. Aldenhuijzen te Volkel gem. Udel de schets van een daar gevonden munt; van den heer van der Veen, pred. te Waalwijk, bericht over de te Sprang ontdekte doopvont; van den heer F. C. W. Hopman te Amsterdam over muurschilderingen voor ongeveer twintig jaren in de kerk der hervormde gemeente te Weesp ontdekt; van den burgemeester van Apeltern over twee uit de Maas gehaalde zilveren zegelstempels en een zilveren kettingje; van den heer ingenieur R. Hoogeboom te 's Hertogenbosch over een oud zwaard in de Diese gevonden; van den Minister van binnenl. zaken een bestek van ontmantelingswerken te Breda en vier photogrammen van te Vlissingen gesloopte rijksgebouwen.

De heer Veth biedt de zevende aflevering van Insulinde voor de boekerij aan.

Daar geen der leden verder verlangt iets medetedeelen, wordt de vergadering gesloten.

OVER DEN GROND DER ACHTERDOCHT

TEGEN

HERTOG LODEWIJK ERNST VAN BRUNSWIJK WOLFENBUTTEL,

TUSSCHEN 1749 EN 1784 IN DEN DIENST DER VEREENIGDE NEDERLANDEN.

BIJDRAGE VAN DEN HEER **W. G. BRILL.**

Hoe, in deze dagen nu wij vol zijn van den indruk, dien de vreeselijke oorlogsberichten op ons maken, op eenige aandacht te rekenen, waar de spreker het woord te voeren heeft, zoo als het past binnen de wanden eener Akademiezaal? Toch hoop ik op een weinig belangstelling van uwe zijde. M. H.! op grond hiervan, dat mijn onderwerp aan de geschiedenis ontleend is. Immers van de geschiedenis van vroeger eeuw is, wat wij beleven, slechts de voortzetting, en wij begrijpen dus beter wat wij zien gebeuren, naarmate wij, wat vroeger geschied is, beter kennen. Bovendien vlei ik mij, dat onze beschouwing strekken zal om ons een dankbaren en geruster blik te doen slaan op den tegenwoordigen toestand van ons vaderland.

Ik heb mij voorgenomen te handelen over den grond der achterdocht, die zich bepaaldelijk sedert het jaar 1781 geopenbaard heeft tegen den grooten raadsman van Prins Willem V, den Hertog L. E. van Brunswijk Wolfenbittel.

Gemeenlijk, zoo schijnt het, maakt men zich van den tegenstand, dien de Hertog heeft moeten ondervinden, deze voorstelling, dat de tegen hem geopenbaarde achterdocht slechts geveinsd is geweest. De tegen den Prins of zijnen invloed ingenomen staatspartij, zoo oordeelt men, zag in, dat zijne

Hoogheid aan dien raadsman zijne voornaamste kracht ontleende. Men wilde den Vorst van Oranje krachteloos maken. Wat was dan raadzamer, dan dat men hem van zijnen steun trachtte te berooven? Zoo zou hij ongewapend staan tegenover de bestrijders van zijnen invloed en zijn gezag.

Wanneer men het feit dus verklaart, maakt men zich, dunkt mij, de zaak al te gemakkelijk: zoo eenvoudig zijn in de geschiedenis de feiten niet: eene verscheidenheid van oorzaken werkt steeds samen om een zeker gevolg te weeg te brengen, en zou in het geval van den Hertog van Brunswijk, deze geen inderdaad gegronde aanleiding tot den tegenstand gegeven hebben? Zou hij blootelijk om zijne verdiensten jegens den Prins in het algemeen, om den trouwen dienst, welken hij dezen bewees, het doelwit der bestrijding geworden zijn? O neen! zeggen degenen, wier gevoelen ik aan bedenking onderhevig acht: de Hertog had eene tegenpartij aan het Hof zelve; zijne tegenstanders onder de Aristocratie des lands en onder het volk vonden een geheime medewerking bij sommigen in den Hofkring, welke de groote heer, die 'sPrinsen oor alleen scheen te hebben, door zijne hooghartigheid en andere voor hunne ijdelheid kwetsende hoedanigheden tegen zich ingenomen had.

Maar zoo ware er toch altijd geen degelijke grond voor de achterdocht in eenig ernstig streven van den Hertog zelve voorhanden geweest en zou de tegenstand immer het gevolg van zuiver kwaadwillige berekening van de zijde van 'sPrinsen vijanden geweest zijn, die slechts bij de als het ware huiselijke oneenigheden van het Hof eenige baat zouden gevonden hebben. Maar zoo roekeloos boosaardig is het mij niet mogelijk zelfs het gros van 'sHertogs tegenstanders te denken. De volstrektelijk boozen, die volgens Aristoteles in de Tragedie niet geduld worden, zijn ook in de geschiedenis schaarsch, en wie zich de mannen van de tweede helft der achttiende eeuw in ons vaderland als zoodanig voorstelde, zou voorzeker te kort doen aan hunne braafheid en eerlijkheid. Wanneer ik het drijven van dien tijd gadesla, bespeur ik over het algemeen een oprecht streven om het vaderland weder tot de hoogte van vroegere macht en roem te verheffen, en door afschaffing van misbruiken en verbetering van

bestaande gebreken eene eeuw van heil in te wijden. Het dweepen met den oorspronkelijken adel des menschen en met de onbeperkte machtsvolkomenheid des volks was in dien tijd vrij wat verschoonbaarder, dan in den onzen. Onze grootouders hadden de Fransche revolutie nog niet gezien, en zoo het Goddelijke wereldbestuur der menschheid in die gebeurtenis iets te ervaren gegeven heeft, zouden wij dan van de Nederlanders der achttiende eeuw vorderen, dat zij, zonder die ervaring, tot een inzicht gekomen waren, hetwelk onze tijdgenooten, met die ervaring, nog niet eens algemeen genoeg schijnen opgedaan te hebben? Dit ware een eisch, die inderdaad gruwelijk verdient genoemd te worden, daar hij de noodzakelijkheid der gebeurtenissen, uit welke de geschiedenis bestaat, ontkent, en de ervaring, die alleen vruchtbare lessen geeft, onnoodig schijnt te achten.

Om deze reden derhalve reeds, dat wij zulk een boos opzet, als een tegenstand zonder wettigen grond zou geweest zijn, niet aan onze landgenooten van die dagen mogen toeschrijven, meen ik die gemakkelijke en al te eenvoudige verklaring van het feit te moeten wraken. — Maar ook het karakter der personen, wier optreden het eerste sein tot dien tegenstand gaf, verbiedt ons ten eenenmale die meening te koesteren. Het was de Regeering van Amsterdam, vertegenwoordigd onder anderen door den burgemeester Rendorp, die zich in Juni, 1781, met den hoogsten ernst tot den Prins wendde, om zijne Hoogheid te smeeken, zoo hij de liefde van de natie behouden wilde en zijne stelling in de Republiek niet onmogelijk wilde maken, den Hertog uit zijnen dienst te verwijderen. En de Raadpensionaris van Bleiswijk, getuige van die plechtige handeling, ondersteunde hare strekking met de verklaring, dat de invloed des Hertogs menigmaal een beletsel was voor zijne vaderlandlievende bedoelingen. Wie nu kan met eenigen schijn van waarheid aan Rendorp, den schrijver der Gedenkschriften, en aan Bleiswijk den toeleg toeschrijven om den Hertog te verwijderen, alleen ten einde den Prins zijnen voormuur tegen den aanval dergenen, die zijne macht wilden besnoeien of ondermijnen, te ontnemen? Ja, maar, zegt men, die mannen waren een speelbal in de handen van anderen. Ook dit voldoet mij niet: mij is het

onmogelijk mij de genoemde staatslieden, met zooveel achtbare personen, als zij vertegenwoordigden, of zoo huichelachtig of zoo dom voor te stellen. — En nog een ander staatsman hief omstreeks denzelfden tijd de vaan van den tegenstand tegen den Hertog op. Ik bedoel den heer van Lijnden, die, te voren gezant der Staten-Generaal in Zweden, benoemd was geworden tot gezant te Weenen. Deze nu, na eerst die betrekking te hebben aangenomen, vond bij nadere kennisneming van hetgeen in die betrekking van hem zou gevergd worden, geene vrijheid om haar te aanvaarden, en gaf in een openbaar gemaakten brief niet onduidelijk te kennen, dat zoolang als de invloed van den Hertog gold, het hem onmogelijk zijn zou 'slands belangen op dien post te dienen.

Zoo komen wij er toe om den grond der achterdocht en des tegenstands niet in deze of die hoedanigheid van des Hertogs persoon te zoeken, noch in den dienst door hem in het algemeen aan den Prins bewezen, maar in zijne staatkunde en wel bepaaldelijk in verband met het Hof van Oostenrijk. — Doch wat spreek ik hier van zoeken? Wel voelen wij bij de beschouwing van eenig historisch tijdperk vragen in ons oprijzen; maar het antwoord op zulke vragen te zoeken en te willen vinden is een slechte waarborg voor de juistheid der oplossing, die men geven zal. Uit de onbevooroordeelde beschouwing van het tijdperk moet het antwoord zich van zelf aanbieden, en wat ik aan uw billijk oordeel ga onderwerpen, heeft zich dan ook bij mij uit de studie der geschiedenis ongezocht ontwikkeld.

Het is duidelijk, dat de staatschgezinden en patriotten Prins Willem V denzelfden toeleg toeschreven, van welken zijne voorzaten van ouds verdacht waren geworden, met name, de begeerte om zich en zijn Huis een meer verzekerde stelling in de Republiek, eene minder beperkte macht, een werkelijk gezag, ja, de soevereiniteit te verschaffen. En den Prins tot de bevrediging van die begeerte te willen brengen, daarvan was het, dat de Hertog beschuldigd werd. Uit de talrijke pamfletten, indertijd tegen hem uitgekomen, haal ik ten bewijze enkele plaatsen aan.

In een gedicht, te vinden in *Stukken raakende den Hertog L. v. Brunswijk*, D. VI, No. 3, ter stadsbibliotheek te Utrecht, lees ik:

Dit monster zocht voor Judas loon
 De Prins te zetten op den troon,
 En door den Britschen *King* gesteven
 Hem Gravenmagt in hand te geeven.

In een ander vers, getiteld *Luzifer in zijn biegtstoel* (p. 8), spreekt Louis:

... Na! ik ging de prins wijs maaken,
 Hoe dat hij het aanleggen moest,
 Om aan de Graaflijkheid te raaken.

In een tooneelstuk, *Butillus of de Verrader des rijks gestraft* (treurspel in 3 bedrijven, 1784), zegt Butillus in het eerste tooneel:

.... 't was mij te doen ...
 Om u den scepter met de Rijkskroon op te dragen,
 Om u te zetten in het hooge staatsbewind,
 Waarin zich een monarch op 't hoogst genoeglijk vindt.

In de genoemde verzameling vindt men voorts eene lijst der Prinsgezinden, welke bij de wereld bekend staan voor lievelingen van de uitgebannen dikke Louis (het stuk is van den tijd na 1784) en *kuypers om den graafelijken Hoed*."

Ook enkele prenten geven duidelijk genoeg te kennen wat men den Hertog te laste leide. Op de titelplaat van een pamflet, getiteld *Aanspraak aan Willem V, door Harmodius Friso*, ziet men iemand bukken naar eenige boeken, op den grond verspreid: op een daarvan leest men: *Correspondentie met Engeland*, op een ander: *plan na de souvereiniteit*. — Zoo bracht men des Hertogs vermeende verstandhouding met Engeland met zijn voornemen om den Prins een soeverein gezag te doen verwerven, in verband. — Een andere prent is mij voorgekomen (in de verzameling van den heer Nijland te Utrecht), voorstellende keizer Joseph II, gezeten in een kinderstoel, die voortgetrokken wordt door 's Keizers Minister te Brussel, Belgiojoso, en voortgeduwd door Hertog Lodewijk van Brunswijk. Hier ziet men, hoe men dezen staatsman als dienstbaar aan de inzichten van den Keizer voorstelde. Zou dan, dus vragen wij reeds hier, de verheffing van den Prins

tot hooger waardigheid deel hebben uitgemaakt van een plan ter bevordering van 's Keizers belangen, waartoe de Hertog zijnen invloed zou geleend hebben?

Waar 's Prinsen voorzaten een onafhankelijke stelling aan het hoofd van den Staat in het oog hadden, begrepen zij steeds die door tusschenkomst van eene bevoegde Mogendheid te moeten erlangen.

Wat was het, dat Prins Maurits het sluiten van een bestand met zooveel heftigheid deed tegenwerken, en hem niets deed ontzien om in 1621 den oorlog weder te doen ontbranden, — wat anders dan het streven om Spanje door den oorlog, die, te gelijk in Duitschland ontstoken, zijnen neef van de Palts het hoofdbeleid des Rijks in handen moest geven, tot het aannemen van voorwaarden te brengen, waartoe voorzeker een titel des gezags over de Nederlanden, aan hem, Prins Maurits, te verleen, zou behoord hebben. Dat waren de *faveurs signalées*, waarvoor, volgens de mededeeling door den Aartshertog aan den Koning van Spanje, op grond van de openingen van mevrouw Tserclaes gedaan, vrede van den Prins van Oranje te bekomen zou zijn. Met de sterkste uitdrukkingen betuigde deze Prins, dat hij de soevereiniteit over de Nederlanden niet zou wenschen te aanvaarden; maar hij voegde er bij: op de voorwaarden, in der tijd aan zijnen vader, door de Staten gesteld. Op voorwaarden den Staten zelve op hooger gezag te stellen, dat was een andere zaak. Toch waren in oogenblikken van kalmer stemming de Staten er meer dan eens op gedacht geweest om Prins Maurits eenen landvorstelijken titel te verleen. Zij zouden oneindig liever gezien hebben, dat hij dien van hen had aangenomen, dan dat hem die ten spijt van hunne soevereiniteit door eene vreemde Mogendheid ware verleend geworden.

Wat het doel van Prins Frederik Hendriks staatkunde was, het wordt ons door Vondel verraden: als heer der Nederlanden, noord en zuid, met eenen titel door Spanje erkend, zietdaar hoe die dichter zich Frederik Hendrik droomt. Zoolang Richelieu staande bleef, moest de Prins met hem samenwerken; maar ware die minister gevallen, en had Spanje daarbij zijne rekening gevonden, tot in Frankrijk toe, waar zijne vrienden tot het gezag zouden gekomen zijn en Prins

Hendriks verwanten mede hun deel aan den buit zouden gehad hebben, zoo zou Spanje, erkentelijk voor een eervollen vrede, zich grootmoedig hebben kunnen betoonen jegens eenen Prins, die aan het hoofd stond van de best georganiseerde armee der wereld, en dien men derhalve te winnen had, zou er voor Spanje kans op rust en vrede zijn. Dat duchtten steeds de Staten van Holland en trachtte bepaaldelijk Amsterdam te keeren. Zou een diergelijke uitkomst immer bereikt worden, dan moest Amsterdams tegenstand, Amsterdams staatkundige macht gebroken worden. De macht ter zee was de voorwaarde van de grootheid en den rijkdom van den Staat. Maar het beleid der zeezaken was in handen van de Hollandsche en Zeeuwsche, voornamelijk van de Amsterdamsche heeren. Wel stonden die zaken onder de Admiraliteiten, welke Generaliteits-collegies waren; maar deze collegies stonden onder den invloed van de regeeringen en de aanzienlijke kooplieden der groote koopsteden, waar zij gevestigd waren. De gelden, door de Generaliteit onder de benaming van convoien en licenten geheven, werden alzoo een middel om de grootheid op te bouwen en de willekeur te stijven van de groote handelaars te Amsterdam en elders. Om daaraan een einde te maken, werd het denkbeeld geopperd om een permanent collegie ter admiraliteit op te richten te 's Gravenhage, en in Februari 1639 werd eene deputatie naar Amsterdam gezonden, door de Staten-Generaal afgevaardigd, met den geduchten heer van Sommelsdijk aan het hoofd, ten einde Amsterdam, gebukt onder het haar opgelegde wicht van grieven, eindelijk het hoofd te doen buigen. De poging werd toen beschaamd: zij stuitte af op de kalme en hoogst beleefde vastheid der Amsterdamsche burgemeesters; maar de eigenlijke zege van de staatkunde van Amsterdam bracht nog in hetzelfde jaar de slag bij Duins. Deze mag ruim zoozeer een triomf op de binnenlandsche tegenpartij van Amsterdam en Holland, als op Spanje en de geheime raadslagen van koning Karel I van Groot-Britannië geacht worden. Immers nu bleek, en Prins Frederik Hendrik zag zich genoopt dit zelf op het ondubbelzinnigst (in zijne *Mémoires*) uit te spreken; nu bleek, wat, in tijden van eigenlijken nood, de invloed en de opofferingen van de particuliere kooplieden vermochten

om een vloot te water te brengen, als door de gewone mid- delen van den Staat, niet gesteund door lieden, die hunne eigene zaak wisten te behartigen, nimmer zeil- en strijdvaar- dig zou geraakt zijn.

Wat Willem II tegen Amsterdam bestaan heeft, behoef ik het te vermelden? Maar minder bekend is, wat de jonge Vorst, bij voortgezette oorlog met Spanje, in bondgenoot- schap met zijnen zwager, den grooten Keurvorst van Bran- denburg, zou hebben willen bereiken, ware Amsterdam een- maal gebroken geweest. Genoeg zij het hier te wijzen op de plannen van 's Keurvorsten grooten raadsman, graaf Georg Frederik van Waldeck, waartoe ook de vestiging van de heerschappij der Oranjes in de Nederlanden behoorde *).

En Willem III nu? Zijn er in 1672 geene oogenblikken geweest, dat hij de soevereiniteit uit de hand van zijnen oom Karel II van Groot-Britannië, ja misschien zelfs uit die van Lodewijk XIV zou hebben aangenomen, wanneer dit als een middel had mogen gelden om zijn ter nederliggend vaderland van den val op te heffen? Maar in het oog loopend was de worsteling, en als het ware de bedekte oorlog tusschen dezen Prins en Amsterdam gevoerd tot aan het jaar 1685. Toen ging, door de herroeping van het edict van Nantes, in de gefnuikte Hugenoten alle vat op de binnenlandsche zaken van Frankrijk voor ons verloren; toen werd door de om- standigheid dat een katholiek Vorst, bezoldigd afhangeling van Lodewijk XIV, den troon van Groot-Britannië beklom, een einde gemaakt aan den naijver tusschen dit Rijk en Frankrijk, die steeds tot het behoud van onzen Staat noodig was geacht. Daarom begreep Amsterdam: liever de Prins van Oranje, koning van Groot-Britannië, dan een Jakob II; mits de Prins mij, Amsterdam, waarborgen geve, dat voortaan mijne zelfstandigheid zal ontzien worden. De Prins achtte het stilzwijgend verdrag aannemelijk, en Amsterdam steunde hem met haar krediet in Engeland, waar hij zich anders noode zou hebben kunnen staande houden.

---

*) B. Erdmannsdörffer, *Graf Georg Friedrich von Waldeck*, Ein preussischer Staatsmann, im 17 Jahrh. Berlin, 1869. p. 282.

Sedert het Huis van Oostenrijk de Hertogen van Bourgondië in de heerschappij was opgevolgd, maakten de Nederlanden in de voorstelling der Mogendheden ééne monarchie uit. Die eenheid was door den opstand der Vereenigde Nederlanden gewelddadig verbroken. Was het nu, dat door de Mogendheden of ten minste door de Mogendheid, wie zulks in de naaste plaats toekwam, aan den Prins van Oranje een wet-tige rechtstitel werd toegestaan, dan sprak het van zelf, dat ten zijnen behoefte het Nederlandsche Rijk van Karel V, binnen engere of ruimere grenzen, herleefde.

In allen gevalle werden bij de verwezenlijking van dat denkbeeld Vlaanderen en het markiezaat van Antwerpen aan de noordelijke provinciën toegevoegd, en het bezit van deze voorheen ongeëvenaarde koopstad aan de dan niet meer gesloten Schelde werd tevens het middel om tegen Amsterdams overmacht op te wegen, en te gelijk aan deze stad het voorrecht, waardoor zij boven alle ernstige mededinging verheven was, te benemen, en haren overmoed te fnuiken. Vandaar juist dat de beide ter zee handelende provinciën, dat Zeeland en vooral Amsterdam, zoo beducht waren voor alle plannen van vereeniging met de zuidelijke Nederlanden of een deel daarvan. De verwezenlijking zou niets anders geweest zijn, dan de val van den regeeringsvorm, het verlies van het handelsvoorrecht, en de oplossing van het protestantsch en anti-monarchaal karakter der Republiek. Zouden al die goederen bewaard blijven, dan moest de voorloopige toestand in de zuidelijke Nederlanden bestendig worden; op die gewesten moest als het ware beslag gelegd blijven; eene Mogendheid of Vorst moest daar heerschen, die zich den dwang, door de Republiek der Vereenigde Provinciën opgelegd, liet welgevallen.

Tot in de jaren 80 der achttiende eeuw toe was die gedwongen, onnatuurlijke toestand der zuidelijke Nederlanden bestendig, en wat men de Belgische questie zou kunnen noemen, die zelfs in de stadhouderlooze tijdperken rijkelijk hare bezwaren aan Hollands bewind had opgeleverd, deze questie was naar den wensch van dit bewind tot dusverre voor eene bedenkelijke oplossing behoed gebleven. En zou dan waarlijk nog in die late dagen onder den zwaksten der Oranjevorsten de droom der eer- en heerschzucht zijner voor-

zaten verwezenlijkt, en daarmede de zenuw der Republiek verlamd en 's Prinsen betrekking tot de Staten volkomen van aard veranderd worden? Voor deze vrees scheen grond te bestaan, en vandaar, dunkt mij, de felle tegenstand tegen den Hertog, in de eerste plaats van Amsterdam, van het oude Amsterdam der Republiek, dat den grondslag van haar bestaan in gevaar achtte.

Toen, namelijk, de verklaarde oorlog tegen Engeland geenerlei ernstige toerusting van onze zijde ten gevolge scheen te hebben, en wij werkeloos bleven tegenover de slagen, met welke de Engelsche scheepsmacht onzen zeehandel trof, en dat in een tijdsgewricht dat een krachtig medewerken met Frankrijk en een vertrouwelijk aansluiten aan de Noord-Amerikanen (eene staatkunde, welke in den gegeven toestand meer dan gewettigd was) Engeland ten val scheen te kunnen brengen, — toen, zeg ik, het beleid der zaken zich zoo jammerlijk voordeed, trachtte men de oorzaak op te sporen. En wat trof men aan? Aan de zijde van den Prins een boven allen uitstekend staatsman en legerhoofd, die van Zijne Hoogheid niet week, en zonder wiens raad niets besloten noch verricht werd; een man van eenen rang, die hem, met de regeerende geslachten van Oostenrijk en Groot-Britannië verwant, als het ware tot den eersten edelman van Europa maakte, en daarbij van eene bekwaamheid, welke hem tot zelfs bij de Fransche gezanten toe ontzien deed zijn, en hem in staat gesteld had om zich een reeks van jaren met eere in zijne zoo kiesche betrekking aan het Haagsche Hof te handhaven. En die man was een vreemdeling... Hoe kon een vreemdeling met eenige mogelijkheid partij trekken voor de beginselen van onzen Staat, die in gevaar waren? Hoe van een Vorst, opgevoed aan het keizerlijk Duitsche Hof, eene thans volstrekt noodige sympathie voor den Hollandschen handelstand te verwachten? Die sympathie had men, helaas! niet bij de Vorsten van Oranje gevonden. Van den goeden Willem V zou men zich die misschien mogen beloven, zoo zijn Hollandsch hart slechts niet bedorven werd, en de smeekstem van het bedreigde vaderland zijn oor slechts kon bereiken. Vandaar een ernstig beroep van de regeering van Amsterdam, door den Raadpensionaris van Holland ondersteund, op het hart van

den Prins, dat hij den Hertog, wien men voor het overige in zijne eer liet en boven de aantijgingen van onbevoegden verheven erkende, van zijnen persoon verwijderen zoude.

Maar er was meer. Des Hertogs persoon en dienst waren door 'sPrinsen vader aan het Oostenrijksche Hof als het ware afgedwongen, en het liet zich denken, dat hij de nieuwe betrekking eerst aanvaard had na zich alvorens met de Keizerin te hebben verstaan, vervuld met het groote denkbeeld om zich aan de hooge staatkunde te wijden en de belangen van het aanzienlijkste Vorstenhuis van Europa te 'sGravenhage, nog altijd een middelpunt der diplomatie, te dienen. Kon de bevordering van het belang van het Huis van Oranje, hetwelk hem ten slotte als het wezenlijk belang der Republiek voorkwam, als een bestanddeel van de wereldomvattende plannen der Oostenrijksche dynastie opgevat worden, dan was zijn werkkring te 'sGravenhage boven alle dubbelzinnigheid verheven. Wel nu, om zijne taak dus op te vatten, daartoe had de Hertog aanleiding en grond.

Welke toch waren de droomen der Oostenrijksche staatkunde, droomen, die Maria Theresia's zoon Keizer Joseph II na zijn moeders dood stouter dan vroeger kon trachten te verwezenlijken? Oostenrijk moest het hoofd worden der Westersche Christenheid, en daartoe te Rome heerschen. Dit denkbeeld werd gevoed door Katharina II, onder beding dat men haar als het geroepen hoofd der Oostersche Christenheid, te Constantinopel zou laten heerschen. Maar zouden de andere Mogendheden de verwezenlijking van zulke plannen dulden? Wat Frankrijk aanging, sinds 1756 was Oostenrijk met dat Rijk bevriend, en de vriendschap scheen bevestigd door het huwelijk van 's Keizers zuster met den Koning van Frankrijk, op wiens geest men rekenen kon dat de bekwaamheid en de bekoorlijkheid van Marie Antoinette een onwederstaanbaren invloed zou hebben, waar zij de staatkunde van haar Huis, van hare vereerde moeder en haren schitterenden broeder zou dienen. Maar Pruisen? Hoe den ervijand van Oostenrijk te bezweren? Slechts door kracht en geweld kon Joseph eenen Frederik II tot rede brengen. Daartoe was het noodig, dat hij Oostenrijks macht in Duitschland versterkte, opdat de Keizer eindelijk eens in zijn eigen Roomsche Rijk de

machtigste zijn mocht. Dit naastliggend doel kon bereikt worden, wanneer Beieren aan Oostenrijk toeviel. Zoo erlangde deze Mogendheid niet alleen uitbreiding en afronding van haar gebied in Duitschland, maar, vooral, de jaloezij tusschen de beide katholieke Mogendheden in het Rijk, wier naijver steeds vat aan Oostenrijks vijanden buiten en binnen het Rijk gegeven had, zou op die wijze komen op te houden. Maar hoe? Door minnelijke schikking met de Beiersche vorsten, die gemakkelijk genoeg te winnen waren. Elders kon hun ruimschoots vergoeding gegeven worden, — en hier lag de ruil der Oostenrijksche Nederlanden tegen Beieren voor de hand. Die Nederlanden waren in 1713 aan Oostenrijk opgedrongen. Toen wilde men juist voorkomen, wat Oostenrijk begeerde: Oostenrijk moest in Duitschland niet te sterk wezen. Daarom voegde men aan deze Mogendheid de gift der Nederlanden toe, die haar als een deel van de Spaansche erfenis en als het erfland van het Bourgondisch-Oostenrijksche Huis schenen toe te komen, en tevens zouden strekken om haar veeleer te verzwakken dan te versterken. Met eenen ruil van de zuidelijke Nederlanden tegen Beieren konden de Zeemogendheden vrede hebben. Immers bleven die Provinciën aldus, onder een voor haar weinig te duchten heer, aan de hebzucht van Frankrijk onttrokken, en al viel den Vorst uit het Beiersche Huis ook de vervulling van den droom van Karel den Stouten ten deel; al kreeg hij den titel van Koning van Bourgondië, hij zou de voorwaarden moeten onderteekenen, onder welke Oostenrijk die bezitting had moeten aanvaarden.

In het jaar 1778 meende Joseph II de verwezenlijking van het geliefkoosde denkbeeld nabij te zijn. Reeds had hij een deel van Beieren bezet, toen Frederik II, hem den oorlog-verklarende en wederom door zijn leger de bekende wegen van Bohemen latende inslaan, Josephs moeder tot het sluiten van den vrede van Teschen dwong, die den jeugdigen Oostenrijkschen Vorst noopte zijne plannen te verdagen. Want opgeven deed hij ze niet. 's Keizers denkbeeld bleef, de zuidelijke Nederlanden, die nog in 1792 door de Oostenrijksche ministers een kankerachtig lid, hetwelk onvermijdelijk het verderf van het gansche staatslichaam medebracht, genoemd werden, op de eene of de andere wijze van de hand te doen

en daarvoor vergoeding te bekomen in Beieren. Doch hoe handelde Joseph in België zelf? Hoe gedroeg hij zich tegenover de staatslieden in Holland, die zoo heftig tegen den Hertog van Brunswijk waren opgetreden? Wanneer er iets waar is van hetgeen wij vermoeden, dat die staatsdienaar te 's Gravenhage de Oostenrijksche plannen in de hand werkte, dan had keizer Joseph vóór alle anderen reden om krachtig ter verdediging van den Hertog op te komen. Dit echter deed Joseph niet; integendeel terwijl Pruisen en Denemarken vertoogen, trouwens zwak genoeg, ten behoeve van den Hertog bij de Staten-Generaal inleverden, deed Oostenrijk zulks niet. Doch bij het minste nadenken ziet een ieder lichtelijk in, dat, zoo de Hertog inderdaad duchten moest van te innige verstandhouding met Oostenrijk verdacht te worden, eene tusschenkomst des Keizers ten zijnen behoeve juist als een bewijs van de gegrondheid dier verdenking zou zijn uitgelegd geworden. Neen! de Oostenrijksche diplomatie zweeg bij deze gelegenheid, evenzeer als de Engelsche, welke evenzeer vreezen moest dat wat zij ten voordeele van den Hertog zeggen mocht, als bezwaar tegen hem zou worden aangewend.

Maar trad er dan al geen keizerlijk gezant op, de Keizer toonde op eene andere wijze zijne deelnemiag in hetgeen er in Holland gebeurde. Hij begaf zich in persoon naar Amsterdam, voorzeker verwachtende, dat gelijk zijne verschijning aan sommige Hoven van Europa, te Petersburg, te Parijs, de gemoederen van grooten en geringen verrukt had, zij alzoo ook haren medesleependen invloed op de heeren van Amsterdam niet zou missen. In de koopstad, die zich zoolang de Republiek gebloeid had, de groote tegenstandster van monarchale aanmatiging betoond had, put hij al de hulpbronnen zijner beminnelijkheid uit, ontziet zich niet den regenten vleierende plichtplegingen te maken en onderhoudt zich voor allen met burgemeester Rendorp, den man, die aan het hoofd der deputatie gestaan had, wier doel was geweest den Hertog den voet te lichten. Deze vertooning ging gepaard met eene verklaring van zijn voornemen om de traktaten betreffende zijne Nederlanden ongeschonden te bewaren, eene verklaring alleszins geschikt om Amsterdam gerust te stellen en in te nemen. Hoe deze handelingen anders uit te leggen, dan als

voortgesproken uit de zucht om door betoon van zijne hooge genade in Amsterdam het bolwerk te overrompelen, hetwelk zich tegen de uitvoering zijner plannen met België verzette?

Welk eene uitwerking Keizer Joseph's verklaring betreffende de traktaten maken moest, laat zich begrijpen, wanneer men bedenkt, dat de Regeering der Oostenrijksche Nederlanden de traktaten tusschen haar en de Republiek als vervallen beschouwde. In een rapport van 1766 aan de Keizerin zegt Kaunitz: »Ons staatkundig stelsel tegenover de Republiek der Vereenigde Provinciën is in zeker opzicht onmogelijk te bepalen: zonder dat wij de oude traktaten tusschen ons en de Republiek formeel hebben opgezegd, zien wij ons niettemin door het voorbeeld, hetwelk de Staten-Generaal ons in 1756 hebben gegeven, toen zij ons den bijstand weigerden, welken die traktaten ons verzekerden, het recht gegeven om ons te gedragen alsof zij nooit bestaan hadden, en het belang niet alleen der (Oostenrijksche) Nederlanden, maar ook van de Monarchie in het algemeen vereischt, dat men zich wachte met de ministers der Republiek in onderhandeling te treden, hetzij om onze oude verbintenissen weder aan te knopen, hetzij om nieuwe van welken aard ook aan te gaan" *).

De poging echter, om de welwillendheid der Amsterdamsche regenten te winnen, mislukte, dank der onverzettelijkheid van de beginselen dezer heeren. De kunstgreep van den eersten Vorst der Christenheid stuitte af op hunne burgerdeugd. En toen die Vorst den tijd gehad had om dit op onmiskenbare wijze gewaar te worden, veranderde hij gansch en al van taktiek. Hij veroorloofde zich eene daad, die de scherpste tegenstelling vormde met zijne vroegere verklaring aangaande het verbindende der bestaande traktaten: het barrière-traktaat zeide hij op. Zoo ontsloeg hij zich eigenmachtig van de verplichtingen, welke door het Europeesche volkenrecht aan Oos-

*) Eene briefwisseling van onzen Ambassadeur Burmania te Weenen, betreffende de visscherij op de Vlaamsche kust, beschouwde Kaunitz als een list strekkende om hem tot het weder aanknopen der oude verbintenissen te brengen (*Acad. roy. de Belgique. Compte rendu des séances de la Commission roy. d'hist.* III Série, T. X. 1869. p. 385).

tenrijk waren opgelegd, en schond hij de voorwaarden, op welke zijn Huis de Oostenrijksche Nederlanden bezat. Doch welke was de beteekenis van zulk eene schijnbaar onbezonnen daad? Geene andere dan deze, dat hij zich de handhaving zijner Nederlandsche provinciën niet langer aantrok; dat hij, daar hij ze voor Frankrijk open legde, de Zeemogendheden, die de barrière hadden opgericht, dwingen wilde om zelven op de eene of andere wijze in het behoud van dien voormuur te voorzien. Hierna, zal hij gedacht hebben, zal men wel dienen over te gaan tot eene schikking, die de beginselen van den vrede van Utrecht moge redden, en zoo Oostenrijk gebleken is niet langer de grenswachter tegen Frankrijk te willen zijn, zal men een ander Vorst, Oranje of Beieren, of beiden, elk voor een deel, dienen in te roepen om zich van die taak te kwijten, en mij zal men op een ander gebied eene steeds gewenschte schadeloosstelling dienen te geven. Deze berekening intusschen kwam al dadelijk kwalijk uit. Bij de stemming, die er tusschen Engeland en de Republiek der Vereenigde Nederlanden bestond, was er, hoe gaarne het Hof van 's Gravenhage zulks ook zou verlangd hebben, geene samenwerking tusschen de Zeemogendheden mogelijk, en lag België voor Frankrijk open, dit was in de tegenwoordige omstandigheden voor de bovendrijvende partij in Holland voorwaar geen schrikbeeld. Had men niet juist tot redding van den Staat innige aansluiting aan Frankrijk begeerd, en hoe kon men dan meenen iets van die zijde te duchten te hebben?

Wilde Joseph II derhalve zijn doel bereiken, dan diende hij het over een anderen boeg te wenden. Dit deed hij dan ook.

Hij zocht twist met de Republiek, door aanspraak op enkele, aan de Schelde gelegen plaatsen te maken, en tegen sommige onbeduidende vrijdommen, die Hollandsche bevelhebbers zich van ouds op Oostenrijksch grondgebied hadden mogen veroorloven, op te komen. Aldus maakte hij het haar zoo lastig, dat zij vurig verlangen moest van zulk een nabuur verlost te worden, en, scheen het, het oor zou leenen tot elken voorslag, die tot dat doel kon leiden. Hoe dit zij, de Republiek wilde niet hooren, en beantwoordde elke van Oostenrijks aanmatigheden op zich zelve, zonder zich in verdere

onderhandelingen in te laten. Nu vermeerderden de grieven op een waarlijk verbazende wijze, en wiesen aan tot een geheel „Tableau”, waar al de geldsommen, wier betaling men vorderde, en al de grensplaatsen, wier overlevering men eischte, stonden opgeteekend. Zelfs Maastricht was daaronder begrepen. Ja, wat meer is, alsof die eischen eenigen grond hadden, en alsof zij niet stuk voor stuk door de Staten waren ontzenuwd of weersproken, het bewind des Keizers speelde den grootmoedige, en verklaarde van die eischen af te zien, onder deze voorwaarde alleen dat hem het Soevereine recht op de Schelde, zelfs daar waar zij aan beide zijden door Nederlandsch grondgebied stroomt, en tevens de vrije vaart op Oost en West werd verleend. Dit mag, zoo men daarvan anders geene verklaring weet te geven, inderdaad het werk van een waanzinnige heeten. Immers even goed en met gelijk recht had de Keizer de stad Amsterdam met hare rijkdommen in de Oost- en West-Indiën kunnen vorderen. Maar dat niet alleen, die buitensporige vorderingen gingen gepaard met de betuiging, dat de Keizer het welzijn der Republiek beoogde, die zelve uit dwaas vooroordeel haar geluk versmaadde, en met den zelfroem, dat geheel Europa 's Keizers belangeloosheid zou bewonderen. Hier moet wat achter gestoken hebben. Want zelfs de overmoed en de waanzin zijn tot de grenzen van zekere mogelijkheden beperkt, en alles verklaard te achten met de opmerking, dat de minachting, die de Republiek in die tijden ondervond, zelfs het onmogelijke mogelijk maakte, zulks gaat niet aan. Het is waar, de krachteloosheid van de stadhouderlijke regeering, het gevolg van het wantrouwen, waarvan zij hier te lande het voorwerp was, strekte zeer om aan de handelingen der Republiek het noodige krediet te benemen; maar zulk een graad van minachting, als zij, die zoo oordeelen, veronderstellen, heeft nimmer bestaan dan in den zin van die Nederlanders, welke de toenmalige tegenstanders van 's Prinsen staatkunde niet mogen lijden.

Maar wat was het dan, dat er achter stak? Alles, dunkt mij, verklaart zich, wanneer men aanneemt, dat 's Keizers doel was, de Staten tot het besef te brengen, dat, met den Keizer van Oostenrijk tot nabuur, die voorrechten, welke onze handel ten koste van Antwerpen en Vlaanderen bezat,

onmogelijk te behouden waren. En zou een ander Vorst, zoo Oostenrijk die provinciën overdeed, nu Oostenrijk eenmaal die voorwaarden had opgezegd, zich die zelfde zoo bezwarende voorwaarden laten welgevalen? Immers neen! Zoo moest de overtuiging wortel schieten, dat het voortaan met het monopolie van de Vereenigde Provinciën, met de slavernij van de Schelde ten haren behoeve, uit was. Was deze overtuiging eenmaal gevestigd, dan was een groot resultaat bereikt: dan toch kon men vrede hebben met het denkbeeld eener vereeniging van het Scheldegebied met de Vereenigde Nederlanden, daar het verkieselijker moest schijnen, Antwerpen en Vlaanderen, als zij een deel van ons eigen grondgebied uitmaakten, dan wanneer zij aan een vreemd rijk behoorden, in de voordeelen van onzen zeehandel en onze koloniën te laten deelen. Juist daarop nu, komt het mij voor, was het van Oostenrijks zijde aangelegd. Keizer Joseph beoogde op dit tijdstip bedektelijk hetzelfde, wat eenige jaren later, onder het pensionarisschap van van der Spiegel, minder geheim ter sprake kon komen: de vereeniging van een deel der zuidelijke provinciën met de noordelijke tot éénen Staat onder Oranje als hoofd. Dit, en de versterking van Oranje's gezag, welke het gevolg van zulk eene gebiedsuitbreiding zijn moest, was in de oogen des Keizers, het ware middel tot redding der Republiek uit den bedenkelijken toestand, waarin zij zich bevond: daarom kon hij zeggen, dat zijne bemoeiingen tot het welzijn der Republiek strekten, en daar hij in den grond geene uitbreiding van eigen grondgebied verlangde, maar integendeel niets liever gezien zou hebben, dan dat hij van de zuidelijke Nederlanden afstand mocht doen, zoo kon hij zonder iets onzinnigs te zeggen, verklaren, dat Europa zijne belangeloosheid zou toejuichen. Wel is waar, onvergoed begeerde hij zijne Nederlanden niet af te staan: integendeel, werd eene schikking met de noordelijke Nederlanden op dien voet getroffen, dan rekende hij er op, dat hem door de Mogendheden, die bij de zaak belang hadden, eene vergoeding zou worden verschaft, op dat punt, waar Oostenrijk van ouds uitbreiding van gebied verlangde. De Beiersche Vorsten, die volgens het laatste ruilingsplan toch de provinciën Namen en Luxemburg niet zouden be-

komen hebben, zouden zich nu wellicht, terwijl Oranje Vlaanderen en Antwerpen kreeg, met die beide zuid-oostelijke provinciën, benevens Brabant en Henegouwen, hebben moeten vergenoegen.

Ziedaar een fraai plan, en wel waard dat Joseph II het trachtte door te zetten. Inderdaad, terwijl de Hollanders nog altijd de zaak kalm en ernstig behandelden, wilde hij de proef nemen, of zij ook geweld tegen geweld zouden durven aanwenden, of zij er het voeren van een oorlog voor over zouden hebben om in hunne hardnekkigheid te volharden, en hij trachtte zich al vast bij wege van feitelijkheid in het bezit te stellen van de vrije vaart op de Schelde tusschen de Nederlandsche oevers, en liet eene armée van 40,000 man uit zijne erflanden naar Brabant oprukken. Nu of nooit meende hij zijn voornemen te moeten volvoeren. De kans dat hij slagen zou, scheen gunstiger dan ooit.

Om van Rusland niet te spreken, welks Keizerin steeds van de medewerking des Keizers de verwezenlijking hoopte van haren grooten Oosterschen droom, — van Englands bewilling kon de Keizer zich verzekerd houden. Met welke oogen de Regeering der Georges den toestand van ons vaderland aanzag, behoeft nauwelijks herinnerd te worden. De onaangenaamheden, welke de dochter van George II hier te lande te verduren had gehad; de zucht der Hollandsche kooplieden om van den oorlog door de Engelschen eerst tusschen 1757 en 1763 tegen Frankrijk, later tegen de Noord-Amerikanen en te gelijk wederom tegen Frankrijk gevoerd, op eene voor Engeland hoogst verderfelijke wijze partij te trekken, — dat een en ander had het Engelsche bewind overtuigd, dat er eene verandering in den regeeringsvorm der Republiek diende te komen, en de uitbreiding van het gebied der Vereenigde Nederlanden, gepaard aan eenen titel, door de Mogendheden aan den Prins van Oranje te verleen, moest daartoe het geschiktste middel schijnen. Op de wijze door Oostenrijk, vermoeden wij, bedacht, bleef en de staatkunde, in 1713 en 1715 bezegeld, in stand, en werden Englands vrienden in Nederland verheven en eene gehate en voor Engeland hoogst gevaarlijke partij aldaar overvleugeld.

En wat Pruissen aangaat, was de nicht van den geduchten

Frederik den Grooten niet in de zaak betrokken? Werd haar bij de verwezenlijking van zulke plannen niet de voldoening van een hooger rang, aan den haren gelijk, door haren echtgenoot te verwerven, en vooral de zege over de binnenlandsche vijanden van de grootheid van het Huis haars zoons verzekerd? Grond genoeg voorwaar om te veronderstellen, dat Frederik II in deze zaak uit den Haag veeleer in slaap gewiegd en tevreden gesteld, dan wakker gemaakt en opgezet zal geworden zijn. En mocht de Koning van Pruisen, de onvermoeide tegenstander van Oostenrijk, ten slotte de voldoening zijner nicht willen opofferen aan een voortgezet dwarsboomen van de onderneming van het Huis van Habsburg, hij was oud, kon Joseph II denken, hij leed gruwelijk aan de jicht, eindelijk zou er toch wel een einde aan zijne loopbaan komen, en was de tijd daar om in de zaak der schikkingen met de Nederlanden den laatsten slag te slaan, dan was hij misschien reeds dezer wereld overleden.

En Frankrijk? Wij duiden het reeds aan. Daar zat immers 's Keizers bekoorlijke zuster op den troon, en deze zou den invloed van den lastigen Vergennes wel weten te verijdelen, ja hem des noodts ten val doen komen om voor eenen staatsman, meer geneigd om de Oostenrijksche denkbeelden te omhelzen, plaats te maken. En wat? Zoo aan Vergennes de grond zijner anti-Oostenrijksche staatkunde werd ontnomen? Hij was die staatkunde toegedaan ter liefde van de bestrijders der machtsvermeerdering van den stadhouder in Holland, — wel nu, zoo die bestrijders, deels om van den overlast ontslagen te zijn, deels om van twee kwaden het kleinste te kiezen, eens aan hunnen onwil een einde maakten? De Schelde raakte toch open; zij was het reeds; een oorlog met Oostenrijk zou bij de zwakheid van onze armée, bij den onwil om deze armée te gebruiken, dien men bij het uitvoerend bewind veronderstelde, noodwendig niet alleen tot de vernedering en verzwakking van hun land, maar voorzeker ook tot de bedwinging van hunne partij strekken. Was men voorts eenmaal over de gemeenmaking der handelsvoorrechten heen, zoo was de vereeniging met het zuiden op verre na niet meer zoo verschrikkelijk, sedert Joseph II daar de macht der geestelijkheid was beginnen te fnuiken. Zoo

arbeidde die verlichte Vorst immers van zijne zijde de vereeniging der Nederlanden in de hand, terwijl waarlijk de Noord-Nederlanders zelve reeds sinds lang van hunne Calvinistische strengheid waren teruggekomen, en de Dissenters, Mennonieten en Remonstranten, den toon gaven.

Niets kon derhalve, zoo scheen het, de verwezenlijking van Keizer Josephs plannen keeren: hij had slechts door te tasten en alles zou uitvallen naar zijnen wensch. En toch hij slaagde niet. Waarop dan leed zijne onderneming schipbreuk? Op den tegenstand van Frankrijk. De staatkunde, die daar, vertegenwoordigd door den graaf van Vergennes, aan het roer zat, verlangde geen bewind van een Prins van Oranje, met Engeland verzwagerd en bevriend, op Frankrijks noordelijke grens; zij verlangde geene verheffing der macht van dien Prins, welke de ondergang zou zijn van Frankrijks onwaardeerbare vrienden in Holland; zij kon in Oostenrijk de blijkbare, hoezeer geheime verstandhouding met Engeland niet dulden. En al de bemoeiingen der Koningin vermochten niets tegen Vergennes. De Koning liet hem niet vallen; integendeel, Lodewijk XVI verklaarde zich ronduit tegen zijnen zwager, en Josephs plan om eene armée naar de zuidelijke Nederlanden te laten oprukken, beantwoordde hij met de orders om een dubbel sterke Fransche legermacht op de Belgische grenzen ter waarschuwing, neen! ter bedreiging te doen post vatten.

Nu moest Joseph het spel verloren achten. Hij deed dit inderdaad, maar kwam plotseling met zijn plan eener ruiling van België tegen Beieren voor den dag: wel een bewijs, dat ditzelfde, de afstand van de zuidelijke Nederlanden tegen schadeloosstelling op meer gewenscht gebied, steeds de geheime bedoeling van zijne vorige bemoeiingen en beroeringen was geweest.

De Fransche regeering, gelukkig en dankbaar, dat zij den Keizer van zijn bedenkelijk plan had doen afzien, schonk aanvankelijk aan dat denkbeeld hare toestemming; doch weldra verklaarde zij zich ook dáártegen. Geen wonder: want Frederik II, die geene aanleiding meer vond om ten aanzien van Josephs plannen met zijne Nederlanden het oog te luiken, verzamelde alsnu zijne laatste krachten om den heftigsten tegenstand in Duitschland tegen de toewijzing van Beieren aan Oostenrijk in het leven te roepen, en Frankrijk

achtte het ongeraden om Oostenrijk tegen zulk eene machtige coalitie te ondersteunen. Zoo was Joseph op alle punten geslagen, en moest men te 's Gravenhage aan alle Oostenrijksche ideën vaarwel zeggen. Nu legde ook de Hertog van Brunswijk al zijne betrekkingen hier te lande neder, en verliet 's Hertogenbosch, waar hij het commando voerde, een post voorwaar, bij een oorlog tegen Oostenrijk, bedenkelijk genoeg in zijne handen. Dat bij hem het denkbeeld geleefd had om de grenzen tusschen de noordelijke en zuidelijke Nederlanden, natuurlijk in het belang van den pupil, welken hij nu meer dan 30 jaren trouw gediend had, uit te wischen, dit beijverde zich de Hollandsche staatscommissie te doen uitkomen, toen zij omstreeks het einde van het jaar 1784 in haar rapport met bijzonderen klem klaagde, dat door toedoen van den Hertog de verdedigingsmiddelen van Staats-Vlaanderen steeds waren verwaarloosd. Alsof zij zeggen wilde, dat 's Hertogs stelsel medebracht, dat Vlaanderen met Holland vereenigd werd en er derhalve geene grensverdediging tegen Vlaanderen meer te pas kwam.

En hiermede, mijne Heeren, heb ik mij van de taak, die ik op mij genomen had, gekweten. Bij den aanvang zeide ik, dat mijne beschouwing strekken mocht om ons een dankbaren en geruster blik op den tegenwoordigen toestand van ons vaderland te doen slaan. Ik bedoelde dit, dat, bij de waarneming, aan welke moeilijkheden en gevaren eensdeels de Belgische questie, anderdeels de onverzekerde stelling van het Huis van Oranje, ons land, gedurende al den tijd van het bestaan der oude Republiek heeft blootgesteld, wij ons niet anders dan gelukkig kunnen gevoelen, dat die twee groote bezwaren thans uit den weg zijn geruimd. Ten laatste is de zoo lang beoogde vereeniging tusschen de noordelijke en de zuidelijke Nederlanden in 1814 door de Mogendheden uitgesproken en met de volle toestemming van Holland tot stand gekomen; maar die vereeniging heeft slechts gestrekt om hare onbestaanbaarheid van beide zijden te doen erkennen. Zoo er vroeger waren, die met sterk verlangen naar Brabant en de Scheldeoeveren uitzagen, thans is een iegelijk voor goed van die ziekte genezen, de Belgi-

sche questie is voor goed opgelost, en daarmede eene zware verzoeking en een groot gevaar voor ons vaderland afgewend.

En wat de eindelijk verkregen verzekerde stelling van het Huis van Oranje in ons midden aangaat, het constitutioneele koningschap voldoet aan alle vereischten, aan alles wat redelijker wijze te wenschen was. De betrekking, die er te voren tusschen Holland en de Prinsen van Oranje bestond, was van dien aard, dat ik mij onwillekeurig herinner, wat Renan ergens geschreven heeft: »De combien de choses il faut dire qu'on ne peut vivre ni avec elles, ni sans elles, et pourtant on vit toujours," hetgeen op hetzelfde nederkomt met ons Hollandsche spreekwoord: »Van malkaar en meugen ze niet, en bij malkaar en deugen ze niet." Inderdaad het was eene betrekking als tusschen twee verloofden: zonder elkaar konden zij niet; maar eene vereeniging, die haar zonder eigen wil aan de begeerde omhelzing prijs gaf, schuwde de bruid als den dood.

Thans, nadat de beiden elkander in 1814 zonder erg of bijgedachte in den arm zijn gevallen, bestaat er wat men in het Fransch een *mariage de raison* pleegt te noemen, en daarbij vaart men in deze lage sfeer op den duur het best. Trouw, ongeschonden trouw, bewaren de partijen elkander, en heeft eene der beiden een hooger verlangen, hij zoeke en verwachte daarvan de verwezenlijking in hooger sfeer! Hier beneden geldt niets dan trouw tot den dood.

V E R S L A G

AANGAANDE AFDrukKEN VAN TE BATAVIA AANWEZIGE KAWI-OORKONDEN.

M. H.

In den geleidbrief, behoorende bij de verzameling van afdrukken welke de Directie van het Bataviaasch genootschap van Kunsten en Wetenschappen aan onderscheidene geleerde genootschappen in Europa, o. a. ook aan onze Akademie heeft toegezonden, wordt men verzocht »alle opmerkingen aangaande die stukken mede te deelen, welke strekken kunnen om de verklaring er van bevorderlijk te zijn" *). De Commissie door U in de vergadering van 12 Sept. l.l. benoemd, haast zich om aan dat verzoek te voldoen, vooral omdat bij de inzage der afdrukken is gebleken, dat ze voor een deel onvolledig zijn, en omdat het toch wenschelijk is pogingen aan te wenden ten einde het ontbrekende, zoo mogelijk, aangevuld te krijgen. Als bij de opgave der platen wier afdrukken ontbreken, gevoegd wordt een door de Commissie op te maken tabel der letter- en cijferteekens, dan zal het Bataviaasch genootschap reeds terstond in de gelegenheid gesteld worden verdere nasporingen te doen en uit te maken, of de ontbrekende platen onherstelbaar verloren zijn dan wel eenvoudig verlegd.

De ontcijfering der letterteekens heeft geringe moeite gekost; ook die der getalteekens leverde weinig bezwaar op, te min-

---

*) De brief van de Directie van 't Batav. genootschap is in het Fransch, doch de Commissie acht zich verplicht in 't Nederlandsch aan te halen.

der, dewijl de koperplaten genummerd zijn, en wel, volgens oud-Indisch gebruik, naar bladen, bestaande uit twee bladzijden. Op des te meer moeielijkheden stuit men bij het onderzoek naar den inhoud, want de taal der stukken, het zoogenaamde Kawi, is nog uiterst onvolledig bekend. We zeggen opzettelijk het »zoogenaamde Kawi'', omdat het bestaan van deze koperplaten op zich zelf reeds voldoende is om het onjuiste dier benaming te doen inzien. De taal toch, die de Javanen *Těmbung-kawi*, d. i. »dichtertaal'' noemen, omdat de beroemde dichtwerken hunner oude letterkunde daarin opgesteld zijn, is geenszins tot de gebondene rede beperkt geweest. Er is tusschen de taal van den Ardjuna-wiwāha, het Bhārata-yuddha of Bhauma-kāwya en deze oude oorkonden in proza geen wezenlijk onderscheid te bespeuren. Het Kawi, zoo als het in de oudere letterkunde voorkomt, is niets anders dan de Javaansche schrijftaal van een ouder tijdperk, van 800 na Chr. of vroeger tot 1300, of daaromtrent. Het is heel wel mogelijk, dat de hoofdtongval waaruit het Oud-javaansch zich ontwikkeld heeft, niet dezelfde is als die, welke aan het nieuwere, Soerakartasche Javaansch, ten grondslag ligt. Daar de koperplaten voor 't grootste gedeelte, en misschien alle, uit Madjapahit afkomstig zijn en de taal er van overeenkomt met die der oude boven vermelde dichtwerken, is het niet onwaarschijnlijk, dat het dialect van Madjapahit vroeger het heerschende was, terwijl thans het Soerakartasche Javaansch den toon aangeeft. Doch zelfs indien dit zoo ware, zoude men toch de hedendaagsche schrijftaal mogen beschouwen als de voortzetting van 't Oud-javaansch, ten minste met evenveel recht als bijv. het Nieuw-hoogduitsch de voortzetting en ontwikkeling van het Middel-hoogduitsch heeten mag, hoewel de heerschende tongval van het laatste een andere is dan die van het eerste. Dewijl nu de term Kawi nergens anders op steunt dan op de onkunde der Javanen, en daarenboven aanleiding heeft gegeven tot linguistische dwaalbegrippen, zoude het wellicht wenschelijk zijn dien door Oud-javaansch te vervangen, hoewel het niet te ontkennen is dat de benaming Kawi zich aanbeveelt door kortheid.

Al de ons toegezondene afdrukken, behalve het stel gemerkt IV, waarover later, vertoonen den oudsten ons beken-

den vorm van het Javaansch. Gelijk hierboven met een enkel woord reeds gezegd is, zijn de stukken niet alle in hun geheel. Volledig zijn de platen gemerkt II, V en IV, welke laatste bundel uit drie afzonderlijke, doch bij elkaar behorende *piagems* bestaat. Ook aan X ontbreekt waarschijnlijk niets, doch daarentegen heeft het veel geleden, zoodat het hier en daar onleesbaar is; gelukkig is XI een ander, beter bewaard gebleven afschrift van X; alleen de laatste regel, die op eene andere plaat gestaan heeft, ontbreekt. Van VII is zoek: bl. 1, *a* en *b*, bl. 2, *a*, bl. 5, *a* en *b*, en aan het slot onbekend hoeveel. Van VI zijn maar over: bl. 4, *a*, 5, *a*, nog eens een andere 5, *a*, en drie ongenommerde zijden, wier rangorde onzeker is. Van VIII is het laatste gedeelte verloren gegaan.

Onder de onverminkte documenten is X (= XI) het eenigste, hetwelk geen jaartal vertoont. Uit de overeenkomst in aard en stijl van de fragmenten VI en VII met II, V en VIII mag men gerust het besluit trekken, dat de eerste stukken even goed als laatstgemelde den datum aan het niet meer voorhandene begin vermeldden. Behoudens de onzekerheid tengevolge der aangeduide leemten, is onder onze oorkonden de alleroudste N°. II. De dagteekening is met de meeste uitvoerigheid gegeven, zóó zelfs dat het uur van den dag mede wordt vermeld. De jaartelling is die van Çaka, en daar het aantal jaren verlopen op 762 wordt opgegeven, valt de oorkonde in 't jaar 840 na Chr. Om een denkbeeld te geven van de uitvoerigheid waarmee de datum bepaald wordt, volgt hier de aanhef in Romeinsche karakters, benevens eene vertaling, met weglating van een paar ons onbekende woorden en verkortingen:

swasti! çakawarshâtîta 762; çrawanamâsa; tîthi pañtjadaçi çuklapaksha; m. po.; r.wâra manahil; grahatjâra neritistha; danishtanakshatra; piwâçyâ dewatâ; mahendramanḍala; çobhâganayoga; balawakarâna; çaçi parwwosha [l. parwwesha]; bago mûhûrttâ; kumbharaçi; irikâ diwaçanyâdjñâ çrî mahâradja çrî lokapala, hariwangço tunggadewa nâma râdjâbhisheka.

D. i. »Heil! Çaka-jaren verlopen: 762; maand Çrâwana (Juli—Aug.); 15de dag van de lichte helft der maand; — Zondag —; stand der planeten zuidwestelijk; maanhuis Dhanishtâ,

hetwelk staat onder *Piwa* *) en deel uitmaakt van den aan Indra gewijden kring †); yoga Çobhagaṇa §); karana **) Bâlawa; heer van den knoop de Maangod ††); uur aan Bhaga gewijd §§); sterrebeeld (waarin de maan staat) de Waterman; dit is de dagteekening van het bevel van Zijne Majesteit den Koning, den beschermer der onderdanen, den telg uit Hari's geslacht, met name Tungga-dewa, gewijd vorst."

In deze oorkonde van 840 na Chr. dan wordt het district van Waharu Kutî tot een vrij rechtsgebied (*dharmmasîma scatantra*) verheven, ten behoeven der prinsen Tjantju-makuta en Tjantju-manggala, den eene resideerende te Oost-Kutî, den andere te West-Kutî. Na bepaling der grenzen van 't gebied, volgt eene lange reeks van klassen van menschen en zaken, waaraan de koninklijke beambten, indien we den samenhang niet mis verstaan, de hand niet mogen slaan. In hetzelfde stuk worden ook de grenzen omschreven van een ander gebied of gemeente (*sîma*), Tjampaga, oostelijk van Waharu. Onmiddellijk daarop wordt den volke verkondigd dat van wege Zijne Majesteit aan onderscheidene *buyuts* ***), met name genoemd, een stel kleederen wordt geschonken. Dit is duidelijk een rechtssymbool, dat de Buyuts met eene

*) Er is in den tekst eene fout; misschien is bedoeld Skr. *piwâ* "water", en *arya* "er van", doch ook dit zou eene vergissing zijn. Alle Indische bronnen zijn eenstemmig daarin, dat Dhanishthâ onder de Wasus staat.

†) Dit is juist; zie Brhat-Sanhitâ van Varâha-mihira 32, 16.

§) Een *yoga* is het tijdperk, van afwisselenden duur, gedurende hetwelk de gezamenlijke beweging in lengte van zon en maan 18 graden, 20 minuten bedraagt. Met wat hier Çobhagaṇa geheeten wordt, zal wel bedoeld zijn Çobhana, de vijfde yoga; vgl. Colebrooke, Essays II, 362, vg.

**) Een *karana* is de helft van een lunaardag. Er zijn verscheidene *karanas* die Bâlawa heeten; de hier genoemde is de 31ste halve lunaardag.

††) Wat hieronder verstaan wordt kan men vinden in Varâha-mihira's Brhat-Sanhitâ 5, 19, en in de Engelsche vertaling hiervan in 't *Journ. Asiat. Soc.*, Jaarg. 1870. bl. 458, vg.

§§) Onder de Indische uren, (*muhûrta*), waarvan er 80 op een etmaal gaan, is de vijftiende, van middernacht af gerekend, aan Bhaga (of *bhaga*) gewijd.

***) De juiste beteekenis van dezen term is onzeker; in 't algemeen moet het "oudste" wezen, en waarschijnlijk beantwoordt de rang daardoor aangeduid aan het hedendaagsche *kamituwa* en *kamisëpuh*.

waardigheid worden *bekleed* *). Degenen welke nu aldus de *investituur* hebben ontvangen, moeten eene reeks van wezens uit de Indische mythologie, als getuigen van de handeling aanroepen; tevens wordt eene vervloeking uitgesproken tegen allen, aanzienlijken of geringen, welke 'skonings bevelen overtreden mochten. Een deel hiervan luidt als volgt:

yan hana lumangghana sanugraha nira pâduka çrî mâhârâdja, yan prabhu, yan mantri, yan kshatriya, yan grama, yan samanya, ityewâng ma (l. ityewamâ) di-nya, yan rumuddharuddha rasha ni adjñâ nira pâduka çrî mahârâdja, lëbokna ri sang hyang dalëm er; sanghapën dening wuhaya; yan mara ring tgal sambërrën ring glap; bwangakna dening aliwâwar; utalakna dening alisyus; pulirakna dening dewatâ; sakitana dening pisatja, banaspati dëngën sanak; pulirakna dening dewarakshasa; dmakën ing matjan."

D. i. »Bijaldien iemand de privileges door Z. Maj. den Koning verleend overtreedt, hij zij een Vorst, of Minister, of Ridder, het zij eene gemeente †), of een gemeene man, enz.; indien iemand zich verzet tegen hetgeen 's Konings bevelschrift inhoudt, worde hij in den oceaen gestort, worde hij door de krokodillen verslonden; zoo hij naar het veld gaat, worde hij door de bliksem getroffen, door den rukwind weggeslingerd, door den dwarrelwind opgenomen (?), door de goden op het dwaalspoor gebracht, door kwelgeesten, boschduivels en verwanten gekweld, door reuzen in gestalte van goede geesten op het dwaalspoor gebracht, door tijgers besprongen."

Na nog enkele dergelijke zinsneden wordt eene strophe in erg verbasterd Sanskrit aangehaald, gevolgd door eene vertolking er van in Oud-javaansch §). Uit het slot blijkt,

---

*) Het is hoogst opmerkelijk, dat de Oud-javaansche term volmaakt met den onze overeenkomt; hij is *sang makalambi-haji* "de met een waardigheidskleed voorziene", of "de met de waardigheid bekleede".

†) Of wellicht z. v. a. „burger".

§) Het feit, dat men te Madjapahit in 840 na Chr. slechts bij overlevering den dreun van eenige Sanskrit-verzen, en dat nog wel erg bedorven kende, doch anders geen begrip had van de heilige taal, is niet van belang ontbloomt. De deerlijk gehavende strophe in Anushtubh luidt:

dat de oorkonde in 't openbaar moest voorgelezen worden, want het behelst deze woorden:

»i sampun-nyan mangkâna, mantuk ta sang pârasamya mare grêhanya sowang-sawang. Iti prasasti ring kuti. Parisamapta tlasinurat ring madjhapahit.»

»Nu dit aldus afgelopen is, gaat altegader huiswaarts, een iegelijk naar zijne woning. — Zoo is het edict voor Kutî. Einde. Geschreven te Madjapahit.

No. VIII is van Çaka- jaar 813 (= 891 na Chr.) en bevat eene schenking van privileges aan de regenten of magistraten (? *wargga-hadjî*; van Warahu. Een groot gedeelte van den inhoud komt overeen met dien der vorige oorkonde. De aanroeping der goddelijke wezens is nagenoeg woordelijk dezelfde; de vervloeking is uitvoeriger, doch in denzelfden geest en gedeeltelijk in gelijke bewoordingen vervat. Aan het slot ontbreekt iets, zoo dat we niet met zekerheid weten, of het stuk uit Madjapahit is; hoogstwaarschijnlijk wel.

No. V is opgemaakt toen men schreef 945 Çaka (= 1023 na Chr.). In dit document worden aan zekere leden der vorstelijke familie (? *samasânak dyah kaki*) te Adu-lêngen, van 's Konings wege verscheidene voorrechten toegestaan.

No. VI is een andere giftbrief aan dezelfde personen, moet dus van ongeveer denzelfden tijd wezen als N°. V, doch wijl de eerste bladen ontbreken, is de dagteekening onbekend.

N°. VII, van ongewissen datum, wegens het verloren gaan van het begin, is eene schenking of beleening van landerijen met daarmee verbondene voorrechten aan Dyah Djëngok te Waharu. Zoo als hierboven al gezegd is, worden niet enkel aan 't begin, maar ook in 't midden en aan 't einde ettelijke

---

yawat candraçca suryyaça
ri çakalalo dipitah |
tawat sangçaraga macat
aweci kanarakang brajet ||

De Ond-javaansche uitleg hiervan is: *kadi lawasang* (d. i. *lawas sang*) *hyang tjundraditya sumuluh ing sakalalokamandala, mangkana lawas-nyâmukti sang-çaru*, d. i. »Zoo lang als zon en maan het wereldrond verlichten, zóó lang zal hij der zielverhuizing deelachtig zijn.» Geheel weggelaten is de vertolking der woorden: *awicinarakam wrajet* (zóó moet het geschreven zijn), d. i. »zal hij in de hel Awici komen.»

bladen vermist. Naar de karakters te oordeelen, behoort deze oorkonde tot de oudste in de verzameling.

No. X (= No. XI) is een bevelschrift van vorst Djayang-song, ten aanzien van de weêrspannigen of malcontenten (*karáman*) te Parung. Het eischt, voor zooverre wij den samenhang begrijpen, zekere waarborgen van de partij der malcontenten, met belofte van straffeloosheid, indien zij hieraan voldoen. Het stuk vertoont geen dagteekening en de aanvang is zoo vreemd, dat men geneigd zou wezen te vermoeden, dat er òf een gedeelte òf een bijbehorend stuk, bijv. een rechterlijk vonnis — want er is sprake van eene rechterlijke uitspraak tusschen de partij te Parung en die te Plang — weggeraakt of verlegd is.

No. IV bestaat uit drie afzonderlijke, volledige oorkonden. Het zijn drie *piagems* (in de stukken zelve: *pihagman*), de eerste van 't Çaka-jaar 1316 (= 1394 na Chr.), de ander van 1317 (= 1395), de laatste van 1318 (= 1396), alle uit Madjapahit. De naam des Konings is niet vermeld, moet gestaan hebben op het koninklijke zegel (*râjamudra*), waarvan, blijkens den inhoud, de stukken voorzien waren. De taal dezer *piagems* wijkt van die der oudere platen aanmerkelijk af en verschilt weinig van 't nieuwere Javaansch. Terwijl bijv. in de vroegere stukken het achtervoegsel dat aan 't Latijnsche *ejus*, ons »er van," enz. beantwoordt, *nya* en *nyan* luidt, is het in deze oorkonden reeds *ne*. Aangezien zoowel deze platen als de andere uit Madjapahit afkomstig zijn, is dit verschil van taal een gevolg van tijd, en niet gegrond op onderscheid van dialect. De letterteekens wijken iets, doch nog niet veel af.

Het behoeft geen betoog dat eene verzameling van gedateerde stukken voor de geschiedkundige studie der taal van het grootste belang is. Ook twijfelen we niet, of de uitgave van deze en soortgelijke oorkonden zal eenmaal blijken van niet minder waarde te wezen voor de kennis van Javaansche toestanden en instellingen in vroegere eeuwen. Al is onze kennis van 't Oud-javaansch tot nog toe uiterst gebrekkig, er is geen enkele reden, waarom dit altijd zóó moet blijven. Integendeel, de overtuiging dat er een ruime, en wel zoo'n vruchtbare, akker voor onze geleerden te ontginnen open

ligt, moet een prikkel wezen om te arbeiden, te zwoegen zelfs in het zweet des aanschijs. De Commissie is overtuigd, dat de Directie van 't Bataviaasch Genootschap door de voortreffelijke uitgave dezer documenten van Madjapahit een goed werk verricht heeft. Wanneer ze de blijken ziet, dat hare pogingen ondersteund worden, vooral hier te lande, zal ze met te meer ijver en zelfvoldoening het begonnene, volgens belofte, voortzetten. Ten einde het Bataviaasch Genootschap te ondersteunen, stelt de Commissie aan deze vergadering het volgende voor:

1) De Letterk. Afdeeling der Kon. Akademie van Wetenschappen belaste zich met de uitgave dezer eerste reeks van afdrukken; deze uitgave moet bestaan: in 't overschrijven der platen in hedendaagsche Javaansche karakters, voorts in eene vertaling er van, voor zoover als doenlijk is; eindelijk in eene verklarende woordenlijst, benevens de noodig geachte aantekeningen.

2) Aan het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen worde onmiddellijk eene door de Commissie vervaardigde tabel der oude letter- en cijferteekens toegezonden, om de nasporingen naar de vermiste platen gemakkelijker te maken. Ook dit verslag zal terstond, nadat het afgedrukt is, aan genoemd Genootschap worden medege-deeld.

De Commissie vleit zich met de hoop, dat haar verslag, hoe onvoldoende ook, bij de leden dezer afdeeling de overtuiging gewekt hebbe van het belang dier op koper gegrifte oorkonden, waarvan enkele meer dan duizend jaren aan den vernielenden tand des tijds hebben weêrstand geboden.

H. KERN.
T. ROORDA.
P. J. VETH.

GEWONE VERGADERING

DER AFDEELING

TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE
WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 10^{den} OCTOBER 1870.

Tegenwoordig de heeren : C. W. OPZOOMER, voorzitter, W. MOLL, J. H. SCHOLTEN, M. DE VRIES, W. G. BRILL, H. VAN HERWERDEN, H. J. KOENEN, N. BEETS, D. HARTING, H. KERN, G. MEES, AZ., J. P. SIX, R. J. FRUIN, P. J. VETH, J. DIRKS, M. J. DE GOEJE, J. A. FRUIN, C. LEEMANS en de secretaris J. C. G. BOOT.

Het proces-verbaal der vorige vergadering wordt gelezen en vastgesteld.

De heer Brill bericht, dat hij niet, zooals vroeger zijn plan was, een uitvoerig verslag zijner bijdrage ingezonden, maar het geheele stuk voor de Verslagen aangeboden heeft.

Ingekomen zijn brieven van de heeren Borret, Francken en Sloet van de Beele, met kennisgeving dat zij verhinderd zijn deze vergadering bij te wonen. De laatstgenoemde biedt tevens voor de boekerij aan een exemplaar van het door hem uit een Nijmeegsch handschrift uitgegeven werk van pastoor Willem van Berchen, *de nobili principatu Gelriae et eius origine*. Hag. Com. 1870.

Verder is ontvangen een brief van burgemeester en wethouders van Roermond, ten geleide van de twee eerste

afleveringen van den gedrukten Inventaris van het oud archief dier gemeente. Beide geschenken worden met dankzegging aangenomen.

In naam der Commissie benoemd tot onderzoek der uit Batavia overgezonden afdrukken van oud Javaansche opschriften brengt de heer Kern verslag uit. Bij onderzoek is gebleken, dat die afdrukken grootendeels onvolledige oorkonden bevatten, uit de jaren 840 tot 1396 van de Christelijke jaartelling. Zij zijn belangrijke bijdragen voor de studie van het zoogenaamde Kawi, en voor de kennis van Javaansche toestanden in vroegere eeuwen, en verdienen daarom uitgegeven en toegelicht te worden. Ten einde het Bataviaasch genootschap behulpzaam te zijn doet de Commissie een tweeledig voorstel; vooreerst, dat de letterkundige afdeeling der koninklijke Akademie van wetenschappen zich zal belasten met de uitgave dezer eerste reeks van afdrukken; ten anderen, dat onverwijld een tabel der oude letter- en cijferteekens gemaakt en naar Batavia gezonden zal worden, om het nasporen der ontbrekende platen gemakkelijk te maken.

De voorzitter bedankt den spreker voor het uitgebrachte verslag, waarvan volgens verklaring van den heer Veth de eer aan den heer Kern alleen toekomt, en brengt het eerste voorstel in behandeling. Dit geeft aanleiding tot eene discussie tusschen de heeren Leemans, Kern en Veth, van welken de eerste den raad geeft om niet uit te geven, voordat men onderzocht heeft of niet onze correspondent, de heer A. B. Cohen Stuart, de taak der uitgave van deze oorkonden heeft aanvaard op kosten van het Bataviaasch genootschap, waarover de heer J. Pijnappel te Leiden nadere inlichting zou kunnen geven, terwijl de beide leden der Commissie van oordeel zijn dat deze Akademie bij de onzekerheid, of de heer Cohen Stuart niet andere oud Javaansche opschriften ter uitgave voorbereidt, niet moet stil zitten.

De heer Beets meent, dat de afdeeling de mogelijkheid niet mag stellen, dat het Bataviaasch genootschap eene uitgave laat gereed maken zonder daarvan eenig gewag te

maken in zijn brief, maar vereenigt zich met het voorstel van den voorzitter, om het eerste voorstel der Commissie aldus te wijzigen, dat in plaats van *belaste zich met de uitgaaf*, geschreven zal worden: *biedt aan het Bataviaasch genootschap de uitgaaf aan*.

Het aldus gewijzigd voorstel wordt in omvraag gebracht en met algemeene stemmen aangenomen.

Op voorstel van den heer Kern wordt het tweede voorstel der Commissie als nu minder noodig, ingetrokken.

De Commissie verklaart zich op verzoek van den voorzitter bereid om hare berisping over het gebruik van de Fransche taal voor den brief van het bestuur van het Bat. genootschap weg te laten.

De secretaris neemt op zich om te zorgen voor het spoedig afdrukken van het verslag, en verklaart na eene nadere opgave van den heer Kern, dat als het aanbod der afdeeling door het Bataviaasch genootschap wordt aangenomen, de kosten geen bezwaar tegen de uitvoering zullen opleveren.

De heer Leemans dringt op nieuw aan op het raadplegen met den heer Pijnappel, waartoe de Commissie zich bereid verklaart.

Daarop wordt de heer van Herwerden door den voorzitter uitgenoodigd zijne bijdrage tot verklaring en kritiek der karakters van Theophrastus te leveren. Deze neemt het woord en verklaart, dat hij, ondanks enkele niet Attische vormen, die het boekje ontsieren, en ondanks het gebruik van enkele woorden in beteekenissen, die niet bij oudere of gelijktijdige schrijvers, maar wel bij Polybius gevonden worden, overtuigd is dat wij met een echt produkt van Attische letterkunde te doen hebben, al is het ook niet, zooals het nu is, uit de pen van Theophrastus gevloeid, maar door een excerptor veelszins verminkt en bedorven. Aan dien tweeden bewerker wil de spreker de voorrede toeschrijven, die, zooals hij uitvoerig bewijst, onmogelijk door Theophrastus geschreven is. De aardige en geestige karakterschetsen zouden voor de gymnasiën een aanlokkende en onderhoudende stof aanbieden, als ze niet, ook na al

wat sedert Casaubonus gedaan is tot zuivering en opheldering van den tekst, door vele fouten voor dat doel minder geschikt waren. Ussing heeft door zijne uitgave te Kopenhagen in 1868 geen raad geschaft. Zij voldoet in de meeste opzichten niet aan hetgeen men recht had te wachten. Daarom wenscht de spreker eene poging te doen om eenige vragen te beantwoorden en naar aanleiding van die uitgave een zuiverder tekst voor te bereiden. Hij doorloopt de tien eerste hoofdstukken en staat korter of langer stil bij een aantal plaatsen, die door den excerptor of door latere afschrijvers haar oorspronkelijken vorm verloren hebben, maar altans gedeeltelijk kunnen hersteld worden, zooals door hem bewezen wordt.

Bij gebrek aan verderen tijd tot spreken breekt de heer van Herwerden hier zijne mededeeling af, en zal de verdere resultaten van zijn onderzoek in de volgende vergadering mededeelen.

De heer Leemans levert de volgende opgave in van hetgeen bij de Commissie voor de overblijfselen der oude vaderlandsche kunst in den laatsten tijd ontvangen is: van den Burgemeester van Apeltorn ter bezichtiging twee zilveren zegels met een ketting verbonden van Wolfert van Borssele uit de Maas onder Alfen opgebaggerd, en een koperen tabaksdoos met gegraveerde tafereelen; van den Minister van binnenlandsche zaken drie photogrammen van de onlangs afgebroken waterpoort te Breda; van Jhr. V. de Stuers te 's Gravenhage berichten over de voorgenomen slooping van het Blokhuis (nu gevangenis) te Leeuwarden en over een oude buitenpoort te Zutphen; van den heer N. van Buuren te Gouda afteekeningen van de voor- en keerzijde eener gouden munt bij Vollenhoven gevonden; van den heer L. A. Laurey te Nieuwediep een koperen schimppenning van 1585 ter bezichtiging.

Da heer Leemans biedt voor de boekerij aan een exemplaar van zijn verslag over het Rijks-Museum van oudheden en het Ethnographisch Museum te Leiden gedurende 1869, en

de secretaris brengt ter tafel present-exemplaren door de schrijvers aangeboden van *Les Anglo-Saxons et leurs petits deniers dits Sceattas. Essai hist. et numism. par I. Dirks, Brux. 1870* en van *Het Paulinisch Evangelie. Critisch onderzoek van J. H. Scholten, Leiden 1870.*

Na deze mededeelingen wordt de vergadering gesloten.

B I J D R A G E

TOT DE

VERKLARING EN KRITIEK VAN DE CHARAC- TERES VAN THEOPHRASTOS.

DOOR

H. VAN HERWERDEN.

Onder de merkwaardigste werkjes van zedekundigen inhoud, ons uit de Grieksche oudheid bewaard, behooren ongetwijfeld de *χαρακτῆρες ἠθικοί* of karakterschetsen (fotografiën zouden wij ze thans noemen), die zoowel in de handschriften als bij Diogenes Laertios aan den leerling en opvolger van Aristoteles, den beroemden Theophrastos worden toegeschreven; en, ofschoon niet zonder tegenspraak zelfs van mannen als Victorius, Valckenaer en Porson (die echter hun gevoel niet nader hebben gemotiveerd), door de meeste critici en daaronder zeer bevoégde (ik noem slechts Casaubonus en Cobet) tot op den huidigen dag voor het werk van dien wijsgeer gehouden worden, al is het ook dat velen in den loop dezer eeuw (zooals Ast, Schneider, Pinzger, Foss, Dübner en Petersen) het hierover eens zijn geworden, dat we slechts excerpten uit een grooter zedekundig werk van Theophrastos getrokken voor ons hebben, terwijl anderen (zooals de Paauw, Coraes en Hottinger) meenden, dat het uittreksels zijn uit verschillende werken van Theophrastos van ethischen inhoud. Het uitvoerigst en grondigst is de vraag naar den oorsprong behandeld door Foss en door Petersen. Terwijl de eerstgenoemde in zijne doorwrochte *commentationes de Theophrasti notationibus morum* er zich toe bepaalt om op overtuigende wijze aan te toonen, dat de characteres uittreksels zijn, maar

zich — misschien wijselijk — van gissingen omtrent den oorspronkelijken vorm onthoudt, gaat de laatste in de verhandeling voor zijne uitgave (Leipzig 1860) een stap verder en tracht door eene scherpzinnige redeneering te bewijzen, dat de notationes, zooals we die thans bezitten, reeds in de 2de of 3de eeuw n. Chr. vóór Diogenes Laertios door den een of anderen rhetor of grammaticus ten gebruike der rhetoren, die zich in hunne compositien veel met *ῥητορολογία* afgaven, getrokken zijn uit een groot werk van Theophrastos, dat *περὶ ῥῥῶν* heette, waarin hij op het voetspoor van Aristoteles, hetgeen deze geleerd had omtrent de verschillende deugden en daar tegenoverstaande ondeugden, zoo ontvouwde en behandelde, dat hij het getal dier goede en slechte eigenschappen vermenigvuldigde, en deels naar het voorbeeld des meesters, deels zijn eigen aanleg en den geest zijner eeuw volgende, dit werk illustreerde met mimische beschrijvingen van alle of van de meeste slechte eigenschappen, misschien ook van de goede. De epitomator verrichtte volgens P. zijn werk met groote slordigheid en voegde later hetgeen eerst door hem was overgeslagen op den rand in, waardoor het nu en dan kon gebeuren, dat karaktertrekken op een geheel verkeerde plaats te recht kwamen. Aan sommige capita voegde hij epilogen van zijn eigen hand toe, terwijl hij het geheele werkje met een ondergeschoven voorrede in het licht zond.

Aan de onechtheid nu van die voorrede kan m. i. geheel niet getwijfeld worden. Om die te bewijzen heeft men te veel gewicht gehecht aan de omstandigheid, dat de schrijver zegt tijdens de uitgave 99 jaar oud te zijn in strijd met de bewering van Diogenes, dat Theophrastos op 85 jarigen leeftijd gestorven is. De groote onzekerheid toch der cijfers in de MSS maakt, dat men, op zich zelf beschouwd, aan Casaubonus niet het recht mag ontzeggen, daarvoor 79 te lezen, om van de geheel afwijkende opgave van Hieronymus, die den wijsgeer den leeftijd van 105 jaren bereiken laat, te zwijgen. Veel minder laat ik de tegenwerping, dat Theophrastos, blijkens zijn testament bij Diogenes, geen kinderen had, gelden tegen de woorden: *want ik geloof, o Polycles* (deze Polycles, Polycleides of Pericles, zooals hij in andere

HSS. heet, is een geheel onbekende grootheid) *dat onze zonen beter zullen zijn, wanneer hun zulke aantekeningen zijn nage-laten* enz. Met het volste recht toch beweerde reeds Casaubonus, dat die woorden zeer goed van de nakomelingen der tijdgenooten van den wijsgeer konden worden opgevat. Wanneer iemand zegt: »onze kinderen zullen dit of dat nog be-»leven,» besluit men daaruit, meen ik, ten onrechte, dat de spreker zelf kinderen heeft.

Het sterkste bewijs voor de onechtheid ligt m. i., behalve in de slechte compositie van het geheel, in de inhoud van de allereerste zinsnede: »Reeds vroeger heb ik dikwerf, als »ik er mijn aandacht op vestigde, mij verwonderd en wellicht »zal ik ook niet ophouden mij te verwonderen, waarom toch, »ofschoon geheel Griekenland (*πάσης τῆς Ἑλλάδος* lees ik »met Casaubonus) onder dezelfde lucht gelegen is en alle »Grieken gelijkelyk worden opgevoed, wij niettemin niet alle »dezelfde karakters hebben." We willen den schrijver niet chikaneeren, en voor het oogenblik toegeven, dat de *crassus* *aer* van het moerassige Boeotië dezelfde was als die door de Atheners en door de bewoners van het *πολυδίψιον* "Αργος werd ingeademd, en aan de stelling dat alle Grieken een gelijke opvoeding genoten — men denke aan het ontzettend verschil tusschen de *παιδεία* van de beide hoofdvolken van Hellas — eene betrekkelijke waarheid toekennen, in zoo verre de schrijver hier — ofschoon het uit zijne woorden geheel niet blijkt — aan het principieel onderscheid tusschen Grieksche en ongrieksche opvoeding heeft kunnen denken. Maar hoe te verklaren of te vergoelijken, dat een verstandig man, laat staan een wijsgeer van erkende begaving, het individuele karakter der menschen als resultaat van klimaat en opvoeding kan beschonwen? Met volmaakt hetzelfde recht had hij b. v. kunnen schrijven: ik verwonder mij ten hoogste, dat niet alle Grieken, ofschoon in hetzelfde klimaat geboren en dezelfde opvoeding genietende, dezelfde gestalte en dezelfde gelaatstrekken vertoonen. Aan den allerbelangrijksten factor, geboorte en afstamming, schijnt hij zelfs niet te denken, en dat hij inderdaad het oog heeft op de verschillende karakters der individuen, niet — hetgeen ten minste eenigen zin zou opleveren — op die der afzonderlijke

Grieksche volken (dit meende Hottinger en na hem Petersen p. 62), blijkt overtuigend uit het doel der praefatie, en ten overvloede uit het verband met hetgeen er terstond op volgt: »*Immers* (eerder zou men *derhalve* verwachten, ἔγωγ' ἄρ' »in plaats van ἐγὼ γάρ) heb ik, die sinds langen tijd de »menschelijke natuur oplettend heb gadeslagen, die reeds 99 »jaar oud ben — voorwaar een goede verontschuldiging voor de kinderlijke naïviteit der vorige periode — die met allerlei »karakters heb omgegaan en met groote nauwkeurigheid de »goeden en slechten der menschen onderling heb vergeleken, »gemeend te moeten opteekenen, hoe beide zich in het leven »gedragen.”

Naar eene verklaring van het in zijn oog zoo vreemde verschijnsel schijnt onze pseudo-filosoof zelfs niet om te zien; ja uit den aanhef: ἴσως δ' οὐδὲ παύσομαι θαυμάζων zou men mogen opmaken, dat hij de kwestie voor onoplosbaar houdt.

»Stuk voor stuk wil hij, zoovele soorten van karakters »aan dezen (d. i. naar het verband: aan beiden, braven en »slechten) eigen zijn, schetsen en aantoonen *hoe ze hun huis en vermogen bestieren*: ὃν τρόπον τῇ οἰκονομίᾳ χρῶνται. Een zonderlinge uitdrukking (reeds anderen merkten het op) voor: *hoe ze zich gedragen, hoe ze hun leven inrichten*. Veel beter heeft hij kort te voren gezegd: ἅ ἑκάτεροι αὐτῶν ἐπιτηδεύουσιν ἐν τῷ βίῳ. Van οἰκονομία toch in den gewonen zin van het woord is er in de characteres weinig sprake.

Waarlijk iemand, die zich zoo stumperachtig uitdrukt als de auteur van dit proëmium, verdiende niet dat Aristoteles zijn half barbaarsch luidenden naam Tyrtamos in Euphrastos, ja daarmee niet tevreden in Theophrastos omdoopte, zooals de overlevering wil dat wegens 's mans buitengewone wel-sprekenheid met den wijsgeer van Eresos door zijn grooten meester geschied is.

Maar hoe laag men ook op dezen knoeier moge neerzien, toch kan ik bezwaarlijk gelooven, dat uit zijne pen gevloeid is hetgeen de praefatie aldus besluit: τρέπομαι δὲ ἤδη ἐπὶ τὸν λόγον. σὸν δὲ παρακολουθῆσαι τε καὶ εἰδῆσαι (!) εἰ ὀρθῶς λέγω. [πρῶτον μὲν οὖν ποιήσομαι τὸν λόγον

ἀπὸ (l. περὶ) τῶν τὴν εἰρωνεΐαν ἐξηλωκότων, ἀφείς τὸ προοιμιάζεσθαι καὶ πολλὰ περὶ τοῦ πράγματος λέγειν]. καὶ ἄρξομαι πρῶτον ἀπὸ τῆς εἰρωνείας καὶ ὀριοῦμαι αὐτήν· εἴθ' οὕτως τὸν εἰρωνα διέξειμι, ποιός τις ἐστὶ καὶ εἰς τίνα τρόπον κατενήνεκται. καὶ τὰ ἄλλα δὴ τῶν παθημάτων, ὥσπερ ὑπεθέμην, πειράσομαι κατὰ γένος φανερὰ καθιστάναι. Misschien zijn de woorden, door mij tusschen haakjes geplaatst, van een andere hand afkomstig. Zeker is het, dat ze beter zouden gemist worden *).

Slechts in één opzicht is deze voorrede hoogst interessant n.l. hierin, dat de woorden: παρατεθεαμένος ἐξ ἀκριβείας πολλῆς τοὺς τε ἀγαθοὺς τῶν ἀνθρώπων καὶ τοὺς φαύλους ὑπέλαβον δεῖν συγγράψαι ἃ ἑκάτεροι αὐτῶν ἐπιτηδεύουσιν ἐν τῷ βίῳ, zoo duidelijk mogelijk bewijzen, dat bij de uitgave van dit werkje in den tegenwoordigen vorm, ook de goede karakters daarin een plaats vonden. Het verwondert mij daarom zeer, dat Petersen daarover spreekt als over eene *mogelijkheid*, eene *res incertissima*. Zie vooral p. 59 sq. en p. 90. Of het tegelijk eene *res non magni momenti*, zooals hij meent, is, dan wel, gelijk het mij voorkomt, *non parvi momenti*, daarover wil ik niet met hem twisten. Alleen moet ik er op wijzen, dat hij pag. 59 sq. in zijne weerlegging van Ast meer partij kon trekken van eene *zekerheid*, dan van eene *mogelijkheid*.

Het is mijn voornemen om de hypothese van Petersen, die mij geenszins volkomen overtuigt, later als ik meer tijd heb, aan een nauwkeurig onderzoek te onderwerpen. Voorloopig stel ik mij tevreden met de overtuiging, dat de characteres, ten minste in de hoofdzaak, van ouden Attischen oorsprong zijn. Geen redenen toch van overwegend belang beletten ons te gelooven, dat het werk in zijn oorspronkelijken vorm, welke die ook moge geweest zijn, geschreven

*) De woorden τὸν λόγον ἀπό ontbreken in de codd. Parisienses, weshalve Foss in zijne editie bij Teubner leest: πρῶτον μὲν οὖν (μνείαν) ποιήσομαι τῶν κτέ. Eene gissing, waardoor in i. de text weinig gebaat wordt. Vergl. overigens Petersen, p. 60, met wiens bewijsvoering van de onechtheid der voorrede ik mij, zooals uit 't bovenstaande blijkt, slechts gedeeltelijk kan vereenigen.

is in het laatst der 4de eeuw v. C., op welk tijdperk, afgezien van den leeftijd van Theophrastos, de vermelding van Antipater in Macedonie cap. XXIII en die van Casander en Polysperchon in cap. XIII wijzen. De inhoud toch voert ons niet alleen te midden van het Attische volksleven op eene wijze, welke geheel den man, die onder dat volk leefde, kenmerkt, maar ook waait u op elke pagina een echt Attische geest tegen, onmiskenbaar voor ieder, die de eer heeft genoten een groot deel zijns levens dagelijks in Atheensch gezelschap door te brengen.

Het onderwerp is, zooals Petersen met groote geleerdheid in bijzonderheden aantoot — en dit is m. i. het gelukkigst gedeelte van zijn schrander betoog, — geheel in overeenstemming met de steeds toenemende weetgierigheid en de analijtische richting van den Griekschen geest in het tijdperk van Alexander den Groote. Eindelijk is de taal overal, waar we niet met toevoegsels uit lateren tijd of handtastelijke corrupties — waarvan de MSS der Characteres maar al te rijk zijn — te doen hebben, zuiver en van echt Attisch allooi. De onjuiste vormen, die we er in aantreffen, zijn alle van dezelfde soort als in de handschriften der voortreffelijkste auteurs uit de goede periode der letterkunde gevonden worden, en mogen dus met hetzelfde recht als bij genen verbeterd worden, gelijk dan ook reeds met eenige geschied is. Ik heb mij de moeite gegeven ze naar orde der hoofdstukken te verzamelen.

Cap. 1. *ἑώρακέναί*. Lees: *ἑορακέναί*, zooals èn de analogie, (vgl. *ἑάλωκέναί*) èn de maat bij de dichters bewijzen.

Cap. 2 en 8 *ἐνθυμή*. Lees: *ἐνθυμεῖ*.

Cap. 2 *γίνεται*, l. *γίγνεται* en Cap. 3 *διαγινώσκουσι*, l. *διαγιγνώσκουσι*.

Cap. 3 en 4 *σήμερον*, l. *τήμερον*. Cap. 4 *ζωρότερον*, een epische vorm, die eerst zeer laat in proza overgaat, l. *εὐζωρότερον*. en *ταμείου* voor *ταμείον*. Cap. 5 *χρίσματι*, l. *χρίματι*.

Cap. 6 *γραμματιδίον*, l. *γραμματειδίον*, het diminutivum van *γραμματεῖον*. Voorts: *ἰχθυοπώλια* en *ταριχοπώλια*, l. *ἰχθυοπωλεῖα* en *ταριχοπωλεῖα*. Desgelijks *μυροπωλεῖον* voor *μυροπώλιον* in Cap. 11.

Cap. 8 εἵνεκα. Andere MSS beter ἐνεκα. Cap. 9 χαλκεῖα. Meineke verbetert χαλκία. Cap. 10 οὐλάς, l. ὀλάς. Cap. 15 ὑπομεῖναι en 30 ἀπαιτήσαι. Elders in dit werkje vinden we de prosa-vormen op ειε(ν). Cap. 16 καθᾶραι en περικαθᾶραι. Cobet verbeterde καὶθῆραι en περικαθῆραι. Cap. 17 βαλλάντιον. Uit Arist. Ran. 772: τοῖς λωποδύταις καὶ τοῖς βαλαντιητόμοις weten we, dat dit woord met één λ geschreven werd. Cap. 18 ἀποδράση. Cobet leest ἀποδρᾶ. Cap. 23 ξενοδοχίας. Cobet leest ξενοδοκίας. Cap. 24 θελῆσαι voor ἐθελῆσαι, dat in prosa de ware vorm schijnt te zijn en ἐπιμελεῖσθαι voor ἐπιμέλεσθαι, de betere vorm volgens de gebroeders Dindorf. Voorts λούμενον, l. λούμενον met Meineke; en Cap. 28 λούεσθαι, l. λούσθαι. Cap. 25 σπογγίζειν en σαλπιστοῦ, l. σφογγίζειν en σαλπικτοῦ. Cap. 29 συναχθεσθησομένους. Cobet verbetert συναχθεσομένους. Cap. 29 φράτορας. De betere vorm is φράτερας. Ἀπαγορεύσαι in Cap. 10 voor ἀπειπεῖν is, hoe zeldzaam ook, niet onattisch, gelijk de plaats van Plato Theaet, p. 200 D bewijst, en het poëtische ἀπαυδᾶν (= ἀπαγορεύειν) staat in den ook om andere redenen verdachten epiloog van Cap. 8. Maar nergens vindt men ἐωνησάμην voor ἐπριάμην, ἵπταμαι voor πέτομαι, διατέθειμαι voor διάκειμαι, of andere fouten van dien aard, waarvan het zelfs den besten auteurs uit lateren tijd, zooals een Lucianus, die er zijn leven aan besteedde om naar de voortreffelijkste modellen der oudheid Attisch te schrijven, niet mocht gelukken zich volkomen rein te houden: nergens die κακοζηλία τοῦ ὑπεραττίκως γράφειν, zoo geestig door Lucianus in zijn Lexiphanes gehegeld, waaraan de imitatoren der ouden zich schuldig maakten.

Dat overigens enkele woorden en beteekenissen van woorden in dit werkje bij geen der oudere auteurs, maar eerst bij Polybios worden teruggevonden, mag te minder als bewijs tegen de oudheid van dit geschrift getuigen, als ik in de ὁμολογούμενα van Theophrastos — met het oog op dit verschijnsel onderzocht ik een deel der φυτῶν ἰσορία — hetzelfde meermalen heb opgemerkt. En waarlijk geen

wonder, omdat de auteurs, die tusschen beide schrijvers bloeiden alle, fragmenten uitgezonderd, zijn verloren gegaan, en de Grieksche taalschat vooral in de dagen van Alexander, schoon hier en daar ten koste harer reinheid, aanmerkelijk is toegenomen. Van dien aard is cap. 9 (begin) τὸ διάφορον in den zin van geld. Cap. 23 ἐκδέχεσθαι (Hist. Pl. II, 3 δέχεσθαι) voor λαμβάνειν of ὑπολαμβάνειν, opvatten en in Cap. 28 εἶδεχθήs in den zin van ἄμορφος of αἰσχροὺς τὸ εἶδος.

Hoewel ik om gezegde redenen het vermoeden van sommigen, als waren de characteres het werk van een later bedrieger, verre van mij werp, wil ik toch, uit liefde voor de waarheid niet verzwijgen, dat het mij zeer bevreemt van den ἀπονενοημένος in het zesde Caput het volgende te lezen: ἱκανὸς δὲ καὶ δίκας τὰς μὲν φεύγειν τὰς δὲ διώκειν καὶ τὰς μὲν (codd. τὰς δὲ) ἐξόμνυσθαι. ταῖς δὲ παρεῖναι ἔχων ἔχινον ἐν τῷ προκολπίῳ καὶ ὀρμαθοὺς γραμματειδίων ἐν ταῖς χερσίν. Vreemd is mij altans het verschijnsel, dat een der litiganten hier den ἐχῖνος bij zich draagt, wijl elders die bus, waarin bij de ἀνάκρισις van het geding alle processtukken gesloten worden, verzegeld in het bezit blijft van den magistraat. Deze zwaarigheid, waarop geen der uitleggers, voor zoover ik weet, gewezen heeft, zie ik geen kans om op te lossen. Blijkt daaruit, wat ik evenwel niet zou durven verzekeren, onbekendheid met de Attische procedure, zoo kan er alleen een bewijs uit getrokken worden tegen de echtheid van die passage.

Het dertigtal slechte karakters, dat we tegenwoordig bezitten — de goede vond men waarschijnlijk minder pikant en heeft ze daarom vroegtijdig verwaarloosd — is op verschillende tijden te onzer kennis gekomen. De eerste uitgave van Pirckheymer, Neuremberg, 1527, en de Bazelsche bij Cratander in 1531 verschenen, hebben alleen de 15 eerste capita; die van Camotius te Venetie bij Aldus in 1552 en die van H. Stephanus in 1557, benevens de eerste van Casaubonus in 1592 bevatten de eerste 23; de vijf volgende zijn er door Casaubonus aan toegevoegd in zijn 2de uitgave van 1599, en de twee laatste verschenen voor het eerst te

Parma in 1786 uit den codex Palatino-Vaticanus, een betrekkelijk goed MS van de XIV eeuw, dat niettemin ook vol is van allerhande fouten, omdat het, zooals 't schijnt, een copie is van een ouder handschrift, dat op eenige plaatsen bijkans onleesbaar was geworden. De Vaticanus behelst een menigte toevoegsels, die, omdat ze in de andere MSS ontbraken, door Coraes, Ast en andere geleerden voor onecht werden gehouden, totdat meergenoemde Heinrich Eduard Foss in zijne commentationes zegevierend betoogde, dat niet alleen dit MS de overige in degelijkheid verre overtrof, maar dat ook die, deels erg bedorven toevoegsels, ongetwijfeld echt waren; de overige MSS, die dezelfde karakters bevatten, zijn eenvoudig excerpten van den Palatino-Vaticanus. Foss kende, toen hij de III eerste Commentationes schreef, dien codex slechts uit eene ellendige collatie van Siebenkees, die zich door zijn ongeloofelijke slordigheid en onkunde een zekere vermaardheid in de wetenschap verworven heeft. Betere collaties bezorgden Badham en Cobet. De laatste heeft de letterkundige wereld zeer aan zich verplicht, door een afschrift meê te deelen in de Mnemosyne, tom. VIII, p. 310, volg. Kort daarop verscheen een 4de commentatio van Foss, waarin deze geleerde, met alle erkenning van Cobets palaeografische bedrevenheid en buitengemeene taalkennis, toch bewijst dat de afschriften van dien filoloog niet volkomen juist kunnen wezen, wijl ze nu en dan in strijd zijn met zijn eigene aantekeningen onder ieder caput, waarin hij de dwalingen van Siebenkees bespreekt. Daarom meent Foss, dat er plaatsen zijn, waar de collatie van Badham meer vertrouwen verdient dan die van Cobet. Het zou daarom nog steeds van belang zijn zoo iemand de kwestieuse punten in loco onderzocht.

Dit handschrift bevat alleen de 15 laatste karakters en is de eenige vaste grondslag voor de kritiek van dat gedeelte, terwijl die van de 15 eerste capita bijkans geheel afhangt van twee Parijsche codd. der X eeuw, A en B eerst door Needham (in zijne uitgave te Cambridge, 1712) en later nauwkeuriger door Dübner (Parijs 1840) gebruikt. Van deze twee is, zooals Petersen aantoon, A het beste. Uit denzelfden archetypus vloeiden de 2 Parisini, en bovendien

een thans verloren handschrift, waaraan de cod. Barberinus, Palatinus en Rhedigeranus hun ontstaan danken. De tekst der meeste overige varieert tusschen beide recensien. Die der Parisini is op een paar uitzonderingen na oneindig beter dan de andere, die dus hoogst zelden in aanmerking kan komen.

Nog kan, zooals ik later hoop aan te toonen, de door Thiersch aan 't licht gebragte codex Monacensis niet ongewichtige diensten aan de kritiek der characteres bewijzen. Dat handschrift bevat nl. een epitome der 21 eerste capita, maar zooals uit enkele bijzonderheden blijkt, vervaardigd uit een tekst, die iets zuiverder en completer moet geweest zijn, dan die welke we thans voor ons hebben. Ongelukkig zijn de excerpten uit de meeste capita zoo klein, dat ze weinig dienst kunnen bewijzen, en omdat de epitomator, een monnik zoo 't schijnt, niet zelden zijn eigen woorden gebruikt en voor de ergste barbarismen niet terugdeinst, moet men uit die bron niet dan met de uiterste voorzichtigheid putten.

De beste MSS nu die we van de characteres bezitten, de beide Parisini en de Palatino-Vaticanus, wemelen letterlijk van fouten van de ergste soort, waarvan er, wel is waar, reeds vele door verschillende filologen uit vroegeren en lateren tijd zijn weggenomen, maar toch nog een zeer groot aantal overblijft, die of slecht of geheel niet verbeterd zijn, zoodat de lezer niet zelden nog in Egyptische duisternis rondwandelt. Ofschoon die duisternis, ten gevolge van de rampzalige toestand der overlevering, zonder betere hulpmiddelen dan waarover we nu beschikken, wel nooit geheel voor het licht wijken zal, geloof ik toch dat er een op genoemden diplomatischen grondslag en waarschijnlijk gissingen berustende tekst kan gebouwd worden, die de beste van de vele thans bestaande uitgaven verre achter zich laat. En waarlijk, het werkje verdient m. i. vooral ook met het oog op het gymasiaal onderwijs, zulk een uitgave ten volle. Trekken, zooals die van den babbelaar, Cap. VII. die zich door zijn eigen kinderen voor den zot laat houden, welke, als ze slapen willen, hem toevoegen: »Och papa! babbel ons wat voor, opdat we den slaap kunnen vatten,» en vele andere niet minder aardig dan deze moeten, dunkt mij, der jeugd wel zoo

goed smaken als de ietwat oudwijze aardigheden van den jongen Cyrus aan het hof van zijn grootvader. En hoe belangrijk is niet het werkje als het oudste van een genre van letterkunde, dat in de oude Grieksche en Romeinsche wereld blijkens verschillende overblijfselen gebloeid heeft en nog in den nieuwen tijd navolgingen als die van la Bruyère, Vanvenargues en Gellert heeft uitgelokt! Zeer juichte ik daarom twee jaar geleden de gedachte van J. L. Ussing, hoogleeraar te Kopenhagen, toe, om een schooluitgave te leveren, waarin hij vele coniecturen zoowel van anderen als van hem zelven in den tekst opnam. De naam van Ussing als mede-uitgever van Madvig's voortreffelijke editie van Livius heeft op 't gebied van Latijnsche filologie een goeden klank. Ik meende dus vooral, na hetgeen door den uitstekenden Foss in zijne uitgave bij Teubner 1858 en, ofschoon in mindere mate door Petersen, een minder gelukkig coniectoor (*ἄλλοις ἐν ἐυθλοῖς τόνδ' ἀπωθεῖται ψόγον*), verricht is, van zijne hand iets goeds te mogen verwachten, maar vond mij helaas bitter teleurgesteld. Wel heeft hij, hetgeen vooral na de studiën van genoemde mannen te verwachten was, de codd. Parisini en den P. Vaticanus als grondslag zijner uitgave genomen, maar zijne coniecturaalkritiek blijft *in de meeste gevallen* beneden het middelmatige, ja hier en daar beneden alle kritiek, terwijl niet zelden de voortreffelijkste emendaties van anderen niet alleen niet opgenomen, maar zelfs niet vermeld zijn. De commentaar is, zooals hij trouwens zelf erkent, in de hoofdzaak reproductie van de voortreffelijke aantekeningen van Casaubonus, Schneider en anderen.

Bij dezen stand der zaak zal niemand het wraken, zoo ik een zwakke poging waag om eenige der vele kritische en exegetische vragen, die de studie der Characteres doet opwerpen, hetzij op te lossen, hetzij door nauwkeurige bespreking van de moeilijkheid der corrupte plaatsen harer oplossing nader te brengen.

*εἰ γάρ κεν καὶ σμικρὸν ἐπὶ σμικρῷ καταθειῖο
καὶ θάμα τοῦτ' ἔρδοις, τάχα κεν μέγα καὶ τὸ γένοιτο.*

I. (περὶ) εἰρωνείας.

‘Ο δ’ εἰρων τοιοῦτός τις, οἷος προσελθὼν τοῖς ἐχθροῖς ἐθέλειν λαλεῖν οὐ μισεῖν. Reeds vroeg zag men het onhoudbare dezer lezing der handschriften in. De Pauw sloeg voor: ἐθέλειν λαλεῖν οὐ μισῶν, doch vergat daarbij dat de εἰρων wel degelijk zijne vijanden haat, maar slechts die haat ontveinst. Niet gelukkiger is de verandering van Reiske: ἐθέλειν φιλεῖν, οὐ μισεῖν, waarbij de twee eerste woorden onpassend, de beide laatste overbodig zijn zouden. De laatste uitgever Ussing, die οὐ μισεῖν als glossema uit den tekst verbant, blijft het bewijs schuldig, dat in λαλεῖν eenige aanleiding bestond tot het maken van eene dergelijke kantteekening. Beter verklaarde Hartung des schrijvers bedoeling door ὡς οὐ μισῶν te schrijven. Toch moet de vervaardiger van het Münchener epitome een andere lezing gekend hebben, toen hij schreef: οἷος προσελθὼν τοῖς ἐχθροῖς ἐνδείκνυσθαι οὐ μισεῖν. Ik vermoed namentlijk dat hij las: οἷος προσελθὼν τοῖς ἐχθροῖς ἐθέλειν λαλεῖν οὐ (δοκῶν) μισεῖν, d. i. *doende als of* hij hen niet haat. In denzelfden geest vermoedde Foss: οἷος προσελθὼν τοῖς ἐχθροῖς λαλεῖν, ἐθέλων δόξαι οὐ μισεῖν, waarbij echter te ver van de overlevering wordt afgeweken. Ook zie ik in het behoud van ἐθέλειν, waarvoor ook ἐθέλων is voorgesteld, geen *overwegende* zwaarigheid. Ook elders in de characteres wordt de wil in plaats van de daad vermeld b. v. XVI midd.: καὶ οὗτ’ ἐπιβῆναι μνήματι, οὗτ’ ἐπὶ νεκρὸν οὗτ’ ἐπὶ λεχῶ ἐλθεῖν ἐθελῆσαι.

καὶ τούτοις συλλυπεῖσθαι ἡττωμένοις. Hiervoor heeft het epitome Monacense καὶ συνάχθεσθαι (πάσχουσι κακῶς ἢ) ἡττημένοις. Het gebruik van συνάχθεσθαι valt natuurlijk voor rekening van den epitomator, die hier en daar zijn eigene woorden gebruikt, maar het hier zeer gepaste toevoegsel πάσχουσι κακῶς ἢ las hij zonder twijfel in het door hem geëxcerpeerde handschrift, en desgelijks het alleen duldbare ἡττημένοις in plaats van ἡττωμένοις. Vgl. b. v. Cap. XI: καὶ ἡττημένῳ δὲ — συνησθῆναι. Zoo heeft

genoemd epitomé ook de ware lezing bewaard in de woorden: *καὶ μηδὲν ὧν πράττει ὁμολογῆσαι, ἀλλὰ φῆσαι βουλευέσθαι* door na *φῆσαι* het woordje *ἔτι* te laten volgen. Het vermoeden van Cobet *βουλεύσεσθαι* is m. i. geheel onaannemelijk, ook hierom, omdat de schr. dan hier reeds hetzelfde zou zeggen als hetgeen we een weinig later lezen: *καὶ τὰ μὲν σκέψεσθαι* [*φάσκειν*]. Dat *φάσκειν* is mij om het pas voorafgegane *φῆσαι* zeer verdacht. Ik lees: *καὶ ἀκούσας τι μὴ προσποιεῖσθαι καὶ ἰδὼν φῆσαι μὴ ἑορακέναι καὶ ὁμολογήσας μὴ μεμνήσθαι καὶ τὰ μὲν σκέψεσθαι τὰ δ' οὐκ εἰδέναι κτέ.* Datzelfde verbum *φάσκειν* of een ander van dezelfde beteekenis is verloren gegaan in den aanvang van het hoofdstuk in de woorden: *καὶ συγγνώμην δὲ ἔχειν τοῖς αὐτὸν κακῶς λέγουσι.* De vergevensgezindheid toch behoort niet tot de karaktertrekken van den *εἰρων*, maar deze is, zoo als Sallustius van Catilina zegt, *cuiusvis rei simulator ac dissimulator*, en zoo ook van de genoemde deugd. Noodzakelijk schijnt mij daarom te schrijven: *καὶ συγγνώμην δὲ (φάσκειν) ἔχειν τοῖς αὐτὸν κακῶς λέγουσιν.*

Aan den zin voldoet omstreeks het midden van dit caput de volgende aanvulling der lacune door Salmasius: *καὶ πρὸς τοὺς δανειζομένους καὶ ἐρανίζοντας (εἰπεῖν ὡς οὐκ ἀργύριον ἔχει, πρὸς δὲ τοὺς ὠνητιῶντας) ὡς οὐ πωλεῖ.* Geheel onafhankelijk van deze gissing, die ik, toen ik de mijne maakte, nog niet kende, vermoedde ik zelf: (*λέγειν ὡς ἀργύριον οὐκ ἔχει καὶ πρὸς τοὺς ὠνητιῶντας*). Die van S. is daarom minder waarschijnlijk, omdat in een zoo gevormden zin: *καὶ πρὸς τοὺς μὲν δανειζομένους*, zoo niet volstrekt noodzakelijk, ten minste regelmatig ware. Geheel anders Foss in zijne uitgave bij Teubner, 1858.

Foss meent de corrupte woorden tegen het eind van 't hoofdstuk: *οὐ πισεύω· οὐχ ὑπολαμβάνω· ἐκπλήττομαι· καὶ λέγει ἑαυτὸν ἕτερον γεγονέναι· καὶ μὴν οὐ ταῦτα πρὸς ἐμὲ διεξήει·* verbeterd te hebben door te schrijven: *καὶ λέγεις αὐτὸν ἕτερον γεγονέναι*, d. i. *ge zegt dat hij van gezindheid (jegens mij) veranderd is.* *ΛΕΓΕΙCAYTON* en *ΛΕΓΕΙΕAYTON* zijn nauwelijks te onderscheiden. Maar

de duidelijkheid zou toch eischen: καὶ λέγεις τὸν δεῖνα περὶ ἐμὲ ἕτερον γεγονέναι· καὶ μὴν οὐ τοιαῦτα (*talìa, ut id credere possim*) πρὸς ἐμὲ διεξήει. Veel liever zou ik lezen: καὶ εἰ λέγεις αὐτὸ (d. i. de zaak waarvan gesproken wordt) δι' ἑτέρου γινῶναι (of ἐγνωκέναι), »καὶ μὴν οὐ ταῦτα πρὸς ἐμὲ διεξήει,” d. i.: en, als ge zegt de zaak door een ander vernomen te hebben of te weten, voegt hij u toe »tot mij sprak hij er toch anders over.” Dit is echter alleen mogelijk, wanneer men met de uitgave van Foss de woorden: παράδοξόν μοι τὸ πρᾶγμα· ἄλλω τινὶ λέγε terstond na ἐκπλήττομαι volgen laat: eene volgorde, die vrij wat natuurlijker is dan de overgeleverde.

II. (περὶ) κολακείας.

Dit karakter is vrij oppervlakkig behandeld. Van die fijne en gevaarlijker soort van vleierij, waarop Plutarchos in zijn voortreffelijk geschrift *over den vleier en den vriend* in het bijzonder de aandacht vestigt, is hier volstrekt geen sprake.

De schr. laat den vleier tot zijnen vriend zeggen: »Wat hebt ge gisteren in de stoa poikile een furore gemaakt! Meer dan 30 menschen zaten daar bij malkaar, en toen het gesprek er op kwam, wie toch wel de voortreffelijkste man was, werd van het begin tot het einde door allen uw naam genoemd. Zeer lacht mij de gissing van Petersen toe, om met inlassching van πάλιν te lezen: ἃ π' αὐτοῦ ἀρξαμένους πάντας πάλιν ἐπὶ τοῦνομα αὐτοῦ κατενεχθῆναι, maar bovendien schijnt het mij noodzakelijk deze geheele toespraak (ἡυδοκίμεις — κατενεχθῆναι) met de voorafgaande (ἐνθυμει — πλὴν ἢ σοί), die daarmee in volstrekt geen verband staat, door eene copula te verbinden: — πλὴν ἢ σοί.” καὶ ἡυδοκίμεις κτέ. De verbinding door ἢ zou in strijd zijn met het gebruik van den schrijver.

Τρίχωμα wordt door de oude Gr. auteurs alleen van 'smenschen hoofd- en baard-haar gebruikt. Herod. VII, 70: οἱ δ' ἐκ τῆς Λιβύης (Λιβύιοι) οὐλότατον τρίχωμα ἔχουσι πάντων ἀνθρώπων. Het is daarom dat ik de woor-

den τῆς κεφαλῆς — welke het epit. Mon. niet kent — voor een glosseem houd in de volgende passage: καὶ εἴαν τι πρὸς τὸ τρίχωμα [τῆς κεφαλῆς] ὑπὸ πνεύματος προσενεχθῇ ἄχυρον, καρφολογῆσαι κτέ., en dit te meer, wijl uit het vervolg blijkt dat hier niet zoo zeer van hoofd- als wel van baard-haar sprake is: Ὁρᾶς; ὅτι δυοῖν σοι ἡμερῶν οὐκ ἐντετύχηκα, πολιῶν ἔσχηκας τὸν πάγονα μεσόν, καίπερ, εἴ τις καὶ ἄλλος, ἔχεις πρὸς τὰ ἔτη μέλαιναν τὴν τρίχα, waarin de woorden καίπερ — ἔχεις aan eene eerst bij latere schrijvers veel voorkomende syntaktische fout lijden, die kan worden weggenomen door of καίπερ in καίτοι of ἔχεις in ἔχων te veranderen. Op palaeografische gronden verdient het laatste den voorkeur. Ter loops wil ik het epitome Monacense verbeteren. Daar staat: ἔτι ὑπομειδιῶντα εἰπεῖν ὡς ἐναγχος ὀφθεῖς μὲν ἄσειος νῦν δοκεῖς μοι πολιὸς τὴν τρίχα. Maar de epitomator bedoelde zonder twijfel: ἔτι ὑπομειδιῶντα εἰπεῖν ὡς ἐναγχος ὀφθεῖς μέλας ἔτι νῦν δοκεῖς μοι πολιὸς τὴν τρίχα. Deze fout kan tot bewijs dienen, dat de scriba van het M. handschrift niet zelf dat epitome vervaardigd, maar uit een anderen codex overgeschreven heeft.

III. (περὶ) ἀδολεσχίας.

Ἡ δ' ἀδολεσχία ἐστὶ μὲν διήγησις λόγων μακρῶν καὶ ἀπροβουλεύτων, ὃ δ' ἀδολέσχης τοιοῦτός ἐστιν οἶος μτέ. De herhaling van hetzelfde werkwoord in het tweede lid van den zin is geoorloofd bij groote nadruk, zoo als bij Sophocles O. R. 370 sq:

ἀλλ' ἔστι πλὴν σοί· σοὶ δὲ τοῦτ' οὐκ ἔς', ἐπεὶ τυφλὸς τά τ' ὦτα τὸν τε νοῦν τά τ' ὄμματ' εἶ.

of O. C. 787:

οὐκ ἔστι σοι ταῦτ', ἀλλὰ σοι τάδ' ἔς', ἐκεῖ χώρας οὐμὸς ἀλάσῳρ ἐνναίων αἰεί.

Eveneens bij plaatsen als Cap. XXX (begin), waar het gerepeteerde verbum het eerste woord is van het tweede lid der periode. Maar op de door mij vooropgezette plaats laat de Attische elegantie zulk eene flauwe herhaling niet toe. De verbetering ligt voor de hand: *ὁ δ' ἀδολέσχης τοιοῦτός τις οἷος κτέ.*, en de aanvangen van 24 der 30 karakteres zijn daar, om die verbetering te bevestigen, terwijl 28 zich van de herhaling van *ἐξίν* onthouden. Alleen in Cap. 29 vinden we dezelfde fout, die ik niet aarzel daar op dezelfde wijze te verbeteren. Het 11de, 26ste en 30ste karakter hebben in plaats van *τοιοῦτός τις* — *οἷος*: *τοιοῦτος* — *οἷος*, maar ik twijfel zeer, of ook daar het pronomen indefinitum niet door de afschrijvers verwaarloosd is. Min of meer vreemd schijnt in onze definitie, wanneer men die aan de meêgedeelde trekken toetst, *διήγησις λόγων μακρῶν*. Er is toch daarin veeleer sprake van beuzelpraat dan van lange redenen. In het epitome Monacense staat: *διήγησις λόγων οὐ καιρίων ἢ μακρῶν καὶ ἀπροβουλεύτων*. Wellicht kende de epitomator een dubbele lezing t. w.: *ἀκαίρων*, waaraan hij *οὐ καιρίων* ontleende en *μακρῶν*, dat uit *ἀκαίρων* verschreven zijn kan. Zou men dus mogen aannemen, dat de definitie der *ἀδολεσχία* aldus moet gelezen worden: *ἡ δὲ ἀδολεσχία ἐστὶ μὲν διήγησις λόγων ἀκαίρων καὶ ἀπροβουλεύτων*? In het bijzonder worden lastige zwetsers door de Gr. *ἄκαιροι* en *ἀκαιρολόγοι* genoemd. Niettemin pleit voor *μακρῶν* de plaats van Theophrastos bij Stob. Ecl. Eth. II 7, p. 300 ed. Heeren: *ἐν ταῖς ἐντυχίαις ὁδὶ μὲν πολλὰ διελθὼν καὶ μακρῶς ἀδολεσχήσας, ὁδὶ δὲ ὀλίγα καὶ οὐδὲ τὰναγκαῖα κτέ.*

εἶθ' ὧν εἶχεν ἐπὶ τὸ δεῖπνον τὰ καθ' ἕκαστα διεξελθεῖν. Zoo staat in het beste MS., terwijl de overigen, zeker door correctie, *ἐπὶ τῷ δείπνῳ* hebben. Het is de vraag of in *ἐπὶ [τὸ] δεῖπνον* niet veeleer *ἐπιδειπνῶν* schuilt. *Ἐπιδειπνεῖν*, iets eten als nagerecht, is uit Aristophanes wel bekend.

Eene der schoonste eigenschappen van den Griekschen, vooral van den Attischen stijl, is het vermijden van alle overbodige toevoegsels. Niet licht zou men, geloof ik, uit den

mond eens Atheners hooren, *ὡς ἄξιοι γεγόνασιν οἱ πυροὶ ἐν τῇ ἀγορᾷ*, gelijk we kort voor het midden van dit hoofdstuk vinden overgeleverd. De toevoeging der drie laatste woorden is nog onschooner, dan wanneer de auteur b.v. na de daaropvolgende *καὶ ὡς πολλοὶ ἐπιδημοῦσι ξένοι* een stoplap als *ἐν τῇ πόλει* of iets van dien aard had laten volgen. Wie zou ze b. v., afgezien van het metrum, dulden op plaatsen als Ar. Eq. 644 sq.:

*ἐξ οὗ γὰρ ἡμῖν ὁ πόλεμος κατερράγη,
οὐπώποτ' ἀφύας εἶδον ἀξιωτέρας,*

of ib. 670 sqq.:

*οἱ δ' (ὡς δ'?) ἐξ ἐνὸς σώματος ἅπαντες ἀνέκραγον·
νυνὶ περὶ σπονδῶν; ἐπειδὴ γ', ὦ μέλε,
ἥσθοντο τὰς ἀφύας παρ' ἡμῖν ἀξίας.*

Ik twijfel daarom geenszins, of we hebben hier met een interpretament te doen, dat hoe eer hoe beter uit den tekst behoort verbannen te worden. Weinigen zijn van de heerlijke soberheid van den Attischen stijl zoo doordrongen, dat dergelijke overtollige toevoegsels, die door de latere magistelli met kwistige hand hetzij in margine hetzij tusschen de regels werden uitgestrooid, hun oor hinderen. Een gedurige opmerkzame lezing der Grieksche comedie, waar de versmaat alle bedrog van dien aard verhindert, kan alleen de genoemde eigenschap in het helderst licht plaatsen. De breedsprakigheid aan den modernen stijl maar al te dikwijls eigen, is een krachtige bondgenoot der glossatoren. Zoo zou het mij geenszins verwonderen, indien de gewone Attische uitdrukking *πλοίμα ἐς*; d. i. *het jaargetijde maakt de zeevaart veilig*, verknoeid ware in hetgeen terstond op de behandelde plaats volgt: *καὶ τὴν θάλατταν ἐκ Διονυσίων πλοιμὸν εἶναι* en de auteur eenvoudig geschreven had: *καὶ ἐκ Διονυσίων πλοίμα (of πλοιμὸν) εἶναι*.

Den epiloog houd ik met Petersen en Ussing voor onecht, minder wegens de graeciteit dan om den opgeschroefden rhetorischen toon, en de omstandigheid, dat slechts zeer weinige karakters daarmêe voorzien zijn. Wel is het waar dat, zooals U. opmerkt, de taal *παρασείοντα* voor *παρασεῖσαντα* verlangt, maar dit kan even goed een fout van den

afschrijver zijn als van den auteur. Evenmin kan men ontken-
nen dat ἀπαλλάττεσθαι τοὺς τοιούτους τῶν ἀνθρώπων
geen *goed* Grieksch is: maar het is *geheel* geen Grieksch,
en hetzij dus de woorden echt zijn of niet, zou ik met
Casaubonus achter ἀνθρώπων den Inf. φεύγειν inlasschen.
Διαράμενον kan, zegt U. verder, niet beteekenen, hetgeen
Casaubonus meende, *grandi gradu*. Uitnemend! maar het is,
al heeft men tot dusver de ware beteekenis niet gevonden,
mijns bedunkens geenszins onverklaarbaar. De sleutel tot
de eenige juiste verklaring geeft een plaats van Epictetos
diss. II, 12 § 24. Wanneer iemand, zegt hij, te Rome, op
de wijze van Socrates, een rijk of aanzienlijk man onder-
vroeg, dan liep hij gevaar μὴ πρῶτον μὲν εἶπῃ· Τί δὲ
σοι, βέλτισε, μέλει; κριτῆς μου εἶ; εἴτ', ἂν ἐπιμένης
πράγματα παρέχων, διαράμενος κονδύλους σοι
δῶ. Op die plaats beteekent διάρασθαι *de hand opheffen*,
om iemand te slaan, gelijk τὴν βακτηρίαν διαίρεσθαι niet
zeldzaam is. Zoo als in deze uitdrukking τὴν χεῖρα, wordt
τὸ σκέλος uitgelaten op de bekende plaats van Herod. II,
162: ἐπαείρας ἀπεματάισε, waarvolgens ik in *transcursu*
de geïnterpoleerde plaats van Favorinus bij Stobaeos Flor.
CXV, 24, herstellen wil door te lezen: ὁ Βοιωτὸς ἐντυχὼν
θησαυρῷ μεθ' ἑβδομήκοντα ἔτη ἐπάρας [τὸ σκέλος]
ἀπεματάισε κτέ. Vgl. ook Ar. Lys. 799: βούλομαί σε
γραῦ κῦσαι — κἀνατείνας λακτίσαι. De auteur van den
epiloog bedoelde dus: *en na dreigend zijne hand te hebben*
opgeheven, zich verwijderen. In de laatste plaats heeft Schnei-
der opgemerkt, dat συναρκεῖσθαι voor ἀρκεῖσθαι geen
Grieksch is. Maar zelfs ἀρκεῖσθαι (genoeg hebben) zou hier
niet volkomen aan den zin voldoen. Het is een toer, zegt de
schrijver (ἔργον ἐστίν is niet zelden een zwakkere uitdrukking
voor οὐχ οἶόν τε, ἀδύνατόν ἐστι) *vrede te hebben* met men-
schen, die er niet op letten of iemand tijd of haast heeft, d. i.
ἔργον γὰρ ἐστὶν ἀρέσκεσθαι τοῖς κτέ.

Ik neem afscheid van dit karakter met de opmerking, dat
het epitome Monacense te recht het artikel bewaard heeft in
de woorden: Πυανεψίωνος δὲ τὰ Ἀπατούρια, waar de
handschriften het missen.

IV. (περὶ) ἀγροικίας.

Omstreeks het midden lezen wij: καὶ ἀριζῶν δε ἅμα τοῖς ὑποζυγίοις ἐμβάλειν [τὴν θύραν. καὶ κόψαντος] τὴν θύραν ὑπακοῦσαι αὐτός. Dit is de lezing der slechtere handschriften, terwijl de betere codd. A en B de ingesloten woorden weglaten. Noch het één noch het ander is te verdedigen. Ἐμβάλλειν wordt nergens absoluut gebruikt voor ἐμβάλλειν τὸν χόρτον, gelijk Casaubonus te recht vermoedde, voor het eerste τὴν θύραν; en καὶ κόψαντος kan alleen geduld worden met toevoeging van τινός (of του). Bij den genetivus absolutus toch kan wel het pronomen personale αὐτός, maar niet het indefinitum verzwegen worden. Dezelfde fout vinden we in het XIV cap. omstreeks het midden: καὶ ἀπαγγέλλοντος αὐτῷ κτέ. Men kan daar eveneens het wegvallen van του of τινός aannemen, tenzij men liever ἀπαγγελθέν mocht willen lezen. De rusticitas van het αὐτὸν ὑπακοῦσαι, d. i. het doen van 't werk van den θυρωρός, valt duidelijk genoeg in 't oog, doch waarin bestaat het eigenaardige van 't geen volgt: καὶ τὸν κύνα προσκαλεσάμενος καὶ ἐπιλαβόμενος τοῦ ῥύγχους εἶπεν· Οὗτος φυλάττει τὸ χωρίον καὶ τὴν οἰκίαν? Ligt het niet hoofdzakelijk hierin, dat die handelwijs van den ἄγροικος en het gezegde: *deze bewaart het huis en den hof*, voor den bezoeker beleedigend is, daar het zoo den schijn krijgt, alsof men hem voor eenen dief aanziet? De beteekenis van dezen trek schijnt geen der verklaarders goed begrepen te hebben.

Een ander staaltje van lompheid is het weigeren van minder schoone muntspecie bij het ontvangen van geld. In de MSS. luidt de plaats als volgt: καὶ τὸ ἀργύριον δὲ παρὰ του λαβὼν (λαμβάνων cod. Reding.) ἀποδοκιμάζειν, λίαν μὲν ὃν (cod. A, volgens Dübner; de overigen μὲν) λυπρὸν εἶναι. Wanneer het vaststaat, dat λυπρός niet zelden in het Grieksch in den zin van *jammertlijk, ellendig*, b.v. van onvruchtbaar land, gebruikt wordt, is er wellicht geen genoegzame reden om aan de waarheid van Casaubonus gissing λίαν λέγων λυπρὸν εἶναι te twijfelen, en bestaat er geen

behoefte aan Petersen's verleidelijke conjectuur: *διὰ τὸ μὴ λαμπρὸν εἶναι*, welke zich verder van de overlevering verwijdt. De terstond daarop volgende woorden *καὶ ἕτερον ἅμα ἀλλάττεσθαι* zijn wellicht in *καὶ ἕτερον ἀνταλλάττεσθαι* of in *καὶ ἕτερον ἅμ' ἀνταλλάττεσθαι* te veranderen, omdat de zin een compositum verlangt, waardoor de begrippen van *ἕτερον* en *ἀργύριον* enger met dat van het verbum verbonden worden. De zin toch is: »en (tevens) andere munt daarvoor inruilen.»

Groote, ja deels onoverkomelijke, zwaarigheden voor kritiek en interpretatie bevat het eind van dit hoofdstuk. Wanneer de *ἄγροικος* zich naar de stad begeeft, vraagt hij hem, dien hij op zijn weg ontmoet, naar den prijs van zekere grove boerenmantels en van zoute visch, een der goedkoopste volksspijzen, *πόσου* (d. i. *πῶς ὄναι*) *ἦσαν αἱ διφθέραι καὶ τὸ τὰριχος*. Tot dusverre is alles duidelijk; maar niemand verstaat de tweede vraag: *καὶ εἰ σήμερον* (l. *τήμερον*) *ὁ ἄγων νομηνίαν ἄγει*. De laatste uitgever nam de gissing van Darberis en Blach *ἄρχων* voor *ἄγων* op, en meent met hen, dat hier sprake is van een plechtig offer op den eersten dag der maand door den oppersten archon der godheid aangeboden. Om verschillende redenen is die gissing te verwerpen:

1°. Van het praesidium van den archon bij die offerhande vernemen wij nergens.

2°. *ἄγειν νομηνίαν* kan wel van het feestvierende volk, niet van den praesiderenden archon gezegd worden.

3°. Is het al waar, dat de archon bij dit feest voorzat, dan is die vraag in den mond des *ἄγροικος* niet boersch, maar onzinnig, omdat de man dan naar de bekende weg vraagt. Alleen in het karakter van den *ἀδολέσχης* zou zoo iets passen.

Maar, zal men zeggen, de rusticitas ligt hierin, dat de man niet weet welke dag van den maand het is, en met andere woorden vraagt: Is het van daag de eerste? Doch ook dit gaat niet op. Van den eene kant toch zou men kunnen in het midden brengen, dat men niet zelden de beschaafdeste menschen een dergelijke vraag hoort doen, en

van den andere kant leert het voorbeeld van Strepsiades, een waar toonbeeld van ἀγροικία, bij Aristophanes in de Νεφέλαι, hoe goed de Attische boeren in hun kalender t'huis waren.

πέμπτη, τετράς, τρίτη, μετὰ ταύτην δευτέρα,
εἶθ' ἦν ἐγὼ μάλισα πασῶν ἡμερῶν
δέδοικα καὶ πέφρικα καὶ βδελύττομαι
εὐθὺς μετὰ ταύτην ἔς' ἔνη τε καὶ νέα.

Bovendien zou de rusticus, in geval van onwetendheid, voor dat hij zijn huis verliet, zoo als uit het vervolg blijkt, juist met het doel om inkoopen te doen, wel vooraf zich naar den marktdag, die juist op de νομηνία viel, geïnformeerd hebben. Wat dus de auteur ook mag geschreven hebben — eene vraag, waarop ook ik het antwoord moet schuldig blijven — zeker niet: εἰ τήμερον ὁ ἄρχων νομηνίαν ἄγει.

Het volgende leest Schneider aldus: καὶ εἰπεῖν ὅτι εὐθὺς βούλεται (lees met Foss: βούλεται εὐθὺς) καταβὰς ἀποκείρασθαι καὶ τῆς αὐτῆς ὁδοῦ [παριῶν moet als glosseem met Casaubonus geschrapt worden] κομίσασθαι παρ' Ἀρχίου τοὺς (lees τοῦ met Sylburg) ταρίχους. Καὶ ἐν βαλανείῳ δὲ ἄσαι καὶ εἰς τὰ ὑποδήματα δὲ ἥλους ἐγκροῦσαι. Zeker is het, dat, wanneer men met de MSS. de woorden: καὶ ἐν βαλανείῳ — ἐγκροῦσαι terstond na ἀποκείρασθαι plaatst, de woorden τῆς αὐτῆς ὁδοῦ, d. i. in 't voorbijgaan, allen zin missen, en tevens op die wijze het κομίσασθαι τοῦ ταρίχους te ver van de vraag naar den prijs dier waar gescheiden wordt. Niettemin voldoen genoemde woorden mij ook geenszins aan het eind van het hoofdstuk. Veeleer zou men die, mijns bedunkens, verwachten mogen in het begin naast de analoge trekken: καὶ μείζω τοῦ ποδὸς τὰ ὑποδήματα φορεῖν καὶ μεγάλῃ τῇ φωνῇ λαλεῖν. Doch ook daar kunnen ze alleen in gewijzigden vorm geduld worden.

V. (περὶ) ἀρεσκείας.

Ὁ δ' ἄρεσκος τοιοῦτός τις οἷος πόρρωθεν προσαγορεύσας καὶ ἄνδρα κράτιζον εἰπὼν καὶ θαυμάσας ἱκανῶς ἀμφοτέραις ταῖς χερσὶ μὴ ἀφιέναι καὶ μικρὸν προπέμψας καὶ ἐρωτήσας, πότε αὐτὸν ὄψεται, ἔτι αἰνῶν ἀπαλλάττεσθαι. Onhoudbaar is m. i. de ook door Ussing opgenomen conjectuur van Orelli ἐπινεύων, hetgeen bezwaarlijk beteekenen kan *nutu valedicens*. Ἐπινεύειν toch is of iemand een wenk geven, of toeknikken als teeken van toestemming. In den zin van iemand een vriendelijk knikje geven is het mij althans nooit voorgekomen. Oneindig beter zou daarom de gissing van Foss ἐπιμειδιῶν zijn. Toch is het de vraag of men niet volstaan kan met eenvoudig ἐπαινῶν te lezen en te verklaren onder dankbetuiging. Terwijl de ander hem voor zijne beleefdheden moest danken, drijft de ἄρεσκος zijne behaagzucht zoo ver, dat hij bij 't afscheid nemen dezen dankt voor — niet bewezene beleefdheden. Men zou hier echter tegen in kunnen brengen, dat ἐπαινεῖν alleen bedanken beteekent, in den zin van een beleefde weigering; en daarom is het wellicht beter met eenige slechtere MSS., ἔτ' ἐπαινῶν te lezen, en onder nieuwe loftuitingen te verklaren. De voorafgaande woorden zijn ongetwijfeld lacuneus: want na προσαγορεύσας vermist men het pronomen indefinitum en na ἀμφοτέραις ταῖς χερσὶ een participium als περιβαλὼν. Foss schreef, zoo als ik tans zie, λαβόμενος, zonder te bedenken, dat dit verbum een Genetivus (αὐτοῦ) bij zich verlangt.

Een paar noodzakelijke woorden ontbreken ook in hetgeen weldra volgt: καὶ τοὺς ξένους δὲ εἰπεῖν ὡς δικαιότερα λέγουσι τῶν πολιτῶν. Zoo iets toch doet de ἄρεσκος alleen in tegenwoordigheid van vreemdelingen, en, omdat de schrijver dit noodzakelijk moest te kennen geven, vermoed ik: καὶ τοὺς ξένους δὲ (πρὸς ξένους) εἰπεῖν ὡς δικαιότερα λέγουσι τῶν πολιτῶν. Het ὁμοιοτέλευτον speelde hier, zoo als dikwerf, den afschrijver een poets.

Voor zijne conjectuur: καὶ τὰ ἱμάτια δὲ χρηστὰ ἀναβάλλεσθαι, in plaats van μεταβάλλεσθαι, beroept

Petersen zich te onrecht op het epitome Monacense. Integendeel bewijst de lezing ἀμπίσχεσθαι καινά, dat de auteur van dit uittreksel juist μεταβάλλεσθαι voor zich had. Niettemin betwijfel ook ik de integriteit dezer woorden.

Καὶ ἀγοράζειν αὐτῷ μὲν μηδέν, ξένοις δὲ, εἰς Βυζάντιον ἐπιστάλματα, καὶ Λακωνικὰς κύνας εἰς Κυζικόν, καὶ μέλι Ὑμήττιον εἰς Ρόδον, καὶ ταῦτα ποιῶν τοῖς ἐν τῇ πόλει διηγείσθαι. Dat deze passage bedorven is, daaraan twijfelt niemand, maar sinds Casaubonus hebben alle critici verkeerdelijk de fout gezocht in ἐπιστάλματα. Casaubonus leest ἀποστάλματα, zich beroepend op een plaats van Aristoteles Eth. Nicom. IV, 5, die niet bewijst wat hij bewijzen wil; Petersen ἐπισειλαὶ ἀγάλματα en Meineke ἀποσέλλειν ἀγάλματα. Ἀποσέλλειν ware ongetwijfeld beter dan ἐπισέλλειν, dat niet afzenden beteekent, maar, ook afgezien van het ongepaste ἀγάλματα, dat zich slecht met een geschenk als μέλι Ὑμήττιον verdraagt, bewijst de constructie der woorden: καὶ ἀγοράζειν αὐτῷ μὲν μηδέν, ξένοις δέ, dat hier geen tweede Infinitivus kon volgen. Dan had moeten geschreven worden: καὶ ἀγοράζειν αὐτῷ μὲν μηδέν, ξένοις δέ, εἰς Βυζάντιον ἀποσέλλων ἀγάλματα κτέ. Ik heb zelf een oogenblik gedacht, dat περιστάλματα (*dekens* of *spreien*) de ware lezing was, maar terstond die gissing verworpen. Nog veel ongelukkiger is Ussings ἐπισκάλματα, dat, ὥς Μοῦσαι φίλαι, zooveel moet beteekenen als ἐπισκαλμίδας, welk woord, tegen de opgaven van Pollux en Hesychios in, op zijn beurt zooveel zijn moet als τροπωτήρ of τροπός!

Naar mijne bescheidene meening hebben wij geenerlei recht om ἐπιστάλματα, al komt het elders niet voor, te verdenken. Het behoort tot dat groote aantal woorden op μα, dat de Grieken volgens een vaste analogie telkens vormen naar de behoefte van het oogenblik. Beteekent ἐπισέλλειν *mandare*, zoo is ἐπίσταλμα *mandatum*.

De vraag nu is, of we dat ἐπίσταλμα in de voor ons liggende plaats kunnen gebruiken. M. i. zeer goed, wanneer we lezen: καὶ ἀγοράζειν αὐτῷ μὲν μηδέν, ξένοις δέ

ἐπιστάλματα, (of, wil men volstrekt dat nieuw gevormde woord niet toelaten, ἐπεσταλμένα,) † † † † εἰς Βυζάντιον, καὶ Λακωνικάς κύνας εἰς Κύζικον, καὶ μέλι Ὑμήττιον εἰς Ῥόδον. Na ἐπιστάλματα neem ik dus een lacune aan, die gedeeltelijk met πέμπων kan worden aangevuld, daar ἀγοράζειν εἰς Βυζάντιον wel geen Grieksche verbinding is. Maar wat de man naar Byzantion zond, moet ten eeuwigē dage een geheim blijven. Bij wijze van voorbeeld kan men invullen: (σῦκα Ἀττικά πέμπων) εἰς Βυζάντιον κτέ. Voor zich zelven koopt hij niets, maar voor vreemdelingen zaken, die hem zijn opgedragen (commissies), enz.

In het vervolg verwonder ik mij over: αὐλαίαν ἔχουσιν Πέρσας ἐνυφασμένους, daar men van een Attischen schrijver eerder αὐλαίαν Πέρσας ἐνυφασμένην zou verwachten. Wellicht dankt de tegenwoordige lezing haar ontstaan aan een interpretamentum.

Op het einde: καὶ αὐτὸς ἐν ταῖς ἐπιδείξεσιν ὑπερον ἐπελθεῖν ἐπὶ (τῷ εἰπεῖν τινὰ) τῶν θεωμένων πρὸς τὸν ἕτερον ὅτι· Τούτου ἔστιν ἡ παλαίγρα, is met de slechtere MSS. πρὸς ἕτερον te schrijven, wijl het artikel tegen de bedoeling des schrijvers zou bewijzen, dat er slechts twee toeschouwers waren. Bovendien schijnt mij noodzakelijk: Τουτοῦ ἔστιν ἡ παλαίγρα.

VI. (περὶ) ἀπονοίας.

Men moet een lacune aannemen na κυβεύειν in de woorden: δεινὸς δὲ καὶ πανδοκεῦσαι καὶ πορνοβοσκῆσαι καὶ τελωνῆσαι, καὶ μηδεμίαν ἐργασίαν αἰσχροῦ ἀποδοκιμάσαι, ἀλλὰ κηρύττειν, μαγειρεύειν, κυβεύειν, τὴν μητέρα μὴ τρέφειν, ἀπάγεσθαι κλοπῆς, τὸ δεσμωτήριον πλείω χρόνον οἰκεῖν ἢ τὴν αὐτοῦ οἰκίαν, omdat al wat na κυβεύειν volgt niet meer een ἐργασία of kostwinning kan genoemd worden. Ik schrijf eenvoudig: κυβεύειν, καὶ (sc. δεινὸς) τὴν μητέρα μὴ τρέφειν κτέ.

VII. (περὶ) λαλιᾶς.

Καὶ ἑτέρας ἀρχὰς τοιαύτας πορίσασθαι ὥς μὴ δὲ ἀναπνεῦσαι τὸν ἐντυγχάνοντα. Coraës meent dat achter ἀναπνεῦσαι het verbum ἔᾶσαι is uitgevallen. Veel eenvoudiger kan men verbeteren: ὥς μὴ δ' ἂν ἀναπνεῦσαι τὸν ἐντυγχάνοντα, d. i. zoodat de man geen adem kan scheppen.

In den terstond hierop volgenden zin moet het epische ἀπογυιώση van Ussing ten spoedigste weer plaats maken voor het door Petersen misschien juist verklaarde ἀπογυμνώση der beste MSS. Het ἀποκναίση der slechtere, hoe verleidelijk ook, is misschien niets dan een glossema. Eveneens zou op de zoo even behandelde plaats ἀφορμάς den voorkeur voor ἀρχὰς verdienen, als het in betere codd. stond.

Omstreeks het midden wordt de babbelaar beschreven, als: τοὺς ἀπιέναι φάσκοντας δεινὸς προπέμψαι καὶ ἀποκατασῆσαι εἰς τὴν οἰκίαν. Deze woorden zijn voor elkeen verstaanbaar; niet alzoo de volgende: καὶ πυθόμενος τὰς ἐκκλησίας ἀπαγγέλλειν. Hooren wij Ussing: »Haec »interpretes frustra interpretari conati sunt, ἐκκλησίας »partim ea, quae in contione acta essent, partim comitiorum »dies intelligentes, quorum neutrum fieri potest, nec, si posset, loquacitatis ullam contineret reprehensionem." Tot dusver uitmuntend, maar volkomen ongemotiveerd is hetgeen die geleerde laat volgen: »equidem non dubito quin plura »exciderint; τὰς ἐκκλησίας autem non pro obecto verbi »ἀπαγγέλλειν habeo, sed praepositionem, πρὸς aut εἰς ante »id excidisse puto." Van een ἀπαγγελία toch aan de volksvergadering door den λαλός, gelijk U. zich schijnt voor te stellen, kan hier geen sprake geweest zijn, zooals uit de in 't vervolg beschreven handelwijze van zijne toehoorders blijkt, die de babbelaar zoo ergert en verveelt: ὥς — ἦτοι ἐπιλαβέσθαι ἢ νυσάζαι ἢ μεταξὺ καταλιπόντας ἀπαλλάττεσθαι, van welke woorden het laatste gedeelte aldus te verbeteren is: ἢ μεταξὺ (λέγοντα of λαλοῦντα) καταλιπόντας ἀπαλλάττεσθαι. Uit een ἐκκλησία toch loopt het volk niet weg, wanneer de redenaar het verveelt,

maar brengt hem door rumoer (*θόρυβος*) tot zwijgen, en bij onbehoorlijk gedrag wordt hij door de politie van het spreekgestoelte gesleurd (*ἐλκουσιν αὐτὸν οἱ τοξόται*). De zaak is te over bekend uit Aristophanes en de Attische redenaren. We moeten ons hier dus een heel ander publiek denken. Vergis ik mij niet, dan laat de schrijver den babbelaar alles wat in de laatste volksvergadering door de prytanen, door gezanten, door redenaars, door *ἰδιῶται* ter kennis van het volk is gebracht, alle voorstellen, die gedaan, alle zaken, die behandeld zijn, alle koddige zoowel als ernstige incidenten, die zich daar hebben voorgedaan, verkondigen aan menschen, die alles reeds vernomen hebben. Dien zin krijgen we door met geringe verandering te lezen: *καὶ πνυθομένοις* *) *τὰ πὸ τῆς ἐκκλησίας ἀπαγγέλλειν*, waarbij volgens een bekend graecisme *τὰ πὸ τῆς ἐκκλησίας* te gelijk object is van *πνυθομένοις* en van *ἀπαγγέλλειν*.

Er bestaat geen behoefte aan de stoutere verandering: *καὶ (τοῖς) πνυθομένοις (ἤδη) κτέ.*, gelijk b.v. een plaats in cap. XII leert, waar we lezen: *καὶ ἀκηκοότας καὶ μεμαθηκότας ἀνίστασθαι ἐξ ἀρχῆς διδάσκων* (lees *διδάξων*). Men vergelijke hetgeen in den aanvang van cap. IV omtrent den *ἄγροικος* gezegd is: *καὶ τοῖς παρ' αὐτῷ ἐργαζομένοις μισθωτοῖς ἐν ἀγρῷ* (voor de echtheid dezer beide woorden durf ik niet instaan) *πάντα τὰ πὸ τῆς ἐκκλησίας διηγείσθαι*. Gelijk daar *διηγείσθαι* gebruikt is, zoo dient op de tans behandelde plaats datzelfde verbum, om in het vervolg *ἀπαγγέλλειν* te vervangen: *καὶ κατὰ τῶν πληθῶν γε ἅμα διηγούμενος κατηγοριαν παρεμβάλειν*.

Eenigzins onnatuurlijk komt mij het gezegde voor door den schrijver tegen het einde aan den babbelaar in den mond gelegd *ὅτι χαλεπὸν τῷ λάλῳ ἐς ἰσιωπᾶν*: eene uitlating, die geenszins op dezelfde lijn staat met de volgende: *ὅτι οὐκ ἂν σιωπήσειεν, οὐδ' εἰ τῶν χελιδόνων δόξειεν* (*ἂν* is hier in den cod. Rhedig. weggelaten; men leze: *οὐδ' ἂν εἰ τῶν χελιδόνων δόξειεν*) *εἶναι λαλίστερος*, wijl hij in

*) Zoo reeds Foss.

't eerste geval zijn eigen vonnis spreekt, in het tweede zich alleen weinig om het oordeel der menschen blijkt te bekommeren. Ik zou daarom geneigd zijn om τῷ λάλῳ voor eene kantteekening te houden. De babbelaar verontschuldigt zich door te zeggen, dat zwijgen zoo moeilijk is, dat 's menschen tong in vocht ligt (ὥς ἐν ὑγρῷ ἔστιν ἡ γλῶττα), en daarom de woorden er als van zelve afvloeien, dat hij ('t geen hij op 't hart heeft) niet zwijgen kan, de menschen mogen van hem denken wat ze willen. In enkele gevallen mag de λάλος zijne zwakheid opentlijk bekennen : als algemeene karaktertrek mag zoo iets niet gelden; wijl de mensch gewoonlijk blind is voor eigen gebreken, of die ten minste zooveel mogelijk tracht te bemantelen of te verontschuldigen. Dat de λάλος zich door het spotten zijner kinderen : πάππα λαλεῖν τι ἡμῖν, ὅπως ἂν ἡμᾶς ὕπνος λάβῃ niet laat afschrikken, om aan hun verzoek te voldoen, is, ofschoon misschien ietwat gechargeerd, toch zeer karakteristiek, omdat zijne babbelzucht sterker is dan de verontwaardiging over den weinigen eerbied, dien ze hem betoonen, en geenszins een bewijs, dat hij zich zelven λάλος noemen zou.

VIII. (περὶ) λογοποιίας.

Een kleine fout heeft den zin der definitie bedorven : ἡ δὲ λογοποιία ἐστὶ σύνθεσις (vgl. σύνθετοι λόγοι, Aesch. Prom. 686 en Arist. Ran. 1052) ψευδῶν λόγων καὶ πράξεων, ὧν βούλεται ὁ λογοποιῶν. Waartoe toch dient de toevoeging der vier laatste woorden? Het spreekt wel van zelf dat de λογοποιία geen samenstelling is van leugenachtige woorden en feiten, die de λογοποιῶν niet wil! Die woorden krijgen eerst hunne ware beteekenis, wanneer men verbetert : ὅσων βούλεται ὁ λογοποιῶν. Zoo toch wordt daarmede te kennen gegeven, dat de λογοποιῶν al wat hem maar goeddunkt verzint.

ὁ δὲ λογοποιὸς τοιοῦτός τις, οἷος ἀπαντήσας τῷ φίλῳ, εὐθὺς καταβαλὼν τὸ ἥθος καὶ μειδιάσας ἐρωτῆσαι,

πόθεν σύ; κτέ. De woorden καταβαλὼν τὸ ἦθος zoekt men vergeefs te verklaren. Ze zijn zonder eenigen twijfel bedorven. Ik heb gedacht aan: καταλαβὼν τὸ (ς) ἦθος, de borst (van zijn vriend) aanvallende, zijn vriend bij de borst vattende, om hem staande te houden, en hem naar hartelust logens te vertellen. Vgl. Plato Theaet. p. 165 c. ὅταν ἐρωτᾷ ἀνέκπληκτος ἀνὴρ, καταλαβὼν τῇ χειρὶ σοῦ τὸν ἕτερον ὀφθαλμόν, εἰ ὁρᾷς τὸ ἰμάτιον τῷ κατειλημμένῳ. Desalniettemin boezemt wegens het ongewone der zaak zoowel als der uitdrukking die verandering mij weinig vertrouwen in. Bovendien zou men het pronomen αὐτοῦ dan moeilijk kunnen missen. Λαβέτω δὲ καὶ ἄλλος!

De rondventer van valsche geruchten beroept zich gewoonlijk op zulke auctoriteiten, ὧν οὐδεὶς ἂν ἔχοι ἐπιλαβέσθαι, waarop niemand vat heeft, omdat de namen zoo goed verlicht zijn als de zaken zelve: καὶ ἔσιν αὐτῷ ἡ στρατιώτης ἡ παῖς Ἀσείου τοῦ αὐλητοῦ ἡ Λύκων ὁ ἐργολάβος παραγεγονὼς ἐξ αὐτῆς τῆς μάχης, οὗ φησιν ἀκηκοέναι. Het onnatuurlijke in de volgorde dezer woorden springt in het oog, en het is, dunkt mij, duidelijk dat de schrijver de begrippen στρατιώτης en παραγεγονὼς ἐξ αὐτῆς τῆς μάχης heeft willen verbinden. Nu zou men kunnen denken, dat het eerste ἡ eenvoudig moet geschrapt worden en geinterpungeerd als volgt: καὶ ἔσιν αὐτῷ στρατιώτης, ἡ παῖς Ἀσείου τοῦ αὐλητοῦ ἡ Λύκων ὁ ἐργολάβος, παραγεγονὼς ἐξ αὐτῆς τῆς μάχης, οὗ φησιν ἀκηκοέναι. Ik vrees echter dat men zich zoo tegen het gewone Attische taalgebruik zou bezondigen; want, zoo ik mij niet vergis, beteekent παῖς bij een eigennaam in den Genetivus, behalve waar men zich deftig wil uitdrukken, b. v. bij toespraken als ὦ παῖ Κλεινίου, Σωφρονίσκου enz., in de taal van het dagelijksch leven slaaf niet zoon, gelijk hier het geval zou moeten zijn, omdat de slaven der Atheners ten minste in 't landleger niet als soldaten dienden, ofschoon ze wel hunne meesters in den oorlog vergezelden, zoo als o. a. uit Cap. XXV blijken kan. Beter doet men daarom de plaats te lezen als volgt: Καὶ ἔσιν αὐτῷ ἡ παῖς Ἀσείου τοῦ αὐλητοῦ ἡ Λύκων ὁ ἐργολάβος ἡ στρατιώτης, παραγεγονὼς ἐξ αὐτῆς τῆς

μάχης, οὗ φησιν ἀκηκοέναι. De auctoriteiten vormen zoo een klimax; eerst een slaaf, dan een vrij burger of een metoikos, en eindelijk een soldaat, die het gevecht zelf heeft bijgewoond. De woorden ἡ στρατιώτης eerst bij vergissing overgeslagen, en later in margine genoteerd, konden licht door den afschrijver op een verkeerde plaats in den tekst zijn geplaatst.

Auberius is mij gedeeltelijk voor geweest door tegen het eind te vermoeden: καὶ ταῦτα πάντα διεξιὼν — πῶς οἴεσθε; — σχετλιάζει λέγων· Δυστυχὴς Κάσανδρος· ὥταλαίπωρος, ἄλλως (voor ἀλλ' οὖν) ἰσχυρὸς γενόμενος· ἐνθυμη (l. ἐνθυμεῖ) τὸ τῆς τύχης; veel eenvoudiger vermoedde ik zonder omzetting der woorden, maar door het aannemen eener zeer natuurlijke parenthese: ὥταλαίπωρος — ἐνθυμεῖ τὸ τῆς τύχης; — ἄλλως ἰσχυρὸς γενόμενος. Doch ook de verbetering ἄλλως meen ik als mijn eigendom te mogen beschouwen, omdat Auberius door zijn verkeerde interpretatie van dat woord, even als of er ἄλλως τε καὶ stond, zijn recht daarop verbeurd heeft. »O calamitosissimus," zoo verklaart die geleerde, »praesertim cum praepotens fuerit". In goed Attisch is ἄλλως zooveel als μάτην, en de zin mijner verbetering is: *de rampzalige, wien — ziet ge wel hoe wisselvallig de fortuin is? — al zijn macht niets heeft geholpen!*

In de hierop volgende woorden: καὶ »δεῖ δ' αὐτὸν σὲ μόνον εἰδέναι." πᾶσι δὲ τοῖς ἐν τῇ πόλει προσδεδράμηκε λέγων is een m. i. noodzakelijk woordje verloren gegaan. Oorspronkelijk stond er wel: πᾶσι δ' ἡδη κτέ.

IX. (περὶ) ἀναίσχυντίας.

Ὁ δ' ἀναίσχυντος τοιοῦτος, οἷος πρῶτον μὲν, ὃν ἀποσερεῖ, πρὸς τούτον ἀπελθὼν δανείζεσθαι. Zeer opvallend is hier het gebruik van ἀπελθὼν in plaats van het door den zin verlangde simplex, dat hier even noodwendig is als tegen het eind van dit hoofdstuk in de woorden: καὶ ἐπὶ τὴν ἀλλοτριάν οἰκίαν ἐλθὼν δανείζεσθαι

κριθάς. Dat we hier dus ἐλθὼν te verbeteren hebben is volkomen zeker, maar minder zeker wat in de praepositie schuilt, omdat ons verschillende wegen ter verbetering open staan. Uit ἀποσερεῖν. dat beteekent: *iemand hetgeen hem toekomt onthouden*, en vooral gebruikt wordt van schuldenaars die niet aan hunne verplichtingen voldoen tegenover hunne schuldeischers, blijkt dat de onbeschaamde reeds vroeger bij den man, van wien hier sprake is, geleend heeft, en daarom zou zeer gepast zijn: πρὸς τοῦτον πάλιν ἐλθὼν δανείζεσθαι. Maar uit een palaeografisch oogpunt verdient m. i. de voorkeur: πρὸς τοῦτον αὐτὸν ἐλθὼν δανείζεσθαι, d. i. *juist bij dezen*, bij welke lezing de onbeschaamdheid der handelwijze nog meer uitkomt. Het is bekend, hoe de verschillende casus van αὐτός in de handschriften tachygrafisch worden aangeduid, en daaruit laat zich de verschrijving zeer gemakkelijk verklaren. Dezelfde verwisseling zal ik nogmaals gelegenheid hebben te bespreken op het eind van Cap. XXVIII.

Bij het koopen van toespijs verzoekt de onbeschaamde den slager nog een stuk vleesch of ten minste een bot voor de soep op de schaal te werpen: καὶ εἴαν μὲν λάβῃ [εὖ ἔχει], εἰ δὲ μὴ, ἀρπάσας [ἀπὸ τῆς τραπέζης] χολίκιον ἅμα γελῶν ἀπαλλάττεσθαι. Van Homerus af tot op de schrijvers van 't nieuwe testament, ja nog later, maken de Grieksche auteurs in disiunctief-hypothetische zinnen, gelijk deze, van eene ellipse gebruik, die door de magistelli met uitdrukkingen als καλῶς ἔχει, εὖ ἔχει en dergelijke pleegt te worden aangevuld. Maar ook de woorden ἀπὸ τῆς τραπέζης zijn wellicht niet anders dan een foutive herhaling uit de vorige periode: καὶ προσκαλεσάμενος τὸν ἀκόλουθον δοῦναι ἀπὸ τῆς τραπέζης ἄρας κρέας καὶ ἄρτον. Bovendien heet, meen ik, een *aanrecht*, waarop het vleesch in stukken gedeeld werd, ἐλεός of ἐλεόν, niet τράπεζα.

Tegen het eind: καὶ ἐπὶ τὴν ἀλλοτρίαν οἰκίαν ἐλθὼν δανείζεσθαι κριθάς, ποτὲ δὲ ἄχυρον καὶ ταῦτα χρήσαντας ἀναγκάσαι ἀποφέρειν πρὸς αὐτόν. Lees: καὶ ταῦτα τοὺς χρήσαντας κτέ. Regelmatiger ware bovendien (ποτε μὲν) κριθάς, ποτὲ δὲ ἄχυρον κτέ.

Δεινὸς δὲ καὶ πρὸς τὰ χαλκεῖα (lees *χαλκία* met Meineke) *τὰ ἐν τῷ βαλανείῳ προσελθὼν καὶ βάψας ἀρύταιναν βοῶντος τοῦ βαλανέως αὐτὸς καταχέασθαι καὶ εἰπεῖν, ὅτι λέλονται, ἀπιὼν καὶ κεῖ »Οὐδεμία σοι χάρις.*" De pogingen tot herstel van deze plaats zijn tot dusver niet zeer gelukkig geweest. Foss leest: *καὶ εἰπὼν ὅτι λέλονται ἀπιὼν κραγεῖν· Οὐδεμία σοι χάρις.* Zeer omslachtig en niet zeer puntig voorwaar! Weinig beter voldoet mij Petersen, die schrijft: *καὶ ἀπιὼν εἰπεῖν ὅτι λέλονται καὶ οὐδεμία σοι χάρις.* Geen van beide uitgevers is ingevallen, dat de onbeschaamde, die het loon van den badknecht uit willende halen zich zelf bediend heeft, op het geroep van dien man triumferend moet antwoorden, niet zoozeer dat hij een bad heeft genomen, als dat hij dit *gratis* gedaan heeft, en bovendien hem geen dank schuldig is. Niets is derhalve waarschijnlijker dan dat die gedachte ligt opgesloten in *ἀπιὼν κραγεῖν*, vooral omdat dat participium juist op die plaats niet kan geduld worden, en ook elders zeer goed kan worden gemist.

Nu heeft inderdaad: *λελoutai ἀπιῶκα κεῖ* met *λελoutai προῖκα κεῖ* eene zoo treffende overeenkomst, dat geen vrees voor te stoute verandering ons behoeft te weerhouden, om te schrijven: *δεινὸς δὲ καὶ πρὸς τὰ χαλκία τὰ ἐν τῷ βαλανείῳ προσελθὼν καὶ βάψας ἀρύταιναν βοῶντος τοῦ βαλανέως αὐτὸς αὐτοῦ καταχέασθαι, καὶ εἰπεῖν ὅτι λέλoutai προῖκα καὶ »Οὐδεμία σοι χάρις*", of wellicht nog beter: *ὅτι »λέλουμαι προῖκα καὶ οὐδεμία σοι χάρις*".

X. (περὶ) μικρολογίας.

ὁ δὲ μικρολόγος τοιοῦτός τις, οἷος ἐν τῷ μηνὶ ἡμῶν βόλιον ἀπαιτεῖν ἐπὶ τὴν οἰκίαν. Alle pogingen tot verklaring dezer zinledige woorden in het werk gesteld zijn zoo onzinnig, dat ik beter meen te doen er over te zwijgen, en alleen te vermelden dat Casaubonus reeds inzag, dat het

participium ἐλθὼν na ἀπαιτεῖν is uitgevallen, zoo als b. v. de vergelijking met de woorden uit Cap. IX καὶ ἐπὶ τὴν ἀλλοτρίαν οἰκίαν ἐλθὼν δανείζεσθαι κριθάς kan leeren. Ten overvloede staat dit partic. in den cod. Rhedigeranus, die behalve hier nog op een paar andere plaatsen de ware lezing bewaard heeft. Een voortreffelijken zin zou m. i. opleveren: ὁ δὲ μικρολόγος τοιοῦτός τις, οἷος, ἐὰν τῷ δανείσῃ (= χρήσῃ) ἡμιωβόλιον, ἀπαιτεῖν ἐλθὼν ἐπὶ τὴν οἰκίαν.

Juist in die toevoeging der vier laatste woorden ligt hoofdzakelijk de krenterigheid. De man heeft iemand een halve stuiver geleend: hij wacht niet af tot hij den ander eens ontmoet, maar begeeft zich naar zijn huis, om die kleinigheid terug te vorderen.

Hoogst onwaarschijnlijk is m. i. het vermoeden van Petersen: οἷος ἐν τῷ μηνὶ ἡμιωβόλιον δαπανᾶν εἰς τὴν οἰκίαν. Te recht beweert Ussing, dat ἐν τῷ μηνὶ voor τοῦ μηνὸς geen Grieksch is.

Een weinig verder van 't begin hebben de handschriften: καὶ ὅσα μικροῦ τις πριάμενος λογίζεται, πάντα φάσκειν εἶναι. Het is duidelijk dat hier iets is uitgevallen, en wat dit geweest is, is niet moeilijk te gissen. Alles wat men hem in rekening brengt, hoe goedkoop ook, vindt de μικρολόγος duur. Geheel onvoldoende is dus de invulling van ἄγαν na εἶναι, die door Ussing uit de oude edities is overgenomen. Ik lees: πάντα (τίμια) φάσκειν εἶναι. Na ΠΑΝΤΑ kon het daarop zoo zeer gelijkende ΤΙΜΙΑ licht verloren gaan.

De trek omtrek het midden van dit hoofdstuk καὶ τοὺς ὄρους δὲ ἐπισκοπεῖσθαι ὁσημέραι, εἰ διαμένουσιν οἱ αὐτοί heeft, zoo als ik thans uit Foss (IV, p. 33) bemerk, reeds Ast voor mij gezien, dat niet hier, maar in cap. XVIII, dat over het wantrouwen handelt, te huis behoort. In de terstond daarop volgende woorden: καὶ οὐκ ἂν ἐᾶσαι οὔτε συκοτραγῆσαι ἐκ τοῦ αὐτοῦ κήπου, οὔτε διὰ τοῦ αὐτοῦ ἀγροῦ πορευθῆναι, οὔτε ἐλάαν ἢ φοίνικα τῶν χάμαι κειμένων ἀνελέσθαι komt het mij voor, dat de woorden οὔτε — πορευθῆναι, hetgeen bijeen behoort, gewel-

dadig vaneen rukken. Dit zou niet het geval zijn, wanneer men het derde οὔτε door οὐδέ verving. Dan maakten de woorden οὔτε διὰ — ἀνελέσθαι het laatste lid van den thans niet meer drie- maar tweeledigen zin uit. De vijgen groeien dan in den tuin, de olijven en dadels op den akker. Met deze geringe verandering zou ik mij tevreden kunnen stellen, ware het niet, dat de zoo even ontdekte trek uit het caput περὶ ἀπιστίας mij ook eenigzins wantrouwend maakten met betrekking tot de woorden οὔτε διὰ τοῦ αὐτοῦ ἀγροῦ πορευθῆναι (ἐᾶσαι). Die trek toch zou op zich zelve beschouwd in datzelfde hoofdstuk veel beter op haar plaats zijn dan hier. De zwaarigheid, die men heeft gevonden in de omstandigheid dat, volgens de eigen getuigenis van Theophrastos H. Pl. III, 5 ὁ φοῖνιξ ἐν τῇ ἐλάδι οὐδὲ πεπαίνει is, mijns bedunkens, van geringe betekenis, omdat de onrijpe vrucht even goed kan afvallen als de rijpe, en de μικρολογία van hem, die het oprapen daarvan door vreemden verbiedt, zoo des te groter wordt. Doch juist die bewering van den filosoof maakt het, dunkt mij, te waarschijnlijker, dat de dadelpalm niet op het land maar in den tuin gekweekt werd. Dergelijke gewassen toch gedijen op een besloten plek beter dan op het open veld, en men kweekt ze meer uit liefhebberij dan voordeelshalve. Tegen de vertolking van φοῖνικα door *palmtakje* pleit het op een lijn gestelde ἐλάα en σῦκον. De schr. had, ware dit zijne bedoeling, duidelijkshalve σπάδικα of κλάδον φοῖνικος moeten bezigen. Op de vraag, hoe die beide passages hier verzeild raakten, antwoord ik met de woorden van Dübner, in de praefatie van zijne uitgave bij Didot: »Verba ipsa Theophrasto superesse puto valde depravata et aliquot locis interpolata; plurima autem omisa esse et disiecta ab epitomatoribus, adeo ut ordinem notarum in notationibus singulis non ita temere tribuam Theophrasto.”

Vervolgens heb ik bezwaar in de woorden: δεινὸς δὲ καὶ ὑπερημερίαν πράξαι καὶ τόκον τόκου. Het substantivum ὑπερημερία beteekent of de toestand van den ὑπερήμερος, d. i. van hem die op den bepaalden dag niet betaald heeft, of den tijd na het verstrijken van den

betalingstermijn, òf dien termijn zelven (= προθεσμία) in de uitdrukking: ἀναβάλλεσθαι τὴν ὑπερημερίαν. Maar nergens heet, zooals hier het geval zou zijn, het pand, dat de schuldeischer na den vervaldag van den schuldenaar neemt, ὑπερημερία. Zulk een pand nemen heet τὸν υπερήμερον εἰσπράττειν. Demosth. p. 1123, 4: οὐδεὶς δὲ πώποτε οὕτω πικρῶς οὐδὲ ὑπερήμερον εἰσέπραξεν ὥς σὺ τοὺς ὀφείλοντας τοὺς τόκους. Dit pand-nemen gebeurde zoowel, wanneer iemand bij rechterlijk vonnis tot de betaling van eenige geldsom veroordeeld op den bepaalden termijn niet aan die verplichting voldeed, als wanneer iemand andere schulden niet op tijd betaalde. Dit laatste heette ἐνεχυράζεσθαι τόκον. Arist. Nub. 35, 241.

Nu is het nemen van een pand geenszins het werk van den μικρολόγος, want het dient slechts om zich zeker te stellen, en bij de betaling ontvangt de schuldenaar dat pand terug. De krenterige man wordt veel beter gekenmerkt, wanneer de schrijver hem voor den na den vervaldag verlopen tijd interest op interest laat nemen en schreef: δεινὸς δὲ καὶ (καθ') ὑπερημερίαν πράξει καὶ τόκον τόκον, waarbij het tweede καὶ geen copula maar eene particula intensiva is.

Niet alleen neemt hij de rente, die het kapitaal na den vervaldag heeft afgeworpen — zelfs dit zou bij een gering verzuim niet roijaal zijn — maar ook rente van die rente, en dat dit inderdaad μικρολόγον is, zal niemand ontkennen. Wat de uitdrukking betreft vergelijk men Demosth. p. 871, 11: οἰκέτην, ὃν ἔλαβον κατὰ τὴν ὑπερημερίαν ἐκ τῶν Ἀφόβου. Geen wonder dat toen κατ' na καὶ, gelijk zoo dikwijls, was verloren gegaan, men het intensive καὶ als copula beschouwde, en na τόκον τόκον nog ἀπαιτῆσαι inlaschte. hetgeen echter gelukkig alleen in den jongen codex Rhedigeranus geschied is, waaruit Schneider het ter kwader ure opnam. Dat δεινὸς δὲ καὶ καθ' en niet δεινὸς δὲ καθ' moet geschreven worden, blijkt uit plaatsen als IX tegen 't eind, XII omstreeks 't midden, XIV in het midden, en andere.

Na een korte tusschenruimte lezen we: καὶ ἀπαγορεύσαι

τῇ γυναικὶ μήτε ἄλας χρωννύειν μήτε ἐλλύχνιον μήτε κύμινον μήτε ὀρίγανον μήτε οὐλὰς (l. ὀλάς) κτέ. Den zin heeft Casaubonus uitmuntend gevat door χρᾶν τινι te vermoeden, maar χρᾶν of liever χρῆν is *orakel geven*, niet *leenen*, waarvoor de oude Grieken κιχράναι en χρῆσαι gebruikten. Op 't eind van cap. XXX staat: καὶ παρὰ τῶν γνωρίμων τοιαῦτα κίχρασθαι, en χρῆσαι vinden we in dit werkje verscheidene malen.

De tegenwerping van Petersen, dat het begrip van *leenen* hier ongepast zou zijn, wjl hij die leent, terug ontvangt, is daarom onjuist, omdat dergelijke kleinigheden als de hier opgenoemde, welke bureu van elkander plachten te leenen — gelijk in de Grieksche comedie zoo dikwijls voorkomt — juist gewoonlijk niet terug worden of werden gegeven. Het epitome Monacense, dat διδόναι heeft, toont, dunkt mij, dat zijn vervaardiger reeds de bedorven lezing voor zich had, en zich zoo goed hij konde beholpen heeft. Nu is de corruptie van κιχράναι in χρωννύειν, ofschoon niet onmogelijk, toch niet zeer gemakkelijk te noemen, en daarom kan het zijn dat eerder een woord als κρόμμυον tot het bederf der plaats heeft bijgedragen. Dat woord vinden we ook elders met ἄλας verbonden. Arist. Ach. vs. 1099:

ἄλας θυμίτας οἶσε, παῖ, καὶ κρόμμου. Antiphanes Γάμω bij Athen. IV, p. 169 d.: κορίαννα, κρόμμου, ἄλας, ἔλαιον, τρυβλίον. De ware lezing zou dus kunnen zijn: καὶ ἀπαγορεύσαι τῇ γυναικὶ μήτε ἄλας (χρῆσαι τῇ γείτονι μήτε) κρόμμυον μήτε ἐλλύχνιον κτέ. Ik vermeld dit alleen om aan te toonen, dat het voorgeslagene κιχράναι zeer onzeker blijft.

καὶ τὸ ὅλον δέ, zoo gaat de schrijver voort, τῶν μικρολόγων καὶ τὰς ἀργυροθήκας ἔσιν ἰδεῖν εὐρωτιώσας καὶ (hier voeg ik τὰς in) κλεῖς ἰωμένας, καὶ αὐτοὺς δὲ φοροῦντας ἐλάττω τῶν μικρῶν τὰ ἱμάτια καὶ ἐκ ληκυθίων μικρῶν πάνυ ἀλειφομένους. Met recht is door Ussing de gissing van Stephanus ἐλάττω τῶν μηρῶν verworpen. Een rok, die de dijen niet geheel bedekt, is daarom nog niet kleiner dan de dijen. In elk geval zou men eerst moeten kunnen bewijzen, dat de Grieken zich zoo uitdrukten.

Veeleer geloof ik met den Deenschen geleerde, dat *μικρῶν*, abusivelijk uit den volgenden regel herhaald, den waren Genetivus verdrongen heeft. En wat zou dat anders kunnen geweest zijn dan *χιτώνων*? De *χιτών* was een tot de knie reikend hemd, terwijl het *ἱμάτιον* of opperkleed, een groote langwerpige ronde lap was, waarin men het lichaam van 't hoofd tot de voeten inhulde, zooals de figuren 209, 217 en 218 bij Guhl und Koner, *das Leben der Griechen und Römer*, Band 1, p. 172 en p. 177 leeren kunnen. De gierigaard nu, zegt de auteur, die gaarne wat overdrijft, draagt een mantel nog kleiner dan zijn onderkleed. Omstreeks middag trekt hij, om zijn schoeisel te sparen, dit uit. Het is dan warm genoeg om barrevoets te gaan. Doch dit kan niet heeten, zooals in den tekst staat: *καὶ τὸ μέσον τῆς ἡμέρας ὑπολυομένους*. Den Accusativus gebruiken de Grieken, even als de Latijnen, om den tijd hoe lang uit te drukken. Men moet dus lezen: *καὶ κατὰ μέσον τῆς ἡμέρας ὑπολυομένους*. Dit is te verkiezen boven: *καὶ τὸ μ. τ. ἢ ὑπολελυμένους*, wyl in het laatste geval *ἀνυποδῆτους* te schrijven ware. Wat Petersen met zijn: *καὶ τὸ μείον τῆς ἡμέρας ὑποδυόμενους* bedoelt, is mij niet recht duidelijk.

XI. (περὶ) βδελυρίας.

De *βδελυρία* (d. i. gemeenheid) wordt gedefiniëerd als een *παιδιὰ ἐπιφανῆς καὶ ἐπονείδιστος*, d. i. als een duidelijke, in 't oog loopende (of zichtbare, schitterende, merkwaardige, beroemde) en schandelijke scherts. Bevreemdend is in de eerste plaats, dat eene *eigenschap* hier gedefiniëerd wordt als een handeling of daad, en in de tweede plaats, dat de scherts, om de nog het meest geschikte beteekenis van *ἐπιφανῆς* te nemen, een in 't oog loopende genoemd wordt, waarbij nog te bedenken is, dat *ἐπιφανῆς* geen ongunstige beteekenis heeft, maar een *μέσον ὄνομα* is. Veel geschikter ware voorzeker, wanneer men vooral de eerste trek (*δεῖξαι τὸ αἰδοῖον*) in 't oog vat, een

παιδιὰ ἐπιμανῆς καὶ ἐπονείδισος, dolle brooddronken scherts. Bekend is, dat Polybios den dollen brooddronken Antiochos Epiphanes ἐπιμανῆ placht te noemen. Zie Athen. II, p. 45 C.

Inderdaad kunnen, behalve de genoemde trek, nog een of twee andere als παιδιαὶ ἐπιμανεῖς gelden, maar — het vreemde der definitie van βδελυρία als παιδιά buiten rekening gelaten — er zijn een paar andere, die aan die bepaling geenszins voldoen. Want waar is de scherts in de volgende woorden: καὶ πληθούσης τῆς ἀγορᾶς προσελθὼν πρὸς τὰ κάρνα ἢ τὰ μύρτα ἢ τὰ ἀκρόδρυα ἐσηκῶς τραγηματίζεσθαι, ἅμα τῷ πωλοῦντι προσλαλῶν? Of waar is de scherts in de allerlaatste trek: καὶ ὀψωνεῖν ἑαυτόν (lees niet: ἐαυτῷ, zooals Casaubonus corrigeerde, maar of αὐτὸς of αὐτὸς ἐαυτῷ; want de βδελυρία bestaat hierin dat hij zelf dat werk doet en het niet door zijn slaaf laat doen), καὶ ἀνλητρίδας μισθοῦσθαι — μελλεῖ? Die beide trekken (de laatste wordt door Foss. IV, p. 32, in cap. II, na de woorden: ἀμέλει δὲ καὶ τὰ τῆς γυναικείας ἀγορᾶς διακονῆσαι ἀπνευσί, met verandering van ἑαυτόν in αὐτῷ, ingevoegd. Na mijne verbetering der definitie is dit wellicht onnoodig) behelzen geen παιδιά, maar eene ἀπαιδευσία ἐπιφανῆς καὶ ἐπονείδισος, en daartoe laten zich ook de overige trekken vereenigen. Ἀναίδεια, waaraan men ook zou kunnen denken, zou op eenige, niet op alle, van toepassing zijn.

XII. (περὶ) ἀκαιρίας.

Ἡ μὲν οὖν ἀκαιρία ἐστὶν ἐπίτευξις λυποῦσα τοὺς ἐντυγχάνοντας. De schuld, dat tot dusverre ἐπίτευξις niet in het noodzakelijke ἐντευξις veranderd is ligt, geloof ik, bij Casaubonus, die beweerde, dat ἐπίτευξις gezond was, omdat ἐπιτυγχάνειν nu en dan in 't Attisch voor ἐντυγχάνειν gebruikt wordt. Op zich zelf is dit laatste een zeer lubrieke kwestie, omdat de beide praepositien in de MSS. zoo ontzettend veel verward worden; maar stellen we

al dat ἐπιτυγχάνειν inderdaad nu en dan voor ἐντυγχάνειν gebruikt is, zoo bepaalt zich toch — dit zal niemand legenspreken — dat gebruik tot de beteekenis van *tegenkomen, ontmoeten*; zoodat ἐπίτευξις — al komt het nergens in dien zin voor — alleen de beteekenis zou *kunnen* hebben van *ontmoeting*. Maar nooit beteekent ἐπιτυγχάνειν, hetgeen ἐντυγχάνειν dikwijls beteekent, een *onderhoud, verkeer, omgang* met iemand hebben, en dat laatste begrip hebben we hier noodig,

καὶ δίκην ὠφληκότα ἐγγύης προσελθὼν κελεῦσαι αὐτὸν ἀναδέξασθαι. Het participium προσελθὼν, dat hier zonder schade voor den zin kan gemist worden, beledigt het oor, nadat twee regels vroeger προσελθὼν ἀνακοινοῦσθαι is voorafgegaan. De librarii der Characteres geven gedurig zooveel oorzaak tot wantrouwen, dat ik zeer geneigd ben, om ook hier het tweede προσελθὼν voor een foutive herhaling aan te zien.

καὶ ἀκηκοότας καὶ μεμαθηκότας ἀνίστασθαι ἐξ ἀρχῆς διδάσκων. De ἄκαιρος staat op om hen, die iets reeds gehoord en geleerd hebben, op nieuw te onderrichten, dus ἐξ ἀρχῆς διδάσκων. Dat ἀνίστασθαι διδάσκων zooveel zou zijn als ἀναστὰς διδάσκειν is gemakkelijker met Ast te beweren, dan te bewijzen.

XIII. (περὶ) περιεργίας.

De περιεργία wordt gedefiniëerd als προσποιησίς τις λόγων καὶ πράξεων μετ' εὐνοίας. Προσποίησις beteekent of *het aanspraak maken op*, of *het voorgeven van iets*. Geen van beide beteekenissen geven een rechten zin. Zooals uit alle trekken blijkt is de περιεργός een goedhartige bemoeial, die uit welwillenheid allerlei dwaze en overtolliche dingen doet. Van veinzerij is hier dus geen sprake; προσποίησις λόγων καὶ πράξεων was op zijn plaats in de definitie der εἰρωνεία. Om kort te gaan, ik vermoed περιττότης, overtolligheid. — Καὶ διείργειν [τοὺς]

μαχομένους καὶ οὓς οὐ γινώσκει. Het artikel bederft den zin ; want διείργειν τοὺς μαχομένους is op zich zelf geen περιεργία. — Καὶ ἀτραποῦ ἡγήσασθαι, εἴτα μὴ δύνασθαι εὐρεῖν, οὗ (οἷ Casaub.) πορεύεται. Merkwaardig is de lezing van het epitome Monacense: καὶ ἀτραποῦ ἡγεῖσθαι τὴν ὁδὸν καταλιπόντα· εἴτα μὴ δύνασθαι εὐρεῖν οἷ πορεύηται. Ik twijfel niet of de woorden τὴν ὁδὸν καταλιπόντα moeten daaruit met verandering van καταλιπόντα in καταλιπὼν worden ingelascht. Eerst als we vernemen dat de περιεργός den hoofdweg verlaat, wordt zijn wijzen van 't voetpad, dat hij niet kent, berispelijk *). Als vermakelijk staaltje van dollen ijver met de beste bedoeling lezen wij verder: καὶ ἀπαγορεύοντος τοῦ ἱατροῦ, ὅπως μὴ δώσει οἶνον τῷ μαλακιζομένῳ φήσας βούλεσθαι διάπειραν λαμβάνειν εὐτρεπίσαι τὸν κακῶς ἔχοντα. Het verbum εὐτρεπίζειν is volmaakt zoo veel als ἐτοιμάζειν, en dus zoo ongeschikt mogelijk om het begrip van *in het verderf storten*, dat de zin hier eischt, uit te drukken. Ussings ἀναρριπίσαι, (dat *febris ardorem in aegroto excitare* beteekenen moet, maar niet kan) is waarlijk niet gelukkiger dan de met recht door hem gewraakte gissing van Foss εὐ ποτίσαι. En toch behoeven we in dit geval niet te *gissen*, we kunnen *weten*. Het verband laat slechts een woord, dat volkomen geschikt is en van de overlevering weinig verschilt, toe; niet ἀνατρέψαι, dat niet zelden overdrachtelijk in den zin van te gronde richten voorkomt; want bij dat verbum blijft toch altoos de grondbetekenis van *het staande omver werpen* bewaard, en de man, waar hier sprake van is, ligt ziek te bed. Om kort te gaan, de ware lezing is ἐπιτρίψαι τὸν κακῶς ἔχοντα. Herod. IV, 184, ὁ ἥλιος καίων ἐπιτρίβει τοὺς τε ἀνθρώπους καὶ τὴν χώραν. Ar. Nub. 242, νόσος μ' ἐπέτριψεν ἐπιική δεινὴ φαγεῖν. Cf. 483 sq. De dichter-philosoof Cleanthes, die Zeno aan 't hoofd der Stoa opvolgde, parodieerde (volgens Plut. de aud. poet. c. XII) de tragische verzen :

*) Vgl. Ar. Nub. 75 φροντίζων ὁδοῦ - εὖρον ἀτραπὸν.

φίλοις τε δοῦναι σῶμά τ' εἰς νόσους πεσὼν
δαπάναισι σῶσαι,

die den lof des rijkdoms verkondigen, als volgt :

πόρναις τε δοῦναι, σῶμά τ' εἰς νόσους πεσὼν
ἐπιτρίψαι.

Daar is ἐπιτρίβειν, even als op de door mij geëmendeerde plaats, het tegenovergestelde van σώζειν. De περιεργός, wiens doel is den zieke te redden, stort hem door zijn onverstand in 't verderf. Overigens had Cleanthes, dunkt mij, die tragische woorden fijner kunnen parodiëeren door in plaats van πόρναις te schrijven : φίλαις τε δοῦναι κτέ., d. i. aan zijn liefjes te geven. Omtrent dit gebruik vgl. b. v. Xen. Memor. III, 11 § 6. Deed hij dit veellicht en is πόρναις een glosseem? Of bewijs ik Cleanthes te veel eer? Vergelijk intusschen over een dergelijk woordenspel tusschen ἑταῖρος en ἑταίρα Meineke's aantekening ad Menandri παρακαταθήκης fr. I, ed. maior.

XIV. (περὶ) ἀναισθησίας.

"Ἐστὶ δὲ [καὶ] ἡ ἀναισθησία κτέ. Alle oude uitgaven laten met de slechtere codd. καὶ weg, en dit, zoo als ook de vergelijking met alle overige definitien leert met het volste recht. Waarschijnlijk ontstond de copula uit een soort van dittografie van het volgende artikel. Het tachygrafische teeken voor καὶ heeft met η groote overeenkomst en is daarmee tallooze malen verwisseld. Zie Bast. Ind. Graec. p. 995 achter zijne Commentatio palaeographica.

De ἀναίσθητος is de man, die, zoo als wij zouden zeggen, van voren vergeet dat hij van achteren leeft en uit onnadenkenheid allerlei dwaasheden begaat. Maar waarin ligt het eigenaardige van den trek, die aldus wordt meêgedeeld: καὶ πολλὰ φαγὼν τῆς νυκτὸς ἐπὶ θᾶκον ἀνιστάμενος ὑπὸ κυνὸς τῆς τοῦ γείτονος δηχθῆναι? Het πολλὰ φαγεῖν is toch zoo erg niet en iets dat velen, die geenszins ἀναίσθητοι zijn, nu en dan overkomt. Evenmin het opstaan, als men behoefte gevoelt: het tegendeel zou veel ἀναισθη-

τότερον zijn. De man, van wien hier gesproken wordt, zou met Dionysos in de Ranae *mutatis mutandis* kunnen zeggen: ἕτερος γ' ἄνῆρ κατέκειτ' ἄν ὀσφραϊνόμενος, εἴπερ ἀναίσθητος ἦν, ἐγὼ δ' ἀνέστην. De pointe moet derhalve in een verzuim liggen bij het opstaan, tengevolge waarvan hij door den hond des buurmans gebeten wordt. Het beste voorbehoedmiddel daartegen was wel zich eerst met kleederen te bedekken, en daarom zou ik denken, dat na νυκτός het daarop gelijkende γυμνός is uitgevallen. Vgl. XVIII ἀναξὰς γυμνὸς ἐκ τῶν σρωμάτων κτέ.

De zoo even genoemde voorzorg neemt Blepyros in de Ἐκκλησιάζουσαι, als hij zich in denzelfden toestand bevindt. Men hoore zijne alleenspraak:

Ἐγὼ δὲ κατάκειμαι πάλαι χεζητιῶν
τὰς ἐμβάδας ζητῶν λαβεῖν ἐν τῷ σκότῳ
καὶ θοῖμάτιον· ὅτε δὴ δ' ἐκεῖνο ψηλαφῶν
οὐκ ἐδυνάμην εὐρεῖν, ὁ δ' ἤδη τὴν θύραν
ἐπεῖχε κρούων ὁ κοπριαῖος, λαμβάνω
τουτὶ τὸ τῆς γυναικὸς ἡμιδιπλοῖδιον
καὶ τὰς ἐκείνης Περσικὰς ὑφέλκομαι.

Zich aangekleed hebbende begeeft hij zich in den tuin, waar hij, gelukkiger dan de ἀναίσθητος, niet door zijns buurmans hond, maar door zijn buurman zelven ontdekt wordt. Blepyros schijnt achter zijn huis geen θᾶκος te hebben, gelijk ook blijkt uit de woorden: ἀλλ' ἐν καθαρχῷ ποῦ ποῦ τίς ἂν χέσας τύχοι; κτέ.

Van een κοπρῶν binnenshuis, maar beneden, is sprake in de Thesmophoriazusen, waar de als vrouw verkleede Mnesilochos tracht te bewijzen, dat de vrouwen nog veel slechter zijn, dan Euripides ze in zijne tragediën heeft voorgesteld. Ten dien einde verhaalt hij o. a. het volgende stukje uit zijn (haar) leven:

ἐκεῖνο δ' οὖν
δεινότατον, ὅτι νύμφη μὲν ἦ τρεῖς ἡμέρας,
ὁ δ' ἄνῆρ παρ' ἐμοὶ καθηῖδεν· ἦν δ' ἐμοὶ φίλος,
ὅςπερ με διεκόρευσεν οὕσαν ἐπτέτιν.
οὗτος πόθῳ μου ἔκνυεν ἐλθὼν τὴν θύραν

καὶ τ' εὐθὺς ἔγνων· εἶτα καταβαίνω λάθρα.
 Ὁ δ' ἀνὴρ μ' ἔρωτα, ποῖ σὺ καταβαίνεις; — Ὅποι;
 σρόφος μ' ἔχει τὴν γαστέρα, ὦνερ, κωδύνη·
 εἰς τὸν κοπρῶν' οὖν ἔρχομαι. — Βάδιζέ νυν.
 καθ' ὃ μὲν ἔτριβε κεδρίδας, ἄννηθον, σφάκον,
 ἐγὼ δὲ καταχεάσα τοῦ σροφέως ὕδωρ
 ἐξῆλθον ὡς τὸν μοιχόν κτέ.

Ware de κοπρῶν buiten huis geweest, zoo ware de voorzorg onnoodig geweest, om door het gieten van water langs de hengsels het kraken der deur te beletten. — Onze ἀναίσθητος daarentegen heeft den θᾶκος achter huis, gelijk de vermelding van den hond des buurmans bewijst. Ware het nu niet, dat de plaats in de Ecclesiazusen bewees, dat bij zulk een toestand een nachtelijk bezoek van den tuin te Athene niet zoo heel ongewoon was, dan zou men de vulgata nog zoo kunnen verklaren, dat juist daarin 's mans ἀναισθησία gelegen was; want dat hij van een stilletje (σχωραμῖς) had gebruik moeten maken.

Alles dus wel gewikt en gewogen, geloof ik dat de door mij voorgeslagene inlassching van γυμνός groote waarschijnlijkheid heeft.

Ook Petersen heeft, zie ik thans, de moeilijkheid der plaats ingezien, zonder die echter door zijne gewaagde en slecht gemotiveerde veranderingen te kunnen wegnemen. Hij leest: καὶ πολλὰ φαγὼν τῆς νυκτὸς καὶ ἀνιζόμενος ἐπὶ θάκου (κοιμηθῆναι καὶ) ὑπὸ κυνὸς τῆς τοῦ γείτονος δηχθῆναι. Om van de ontzettende veranderingen te zwijgen, zou ἀνιζόμενος κοιμηθῆναι een onzinnige verbinding zijn, en ἀναστὰς κοιμηθῆναι moeten heeten. Voorts zou deze trek te groote overeenkomst hebben met de voorgaande: καὶ θεωρῶν ἐν τῷ θεάτρῳ μόνος καταλείπεσθαι καθεύδων, en eindelijk zou de man even goed in wakenden als in slapenden toestand door zijns buurmans hond kunnen gebeten worden.

XV. (περὶ) αὐθαδείας.

Al aanstonds bevreemdt mij de definitie van dat gebrek als een ἀπήνεια ὁμιλίας ἐν λόγοις. Is de laatsdunkenheid dan alleen zichtbaar in de woorden en niet in de handelingen? Dat zou al zeer vreemd zijn, en wordt bovendien door de meegedeelde trekken niet bevestigd. Als b. v. de αὐθάδης iemand die hem bij ongeluk gestoten heeft niet vergeeft, of als hij niet wil dansen of zingen, dan openbaart zich zijn gebrek wel degelijk in zijne handelwijze. Ik vermoed daarom dat na ἐν λόγοις de woorden καὶ πράξεις zijn uitgevallen. Vgl. Cap. 14 en 1, 8, 13.

Een handtastelijke schrijffout heeft verder den zin verduisterd der woorden: καὶ τοῖς τιμῶσι καὶ πέμπουσιν εἰς τὰς ἐορτὰς εἰπεῖν, ὅτι οὐκ ἂν γένοιτο διδόμενα. Het was een zeer gelukkige inval van Reiske voor γένοιτο γεύοιτο te schrijven, maar hij beging met Schneider, die dit opnam, een dubbelde fout door ὅτι οὐκ ἂν γεύοιτο δεδομένων te verbeteren. Dat zou zijn: *dat hij het niet zou proeven, in geval het gegeven was*, terwijl de zin vordert: *dat hij hetgeen gegeven (aangeboden) werd niet zou proeven*. Het praesens διδομένων is hier volkomen gepast, even als περὶ ἀλαζονείας (23) omstreeks het midden: καὶ διδομένης αὐτῷ ἐξαγωγῆς ξύλων ἀτελοῦς, ὅτι ἀπείρηται κτέ. Desgelijks moet met sommigen in de definitie der μεμψιμοιρία Cap. 17 διδομένων gelezen worden voor δεδομένων.

En bovendien verlangt de zin het artikel: ὅτι οὐκ ἂν γεύοιτο τῶν διδομένων. Toch wil ik niet verzwijgen, dat mij dat διδόμενα verdacht is. Het schijnt een glosseem ingevoegd na de corruptie van γεύοιτο in γένοιτο. Volkomen voldoende is: ὅτι οὐκ ἂν γεύοιτο, eene kortheid van uitdrukking, die den αὐθάδης vrij wat beter kenmerkt *).

---

*) Licht zou iemand op den inval kunnen komen, dat ὅτι οὐκ ἂν δέχοιτο διδόμενα de ware lezing is, en de zin: *dat hij geen geschenken wil aannemen*. Ik betwijfel echter zeer of een Athener zich zoo zou mogen uitdrukken.

XVI. (περὶ) δεισιδαιμονίας.

ὁ δὲ δεισιδαίμων τοιοῦτός τις οἷος ἐπιχρωνῆν ἀπονιψάμενος τὰς χεῖρας καὶ περιρρανάμενος ἀφ' ἱεροῦ, δαφνὴν εἰς τὸ σόμα λαβὼν οὕτω τὴν ἡμέραν περιπατεῖν. De laatste woorden zou ik gaarne aldus lezen: οὕτω ὅλην τὴν ἡμέραν περιπατεῖν, evenals in ditzelfde hoofdstuk voorbij het midden: *σεφάνουν τοὺς Ἑρμαφροδίτους ὅλην τὴν ἡμέραν*. Men ziet hoe licht ὅλην tus- schen $\bar{\omega}$ en $\tau\eta\nu$ konde verloren gaan.

Grootere zwarigheid heeft de verbetering van den zinloo- zen lettergroep ἐπιχρωνῆν. Alle tot dusverre voorgestelde verbeteringen voldoen of niet aan de taal of niet aan den zin, of aan geen van beide. Aan geen van beide voldoet het ἐπὶ κρήνην van den halfwijzen Siebenkees (sit ei terra le- vis!), noch het ἔτι πρῶ ἤδη van Petersen; aan de taal geen der gissingen van Foss: ἐπεὶ ἐπὶ χοῶν ἦν, ἐπὶ χοῶν που, ἐπὶ χοῶν που γενόμενος, dat beteekenen moet: *ubi liba- tionibus mortuo alicui factis interfuit*. Uitdrukkingen als de door hem geciteerde ἐπὶ τῶν ἰδίων εἶναι en ἀπεῖναι ἐπὶ τῶν ἰδίων ἔργων bewijzen niet, dat men zich zoo mag uitdrukken.

Men zegt χοᾶς φέρειν, διδόναι, πέμπειν, σπένδειν, χεῖσθαι enz., dus συμπέμπειν συσπένδειν enz. Boven- dien moest dunkt mij het brengen van die offers, die de schimmen en de onderaardsche goden verzoenden, den bijge- loovigen eerder *rust* geven, dan het tegendeel. Eene zoo geïnvetereerde fout als deze door een zekere emendatie te verwijderen is iets waarmede ik mij niet durf vlijen; maar ze- ker is het mijns bedunkens dat περικτυχῶν νεκρῶ vrij wat beter aan de behoefte van zin en taal zou voldoen dan alles wat tot dusverre is voorgesteld. Uit νεκρῶ kon door de gewoonte van vele librarii met name die van den P. Va- ticanus om de 2de sylbe boven de eerste te schrijven, κρωνε, en bij voortgaande corruptie χρωνην ontstaan. De voorstel- ling der ouden, dat de nabijheid van een lijk den mensch ontreinigde is overbekend, en ten overvloede wijs ik u op

het midden van dit hoofdstuk: καὶ οὐτ' ἐπιβῆναι μνήματι οὐτ' ἐπὶ νεκρὸν οὐτ' ἐπὶ λεχῶ ἐλθεῖν ἐθελῆσαι κτέ *). Geen wonder dus dat de man, wanneer hij toevallig op zijn weg een lijk ontmoet, zich op allerhande wijzen tracht te reinigen. Hij wast zich de handen, besprenkelt zich met wjwater uit een tempel, neemt een laurierblad in den mond en wandelt daarna den ganschen dag. De tegenwerping, dat de analoge trek: καὶ οὐτε ἐπιβῆναι μνήματι — αὐτῷ φῆσαι εἶναι te verre van de door mij verbeterde plaats zou komen staan, heeft in dit werkje, waar wij hetzelfde verschijnsel zoo dikwerf zien, weinig waarde. Ik herhaal echter wat ik in den beginne zeide, dat zekerheid hier niet te bereiken is.

Een andere trek van bijgeloof is: εἰ μὴς θύλακον ἀλφίτων διαφάγη, πρὸς τὸν ἐξηγητὴν ἐλθὼν ἐρωτᾷν τι χρὴ ποιεῖν. Cobet is mij, zie ik, voor geweest in het corrigeren van διατράγη, en ik zou daarover zwijgen, ware het niet dat Ussing tot verdediging van de vulgata den Grieksch stamelenden Aelianus citeerde, H. A. XV. 16, alwaar overigens volkomen juist van slangen διεσθίειν, doorvreten, gezegd is, terwijl de Grieken van muizen διατρώγειν, evenals wij, doorknagen, gebruikten.

En de verwisseling van τρ met ρ was zoo gemakkelijk!

Voor ἀλφιτων heeft de Pal. Vaticanus ἀλφι^{την}, waaruit Cobet αλφιτηρόν verbetert. Voorzeker is de θύλακος een σκεύος αλφιτηρόν, maar met alle bescheidenheid meen ik de vraag te mogen stellen of die verbinding, vooral waar het, zooals hier, volstrekt niet op aankwam of de zak ἀλευρά of ἄλφιτα bevatte, wel Attisch is. Overal waar ik tot dusverre het woord θύλακος ontmoet heb, is het *nude* gebruikt in de beteekenis van meelzak. Zoo op de reeds door Casaubonus geciteerde plaats van een Comicus bij Clem. Alex. Strom. VII, p. 842, die met de onze groote overeenkomst heeft:

*) Zie, behalve de meer algemeen bekende plaatsen, Plut. Q. Rom. 5.

ἂν μῦς διορύξῃ βωμὸν ὄντα πήλινον,
καὶ μηδὲν ἄλλ' ἔχων διατράγῃ θύλακον,
ἄλεκτρον τρεφόμενος ἂν ἐφ' ἐσπέρας
ἄσῃ, τιθέμεθα τοῦτο σημειὸν τινες

welke verzen ik in mijne *Analecta Critica* p. 38 sq. heb waarschijnlijk gemaakt dat uit den *Λεισιδαίμων* van Menander ontleend zijn en oorspronkelijk deel uitmaakten van een groot fragment bij Stobaeus XCVIII 8. Desge- lijks in het vers uit Diphilos' *Ἀνασωζόμενοι* bij Athen. XI. p. 499 C:

Λάγυνον ἔχω κενὸν, ὦ γραῦ, θύλακον δὲ μεστόν.

Vgl. Poll. X. :8. Ar. Av. 503. Vesp. 315. Eccl. 382, 733, 820. Plut. 763, enz.

Ik zou daarom of *ἀλφίτων* voor een glosseem houden, of *θύλακον μεστὸν ἀλφίτων* lezen.

De *ἐξηγητής* geeft den bijgeloovigen den verstandigen raad om den doorgeknaagden meelzak te laten repareeren, maar van dezen zegt de Schr. *μὴ προσέχειν τούτοις ἄλλ' ἀποτρα- πεῖς ἐκλύσασθαι*. Dat *ἐκλύσασθαι* bedorven is, daar- over zijn allen het eens. Gewoonlijk leest men volgens Ber- nard *ἐκθύσασθαι*, *sacrificio omen expiare*, met verwijzing op plaatsen als Herod. VI 92 en Dio C. XLI 14. Maar Petersen heeft er op gewezen dat palaeografisch ook *ἀπο- τραπείς καὶ ὑσαι* waar zijn kan, en ik moet erkennen, dat die gissing mij zeer aanlacht. Maar wat men ook schrijve, voor *ἀποτραπείς* moet zonder twijfel *ἀποστραφεῖς*, *aver- so ore*, zooals Petersen zonder het geringste recht *ἀποτρα- πείς* verklaart, gelezen worden. *Ἀποτραπείς* voor *ἀπο- τραπόμενος*, zooals men het gewoonlijk verklaart, is even- min Attisch; het kan alleen beteekenen *teruggehouden zijnde*. Maar de *ἐξηγητής* raadt niets af: integendeel, hij geeft een raad, die niet wordt opgevolgd.

Eene nieuwe bespreking verlangt de reeds door anderen besproken plaats: *κἂν γλαυξ βαδίζοντος αὐτοῦ ταράτ- τεται καὶ εἶπας Ἀθηνᾶ κρείττων παρελθεῖν οὕτω.*

De laatste uitgevers hebben de gemakkelijke gissing van Badham *ταράττηται*, εἶπας opgenomen, aan de waarheid waarvan ik, zelfs wanneer dat in een codex stond, zou twijfelen. Hoeveel te meer nu ze op gissing steunt! *Wanneer een uil, terwijl hij gaat, schrikt, gaat hij niet voorbij, voor hij Athene heeft aangeropen.* Menig uil kan, dunkt mij, schrikken, zonder dat de wandelaar het bemerkt; menig uil kan uit schrik opvliegen, zonder door hem gezien te worden, en bovendien is er van opvliegen niet eens sprake. Dat begreep Ast, die *παρίπτηται* voorsloeg, een barbarisme, waaraan Theophrastos zich niet kon bezondigen. Dat had *παραπέττηται* moeten heeten. Doch ook *παραπέττηται* of *παραπτῆται* voldoet niet, omdat het vliegen van een uil te Athene niet voor een slecht voorteecken gold. Integendeel bij Arist. Vesp. 1085 :

γλαῦξ γὰρ ἡμῶν πρὶν μάχεσθαι τὸν στρατὸν διέπτειτο
is het een goed voorteecken.

Maar uit het vroeger door mij geciteerde fragment van Menander: *ἂν γλαῦξ ἀνακράγῃ δεδοίκαμεν* blijkt, zooals trouwens van elders genoegzaam bekend is, dat het krasen van een uil (*ferali carmine bubo*) een zeer ongunstig voorteecken was, en tevens, dat het *ταράττεται* van 't handschrift, niet van den uil, maar van den bijgeloovigen gezegd is, en dit wordt bevestigd door het Münchener epitome: *ὁμοίως γλαῦκας δειδίπτονται*, eene lezing die Petersen op den ongelukkigen inval bracht, om dit in het dagelijksche leven ongebruikelijke en in dien vorm geheel onduldbare verbum, dat bovendien in de oude taal alleen transitief is, achter *ταράττηται* in den tekst te plaatsen. Ik geloof, dat het gezegde voldoende is om mijne bewering te staven, dat de plaats aldus te verbeteren is: *κἂν γλαῦξ βαδίζοντος αὐτοῦ (ἀνακράγῃ), ταράττεσθαι, καὶ εἶπας „Ἀθηνᾶ κρείττων” παρελθεῖν οὕτω.* In de hoofdzaak komt deze verbetering, gelijk ik later zag, met het voorstel van Foss overeen, om *κἂν γλαῦκα β. α. ἀνακραγοῦσαν ταράττεσθαι κτέ.* Dat deze de volle waarheid niet vond, is de schuld der omstandigheid, dat hij niet wist, dat de P.

Vaticanus niet *γλαῦκα* maar *γλαῦκες* heeft, hetwelk in de uitspraak weinig van *γλαῦξ* verschillende daarmede licht kon verwisseld worden *).

De woorden tegen het einde *κἄν ποτε ἐπίδῃ σκορόδῳ ἐξεμμένον κτέ*, zijn hoogst duister en waarschijnlijk onherstelbaar bedorven. Geen der voorgestelde gissingen voldoet, en van nieuwe wil ik mij onthouden. Alleen wil ik opmerken dat *ἐπίδῃ*, waarin de praepositie verdacht is gemaakt, volkomen op zijn plaats is. Welke ook de zin van de bedorven woorden zijn mag, zooveel is duidelijk, dat er sprake is van een gezicht, dat op den bijgeloovigen diepen indruk maakt. Nu gebruiken de Grieken het compositum *ἐφορᾶν* of van iets verschrikkelijks of (zeldzamer) van iets heugelijks, dat men (gelijk wij ons uitdrukken) moet of mag *beleven*. Geen geschikter woord had hier dus kunnen gekozen worden. Foss, die het compositum verdedigt, op geen anderen grond, dan dat het ook *zien* beteekent, schijnt dit niet te hebben opgemerkt.

XVIII. (περὶ) ἀπιστίας.

In het begin: *καὶ τὴν γυναῖκα τὴν αὐτοῦ ἐρωτᾶν κατακείμενος κτέ*. Misschien: *παρακατακείμενος*. Omstreeks het midden eischt de syntaxis: *ὅπως μὴ δύνωνται* (voor *δύναιντο*) *ἔξαρνοι γενέσθαι*. Dan volgen de woorden:

Καὶ τὸ ἱμάτιον δὲ ἐκδοῦναι (πλῦναι met Casaub.) δεινὸς οὐχ ὅς βέλτιον ἐργάσεται ἀλλ' ὅταν ἡ ἄξιος ἐγγυητὴς [τοῦ κναφέως]. Deze plaats is zeer onzuiver gestileerd. De vraag toch is niet, wanneer, maar aan wien de *ἄπιστος* zijn kleet te wasschen geeft. Ik geloof echter dat de auteur geen schuld heeft en schreef: *ἀλλ' ὥ ἄν ἡ*

---

*) Zoo schreef ik, voor dat het mij bekend was, dat Foss in zijne uitgave leest: *κἄν γλαῦκες βαδίζοντος αὐτοῦ (ἀνακράγῃ), ταραττεσθαι καὶ εἶπας κτέ*. Deels omdat *γλαῦξ* m. i. passender is, deels omdat ik geheel onafhankelijk van Foss voor het overige tot hetzelfde resultaat kwam, besloot ik mijne bespreking dezer plaats niet door te schrappen, en dat te minder, omdat Badhams *paradiorthose* sinds een onverdienden bijval gevonden heeft.

ἄξιος ἐγγυητής. Eerst na de corruptie, die wegens het terstond daarop volgende ὅταν te lichter kon plaats hebben, is τοῦ κναφέως er bij geschreven. Men bedenke dat de librarii tusschen ω en ο nauwlijks onderscheid maken, en de iota oudtijds niet onder- maar bij- geschreven werd.

De ergdenkende heeft iets verkocht. De koper komt bij hem, en zegt: πόσου κατάθου, want ik heb nog geen tijd om het u te zenden. De ergdenkende antwoordt: Geef u volstrekt geen moeite; als gij geen tijd hebt (ἂν σὺ (μὴ) σχολάσης is natuurlijk met Ast te lezen) zal ik zelf met u meêgaan (om het te halen). Het is duidelijk dat de koper hem belooft te zullen betalen, zoodra het hem voegt om iemand met het geld te zenden; en daarom vermoed ik dat in de zinlooze woorden πόσου κατάθου niets anders schuilt dan πότε σοι καταθῶ; wanneer zal ik u betalen? waarbij nog alleen de vraag is, of τὰργύριον moet worden ingelascht, of genoegzaam door het verband wordt aangeduid. De gissing van Foss πόσου καὶ τίθου »schat de waarde van het door mij gekochte en schrijf ze mij op rekening" is onzinnig, daar, gelijk Ussing bemerkt, van een gekochte zaak de waarde reeds bekend is, en bovendien in strijd met de beteekenis der woorden *). De overgang van den Pluralis tot den Singularis (λέγουσι — σχολάζω) heeft, gelijk die geleerde meent, niets bevreemdends. Integendeel zou σχολάζομεν tegen den zin wezen, daar niet alle schuldenaars tegelijk, maar nu eens deze dan weer gene zoo spreekt, en zulk een bescheid krijgt. Uit het gebruik van κατατιθέναι blijkt, dat de woorden τοῖς εἰληφόσι τι παρ' αὐτοῦ van een koop moeten worden opgevat. De mogelijkheid daarvan ontkent U. uit onwetenschap. Niets is gewoner dan λαμβάνω in den zin van ὠνοῦμαι. Zie Xen. Symp. II. 4. Ar. Ran. 1236. Pac. 1263. Nub. 1396. Gold het daarentegen een leening, dan ware ἀποδιδόναι noodzakelijk geweest.

XIX. (περὶ) δυσχερείας.

De vieze man loopt met allerlei huiduitslag en lange na-

*) De taal verlangde dan ten minste τίθει.

gels rond en vertelt dat dit familiekwalen zijn, want dat zijn vader en grootvader die ook reeds hadden. De kwaal van lange nagels ware, dunkt mij, met een mes of schaar licht te genezen, en ik zie niet in hoe de *δυσχερής* die met *λέπρα* en *ἀλφός* op een lijn kan plaatsen als *συγγενικά ἀρρωστήματα*. De auteur schreef, denk ik, niet *ονυχας μεγάλους* maar *μέλανας*. Zoo kon de kwaal heeten, die Celsus (VI. 19) als *unguium scabrities* bespreekt.

De volkomen gezonde woorden: *καὶ οὐκ εἶναι ῥᾶδιον αὐτὸν εἰς τὸ γένος ὑποβάλλεσθαι* heeft Ussing bedorven door *εἰς τι γένος* te schrijven; de zin toch is: en dat het niet gemakkelijk ware geweest hem in eene zoo geteekende familie onder te schuiven: m. a. w. ik draag de bewijzen bij mij dat ik geen *ὑποβολιμαῖος* ben.

Het midden van dit hoofdstuk is zoo sterk bedorven, dat alle vaste grond den criticus onder de voeten wegzinkt.

Geen woord dat tot zooveel gissingen heeft aanleiding gegeven als het stellig corrupte *σφύζεσθαι* in de woorden: *ἐλαίῳ σαπρῷ ἐν βαλανείῳ χρώμενος σφύζεσθαι*. Niets is zekerder dan dat *σφογγίζεσθαι*, *σφίγγεσθαι*, *ἀλείφεσθαι*, *φλύζεσθαι*, *ζάζεσθαι*, *κλύζεσθαι*, *σφαιρίζειν* alle onbruikbare hariolaties zijn *). Slechter nog dan dat alles is het door Petersen uitgevonden *ὄζεσθαι*, dat met het bekende *χαίρεσθαι* van Datis een groote familiegelijkenis heeft. Aan de corruptie van *σφύζεσθαι* had Ussing niet moeten twijfelen. Want vooreerst is *σφύζεσθαι* weer even absurd als *χαίρομαι*, en voorts is het onmogelijk dat *σφύζειν*, hetwelk in eigentlijken zin van *het kloppen der pols* en in overdrachtelijken van hevige gemoedsbeweging gebruikt wordt, zou kunnen beteekenen: *fastidium movere*. En toch zou die beteekenis, welke U. aanneemt, hier zeer gepast zijn. *Salvis melioribus*, zou ik denken dat de *s* van *χρώμενος*, gelijk zoo tallooze malen geschiedt, bij ongeluk verdubbeld is en *φύζεσθαι* de ware lezing is: ten minste wanneer dit in 't

---

*) Mij zelven kwam *σλεγγίζεσθαι* en *ἀποξύεσθαι* voor den geest, maar de geringe gelijkenis met het overgeleverde woord deed mij ook die invallen verwerpen.

handschrift stond, zou ik het niet wagen die lezing te verdenken. De uitroep van afkeer en walging $\varphi\bar{\upsilon}$ vormt een verbum $\varphi\acute{\upsilon}\zeta\omega$, zooals van $\varphi\epsilon\bar{\upsilon}$ $\varphi\epsilon\acute{\upsilon}\zeta\omega$, van $\bar{\omega}$ $\acute{\omega}\zeta\omega$, van $\omicron\iota$ $\omicron\iota\acute{\zeta}\omega$, van $\iota\omicron\upsilon$ $\iota\acute{\upsilon}\zeta\omega$, van $\mu\bar{\upsilon}$ $\mu\acute{\upsilon}\zeta\omega$, van $\omicron\iota\mu\omicron\iota$ $\omicron\iota\mu\acute{\omega}\zeta\omega$, van $\omicron\tau\omicron\tau\omicron\iota$ $\omicron\tau\omicron\iota\acute{\upsilon}\zeta\omega$ (enz.) gevormd wordt. Gelijk nu $\omicron\iota\mu\acute{\omega}\zeta\omicron\mu\alpha\iota$ en $\omicron\tau\omicron\iota\acute{\upsilon}\zeta\omicron\mu\alpha\iota$ beteekenen: *er wordt over mij ach en wee geroepen* d. i.: *ik word bejammerd*, zoo kan $\varphi\acute{\upsilon}\zeta\omicron\mu\alpha\iota$ of $\varphi\epsilon\acute{\upsilon}\zeta\omicron\mu\alpha\iota$ heeten: *men roept over mij $\varphi\bar{\upsilon}$ of $\varphi\epsilon\bar{\upsilon}$, ik word*, om, al geeft dit het Gr. begrip niet volkomen terug, eene analoge Hollandsche formatie te gebruiken, *ik word verfoeid*. Men bedenke dat de gewone verba van afkeer $\beta\delta\epsilon\lambda\acute{\upsilon}\tau\tau\omicron\mu\alpha\iota$, $\mu\upsilon\sigma\acute{\alpha}\tau\iota\omicron\mu\alpha\iota$, $\acute{\alpha}\pi\omicron\varsigma\rho\acute{\epsilon}\phi\omicron\mu\alpha\iota$ in 't Gr., behalve wellicht in 't perfectum, nooit als Passiva gebruikt zijn, en daarom de auteur tot het minder gewone $\varphi\acute{\upsilon}\zeta\omega$, of zoo men wil $\varphi\epsilon\acute{\upsilon}\zeta\omega$, zijn toevlucht kon nemen. Ik geloof dat er op vrij wat lossere gronden woorden in de Gr. lexica zijn opgenomen, b. v. het in XXII op 't eind door Schneider gemaakte $\pi\alpha\lambda\acute{\iota}\mu\pi\eta\chi\iota\varsigma$, wat in elk geval volgens de wetten der analogie $\pi\alpha\lambda\iota\mu\pi\eta\chi\acute{\iota}\alpha$ had moeten heeten. Niettemin wil ik zoo bescheiden zijn $\varphi\acute{\upsilon}\zeta\epsilon\sigma\theta\alpha\iota$ slechts als eene *mogelijkheid* voor te stellen, die voor mij door de nauwlijks noemenswaardige verandering *waarschijnlijkheid* geworden is. Is het *waarheid*, dan verklaar ik met Ussing: *rancido oleo se unguens ceteris lavantibus odium et fastidium movet*.

XX. (περὶ) ἀηδίας.

De onaangename, onkiesche en gekkelijke man neemt der min het kind uit de handen, steekt dat het voorgekauwde eten in den mond, geeft het smokkende kussen, voegt het allerlei vleierende woordjes toe en noemt het $\pi\alpha\nu\omicron\upsilon\rho\gamma\iota\bar{\omega}\nu$ τοῦ πάππου. Met recht verwerpt Ussing alle voorgeslagene gissingen: $\pi\acute{\alpha}\nu$ ἔργον, $\pi\alpha\nu\omicron\upsilon\rho\gamma\acute{o}\tau\epsilon\rho\omicron\nu$, $\pi\alpha\nu\omicron\upsilon\rho\gamma\iota\bar{\omega}\nu$ πλεότερον (zoo Petersen, die vergeet dat $\pi\lambda\epsilon\acute{\omega}\tau\epsilon\rho\omicron\nu$ Attisch is) en zegt: Mihi delicias avi (beter *patris*, want $\pi\acute{\alpha}\pi\pi\omicron\upsilon$ is hier de Gen. van $\pi\acute{\alpha}\pi\pi\alpha\varsigma$, niet van $\pi\acute{\alpha}\pi\pi\omicron\varsigma$) puerum dicere videtur. Die inval is m. i. gelukkiger dan zijn vermoeden dat

πανήγυρις of *πανήμερον* moet gelezen worden, want geen van beide woorden, waarvan 't laatste niet eens Attisch is, hebben de verlangde beteekenis. Waarom niet veel liever *παίγνιον τοῦ πάππου*, letterlijk *het speelpropje van papa*? Het geile oude wijf in de *Ἐκκλησιάζουσαι* noemt den jongeling, wiens gunsten zij verlangt, *τὰμὰ παίγνια*. Hieruit verklaart zich ook de vrouwennaam *Παίγνιον* bij Bekker Anecd. p. 293, 13.

XXI. (περὶ) μικροφιλοτιμίας.

Een der staaltjes van kleingeestige eerezucht is dat de *μικροφιλότιμος*, als hij een som gelds ontvangen heeft, die in nieuwe blinkende munt teruggeeft. Dit wordt aldus uitgedrukt: *καὶ ἀποδιδούς μνᾶν ἀργυρίου καινὸν ποιῆσαι ἀποδοῦναι*. Maar *ἀργυρίου* na *μνᾶν* is overbodig, terwijl *καινόν* moeilijk met *μνᾶν* te rijmen is. Ik lees daarom *ἀργύριον καινὸν* nieuw zilvergeld (*καινὸν χρύσιον* Arist. Ran. 720). Maar waartoe die toevoeging van *ποιῆσαι*? Is het gezond, dan moet de zin zijn, dat hij de som door zijn *ταμίας* laat teruggeven. Maar dit stemt slecht met het vooraafgegane *ἀποδιδούς*. Ik geloof daarom dat *ποιῆσαι* niets anders is dan een foutive herhaling van hetzelfde woord twee regels later in: *καὶ ἀσπίδιον χαλκοῦν ποιῆσαι*, een soort van fout, die èn elders èn vooral in dit werkje niet zeldzaam is. Ik schrijf derhalve: *καὶ ἀποδιδούς μνᾶν ἀργύριον καινὸν ἀποδοῦναι*. De *μνᾶ* is een vrij groote som, en daarom is het bijeenkrijgen van zooveel nieuw geld niet gemakkelijk.

De erg bedorvene passage (niet ver van het einde): *καὶ ἀναθεὶς δακτύλιον χαλκοῦν ἐν τῷ Ἀσκληπιείῳ, τοῦτον ἐκτρίβειν σεφανοῦντα ἀλείφειν ὁσήμεραι* schijnt mij als volgt te moeten verbeterd worden: *καὶ ἀναθήσ(ων) δακτύλιον χαλκοῦν ἐν τῷ Ἀσκληπιείῳ τοῦτον ἐκτρίβειν (ῶ)σε φανῆναι (χρυσοῦν) ἀλείφων ὁσήμεραι* d. i. en van plan zijnde om een koperen ring in den tempel van Asclepios als wijgeschenk te plaatsen, wrijft

hij dien, opdat hij van goud schijne te zijn, dagelijks duchtig met olie. Ἀναθείς in ἀναθήσων, ἀλείφειν in ἀλείφων te veranderen zal men erkennen, dat niet het geringste bezwaar heeft. Wat het laatste betreft, op een tal van plaats n hebben de MSS der Characteres het participium waar de Infin. thans hersteld is en somtijds omgekeerd. Hoe licht ook χρυσοῦς kon verloren gaan leert Bast. Comm. Pal. p. 834, waar hij het compendium, dat tegelijk voor ἥλιος en voor χρυσός dient, bespreekt. Zoo heeft de heer Naber u onlangs aangetoond, dat in het Navigium van Lucianus § 22: προκύψας ὡςπερ ὁ (χρυσοῦς) ἥλιος moet gelezen worden. Stoutter is de rest der verbetering; men moet aannemen dat tevens de ω van ὥς is verloren gegaan, terwijl het overblijvende σεφανῆναι in σεφανοῦντα hetzij bij ongeluk of met opzet verknoeid is. Toch wettigt de rampzalige toestand der overlevering ook zulk eene onderstelling volkomen. Vergelijkt men den P. Vaticanus met de andere MSS., dan zal men vrij wat ergere corrupties dan deze in de laatstgenoemde kunnen opmerken.

Vrij wat gemakkelijker is de verbetering van de volgende passage: ἀμέλει δὲ καὶ συνδιοικήσασθαι παρὰ τῶν πρυτάνεων, ὅπως ἀπαγγείλῃ τῷ δήμῳ τὰ ἱερὰ καὶ παρασκευασάμενος (Ussing heeft dit ten onrechte in παρεσκευασμένος veranderd: ἐνεσκευασμένος zou met ἐσεφανωμένος op één lijn staan, niet παρεσκευασμένος) λαμπρὸν ἱμάτιον καὶ ἐσεφανωμένος παρελθὼν εἰπεῖν· ὦ ἄνδρες Ἀθηναῖοι, ἐθύομεν οἱ πρυτάνεις τῇ μητρὶ τῶν θεῶν κτέ. Vooreerst moet, zooals en de grammatica en de vergelijking met de analoge formule bij Demosth. Proem. 54 leert, ἐθύσαμεν voor ἐθύομεν gelezen worden. Maar de hoofdzwarigheid ligt in συνδιοικήσασθαι παρὰ τῶν πρυτάνεων, hetgeen door Ussing nog verder verknoeid is in τὰ τῶν πρυτάνεων. Hij meent ntl. dat de μικροφιλότιμος, ut et ipse administrandae reipublicae particeps videatur, prytanes adit partemque promittit impensarum ad sacrificia collaturum (dit zuigt hij alles uit zijn duim) ea conditione, ut sibi liceat populo renuntiare, qualia exta evenerint.

Quot verba tot errores! Het geldt hier de plechtige offerhande, die de prytanen op den laatsten dag van het ambtsjaar aan de moeder der goden (en andere goden en godinnen. Zie Hemsterhuis ad Schol. Ar Plut. vs. 1176) brengen. Dat is een staatsoffer, waartoe dus geen privaatspersonen contribueeren. Den uitslag daarvan kan alleen een der prytanen aan den volke meedeelen, en de *μικροφιλότιμος* behoort dus zelf tot dat lichaam, gelijk ook ten duidelijkste blijkt uit het gebruik van den eersten persoon *ἐθύσαμεν οἱ πρυτάνεις*. Bovendien is de *μικροφιλότιμος* qua talis geen leugenaar, en, al ware hij dat, zouden de prytanen hem de afkondiging niet hebben toegestaan.

Daar nu het deelnemen aan het staatsbestuur *συνδιοικῆσαι* heet, niet *συνδιοικήσασθαι τὴν πόλιν, τὰ κοινὰ* of *τὰ τῆς πόλεως* ware het mogelijk, dat tusschen *συνδιοικήσας* en de uitgang *θαι* iets is uitgevallen, en oorspronkelijk gelezen werd, *ἀμέλει δὲ καὶ συνδιοικήσας (τὴν πόλιν αἰτήσας)θαι παρὰ τῶν πρυτάνεων, ὅπως ἀπαγγελεῖ τῷ δήμῳ τὰ ἱερά*. De uitgang *ήσας* kon ligt den afschrijver een poets spelen, en hem (een veel voorkomende fout) het eveneens eindigende *τὴν πόλιν αἰτήσας* doen overslaan. Maar die correctie bevredigt mij nog niet in allen deele, vooral wijl men eer een verbum van *bewerken*, dan van *verzoeken* verwachten zou. En juist deze bedenking heeft mij de waarheid doen vinden, die zooals gewoonlijk het naast voor de hand ligt. Ontnemen wij aan *συνδιοικήσασθαι* de eerste praepositie. dan verkrijgen we een verbum van *bewerken*, en wel — hetgeen we hier juist noodig hebben — met de beteekenis van: voor zich bewerken door allerlei, ook door slinksche middelen, zooals Reiske in zijn index op Demosthenes zegt: *ex animi sententia aliquid gerere, constituere, praesertim machinari, clandestinis malitiosisve artibus cupita consequi*. Daar nu tevens blijken moet, dat hij tot de prytanen behoort, is niets eenvoudiger dan de praepositio *συν*, die we bij *διοικήσασθαι* niet gebruiken kunnen, met *πρυτάνεων* samen te stellen. De ware lezing is dus *ἀμέλει δὲ καὶ διοικήσασθαι παρὰ τῶν συμπρυτάνεων, ὅπως ἀπαγγελεῖ τῷ δήμῳ τὰ ἱερά κτέ.*

Door allerlei kunsten weet hij van zijne medeprytanen gedaan te krijgen, dat de afkondiging van den uitslag der offerhande aan het volk aan hem wordt opgedragen. Συμπρύτανις komt meermalen in opschriften voor en bovendien citeert Pollux VI. 159 het uit Dinarchos.

De laatste woorden van dit hoofdstuk lees ik als volgt: καὶ ταῦτ' ἀπαγγείλας ἀπιὼν οἴκαδε διηγήσασθαι τῇ αὐτοῦ γυναικί, ὡς καθ' ὑπερβολὴν εὐημέρει in plaats van διηγήσασθαι οἴκαδε en εὐημερεῖ. Bij dit praesens toch ware διηγήσασθαι, verhalen, ongepast.

XXII. (περὶ) ἀνελευθερίας.

Een nieuw bewijs voor den lacuneusen toestand van den P. Vaticanus levert het eind van dit hoofdstuk, dat alleen een zin oplevert, wanneer we lezen: καὶ (πρὶ δ') ἀναξᾶς (αὐτὸς) τὴν οἰκίαν καλλῦναι καὶ τὰς κλίνας ἐκκορῆσαι. Zelf verricht hij dat werk, om een slaaf uit te sparen. Nu is αὐτός op een verkeerde plaats terecht gekomen, ntl. in de volgende woorden: καὶ καθεζόμενος παρασρέψαι τὸν τρίβωνα ὃν [αὐτὸς] φορεῖ. Men meene niet dat ὃν φορεῖ een overtollig toevoegsel zou zijn: het is er bijgevoegd, om in het oog te doen springen, dat de man in plaats van het ἱμάτιον den gemeenen Dorischen mantel, τρίβων genaamd, draagt. Vgl. ook Ar. Conc. 332. De lezing χιτῶνα in het afschrift van Cobet houd ik met Foss Comm. IV. p. 21 voor een schrijffout, te meer daar C. anders van zulk een belangrijk verschil melding zou hebben gemaakt.

XXIII. (περὶ) ἀλαζονείας.

καὶ περὶ τῆς ἐργασίας [τῆς δανεισικῆς] διεξιέναι, ἡλίκη κτέ. De hier bedoelde ἐργασία is blijkens den vorigen zin ἡ κατὰ τὴν θάλασσαν, gelijk Demosthenes p. 893, 20 zich uitdrukt, t. w. het geld schieten op schepen, en in dien zin komt het woord ook elders voor. Het adiectivum δανεισικός schijnt vóór Plutarchus niet voor te komen, en dit versterkt mij in mijn vermoeden, dat we hier te doen

hebben met een glossema. Zulk een emblema vermoed ik ook dat in Cap. XXII insloep in de woorden: *καὶ ἐπιδόσεων γιγνομένων ἐκ τοῦ δήμου ἀναστὰς σιωπῇ [ἐκ τοῦ μέσου] ἀπελθεῖν*. Houdt iemand die woorden voor echt, zoo zal hij genoodzaakt zijn *ἐκ τοῦ δήμου* in *ἐν τῷ δήμῳ* = *ἐν ἐκκλησίᾳ* (Cf. Dem. Mid. § 161), te veranderen; want dat *ἐκ τοῦ δήμου* voor *ὑπὸ τοῦ δήμου* staan zou is niet wel mogelijk.

Καὶ ἅμα ταῦτα πλεθρίζων πέμπειν κτέ. Onder de voorgestelde gissingen is alleen die van Coraes *πλατυγίζων*, d. i. *ἀλαζονεύμενος* (vgl. Ar. Eq. 827 en Photius i. v.) hoogst waarschijnlijk. Hetzelfde is ook mij ingevallen voor dat ik wist, dat hij mij voor was geweest. Geheel mislukt is wat Foss voorstelt *μεγαρίζων*, zich daarbij op Hesychios en Photios beroepende. Daar staat inderdaad *μεγαρίζοντες· λιμώττοντες, μεγάλα λέγοντες*; maar het is duidelijk dat hier een andere glosse, waar het tweede glosseem bij behoort is verloren gegaan. Men leze:

*μεγαρίζοντες· λιμώττοντες
(μεγαλίζοντες)· μέγαλα λέγοντες*

en dit is door M. Schmidt reeds opgemerkt, gelijk ik zie uit eene aantekening van Naber op Photios.

Meer naar het einde: *καὶ προσελθὼν δ' εἰς τοὺς ἵππους* (d. i. op de paardemarkt), *τοὺς ἀγαθοὺς [τοῖς πωλοῦσι] προσποιήσασθαι ὠνητιᾶν*. Ik zal toegeven, dat *τοῖς πωλοῦσι* geen emblema is, zoodra men mij kan aantoonen, dat *προσποιεῖσθαι*, veinzen, een dativus bij zich duldt. Of moet men wellicht schrijven: *τοὺς ἀγαθοὺς πώλους προσποιήσασθαι ὠνητιᾶν*?

XXIV. (περὶ) ὑπερηφανίας.

De aanmatigende wordt geschetst als *τοὺς πωλοῦντάς τι ἢ μεμισθωμένους δεινὸς κελεῦσαι ἥκειν πρὸς αὐτὸν ἅμ' ἡμέρᾳ*. Sints Casaubonus vertaalt men — nog Dübner doet dit — *eos qui emunt aliquid ab eo vel aliquid*

rerum eius conduxerunt, cett., ofschoon een kind weet dat *emere ωνεισθαι* en *πωλεῖν vendere* is. De zin moet zijn: van degene, die hem iets willen verkoopen of iets van hem willen pachten of huren, eischt hij, dat ze met het uchtendkrieken tot hem komen. Men moet dus *μισθουμένους* lezen. Die reeds gepacht hebben, kunnen den man naar de maan laten loopen, maar die dat noch willen doen, moeten zich uit eigenbelang naar zijne luimen schikken *). Moeilijker is de verbetering van de voorafgaande woorden: *καὶ βιάζειν [ἐν ταῖς ὁδοῖς] τὰς διαίτας κρίνειν τοῖς ἐπιτρέψασι*, maar ze wordt eerst mogelijk, wanneer men met Petersen aanneemt dat de woorden *ἐν ταῖς ὁδοῖς* een foutive herhaling zijn uit het vervolg: *καὶ ἐν ταῖς ὁδοῖς πορευόμενος*. Die woorden zijn te verdachter, omdat de overige MSS. in omgekeerde orde hebben: *ἐν ταῖς ὁδοῖς καὶ βιάζειν*. Foss, daar hij die woorden behoudt, leest: *καὶ βιάζεσθαι ἐν ταῖς ὁδοῖς τὰς διαίτας κρίνειν (καὶ) ἐν(τυχὼν) τοῖς ἐπιτρέψασι*. Maar afgezien van de stoutheid der verandering, geeft ze geen goeden zin. Veel eenvoudiger Schweighäuser: *καὶ βαδίζων ἐν ταῖς ὁδοῖς κτέ.* Maar zoo is die trek te weinig verschillend van de alereerste in dit hoofdstuk: *οἷος τῷ σπεύδοντι — περιπατεῖν*. Ussing was, geloof ik, op den goeden weg, maar gebrek aan taalkennis deed hem schrijven: *καὶ ὑπτιάζειν τὰς διαίτας κρίνειν τοῖς ἐπιτρέψασι*.

Ὑπτιάζειν beteekent overdrachtelijk: *de borst vooruitsteken, einherstolziren*, zooals onze Duitsche burenen zeggen, en kan onmogelijk met een Infinitivus verbonden worden. Hij verklaart: *si qui arbitrium caussae alicuius ei tradunt supino ore abnuit, nec honore gaudens nec officium praestare cupiens*. Maar dan had de auteur bovendien *ἐπιτρέπουσι*, niet *ἐπιτρέψασι*, moeten schrijven. Integendeel hij laat zich de benoeming als arbiter welgevallen, ten minste hij verzet er zich niet tegen, maar verzuimt uitspraak te doen; *ὅτι καταφρονεῖ*, gelijk de definitie is, *πλην αὐτοῦ τῶν ἄλλων*.

---

*) Zoo heeft, zie ik nu, Foss reeds uitgegeven, maar zijne opvolgers hebben de voortreffelijkheid dezer emendatie, zoo het schijnt niet begrepen.

Die zin is te verkrijgen door voor *βιάζειν* te lezen, *μη ἀξιουν*, d. i. in zijne oorspronkelijkste beteekenis: *beneden zich rekenen*, zie b.v. Plato Menexenos, p. 239, en van daar *niet willen*. Wanneer men bedenkt, dat *β* en *μ*, *ι* en *η*, *ζ* en *ξ* gedurig in de MSS. verwisseld worden, zal men, hoop ik, die gissing niet te gewaagd vinden.

XXV. (περὶ) δειλίας.

Een paar kantteekeningen ontsieren dit hoofdstuk. De lafaard, zoodra hij zijne krijgsmakkers door het zwaard van den vijand ziet vallen loopt, onder voorwendsel dat hij zijn zwaard vergeten heeft naar zijne tent, en na zijn slaaf te hebben uitgezonden op den uitkijk waar de vijand zich bevindt, verstopt hij het zwaard onder zijn kussen: *εἵτα διατρίβειν πολὺν χρόνον ὥς ζητῶν, καὶ [ἐν τῇ σκηνῇ] ὄρῶν τραυματίαν τινὰ προσφερόμενον τῶν φίλων, προσδραμὼν καὶ θαρρεῖν κελεύσας* (een alleraardigste trek!) *ὑπολαβὼν φέρειν*. Ussing heeft de woorden *ἐν τῇ σκηνῇ* volgens eene gissing van Foss terstond na *ζητῶν* geplaatst, waar ze ten minste een zin geven. Maar, wanneer men bedenkt, dat ze geheel overbodig zijn, doet men m. i. beter om juist in de verkeerde plaats, waar ze in den cod. voorkomen, een teeken te zien, dat we hier met eene kantteekening te doen hebben. Een nieuw embleem zijn in het vervolg de woorden *καθήμενος ἐν τῇ σκηνῇ*, nadat kort te voren het meer gepaste *παρακαθήμενος* is voorafgegaan, hetgeen toch niemand betwijfelen kan, dat in de tent plaats heeft. *Ψπνου λαχεῖν* voor *λαβεῖν* heeft reeds Cobet *Mnem.* VII, 70 sq. verbeterd.

XXVI. (περὶ) ὀλιγαρχίας.

De begunstiger der oligarchie wil met de democraten niets meer te doen hebben; *δεῖ*, zegt hij, *αὐτοῖς ἡμᾶς συνελθόντας*

περὶ τούτων βουλεύσασθαι καὶ ἐκ τοῦ ὄχλου καὶ τῆς ἀγορᾶς ἀπαλλαγῆναι καὶ παύσασθαι ἀρχαῖς πλησιάζοντας καὶ ὑπὸ τούτων αὐτοὺς ὑβριζομένους ἢ τιμωμένους. De verklaring van Ussing: *optimates abstinere vult a magistratibus capiendis, ut ab omni vel contumelia vel honore plebis liberi sint*, laat niets te wenschen overig. Te recht ook heeft hij de paradiorthose van Schneider *) ἢ ἡτιμωμένος verworpen, die te slechter is, omdat ἀτιμοῦν in proza alleen beteekent τὴν ἐπιτιμίαν ἀφαιρεῖσθαι, terwijl smadelijk bejegenen ἀτιμάζειν heet, en dus in den door Schn. bedoelden zin ἡτιμασμένος te schrijven ware. Maar zoowel Ussings eigen verklaring *vel—vel* als de door hem geciteerde plaats van Dem. Phil. III, § 11: δεῖ δυοῖν θάτερον ἢ ἐκείνους ἐν Ὀλύμπῳ μὴ οἰκεῖν ἢ αὐτὸν ἐν Μακεδονίᾳ had hem kunnen doen inzien, dat αὐτοὺς voor ὑβριζομένους niet, zooals hij doet, moest geschrapt worden, maar veranderd worden in ἦτοι. Bij eene zoo sterke oppositie toch is het enkele ἦ niet op zijn plaats, maar of ἦ—ἦ of ἦτοι—ἦ noodzakelijk. Ἦτοι is waarschijnlijk eerst in αὐτοί bedorven en later ten behoeve der grammatica in αὐτοὺς gecorrigeerd. Ik lees dus: καὶ ὑπὸ τούτων ἦτοι ὑβριζομένους ἢ τιμωμένους. Het beleedigen bestaat ntl. hierin, dat hun de ambten, waarvoor ze candidaat gesteld zijn, niet door 't volk worden opgedragen, het eeren in het verleenen daarvan. Geheel verkeerd is daarom ook de gissing van Foss, die in plaats van ὑπὸ τούτων leest ὑπὸ τῶν (δημοτικῶν): ὑπὸ τούτων is ὑπὸ τοῦ δήμου, en is, daar αὐτός niet zelden de verachtelijke beteekenis van het Lat. *iste* heeft, voortreffelijk. Evenzoo geloof ik haast dat we in den aanvang der plaats περὶ τούτων hebben op te vatten. Wij moeten, zegt hij, *alleen onder ons te zamen komen om over dat volkje te delibereren*, ntl. welke maatregelen we tegen hen moeten nemen.

Omstreeks den middag verlaat de ὀλιγαρχικός zijn huis, en loopt op elegante wijze in zijn mantel gehuld winderig langs

---

*) Ook door Foss opgenomen.

de straten, met de haarscheiding in het midden en zorgvuldig geknipte nagels, en men hoort van hem woorden als deze: *de sycofanten maken het verblijf in de stad onmogelijk* enz. Het laatste deel van deze periode staat volgens Cobet als volgt in de P. Vaticanus: σοβεῖν τοὺς τοιούτους λόγους

ωρ(m.2.)

^{Δ' 8} τ τ ^ω ὠδῖ' · διαὶ τοὺς συκοφάντας οὐκ οἰκῆ ^τ ἐσιν ἐν

τῇ πόλει. De eerste hand gaf dus οἰκῆ, en dit is het door den zin verlangde οἰκητόν, in de plaats waarvan de collatie van Siebenkees en alle uitgaven het onzinnige οἰκητόν hebben. Eenigzins moeilijker is het na te gaan, wat er

in ^{Δ' 8} τ τ ^ω ὠδῖ' verborgen ligt. Voorzeker iets anders als hetgeen sints Casaubonus in de uitgaven staat λέγων en zonder twijfel iets anders als de met recht door Ussing verworpen gissing van Preller τὴν τοῦ Ωιδείου. Want behalve dat we nergens iets van die geïmproviseerde *rue de l'Odeon* te Athene vernemen, is σοβεῖν τοὺς τοιούτους λόγους τὴν τοῦ Ωιδείου onverstaanbaar, wanneer men er nog niet λέγων of iets dergelijks aan toevoegt. Geheel ongrieksch is, hetgeen Petersen, wiens fort de grammatica niet is, schrijven wil: σοβεῖν τοῖς τοιούτοις λόγοις τὴν τοῦ Ωιδείου. En waarom juist bij voorkeur die straat? Ware die straat bijzonder aanzienlijk en b.v. het kwartier der Atheensche aristocratie geweest, we kunnen er gerust op aan, dat die naam wel van elders tot ons zou zijn gekomen. Met recht twijfelt Ussing aan de waarheid zijner eigene gissing ἀπορρίπτων, die de overlevering geheel verwaarloost. Vergis ik mij niet

dan is ^{Δ' 8} τ τ ^ω ὠδῖ' niets dan eene verschrijving van het participium τραγωιδῶ (τραγωιδῶν) en moet dus gelezen worden: σοβεῖν τοὺς τοιούτους λόγους τραγωιδῶν ὡς · διαὶ τοὺς συκοφάντας οὐκ οἰκητόν ἐσιν ἐν τῇ πόλει κτέ. Het verbum τραγωδεῖν (ἐπιτραγωδεῖν) gebruiken de Gr. dikwerf in den zin van *op pathetischen toon spreken, declameeren*. Bekend is o.a. de plaats van Demosthenes περὶ τῆς παραπρεσβείας § 189: ἀλλὰ Φιλοκράτης σοι συμπεπρέσ-

βευκε κᾱκείνω σὺ καὶ Φρύνων · ὑμεῖς γὰρ ταῦτ' ἐπράττετε καὶ ταῦτα πᾶσιν ὑμῖν ἤρεσκεν· ποῦ δ' ἄλεις, ποῦ τράπεζα, ποῦ σπονδαί; ταῦτα γὰρ τραγῶδεϊ περιιών. Reiske in zijn index verklaart: *Verbis sesquipedalibus, ad iniiciendum terrorem odiumque et invidiam ciendam compositis rem exaggerare*. Geen woord in de gansche Gr. taal is dus hier gepaster dan dit, en de verschrijving laat zich gemakkelijk verklaren. De 2 letters δ̄α waren onleesbaar geworden, en de ρ werd voor een τ aangezien, zoodat er ττωιδῶ overbleef. Men hield daarop de beide ταῦ voor artiekels, en maakte er op goed geluk τὴν τοῦ van *).

In 't eind: τοῦτον γὰρ (Theseus) ἐκ δώδεκα πόλεων εἰς μίαν καταγαγόντα λυθείσας βασιλείας. Ussing geeft: καταγαγόντα τὰ πλήθῃ παῦσαι τὰς βασιλείας. Inderdaad valt niet te betwijfelen dat τὰ πλήθῃ het object moet zijn; maar nog gemakkelijker dan παῦσαι zou λῦσαι zijn. Zie o. a. Plato (Ep. VIII, 352 c.) die aan Dio's vrienden schrijft: ἔσθ' ὑμῖν κατὰ Σικελίαν πᾶσαν λελυμένης τῆς τυραννίδος πᾶσα μάχη περὶ αὐτῶν τούτων κτέ. Men moge over de authenticiteit van dien brief oordeelen zooals men wil, de Graeciteit is voortreffelijk. Dan volgt: καὶ δίκαια αὐτὸν παθεῖν, πρῶτον γὰρ αὐτὸν ἀπολέσθαι ὑπ' αὐτῶν. Beter gestileerd zou zijn: καὶ δίκαια παθεῖν, πρῶτον γὰρ αὐτὸν ἀπολέσθαι ὑπὸ τούτων (ab istis).

---

*) Zoo schreef ik voor dat ik, op raad van Prof. M. de Vries, kennis had gemaakt met de aankondiging van Ussings uitgave in het Deensche *Tidskrift for Philologi og Paedagogik, ottende Aargangs 1ste og 2det Hefte*, door C. Berg, die een mij onbekende gissing van een vroegeren uitgever (?) meedeelt: τοὺς τοιοῦτους λόγους τείνων ὥς διὰ κτέ, waardoor nagenoeg dezelfde gedachte wordt uitgedrukt, terwijl ze zich nog nader aan de overlevering houdt. Men heeft dan alleen τοῦ te schrappen. Blijft THNΩΔΙΩΔΙΑ, dat met ΤΕΙΝΩΝΩΔΙΑ een verrassende overeenkomst heeft, die trouwens veel geringer wordt, als men met Berg ΔΙΩ uit eene dittografie van ΔΙΑ verklaart.

XXVII. (περὶ) ὀψιμαθίας

is een der ergst bedorven capita. Toch kan hier en daar nog iets hersteld worden. Zoo is in den aanvang ongetwijfeld te lezen: ὁ δὲ ὀψιμαθὴς τοιοῦτός τις, οἷος ῥήσεις ἐκμανθάνειν ἐξήκοντα ἔτη γεγονώς καὶ ταύτας λέγων παρὰ πότον ἐπιμανθάνεσθαι. De zin toch eischt hier *van buiten leeren*, ediscere, ἐκμανθάνειν in plaats van het simplex μανθάνειν. Al wie in de palaeografie geen volslagen vreemdeling is weet, dat in de oudere unciaalhandschriften ΕΚ en ΕΙC dikwerf niet te onderscheiden zijn. De uitgang ΕΙC van ῥήσεις heeft hier, zooals zoo dikwijls, het volgende ἐκ opgeslokt. In het vervolg heeft het MS. terecht τὰ ῥήματα ἐκμανθάνων.

Evenmin behoeft men m. i. te wanhopen aan het herstel der bedorven woorden, die omstreeks het midden in 't MS. aldus gelezen worden: καὶ ἐρῶν ἱεράς καὶ κριούς προσβάλλων ταῖς θύ(ραις wordt met zekerheid ingevuld), πληγὰς εἰληφώς ὑπ' ἀντερασσοῦ δικάζεσθαι. Met opname van de hoogst gelukkige gissing van Schneider ἐταίρας voor ἱεράς lees ik κριός in plaats van κριούς, daar aan het gebruik van stormrammen (en nog minder van rammen) bij den aanval op de deur der hetaere — dit heeft Ussing terecht ingezien — niet kan gedacht worden. Κριὸς προσβάλλων ταῖς θύραις beteekent: *als een ram* tegen de deur aanrennende. Dat in dergelijke uitdrukkingen ὥς en ὥσπερ door de Atheners worden weggelaten, is een te bekend feit om hier aan te toonen. Er is hier dus sprake van een κριηδὸν ἐμπίπτειν, zooals de grijsaards in de Lysistrata op de poort der door de vrouwen bezette acropolis doen (vs. 309). Een aardig fragment uit den *Iatros* van Aristophon (bij Athen. XI, p. 238) komt ons hier te hulp. Een parasiet schetst daar zich zelven met de volgende woorden:

Βούλομαι δ' αὐτὸς προειπεῖν, οἷός εἰμι τοὺς τρόπους-
 ἂν τις ἐσιᾷ, παρειμι πρῶτος, ὥς' ἤδη πάλαι
 (τοῖς νέοις voeg ik hierin) ζωμὸς καλοῦμαι δεῖ τιν'
 ἄρασθαι μέσον

τῶν παροινούντων, παλαιστὴν νόμισον Ἀργεῖόν μ' ὄρᾱν·
 προσβαλεῖν πρὸς οἰκίαν δὲ, (zoo lees ik voor δεῖ)
 κριός· ἀναβῆναί τι πρὸς
 κλιμάκιον * * Καπανεύς, ὑπομένειν πληγὰς ἄκμων,
 κονδύλους πλάττειν δὲ Τελαμών, τοὺς καλοὺς πειρᾶν
 καπνός.

Maar, hoor ik u vragen, wat doet ge met καί, dat voor κριός staat? Hierop kan mijn antwoord minder stellig zijn. Het is mogelijk dat καὶ een ongelukkige reste is van het op deze plaats uitstekend gepaste en in dergelijke passage veel voorkomende ἐκκλησθεις. Men denke b.v. aan 't Horatiaansche: *exclusus foras, dum Longareus foret intus*. Maar, omdat de toevoeging van dit woord, dat uit het verband van zelve er bij gedacht wordt, niet volstrekt noodzakelijk kan geacht worden, geloof ik, dat wij het eenvoudig als dittografie van de eerste letter van κριός, moeten schrappen *).

XXVIII. (περὶ) κακολογίας.

De kwaadspreker ontziet zich niet zelfs eerbare vrouwen te belasteren en zegt b.v. αὗται αἱ γυναῖκες ἐκ τῆς ὁδοῦ τοὺς παρίοντας συναρπάζουσι καὶ οἰκία τις αὕτη τὰ σκέλη ἤρκυῖα. Voorwaar eene stoute metonymia, die nergens, maar vooral niet in een kalm prosa, zooals dat der χαρακτήρες, te pas komt. Ik vermoed daarom: καὶ οἰκία τις αὕτη τὼ σκέλη ἤρκυιῶν d. i. γυναικῶν εἰδισμένων αἶρειν τὼ σκέλη, om mij uittedrukken zooals eeneder Ἐκκλησιάζουσαι bij Aristophanes (vs. 265). Ἠρκυιῶν is nog meer dan αἶρουσῶν, en is hyperbolisch uitgedrukt van vrouwen, die zich zeer dikwijls in die verheven positie bevinden †).

*) Dr. Naber zou liever ὡς κριός lezen. Mogelijk.

†) De verbetering in de uitgave van Foss: καὶ οἰκία τις αὕτη τὰ σκέλη ἤρκεναι versta ik niet.

Het gebruik van *γεννᾶν* voor *τίκτειν* is onattisch, en ook daarom verwerp ik de lezing van Petersen en Ussing (tegen 't eind van dit caput) *τῇ γὰρ αὐτοῦ γυναικὶ τάλαντα εἰσενεγκαμένη* (ofschoon *ἐπενεγκαμένη* gebruikelijker is, betwijfel ik met Petersen en Foss de noodzakelijkheid dier verbetering. Vgl. cap. 22 tegen het einde en Dem. p. 814, 11) *προῖκα ἔξ, ἥ τε παιδίον αὐτῷ γεννᾷ κτέ.* De cod. heeft *εἰσενέγκαμεν ἢ προῖκα ἔξ ἧς παιδίον αὐτῷ γεννᾷ*. Voortreffelijk is de invoeging van *ἔξ*, maar *ἔξ ἧς* moet behouden blijven: de fout ligt zonder twijfel in *γεννᾷ* dat reeds in margine van den Pal. Vaticanus, gelijk ik nu uit Cobet's collatie bemerk, uitstekend verbeterd is in *γέγονε* *). In de verandering *ἥ τε* is ook het gebruik der particula *τε* hoogst bedenkelijk.

Dan volgt: *τρεις χαλκοῦς εἰς ὄψον δίδωσι καὶ [τῷ] ψυχρῷ λοῦσθαι ἀναγκάζει τῇ τοῦ Ποσειδῶνος ἡμέρᾳ*. Het artikel kan in die uitdrukking niet geduld worden. De Grieken zeggen óf *ὑδατι ψυχρῷ*, óf, met een zeer gewone ellipse, *ψυχρῷ λοῦσθαι*. Herodotus II, 37 van de Egyptenaren: *λοῦνται δὲ δις τῆς ἡμέρας ἐκάσῃς καὶ δις ἐκάσῃς* (ins. *τῆς*) *νυκτός* en bekend is de plaats van Matthaeos X, vs. 42: *καὶ ὅς ἂν ποτίσῃ ἓνα τῶν μικρῶν τούτων ποτήριον ψυχροῦ μόνον εἰς ὄνομα μαθητοῦ, ἂμην λέγω ὑμῖν, οὐ μὴ ἀπολέσῃ τὸν μισθὸν αὐτοῦ*. Desgelijks: *θερμῷ λοῦσθαι*, *ψυχρὸν* en *θερμὸν πίνειν*, *οἶνος θερμῷ κεκραμένος* euz. Zeer raadselachtig zijn verder de woorden *τῇ τοῦ Ποσειδῶνος ἡμέρᾳ*. Men vermoedt dat dit de 8ste van de maand *Ποσειδεών* is, waarop aan Poseidon zeker offer werd aangeboden, en verwijst op Corp. Inscr. I, 523, vs. 16. Maar gesteld dat die dag zoo heette, is het toch zeer bevreemdend, dat de vrouw bij voorkeur op dien dag een bad neemt. Men zou hier veeleer verwachten: *καὶ ψυχρῷ λοῦσθαι ἀναγκάζει τοῦ Ποσειδεῶνος*. Hij dwingt zijn vrouw zich in de maand Poseideon (Dec. Jan.), dus in 't hardst van de winter, in koud water te baden.

---

*) En daaruit door Foss in zijn uitgave opgenomen.

Misschien is het artikel $\tau\eta$ ontstaan uit een dittografie van 't volgende artikel, en daarop $\eta\mu\acute{\epsilon}\rho\alpha$ als interpretament van dat $\tau\eta$ er bij geschreven.

Gemakkelijk is de verbetering der volgende passage, die ik aldus wensch te lezen: $\kappa\alpha\iota\ \sigma\upsilon\gamma\kappa\alpha\theta\eta\mu\acute{\epsilon}\nu\omicron\iota\varsigma$ (voor $\sigma\upsilon\gamma\kappa\alpha\theta\acute{\eta}\mu\epsilon\nu\omicron\varsigma$) $\delta\epsilon\iota\nu\omicron\varsigma\ \pi\epsilon\rho\iota\ \tau\omicron\upsilon\ \acute{\alpha}\nu\alpha\varsigma\acute{\alpha}\nu\tau\omicron\varsigma\ \epsilon\iota\pi\epsilon\iota\nu\ \kappa\alpha\iota\ \acute{\alpha}\rho\chi\eta\nu\ \gamma\epsilon\ \epsilon\iota\lambda\eta\phi\acute{\omega}\varsigma\ \mu\eta\ \acute{\alpha}\pi\omicron\sigma\chi\acute{\epsilon}\sigma\theta\alpha\iota\ \mu\eta\delta\acute{\epsilon}\ \tau\omicron\iota\varsigma\ \omicron\iota\kappa\epsilon\acute{\iota}\omicron\upsilon\varsigma\ \alpha\upsilon\tau\omicron\upsilon\ \lambda\omicron\iota\delta\omicron\rho\eta\sigma\alpha\iota$ (in de plaats van $\lambda\omicron\iota\delta\omicron\rho\epsilon\iota\sigma\theta\alpha\iota$). Zonder bijvoeging toch van $\tau\iota\sigma\acute{\iota}\nu$ moet men bij $\sigma\upsilon\gamma\kappa\alpha\theta\acute{\eta}\mu\epsilon\nu\omicron\varsigma$ de woorden $\tau\bar{\omega}\ \acute{\alpha}\nu\alpha\varsigma\acute{\alpha}\nu\tau\iota$ denken, hetgeen men mij zal toegeven dat onzinnig is. Wat het volgende betreft zijn de voorstellen van Dübner $\tau\omicron\iota\varsigma\ \omicron\iota\kappa\epsilon\acute{\iota}\omicron\upsilon\varsigma\ \lambda\omicron\iota\delta\omicron\rho\epsilon\iota\sigma\theta\alpha\iota$ en van Ussing $\tau\omicron\upsilon\ \tau\omicron\iota\varsigma\ \omicron\iota\kappa\epsilon\acute{\iota}\omicron\upsilon\varsigma\ \lambda\omicron\iota\delta\omicron\rho\epsilon\iota\sigma\theta\alpha\iota$ daarom af te keuren, omdat $\lambda\omicron\iota\delta\omicron\rho\epsilon\iota\sigma\theta\alpha\iota$ alleen van aanwezige personen gebruikt wordt, en het duidelijk is, dat er hier sprake is van afwezigheid. De fout ligt dus in $\lambda\omicron\iota\delta\omicron\rho\epsilon\iota\sigma\theta\alpha\iota$, dat eenvoudig in $\lambda\omicron\iota\delta\omicron\rho\eta\sigma\alpha\iota$ moet veranderd worden. Nu zie ik uit Foss IV, 20, dat Badham in den P. Vaticanus $\lambda\omicron\iota\delta\omicron\rho\eta\sigma\alpha\iota$ las, terwijl Cobet met Siebenkees $\lambda\omicron\iota\delta\omicron\rho\epsilon\iota\sigma\theta\alpha\iota$ opgeeft. Maar het doet er weinig toe, want de gedurige verwisseling der uitgangen $\eta\sigma\alpha\iota$ en $\epsilon\iota\sigma\theta\alpha\iota$ is overbekend.

Dat het onnoodig is om $\mu\eta\ \acute{\alpha}\pi\omicron\sigma\chi\acute{\epsilon}\sigma\theta\alpha\iota\ \mu\eta\delta\acute{\epsilon}\ (\tau\omicron\iota\upsilon)\ \tau\omicron\upsilon\varsigma\ \omicron\iota\kappa\epsilon\acute{\iota}\omicron\upsilon\varsigma\ \alpha\upsilon\tau\omicron\upsilon\ \lambda\omicron\iota\delta\omicron\rho\eta\sigma\alpha\iota$ te lezen, bewijzen de door Foss III, p. 19 aangevoerde plaatsen, waarvan ik alleen het vers van Philemon bij Stobaeos neerschrijf: $\omicron\upsilon\delta'\ \omicron\varsigma\ \tau\acute{\alpha}\ \mu\iota\kappa\rho\acute{\alpha}\ \lambda\alpha\mu\beta\acute{\alpha}\nu\epsilon\iota\nu\ \acute{\alpha}\pi\acute{\epsilon}\sigma\chi\epsilon\tau\omicron$.

Ook de volgende woorden: $\kappa\alpha\iota\ \pi\lambda\epsilon\iota\varsigma\alpha\ \pi\epsilon\rho\iota\ \tau\bar{\omega}\nu\ \phi\acute{\iota}\lambda\omega\nu\ \kappa\alpha\iota\ \omicron\iota\kappa\epsilon\acute{\iota}\omega\nu\ \kappa\alpha\kappa\acute{\alpha}\ \epsilon\iota\pi\epsilon\iota\nu\ \kappa\alpha\iota\ \pi\epsilon\rho\iota\ \tau\bar{\omega}\nu\ \tau\epsilon\tau\epsilon\lambda\epsilon\upsilon\tau\eta\kappa\acute{\omicron}\tau\omega\nu\ [\kappa\alpha\kappa\acute{\omega}\varsigma\ \lambda\acute{\epsilon}\gamma\epsilon\iota\nu]\ \acute{\alpha}\pi\omicron\kappa\alpha\lambda\bar{\omega}\nu\ \pi\alpha\rho\rho\eta\sigma\acute{\iota}\alpha\nu\ \kappa\alpha\iota\ \delta\eta\mu\omicron\kappa\rho\alpha\tau\acute{\iota}\alpha\nu\ \kappa\alpha\iota\ \acute{\epsilon}\lambda\epsilon\upsilon\theta\epsilon\rho\acute{\iota}\alpha\nu$ behoeven verbetering. Er is hier eene tegenstelling tusschen de eigen vrienden en verwanten en die van den zoo even vermelden, weshalve men verwachten mag: $\kappa\alpha\iota\ \pi\lambda\epsilon\iota\varsigma\alpha\ \pi\epsilon\rho\iota\ \tau\bar{\omega}\nu\ (\alpha\upsilon\tau\omicron\upsilon)\ \phi\acute{\iota}\lambda\omega\nu\ \kappa\alpha\iota\ \omicron\iota\kappa\epsilon\acute{\iota}\omega\nu\ \kappa\alpha\kappa\acute{\alpha}\ \epsilon\iota\pi\epsilon\iota\nu$. Maar bovendien is $\acute{\alpha}\pi\omicron\kappa\alpha\lambda\bar{\omega}\nu$ bedorven, zoowel omdat de Atheners dit werkwoord in den zin van *uitschelden* gebruiken, terwijl in gunstigen zin $\kappa\alpha\lambda\epsilon\iota\nu$ of $\acute{\epsilon}\pi\iota\kappa\alpha\lambda\epsilon\iota\nu$ noodzakelijk is, als omdat hier een pronomen, dat het $\kappa\alpha\kappa\acute{\omega}\varsigma$

λέγειν vervange, als *obiect* verlangd wordt. Wat het eerste betreft, baat het ons weinig met Foss tusschen τετελευτηκότων en κακῶς λέγειν een komma te plaatsen. Het zou dan τὸ κακῶς λέγειν moeten heeten, en ἀποκαλῶν blijft op die wijze onverbeterd. Beide zwaarigheden verdwijnen, zoodra men met mij αὐτὸ καλῶν παρρησίαν herstelt. Van dat αὐτό is wellicht κακῶς λέγειν een interpretamentum. Op dergelijke wijze is in het begin van Cap. IX ἀπελθῶν door mij in αὐτὸν ἐλθῶν verbeterd.

XXIX. (περὶ) φιλοπονηρίας.

De vriend van het slechte pleegt ἐπὶ τοῖς χρηστοῖς εἰπεῖν ὡς γίνεται καὶ φησιν ὡς οὐδεὶς ἐστὶ χρηστός καὶ ὁμοίους πάντας εἶναι. Bij ons plegen de φιλοπόνηροι van de braven te zeggen, dat ze *comédie-spelen*, en dit bracht mij op de trouwens zeer onzekeren inval, dat we in γίνεται een overblijfsel mogen zien van ὑποκρίνονται. Wel is waar zou ik dit overdrachtelijk gebruik des woords met plaatsen van oudere schrijvers niet kunnen bewijzen, maar reeds Polybios gebruikt het meermalen in den zin van *veinzen*, en ook elders vinden we zoowel in de ὁμολογούμενα van Theophrastos als in de *characteres* woorden en beteekenissen van woorden, waarvan eerst uit Polybios voorbeelden kunnen worden bijgebracht. Maar wat met φησιν aan te vangen, want φῆσαι zou na εἰπεῖν overbodig zijn? Ik lees καὶ φύσει [ὡς?] οὐδεὶς ἐστὶ χρηστός. Dan krijgt de plaats eerst hare ware beteekenis. Het is 't oude gezegde, *dat alle menschen van natuur slecht zijn*, en de δικαιοσύνη slechts een zaak is van conventie.

XXX. (περὶ) αἰσχροκερδείας.

In de definitie is een zinstorende fout van de ergste soort : ἡ δ' αἰσχροκέρδεια ἐστὶ περιουσία κέρδους αἰσχροῦ. Hoe nu? het schandelijk winstbejag is *overvloed* van schan-

delijke winst. De voorgeslagene verbeteringen *παρουσία*, *περιποίησις* en *περίπτυξις* zijn zoo ongelukkig, dat ze geen ernstige weerlegging behoeven. De auteur van *περίπτυξις*, Ussing, zag ten minste dat in *περιουσία* een woord schuilt, dat *verlangen* uitdrukt. Het is bijkans ongeloofelijk, dat dit inzicht hem niet bracht tot de ontdekking der waarheid. Elk uwer, M.H., ziet terstond dat de maker dezer bepaling niet anders kon schrijven dan: *ἡ δ' αἰσχροκέρδεια ἐστὶν ἐπιθυμία κέρδους αἰσχροῦ*. Drie van de allergeewoonste verwis-

selingen hebben hier plaats gehad: $\overline{\epsilon\pi\iota}$ met $\overline{\pi\epsilon\rho\iota}$ ($\overset{\epsilon}{\pi}$ met $\overset{\pi}{\epsilon}$) de Θ met de O en de M met de Σ . Zoo ontstond *περιουσία*.

Cobet heeft reeds Mnem. VII, p. 324 er op gewezen, en ieder die de plaats met eenige attentie leest, moet het terstond invallen dat het op twee na laatste woord van het geheele boekje *ἀποδιδόντων* voor *ἀποδιδόντος* moet plaats maken. Te onvergeeflijker van Ussing, dat hij, terwijl hij de lichtvaardigste hariolaties van zich zelve en anderen in den tekst opneemt, van die ontwijfelbare emendatie met geen woord gewaagt.

Zoo sta ik M.H. aan het eind mijner taak. Naar vermogen heb ik getracht bij te dragen tot de verbetering van een geschrift, dat alle moeite, die er aan besteed wordt, m. i. ten volle waardig is. Beoordeelt mijn werk met toegevendheid. Ofschoon ik mijn uiterste best deed mij van alle losse gissingen te onthouden, heb ik mij toch op menige plaats — de slechte toestand der handschriften laat niet anders toe — met eene zekere mate van waarschijnlijkheid moeten tevreden stellen. Slechts betrekkelijk zelden kan men — na den arbeid van talloze critici gedurende een 4tal eeuwen — tegenwoordig meer die mathematische zekerheid bereiken, waarmee het mij dezer dagen gelukte een plaats van Maximus Tyrius Diss. XXIII, cap. 1 ed. Dübner te emendeeren. Daar verhaalt de schrijver dat een beroemd kok en onderwijzer in de edele kookkunst Mithaikos van Syracuse (Sicilie, ge weet het, was het vaderland der lekkerbekken) zich naar Sparta begaf, in de hoop daar een gunstig onthaal te vinden. Doch weldra bleek het, dat hij zich deerlijk vergist had. De ephoren laten hem voor zich roepen en bevelen hem Sparta ijlings te ver-

laten en zich te begeven εἰς ἄλλην γῆν καὶ ἀνθρώπους ἄλλους. ΕΦΙΕΜΕΝ γὰρ ὑπὸ τοῦ πονεῖν δεῖσθαι τροφῆς ἀναγκαιᾶς μᾶλλον ἢ τεχνικῆς, καὶ τὰ σώματα ἔχειν ἀκολάκευτα καὶ ἀπλᾶ καὶ μηδὲν ὀψοποιουῦ δεόμενα οὐ μᾶλλον ἢ τὰ τῶν λεόντων. Hier kan bij een weinig nadenken niet de geringste onzekerheid blijven bestaan, wat het onzinnige ΕΦΙΕΜΕΝ in zich bevat. De zin is natuurlijk: ze bevelen hem zich naar een ander land en andere menschen te begeven, want dat zij (Spartanen) door hun handwerken meer behoefte hadden aan spijs, die der nooddrift voldeed, dan aan kunstig toe bereide gerechten enz. d. i. in het Grieksch: σφεῖς μὲν γὰρ ὑπὸ τοῦ πονεῖν δεῖσθαι τροφῆς ἀναγκαίᾶς μᾶλλον ἢ τεχνικῆς. In unciaalschrift is CΦΕΙCΜΕΝ van ΕΦΕΙΕΜΕΝ altijd moeilijk en dikwerf geheel niet te onderscheiden. Die ἐφείεμεν las, moest natuurlijk, daar de lange iota veelal door de diphthong εῖ werd uitgedrukt, meenen de 1ste persoon Plur. Ind. Praes. van ἐφίημι voor zich te zien; en zie daar de oorsprong van het absurde ἐφίεμεν. Hier hebben we dus mathematische zekerheid, maar in verreweg de meeste gevallen ligt in de characteres de wond dieper. Zonder op vele plaatsen zijne toevlucht te nemen tot hetgeen ik in tegenoverstelling van emendaties conjecturen noem, is de herstelling van elk auteur, maar vooral van een zoo erg bedorven tekst als die der Characteres eene volslagen onmogelijkheid. Vooral bij het bezorgen eener schooleditie zou ik gerust de opname van elke waarschijnlijke gissing durven aanbevelen. En van dien aard is er nog menige in de commentaren der oudere filologen te vinden.

N A S C H R I F T.

Uit het mij eerst dezer dagen in handen gekomene *Oversigt over det Kongelige danske Videnskabernes selskabs Forhandlinger og dets Medlemmers Arbeider 1 Aaret 1868* p. 101 sqq, neem ik de volgende verbeteringen van Madvig en Ussing over.

Praef. in het begin leest M. te recht: *τί ἄρα δήποτε.*

Char. V op het einde leest M. *ὑπερον ἐπεισιν ἔν' εἰπῇ τις τῶν θεωμένων κτέ.* Uitstekend!

Char. VIII leest dezelfde: *πῶς ἔχεις περὶ τοῦ τι εἰπεῖν καινόν;*

Char. XXI: *διοικήσασθαι παρὰ τῶν συμπρυτανέων.* Madvig, even als ik voorsloeg. Gedeeltelijk stemt hij met mij overeen in Char. XVIII, waar hij leest: *ποῦ σοι καταθῶ;* maar meent dat er van de teruggave van een geleende zaak sprake is. Maar dan had er toch wel in plaats van *τοῖς εἰληφόσι* moeten staan: *τοῖς κεχρημένοις* of *τοῖς δεδανεισμένοις* of iets van dien aard.

Evenmin kan ik mij met zijn voorslag: *(εἰως) ἂν σὶ σχολάσης* vereenigen. Meer overtuigt mij zijne gissing: *οὐ γὰρ σχολάζω πω εἰπεῖν* voor *πέμπειν.*

Char. XXII leest Ussing: *ἐπιγράψας μέλανι τὸ ὄνομα,* wat m. i. een voortreffelijke emendatie mag heeten.

Char. XXIII leest M.: *ὅπως μὴδ' ὑφ' ἐνὸς συκοφαντηθῇ περαιτέρω φίλος εἶναι ἢ προσῆκε Μακεδόσι.* Ook mij ingevallen. U. gaf: *ὁ. μ. ὑ. ἐ. σ. π. ὡς φίλος ὢν πλεῖν ἢ προσήκει,* waarin alleen *προσήκει* beter is. Overigens heeft U. het eerst ingezien, wat de zin verlangde.

Char. XXIX in *καί φησιν* ziet M. *κηφῆσιν* en U. slaat voor: *καὶ ἐπὶ τοῖς χρηστοῖς εἰπεῖν, ὡς ἐπὶ κηφῆσιν, ὡς οὐδείς ἐστι χρηστός.* Maar de *κηφῆνες* zijn slechts een beeld van *traagheid en ongeschiktheid voor den arbeid*, en daarvan worden toch de braven niet beschuldigd. Ik houd wat den zin betreft nog steeds vast aan hetgeen ik voorsloeg: *καὶ φύσει.* De geheele passage geloof ik echter als volgt te mogen verbeteren: *καὶ ἐπὶ τοῖς χρηστοῖς εἰπεῖν, ὡς γίγνεται κατὰ φύσιν [ὡς] οὐδείς [ἐστι] χρηστός.* Eerst na

de verknoejing van *κατὰ φύσιν* in *καί φησιν* is *ὥς* en *ἐς* geïnterpoleerd.

Verder maakt de heer Boot mij opmerkzaam op het onlangs verschenen stuk van het Rheinisches Museum XXV, 4, waarin Hermannî Useneri *lectiones Graecae* voorkomen. Deze behandelt o. a. 9 plaatsen uit de Characteres, waaronder enkele ook door mij besprokene.

Char. I init. leest hij: *λαλεῖν οὐ μύσαι*, wat m. i. bepaaldelijk te verwerpen is.

Char. IX even als ik: *ὅτι λέλονται προῖκα καὶ οὐδεμία*, eene merkwaardige overeenstemming, waarover ik mij zeer verheug.

Char. XX: *πανούργημα τοῦ παππίου*: infantem ille tanquam egregium paterculi facinus, h. e. quasi rarae cuiusdam in subigitanda muliere artis vel roboris documentum admirari se simulat" Die beteekenis van *πανούργημα* is mij onbekend. Dat woord beteekent nooit iets anders dan ons *schelmstuk*.

Char. XXI: *ἀποδιδούς μνᾶν ἀργύριον καινὸν πορίσας ἀποδοῦναι*. Zeer verleidelijk en wellicht juist!

Aan hetzelfde geachte medelid dank ik de mededeeling, dat in char. III init. reeds H. Frieseman in zijne Coniectanea critica, Amsterdam 1786, p. 172 voorsloeg: *λόγων ἀκαίρων* voor *μακρῶν*.

GEWONE VERGADERING

DER AFDEELING

TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE
WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 14^{den} NOVEMBER 1870.

Tegenwoordig de heeren : C. W. OPZOOMER, voorzitter, W. MOLL,
M. DE VRIES, H. J. KOENEN, H. VAN HERWERDEN, J. H. SCHOLTEN,
N. BEETS, G. DE VRIES AZ., C. LEEMANS, R. J. FRUIN, S. VISSERING,
S. A. NABER, J. A. FRUIN, J. E. GOUDSMIT, VAN BONEVAL FAURE,
TH. BORRET, B. H. C. K. VAN DER WIJCK en de secretaris
J. C. G. BOOT.

Het proces-verbaal der vorige vergadering wordt gelezen
en aangenomen.

De secretaris bericht, dat de heer Francken om de bezwaren
aan een reis in den winter van Groningen naar Holland ver-
bonden, zijn ontslag heeft ingediend als medebeoordeelaar der
Latijnsche prijsversen. Op uitnoodiging der commissie heeft
de heer Borret zich bereid verklaard die plaats te vervullen.

Ingekomen is een gedicht, bestemd voor den volgende
wedstrijd, getiteld Sibylla, onder de zinspreuk: *his ego nec
metas rerum nec tempora pono.*

Eene latijnsche verhandeling van den heer Francken,
Coniectanea critica ad C. Lucilii librorum decadem secun-

dam et tertiam, aangeboden voor de Verhandelingen der afdeling, wordt in handen gesteld van de heeren Naber en Boot, om daarover verslag uittebrengen.

De heer van Herwerden leest het tweede gedeelte zijner bijdrage over de Charakters van Theophrastus. Na eene inleiding, in welke hij de verdiensten van Foss en Petersen voor de waardeering van het werkje aanwijst, behandelt de spreker een groot aantal bedorven plaatsen uit de twintig laatste hoofdstukken, en wijst aan hoe voor sommigen evidente verbeteringen mogelijk zijn, anderen slechts door gelukkige gissingen kunnen hersteld worden.

De heer Naber betuigt zijne ingenomenheid met veel van het gehoorde, terwijl hij tegen enkele punten b. v. de verandering *παιδιά* in *ἀπαιδευσία* (c. 11), en de vorming van een part. *τραγωδῶν* uit de zinlooze lettergrepen van den Pal. Vat. *την του ωδιω* (c. 26), bezwaren ontwikkelt, waarop de heer van Herwerden nader de noodzakelijkheid en waarschijnlijkheid van die veranderingen aantoot.

De twee bijdragen worden door den spreker aangeboden voor de Verslagen.

Vervolgens doet de heer Leemans eene mededeeling over muurschilderingen ongeveer van den volgende inhoud:

De heer G. J. Rink, predikant der Herv. gemeente te Bathmen bij Deventer, had in het voorjaar een der leden van de Commissie voor de overblijfselen der oude vaderlandsche kunst bericht gegeven dat sporen van oude muurschilderingen, bij de verbouwing van de oude kerk der Hervormde gemeente dier plaats, achter de witsellaag te voorschijn waren gekomen. De spreker had zich daarop naar Bathmen begeven tot een nader onderzoek, maar tot zijne teleurstelling bevonden, dat de overgebleven gedeelten der voorstelling te zeer beschadigd waren en dat de oppervlakte van den wand, in het westelijk deel van de kerk aan den toren aansluitend, te brokkelig was geworden, om het nemen van

eenen doortrek mogelijk te maken. Bovendien bleek uit de bewaard gebleven sporen genoegzaam, dat de bewerking van het geschilderde op geene kunstwaarde aanspraak kon maken. De voorstelling was eene zeer dikwerf voorkomende, Christus op den regenboog gezeten, met een lauwertak rechts en een zwaard links uit zijnen mond uitgaande. Beneden op de aarde openen zich de graven, en worden de opgewekte dooden ter rechterzijde door de Engelen ten hemel gevoerd, ter linkerzijde door duivels naar den afgrond gedreven. Onder de eerstgenoemden was nog eene knielende figuur te herkennen, met den lichtschijf, de handen in biddende houding opheffende, ook eene andere met eene krans op het hoofd. Bij alles waren slechts drie onderscheidene kleuren, rood, zwart en bruinachtig geel, hetzij in omtrekken, hetzij in platte tinten, gebezigd.

Later, toen men bij den verderen bouw, ook de wanden van het koor reinigen en effenen zou, om die vervolgens over te witten, waren ook aldaar sporen van schilderwerk, naar het scheen van vrij wat beter gehalte en bewaring te voorschijn gekomen. De heer Leemans, hieromtrent door den predikant in kennis gesteld, begaf zich onmiddellijk weder naar Bathmen, en vond daar een groot gedeelte van de wanden door de onvermoeide zorgen van den te Gorzel verblijvenden kunstschilder L. L. Kleijn, van de bedekkende witsellagen bevrijd, en drie verschillende groote tafereelen, waarvan een eene oppervlakte van 24 vierkante meters vulde, voor het grootste gedeelte ontbloot. In het vak van den zuidelijken muur, onmiddellijk aan het schip van de kerk aansluitende, had de heer Leemans, uit de toen nog slechts gedeeltelijk zichtbaar geworden gedeelten, de voorstelling van de geschiedenis van de 10000 martelaren gemeend te erkennen, en zich in die meening, nadat nog de overige gedeelten van dat tafereel door hem, in gemeenschap met den heer Kleijn, van de witsellagen bevrijd waren, geheel en al bevestigd gevonden. Eene muurschildering met voorstelling van dezelfde geschiedenis is een paar jaren geleden door Jhr. Mr. Victor de Stuers in de toenmalige kerk van het Dominicanerklooster te Maastricht ontdekt, doorgetrokken en afgeteekend, en in der tijd in eene der Afdeelings-vergade-

ringen, onder overlegging dier teekeningen, door den spreker toegelicht. Zij dagteekende, volgens een onder het tafereel aanwezig opschrift, van 1337, en was minder goed bewaard gebleven, ook minder volledig en uitvoerig in samenstelling dan die te Bathmen, maar mocht evenzeer als deze, wegens de uitmuntende bewerking, op hoogen lof aanspraak doen gelden. De geschiedenis der 10000 martelaren, zoo als die in de *Acta Sanctorum* op den 22 Juni wordt medegedeeld, verschilt in enkele opzichten van de wijze, waarop zij zoowel te Bathmen als te Maastricht aanschouwelijk werd gemaakt, en evenzeer bestaat er verschil in de bijzonderheden dier beide voorstellingen. De bron van de beschrijving, volgens haren titel, te boek gesteld door eenen zekeren Athanasius of Anastasius, apostolicae sedis bibliothecarius, bij wijze van brief gericht aan Petrus, Sanctae Savinensis ecclesiae episcopus, heeft volgens de onderzoekingen van de geleerde Bollandisten, geen geschiedkundig gezag, wordt te onrecht als eene vertaling uit een Grieksch Menologium door Athanasius voorgesteld, en is een maaksel van lateren tijd, De passie der 10000 martelaren wordt het eerst in bescheiden uit de elfde eeuw vermeld. Hunne herinnering werd op den 22 Juni, doch alleen in de Westersche kerk herdacht, en was in het Oosten onbekend gebleven, behalve bij de Armenische Christenen, bij gelegenheid van de krijgstochten in Syrië, en uit de Latijnsche schrijvers van de XIIe en XIIIe eeuw. In het Brevier, dat na de verbetering van Paus Pius in de Roomsche Katholieke kerken gebruikt wordt, is de gedenkdienstviering der 10000 martelaren niet opgenomen. Uit verschillende bijzonderheden van de voorstelling zelve, maar vooral uit de kleeding der beelden, meent Spreker het stuk tot de tweede helft der XIVe of de eerste helft der XVe eeuw te moeten brengen. In eene knielende geestelijke vrouw aan de rechterzijde, en een insgelijks knielende ridder aan de tegenovergestelde zijde, tusschen de gemartelde Christenen afgebeeld, zullen wel de personen moeten herkend worden, die het kunststuk voor hunne rekening deden vervaardigen en aan de kerk ten geschenke gaven.

Iets, doch waarschijnlijk niet veel ouder is een tafereel in het oostelijk aansluitende vak, waarop de heilige Catha-

rina en eene heilige abdis, wier naam in het in gothische letters onder het beeld geplaatste opschrift, wellicht Gertrudis moet gelezen worden. St. Catharina is kenbaar door hare gewone toevoegselen, het rad, het boek en den aan hare voeten op den grond liggenden tiran; de Abdis houdt een boek in hare linker- en eene kerk met twee torens op hare rechterhand. De achtergrond wordt gevormd door een kerkgebouw in rond-bogenstijl. Het geheele tafereel beslaat eene oppervlakte van ruim 4,5 vierkante meters. De meerdere ouderdom blijkt uit de omstandigheid, dat dit tafereel voor een klein gedeelte inspringt in het eerstgenoemde vak, en dien ten gevolge daarop de voorstelling van de 10000 martelaren eene wijziging heeft moeten ondergaan.

Een derde tafereel was in een vak van den overstaanden noordelijken koorwand, aan den dag gebracht, en wel in het bovenste gedeelte. Links van den beschouwer, geheel boven aan een engel, van wien een lange band of cedel zich ontrolt, met een opschrift in gothische letters, dat grootendeels verloren is gegaan, doch blijkens het woord »mandata'', zoo dat juist gelezen is, een bevel of vermaning schijnt te bevatten. Lager drie rijkgekleede levensgrootte mansbeelden, ter halven lijve, uit wier monden gelijke banden zich ontrollen, met de drie voorschriften van den Decaloog: »non adorabis deos alienos; non assumes nomen dei tui in vanum, en (memento ut) diem sabbati sanctifices.'' Het geheel bedekt eene oppervlakte van ongeveer 7 vierkante meters, en is met eenige sporen van eene latere bijschildering op enkele gedeelten zeer goed bewaard gebleven.

Het vierde tafereel dat in het daaropvolgende, aan de kerk aansluitende vak, tegenover dat van de 10000 martelaren was aangebracht, had oorspronkelijk eene gelijke ruimte als het laatstgenoemde gevuld; maar was aan de westelijke of linker helft, geheel en al, in het midden grootendeels en aan de beneden rechterzijde ook gedeeltelijk verloren gegaan. Een verlies zeer te bejammeren, dewijl hetgeen was overgebleven, de bewijzen leverde van uitstekend werk, en eene door uitvoerigheid zeer zeldzame voorstelling van de opstanding der dooden, het wegen der zielen en het laatste gericht. Geheel boven in het midden de heilige geest in de gedaante

van eene duif, met de lichtschijf achter het hoofd. Langs de linkerzijde van het vak, dus rechts van den toeschouwer, eene reeks van zeven aanbiddende heiligen, bijna levensgroot. De achtergrond geheel bezaaid met sterren. Bij het onderste dezer beelden is het uiteinde van den regenboog nog zichtbaar, op welks midden en hoogste gedeelte Christus gezeteld was. Meer naar beneden twee bazuinen der Engelen die het wereldgericht verkondigden; boven een landschap, welks achtergrond door gebouwen gesloten, gedeeltelijk door eenen rots of berg bedekt wordt. Links van die hoogte een beeld van eenen jongen man, onzeker met welke beteekenis. Meer naar beneden in het midden de aartsengel Michaël, met den kruis-staf in de rechter, de balans van de weegschaal in de linkerhand, aan zijne rechterzijde eene gevleugelde figuur in lang gewaad en met gevouwen handen. Links een weinig hooger dan de aartsengel, eene mand, waarin een persoon schijnt te zitten. Verder zijn links van den aartsengel nog sporen van gebouwen, verder hier en daar nog enkele kopjes en beeldengroepen, en geheel onder aan den linkerhoek nog een gedeelte van de hel, (eene vuurzee door eenen muur omsloten?) min of meer herkenbaar gebleven. Even als het tafereel der 10000 martelaren, was ook het laatst beschrevene van den noordelijken wand onder door eenen versierden rand afgesloten.

De schilderijen van den noordelijken koorwand schenen tot ongeveer denzelfden tijd als die van den zuidelijken gebracht te moeten worden. Spreker acht zich verplicht om nog opzettelijk met dank te vermelden, hoe op krachtige wijze zijne pogingen om bij het Bathmensche kerkbestuur belangstelling in- en, dan zoo mogelijk, een langer behoud van de muurschilderingen op te wekken en te verwezenlijken, ondersteund zijn geworden door Jhr. Mr. V. de Stuers. De heer de Stuers had zich opzettelijk tot dat doel naar Bathmen begeven, eene toen door hem vervaardigde schets van het tafereel der martelaren, met eenen toelichtenden tekst, in de *Nederlandsche Spectator* in het licht gegeven, en een aantal afzonderlijke afdrukken van een en ander aan kerkvoogden en andere personen zoo in de gemeente als elders in den omtrek gevestigd, verspreid. Volgens ingekomen bericht was

het tafereel der 10000 martelaren nog behouden gebleven; de overigen waren onder eene nieuwe witsellaag verdwenen.

De heer Leemans sloot zijne mededeeling, waarbij van twee der beschreven tafereelen de doortrekken, van deze twee en ook van de beide andere de op $\frac{1}{10}$ verkleinde afteekeningen in de vergaderzaal waren tentoongesteld, met den wensch dat de Afdeeling besluiten mocht, om deze zoo in alle opzichten merkwaardige overblijfsels der vaderlandsche kunst in de middeleeuwen, met eenen korten toelichtenden tekst, in het licht te geven en algemeen verkrijgbaar te stellen.

Bij de bespreking van het behandelde onderwerp wordt deze wensch door de leden Borret en Moll ten sterkste ondersteund. Laatstgemelde vestigt nog de aandacht op het belang van eene opzettelijke raadpleging der *Aurea legenda* van *Jacobus de Voragine* in de Leipziger uitgaaf, en van het *Passionaal*, het *Winter- en Zomerstuk*, als de bronnen, waaruit de kerkelijke overleveringen zoo als zij hier te lande zich geldend gemaakt hadden, het best gekend konden worden. Met betrekking tot het tafereel met de drie voorschriften uit den Decaloog meent de heer Moll, dat wellicht gunstige uitkomsten te verkrijgen zijn van een opzettelijk onderzoek naar het gebod, dat door eene synode, door de geestelijken van Keulen en van Utrecht in gemeenschap met den kardinaal Nicolaus van Cusa gehouden, werd uitgevaardigd, en waarbij voorgeschreven werd dat de tien geboden in alle kerken leesbaar moesten gesteld worden. Nicolaus van Cusa had van 1450 tot 1452 ons vaderland bereisd.

Op voorstel van den voorzitter wordt de heer Leemans uitgenoodigd om een plan voor de uitgaaf der teekeningen met eene begroting der daarvoor vereischte kosten aan het Afdeelingsbestuur in te dienen.

Volgens opgave van haren voorzitter zijn bij de Commissie voor de overblijfselen der oude vaderlandsche kunst ingekomen: van den burgemeester van Heerde in Gelderland een photogram van de kerk en toren; van het gemeente-

bestuur van Zutphen bericht over de slooping van een oude poort; van het gemeentebestuur van Leeuwarden een photograph van het oude Blokhuis; van den Minister van Binnenlandsche zaken een koperen messenheft en koperen munten bij het slechten der vestingwerken te Breda gevonden; van den hoofdingenieur van den waterstaat te 's Gravenhage bericht over de oude kerk te Maasdam; van den opzichter van den waterstaat te Winschoten bericht aangaande de slooping van de oude kerk te Eexta.

Vermits niemand verder het woord verlangt, sluit de voorzitter deze vergadering.

GEWONE VERGADERING

DER AFDEELING

TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE
WETENSCHAPPEN.

GEHOUDEN DEN 12^{den} DECEMBER 1870.

Tegenwoordig de heeren: W. MOLL, G. MEES AZ., W. J. BRILL,
L. PH. C. VAN DEN BERGH, H. J. KOENEN, N. BEETS, A. KUENEN,
R. J. FRUIN, S. A. NABER, M. J. DE GOEJE, J. A. FRUIN, P. J. VETH,
C. LEEHANS, TH. BORRET, en de secretaris J. C. G. BOOT.

Van de heeren Opzoomer en van der Wijck zijn berichten
ingekomen ter verontschuldiging hunner afwezigheid.

Het proces-verbaal der vorige vergadering wordt gelezen
en goedgekeurd.

Wordt gelezen een brief van den Correspondent K. F. Holle,
geschreven te Waspada, bevattende eenige ophelderingen over
een bijgevoegde tabel met photographische afdruk van Soen-
danesche en andere Oostersche alphabetten en de opgave dat
de photogram van den tempel van Mekka, die aan den brief
was toegevoegd, genomen was naar de teekening van een
Soendaneschen pelgrim. Deze teekening wordt ter leen verstrekt
aan den heer Veth, die den wensch te kennen geeft om met
goedvinden van den inzender haar in plaat te laten brengen.

Aan den secretaris wordt opgedragen den heer Holle voor een en ander te bedanken.

De commissie ter beoordeeling van de door den heer Francken aangeboden verhandeling, getiteld: *Coniectanea critica in C. Lucilii Satirarum decadem secundam et tertiam*, bestaande uit de heeren Naber en Boot, brengt haar verslag uit. Zij acht dit tweede gedeelte in geen opzicht minder belangrijk dan het eerste, dat in het vijfde deel der Verhandelingen is opgenomen. Zij is veeleer geneigd om hieraan de voorkeur boven het vorige te schenken, zoowel om de wijze van behandeling, als om het grooter aantal van welgeslaagde verbeteringen. De commissie is bereid eenige weinige aanmerkingen aan den schrijver mede te deelen en stelt voor zijn werk aan te nemen voor het zesde deel der Verhandelingen. De vergadering vereenigt zich met deze conclusie.

Daar de heer van der Wijck verhinderd is de door hem aangekondigde bijdrage te leveren, verklaren de heeren Boot, G. Mees Az. en Leemans, dat zij gereed zijn om ter aanvulling iets mede te deelen.

De eerstgenoemde handelt over de Latijnsche gedichten van Nic. Heinsius, die en als hersteller der oude Latijnsche dichters, en als gelukkig navolger van Catullus, Tibullus, Propertius en Ovidius bekend is. Na de verzameling zijner *Poemata*, die in 1666 te Amsterdam bij Dan. Elzevier verschenen is, de laatste en meest volledige uitgaaf, had Heinsius het voornemen eene verbeterde uitgaaf te bezorgen, maar liet dit voornemen varen, toen hij ondervond dat zijn bundel met weinig gretigheid ontvangen werd. Het door hem verbeterde exemplaar is later in handen gekomen van P. Burmannus Secundus, die evenmin zijn plan van uitgave heeft uitgevoerd. Maar de kopij van de hand van Burman is uit de boekerij van Pieter Fontein overgegaan in de bibliotheek der doopsgezinde gemeente te Amsterdam. Daaruit blijkt met hoeveel zorg Heinsius is voortgegaan zijne gedichten te beschaven. Er is bijna geen gedicht, dat niet meer of min

talrijke veranderingen heeft ondergaan, en die veranderingen zijn zoovele verbeteringen, waardoor of de zuiverheid van de taal, of de dichterlijkheid der uitdrukking, of de juistheid der voorstelling bevorderd wordt. De spreker wijst dit met enkele voorbeelden aan uit de eerste versen der eerste elegie. Hij acht eene uitgave ook nu nog wenschelijk en is bereid om zich daarmede te belasten, als door anderen in de kosten wordt voorzien.

De heer Borret deelt mede, dat de gedichten van Nic. Heinsius in Italië nog hoog gewaardeerd worden, en de heer Boot zegt, dat hij vooral om die reden voornemens is het gesprokene voor de Verslagen in het Latijn over te brengen en met een of twee proeven der verbeterde lezing toegerust voor buitenlanders, die geen Nederduitsch verstaan, toegankelijk te maken.

De heer Leemans neemt deze gelegenheid waar, om de aandacht te vestigen op een handschrift met Latijnsche gedichten van Barlaeus, van Caspar of van een zijner naamgenoten, dat tegenwoordig eigendom is van Dr. J. C. R. Acquoy, predikant te Zaltbommel.

De Heer Mees vraagt en bekomt verlof om een onuitgegeven betoog voor te lezen van Mr. W. C. Ackersdijk, door hem aangekocht uit de nagelaten boekerij van Hendrik Willem Tydeman. Hij deelt vooraf eenige bijzonderheden mede over den schrijver, die tot 1795 secretaris van 's Hertogenbosch is geweest en niet, zooals Saxe meende, in 1803, maar in 1843 is overleden. In 1830 op meer dan zeventigjarigen leeftijd schreef hij op verzoek van zijn vriend Tydeman dit vertoog »over het billijke of onbillijke der klagten in de voormalige Generaliteits-landen, bijzonder in de stad en meijerij van den Bosch, over het algemeen bestuur, en vooral ten aanzien der R. C. aldaar onder de voormalige regêring.” De strekking van dit opstel is om bij erkenning van vele gebreken aan te wijzen, dat de toestand in die streek, ook voor de katholieken, veel dragelijker was, dan velen meenden. De ontwikkeling der gronden, waarop zijn oordeel steunde, is de volgende:

De Generaliteitslanden werden bij den Munsterschen vrede niet als afzonderlijk landschap toegelaten, waarbij de protestantsche ingezetenen even veel of meer nadeel hadden dan de katholieken. De belangen van die streken moesten achterstaan bij die der provinciën, vooral van Holland, in het bijzonder in de stadhouderlooze tijden. Die toestand werkte nadeelig op den bloei der fabrieken, die te Tilburg, Helmond en elders bestonden, op het graven van kanalen en het aanleggen van straatwegen, hoewel het reglement van 29 October 1696 daarvoor goede bepalingen behelsde, en de aanleg van den straatweg van den Bosch naar Eindhoven alleen door de kleingeestigheid der Boschenaren werd tegengehouden, totdat de Staten van Holland eene bijdrage in de kosten leverden.

Wat de geldmiddelen van de Meierij betreft, deze waren aan de Magistraat overgelaten en werden goed beheerd. Na 1795 liepen de financiën in de war, zooals zelfs regenten van dien tijd erkenden.

De toestand der katholieken was evenzoo als in de provinciën, maar de klachten waren hier meer om het grooter aantal der belijders van die godsdienst. Het is een onjuist beweren, dat bij gebrek aan gereformeerden vreemdelingen in ambten geplaatst werden. Dit geschiedde niet dan na voorafgaande naturalisatie. Er werden wel vreemden aangesteld tot 's lands rentmeesters en ontvangers, maar dit was niet hard voor de katholieken, die toch niet voor die betrekkingen in aanmerking konden komen, en die als neringdoende of handwerkers door de vermeerdering van huisgezinnen met middelen zelfs gebaat werden.

Evenwel waren de klachten der R. K. ten platte lande wegens voortrekken van hervormden tot posten van plaatselijke regering niet ongegrond. Wanneer gepensioneerde of gegageerde militairen zich ergens met der woon nederzetterden, wanneer personen wegens verloop hunner zaken, verkwisting, wangedrag of bekrompen geestvermogens zich daarheen begaven of daar besteed waren, werden de eersten dikwijls, de laatsten bijna altijd, als zij hervormden waren, tot schepenen gekozen, al hadden zij daartoe geene geschiktheid, noch belang bij den goeden loop der gemeente

zaken. Ja bij besluit van 8 Maart 1771 moesten bij gebrek aan gereformeerde ingezetenen de van elders gekomen schoolmeesters in de regering komen, die, behalve dat zij meestal daartoe ongeschikt waren, als vroegere heereknechts of getrouwd met de kamenier of werkmeid van Mevrouw, daardoor belemmerd werden in de geregelde waarneming van hun beroep.

Bij de beschouwing van den toestand der R. K. moet men in het oog houden dat de gereformeerde godsdienst de heerschende was, en in de 17de en 18de eeuw niet alleen over de R. K., maar ook over de andere afdeelingen der protestanten heerschte. Het ontbrak den R. K. in den Bosch en op vele dorpen niet aan ruime gebouwen voor hunne godsdienstoefening, ofschoon die geene gothische gebouwen met torens en klokken mochten zijn. Maar dit zelfde gold in de geheele republiek voor allen, die zich niet met de leer der Dordsche Synode vereenigden.

Wat aangaat het verbod om goederen in doode handen te brengen, had Karel V in 1515 al bepaald, dat bij testament geen onroerend goed mocht toekomen aan kloosters, godshuizen enz. Wel werd dat verbod later uitgestrekt tot alle makingen, maar nimmer is de reactie zoover gegaan om den R. K. te verbieden over hun goed te beschikken, zooals bij placaat van denzelfden vorst gedaan was ten opzichte der ketters.

Andere inrichtingen voor R. K. zijn eerst laat tot stand gekomen, zooals eerst in 1778 een Armenweeshuis in den Bosch. Het algemeen armbestuur was daar in handen van de overheid, andere fundatien werden door R. K. geheel of met gereformeerden bestuurd.

De schrijver komt tot het besluit dat de redenen tot klagen, die in de Generaliteitslanden bestonden, onvermijdelijk waren en niet konden weggenomen worden zonder de omblik.

Bergh acht de voorstelling van den schrijver dat die anders zou zijn uitgevallen, ijk vele documenten uit de Archieven en. In Brabant werd het privilegie *de* iden, de baljuws genoten aanzienlijke

recognitiën en er hadden meer andere verdrukkingen der ingezetenen plaats.

De heer Leemans komt op tegen het verhaal van den aanleg van de straatweg naar Eindhoven. Hij meent te mogen verzekeren, dat die weg altans gedeeltelijk door de stad 's Hertogenbosch is bekostigd.

De heer Brill verdedigt de handelwijze der toenmalige staatsdienaren. Hij vraagt wat de gevolgen zouden geweest zijn, als Brabant als eene provincie in de republiek was opgenomen. Zou niet de geheele constitutie der republiek daardoor omgekeerd zijn?

De heer Mees verklaart zich bereid om een uitvoerig overzicht van den inhoud der mededeeling voor het proces-verbaal te leveren.

De heer Leemans deelt iets mede over eene oude kano, die in dit jaar in het veen bij Nijeveen tusschen Meppel en Steenwijk gevonden en door hem onderzocht is. De schuit acht meters lang, was waarschijnlijk met steenen werktuigen uit één eikenstam gemaakt. In de nabijheid zijn ook eene axt van trachiet en een koperen wig gevonden. Het hout van de schuit is in den veengrond papperig geworden, en krimpt bij drooging, zoodat de moeite en de kosten der blootlegging en van het transport niet zouden beloond zijn. Derhalve is de kano niet vervoerd.

Volgens den spreker kan het wel een voorwerp uit den Romeinschen tijd geweest zijn. Hij wijst op twee soortgelijke kano's die in Engeland, en op twee die in Denemarken gevonden en beschreven zijn. Hij zal eene teekening van de Nijeveensche kano met eene korte beschrijving voor de Verslagen gereed maken.

Voor de boekerij der Akademie worden aangeboden en in dank aangenomen van den heer Veth de negende aflevering van Insulinde; van den heer Kuenen het tweede deel van de godsdienst van Israël; van den heer Leemans namens den Minister van binnenlandsche zaken, de vijf-en-twintigste af-

zaken. Ja bij besluit van 8 Maart 1771 moesten bij gebrek aan gereformeerde ingezetenen de van elders gekomen schoolmeesters in de regering komen, die, behalve dat zij meestal daartoe ongeschikt waren, als vroegere heereknechts of getrouwd met de kamenier of werkmeid van Mevrouw, daardoor belemmerd werden in de geregelde waarneming van hun beroep.

Bij de beschouwing van den toestand der R. K. moet men in het oog houden dat de gereformeerde godsdienst de heerschende was, en in de 17de en 18de eeuw niet alleen over de R. K., maar ook over de andere afdeelingen der protestanten heerschte. Het ontbrak den R. K. in den Bosch en op vele dorpen niet aan ruime gebouwen voor hunne godsdienstoefening, ofschoon die geene gothische gebouwen met torens en klokken mochten zijn. Maar dit zelfde gold in de geheele republiek voor allen, die zich niet met de leer der Dordsche Synode vereenigden.

Wat aangaat het verbod om goederen in doode handen te brengen, had Karel V in 1515 al bepaald, dat bij testament geen onroerend goed mocht toekomen aan kloosters, godshuizen enz. Wel werd dat verbod later uitgestrekt tot alle makingen, maar nimmer is de reactie zoover gegaan om den R. K. te verbieden over hun goed te beschikken, zooals bij placaat van denzelfden vorst gedaan was ten opzichte der ketters.

Andere inrichtingen voor R. K. zijn eerst laat tot stand gekomen, zooals eerst in 1778 een Armenweeshuis in den Bosch. Het algemeen armbestuur was daar in handen van de overheid, andere fundatien werden door R. K. geheel of met gereformeerden bestuurd.

De schrijver komt tot het besluit dat de redenen tot klagen, die in de Generaliteitslanden bestonden, onvermijdelijk waren en niet konden weggenomen worden zonder de omverwerping der Republiek.

De heer van den Bergh
 ver niet juist, en gelooft
 als de heer Ackersdijck
 had kunnen raadplegen.
non excoando geschonden.

recognitiën en er hadden meer andere verdrukkingen der ingezetenen plaats.

De heer Leemans komt op tegen het verhaal van den aanleg van de straatweg naar Eindhoven. Hij meent te mogen verzekeren, dat die weg altans gedeeltelijk door de stad 's Hertogenbosch is bekostigd.

De heer Brill verdedigt de handelwijze der toenmalige staatsdienaren. Hij vraagt wat de gevolgen zouden geweest zijn, als Brabant als eene provincie in de republiek was opgenomen. Zou niet de geheele constitutie der republiek daar door omgekeerd zijn?

De heer Mees verklaart zich bereid om een uitvoerig overzicht van den inhoud der mededeeling voor het proces-verbaal te leveren.

De heer Leemans deelt iets mede over eene oude kano, die in dit jaar in het veen bij Nijveen tusschen Meppel en Steenwijk gevonden en door hem onderzocht is. De schuit acht meters lang, was waarschijnlijk met steenen werktuigen uit één eikenstam gemaakt. In de nabijheid zijn ook eene art van trachiet en een koperen wig gevonden. Het hout van de schuit is in den veengrond papperig geworden, en krimpt bij drooging, zoodat de moeite en de kosten der haviging en van het transport niet zouden beloond zijn. Ter halve is de kano niet vervoerd.

Volgens den spreker kan het wel een voorwerp uit den Romeinschen tijd geweest zijn. Hij wijst op twee andere kano's die in Engeland, en op twee die in Denemarken gevonden en beschreven zijn. Hij zal eene teekening van de Nijveensche kano met eene korte beschrijving van de verslagen gereed maken.

niuntur in Adoptivorum carminum libro II, p. 51, 53, 68, 70. Ipse postea indignum iudicavit, quod in editionibus poematum Lugd. Bat. anno CIOIOCLIII et Amstelodami CIOIOCLXVI factis repeteretur.

Temporis ordine sequitur volumen paginis 92 compositum in 4°, quo continentur: *Elegiarum liber et varia diversi argumenti poemata*, editum Parisiis MDCXLVI. Haec carmina in ultima editione Amstelodamensi, quam modo indicavi, repetita sunt in Juvenilium libris duobus, p. 215—284, quibus subiunguntur *Saturnalia*, p. 285—306, eaque ut e praefationis subscriptione apparet anno CIOIOCLXVIII primum edita fuisse videntur, etsi peculiarem libelli editionem nec vidi nec usquam laudatam inveni.

Saturnalia missa admirando poetarum pari Cornelio Cosso et Francisco Santrae, quibus fictis nominibus designantur insulsissimi poetae Corn. Boyus Ictus et Franc. Planta Theologus, a Io. Fred. Gronovio in epistola ad Heinsium (Syll. epistt. Burm. III, p. 208) lepide *Compedis* et *Pedis* appellatione indicati, continent acerba in istos nebulones epigrammata. Et erant dignissimi, qui ita vapularent. Nam homines stulti et arrogantes universos poetas Latinos cum veteres tum recentiores condemnarant praeter Barlaeum et, cui Barlaei causa pepercerant, Claudianum.

Eodem anno illius seculi duodequingagesimo Heinsius tum in Italia vivens Patavii edidit *Italica sive Elegiarum librum alterum*, in quo maxime apparet quantus poeta fuerit. Heinsius amabat Italiam, quae tunc plena erat bonarum artium et literarum et ubi haec studia ardenter colebantur, eumque amorem versibus testatus est; Itali, elegantioris doctrinae studiosi, magno cum plausu vatis Batavi carmina exceperunt versibusque Latinis et Italicis celebrarunt. Post alteram peregrinationem Italicam in patriam redux anno CIOIOCLIII *Italicorum librum secundum sive Elegiarum tertium*, maiore ex parte Florentiae natum, dedicavit Carolo Dato Florentino, et typis describi voluit in nitido libello, qui eodem anno Lugduni Bat. ex officina Elzeviriorum prodiit, eius Poemata complexo.

Inter illam editionem et ultimam, quae ipso absente studio suavissimi amici Hadriani Wallii Amstelodami prodiit, tredecim anni praeterierunt, in quibus poeta variis negotiis pu-

blicis privatisque distractus vitamque agens instabilem plurima tamen carmina fecit, partim elegias, quas deinde in duos libros distribuit, alterum Octavio Falconerio, eruditissimo archaeologo, alterum Conrado van Beuningen, patrono suo, inscriptum (p. 59—114 edit. Amst.), partim carmina variis numeris composita, quae continentur tribus libris Silvarum (ibidem p. 115—214).

Multum tamen abest, ut ultima illa editio omnia Heinsii carmina contineat. Frustra enim quaeras non solum Musae Heinsianae primitias supra laudatas, verum etiam L carmina, quae Laur. Santenius partim ex epistolis a Burmanno editis aliisque libris, partim e monumentis publicis collegit pluribusque ineditis aucta inseruit Deliciis poeticis, quae Lugduni Bat. intra annos superioris seculi LXXXII et XCVI ab eo editae sunt. Nonnulla inedita se habere scripsit Jac. Henr. Hoefftius in Parnaso Latino-Belgico p. 179, nec dubito quin, si quis novam editionem carminum Heinsianorum parare vellet, sedula investigatione plura e latebris in lucem proferre posset.

Sed quis nunc haec curat? Seculum nostrum, quod cruore madens paene ad barbariem relabitur, etsi iactat suam humanitatem, spernit poesin, imprimis Latinam, optimaque ingenii alimenta peti posse censet ex actis diurnis, rixosis libellis, fabulis Milesiis aliisque nugis. Sed patienter ferendi sunt nostrae aetatis mores, siquidem Heinsii tempore, quum omnes homines liberaliter educati Latina legebant, intellegebant, scribebant, quod nunc secus est, emptores horum poematum non tot fuisse legimus, ut nova et limatior recensio prodire posset. Ipse Heinsius hoc animo praevidebat, quum a. d. XV Nov. CIOICLXVI Hadr. Wallio suo duo exempla poematum suorum per Elzevirium offerens adderet: »Plura tibi cuperem oblata; sed in hac editione minus mihi satisfacio, quam alia castigatior propediem excipiet, si lectores liber et emtores inventurus est. Sin minus probabitur et plausu carebit, non est quod mea nimis officiosa opera nolentibus obtrudatur.»

Magno opere autem dolendum est, omnesque qui his literis delectantur mecum dolebunt, librum a poeta limatum non prodiisse. Pro me loquatur egregius poetarum iudex Peerl-

kampus, qui de Nic. Heinsio agens haec scripsit l. l.: »Sua ipse poemata coniuncta edidit Amstel. 1666. Quae cum invidia inimicorum minus avide venderentur, Heinsius spem novae editionis, auctae illius et emendatae, quam fecerat, non implevit. Cuius rei causa ego inimicis istis irascor. Non enim Heinsio, sed ipsis literis nocuerunt.”

Exemplar illud »aliquanto castigatius,” quod in scriniis suis se servare scribit poeta in praefatione ad lectorem et unde pauca quaedam in Emendandis et mutandis ad calcem voluminis descripsit, post eius mortem pervenit ad Carolum Crucium, civitatis Leidensis quondam consulem et ab huius nepote traditum est Petro Burmanno Juniori ad novam editionem parandam. cf. narratio Burmanni in commentario de vita Nic. Heinsii eius Adversariis praemisso p. 43. Neque Burmannus consilium emendatae novisque carminibus auctae editionis perfecit.

Quid de exemplo Cruciano factum sit quove devenerit nescio. Sed eius iactura minus dolenda est, quod superest apographum Burmanni. Id cum libris Petri Fonteinii, doctissimi amici L. C. Valckenaerii et D. Wyttenbachii migravit in bibliothecam societatis Teleiobaptistarum, quae Amstelodami est, et in catalogi parte tertia sub numero 42 sic designatur: »N. Heinsii poemata, Amst. 1766. Exemplar eximium, scatens animadversionibus innumeris tam poetae ipsius, quam P. Burmanni Secundi, ad novam editionem praeparandam. Accedunt quaedam autographa N. Heinsii.”

Adnotationis veritatem cognovi et libenter confirmo, nisi quod hodie unicum autographum Heinsii cum libro superest, carmen ad Io. Fred. Gronovium, quod editum est Elegiarum l. III, el. XII.

In inferiore margine tituli legimus: »Sum Petri Burmanni Fr. Fil. et Nep. CIOIOCCXXXII,” et in alia charta idem Burmannus sua manu scripsit: »Emendationes, quae in margine libri huius conspiciuntur, descripsi ex autographo Heinsii, qui manu sua, mordaciori lima carmina sua denuo castigans et perpoliens, eas adleverat exemplari suo huiusce editionis, cuius videtur meminisse initio praefationis. Quod mecum aliquando communicavit cognatus Carolus Crucius, Leidensi magistratui adscriptus, nepos Caroli Crucii, Leidensis quondam civitatis Consulis.”

Ipsius Burmanni adnotationes continent indicia librorum, in quibus carmina Heinsii inveniuntur, quae in hac editione desunt, duo eiusdem epigrammata, alterum *in tabulam urbis Delftae*, alterum *in statuam Des. Erasmi*, quod Roterodami in basi statuae legitur, edita in Santenii Del. poet. p. 12 et 84, paucas observationes argumenti biographici et bibliographici, postremo indices nominum.

Heinsii correctiones sunt innumerae. Nulla fere pagina est sine litura. In praefationibus singulorum librorum soluto sermone scriptis et magis in carminibus, quicquid non satis pure eleganterque scriptum, non satis numerosum parumve accurate dictum videbatur, denique quod variis de causis minus ipsi placebat, deleverat et quomodo correctum vellet in margine apposuerat. Quanta cum cura et diligentia hac in re versatus sit, optime perspicietis, si oculis vestris subiecero aliquod carmen a poeta perpolitum addita scripturae prioris varietate. Elegi autem primum carmen, quod in illa editione legitur, *Italicorum libri I elegiam primam*, quae inscribitur :

AD HADRIANUM VALLIUM DELPHENSEM BATAVUM.

Valli, Pieriis proles dignissima Delphis,
 Flexanimo Paeon cui dedit ore loqui;
 Dic, precor, ecqua subit fidi te cura sodalis?
 Cessit an in ventos iam fugitivus amor?
 Me licet et patriam non mite diremerit aequor, 5
 Arva tot externi me patriamque soli;
 Te grata memor usque tamen sub imagine cerno,
 Crebra refert visus noxque diesque tuos.
 Nec lenit penitus fixum conspectus amorem,
 Sequana, sive tuus, seu Tiberine, tuus. 10
 Di modo dent, ne trux obvertas terga sequenti;
 Certet in alternâ par sibi mente fides.

v. 1. Pieriis certissima gloria — 3. ecquid habet fidi — 4. ventos ah —
 6. Tot spatia amoti — 7. Te tamen absentem grata sub — 9. Nec penitus fixum
 conspectus lenit — 11. Tu modo, Di faciant, non aversere merentem; — v.
 12. mutua mente —

Sic patre, sic patria, vobisque sodalibus olim,
 Sospite sic dominâ sit mihi posse frui.
 Sic oculis superet mihi carior una duobus, 15
 Carior optatâ quae mihi luce soror.
 Mars pater et vigilis sacraria Troïa Vestae,
 Et bene vos profugi numina Teucra Lares,
 Aeneadumque Erycina parens, Astraeaque virgo.
 Tuque Palatini, Delphice, summa iugi; 20
 Quos Anchisiades priscae pietatis imago
 In Latium Phrygio vexit ab orbe Deos,
 Alitibus salvete bonis mihi. tu quoque salve,
 Si quid id est, rerum nobile, Roma, caput.
 Hospes ab ignotis haud adsum barbarus oris, 25
 Tangere qui sacram non mereatur humum.
 Ille ego progenitus sociis tibi, Diva, Batavis,
 Et mea Latoo numine plena domus.
 Et mihiserta parant Romanae civica Musae,
 Et mihi Nasonis credita vita tui est. 30
 Nasonis mihi vita tui. nec amoenius ullum
 Ausonis ingenium fertiliusque tulit.
 Tu quoque Taenariis, Ovidi, laetare sub umbris:
 Dextra, situm (gaude) quae tibi tergat, adest.
 Non temeranda tuos en testor numina manes, 35
 Tu mihi nocte labor, tu mihi cura die.
 Fors nitidum si menda tamen tibi corpus inerrat,
 Damna nocent senii, nec meus error obest.
 Sufficit hoc umbris. at tu, Dea dextra faveto,
 Auspicii que ratem provehat aura tui. 40
 Non ego sidereo nutantia marmore tecta,
 Templane aurati luce superba tholi,

18. Et patria profugi — 19. sq. parens, Tritoniaque hospes, Tuque Palatino Phoebe colende ingo — 24. rerum, maxima Roma — 25. Quamlibet externis haud adsum — 26. qui cultam vix — 31. nec cultius ullum — 34 Hospes io, senium qui tibi tollat, adest.

v. 35—38. Te testor, nec parva tuos mihi numina Manes,
 Officium curae nil eguisse suae.
 Si tamen in pulchro tibi corpore menda supersunt,
 Culpa vetustatis plurima, nulla mea est.

v. 39. Dea magna — 40. Auspicii puppim da regat aura tui. — 41. rutilantia — 42. Fulva sub auratis non ego templa tholis —

Insanas non miror opes orbemque redactum,
 Qua patet, et famulos in tua iura polos.
 Haec olim Fortuna tibi, nunc rudera passim 45
 Et cinis et sero nil nisi fama loco.
 Ingeniis superasse orbem laus tempore maior.
 Hae mihi te iungunt, has ego miror opes.
 Scilicet acceptum, quod nunc quoque tanta videris,
 Nunc quoque quod superes, vatibus alma refer. 50
 Thybri, decus Tuscum, fluviorum gloria, Thybri,
 Non minus Aonio gurgite numen habes.
 Quin maius quoque numen habes. nec Graecia, dives
 Sit licet ingeniis, anteferenda tibi est.
 Me iuvet in flavae vernante crepidine ripae 55
 Persultare tuo gramina trita choro.
 Idalio vel Naso meus qua saucius oestro
 Movit Apollineis aemula plectra modis;
 Vel qui Maeonio de palma certat Homero,
 Musaque Dircaeae par Venusina lyrae; 60
 Plautinusque lepos et norma Terentius artis,
 Cui Romana nihil scaena, quod aequet, habet.
 Passeris aut flentur quo funera pectine, quoque
 Haemonium Thetidi Pelea iungit Hymen.
 Aut hortos, Epicure, tuos tua sensa fomenti 65
 Semina per rerum cui grave surgit opus;
 Cynthiaque Ausonii cantu memorata Philetæ,
 Vel cui pulchra fuit Delia primus amor.
 Bibilicos huc adde sales, Senecaeque cothurnum,
 Lucanum Senecae nec minus adde suum. 70
 Fraternas super adde acies, super adde per Alpem
 Poeni Martis iter, Thessalicamque ratem,
 Raptaque Persephone Diti quem nacta poetam est,
 Et tetricos Persi cum Iuvenale modos.
 Hos inter, nisi rara tuae sit copia Musae, 75
 Nil studiis, Valli, laeter abesse meis.

v. 48. Immensas — 51. decus fluviorum, undarum gloria — 55. flavae cessare
 crepidine — 56. Me terere illa tuo — 59. palmam sublegit — 61. et summa
 Terentius — 62. Quis Romana — 65. Aut senis Actaei Gargettia castra secuto —
 67. Ausonii chartis — 68. Et cui — 70. Quaeque nepos Senecae carmine bella
 dedit. — 71. sub Alpem — 73. Raptaque quem Diti Proserpina nacta —
 v. 75 sq. Hos, Valli, si Musa mihi tua venerit inter,

Nil desiderii laeter abesse meis.

zaken. Ja bij besluit van 8 Maart 1771 moesten bij gebrek aan gereformeerde ingezetenen de van elders gekomen schoolmeesters in de regering komen, die, behalve dat zij meestal daartoe ongeschikt waren, als vroegere heereknechts of getrouwd met de kamenier of werkmeid van Mevrouw, daardoor belemmerd werden in de geregelde waarneming van hun beroep.

Bij de beschouwing van den toestand der R. K. moet men in het oog houden dat de gereformeerde godsdienst de heerschende was, en in de 17de en 18de eeuw niet alleen over de R. K., maar ook over de andere afdeelingen der protestanten heerschte. Het ontbrak den R. K. in den Bosch en op vele dorpen niet aan ruime gebouwen voor hunne godsdienstoefening, ofschoon die geene gothische gebouwen met torens en klokken mochten zijn. Maar dit zelfde gold in de geheele republiek voor allen, die zich niet met de leer der Dordsche Synode vereenigden.

Wat aangaat het verbod om goederen in doode handen te brengen, had Karel V in 1515 al bepaald, dat bij testament geen onroerend goed mocht toekomen aan kloosters, godshuizen enz. Wel werd dat verbod later uitgestrekt tot alle makingen, maar nimmer is de reactie zoover gegaan om den R. K. te verbieden over hun goed te beschikken, zooals bij placaat van denzelfden vorst gedaan was ten opzichte der ketters.

Andere inrichtingen voor R. K. zijn eerst laat tot stand gekomen, zooals eerst in 1778 een Armenweeshuis in den Bosch. Het algemeen armbestuur was daar in handen van de overheid, andere fundatien werden door R. K. geheel of met gereformeerden bestuurd.

De schrijver komt tot het besluit dat de redenen tot klagen, die in de Generaliteitslanden bestonden, onvermijdelijk waren en niet konden weggenomen worden zonder de omverwerping der Republiek.

De heer van den Bergh acht de voorstelling van den schrijver niet juist, en gelooft dat die anders zou zijn uitgevallen, als de heer Ackersdijck vele documenten uit de Archieven had kunnen raadplegen. In Brabant werd het privilegie *de non evocando* geschonden, de baljuws genoten aanzienlijke

recognitiën en er hadden meer andere verdrukkingen der ingezetenen plaats.

De heer Leemans komt op tegen het verhaal van den aanleg van de straatweg naar Eindhoven. Hij meent te mogen verzekeren, dat die weg altans gedeeltelijk door de stad 's Hertogenbosch is bekostigd.

De heer Brill verdedigt de handelwijze der toenmalige staatsdienaren. Hij vraagt wat de gevolgen zouden geweest zijn, als Brabant als eene provincie in de republiek was opgenomen. Zou niet de geheele constitutie der republiek daardoor omgekeerd zijn?

De heer Mees verklaart zich bereid om een uitvoerig overzicht van den inhoud der mededeeling voor het proces-verbaal te leveren.

De heer Leemans deelt iets mede over eene oude kano, die in dit jaar in het veen bij Nijeveen tusschen Meppel en Steenwijk gevonden en door hem onderzocht is. De schuit acht meters lang, was waarschijnlijk met steenen werktuigen uit één eikenstam gemaakt. In de nabijheid zijn ook eene axt van trachiet en een koperen wig gevonden. Het hout van de schuit is in den veengrond papperig geworden, en krimpt bij drooging, zoodat de moeite en de kosten der blootlegging en van het transport niet zouden beloond zijn. Derhalve is de kano niet vervoerd.

Volgens den spreker kan het wel een voorwerp uit den Romeinschen tijd geweest zijn. Hij wijst op twee soortgelijke kano's die in Engeland, en op twee die in Denemarken gevonden en beschreven zijn. Hij zal eene teekening van de Nijeveensche kano met eene korte beschrijving voor de Verslagen gereed maken.

Voor de boekerij der Akademie worden aangeboden en in dank aangenomen van den heer Veth de negende aflevering van Insulinde; van den heer Kuenen het tweede deel van de godsdienst van Israël; van den heer Leemans namens den Minister van binnenlandsche zaken, de vijf-en-twintigste af-

OVER EENE OUDE KANO,
IN EEN VEEN ONDER NIJEVEEN, PROV. DRENTHE,
EN OVER
OUDE VAARTUIGEN IN ANDERE LANDEN ONTDEKT.

MEDEDEELING VAN

C. L E E M A N S.

In den afgelopen zomer werd uit Meppel in eenige onzer dagbladen eene oudheidkundige ontdekking vermeld, die in meer dan een opzicht de aandacht verdiende tot zich te trekken.

In de naburige gemeente Nijeveren hadden arbeiders, bij het steken van turf, in een stuk veen een vreemd voorwerp ontmoet, dat in de eerste oogenblikken voor een gedeelte van eenen ouden boomstam, een brok zoogenaamd kienhout, werd gehouden, doch bij nader onderzoek weldra bleek tot een vaartuig te behooren, dat, uit eenen uitgeholden boomstam vervaardigd, waarschijnlijk uit een ver verleden dagteekende. Het behaagde den Minister van Binnenlandsche Zaken mij, op mijn daartoe strekkend voorstel, tot een persoonlijk onderzoek te magtigen, waarbij ook in overweging zou komen, of en op welke wijze, indien werkelijk eene kano van de vroegere bewoners dier streken onder den bodem bewaard was gebleven, het vaartuig geligt en naar het Rijks Museum van Oudheden overgebracht zou kunnen worden.

In beantwoording op mijn schrijven aan den Burgemeester van Nijeveren, den heer J. W. van Roijen, tot wien ik mij om nadere inlichtingen had gerigt, was mij inmiddels van dien heer eene meer omstandige mededeeling omtrent de ontdek-

king toegekomen, waarbij belangrijke bijzonderheden vermeld werden, maar die tevens het ontmoedigende bericht inhield, dat het gevonden voorwerp door de turfgravers, althans gedeeltelijk, gesloopt was geworden. Toch waren de opgaven van de uitkomsten, die de heer van Roijen bij een naauwkeurig, opzettelijk onderzoek verkregen had en waarbij hem de aanwezigheid van het grootste nog onder den bodem verbor-gen gebleven gedeelte van het vaartuig gebleken was, voldoende, om mij in mijn voornemen tot een persoonlijk onderzoek te versterken, waartoe ik mij dan ook op den 19^{den} Junij naar Nijeven begaf.

Het geluk wilde dat ik, terstond na mijne aankomst mij naar de woning van den eigenaar van het stuk veengrond, den landbouwer K. Smit, begeven hebbende, dezen te huis en onmiddelijk bereid vond, om mij naar de plaats der vinding te begeleiden, en met hulp van een paar zijner arbeiders, het vaartuig zooveel mogelijk van het veen te ontdoen. Die poging werd door het uitmuntende weder begunstigd en niet minder door den langeren duur van den zomerdag, waardoor het geheele onderzoek nog vóór den avond kon volbragt worden.

Het bedoelde stuk veengrond ligt, wanneer men van het hulpstation van den Staatsspoorweg, ongeveer tien minuten gaans naar het dorp Nijeven gaat, op eenigen afstand, naar gis een vijfhonderd schreden, zuidwaarts van den gemeenteweg, is van het noorden tot het zuiden ongeveer 84 meters lang, bij eene breedte van 28 meters. Oostelijk grenst het aan een ander stuk, dat aan eenen anderen eigenaar toebehoorende, ongeveer gelijke oppervlakte heeft en, even als dat van Smit, gebezigd wordt, om voor de behoefte van eigen huiselijk gebruik, turf te steken. Dit geschiedt in sleuven van ruim 1,5 meter breed, tot eene, van de dikte der veenlaag afhankelijke diepte van slechts 1 tot 1,5 meter. Nadat de bruikbare veenstof uitgegraven is, worden de sleuven wederom dicht geworpen en, is de bruikbare voorraad uitgeput, dan erlangt de grond eene andere bestemming voor den landbouw. Dit laatste was reeds sedert lang het geval geworden met de omliggende perceelen, die als bouw- of ook als weiland worden gebruikt, en waarvan vooral de, zuidelijk van de genoemde

perceeltjes veengrond gelegen akkers zich door hunne hoogere ligging onderscheiden. Eene sleuf op het land van Smit in de lengte over het oostelijke gedeelte in een vorig jaar gegraven, had, behalve een aantal palen van 5 tot 10 centim. dikte en 2 tot 2,5 meters lengte, onder puntig bijgewerkt, en dóór het veen heen in de daaronder liggende zandlaag regstandig ingeslagen, niets bijzonders opgeleverd. In de thans geopende westelijke sleuf kwamen diergelijken palen en, zooals mij scheen wel met eenige regelmatigheid geplaatst *), evenzeer te voorschijn. Op eenen afstand van nagenoeg 30 meters van den noordelijken grens van het perceel, had de arbeider in dezelfde sleuf, op eene diepte van 60 tot 80 centimeters onder den beganen grond, eenige brokken hout opgedolven, die bij nader onderzoek blijken schenen te leveren van opzettelijke bewerking, en bij voortgezette ontgraving als een gedeelte van een vaartuig werden erkend. Men had zich eenigermate omtrent den vorm en omvang van dat vaartuig getracht te vergewissen, maar uit vrees van beschadiging, bij eene volledige ontgraving, zich tot boringen met eenen aangepunten stok bepaald. De pap-achtige toestand van het hout, door het langdurige verblijf in het natte veen te weeg gebracht, maakte zulk een onderzoek, gelijk van zelf sprak, hoogst onvolledig en ontnam aan de uitkomsten de vereischte zekerheid. Bij de eerste ontdekking en voordat de arbeider het kon vermoeden, dat de grond daar ter plaatse een bewerkt voorwerp verborg, was. tegelijk met de uitgestoken brokken van het veen, een groot gedeelte van het vaartuig, zoo als later bleek op ongeveer 2,5 meters van den achtersteven, over de geheele breedte, dus zoowel aan den bodem als de beide boorden weggegraven en alzoo verloren gegaan.

Toen ik op de plek kwam vond ik alles wederom bedekt; een gedeelte van het vaartuig, dat zich verder dan de meer-malen vermelde sleuf en schuins onder den belendenden, thans met opgestapelde turven bedekten grond uitstrekke †), was niet nagespoord, en lag nog onder den geheel ongeroer-

---

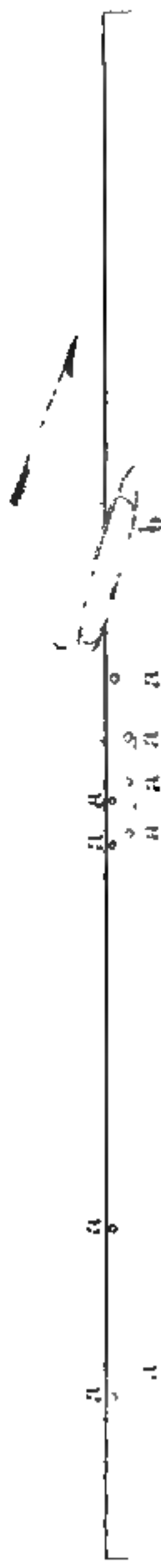
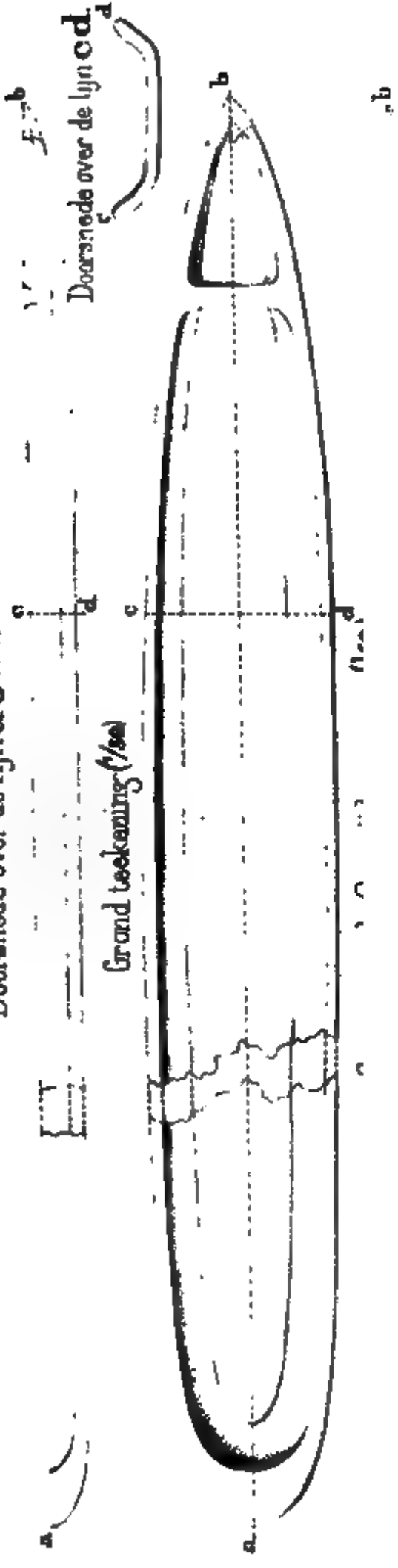
*) Zie het Plan op Pl. I, bij *a*; de medegenomen stukken van een tweetal dier palen zijn, volgens deskundig onderzoek, van *taxus baccata* afkomstig.

†) Zie Plan, Pl. I, bij *b*.

U.S. NAVY (Under Arms and other)

Doornode over de lijn a b (1.50)

1711

U.S. NAVY (Under Arms and other)

U.S. NAVY (Under Arms and other)

den bovengrond verborgen. De drassige toestand waarin alles verkeerde, en waardoor het zelfs hier en daar moeilijk was, om het geheel en al doorweekte en met de omliggende veenstoffen als tot ééne massa vereenigde hout behoorlijk te onderscheiden. leverde voor het onderzoek een groot bezwaar, en scheen mij eene geheele ontgraving niet te gedoogen; althans zouden daartoe maatregelen van voorzorg gevorderd zijn geworden, waarvoor de gelegenheid mij ontbrak. Ik meende daarom mijn onderzoek te moeten bepalen tot het ontblooten hier en daar van de binnenwanden en bodem, het nasporen van vorm en bewerking van de buitenzijde, en van den vorm en de afmetingen der voor- en achterstevens. Hier toe moest door het graven van kleine sleufjes en kuilen, het van alle zijden uit het veen aandringende water zooveel mogelijk afgeleid en tevens gezorgd worden, dat het, in schier kneebaren staat verkeerende hout niet beschadigd werd, wanneer het den steun van de insluitende veenstoffen te veel verloor. Om dit laatste te verhoeden kon de ontblooting slechts bij gedeelten geschieden. en moest elke gemaakte opening zoo spoedig mogelijk weder worden aangevuld.

Het vaartuig *) lag, ongeveer in de rigting van noord en zuid, met den voorstevan naar het noorden gekeerd; het was uit éénen eikenstam (*quercus robur*), dus uit één stuk bewerkt, had eenen afgeronden achter- en eenen eenigszins spits toe- en oplopenden voorstevan. Het geheel was lang, buitenwerks, 8,1; in het midden breed 1,12, op den bodem binnenwerks 0,60 meters; de boorden zeer schuins oplopende hadden eene hoogte van slechts 27 centim. en waren aan den bovenkant 5 tot 6 centim. dik; de, ook aan de onderzijde plat bewerkte bodem had insgelijks eene dikte van 5 tot 6 centimeters; doch aan de voor- en achterstevens bedroeg de dikte, langzaam aangroeiende vrij wat meer. Op ongeveer 1,5 meter afstand van de punt van den voorstevan (ongeveer, want die punt ontbrak en een groot gedeelte was aldaar zeer beschadigd) was een gedeelte van het hout bij het uithollen, ter

---

*) Zie Plaat I: 1. platte grond; 2. doorsnede over de lengte; 3. over de breedte; 4. gezigt op het vaartuig.

breedte van 17 centimeters uitgespaard, zoodat het als het ware eene afscheiding vormde tusschen de ruimte van den voorsteven en het ruim; die uitgespaarde afscheiding kon tevens eenigszins als bank dienen, maar gaf in ieder geval aan den voorsteven eene meerdere stevigheid. Zoowel in- als, voor zoover dit door het ontblooten op onderscheiden plaatsen nagespoord kon worden, ook uitwendig, waren de wanden en bodem, deze laatste ook aan de onderzijde, vrij glad bewerkt, en ook de ruwe buitenoppervlakte van den boomstam zuiver weggenomen, zoodat de halfronde vorm in dien van een vaartuig met platten bodem gewijzigd was. Het geheel scheen van eene betrekkelijk reeds aanmerkelijke vordering in het vervaardigen van diergelijke, eenvoudige vaartuigen te getuigen. Men stelde zich niet meer te vreden met eenen uitgeholden boomstam, die slechts door de daarin uitgewerkte ruimte zich van eenen ruwen stam onderscheidde en voor eene eenigszins snelle beweging geheel ongeschikt was. Van andere middelen tot versterking dan het zooeven genoemde bij den voorsteven, van ribben of zittingen, werd geen enkel spoor ontdekt.

De hierboven vermelde palen, die ook in dezelfde sleuf als het vaartuig, en zoover het stuk veengrond strekte, zich hadden opgedaan, maar volgens de verzekering van den eigenaar op de belendende perceelen nergens waren aangetroffen, kunnen gediend hebben, om in den moerassigen grond en op eenigen afstand van de boorden van eene toenmalige water-vlakte, de grondslagen van woningen te bevestigen; maar voor eigenlijk gezegde paalwoningen, die in vroegere tijden ook wel in ons vaderland aanwezig geweest zullen zijn, waren zij veel te dun. Omtrent de juistheid der mij medegedeelde opmerking, dat zij aan hun onder einde aangepunt waren, heb ik mij niet genoeg kunnen verzekeren. Zeer mogelijk leverden zij slechts de overblijfselen van een boschje, welks boomen in den zandgrond onder het veen geworteld, mede tot het vormen van dit laatste het hunne hebben bijgedragen; slechts eene geheele ontgraving van het stuk land waarin zij voorkomen, zou hier betere en misschien afdoende inlichting hebben kunnen verschaffen.

Eene geheele ontblooting en ligting van het vaartuig, althans bij gedeelten, zou wel aan groote bezwaren onderhevig,

maar toch, naar ik meende, niet onuitvoerlijk zijn geweest. Na behoorlijke afleiding van het water in eene rondom ter behoorlijke diepte uitgegraven sleuf, zou achtereenvolgens het geheel wel aan den dag gebragt zijn kunnen worden, en het hout van lieverlede, althans wat de kern aanging wel wederom eenige stevigheid hebben kunnen verkrijgen; maar de oppervlakten zouden ongetwijfeld bij het droogen, tot op eene aanmerkelijke diepte gespleten en gebarsten, de algemeene vorm grootendeels verloren zijn gegaan. Versterking met banden of omtimmering zou geen genoegzame hulp hebben aan-gebragt, en het eenige voldoende middel tot behoud, dat eene bewaring van het vaartuig in eenen met water gevulden bak kon leveren, was in de toepassing aan te groot bezwaar onderworpen. Ik meende daaraan evenmin mijnen tijd, als de betrekkelijk aanzienlijke kosten ten offer te mogen brengen, en moest buitendien de moeilijkheden van een vervoer naar het Museum te Leiden in rekening laten komen. Daarom achtte ik het best, de blootgelegde gedeelten te doen digten, nadat ik van den bodem der schuit, op de plaats waar die bij de eerste ontdekking beschadigd was geworden, een paar stukken had doen wegzagen, en alles wederom met de uitgegraven veenstof te bedekken. Men sprak mij van een voornemen, dat bij het bestuur van het Museum van Drentsche oudheden te Assen bestond, om de ontgraving en het vervoer naar dat Museum te beproeven, en daarom was het wensche-lijk dat het vaartuig zoo goed mogelijk tegen den nadeeligen invloed van lucht en zonnewarmte werd gewaarborgd; maar ook tegen alle beschadiging, die, bij gemis van eene bescher-mende bedekking, er aan toegebragt zou kunnen worden. De dagbladen hebben eenigen tijd later vermeld, dat het bestuur van het Drentsche Museum werkelijk tot de verwezenlijking van het voornemen den last gegeven heeft, maar ook dat de bezwaren te groot zijn gebleken en men de onderneming heeft moeten opgeven.

In het vorige jaar was, naar mij de Burgemeester berigtte, op hetzelfde stuk land, en niet zeer ver van de plek waar de kano thans gevonden werd, een koperen beitel voor den dag gekomen, die door zijne tusschenkomst voor het Museum te Assen was aangekocht en thans in die verzameling be-

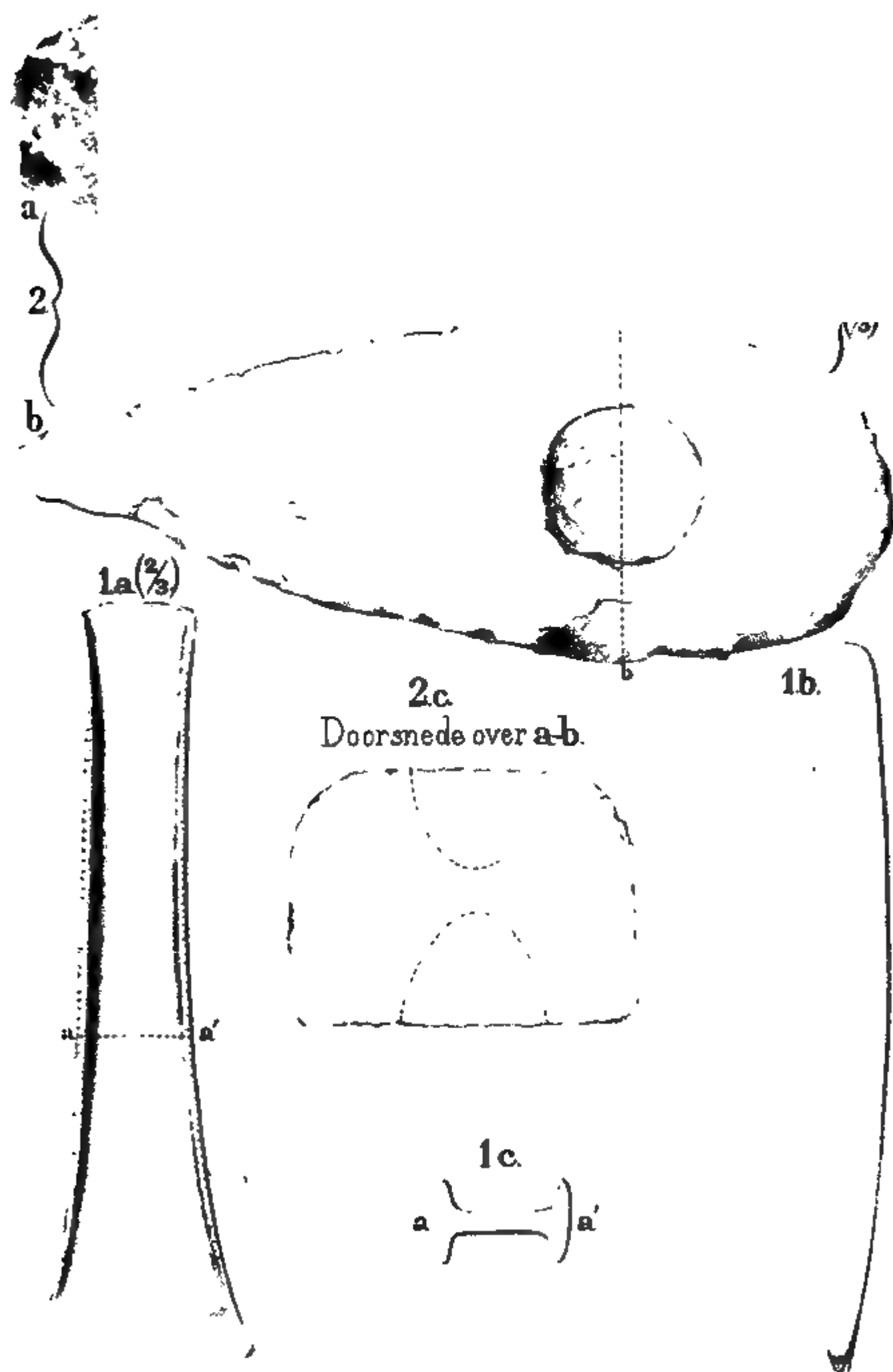
waard wordt. Deze fraai afgewerkte en uitmuntend bewaarde beitel, naar den vorm te oordeelen, bestemd om zonder toevoeging van eenen steel uit de hand gebruikt te worden, heeft eene lengte van 15,2, bij eene breedte bovenaan van 2,3, onder aan de snede van 4,2 centimeters; langs de lange zijden heeft hij eenen boven de oppervlakten een weinig verheven rand, met ingroevingen versierd. Wij zijn door den heer Pleijte, Conservator bij het Rijks Museum van Oudheden, in de gelegenheid gesteld, om van dit merkwaardig voorwerp, naar eene door hem te Assen in het laatste najaar vervaardigde teekening, hier eene afbeelding te geven *). Vroeger was door eenen der zoons van den eigenaar van den grond eene aks van trachiet opgegraven, en nog in zijn bezit gebleven. Het vrij ruw gebleven werktuig was lang 16, dik ongeveer 5,5, aan de achterzijde breed 3, over het midden 7 centimeters; aan beide zijden was men begonnen met het boren van eene opening voor den houten steel, doch slechts tot op eene zekere diepte, waarop men de bewerking had gestaakt †). Het mogt mij gelukken dit, in vele opzigten merkwaardige stuk voor het Rijks Museum van Oudheden tegen billijken prijs te verwerven.

Omtrent den ouderdom van ons vaartuig zou ik slechts onzekere gissingen kunnen uitbrengen. De dikte van het veen, die hier, gemiddeld tot op den zandgrond van den beganen bodem gerekend, niet meer dan ongeveer 1,5 tot 1,8 meters bedraagt, geeft geene aanwijzing om zijnen ouderdom te berekenen. Volgens Staring, *de bodem van Nederland*, Dl. 1, blz. 56, kan onder gunstige omstandigheden eene veenmassa van twee ellen dikte in eene halve eeuw gevormd worden; intusschen meent hij dat de meeste veenen van die dikte waarschijnlijk eenige eeuwen oud zijn, en stelt hij als algemeenen regel, dat de veenwording langzamer voortgaat, naarmate het water ondieper, of meer een dras staande grond is. Uit den naam van het dorp Nijveveen zal men wel omtrent den betrekkelijken ouderdom der tot die gemeente behorende veengronden geen besluit kunnen trekken. Dien

---

*) Zie Plaat II, 1. *a*; op zijde gezien *b*; de doorsnede *c*.

†) Zie Plaat II, 2, *a*, *b*, *c*.

naam kan het verkregen hebben naar aanleiding van veen-graverijen dáár ter plaatse ontgonnen, nadat elders in den omtrek reeds langeren of korteren tijd die nijverheidstak beoefend geweest was, en hij diende tot onderscheiding van andere dorpen, wier benamingen evenzeer aan hunne ligging op, — of liever hunne bewerking van — veengronden, ontleend waren, zooals Kolderveen, Dingsterveen en andere.

Maar in ieder geval is het niet waarschijnlijk dat het veen reeds daar ter plaatse bestond, toen het vaartuig te onderging. Er was toen eene watervlakte van welligt grooten omvang, doch slechts geringe diepte, waarop de bewoners van die streken, voor het vervoer hunner have, het onderhouden van gemeenschap met elkander, voor vischvangst en ander bedrijf zich van eenvoudige vaartuigen met platten bodem en geringen diepgang bedienden. Op dezelfde wijze is dit, of was het althans nog niet vele jaren geleden, het geval in die gedeelten van ons vaderland, bijvoorbeeld in den Zalt-Bommelerwaard, waar des winters, door voortdurend kwelwater en bij ongenoegzame uitmalingsmiddelen, de inwoners hun verkeer vaak slechts door slooten of ondergelopen landen konden onderhouden. Zij bezigden daartoe de zoogenaamde drieplankers (lange, smalle, ligte bootjes met platten bodem en zeer weinig diepgang, met geheel gelijke uiteinden) en die of voortgeboomd, dat is met eenen staak voortgestuwd, of aan een touw, welks einden aan de beide uiteinden van het vaartuig vastgebonden waren, voortgetrokken werden. Oorspronkelijk van slechts drie planken vervaardigd, eene voor den bodem, en twee voor de boorden, erlangden zij later, naarmate de behoefte dit vorderde, in hun samenstel een grooter aantal planken, maar behielden toch voortdurend hunnen ouden naam. In vorm verschillen zij van de Nijneveensche kano, in zoover dat laatstgemelde eene spitsche snebbe en eenen ronden achterstevan had, terwijl de drieplankers, om, zonder te wenden, voor- en achteruit zich te kunnen bewegen, aan beide uiteinden geheel gelijkvormig en meestal eenigszins breed, niet puntig uitliepen. Zooals van zelf spreekt, eischte het zwakke samenstel der bedoelde vaartuigjes eenige kromhouten of ribbetjes, waartegen de planken vastgespijkerd waren. Wij zullen later zien, dat dit middel

tot versterking ook bij de bootjes van den voortijd niet onbekend was of buiten toepassing bleef.

De Nijeveensche kano was, zooals wij boven opmerkten, van vroegere dagteekening dan het veen, dat haar tot op onzen tijd bewaard heeft. Of juist die streken van ons vaderland, die toen wel grootendeels volgens Staring uit boschmoerassen bestonden, reeds in de eerste eeuwen onzer jaartelling en ten tijde der Romeinen bewoonbaar en bewoond zijn geweest, kan moeilijk ontkend of bevestigd, maar de mogelijkheid kan aangenomen worden. Evenmin behoeven wij het onwaarschijnlijk te achten, dat die bewoners nog eenen geruimen tijd na de komst van de Romeinen in deze landen, en nadat deze de grenzen van hun gebied alhier tot aan en zelfs tot over den Rijn voor goed gevestigd en bezet hadden, in hunnen oorspronkelijken wilden staat bleven voortleven, en althans van de beschaving der vreemdelingen, met wie zij buitendien zeer weinig, misschien in het geheel niet in regtstreeksche aanraking kwamen, weinig of niets hadden overgenomen. De togten der legers naar het noorden liepen langs de meer oostelijk, hooger gelegene streken; en zoo konden de kleine volkstammen die meer westelijk in Drenthe hunne woonplaatsen hadden, nog langen tijd geheel met de Romeinen en de overige bewoners of tijdelijke overheerschers van het land onbekend gebleven zijn.

Zooveel mogen wij echter als waarschijnlijk aannemen, dat, zoo als wij reeds aanmerkten, toen de kano vervaardigd werd, reeds eenige voortgang was gemaakt in de eerste beginselen van scheepsbouwkunst. De ruwe eikenstam erlangde reeds den goed gekozen vorm, de binnenruimte niet alleen, maar ook de buitenzijden en bodem werden glad bijgewerkt, en zooveel van den stam weggehakt als voor eene meer gemakkelijke beweging gevorderd, en toch met de veiligheid in het gebruik bestaanbaar was. Of de vervaardigers zich bij de bewerking van enkel steenen werktuigen bediend hebben, dan of metalen, althans bronzen werktuigen hun reeds bekend geworden waren, is ook al bezwaarlijk uit te maken. Bij het gebruik van de meer oorspronkelijke, oudere, werktuigen van steen of ook van been, behoeften die van metaal juist niet onbekend te zijn gebleven, evenmin als dit nu ook het geval

is, bij de hedendaagsche, nog in ruweren toestand verkeerende volken, onder andere in onze Nederlandsche Oost-Indische bezittingen. De hierboven vermelde steenen aks in de nabijheid gevonden, kan dus niet als een bewijs voor den hoogen ouderdom van het vaartuig worden aangevoerd, maar evenmin kunnen wij aannemen dat de bronzen beitel ons met eenige zekerheid op een later tijdperk wijst. Wat enkel met gereedschap van steen, been, hoorn of schelp een taai geduld kan te weeg brengen weten zij, die wilde, onbeschaafde volken in hun leven en bedrijf van nabij hebben waargenomen. De sterkste en meest harde stukken van horens worden door de Noord-Amerikaansche, Klah-o-quat Indianen met vuursteen gereedschap tot beitels gevormd, die zij met eenen, in eenen boomtak bevestigden steen, als met eenen hamer in het hout drijven. Is de boomstam langs dien weg gedeeltelijk doorgeslagen, zoo wordt eene eerste krachtige windvlaag afgewacht, en ligt de stam weldra op den grond. De ruwe omtrekken van de ontworpen kano worden ingesneden, en mannen en vrouwen zetten zich aan den arbeid, om met groote, stevige en aan de kanten aangescherpte, in sterke houten handvatten bevestigde schelpen, die eene soort van dissel vormen, den stam in een vaartuig te herscheppen *).

De oorspronkelijke bewoners van het Van-Couver-eiland plagten de dikste boomen met hunne, uit elandshoorn vervaardigde beitels, en met steenen hamers te vellen. De andere werktuigen voor hunnen scheepsbouw bestonden slechts in priem en handdissel of aks, deze laatste als de zooeven beschrevene. De priem of boor, van een vogelbeen in houten handvat, werd tusschen beide handen heen en weder gedraaid, en werkte als een driltoestel †).

Maar inboorlingen van Otaheite hadden, toen Cook hen bezocht, het met hunne steenen en beenen werktuigen alleen nog veel verder gebragt, daar zij hunne vaartuigen niet meer uit uitgeholde boomstammen, maar van regelmatige planken zamenstelden. De boom werd met hunne dissels, steenen wig-

---

*) Zie Catlin's *Last rambles*, Ch. III, p. 100, 101.

†) Zie G. M. Sproat, *Indians in Vancouver islands*.

gen in houten handvat, geveld, en overeenkomstig de voor de planken begeerde lengte doorgehakt; vervolgens het eene einde door vuur verhit totdat het begon te kraken, en dan met wiggen van hard hout gespleten. Deze planken, vaak 2 voet breed en 15 tot 20 lang, werden dan met gelijke werktuigen, doch van kleinere afmetingen, ter dikte van eenen duim bijgehouden en glad gemaakt, en eindelijk met houten pen-
nen, waarvoor de gaten met eenen beenen priem geboord waren, met eene bewonderingswaardige netheid aan elkander verbonden *).

Speke berigt, hoe de inwoners van Midden-Afrika hunne bootjes vervaardigen. Wanneer zij den boom geveld en tot de vereischte lengte afgehakt hebben, bedekken zij de bovenste oppervlakte met slib, en branden het binnenste zoover weg, totdat de verlangde ruimte verkregen is, waarop de ruwe handdissel het werk ten einde brengt †).

Geduld en onvermoeide arbeid kwamen, even als bij de wilden van den tegenwoordigen tijd, zoo ook bij de vroegste onbeschaafde volken, vele beletselen te boven. Zij hadden geene aanleiding om zuinig te zijn op hunnen tijd. Het is nog zoo lang niet geleden dat de Kamschatkanen van Noord-Oostelijk Azië, slechts werktuigen van steen en van been bezigden; en, zijn de berigten der reizigers niet overdreven, dan kostte hun de vervaardiging van hunne uit hout uitgeholde spijsbakken een jaar arbeidens, maar gingen drie jaren voorbij, eer zij eenen boomstam behoorlijk uitgewerkt en tot vaartuig vervormd hadden. Wij meenden deze mededeelingen hier te mogen overnemen uit Edw. J. Stephens' onlangs verschenen werk: *Flint chips, a guide to pre-historic archaeology*, Lond. 1870, p. 68—70. Zij leveren, zoo noodig, het bewijs, dat de Nijveveensche kano zeer goed met uitsluitend steenen werktuigen vervaardigd geweest kan zijn, en wij niet volstrekt behoeven aantonen, dat zij tot het tijdperk behoorde, waarop het gebruik van bronzen, dat van steenen werktuigen vervangen had, of daarmede reeds gelijktijdig in zwang was.

---

*) Wallis's *Voyage*, Vol. I, Ch. VIII, p. 267.

†) Speke's *Cruise on the Tanganyika lake, central Africa*, 1858.

Dat bij de Germaansche en Noordsche volkstanmen ten tijde van de Romeinen vaartuigen en daaronder ook van aanzienlijke grootte, uit boomstammen vervaardigd, in gebruik waren, weten wij uit Plinius *), die van zulke rooversbooten gewaagt, ruim genoeg om een dertigtal opvarenden te bergen. Tacitus †) spreekt van de vaartuigen der Suionen uit de Scandinavische landen, die vaartuigjes hadden wier uiteinden of stevens volmaakt gelijk waren, om zonder wending in tegenovergestelde rigtingen bewogen te kunnen worden; dit geschiedde niet met gewone roeiriemen aan beide boorden, maar, zoo ik zijne gedrongen bewoordingen juist opvat, met éénen lossen roeiriem, welligt voorzien van een blad aan elk uiteinde, dat naar gelang van de behoefte aan het eene of aan het andere boord gebezigd werd. Is dit zoo, dan moeten die bootjes ligt en niet zeer groot zijn geweest; misschien wel als de hier boven beschreven, zoogenaamde drieplankers. Of zij uit uitgeholde boomstammen, dan wel van aaneengehechte planken vervaardigd waren, blijkt uit de beschrijving niet. Meer zekerheid geeft ons eene plaats bij Velleius Paterculus §), die uit den tijd van Tiberius de uit boomstammen uitgeholde vaartuigen, als bij de Germanen in algemeen gebruik, vermeldt.

Hebben wij in de Nijeveensche kano binnen de grenzen van ons vaderland een tot nogtoe, voor zoover mij bekend is, eenig voorbeeld van zulk een vaartuig, dat tot onzen tijd is bewaard gebleven, wij bezitten toch nog uit de vroegste tijden, modellen van booten bij de bewoners in gebruik, waardoor wij, althans in algemeene trekken, de gedaante en afmetingen leeren kennen, al is het dat de bouwwijze ons daarbij nog niet volledig duidelijk wordt.

In het Rijks Museum van Oudheden te Leiden worden twee modellen van schuitjes van ruw gebakken aarde, en de voorstegen van een derde, van dezelfde stof, bewaard.

Het eene werd reeds vele jaren geleden, in 1825 aan de toenmalige Akademische verzameling van oudheden toege-

*) *Hist. Nat.* XVI, 76, § 2, op het einde.

†) *De moribus Germ.*, Cap. 44.

§) *Histor. Rom.*, II, 107.

voegd, met een groot aantal andere, meestal in Drenthe gevonden voorwerpen, die eenen tijd lang in het voormalige Rijks Museum te Amsterdam opgenomen waren geweest. Het behoorde tot de oudheden, die door den heer J. Hofstede in Drenthe verzameld en aan den koning van Holland geschonken waren *), wordt vermeld in den *Catalogus der schilderijen, oudheden, enz, op 's Rijks Museum te Amsterdam berustende* (Amsterdam bij Pieper en Ipenbuur) op blz. 107, onder N°. 516, en beschreven als: »een aarden vaatje in de gedaante van een schuitje, gevonden onder het steenen Hunnebed tusschen Loon en Taarlo.” Voor die vinding zullen wel geene zekere bewijzen kunnen worden aangevoerd, ofschoon ik hare mogelijkheid daarom niet wil ontkennen.

Het bootje †) heeft eenen smallen platten bodem, loopt van achteren naar het midden en verder naar voren breeder uit. De achtersteven is, even als dit bij onze hedendaagsche vaartuigen geschiedt, voor het aanhangen van een roer in het midden loodregt bijgewerkt; de voorsteven loopt spits en eenigszins hooger dan de achtersteven, die meer onder ééne lijn met de beide boorden gehouden is, toe. De wanden zijn bol naar buiten gevormd. In het geheel komt de hoofdvorm vrij wel overeen met die ook voor onze hedendaagsche sloepen aangenomen is. Banken zijn niet aanwezig, ook ontbreekt alle aanduiding van ribben of kromhouten. Geheel onder aan het regt afgewerkte gedeelte van den achtersteven, bevindt zich een gaatje, desgelijks aan de punt van de snebbe aan de binnenzijde en een derde regtstandig in die punt. De afmetingen zijn: van den voor- tot den achtersteven 16,8 centimeters; de grootste breedte, dwarsscheeps van boord tot boord 7,5; de hoogte van den voorsteven 5, van den achtersteven 4 centimeters. De bruinachtig zwarte aarde is tamelijk grof, maar vrij hard bij het vuur gebakken §).

---

*) Zie Westendorp en Reuvens *Antiquiteiten* III, St. 1, blz. 157.

†) Zie Plaat III, n. 1, a, b.

§) Het schuitje is kort beschreven in Janssen's *Germaansche en Noordsche Monumenten van het Museum te Leiden*, onder C. 181, op blz. 50, en afgebeeld, doch op veel te kleine schaal, op pl. 1, 25 a en b.

Het tweede model van dergelijk vaarttuig *), in vorm van het vorige niet veel verschillende, kwam door welwillenden afstand van mijnen vriend, ons medelid den hoogleeraar W. Moll, in het bezit van het Museum. Hij had het bij eene verkooping in het Huis met de Hoofden met eenige andere voorwerpen van gebakken aarde, alle uit de nalatenschap van wijlen den Staatsraad Brugmans en uit Drenthe afkomstig, aangekocht. De bewerking was minder zorgvuldig, het leem grover en minder hard gebakken. Van het eene uiteinde tot het andere heeft het eene lengte van 14, over dwars van boord tot boord in het midden eene breedte van 6,2; aan den voorsteven eene hoogte van 4,2 en aan den achtersteven van 3,3 centimeters.

Eindelijk erlangde het Museum, tegelijk met en op dezelfde wijze als het laatstgenoemde schuitje, nog den voorsteven van een derde, van gelijken vorm, grootte, bewerking en afkomst.

Engelberts geeft in het 3^e deel van zijn *Aloude Staat en geschiedenissen der vereenigde Nederlanden*, pl. III de afbeelding van verschillende voorwerpen van gebakken aarde, als urnen, eenen beker en ander huisraad, steenen wapenen en werktuigen, ook van een schuitje, als die ik zooeven beschreven heb, alles door hem zelven, zooals hij blz. 170 zegt, gezien en geteekend. Indien hem een onzer schuitjes hier tot voorbeeld heeft gediend, wat wel zeer waarschijnlijk mag geacht worden, dan valt er op de juistheid der teekening niet te roemen. Trouwens voor die juistheid pleiten ook de meeste der overige op zijne plaat voorkomende afbeeldingen niet sterk. Uit de maten die hij in zijne aantekening onder blz. 171 opgeeft, moet ik opmaken, dat hij het tweede der door mij beschreven bootjes voor oogen heeft gehad. Volgens zijne opgaaf zou het, even als al de overige voorwerpen, in de hunnebedden gevonden zijn; maar wij moeten dit „in de hunnebedden” niet te naauw nemen; de aanduiding is te onzeker, er worden te weinig omstandigheden en bijzonderheden bij vermeld, om er veel gewigt aan toe te kennen, en verder te besluiten dan tot het feit, dat de urnen, wapens, enz. en het schuitje in Drenthe en bij of in den omtrek van hunnebedden, of grafheuvels, gevonden werden.

---

*) Zie Plaat III, n. 2, a, b.

Merkwaardig is de bijzonderheid, immers indien de opgaaf dienaangaande vertrouwen verdient, dat in het eerst door mij beschreven bootje, verbrande menschenbeenderen, die ook thans er nog in bewaard gebleven zijn, gevonden werden.

Op blz. 171 spreekt hij ook nog van eenen »ruigen hoed'' eenige voeten diep onder de veenen gevonden, en van »iets »van hout hetgeen de gedaante van een schuitje heeft," en dat hij voor eene »afbeelding'' aanziet »van de schuit of »boot waarvan de overledene zich in zijn leven bediend heeft, »maar welke te groot was, om met hem begraven te worden." Het is jammer dat dit houten schuitje niet meer opzettelijk beschreven, geene nadere bijzonderheden er van vermeld worden, of wat nog wenschelijker geweest ware, zijn vorm niet in eene goede afbeelding bewaard is gebleven.

Het kan van belang zijn, ter vergelijking met de tot hiertoe behandelde ontdekkingen van oude vaartuigen uit dat lang afgelegen tijdperk binnen de grenzen van ons vaderland, ook eenige belangrijke vondsten te vermelden, waarbij in andere naburige landen vaartuigen van de vroegere, onbeschaafde bewoners aan den dag zijn gebragt.

En dan komt, om de overeenkomst van stof en waarschijnlijk bestemming, wel in de eerste plaats in aanmerking een schuitje van zwartachtige, slecht gebakken aarde, dat in 1810 in de Veenderijen van Breiles, Departement van de Oise in Frankrijk gevonden werd, en eenige jaren geleden in de verzameling van eenen heer Houbigant aldaar bewaard werd. In een artikel van den heer Gabriel de Mortillet, *Origine de la navigation et de la pêche*, opgenomen in de *Revue archéologique*, N. S. Vol. VII, Oct. p. 269—282, wordt het zeer kort en zonder eenige afbeelding beschreven, zoodat wat den vorm betreft wij alleen te weten komen, dat het aan voor- en achtersteven met beelden van dieren versierd was. Wij zouden gaarne meer bijzonderheden omtrent dit zeldzaam voorwerp hebben willen vernemen, ook met betrekking tot zijne vinding. Maar ter vergelijking met onze Nijeveensche kano hechten wij meer belang aan de werkelijk, uit eenen boomstam uitgeholde vaartuigen.

In Zwitserland werden de zoodanige bij de, in 'de laatste jaren zoo bekend geworden Paalwoningen ontdekt, ofschoon voor zoover mij tot nog toe bleek, in geringer aantal dan men regt had te verwachten. Troyon, *Habitations lacustres des temps anciens et modernes*, heeft op Pl. I, No. 3 in een plan van zulk een paalwoning-erf uit het brons-tijdperk, op den bodem van het water zulk een half onder het zand bedolven bootje, tusschen de aldaar verspreide brokken van gebakken aarde en ander huisraad afgebeeld; doch op eene schaal die te klein is, om bijzonderheden behoorlijk te doen kennen. De uit het zand zichtbare helft loopt in eene niet zeer scherpe punt uit; meer leert ons de afbeelding niet. Meer licht zouden wij uit F. Keller's *Pfahlbauten*, 2^r en 3^r Bericht (*Mittheilungen der antiquarischen Gesellschaft in Zurich*, Bd. XII en XIII) kunnen erlangen. Ongelukkig zijn die deelen der *Mittheilungen* niet binnen mijn bereik, en kan ik hier slechts mededeelen wat M. Chaper in zijne *Ancienneté de l'homme prouvée par la géologie — par Sir Charles Lyell*, blzz. 23, 24 er uit heeft overgenomen. Keller leverde eene voorstelling van een gedeelte van een Paaldorp, naar aanleiding van de overblijfsels van woningen aan de oevers van het Züricher en het Biennermeer; op die afbeelding komt ook eene kano voor. Zulk een vaartuig uit en een boomstam vervaardigd, 15 meters lang 1,20 meter breed, was op den bodem van het laatstgenoemde meer gevonden. Naar het scheen had men het met steenen beladen opzettelijk laten zinken, met doel om het tot grondslag van eene kunstmatige verhooging te doen dienen *).

In Denemarken, welks bodem eenen schier onuitputtelijken voorraad van voorwerpen van zijne vroegere bewoners heeft bewaard, zijn ook nu en dan booten van uitgeholde

---

*) Vergelijk ook eene verhandeling van W. M. Wylie, *On lake-dwellings of the early periods*, in deel XXXVIII, p. 180 van *Archaeologia or miscellaneous tracts relating to antiquity*, van de Society of Antiquaries of London. De heer Wylie spreekt ook van onderscheidene andere diergelijke, doch veel kleinere, aldaar gevonden booten en zegt, dat, naar men hem had medegedeeld, zulke vaartnigen nog zelfs tot aan het begin der loopende eeuw in Zwitserland in gebruik waren. Van dit laatste heb ik bij verschillende reizen in Zwitserland nimmer iets vernomen.

boomstammen, of overblijfselen van zulke vaartuigen aan den dag gekomen. In het Koninklijke Museum te Kopenhagen worden, of werden er twee bewaard, welker afbeelding ik hier *) uit Worsaae's *Nordiske Oldsager* overneem †). De kleinste dier kano's (N°. 1), die elk uit eenen eikenstam vervaardigd zijn, is door indrooging, in vorm vrij wat gewijzigd geworden en heeft nog al veel geleden, maar de oorspronkelijke gedaante is nog met genoegzame zekerheid na te gaan. De lengte bedraagt thans nog ruim 2,85 meters, doch kan, daar een gedeelte van het eene uiteinde verloren is gegaan, misschien ongeveer 3 meters beloopt hebben; de boorden zijn niet hoog, de bodem is plat, en loopt naar de beide uiteinden omhoog en puntig toe; in het midden ongeveer is, evenals dit bij de Nijveensche boot, doch digter bij den voorsteven, het geval is, een gedeelte van het hout van den stam bewaard gebleven, om welligt tot zitbank, of tevens tot versterking van het geheel te dienen.

De andere boot (N°. 2) is grooter, en meet van punt tot punt ruim 4,1 meter. Zij toont op gelijke afstanden van de beide uiteinden de overblijfsels van twee, ongeveer 5 decimeters van elkander verwijderde, insgelijks uit het ligchaam van den stam uitgespaarde banken of ribben; ook aan een der uiteinden heeft men de uitholling niet voortgezet, maar de oppervlakte tot op eene lengte van ruim 3 decimeters plat en gelijk met de boorden bijgehouden. Voor het overige zijn beide vaartuigen, ook aan de buitenzijde glad bewerkt.

Uit Engeland, Schotland en Ierland kunnen wij een grooter aantal van oude vaartuigen vermelden.

In het Britsche Museum kon men, althans vele jaren geleden, toen ik mij te Londen ophield, in het voorhuis aan den hoofdingang zulk eene boot aanschouwen, van redelijke lengte, en, zoo mijn geheugen mij niet bedriegt, vrij laag, met platten bodem en naar de uiteinden eenigszins op en puntig toeloopende. De plaats waar zij gevonden werd heb ik niet opgeteekend.

*) Zie Plaat IV, N°. 1, 2.

†) J. J. Worsaae, *Nordiske Oldsager in det Kongelige Museum in Kjøbenhavn* 1859, pl. 66, N°. 234 en 295.

C. L. K. M. V. S. (Male Kana and/or Kana)

1

2

2

MAILED AND LETTERED IN PINK D.

of the
the

Een onzer nieuwsbladen, *het Vaderland*, nam in zijn nummer van 2 Augustus des vorigen jaars, blz. 3, kolom 1, waarschijnlijk uit een Engelsch dagblad, een bericht over omtrent eene lange schuit van zeer hoogen ouderdom, die te Newcastle bij zeer laag water uit het zand van den bodem der Tijne ongeschonden te voorschijn was gebragt, en uit eenen uitgeholden eikenstam, hoogst waarschijnlijk met vuursteenwerk tuigen, na voorafgaande uitbranding, was afgewerkt. Of dit vaartuig, en zoo ja, waar het bewaard is gebleven, is mij niet ter kennis gekomen.

Eene zeer rijke ontdekking op dit gebied heeft in Schotland plaats gehad. Wij vinden haar in het hierboven genoemde werk van Lyell (Fransche uitgaaf van Chaper, blzz. 54 en volgg.) vermeld, waar de schrijver handelt over de rijzing van den bodem in het middengedeelte van Schotland in verhouding tot de oppervlakte van de zee, gedurende ons tegenwoordig tijdperk.

In de lage gronden langs de oevers van de Clyde te Glasgow, die uit dunne zand-slib- en kleilagen zamengesteld zijn, waren, volgens Buchanan, *British-association-reports*, 1855, p. 80, van 1770 tot 1855, niet minder dan zeventien kano's in de ondiepten der rivier uit den bodem bloot gekomen; een groot aantal had hij zelf op de plaats waar zij lagen, onderzocht. Vijf vaartuigen waren in het slib, en de straten van Glasgow bedolven, en daarvan een in loodrechte stelling met den voorsteven naar boven, als of het bij eenen storm gezonken was. Twaalf andere werden op eenen afstand van ongeveer 90 meters van de rivier, op eene diepte van 5,50 meters onder de oppervlakte, of 2,10 meters boven de hoog-water lijn ontdekt; enkele lagen op eene diepte van slechts 1,20 of 1,50 meters, en meer dan 6 meters boven de oppervlakte der zee. Een ander stak in het zand onder eenen hoek van 45°; een ander lag omgeworpen met de kiel naar boven; andere lagen waterpas als waren zij in een stil water gezonken.

Bijna al de oude booten waren elk uit eenen enkelen eikenstam, met waarschijnlijk steenen, slechts bot bijgeslepen werktuigen uitgehold, na voorafgegane uitbranding. Bij enkele weinige kon men uit de sporen van fijnere bewerking, tot het gebruik van metalen gereedschap besluiten. Of hier

aan een grooter of geringer verschil van ouderdom en beschaving moet gedacht worden, blijkt uit de medegedeelde bijzonderheden niet; de verhouding der diepten en der beddingen waarin de vaartuigen zich bevonden, had dienaangaande misschien een nader licht kunnen aanbrengen. Dat voor het overige ruwere en meer zorgvuldige bewerking zeer goed tot een zelfde tijdperk kunnen behooren, zal wel geen betoog vorderen.

Twee booten waren van planken vervaardigd, de eene, in 1853 ontdekt, was 5,10 meters lang, en met zeer veel zorg bewerkt. De voorsteven had den vorm van den snavel der oude galeijen, de achtersteven met een driehoekvormige betimmering, kwam geheel met onze tegenwoordige bouwwijze overeen.

Wij merken hierbij aan, dat de beschrijving eenigszins onduidelijk is; wordt hier bedoeld op eene driehoekige afsluiting van den achterspiegel, die ook aan onze hedendaagsche vaartuigen vaak wordt aangebragt? of moeten wij denken aan de driehoekige aantimmering tegen den achtersteven, aan welks loodregte zijde het roer wordt aangebragt? Hierboven zagen wij dat onze in Drenthe gevonden schuitjes van gebakken aarde, van dat uitstek voorzien zijn.

Doch zien wij, wat verder omtrent den bouw van het uit planken zamengestelde vaartuig wordt medegedeeld. De planken waren aan het ribwerk, gedeeltelijk met eikenhouten pennen van eenen bijzonderen vorm, gedeeltelijk met eene soort van vierkanten metalen spijkers bevestigd geweest; de laatstgenoemde waren geheel verloren gegaan, maar van de houten pennen waren nog enkele bewaard gebleven. Dit vaartuig lag het onderste boven met den voorsteven naar de rivier gekeerd.

In eene der booten vond men eenen bijl van dioriet in den vorm der zoogenaamde celts. Op den bodem van eene andere lag eene kurken prop, die volgens den heer Geikie, in het *Geological quarterly Journal*. Vol. XVIII, p. 224, slechts uit de zuidelijke streken van Europa, Spanje, het zuiden van Frankrijk of Italië afkomstig kan zijn, en dus voor eenig verkeer met die streken in dit tijdperk kan getuigen. Wij vragen echter of die prop werkelijk uit het vaartuig te voorschijn gekomen is, en niet in onzen tegenwoordigen tijd te huis behoort?

Lyell brengt de onderscheidene, onder den bodem bedolven vaartuigen tot verschillende tijden. Die van de ruwste bewerking kunnen uit het steen-tijdperk afkomstig zijn; de beter behouwene en meer gelijk en glad bewerkte brengt hij tot het brons-tijdperk; de best bewerkte, die wij als uit planken getimmerd het laatst vermelden, kan, naar hij meent, tot het ijzer-tijdperk gebragt worden. Maar het blijft hier bij gissing, want zooals Geikie, wien Lyell zelf aanhaalt, betoogt, is zelfs de betrekkelijke ligging van de bootjes onderling niet als een stellige en zekere aanwijzing omtrent hunnen ouderdom te beschouwen. Alleen dán krijgt men zekerheid, wanneer twee vaartuigen in een gelijk loodregt vlak onder elkander liggende worden aangetroffen.

Wij verlaten Schotland en begeven ons naar Ierland, waar het Museum van de Royal Irish Academy te Dublin een drietal vrij gaaf bewaarde oude vaartuigen, uit den Ierschen bodem aan den dag gebragt, den bezoeker ter aanschouwing biedt. De uitmuntende beschrijvende Catalogus van Wilde *), met zijne net en duidelijk bewerkte houtsnedes en dikwerf uitvoerige toelichtingen, zal ons hier tot leiddraad dienen, en de gelegenheid geven om van een paar dier vaartuigen eene zichtbare voorstelling te erlangen.

Volgens Wilde waren in zeer vroege tijden tweederlei soorten van vaartuigen in de Britsche eilanden in gebruik: de kano en de zoogenaamde curragh; de eerste uit één stuk hout bewerkt, de curragh van teenen vlechtwerk met eene lederen bekleeding vervaardigd. Wij herinneren ons hier uit Plinius †) de »*vitilia navigia corio circumsuta*», waarin de Britten van een, op zes dagen varens afgelegen eiland, Mictis, het tin aanvoerden; en bij denzelfden schrijver §) de »*vitiles corio circumsutae (naves)*», in de Britsche zee. Van deze soort van vaartuigen zijn uit die vroegere tijdperken geene overblijfselen, voor zoover bekend is, tot ons

---

*) W. R. Wilde, *Catalogue of the antiquities of stone, earthen and vegetable materials in the Museum of the Royal Irish Academy*. Dublin, 8°. blz. 202—205.

†) *Hist. Nat.*, IV, 30, aan het einde.

§) VII, 57, § 9.

gekomen; het teenen vlechtwerk en leder konden bezwaarlijk aan den verwoestenden invloed van een zoo langdurig verblijf onder den bodem weerstand bieden. Misschien echter zou men, vooraf op de zaak bedacht, in Iersche veengronden, de min of meer bewaard en kenbaar gebleven sporen van de bedoelde oude curraghs kunnen ontmoeten. Dat leder ook in drassige veengronden lang bewaard kan blijven, is uit vele voorbeelden, vooral in Denemarken, maar ook in ons vaderland bekend; men denke aan de twee lederen schoeisels in 1851 ter diepte van ongeveer 8 decimeters beneden de oppervlakte, in het veen tusschen het Valtherdiep en den Weerdingerdijk onder Roswinkel in Drenthe opgedolven en thans in het Rijks Museum van oudheden aanwezig *).

Overigens is de curragh of corracle nog op de Boyne en bij de visschers in enkele gedeelten van Wales in gebruik, als vroeger van vlechtwerk zaamgesteld met huiden omkleed. In Aran worden soortgelijke booten van licht timmerwerk gemaakt en met zeildoek bekleed,

Van de andere soort van oude vaartuigen, die van uitgeholde boomstammen vervaardigd werden, kunnen drie verscheidenheden worden aangenomen.

De meest eenvoudige en oorspronkelijke omvat de smalle, bakvormige vaartuigen, aan beide uiteinden vierkant afgesloten, aan den bodem rond en van 2,50 tot 3,80 lang, met handvatsels aan de beide uiteinden, om den bak buiten het water naar de behoefte het vorderde, te vervoeren. Zulk eene bakvormige kano in het graafschap Monaghan gevonden, is in Shirley's *Account of the territory of Farney* afgebeeld. Even als al die uit eikenstammen uitgeholde vaartuigen, was ook dit bakvormige zeer ondiep, en moest men zich, plat op den bodem gezeten, ter voortbeweging van ligte roeiriemen, of liever eene soort van pagaaijen, bedienen, of staande, tot dat doel zich met eenen staak of zoogenaamden vaarboom voortstuwen. Hoe men ook nu nog zich met zulke

*) Zie L. J. F. Janssen, *Bijdrage tot de kennis van het schoeisel der ouden* uitgegeven in de *Nieuwe Verhandelingen der IIe Kl. van het Kon. Nederl. Instituut*, Dl. II, 1851.

bakvormige schuitjes behelpt, al zijn die niet uit eenen boomstam uitgehold, maar uit planken getimmerd, zag ik eenige jaren geleden, en kan misschien ook nu nog daar ter plaatse gezien worden, aan de Zuid-Willemsvaart in Noord-Brabant onder Lierop, waar men in eenen soortgelijken trogvormigen bak, van de eene zijde van de vaart naar de andere overstak.

De oud-Iersche uitgeholde kano's van de tweede soort hebben door elkander eene lengte van 6,15, en eene breedte van ongeveer 0,61 meters, eenen platten bodem, ronden voorsteven en bijna vierkanten achtersteven. Zulk eene kano, in het straks genoemde Museum te Dublin, zie de afbeelding op Pl. IV, N°. 3, heeft den bodem versterkt met drie uitgespaarde balken of kniehouten, elk ongeveer 5,2 centimeters dik en 10,4 breed, twee niet ver van den achter- en eenen derden bij den voorsteven. De geheele lengte bedraagt ongeveer 6,8 meters, de breedte in het midden 77 centimeters. De voorsteven is rond en loopt eenigszins opwaarts, de achtersteven gesloten met een afzonderlijk plat sluitstuk, dat in eene groef van 5 centimeters breedte op korten afstand van het uiteinde is bevestigd. Bij de vinding was dit sluitstuk nog op zijne plaats bewaard gebleven, en met boomchors gebreeuwd. Het vaartuig, toen nog in vrij wat beteren staat, dan waarin het zich thans bevindt, was bij het graven van een kanaal, 12 voet onder de oppervlakte in een moeras te Canhore op de kust van Wexford gevonden; in de onmiddellijke nabijheid vond men nog eene kleine hoos om water te scheppen, en twee rollen, klaarblijkelijk bestemd om de boot in zee te brengen. Men berekende dat de eikestam die het vaartuig leverde, ten minste overkruis 1,23 meters dik en van ruim 9 tot 12 meters lang moet zijn geweest.

Tot de derde soort worden de booten gerekend, die aan beide einden puntig toelopen; zie op Pl. IV, N°. 4, de afbeelding van zulk een vaartuig, insgelijks in het Museum te Dublin. Zij is ligter, veel smaller en de boorden zijn dunner dan die van de laatstgenoemde. Zij meet ongeveer 7,15 meter in lengte, is slechts ongeveer 31 centimeters breed, en binnen ongeveer 21 centimeters diep. Even als in de vorige, zijn ook hier drie ribben of kniehouten tot versterking, op den bodem en tegen de boorden uitgespaard. Welligt waren

zij oorspronkelijk hooger, doch als banken konden zij niet dienen, wegens gebrek aan ruimte, beter welligt om bij het roeijen er den rug of de voeten tegen te steunen. De bodem is geheel plat.

Nog bevindt zich eene lange, smalle kano van dezelfde soort, doch aan den achtersteven vierkant afgesloten in hetzelfde Museum. Zij is 6,15 meters lang en 57,2 centimeters breed. Ongeveer in het midden is aan beide boorden eene vierkante opening uitgehouwen, misschien voor roeiriemen, of ook voor eene zitbank. De bodem is rond en de beide uiteinden loopen een weinig op. Wilde meent dat dit vaartuig het jongste van alle is.

Verder is bij elke crannoge (dus heeten natuurlijke of kunstmatig gevormde eilandjes met daarop gevestigde woningen in de Iersche meeren, ook wel in Schotland) wanneer die met naauwkeurigheid onderzocht werden, eene uit eenen boomstam vervaardigde kano gevonden. Zij kwamen ook te voorschijn in verschillende moerassen, en uit de beddingen van rivieren, als de Boyne, de Brosna, de Bann, enz.

Nog worden in het meergenoemde Museum te Dublin vier bladen van roeiriemen, roeispanten of pagaaijen, bewaard, met een gedeelte van den steel uit eikenhout bewerkt, zie Pl. IV. N°. 5; de grootste heeft nu nog eene lengte van ongeveer 81 centimeters, het blad is 14 centimeters breed, maar niet dikker dan 1,3 centimeter. Een andere heeft nog eene lengte van 66,8 centimeters en zijn blad eene breedte van 13; beide werden te Toomebar, aan den Lower Bann gevonden. Van den derden roeiriem, bij Kiltubbrid Castle in King's Country ontdekt, was het blad gespleten, en met een ijzeren bandje weder bevestigd. Of deze roeiriemen werkelijk tot den tijd der kano's of wel tot latere dagen behooren, zou uit de bijzonderheden op hunne vinding betrekkelijk, maar die door Wilde niet medegedeeld, misschien hem ook onbekend gebleven zijn, moeten blijken.

Het kwam mij niet ongepast voor, ter vergelijking met onze Nijeveensche kano, ook de opgaaf en beschrijving van eenige andere soortgelijke vaartuigen in andere landen van de vroegere bewoners overgebleven, te vermelden. Onze vaderlandsche boot heeft wel de meeste overeenkomst met de

Iersche van de derde soort, op Pl. IV, N°. 4 afgebeeld, met uitzondering van de drie ribben, de uitgespaarde versterking aan het eene uiteinde waardoor deze laatste zich onderscheidt. en den eenigszins ronden vorm van den achtersteven, waardoor die van Nijeveen zich kenmerkt; ook overtreft deze laatste al de andere in lengte.

Om een en ander, maar vooral omdat dit vaartuig, zoover men weet, het eerste en eenige is dat binnen de grenzen van ons vaderland tot op onze tijden bewaard gebleven, en uit den bodem te voorschijn gekomen is, bejammeren wij, dat tegen zijn behoud en vervoer naar het Rijks Museum zich te groote bezwaren hebben opgedaan. Vestigen wij onze uitzigten op nieuwe ontdekkingen, die bij de menigvuldige verveeningen in ons vaderland welligt verwacht kunnen worden, en moge ook dan een belangstellend oog waken, opdat de ontdekking voor de kennis van den vroegeren staat van ons vaderland, de zeden en gebruiken zijner bewoners, nuttige vruchten afwerpe.

Leiden, *December*, 1870.

B E R I C H T

AANGAANDE DEN UITSLAG VAN DEN WEDSTRIJD

IN

L A T I N S C H E P O È Z I E.

M. H.

Terwijl in den poëtischen wedstrijd door het legaat van Mr. Jacob Hendrik Hoenfft telken jare geopend, bij de vorige deelneming het vrij aanzienlijke getal van negen dichters elkander het eermetaal betwistten, zijn ditmaal slechts twee mededingers in het strijdperk verschenen. Jammer dat deze schaarschheid aan concurrenten niet door de buitengewone voortreffelijkheid der ingezonden dichtstukken wordt opgewogen. Integendeel, zonder de voldoening te kunnen smaken, gelijk in 't vorig jaar plaats had, om aan een door vorm en inhoud uitmuntend dichtstuk den eereprijs te mogen toekennen, hebben de beoordeelaars zich genoopt gezien, om geen der beide mededingers die onderscheiding waardig te keuren.

Het zij mij vergund eenige oogenblikken uwe aandacht te vragen ter mededeeling van de gronden, waarop dit ongunstig vonnis der Commissie berust.

I. Het eerst ingezonden dichtstuk is een lierzang van negen en twintig alcaische strophen, het werk van een Hongaar. Tot lemma van zijn opstel koos hij de woorden »Quaerit patria Caesarem'', welke, met het oog op de jongste gebeurtenissen in Europa, het vermoeden zouden kunnen doen rijzen, dat de Dichter voor een of andere vorstenkeuze zijn

advies verlangt in te brengen. Dit is echter geenszins het geval. Caesar moet niet nog worden opgespoord, maar is bereids vóór lang gevonden, en wel in den persoon der keizerin Maria Theresia, ter wier verheerlijking de auteur zijne lier heeft aangegrepen. Immers, zegt hij, zeker met meer goed recht dan poëtische verheffing, genoemde keizerin bedoelende :

Clavi tenendi munere notior,
 Altissimis quae pro meritis sibi
 Aeternitatem vindicavit,
 Iure manet celebranda nobis.

Het is echter een zedige lauwerkrans, dien hij voor de aangebeden vorstin wil vlechten. Niet haar veertigjarige roemvolle regering zal hij bezingen; niet hare hooge wijsheid en verhevene deugden; niet die vereeniging van zeldzame gaven, welke haar als de redster der Oostenrijksche Monarchie door tijdgenoot en nazaat deed begroeten: — slechts eene daad van meer ondergeschikt belang in haar veelbewogen leven, een dienst aan de wetenschap bewezen, zal de dichter in zijne verzen verheerlijken: de stichting eener geneeskundige faculteit aan de Hoogeschool te Ofen-Pesth in de maand November 1770. Ruim eene eeuw vroeger, in 1635 had de waarlijk vorstelijke vrijgevigheid van een grootmoedigen beschermder der wetenschap in zijn vaderland, den kardinaal-aartsbisschop van Gran, Peter von Pázmány, niet in de oude koningstad der Magyaren, maar te Tyrnau (Nagy-Szombat) eene universiteit met drie faculteiten voor de Theologie, de Rechten en de Wijsbegeerte gesticht. Tegelijk met de verplaatsing van Tyrnau naar Pesth, vulde later Maria Theresia de nog ontbrekende leerstoelen voor de Geneeskunst aan, en begiftigde daarenboven de tot koninklijke Akademie verheven inrichting met aanzienlijke privilegiën. De auteur herinnert eenige dezer historische bijzonderheden in den buitengewoon langen titel, die zijn *Carmen seculare* voorafgaat.

Was de schrijver reeds niet gelukkig in de keuze van een onderwerp, blijkbaar weinig geschikt voor poëtische opvatting, niet beter slaagde hij bij de uitwerking van zijn thema. De vorm van zijn gedicht is over 't algemeen even gebrekkig

als de inhoud onbeduidend. Herhaaldelijk stuitten we bij de lezing op zonderlinge vreemdklinkende spreekwijzen, zoo als b. v. *feta Phoebo mens nepotum, defulguranti manu, cruore pingues pascere laureas*; of duistere uitdrukkingen, gelijk *decorum genus omne pacis* en *cohibere athena virga*; of geheel onverstaanbare, zoo als het vers

Sed pro sagacis danda modo salis.

Meerdere strophen zijn louter proza — en niet eens onberispelijk proza — in versmaat gezet. Soms worden geschiedenis en fabel dooreengehaspeld, gelijk b. v. wanneer de vaders der geneeskunst Hippocrates, Galenus en Celsus met den mythischen Podalirius en den zoon van Melampus in één adem worden genoemd, om gezamenlijk uit het *hospitium Aesculapii honoribus Musisque sacrum* de bliksems hunner schitterende glorie afteschieten:

*Hinc ipse Celsus Mantiasque
Hippocrates Podaliriusque
Mittant coruscae fulgura gloriae.*

Ja dan zelfs, wanneer de dichter gelukkiger schijnt geïnspireerd, gelijk in de veertiende strophe, waar hij de koningstad Buda in hare verjeugdigde gestalte zich in de wateren des Donau's laat spiegelen:

*Hic, squalidos a Bistoniis ubi
Regalis olim Buda novaverat
Vultus, et undanti novatos
Danubii in speculo tuetur,*

bederft hij het sierlijk en welgekozen beeld door in de daaropvolgende verzen de hooge daken dier *lucida Regia* met den dennenrijken bergtop des Pindus te vergelijken.

*Turrita tectis aemulatur
Piniferi iuga celsa Pindi.*

Om kort te gaan: de auteur geeft doorslaande bewijzen, bijna in elke strophe van zijn lierzang, dat hij een vrij ge-

oefend verzenmaker, maar geen dichter is. Hij bezit eenig gemak, gelijk velen zijner landgenooten, in de hanteering van het Latijn, zekere vaardigheid in *subiecta materia*, om de kunsttermen der apotheek of der kliniek in het metrisch dwangbuis te dringen: eene verdienste, die bij onze beoordeeling niet zwaar mocht wegen, en den schrijver slechts dan zou baten, wanneer ooit eene prijsvraag voor eene pharmacopaea of therapeutiek in Latijnsche versmaat mocht worden uitgeschreven.

Na al het opgemerkte zal zich niemand verwonderen, dat ons oordeel over het *Carmen seculare* ongunstig moest uitvallen, en wij het volstrekt onwaardig keurden om voor den eereprijs in aanmerking te komen.

II. Veel verdienstelijker in menig opzicht is het ander ter mededinging ingezonden dichtstuk in 85 hexameters, hetwelk den titel van *Sibylla* draagt en met het Virgiliaansche motto »*His ego nec metas rerum nec tempora pono*” is geteekend. De schrijver, blijkbaar een ijverig lezer en navolger van Virgilius, zonder daarom te kunnen worden geacht zijn stuk uit *centones* van den puikdichter te hebben saamgesteld, heeft zich een veel belovend en voor poëtische opvatting uitnemend geschikt onderwerp gekozen: de grootheid van Rome door het Christendom. Aan dit veelomvattend thema heeft hij den vorm gegeven van eene voorspelling, die hij aan de Cumaansche Sibylla in den mond legt. Hare voorzeggingen omvatten eigenlijk de gansche toekomst der wereldstad, en beginnen met hare grootheid en verval onder het Heidendom, om deze als inleiding en als voetstuk te doen dienen voor hare grootheid en verheffing door het Christendom, terwijl dit laatste blijkbaar het hoofddoel des schrijvers is. Zonderling genoeg is de verhouding, waarin deze twee afdeelingen van het dichtstuk tot elkander staan. De eerste, de zoogenaamde inleiding, bevat ruim driemaal zooveel verzen, als er gewijd zijn aan de ontwikkeling van het hoofdthema: eene wanverhouding, die ons alleen verklaarbaar schijnt door de aanneming van het vermoeden, dat het ingezonden dichtstuk slechts een fragment is van een uitvoeriger poëem, door den auteur in bewerking genomen, en waarvan het ter mededinging aangeboden brokstuk voor die gelegenheid door hem met een slot is voorzien.

Bij de lezing der eerste zestig verzen hebben wij een aantal schoone, vloeijende, klassiek gebouwde regels ontmoet, die ons menigmaal aan de uitmuntendste plaatsen der jongst bekroonde *Urania* deden denken, en die, zoo we ons niet vergissen, eenige verwantschap met dat gedicht verraden. Zeker is het, dat ware de gunstige indruk, dien wij bij de lezing van het eerste gedeelte der *Sibylla* ontvingen, ook voor het andere deel ons bijgebleven, wij geen oogenblik zouden hebben geëarzeld om den bekwamen zanger de bekrooning waardig te keuren.

Een kort overzicht van het gedicht met eenige aanhalingen, zal u in staat stellen om over zijne verdiensten en gebreken te oordeelen.

De gedachtengang is ongeveer als volgt :

Voornemens om zijn tocht naar het voor hem bestemde rijk voort te zetten, ging Aeneas met zijn lotgenooten de haven van Cumae verlaten, toen de Sibylla dier plaats, de scheepvarenden ontwarend, en van de hoogte eener vooruitstekende rots nastarend, de toekomstige lotgevallen dier mannen voorspelt. Schoon en vloeijend zijn de verzen te noemen, waarin de dichter de priesteres van Apollo aldus laat optreden :

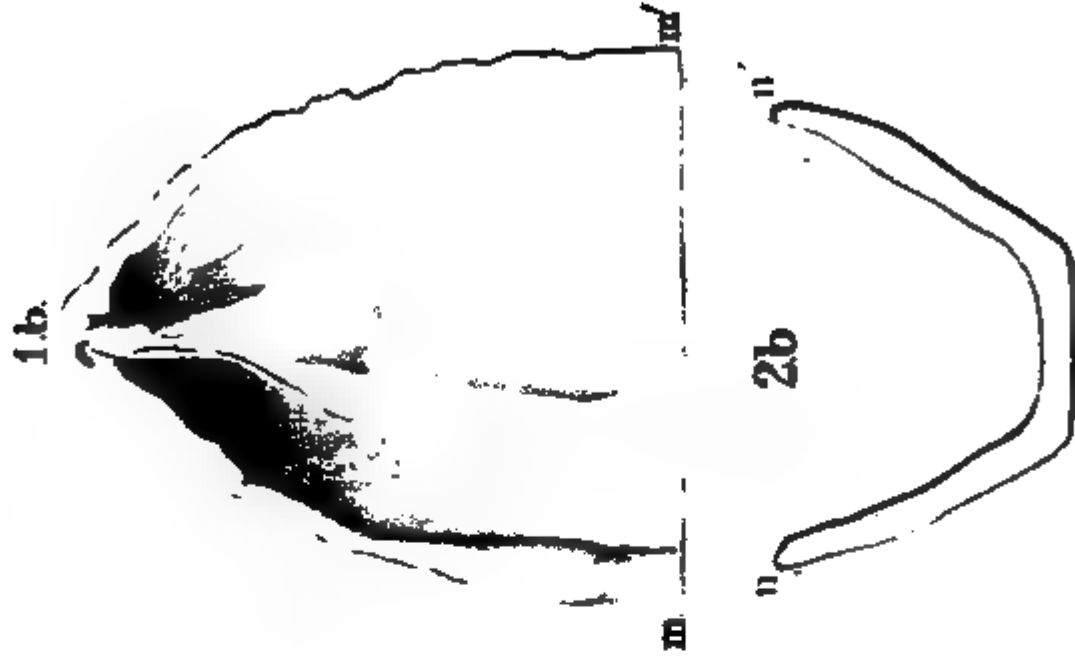
At procul e scopulo Phoebi veneranda sacerdos
 Prosequitur puppes acie; utque immobilis uno
 Haeret in obtutu, saxo subnixa rigenti,
 Saxea visa foret, turbent nisi flamina canos
 Et capitis vittas, oculis nisi fulgeat ardor
 Aetherius. Verum ut jam conditur aequore curvo
 Classis, et effugiunt lassos cita carbasa visus,
 Erigitur solito maior, dein ora resolvens
 Attonito vates hoc rumpit pectore carmen.

En onmiddellijk daarop vangt de voorspelling aan :

Currite fatales aequato gurgite pinus,
 Ingens quae vehitis regnum gentisque Latinae
 Fortunam, prorasque datis obvertite terris.

Niet te vergeefs toch zal Italië's herbergzame kust Dar-

1a(2/3) ...

daniëns vluchtelingen opnemen. Een beroemd volk zal eenmaal dáár opstaan, wanneer het Trojaansche bloed zich met dat der Ansonen zal mengen. Volkrijke vlekken en steden zullen eens dien gezegenden grond overdekken, en op hare zeven heuvelen zal Rome, de groote wereldstad, zich met luister verheffen, en een rijk worden gesticht, dat zijne heerschappij overal zal uitbreiden, en alle volken der aarde leenplichtig zal maken :

omnis ubique

Rostra dabit pontus, dabit omnis terra tropaea.

Maar ook de blijdschap der Grieken over den val van Troje zal van korten duur zijn. Ook Achaje zal zijne straf niet ontgaan :

opibus spoliata vicissim

Trojano cineri persolvat Achaïa poenas.

Griekenland zelf overwonnen zal met zijne beschaving en kunst, helaas! ook zijne verbasterde zeden aan zijne overwinnaars mededeelen, hetgeen het verval der voorvaderlijke deugden bij Romulus' nazaten zal ten gevolge hebben:

Ubi nunc illa incluta virtus,

Prisca ubi simplicitas castoque in corpore robur,

Imperium quibus asseruit sibi Romula proles?

Eindelijk zullen de barbaren het werk der slooping komen voltrekken, en te vergeefs zullen dan de Quirites de orakels der goden raadplegen en hen om uitredding smeeken. De orakelstemmen zijn tot zwijgen gebracht, en de beschermende goden tot onmacht gedoemd:

negant praesagia fibrae,

Legatusque sacro rediens a limine Phoebi

Eversosque refert tripodas Delphosque silentes,

Hiermede eindigt de voorspelling der Sibylla voor het eerste tijdvak van Rome's geschiedenis. Met opzet zijn wij

niet spaarzaam geweest met citaten, om het bewijs te leveren, hoeveel lof de bewerking van dit eerste gedeelte verdient. Ongelukkig is de schrijver zich niet gelijk gebleven in het ander deel van zijn gedicht, waarin de Sibylla de toekomst en lotgevallen van Rome onder het Christendom ontsluit. Door een te voren ongekenden God wordt hier de priesteres, ten spijt van Apollo, genoodzaakt te spreken:

non cognitus ante
 Ulterius volvens deus eventura recludit
 Invitoque palam me cogit Apolline fari.

Zij begint hare voorspelling met den Romeinen moed in te boezemen:

Solve metus, Romane: licet sperare salutem.

En niet te vergeefs gehoopt! Immers eenmaal zal een visscher, gelijk een andere Aeneas, aan Latium's kusten aanlanden, en zijn heiligdom naar diens hoofdstad overbrengen. Dan zal er een volk verrijzen door heiligheid en reine godsvrucht uitmuntend. Te vergeefs zullen de wrekers van het vervallen Heidendom, de keizers, door het plengen van onschuldig bloed, de goden trachten te verzoenen. Rome zal, door een reinen godsdienst tot een nieuw leven herboren, hare macht zien uitbreiden:

Relligione vigens tum Roma potentior extat
 Victaque victori mores et foedera ponit.

Dan zal eens strijd en vervolging ophouden, de ketenen der geboeiden zullen worden verbroken, liefde en trouw zullen de harten vereenigen, en Astraea, op de aarde teruggekeerd, zal in Quirinus woningen blijvend haren zetel komen vestigen:

hinc reddita terris
 Invisit secura domos Astraea Quirini
 Et sibi mansuras Coelestum munere sedes.

Wij mogen het niet ontveinzen, dat dit gedeelte der

Sibylla ons bitter heeft teleurgesteld. Juist dáár waar men recht had te verwachten, dat de poëtische genius des auteurs zijne hoogste vlucht zou nemen, juist dáár, waar de gekozen stof gelegenheid bood tot de rijkste ontwikkeling van gedachten, wordt de ideeën-voorraad armer, de stijl wordt mat, of daalt tot gemeenplaatsen af; ja zelfs de versbouw, op enkele uitzonderingen na, wordt minder vloeiend en harmonisch. Het onverschoonbaar gebrek aan verhouding waarop we reeds vroeger wezen, treedt hier in zijne gansche naaktheid op den voorgrond; de lezer gevoelt zich onvoldaan en vergeeft het den dichter niet, dat hij beneden zijn onderwerp is gebleven. — Zóó ernstig schenen ons deze gebreken, en zóó zwaar wogen zij bij onze beoordeeling, dat wij geen vrijmoedigheid vonden, om aan den schrijver der *Sibylla*, dien wij tot voortreffelijker arbeid in staat achten, het eermetaal voor dit gedicht toe te wijzen.

Amsterdam, 13 Maart 1871.

TH. BORRET.

J. C. G. BOOT.

S. A. NABER.

VERSLAGEN EN MEDEDEELINGEN
DER
KONINKLIJKE AKADEMIE
VAN
WETENSCHAPPEN.

VERSLAGEN EN MEDEDEELINGEN
DER
KONINKLIJKE AKADEMIE
VAN
WETENSCHAPPEN.

Afdeeling LETTERKUNDE.

TWEEDE REEKS.
Tweede Deel.

AMSTERDAM,
C. G. VAN DER POST.
1872.

GEDRUKT BIJ DE ROEVER-KRÖBER-BAKELS.

I N H O U D

VAN HET

T W E E D E D E E L

DER

T W E E D E R E E K S.

P R O C E S S E N - V E R B A A L

DER

G E W O N E V E R G A D E R I N G E N.

Vergadering gehouden op den	9 ^{den}	Januari	1871	.	.	blz.	1.
"	"	"	13 ^{den}	Februari	"	.	13.
"	"	"	13 ^{den}	Maart	"	.	20.
"	"	"	17 ^{den}	April	"	.	53.
"	"	"	8 ^{sten}	Mei	"	.	88.
"	"	"	12 ^{den}	Juni	"	.	140.
"	"	"	11 ^{den}	September	"	.	148.
"	"	"	9 ^{den}	October	"	.	146.
"	"	"	13 ^{den}	November	"	.	155.
"	"	"	11 ^{den}	December	"	.	192.
"	"	"	8 ^{sten}	Januari 1872	"	.	196.
"	"	"	12 ^{den}	Februari	"	.	228.
"	"	"	11 ^{den}	Maart	"	.	255.
"	"	"	8 ^{sten}	April	"	.	283.
"	"	"	15 ^{den}	Mei	"	.	288.
"	"	"	10 ^{den}	Juni	"	.	289.
"	"	"	9 ^{den}	September	"	.	337.

V E R S L A G E N.

Verslag der Commissie benoemd tot het beoordeelen eener verhandeling van den heer J. A. FRUIN . . .	blz. 60.
Verslag der Commissie benoemd tot het beoordeelen eener verhandeling van den heer L. A. W. SLOET VAN DE BEELE	„ 221.
Bericht over den wedstrijd in Latijnsche poëzie. . . .	„ 255.

M E D E D E E L I N G E N.

H. Kern, Indische theorieën over de standenverdeeling.	„ 25.
C. Leemans, Nehalennia-altaar onlangs te Domburg ont- dekt. Beschreven en toegelicht. (Met eene Plaat). . .	„ 63.
———— Over potten met kinderbeenderen, bij het kerkhof te Harich in Friesland ontdekt	„ 96.
J. H. Holwerda, Allerlei uit Josephus	„ 106.
Th. Borret, De techniek der Byzantijsche hymnogra- phen	„ 159.
J. C. G. Boot, Over de terremaren in Emilia en over twee Etrurische begraafplaatsen bij Bologna. . . .	„ 199.
E. Verwijs, Het middelnederlandsch gedicht van Sinte Brandane	„ 231.

Th. Borret, De inscriptiones Hispaniae Christianae van Aem. Hübner.	blz. 258.
C. W. Opzoomer, Thorbecke	" 296.
H. Kern, Germaansche woorden in latijnsche opschriften aan den Beneden-Rijn.	" 304.
W. G. Brill, Over de zending van graaf Willem Ben- tinck-Rhoon naar Weenen in 1749. Naar aanleiding der uitgave zijner aantekeningen door A. Beer, Wee- nen, 1871.	" 341.

VERBETERINGEN.

Blz. 172 reg. 18 staat: *Quadragesimalis* lees: *Quadragesimalis*
„ 174 „ 7 „ Triodionen „ Triodion en
„ 180 „ 18 „ ἐκλάμουσα „ ἐκλάμπουσα

GEWONE VERGADERING

DER AFDEELING

TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE
WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 9den JANUARI 1871.

Tegenwoordig de heeren: C. W. OPZOOMER, voorzitter, J. DE WAL, G. MEES AZ., W. G. BRILL, H. J. KOENEN, A. KUENEN, P. J. VETH, G. DE VRIES AZ., B. H. C. K. VAN DER WIJCK, S. HOEKSTRA BZ., S. A. NABER, J. E. GOUDSMIT, W. MOLL, C. LEEEMANS, TH. BORRET, B. LINTELO DE GEER, J. P. SIX, J. C. G. BOOT, secretaris.

Het proces-verbaal der vorige vergadering wordt gelezen en vastgesteld.

Het bericht van het overlijden van den heer G. H. M. Delprat, sedert 1861 rustend lid der afdeeling, op den 4den dezer, wordt gelezen, en gevolgd door een hartelijk woord van den voorzitter, dat bij de afdeeling weerklank vindt. Hij betreurt het verlies van den edelen grijsaard, die fijn beschaafde vormen met uitgebreide kennis parend algemeen geacht was, en die steeds getoond heeft, dat hij het lidmaatschap dezer Akademie hoog waardeerde en niet als een bloote eeretitel beschouwde, al gaf zijn hoge ouderdom daartoe het recht.

De secretaris bericht dat vóór 31 December is ingekomen een Latijnsch gedicht *Carmen seculare memoriae Mariae Theresiae* cet., met het motto: *quaerit patria Caesarem*. Het is gesteld in handen der commissie, die in plaats van den heer Delprat den heer Naber tot medebeoordeelaar over de Latijnsche prijsversen heeft gekozen en nu is samengesteld uit de heeren Boot, Borret en Naber.

Na deze mededeeling leest de heer van der Wijck eene uitvoerige verhandeling over het verband tusschen lichaam en ziel. Daar zij een gedeelte uitmaakt van een werk over psychologie, dat de spreker voornemens is uittegeven, wordt zij niet voor de *Verslagen* aangeboden, maar de spreker belooft een volledig overzicht van het gesprokene aan den secretaris te zullen leveren. Hieraan is door hem voldaan door den volgende hoofdinhoud zijner beschouwingen.

Zijn lichaam en ziel twee of één? Om niet te anticipeeren versta men voorshands onder ziel, geest: ieder wezen, mensch of dier, in zooverre het zich ergens van bewust is, in zooverre het gevoelen, denken of willen kan. Buiten den invloed der wetenschap om deed behoefte des harten reeds vroeg eene dualistische beschouwing geboren worden, volgens welke de ziel, zonder haar tegenwoordig lichaam, vóór dit leven had bestaan of na dit leven zou bestaan. Men denke aan de droomen der metempsychose, aan de geloofsleer der onsterfelijkheid enz. Maar de wetenschap reikt niet verder dan de kring der ervaring, dan dit leven. Voor de wetenschap kan het dus enkel de vraag zijn, in welke verhouding ziel en lichaam gedurende dit leven tot elkander staan.

Feiten zijn het kompas, waarop men bij het zoeken naar waarheid koers moet zetten. Verschillende feiten komen hier in aanmerking. 1°. de ervaringen van het alledaagsche leven; 2°. de gegevens der pathologie; 3°. de ontdekkingen der vergelijkende anatomie, volgens welke de ontwikkeling der hersenen, de uitgestrektheid en dikte der laag grijze hersenstof in menschen- en dierenwereld met de ontwikkeling van het geestelijk leven tamelijk gelijken tred houden; wellicht houdt dit parallelisme tusschen het physische en het

psychische niet overal steek, maar het zou eene verkeerde logica zijn ter wille van uitzonderingen den regel moedwillig over het hoofd te zien; 4°. de experimenten van den physioloog, volgens welke met bepaalde deelen der hersenen bepaalde uitingen van het zieleleven worden weggesneden. Voorbarig ware het nogtans de functies, die verdwijnen, op rekening der weggenomen organen te stellen. Ook is het moeilijk aan te wijzen, wat er van een kikvorschenziel, na wegsnijding b.v. van het cerebrum, overblijft. Niet alleen de ondergeschikte punten, maar ook de hoofdproblemen der hersenphysiologie geven nog tot strijd en onzekerheid aanleiding. Het is voorloopig onmogelijk te bepalen, welk aandeel ieder fragment der hersenen aan het zieleleven heeft. Zelfs is het niet uitgemaakt, dat ieder hersendeel zijn eigen taak te verrichten heeft, welke door geen ander deel kan worden overgenomen.

Intusschen houden alle bekende feiten ééne streek. Zij toonen eng verband tusschen ziel en hersenen. Van welken aard is dat verband?

Bij de beantwoording van dit probleem dingen twee hypothesen om den voorrang: het materialisme en het dualisme van Joh. Müller. Beide theorieën zijn even bevredigend, zoolang men enkel op de reeds vermelde feiten let, beide zijn even verwerpelijk, zoodra men ook andere zaken binnen zijn horizon trekt.

Volgens het dualisme van Müller is de geest een wezen op zich zelf, maar heeft hij hersenen van noode om te denken, te voelen en te willen. Tegen deze theorie pleit hare onverstaanbaarheid: *a.* men begrijpt wel, hoe voor de hand, die een cirkel moet trekken, een passer het geschikte instrument is; men begrijpt niet, hoe de inhoud van een schedel een ziel in hare redeneeringen steunen kan; *b.* overal elders dienen instrumenten om vermogens van waarneming of uitvoering, welke reeds bestaan, te vergrooten, aan te vullen, maar de hypothese is hier, dat de ziel zonder hersenen volstrekt niet kan denken, voelen en willen, dat dus het instrument tot schepping van het vermogen dient; *c.* is de ziel zonder hersenen noch een sentiens, noch een cogitans, noch een volens, noch een nolens, dan staat de ziel zonder hersenen met nul gelijk.

Er is een eerlijker vorm van dualisme. Wij bedoelen de hypothese, volgens welke de geest, althans in zijne hoogste verrichtingen, de medewerking der hersenen niet behoeft. Buiten twijfel kunnen dan vele der vroeger vermelde feiten op rekening van een uitwisseling van indrukken tusschen hersenen en geest worden gesteld. Maar het is de vraag, of alle feiten, ook die, welke van parallelisme tusschen het physische en het psychische getuigen, zich met deze theorie rijmen laten. In geen geval kan zij een ongedwongen verklaring heeten. Slechts dan zouden wij tot dit dualisme de toevlucht moeten nemen, indien het bleek, dat er afdoende bezwaren tegen ieder monisme bestonden. Om die reden moeten thans de rechtstitels van het dualisme worden onderzocht.

Onder welke gedaante het dualisme zich ook voordoe, steeds steunt het op de volgende bewijsgronden: a. Het lichaam, aan stofwisseling onderhevig, vernieuwt zich periodisch. De ziel niet alzoo. Vijftig jaren geleden, zegt de grijsaard, deed *ik* dit, zeide *ik* dat. Het *ik* blijft identisch, hoe zijne toestanden ook wisselen. Ergo moeten ziel en lichaam twee wezens zijn. — Ten onrechte tracht Henri Taine deze steeds gehandhaafde identiteit van het zelfbewustzijn weg te cijferen. Het *ik* is meer dan »la trame continue des événemens successifs." Ons innerlijk leven is meer dan een zich ontrollende keten van gewaarwordingen en voorstellingen. Er is één oog, dat al die wisselende gebeurtenissen overziet en met elkander vergelijkt, één steeds identisch wezen, dat ze alle met zich in betrekking brengt. — Toch deugt het argument niet. Wie het gebruikt, miskent den aard van alle verandering. Zij bestaat niet daarin, dat iets in den afgrond van het niets wegzinkt en een ander wezen er uit te voorschijn komt. Verandering is steeds zoowel behoud als vernieuwing. Het lichaam wordt niet vervangen, maar het verandert. Uit den maalstroom des levens redt het zijne individualiteit. Hetzelfde geldt van de ziel. — b. Er is een afgrond tusschen physische gebeurtenissen en toestanden des bewustzijns. Zij kunnen niet uit elkander afgeleid worden. Dit verplicht ons ze over verschillende soorten van wezens te verdeelen. — De praemisse van dit bewijs is onbetwistbaar. Er is een kloof tusschen zijn en bewustzijn, tusschen

beweging en gevoel van beweging, welke nooit zal worden aangevuld. Het materialisme, dat alle feiten mechanisch verklaren wil, is daarmede gevonnisd. Maar is het niet mogelijk, dat hetzelfde wezen, hetwelk aan den blik des toeschouwers enkel physische eigenschappen openbaart, daarenboven nog een schat van innerlijk, geestelijk leven heeft? — c. Zij, die bewustzijn voor een resultante van samenwerkende stoffeelen houden, zien over het hoofd, dat, zoodra bewustzijn geboren is, het aan iemand toebehooren moet. De materie nu is steeds eene veelheid, een aggregaat van buiten elkan- der gelegen en door ledige ruimten gescheiden deelen, zij kan niet subject van bewustzijnseenheid zijn. Een wezen, dat wat het op eenig oogenblik denkt, slechts eenmaal denkt, dat wat het gevoelt slechts eenmaal gevoelt, dat wat het wil slechts eenmaal wil, m. a. w. dat zich als Ik en niet als Legio bewust is, kan nooit materie zijn. — Ook dit argument is niet voldoende om het dualisme zijn pleidooi te doen winnen. Het treft enkel het materialisme, dat de stof als sub- straat, als drager van geestelijk leven, als τὸ ὄντως ὄν be- schouwt. Maar het materialisme wordt er dan ook door vernietigd en zou te vergeefs zijn toevlucht zoeken bij de hypothese, dat het zelfbewustzijn van mensch en dier slechts in één hersenatoom huist, hetwelk aan een gunstige con- stellatie der stof zijn hoogen, zijn uitnemenden rang te dan- ken heeft. Want niet alleen is het onmogelijk één centraal- punt aan te wijzen, waarop alle zenuwbanen uitloopen, maar tevens zou deze hypothese ons voor een dilemma plaatsen, waarvan ieder der beide termen aan het materialisme den dood- steek geeft. Het ik-atoom zou òf van dezelfde soort, òf van een geheel andere soort dan de overige atomen moeten zijn. Dit laatste zou dualisme zijn, de antithese tusschen het be- zielde en het onbezielde. En het eerste zou wel monisme, maar geen materialisme wezen, want de overige gelijksoor- tige atomen, ofschoon in minder gunstige omstandigheden verkeerende dan het ik-atoom en dus wellicht niet in het bezit van een zoo volledig en helder bewustzijn, zouden nog- tans eveneens als gevoelige wezens moeten worden gedacht, soldaten onder één generaal, en wat ons materie schijnt, zou tot een stelsel van zielen zijn herleid.

Schoon de onhoudbaarheid van het materialisme reeds uit twee argumenten gebleken is, worde er nog een derde en eveneens afdoend argument tegen dit stelsel aangevoerd. Om zielsverschijnselen uit de stof af te leiden, moet men vergeten, dat de stof vooraf uit zielsverschijnselen is afgeleid. Het woord *materie* doet ons enkel aan toestanden des bewustzijns denken. Ook aan de hand der natuurwetenschap is men niet bij machte tot datgene door te dringen, wat feitelijk buiten en zonder ons bestaat. De geldigheid der atoomtheorie worde niet in twijfel getrokken. Zij is mathematisch noodwendig tot verbinding en berekening der verschijnselen. Maar buiten de wereld der verschijnselen voert zij ons niet. Aan den kring der phaenomena zelve ontleent de natuurwetenschap de beginselen, waaruit zij haar verklaart. Zoo zinkt de geheele materie in het niet, als men de gewaarwordingen, de zielsverschijnselen buiten rekening laat. Wil men, ondanks dat alles, de stof als uitwendige oorzaak van gewaarwordingen blijven betitelen, dan doet zich deze vraag voor: Wat weten wij van dat hypothetisch substraat?

Er is een andere vorm van monisme, welke aan geen der drie fouten van het materialisme euvel gaat en tegen welken dus ook geen der argumenten pleit, welke tot dualisme konden nopen. Een andere vorm van monisme, welke, uitgaande van het feit dat het physische en het psychische, dat hersenen en geest gelijktijdig veranderen, deze beiden als heterogene zijden van een en hetzelfde wezen beschouwt. Wat in den grond der zaak één is, kan, volgens de juiste opmerking van Fechner (*Psychophysik I*), uit verschillend oogpunt waargenomen, onder geheel verschillende vormen zich aan ons voordoen en zoo velerlei schijnen. Al naar gelang van het standpunt, dat men inneemt, is dezelfde cirkel concaaf en convex, wordt hetzelfde zonnestelsel Ptolemaeisch en Copernicaansch gezien. Zoo is het ook een en hetzelfde, dat aan het naar buiten gekeerde oog als hersenmassa, als zenuwwerking, aan den naar binnen starenden blik als geest, als gedachte zich kennen doet. Het is waar, in de zoo even genoemde gevallen zien we den grond van het verschil van beschouwing in, hier verstaan we zelfs zijn mogelijkheid niet. Maar men bedenke dat de twee contrasterende zijden des

menschen niet enkel op uiteenloopende, maar op contrasteerende wegen worden waargenomen. De uitwendige waarneming verschaft geen kennis van haar object, maar enkel van de indrukken, van de werkingen, welke dat object op de zinnen uitoefent; de innerlijke waarneming daarentegen ontsluit ons een deel der werkelijk bestaande wereld, daar zij, zonder omwegen, toont wat is. Het idealistisch monisme is slechts in zooverre onbegrijpelijk, als het dit uit den aard der zaak wezen moet.

Thans schiet de vraag over, of de hersenen eenige zetel van geestelijk leven zijn, of de rest van het lichaam eene onbezielde massa is. Zij, die het beweren, steunen op de volgende argumenten: *a.* Verwonding van het ruggemerg heeft verlamming en gevoelloosheid in al die leden ten gevolge, die door zenuwen bediend worden, welker verkeer met de hersenen is afgebroken. *b.* Ongerijmd is de onderstelling, dat die massa van herinneringen en ervaringen, welke een ontwikkeld bewustzijn, een ziel uitmaken, in tweeën zou kunnen worden gesneden; wanneer dus het been van een lijder aan ruggemergsziekte, als er in gesneden en geknipt wordt, trekt en krimpt, ofschoon hij zelf geen pijn gevoelt, dan bewijst dit niet, dat er in dat been een fragment zijner ziel wordt aangetroffen, maar we hebben daarbij enkel aan reflexbewegingen, aan bloot physische verrichtingen te denken. *c.* Al die bewegingen, voor welke enkel ruggemerg en medulla oblongata worden vereischt, grijpen telkens plaats, zonder dat gevoel of wil er deel aan heeft. *d.* Als bij een kikvorsch de romp van het hoofd gescheiden is, voeren de pooten nog doeltreffende bewegingen uit, maar men kan die verklaren als teekenen, als sporen van *vroeger* geestelijk leven, als gebeurtenissen, welke zoo herhaaldelijk onder den invloed van wil en gevoel hebben plaats gegrepen, dat zij, in het organisme opgenomen, ten slotte automatisch voorvallen. *e.* Het is gevaarlijk uit de schijnbare doelmatigheid eener beweging tot de aanwezigheid van geestelijk leven te besluiten, want er zijn nuttige handelingen; welke als bloot physische gebeurtenissen moeten beschouwd worden: dat de mensch b.v. hoest, als een lastig voorwerp uit zijn luchtpijp moet verwijderd worden, stelle men niet op rekening van zijne vindingskracht.

Maar de tegenpartij heeft hier ook argumenten, welke de volgende zijn: *a.* Er is identiteit van structuur tusschen de ganglia van hersenen en ruggemerg; gevoeligheid kan dus niet een eigenschap der eerste zijn, zonder tevens een eigenschap der laatste te wezen. *b.* In hetzelfde physiologisch individu kunnen verschillende zielen wonen, welke, zoolang zij onderling in gemeenschap zijn, één staat vormen, een monarchischen staat bij de hoogere dieren, welker hersenbewustzijn koning kraait, een republiek in de lagere dieren. *c.* Er is geen radikaal onderscheid tusschen vrijwillige bewegingen en reflexbewegingen: ook de laatste gaan steeds met gevoel gepaard, maar de gewaarwordingen, door haar opgewekt, zijn niet krachtig genoeg om te worden onderscheiden, zij verdrinken in die zee van indrukken, uit welke op ieder oogenblik ons bewustzijn is samengesteld. *d.* Waren hersenen de eenige zetel van bewustzijn, dan zouden alle invertebrata bloote machines zijn. *e.* Als zekere verrichtingen van een niet onthoofd dier tot aanwezigheid van gevoel doen besluiten, is het willekeurig diezelfde verrichtingen bij het onthoofde dier voor werktuigelijk uit te geven; het is dus niet de vraag of alle rompbewegingen voor de reflextheorie kunnen worden pasklaar gemaakt, maar welken indruk de onbevungen waarnemer van sommige van haar ontvangt. *f.* Het laat zich niet inzien, waarom enkel zekere hersenbewegingen eene psychische keerzijde zouden hebben; de gewone beschouwing, welke met zoo weinig mogelijk geest in deze wereld tracht uit te komen, verbreekt de eenheid van het heelal en graaft een kloof, welke door niemand kan worden aangewezen.

Het verstandigst is hier geen partij te kiezen. Est etiam nesciendi ars quaedam et scientia.

De uitkomsten van het geheele onderzoek kunnen in deze vijf stellingen worden samengetrokken:

1. Er zijn twee vormen van dualisme en twee vormen van monisme denkbaar.

2. De eerste vorm van dualisme, het gewone, halfslachtige dualisme, is een stelsel vol inconsequentie, pseudomaterialisme.

3. De tweede vorm van dualisme, een eerlijk dualisme, volgens hetwelk hersenen en geest enkel in zooverre iets met

elkander te maken hebben als zij bureen zijn, blijkt onwaarschijnlijk te wezen, als men het aan de feiten toetst.

4. De eerste vorm van monisme, het materialisme, is de onzinnige metaphysica van hen, die zich verbeelden er geen metaphysica op na te houden.

5. De tweede vorm van monisme, het idealisme, is de eenige hypothese aangaande het verband tusschen ziel en lichaam, welke te gelijktijd duidelijk met de feiten rijmt en eene consequente theorie mag heeten.

Op de vraag van den voorzitter, of een der leden met den spreker in discussie wenscht te treden, vat de heer Hoekstra het woord op. Na zijne ingenomenheid betuigt te hebben met de aanwijzing der vele feiten, waarop bij de beoordeeling der gestelde vraag moet gelet worden, alsmede met het eindresultaat, hoewel hij onder idealisme iets anders verstaat dan de spreker, verklaart deze dat het hem voorkomt dat de vraag door den spreker niet beantwoord, veel minder opgelost is, aangezien hij het werkelijk bestaan der stof en dus des lichaams als iets objectiefs buiten onze bewustheid loochent en derhalve ook niet kan spreken van verband tusschen lichaam en ziel. De meening, alsof de dingen alleen in zoo-verre bestaan, als zij vertegenwoordigd worden door toestanden van onze bewustheid, heeft dit ware, dat alleen feiten van onze bewustheid en niets daar buiten, de grondslagen en bouwstoffen zijn voor onze kennis van de buitenwereld; maar de aard dier inwendige feiten dwingt ons met volstrekte deels logische, deels psychologische noodzakelijkheid om het bestaan van de buitenwereld als iets objectiefs, en derhalve ook dat van het lichaam als iets anders dan louter een phaenomeen van onze bewustheid te erkennen, eene stelling zeer uitvoerig ontwikkeld en betoogd in de werken van den jongeren Fichte. Het feit zelf dat vele verschijnselen van zoodanigen aard zijn, dat zij onze bewondering afpersen, dwingt ons die te beschouwen als niet maar produkten van ons zelve, zooals het mij bijv. onzinnig voorkomt bij het lezen van den Faust van Goethe te wanen, dat boek en inhoud produkten zouden zijn van mijn eigen bewustheid, die oneindig ver beneden Goethe's werk staat.

De heer van der Wijck antwoordt, dat, om de vraag of

de materie bestaat op te lossen, er zoowel eene definitie van bestaan als van materie wordt vereischt. Uit den Sophist van Plato blijkt hoeveel moeite deze met de bepaling van het denkbeeld van *bestaan* had; wij mogen zeggen: spoken bestaan, nam. als objecten van voorstelling; omgekeerd: spoken bestaan niet, nam. als objecten van *waarneming*. Wil de heer Hoekstra het woord *bestaan* in dien zin zien opgevat, dat daarmede zoowel de mogelijkheid van waarneming als van voorstelling wordt aangeduid, dan zal niemand aarzelen te zeggen: de materie bestaat. Wil hij evenwel alleen datgene als bestaande aanmerken, wat buiten en zonder den geest bestaat, dan doet zich, voordat wij het recht hebben het bestaan der materie te prediken, de vraag voor wat wij hier onder materie denken moeten. En het antwoord moet luiden: de term materie duidt hier aan het onbekende en onkenbare substraat van zekere verschijnselen. Waarom we dat nooumenon, dien x juist *materie* en niet anders zullen heeten, blijft dan duister.

De heer Hoekstra antwoordt, dat de voorbeelden aan Plato ontleend niet als bewijs strekken kunnen, dat het begrip van bestaan niet duister is, dat hij dat begrip in den gewonen zin opvat om aan te duiden een bestaan ook buiten onze voorstellingen. Wat het begrip van materie of stof betreft, wil hij daarmede niets anders aanduiden dan die buiten ons bestaande dingen, die in zinnelijke indrukken zich tegen ons uiten.

De heer van der Wijck dringt nog met een enkel woord op de erkenning aan, dat, wanneer men den term materie zoo opvat, die term enkel de grens van ons kenvermogen aanduidt.

De voorzitter brengt drie bedenkingen in het midden. Voor eerst: terwijl hij zich met vele bezwaren van den spreker tegen het materialisme gaarne vereenigt, meent hij er één te moeten verwerpen. Hij kan de bewering niet toegeven, dat men om zielsverschijnselen uit de stof af te leiden, vergeten moet, dat de stof afgeleid is uit zielsverschijnselen. Hij kan er geen tegenstrijdigheid in zien, wanneer de materialist zegt: al wat ik van de stof weet, weet ik van haar, gelijk trouwens niet anders mogelijk is, door veranderingen in de toe-

standen van mijn bewustzijn, maar wat ik op die wijze van haar geleerd heb schenkt mij de overtuiging, dat zij eenwen bestond voordat het bewustzijn van dier of mensch mogelijk was. Ten tweede vraagt hij of het idealisme van den spreker consequent vastgehouden niet leiden moet tot de kenmerkende leer van den ouderen Fichte, waarbij het toch dezen wijsgeer zelf niet mogelijk was consequent te blijven staan. Mag ik niet buiten den kring van het bewustzijn gaan, dan mag ik ook niet gaan buiten den kring van mijn bewustzijn en kan dus niet aannemen dan alleen dit bewustzijn van mij zelf. Ten derde komt het hem voor, dat het monisme van den spreker zelf geen waar monisme verdient te heeten, maar dualisme is en blijft; de spreker toch kwam er vooruit, dat de stof, voor zoover wij haar kennen, product des geestes is en laat daarmede zelf een sfeer open, waarin zij geen product des geestes is; dit blijkt ook uit hetgeen hij van het bestaan zeide, toen hij het verschil erkende tusschen het bestaan in de voorstelling alleen, zooals bij spoken het geval is, en een ander bestaan. De stoffelijke dingen nu hebben niet het bestaan van spoken, maar juist dat andere bestaan en zijn dus niet in den geest of van den geest, maar naast den geest.

De heer van der Wijck antwoordt dat men monist kan zijn en toch in zekeren zin, maar een van den gewonen zin van het woord afwijkenden, een dualisme blijven erkennen. Dat nu is zijn standpunt; hij erkent, dat er een wereld is buiten het bewustzijn, maar hij ziet in die wereld, voor zoover zij buiten het bewustzijn blijft, niets meer dan een onbekende grootheid; het gewone dualisme daarentegen meent met twee bekende grootheden te werken, terwijl het materialisme in den waan verkeert de bekende grootheid uit de onbekende te kunnen verklaren. Voorts merkt de spreker op, dat ieder van het bestaan eener wereld buiten zijn bewustzijn volledig overtuigd is, dat het een merkwaardig psychologisch probleem is, hoe die overtuiging in ieder onzer geboren wordt, maar dat het eene hopelooze poging is het bestaan eener buitenwereld te willen bewijzen, dat het dus niet tegen het idealistisch monisme pleit, indien het verzuimt zoodanig bewijs te leveren, terwijl er aan de andere zijde in dat stelsel

geen enkele gedachte wordt aangetroffen, welke dwingt het bestaan eener buitenwereld te loochenen. Eindelijk meent de spreker, dat onze kennis der materie zich geheel beperkt tot die van werkingen, welke op ons worden uitgeoefend, tot die van veranderingen, welke er in ons bewustzijn worden tot stand gebracht, dat dus het materialisme, wanneer het de materie als voorloopster en architect des geestes noemt, uit toestanden des geestes den geest opbouwt; slechts dan zou het deze fout vermijden, wanneer het niet de verschijnende materie, maar haar ongekend en onkenbaar hypothetisch substraat als oorzaak des geestes beschouwde, maar daarmee zou het tot eene andere fout vervallen, welke even groot zou verdienen te heeten, daar het dan met het duistere het heldere, met den nacht den dag zou trachten te verklaren.

Daar niemand verder het woord verlangt, wordt de vergadering door den voorzitter gesloten, nadat de heer Leemans de volgende opgave heeft overgelegd van hetgeen bij de Commissie voor de overblijfselen der oude vaderlandsche kunst is ingezonden: Van den Minister van binnenlandsche zaken eene mededeeling over het herstel van geschilderde ramen in de groote kerk te Gouda, bestekken voor de slechting van vestingwerken te Breda en te Bergenopzoom, vier photogrammen van de Haagpoort te Breda, twee bouwkunstige teekeningen met toelichting van de gesloopte Bosch- en St. Pieterspoorten te Maastricht; van den burgemeester van Wijk bij Duurstede berichten over een plan tot gedeeltelijke verbouwing van het St. Ewoud en St. Elisabetgasthuis en tot slooping van de Veldpoort aldaar, benevens twee photogrammen van die poort.

GEWONE VERGADERING

DER AFDEELING

TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE
WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 18^{den} FEBRUARI 1871.

Tegenwoordig de heeren: W. MOLL, J. P. SIX, M. DE VRIES,
N. BEETS, G. MEES AZ., M. J. DE GOEJE, H. J. KOENEN, H. KERN,
G. DE VRIES AZ., P. J. VETH, S. A. NABER, H. VAN HERWERDEN,
R. VAN BONEVAL FAURE, C. LEEHANS, TH. BORRET, E. VERWIJS en
de secretaris J. C. G. BOOT.

Bij afwezigheid van den voorzitter, die van zijne verhin-
dering bericht gezonden heeft, neemt de onder-voorzitter de
leiding der vergadering op zich.

Na lezing en vaststelling van het proces-verbaal der vorige
bijeenkomst van de afdeeling, leest de secretaris twee missiven
van den correspondent de heer A. B. Cohen Stuart, beide
betrekkelijk op de vroeger uit Batavia gezondene Kawi-
oorkonden en het daarover in de vergadering van 10 Oct.
1870 hier uitgebrachte en naar Batavia gezonden verslag.
Zoowel in de eerste, zijnde een particulier schrijven van dien
heer aan de afdeeling, gedateerd Batavia 28 Nov. 1870, als
in de tweede van 22 Dec. ll. gericht aan de directie van
het Bataviaasch genootschap van kunsten en wetenschappen

en door deze, die zich met den inhoud volkomen vereenigde, in afschrift aan de afdeeling toegezonden, deelt de heer Cohen Stuart, met verwijzing op de notulen van het genootschap, mede wat door hem in de laatste vijf jaren voor de bewerking van die belangrijke gedenkstukken der Javaansche oudheid gedaan is en hoeverre hij gevorderd is met de uitgave, verklaring en opheldering van die stukken voor het Bataviaasch genootschap, als proeve waarvan twaalf platen met facsimiles van eenige oorkonden, voorts een aantal taal- en tijdrekenkundige opmerkingen, eindelijk eene beschrijving van het plan der bewerking worden medegedeeld. Op grond van een en ander wordt aan de afdeeling kennis gegeven, dat van haar aanbod om zich met de uitgave der oorkonden te belasten, geen gebruik zal gemaakt worden, maar de onderneming in de voortdurende belangstelling der afdeeling dringend wordt aanbevolen, met het voornemen om later waarschijnlijk een beroep op hare voorlichting in de verklaring der stukken te doen.

De voorzitter stelt voor deze missiven in handen te stellen van de commissie, die het vorige verslag heeft uitgebracht.

De heeren Kern en Veth, leden van die commissie, achten eene nader onderzoek onnoodig, en meenen dat de afdeeling vroeger door den Franschen brief van de directie van het Bataviaasch genootschap op een dwaalspoor gebracht, nu beter ingelicht, de zaak gerustelijk aan dat genootschap kan overlaten en zulks aan de directie moet te kennen geven, met de betuiging dat zij bereid is om, als hare hulp ingeroepen wordt, die te verleen.

De heer Beets verklaart tot zijn leedwezen uit de voorgelezen brieven ontwaard te hebben, dat wat hij vroeger voor onmogelijk achtte, toch geschied is, dat namelijk het Bataviaasch genootschap de afdeeling met den waren stand der zaak niet heeft bekend gemaakt en haar daardoor op een verkeerden weg heeft gebracht. Hij stelt voor om de zaak hierbij te laten en geen antwoord te zenden.

Dit voorstel wordt ondersteund door den heer Naber, maar bestreden door den voorzitter en door den heer Kern. De heer Leemans geeft eenige inlichtingen en meent dat de

commissie den Franschen brief van het Batavïaasch genootschap niet volkomen juist heeft opgevat.

Nadat de heeren Veth en Beets nogmaals het woord gevoerd hebben, wordt de motie Kern het eerst in stemming gebracht en met op één na algemeene stemmen aangenomen. Dientengevolge zal aan de directie van het Bataviaasch genootschap bericht worden gezonden, dat deze afdeeling der Koninklijke Akademie van Wetenschappen de inlichtingen van het genootschap heeft ontvangen en zich verheugt, dat de werkzaamheden met de uitgave der oorkonden verbonden verder gevorderd zijn, dan de commissie, na lezing der missive van 25 Mei 1870, waarover zij verslag heeft uitgebracht, meende te mogen stellen.

Op voorstel van den voorzitter zullen de twee missiven van den heer Cohen Stuart, daar zij niet geheel voorgelezen konden worden, ter nadere kennisneming aan de vorige commissie worden toegezonden.

Vervolgens spreekt de heer Six over de munten van eenige steden van het Syrische rijk en heldert het gesprokene op door een aantal reeksen van deze munten uit zijne verzameling ter beschouwing aan te bieden. Hij zal zich thans bepalen bij die deelen van het Syrische rijk, die vroeger de vierde Satrapie, Cilicië, en de vijfde, Phoenicië, Cyprus en Palaestina, uitmaakten.

Uit eene belangrijke vondst van tetradrachmen der Syrische koningen in 1848 bij Tarsus gedaan en beschreven in de Numism. Chronicle XV, 1853, p. 10 vg., waardoor geheel nieuwe stukken aan het licht zijn gekomen, die het bekende muntbeeld van Tarsus, het monument van Sardanapalus, vertoon, blijkt duidelijk dat de Syrische vorsten de typen der steden, waar zij geld lieten slaan, op hunne munten plaatsten, of liever dat die munten meer krachtens het muntrecht der steden, dan op grond hunner koninklijke bevoegdheid zijn vervaardigd.

Het Syrische rijk was geen aaneengesloten geheel, maar eene samenvoeging van volken, in wier midden de talrijke Grieksche koloniën van Alexander den Groote en van de

Seleuciden lagen. Deze waren allen tot op zekere hoogte vrije steden met eigen bestuur, en meest alle die Antiochiën, Seleuciën, Apameën, Laodiceën enz. hebben vroeger of later het muntrecht uitgeoefend.

Evenzoo was het al eene eeuw vroeger in Cilicië gesteld. Daar vindt men autonome munten van Celenderis, Nagidus, Mallus, Soli, Tarsus, en van het naburige Side, nevens munten van diezelfde steden met de koppen van Persische satrapen, ook munten van Pharnabazus en Dartames zonder stedenamen, maar geene of misschien enkele munten van den koning van Persië.

Ofschoon Alexander de Groote op zijn zilvergeld de Cilicische typen met geringe wijziging overnam en daarbij het gewicht veranderde door Attische tetradrachmen in plaats van Persische staters te slaan, bleef toch de uitgifte van het Tarsische geld op den ouden voet voortgaan, naast de tetradrachmen van Alexander. Ook Seleucus I bediende zich van dezelfde typen, maar onder zijne opvolgers nam de macht der Lagiden zoo toe, dat van Syrische munten in Cilicië niet veel blijkt. Eerst Antiochus III sloeg aldaar weder zware goudstukken (octodrachmen) en onder Antiochus IV beginnen een aantal steden in het rijk, ook in Cilicië, kopergeld in omloop te brengen met eigen naam, maar met den kop des konings, en van Antiochus VII tot Seleucus VI loopt de reeks der tetradrachmen, wier typen hunne afkomst uit Side, Mallus en Tarsus aantoonen. Onder de Romeinen volgt eigen kopergeld, totdat Tarsus nog eens onder Hadrianus zilvergeld met de oude beelden mocht doen slaan.

In eigenlijk Syriën behoort misschien de reeks munten (uit de vierde eeuw) te huis, die door Brandis, welke ze in zijn Münzwesen in Vorder-Asien, bl. 424—427, beschrijft, onder de negende satrapie gerangschikt worden. B. Graser houdt ze voor Phoenicische munten, op grond van het oorlogschip als muntbeeld. Is die meening juist, dan zou de koning op de keerzijde niet de Groote koning, maar de koning van een der steden b. v. van Sidon zijn. Verwante munten met den kop van Atergatis schijnen in Bambyce (Hierapolis) geslagen te zijn. Ook tetradrachmen van Alexander worden van vele steden in Syrie gevonden.

De steden van Phoeniciën hadden zich vrijwillig aan Cambyses aangesloten en genoten eene groote mate van vrijheid in vergelijking met anderen. Van Byblus, dat in 351 de plaats van Sidon in de Tripolis innam, bestaat nog de reeks van hare koningsmunten. Van Aradus loopen de munten door tot na Alexander, toen zij de Attische muntvoet aannam. Met 258, toen zij de volle autonomie herkreeg, vangt de lange reeks van hare eigene munten met Grieksche opschriften aan. Het naburige, minder machtige Marathus, sloeg slechts eenmaal zilvergeld, maar veel koperen munt. Aan Tyrus wordt door Brandis eene andere reeks oude munten toegeschreven. Munten van Sidon van de vierde eeuw zijn nog niet gevonden, maar veel geld met de typen van Alexander. Evenzoo van Ace (Ptolemais) en van Dora.

Van Cyprus vindt men in de vierde eeuw niet veel anders dan munten van de inlandsche vorsten, b. v. van de koningen van Salamis en van Citium, bij Brandis bl. 505—511. Na den tijd van Ptolemaeus I, die Cyprus aan Egypte onderwierp, ontbreken de stedemunten.

Onder Ptolemaeus II kwam zuidelijk Phoenicië onder de heerschappij der Lagiden, en daarvan getuigt eene lange reeks munten met zijne typen en de namen van Tyrus, Sidon, Ptolemaïs, Gaza en Joppe. Onder de latere Seleuciden vangt het kopergeld weer aan en onder Alexander I eene nieuwe reeks van staters, die met Antiochus VIII eindigt. De steden hadden inmiddels van de gedurige twisten en oorlogen der vorsten gebruik gemaakt, om hare volledige vrijheid te verkrijgen en sedert dien tijd tot onder de Romeinen eigen munt geslagen.

Opmerkelijk is het dat terzelfder tijd, waarop te Tyrus munten geslagen zijn met Phoenicische typen, van inlandsch gewicht en met den kop van Demetrius II zonder baard, er ook eene enkele met Syrische typen en van attisch gewicht voorkomt, die ons dien vorst vertoont met den langen baard, dien hij sedert zijne gevangenschap bij de Parthen droeg. Dit geeft reden tot het vermoeden, dat men te Tyrus en waarschijnlijk ook in andere steden, het gezag der Syrische vorsten slechts voor zoover erkende als noodig was, om aan het geld omloop in het Syrische rijk te verzekeren, en als voor den handel dienstig was.

In Antiochië, de hoofdstad van Syrië, is veel koningsgeld geslagen, maar ook daar wijzen de muntbeelden aan, dat het eigenlijk stadsmunten zijn. Ook nadat Syrië eene Romeinsche provincie geworden was, ging de stad voort met het slaan van kopergeld, om onder Augustus en latere keizers weer tetradrachmen uit te geven. Laodiceë en Seleucië sloegen dadelijk zilvergeld, nadat zij door de Romeinen vrij verklaard waren, en gingen daarmede voort onder de eerste keizers.

De spreker eindigt met de opmerking dat een nader onderzoek der talrijke Syrische munten denkelijk zal leeren, dat de menigvuldige daarop voorkomende voorstellingen hun ontstaan te danken hebben aan de zucht der steden, om ook dan, wanneer zij aan een vorst onderworpen waren, van hare rechten op de munt te doen blijken.

De heer Borret betuigt den spreker met veel belangstelling gevolgd te hebben, en neemt uit het gehoorde aanleiding om een viertal vragen te doen, waarop hij gaarne eenig antwoord zou ontvangen.

1°. Gold ook in het Syrische rijk de door Waddington vastgestelde wet, dat het opschrift der munt overeenstemt met de taal op de muntplaats gesproken?

2°. Zijn er door Syrische koningen munten voor de Joden geslagen?

3°. Zijn er andere voorbeelden van Syrische munten bekend, die jaren naar de aera van Actium vermelden, dan die vermeld door Eckhel?

4°. Zijn er munten uit de tijdperken van verval b. v. van 150 v. C.?

De heer Six antwoordt:

Ad 1. Ja. De Persische koningen hebben, behalve de bekende Dariken en Siglen, die zij denkelijk als opvolgers der koningen van Lydië sloegen, zelden of nooit het muntrecht uitgeoefend. Zij schijnen aan hunne Satrapen te hebben overgelaten, om in de behoefte te voorzien naar de gewoonte van ieder land, en deze maakten daartoe gebruik van het muntrecht der steden, die inmiddels ook eigen geld in omloop brachten. Tevens gingen die tempels, welke van oudsher eigen geld gehad hadden, voort met de uitgifte daarvan, zooals uit het opschrift der Tarsische munten blijkt. Dezelfde toestand duurde voort

in het Syrische rijk; want ofschoon het gebruik der Grieksche taal schier algemeen werd, vindt men in Phoenicië nog lang de opschriften van het kopergeld in de landstaal gesteld.

Ad 2, dat hem geen andere bekend zijn, dan die beschreven zijn in de bekende werken van de Saulcy en van Madden. Van de sikkels, die gewoonlijk aan Simon Maccabeüs worden toegeschreven, heeft hij met opzet gezwegen, omdat hij meent dat die stukken van den eersten opstand der Joden onder Nero dagteekenen. Zilveren munten behooren doorgaans in zeeplaatsen tehuis. De munten der Joodsche vorsten zijn bijna alle koperen munten.

Ad 3, dat hij exemplaren ter bezichtiging heeft gegeven, zoowel van kopergeld onder Varus en onder Silanus geslagen, als van de tetradrachmen van Augustus, waarop de aera door *ΕΤΟΣ ΝΙΚΗΣ* is aangeduid, en niet gelooft, dat er van die aera veel langer gebruik is gemaakt, dan de regeering van Augustus geduurd heeft.

Ad 4, ja en wel sommige der fraaisten en belangrijkste, zooals voorbeelden uit zijne verzameling bewijzen.

Op de vraag van den voorzitter betuigt de spreker, dat het hem wenschelijker voorkomt, dat de hoofdinhoud van het gesprokene in het proces-verbaal der zitting plaats vinde, dan dat het door hem voor de Verslagen aangeboden worde.

De heer Veth biedt de 10de aflevering van Wallace's Insulinde voor de boekerij aan en zegt dank voor het gebruik der photographische afbeelding van de Kaba te Mekka, en de heer Leemans legt de opgave over van hetgeen bij de Commissie voor de overblijfselen der oude vaderlandsche kunst is ingekomen, te weten, van den heer A. J. Bauer, opzichter van de waterstaat te Winschoten, vijf bouwkunstige teekeningen van de nu gesloopte Oude kerk te Eexta met toelichtingen, en bericht omtrent oude zilveren munten en penningen in zijn bezit.

Daar bij het ver gevorderde uur niemand verder het woord verlangt, wordt de vergadering gesloten.

GEWONE VERGADERING

DER AFDEELING

TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE
WETENSCHAPPEN.

GEHOUDEN DEN 13^{den} MAART 1871.

Tegenwoordig de heeren: C. W. OPZOOMER, voorzitter, H. KERN, H. J. KOENEN, W. G. BRILL, M. J. DE GOEJE, G. DE VRIES, AZ., M. DE VRIES, J. A. C. VAN HEUSDE, R. FRUIN, J. E. GOUDSMIT, P. J. VETH, J. F. BUYS, S. A. NABER, C. LEEHANS, TH. BORRET, J. K. J. DE JONGE, D. HARTING, B. S. L. DE GEER, J. A. FRUIN, L. PH. C. VAN DEN BERGH, J. P. SIX, R. VAN BONEVAL FAURE en de secretaris J. C. G. BOOT.

Het proces-verbaal der vorige vergadering wordt gelezen en vastgesteld.

De secretaris leest een brief van den heer J. Farncombe Sanders te Breda, ten geleide van eene photographische afbeelding van Radbouds paleis te Medemblik, zooals het zich in 1831 vertoonde. Het geschenk wordt met dankzegging aangenomen en in handen gesteld der Commissie voor de oude vaderlandsche kunst.

De heer Borret leest het oordeel door de Commissie over de twee Latijnsche gedichten geveld, die ter mededinging naar den prijs van Hoeufft zijn ingekomen. Het lierdicht *Carmen seculare memoriae Mariae Theresiae cet*, onder de

zinspreuk: *Quaerit patria Caesarem*, kan volstrekt niet in aanmerking komen, daar inhoud en vorm gebrekkig zijn. Aan het andere gedicht: *Sibylla* met de woorden van Vergilius: *his ego nec metas rerum nec tempora pono* wordt groote waarde toegekend. De Commissie prijst de zuivere taal en de vloeiende versen, maar acht het stuk de bekrooning niet waard, omdat het tweede gedeelte, bestemd om Rome's grootheid onder en door het christendom te verheerlijken, verre beneden het eerste staat. Er zal dus dit jaar geene bekrooning plaats hebben. De bij de ingezonden gedichten gevoegde naambriefjes worden ongeopend verbrand.

De heer Kern ontwikkelt zijne denkbeelden over Indische theorieën omtrent de standenverdeeling. Na gewaarschuwd te hebben tegen verkeerde gevolgtrekkingen uit wel bewezen feiten, en tegen het misbruik der onbepaalde benamingen van ouderen en jongeren tijd, verklaart de spreker dat over de oudste geschiedenis van Indiën het best is geschreven door John Muir, maar dat hij zich met diens resultaten over de Indische standenverdeeling niet kan vereenigen.

De vier standen worden in een lied der Rgvida's genoemd, maar daaruit laat zich geen bewijs afleiden voor den oorsprong dier verdeeling, aangezien op die plaats sprake is van eene overoude erfelijke instelling. Men moet dus bij stamverwante volken buiten Indiën rondzien, of iets soortgelijks ook daar gevonden werd, en dan vindt men in de Zend-Avesta dezelfde klassen, en Spiegel's beweesing, dat bij de Bactriërs in den oudsten tijd slechts van drie, niet van vier standen sprake is, steunt op een verkeerd begrip. De spreker beschouwt de viervoudige verdeeling als ouder dan de Veda's. Over het verband tusschen de leer en de uitvoering wil hij niet spreken, maar merkt alleen op dat bij de oplossing van die vraag de getuigenissen van Grieksche schrijvers, b.v. van Diodorus Siculus, verdienen gehoord te worden.

Deze bijdrage, die door den spreker voor de *Verslagen* wordt afgestaan, geeft aan de heeren Veth, Brill en Opzoomer aanleiding tot eenige vragen en bedenkingen, die door den spreker beantwoord worden.

Op de vraag van den heer Veth, welke de verhouding is tusschen de Hindu's en de Çûdra's in Hindostan en of die dezelfde is als op Java en Bali, waar de Hindu's eene hoogere kaste uitmaken en de Çûdra's tot het gemeen behooren, antwoordt de spreker, dat in 't eigenlijke Hindostan meer menschen tot de tusschenkasten, dan tot een der vier officieële standen behooren, dat een goed deel van Zuid-Indië echter door Çûdra's bewoond wordt. Dat de Ariërs andere volken aan hun stelsel onderwerpende, juist tot de tusschenkasten het grootste deel der oudere, overwonnene inwoners schijnen gebracht te hebben. Zoo namelijk in Noord-Indië.

De heer Brill geeft zijne verwondering te kennen, dat door den spreker geen gewag is gemaakt van den invloed van het Buddhisme; waarop de heer Kern aanmerkt, dat dit onnoodig was, omdat de meening dat het Buddhisme vijandig is tegen het kastenwezen eene onjuiste is. Gesteld al, dat het in theorie zoo was, dan toch niet in de uitvoering. Buddha wilde dat ieder monnik kon worden, niet alleen personen uit de hoogere standen.

Op eene vraag van den heer Six naar de oudheid der Veda's, zegt de spreker dat zij tot de 13de of 14de eeuw voor onze tijdrekening gebracht worden, hoewel er liederen van veel hooger en ouderdom in gevonden worden.

De heer Opzoomer doet de volgende vragen: 1°. Is het bewijs aan het stilzwijgen ontleend niet door den spreker te algemeen veroordeeld? Zekerlijk verdient het afkeuring, wanneer het eene zaak geldt, waarover natuurlijk kan gezwezen worden, zooals in het gestelde voorbeeld van het niet noemen eener rivier in de Veda's. Maar geldt het ook bij eene zoo gewichtige maatschappelijke instelling als de standenverdeeling? Wanneer er in eene reeks van vijftien duizend versen nergens van haar gesproken wordt, maakt dat zwijgen het dan niet waarschijnlijk, dat zij nog niet bestond? Zekerlijk als zij in de Purusha-sûkta vermeld wordt, dan komt zij daar voor als eene aloude zaak. Maar is zij er wel zoo duidelijk in vermeld?

2°. De spreker heeft voor de oudheid der Indische standenverdeeling zich beroepen op het voorkomen van dezelfde verdeeling in de Zend-Avesta, en beweerd dat ze dus ouder

is dan de groote volksscheiding. Maar is in de aangehaalde plaats uit de Yagna die verdeeling wel in dien zin te nemen, dat zij met de Indische gelijk staat? Kan men niet zeggen, dat daar slechts het algemeene beroepsverschil is aangeduid, dat zich eerst na de scheiding in Indien alleen tot de bekende kastenverdeeling heeft ontwikkeld?

3o. Is er in de aangehaalde plaatsen uit de Mahâbhârata niet eene tegenstrijdigheid in de uitspraak over de vrucht van een gemengd huwelijk? Nu eens schijnt de vrijzinnigheid tot het huwelijk van een Brahmaan zelfs met een Çûdra te worden uitgebreid, dan weer schijnt zij beperkt tot zijn huwelijk met eene vrouw uit een der drie hoogere standen

De heer Kern antwoordt op de eerste vraag: Het argumentum a silentio kan dikwijls met vrucht gebruikt worden. maar niet als men iets niet aantreft, wat niet te verwachten is. In de Veda's wordt meer dan eens gewag gemaakt van de standen, doch slechts eens wordt hun ontstaan symbolisch verklaard. Daar de Veda voor verreweg het grootste gedeelte uit offerliederen en lofzangen bestaat, kan men niet verwachten in het kleine overige gedeelte meer dan eens den oorsprong eener maatschappelijke instelling behandeld te vinden. De verzamelaars der Veda's hebben het Purusha-lied gewichtig genoeg geoordeeld om het in alle Veda's (want de Sâma-Veda komt hier niet in aanmerking) optenemen; waartoe zouden zij meer liederen, dezelfde theorie behelzende, opgenomen hebben?

Op de tweede: Het beroepsverschil aangeduid in de Zend-Avesta gaat gepaard met erfelijkheid der standen ook in Bactrië. Ook het Bactrische woord voor kaste is een synoniem van het Indische en duidt niet eenvoudig kundigheid of beroep aan.

Op de laatste vraag: In de plaats uit Mahâbhârata schijnt oppervlakkig eene tegenstrijdigheid te zijn, doch de later toegevoegde woorden »uit onverstand enz'', toonen, dat hij althans, van wien die woorden afkomstig zijn, den zoon eener Çûdra-vrouw voor een Brahmaan hield, hoezeer hij zulk een huwelijk niet wenschelijk achtte. Het stuk is aangehaald als de uiting van eene meening. In hoeverre die meening werd gedeeld, is onbekend.

Daar de tijd voor de gewone vergadering bijna verstreken is, ziet de heer Leemans voor ditmaal van zijn voornemen af om iets medetedeelen over de onlangs op Walcheren gevonden geloftesteen aan Nehalennia gewijd.

De heer J. A. Fruin biedt zijne vroeger aan de afdeeling medegedeelde verhandeling over de Anfang en de slichte Klage um varende Habe van aantekeningen en met eene bijlage voorzien aan voor de Werken. Zij wordt in handen gesteld eener commissie, bestaande uit de heeren van den Bergh, de Wal en Lintelo de Geer.

De heer Veth biedt aan eene plaat, gemaakt naar de uit Batavia ontvangen teekening, voorstellende de Kaba te Mekka, en de heer van Boneval Faure de eerste aflevering van het eerste deel van zijn Nederlandsch burgerlijk procesrecht.

De heer Leemans wederspreekt het in sommige dagbladen opgenomen gerucht over het vernielen van oude grafsteenen en urnen bij Odoorn in Drente. Door de eigenaars van den grond zijn alleen eenige bijzonder groote veldsteenen ontgraven en verbrijzeld.

Dezelfde levert de volgende opgave van de ingezonden zaken bij de Commissie voor de oude vaderlandsche kunst: van den heer W. Molkenboer te Leeuwarden, eene teekening van den kalksteenen beer, gevonden in den bodem van den Swaardenterp bij Stiens; van den heer A. J. H. Bauer, te Winschoten, eene beschrijving van eenige gedenkpenningen zijner verzameling; van het Ministerie van binnenlandsche zaken, bestek N°. 8 voor Venloo's ontmanteling.

De vergadering wordt tegen twee uren gesloten om door een buitengewone gevolgd te worden.

INDISCHE THEORIËN

OVER DE

STANDENVERDEELING.

DOOR

H. KERN.

Reeds lang vóórdat Europeesche geleerden de Oud-indische taal- en letterkunde begonnen te beoefenen, was men bekend, in hoofdtrekken ten minste, met de Indische standenverdeeling, 't zoogenoemde kastenstelsel. Dat deze inrichting oud was, wist men tevens, want Grieksche schrijvers hadden min of meer uitvoerige berichten er over achtergelaten. Ten tijde van Alexander den Grooten vertoonde het maatschappelijk gebouw der Indiërs geenszins de sporen van eerst nieuw te zijn opgetrokken, en wat de Europeesche Indologen in veel later dagen omtrent de standenverdeeling in inheemsche bronnen aantreffen, kon slechts hen versterken in de overtuiging, dat het stelsel eeuwen lang bestaan had eer de Macedoniër tot den Indus was doorgedrongen. In 't begin dezer eeuw toonden de meeste bewonderaars der nieuw ontslotene Indische wonderwereld eene onmiskkenbare neiging om de onheid der Indische beschaving, of liever der schriftelijke denkstukken daarvan, te overdrijven. Intusschen, welk een gretig onthaal die overdrevene voorstellingen bij 't geletterd publiek ook vonden, de grondigste beoefenaars van 't Sanskrit lieten zich niet meêslepen. De groote Colebrooke trachtte reeds in 1805, toen zijne verhandeling over de Veda's verscheen, het Vedisch tijdperk bij benadering te bepalen, en

wel uit astronomische gegevens. Sinds genoemd tijdstip is men omtrent dit punt geen stap verder gekomen. Wel is de inhoud der Veda's veel nauwkeuriger onderzocht, veel meer uitgeplozen, mag men zeggen, dan in 1805, en de vruchten die de ijverig voortgezette studie dier oude werken heeft opgeleverd, zijn, zoowel voor de Indologie, als voor de vergelijkende taalstudie, overvloedig geweest, zelfs boven verwachting. Zoo de klassieke taal van Indië, het Sanskrit, voldoende was om de nauwe verwantschap tusschen de Indiërs en de overige Indogermanen aan te toonen, de verouderde taal der Veda's leverde nog veel meer bewijzen van overeenkomst tusschen den Indiër dier oudste tijden en zijne stamverwanten in Azië en Europa. Menig woord, menige taalvorm van alledaagsch gebruik bij Iraniërs, Grieken, enz., welke in 't klassisch Sanskrit uitgestorven zijn, vond men terug in 't oude Vedische spraakgebruik. Ook onder de godsdienstige voorstellingen zijn er niet weinige, wier oorspronkelijke eenheid met die bij andere Arische volken eenmaal in zwang, veel duidelijker te herkennen is in den Vedischen, dan in den lateren Indischen, vorm. Kortom, hoe verder men teruggaat, hoe minder de afstand wordt tusschen de Ariërs in Indië en elders. Zeer natuurlijk. Er is in Indië sinds het Vedisch tijdperk veel veranderd; niemand die met de geestelijke nalatenschap der Indiërs bekend is, zal het ontkennen, en niemand zal het wraken dat de mannen van 't vak den gang der Indische ontwikkeling van 't Vedisch tijdvak af zochten na te gaan en in bijzonderheden aan te wijzen. Doch de vraag is of het gezonde leidende beginsel niet van lieverlede verstikt is geraakt onder de vracht van hypothesen of ficties, die te baat worden genomen telkens als men merkt dat de opgespaarde kennis te kort schiet. Tot op zekere hoogte is zelfs dit hulpmiddel niet te verwerpen, als men bereid is terstond de hypothese te laten varen, zoodra nieuwe feiten aan 't licht gebracht worden. Maar al te dikwijls echter worden de eenmaal gemaakte, den uitvinders lief gewordene ficties, bewaard en de nieuw ontdekte feiten verwrongen ten believe der onhoudbare hypothese. De wrange vruchten zijn niet uitgebleven. De blinde ingenomenheid met oude lievelingsstelsels en de onvatbaarheid om daarvan

te scheiden wekt de verbittering op van andersdenkenden, die op hunne beurt te ver gaan.

Bij elk onderzoek zal het wel eens voorkomen dat zelfs de omzichtigste uit volkomen bewezen feiten zeer gewaagde gevolgtrekkingen afleidt, doch tusschen gewaagde en ongeoorloofde gevolgtrekkingen is toch een onderscheid. Bij de bepaling van de uitgestrektheid lands, welke in 't Vedisch tijdvak door de Arische Indiërs in bezit was genomen, heeft men soms goed gebruik, soms misbruik, gemaakt van 't *argumentum a silentio*. Bijv. als eene of andere rivier, of andere geographische naam in den Rgveda, d.i. een verzameling van ongeveer elfduizend verzen, grootendeels uit offerzangen en lofliederen aan goddelijke wezens bestaande, niet voorkomt, dan moet zulks als bewijs gelden dat de Indiërs toenmaals dien stroom, enz. nog niet kenden. Zoo hier en daar in den Rgveda toch een geographische naam opduikt, waaruit blijken zou dat de Indiërs een grooter deel van Indië in bezit hadden dan den Panjâb, dan werd het lied, waarin zulks voorkomt, voor jonger verklaard *). Zelfs indien het gestelde juist ware, zou weinig gewonnen zijn, want het jongere deel van een tijdvak blijft altoos een deel van 't geheel, en zoolang niemand in staat is te zeggen of het tijdperk twee of vier of meer eeuwen geduurd heeft, is het beroep op den betrekkelijken ouderdom eens Veda-lieds, m. i. een vertoon van kritiek, maar niet de zaak zelve. Soms is het moeilijk te gissen, wat er met ouder en jonger gemeend is. Bijv. de Atharvaveda heet jonger dan de Rgveda; dat is een soort van geloofsartikel geworden, hetwelk een of ander oningewijde geloovig aanneemt op gezag der kritiek, terwijl een ander weër den laatste met vertrouwen naschrijft. Nu zijn de liederen in den Atharvaveda voor ongeveer de helft dezelfde als in den Rgveda, behoudens hier en daar eene *varietas lectionis*, zoodat de Atharvaveda niet jonger kan

---

*) Dat de Indiërs in 't Vedisch tijdvak den Oceaan kenden, blijkt uit verscheidene uitingen; vooral uit Rgv. 5, 85, 6. waar het als bewijs van Varuna's wijsheid wordt verheerlijkt „dat de heldere rivieren den éénen Oceaan, waarin ze zich uitstorten niet met hun water vullen.” Vgl. Roth, op Nirukta, bl. 71.

wezen dan de Rg. Alleen zou men mogen beweren, dat het overschietende deel in den Atharvaveda van latere dagteekening is, mits men voor de stelling gronden aanvoere uit taal, versbouw, stijl, enz. Voor zooverre mij bekend is, heeft nog nooit iemand zelfs gepoogd om zulke gronden te zoeken. Met een enkel voorbeeld wil ik aantoonen, dat er zelfs in 't bedoelde overschietende deel zeer wel iets kan voorkomen, wat zonder den minsten twijfel den Indiërs in den oudsten Vedischen tijd, ja reeds vroeger bekend was, zonder dat de Rgveda er gewag van maakt. In A. V. 5, 22, 5. 7. 14., worden de Bahlika's (of Balhika's) vermeld. Daar Balkh aan de alleroudste woonplaatsen der Ariërs in Indië paalde, kunnen onmogelijk de Bahlîka's den oudsten Indiërs onbekend geweest zijn. Toch vindt men van die naburen, waarmee ze telkens in aanraking kwamen, in den Rgveda geen spoor, wel in den Atharvaveda.

Een ander misbruik is er gemaakt van 't algemeen beaamde wetenschappelijk resultaat, dat de Veda's de oudste gedenkstukken zijn der Indogermaansche volkenfamilie. Dit is waar in dien zin, dat onder de letterkundige voortbrengselen aller Arische volken de Veda's de oudste zijn. Maar het zijn niet de voortbrengselen van den onverdeelden stam, wèl die van één enkel volk in dien stam, namelijk het Indische. Niet alleen zijn de Veda's in Indië gedicht, niet alleen zijn ze de gewijde oorkonden der Indiërs en uitsluitend der Indiërs, die daarin den grondslag van *hun* eigenaardig Indisch volksbestaan erkennen, maar die Veda's staan ook in zoo'n onafscheidelijk verband met de geheele latere ontwikkeling van Indië, dat ze zonder kennis van het laatste slechts uiterst gebrekkig of in 't geheel niet kunnen begrepen worden. Soms spreekt men over de verhouding van 't Sanskrit en 't oude Vedische taaleigen, over later zoogenaamd Brahmanisme en vroegere Vedische leer, en wat daarmee samenhangt, op eene wijze alsof grondige kennis van het latere eerder een hinderpaal, dan een hulpmiddel is om tot de kennis van 't oudere door te dringen. Zulk eene richting acht ik verderfelijik. Gesteld al eens dat er tusschen den Veda en de latere letterkunde eene kloof bestond, dan moet het streven niet wezen die kloof te vergrooten, maar juist om die aan te

vullen. In werkelijkheid heeft er zulk eene kloof niet bestaan; er is enkel eene leemte in onze kennis. Het eenvoudige, ware beginsel, m. i., wordt gehuldigd in de werken van Dr. John Muir, die in zijne »Original Sanskrit Texts on the origin and history of the people of India, their religion and institutions» de ontwikkeling van Indië vervolgt aan de hand van getuigen, welke hij uit de geheele inheemsche letterkunde, in geregelde tijdsorde gerangschikt, oproept. Voornamelijk over 't onderwerp, dat ons thans zal bezighouden, heeft de heer Muir uitvoeriger dan eenig ander een uitmuntend werk geschreven. Zoo ik in stede van eenvoudig daarnaar te verwijzen, het onderwerp hier te berde breng, dan is het niet omdat ik iets van aanbelang bij de door hem aangevoerde stukken te voegen heb, maar omdat ik ten opzichte der Indische standenverdeeling tot gansch andere gevolgtrekkingen en einduitkomsten meen te moeten komen.

Het standpunt, waarop ik me bij 't volgende onderzoek wensch te plaatsen, is dat van een onverschillig, of onpartijdig, toeschouwer. In de verdiensten en gebreken van het kastenstelsel wil ik niet treden, noch zal ik in eene zaak van chronologie mij laten verleiden, hoop ik, eene instelling voor jonger of ouder te verklaren, naarmate ze mijne neigingen of vooroordeelen streelt of daarmee in strijd is. Het Indische kastenwezen maakt op den hedendaagschen Europeaan ontegenzeggelijk eenen ongunstigen indruk, vooral in de verte. Het laat zich dus gereedelijk verklaren hoe Europeesche geleerden, bij de ontdekking van zooveel meer eenvoud en natuurlijkheid in den Indiër van 't Vedisch tijdvak vergeleken met latere dagen, geneigd werden het geheele kastenstelsel te houden voor een gewrocht van fijn gesponnen macchiavellistische politiek en snooden priesterdwang, waarin de krachtige Ariër van den Vedatijd zich nog niet zou hebben kunnen schikken. Wel is waar worden de vier standen, Brahmanen, Rājanya's (Kshatriya's), Vaiçya's en Çûdra's als zoodanig in een lied des R̥gveda's genoemd, en wel op eene wijze, die vrij wel overeenkomt met de thans nog in zwang zijnde formule, volgens welke de Brahmanen uit den mond des Scheppers voortgekomen zijn, de Kshatriya's uit de armen, de Vaiçya's uit den buik en de Çûdra's uit

de voeten. De verdeeling bestond derhalve al, toen het lied gedicht werd, maar dit was dan ook een der nieuwste uit den ganschen bundel, zoodat in 't begin van 't Vedisch tijdvak de kasten juist daardoor bewezen werden als niet bestaande. Zoo beweerden sommigen. Anderen echter gaven als hun gevoelen te kennen dat het stuk wel degelijk tot de oudste in de verzameling behoorde. Bewijzen zijn noch voor 't een, noch voor 't andere gegeven. Liever dan me in den strijd te mengen, zal ik trachten te betoogen dat de betrekkelijke ouderdom van 't gedicht eene onverschillige zaak is, niet op zich zelve, maar voor de bepaling van de oudheid der standenverdeeling.

Ten einde onze stelling te bewijzen, is het noodig vooraf een denkbeeld te geven van den aard van bedoeld lied, RV. X, 90. De titel, waaronder het bekend is, Purusha-sûkta, beteekent: het lied aan den Purusha, den geest, anders ook opperste geest, Purushottama (Vishnu) genaamd. Purusha, welk woord eigenlijk »persoon," voorts »ziel, geest" aanduidt, is de verpersoonlijking van 't aldoordringende, schepende, bezielende licht. Die lichtgeest, dat verpersoonlijkte licht, is den mensch voor een vierde deel zijns wezens openbaar en wordt dan als zon, die bron van licht en leven voor de zichtbare wereld, aangeroepen *). Uit den Purusha komt alles voort, menschen en dieren, de (materieele) zon en maan, We zullen van 't gedicht hier eenige verzen vertalen, voor zoo verre de doorlopende beeldspraak er in vertaalbaar mag heeten; de woorden toch van 't oorspronkelijke sluiten bijna alle meer dan ééne beteekenis in zich en zijn zóó gekozen, dat ze bij den hoorder eene associatie van denkbeelden opwekken, welke in eene andere taal onvermijdelijk verloren gaat. De aanhef is aldus:

---

*) Hetzelfde denkbeeld dat het hoogste licht onzienlijk is, dat het verborgene hooger is dan het zichtbare, wordt populair uitgedrukt door den naam Kṛshṇa (de donkere), die aan Purushottama in zijn hoogsten vorm toekomt; daarentegen heet diens openbaring, tijdelijke vorm, Arjuna (de Witte). Met Arjuna en Kṛshṇa = Nara en Nārāyaṇa begint het Mahābhārata; ze zijn het middelpunt er van, en het einde. Daarom heet het Mahābh. ook Kārshṇa-Veda. In engeren zin is Kṛshṇa de ondergaande zon, die in 't Westen troont.

»Duizendhoofdig is de Purusha, duizendoogig, duizendvoetig; nadat hij de aarde van alle kanten omgeven had, stak hij tien duim er boven uit. Purusha is dit heelal, hetgeen geworden is en hetgeen worden zal; hij is meester van 't onsterfelijke en van wat door voedsel grooter wordt. Zóódanig is zijne grootheid; ja machtiger nog is de Purusha: een vierde van hem zijn alle schepselen, drie-vierde van hem is onsterfelijk in den hemel *)."

Iets verder wordt dan beschreven hoe de goden offerden †), terwijl ze Purusha tot offerhande hadden; »de lente was de offerboter, de zomer het brandhout, de herfst de offergave. — Uit dat alomvattend offer ontstonden de R̥cas (geregiteerde liederen), en de Sâman's (gezongene liederen), de versmaten en 't Yajus (offerspreuk in ongebonden rede). Uit dat offer werden de paarden geboren en alle andere dieren met twee rijen tanden, runderen namelijk en geiten en schapen.'

Onmiddellijk hierop volgt nu 't stuk, waarin 't ontstaan der maatschappelijke standen, kennelijk symbolisch, wordt beschreven:

»Toen ze den Purusha verdeelden, in hoeveel stukken verdeelden ze hem? wat was zijn mond? wat zijne armen? wat zijne schenkels? wat noemt men zijne voeten? De Brahmaan was zijn mond; de Râjanya werd uit zijne armen gemaakt; zijne schenkels, dat is de Vaiçya; uit zijne voeten ontstond de Çûdra. De maan werd uit zijn hart geboren, de zon uit zijne oogen; uit zijn mond ontstond zoowel Indra als Agni; uit zijn adem ontstond de wind. Uit zijn navel werd het luchtruim, uit zijn hoofd de hemel; uit zijne voeten de aarde, uit zijn oor de ruimte (de geleider des geluids). Zóó verdeelden ze de werelden."

---

*) De uitdrukkingen »een vierde" en »drie-vierde" doelen tevens op de vier wereldeeuwen; de drie eeuwen, de gouden (*Kṛta*), enz. zijn niet tegenwoordig, alleen de Kali-yuga, de ijzeren eeuw, is tegenwoordig, niet bovendien; het is het *secu/um*, de wereld (in oud-germaanschen zin), het ondermaansche, de Sansâra = Anityatâ.

†) Met deze figuur wordt bedoeld dat de hemelsche lichten, bezield gedacht, als het ware vuur ontsteken ('t begin eens offers), licht doen schijnen, en tevens dat ze hun plicht volbrengende, vroom volgens recht en orde (*ṛta*) de getijden (*ṛtu*) aangeven en regelen. Als middel dient de Purusha, wel te verstaan een deel van hem; zijn wezen is licht,

Tot dusverre het Purusha-sûkta. We mogen gerust vragen: leveren de bewoordingen òf op zich zelf òf in verband met het geheel den minsten grond op om zelfs te gissen dat de dichter bedoeld heeft eene nieuwe instelling te registreeren of aan te preêken? Waarlijk, als er iets duidelijk is in 't geheele gedicht, dan is het dit, dat voor den dichter die standenverdeeling zoo oud was als zon en maan, als Indra en Agni, als het paard en de koe, kortom zoo oud als de schepping. Vóórdát zulk eene symbolische theorie ontstaat, moet alle heugenis aan het historisch ontstaan der standen verloren zijn. Wat doet het er nu toe, of het Purushalied het allerlaatste dan wel het allereerste in den R̥gveda is?

Hoeveel tijd er tusschen de instelling der standen en het lied verlopen is, weten we niet. Evenmin blijkt uit het aangehaalde, of alle wettelijke bepalingen betreffende de standen reeds toenmaals van toepassing waren of zelfs in theorie bestonden; ook worden wij in 't onzekere gelaten of behalve de 4 hoofdafdeelingen ook al tusschenklassen erkend werden. Alleen tot de erfelijkheid moet men noodzakelijk besluiten, dewijl de eenmaal gemaakte verdeeling des Purusha's als iets blijvends wordt voorgesteld.

Wanneer we de waarde der Veda-liederen als bronnen voor onze kennis van Oudindië naar behooren willen schatten, mogen we nooit uit het oog verliezen dat zij, van hoeveel invloed ook op de latere ontwikkeling der Indiërs, toch op hun beurt slechts als getuigen kunnen dienen van bestaande, vaak eeuwen lang bestaan hebbende, toestanden, instellingen, vormen van geloof en godsdienst. De groote menigte van offerzangen heeft de offers niet voortgebracht, maar zijn omgekeerd een gevolg van, wie weet hoe lang vroeger, ingestelde offers. De huwelijkszang in den R̥gveda heeft noch het huwelijk, noch de bijbehorende plechtigheden bij de Indiërs in 't leven geroepen, maar omgekeerd heeft het bestaan van de instelling en plechtigheden des huwelijks tot dien zang aanleiding gegeven. Wat meer zegt: die zang zou in zijnen samenhang volkomen onverstaaubar wezen, indien we niet uit Hindusche handboeken van veel later tijd en uit de hedendaagsche trouwplechtigheden der Hindu's wisten, op welke ceremoniën en handelingen de afdeelingen van 't lied eigenlijk

betrekking hebben. En dat die ceremoniën op zijn minst duizend jaar vóór het alleroudste stuk des R̥gveda's in zwang waren, blijkt uit het feit dat ze grootendeels ook bij andere Indogermanen, inzonderheid de Romeinen, bestonden. — Uit al de Vedische *mantra's* te zamen genomen, leert men misschien nog niet eens een tiental mythen kennen, ofschoon de mythen waarop ze toespelingen bevatten en welke bij de hoorders bekend verondersteld werden, ontelbaar zijn. In één woord, de Vedische liederen zijn geen algemeene Encyclopaedie of Conversations-Lexicon, opzettelijk vervaardigd voor ons, ten einde ons in de gelegenheid te stellen alles daarin op te zoeken waarover wij wel eens iets willen weten. Er zijn er, die in goeden ernst gelooven uit 15000 verzen (meer blijft na aftrek van herhalingen zeker niet over) den ganschen taalschat, den geheelen voorraad van godsdienstige, zedelijke, maatschappelijke, letterkundige denkbeelden, daarenboven nog alle gebruiken, zeden en instellingen te kennen. M. i. is dit eene zelfbegoocheling, die juist uit onze hoogst onvolledige kennis der oudste tijden voortspruit. Hoe minder feiten men kent, hoe meer men wil, — en tot op zekere hoogte, mag fantaseeren of naar analogie van elders aanvullen. Het komt er maar op aan, ons zelven nooit diets te maken dat eene door ons uit noodhulp aangenomene veronderstelling een bewezen feit is, hoewel nieuwe ontdekkingen en waarnemingen eenmaal de geoorloofde veronderstelling tot gewisheid kunnen verheffen en het menigmaal doen.

Zoodra men de overtuiging erlangd heeft dat de Indische klassenindeeling ouder is dan òf het eerste òf het laatste stuk van den R̥gveda, zal men van zelf de blikken verder wenden naar de stamverwanten volken. Hier zullen we ons alleen bepalen tot de Bactriërs. Mocht het ons gelukken aan te toonen dat *diezelfde* klassen in de Zend-Avesta voorkomen, dan wordt het bestaan der instelling reeds vóór de splitsing meer dan waarschijnlijk. In hoeverre de vier kasten als wettelijke instelling allen Arischen volken gemeen waren, moet ik laten rusten; doch ik mag toch ter loops er op wijzen, dat erfelijke standen, met bepalingen omtrent *connubium* enz. bij alle Indogermanen des te minder van het karakter der nog hedendaagsche Hindusche kasten verwijderd zijn, naar-

mate we verder in de geschiedenis teruggaan. Verder wil ik er aan herinneren, dat de strenge algemeen-Arische standen-verdeeling geenszins bij alle menschenrassen terugkeert; de Chineezzen bijv. hebben ze niet, de Japanneezzen daarentegen wel; daaruit mag men afleiden dat er andere factoren bij de vorming der erfelijke standen of kasten in 't spel zijn geweest dan de denkbeeldige sluwheid van een handvol Brahmanen.

De Zend-Avesta bevat eene uiterst merkwaardige opgave omtrent de standen, nl. in Yaçna XIX, 46 (bij Westerg. 17). De weinige woorden die we aldaar lezen leveren, helaas, gelijk schier elke regel der Avesta, moeielijkheden op. De zwagrigheid ligt hoofdzakelijk in een paar termen, wier algemeene zin niet onduidelijk is, doch niet zóó scherp begrensd als voor de oplossing van ons vraagstuk wenschelijk ware. Als hulpmiddel om tot de juiste kennis der gebezigde termen door te dringen, zullen we anderer hulp niet versmaden en ten eerste gebruik maken van eene Sanskrit-vertaling des Yaçna's door den Pârsi Nerioseng, wiens Sanskrit verfoeielijk, doch wiens bedoeling t. a. p. niet moeielijk te vatten is. Ten tweede zullen we Prof. Spiegel's overzetting raadplegen. Want ofschoon deze geleerde de leer is toegedaan, dat elke vertaling welke van de traditioneele verklaring der Pârsi's afwijkt, geen recht van bestaan heeft, ofschoon dus zijne eigene vertolking, naar men billijkerwijze verwachten mocht, slechts eene echo van die der Pârsi's zou wezen, zullen we later gelegenheid hebben op te merken, dat de strengheid van Prof. Spiegel's theorie aanmerkelijk getemperd wordt door de praktijk *).

De woorden van 't oorspronkelijke luiden: *kâish pishtrâish? âthrava, rathaeshtâo, vâçtriyo fshûyâç, hûitish*. Nerioseng ver-

---

*) Het gewicht der echte overlevering schat ik voor mij zoo hoog als iemand. Doch niet alles wat zich voor traditie uitgeeft verdient dien naam. Eene *afgebrokene* traditie houdt op traditie te zijn. Verder, eene overlevering en de bijzondere opvatting daarvan door eenen vreemdeling, zijn niet identisch. Eindelijk en vooral, men mag niet toegeven, dat het beroep op de overlevering, goede of slechte, dienen mag om eenige vertaling die *niet* met die traditie strookt, te vrijwaren voor kritiek. Wie zich op eene autoriteit beroept, geve 't voorbeeld van achting voor die autoriteit.

tolkt dit aldus: »Welke zijn de kundigheden? De leeraar, de ridder, de huisman, de handwerker." Prof. Spiegel nagenoeg eveneens (Avesta II, bl. 99): »Welches die Gewerbe? Priester, Krieger, Ackerbauer und Gewerbtreibende." De twee eerste termen behoeven ons niet lang op te houden; de *rathaeshtâ* is eigenlijk degene die op eenen krijgswagen strijdt, zoodat ons woord ridder een beker equivalent daarvan is dan »Krieger," doch Spiegel heeft buiten kijf met dit laatste, zijnde de gewone, hoezeer niet verkieselijke vertolking van Kshatriya, hetzelfde bedoeld. Het staat dan vast, dat volgens de Zend-Avesta de eerste stand (*pishtra*) bestaat uit leeraars of priesters, uit Brahmanen; de tweede uit ridders, Kshatriya's, volmaakt gelijk in Indië. Bijgevolg, splitsing van den adel in Brahmanen en Kshatriya's, en voorrang der eersten boven alle standen, is *niet* het werk der Indische Brahmanen. —

• Op de leden van den derden stand in Bactrië past Nérioseng 't Skr. woord *kuṭumbin* toe, hetwelk zich gevoegelijk laat weêrgeven met ons ietwat verouderd »huisman." Een *kuṭumbin* pleegt eenen belastingschuldigen, vrijen man aan te duiden, en in nog ruimeren zin, die hier niet bedoeld kan wezen, »een man met eene huishouding." Kortom, het is zoowel 't Engelsche *franklin*, als *householder*. Spiegel's »akkerbouwer" komt op hetzelfde neêr. Of de tweevoudige term in de Avesta, nl. *vâçtriyo fshuyāç* volkomen hetzelfde uitdrukt, is niet gewis, want *vâçtra* is zoowel »weideveld," als »veld." Zooveel echter is zeker, dat dezelfde uitdrukking herhaaldelijk voorkomt, en steeds toegepast wordt op den derden stand, zoodat zeer stellig de leden der gemeenten bedoeld zijn. Bij veldeelingen gaat landbouw en veeteelt hand aan hand, en daar *fshuyāç* in 't algemeen »vetmakende, doende groeien" is, zou *fshuyāç* tevens den veefokker kunnen aanduiden. Wat voor de oudheid der benaming *vâçtriyo fshuyāç* en ook voor die van Skr. *vaiçya* »gemeentelid" pleit, is, dat geen van beide in verband staat met het Skr. *paura*, burger, van *pura*, burg, stad, Gr. *πολίτης* van *πόλις*, (ook eigenlijk: burg), en ons Germaansch *burger*. Men zou geneigd wezen hieruit af te leiden dat de benamingen voor den derden stand dagteekenen van den tijd, toen de Ariërs nog weinig of niet in steden woonden, een toestand waarin de Germanen nog vóór

1800 jaar verkeerden. Hoe het zij, dat de derde stand bij Bactriërs en Indiërs uit dezelfde bestanddeelen bestond, zal wel niet betwist worden. Blijft over *hūiti* aan den eenen, en Çûdra aan den anderen kant. Bij *hūiti* teekent Spiegel aan, dat »het woord waarmede hier de vierde stand aangeduid wordt, geheel eigenaardig is en elders niet meer voorkomt.” Zeer waar, en daarom laat zich de zin van den term slechts ten naastenbij bepalen. De algemeene, etymologische beteekenis, levert geen bezwaar op; het is 't Skr. *sūti*, kroost, Lat. proles, Engelsch breed. Het is, dunkt me, geene al te gewaagde gissing als we op deze plaats aan 't Bactrische *hūiti* den zin toekennen niet zoozeer van 't Eng. *breed*, als wel van 't etymologisch hiermeê identische Nederl. en Hoogd. *gebroed*, *Brut*. Ook in 't Latijnsche *proletarius* heeft het grondwoord eene hatelijke bijbeteekenis. Wat ons versterken moet in de meening dat *hūiti* eene min of meer ongunstige bijbeteekenis had aangenomen, is de omstandigheid, dat het van denzelfden stam afgeleide *hunu*, Skr. *sūnu*, ons *zoon*, ook steeds in de Avesta van demonen gezegd wordt, dus tamelijk wel aan ons »gebroed” beantwoordt. Men zou kunnen aanvoeren, dat een der gewone woorden voor kroost in 't Skr., nl. *prajā* ook uitdrukt het begrip »volk” in tegenstelling tot den adel, en »onderdanen” in tegenstelling tot den vorst, zoodat *hūiti* == *prajā* nog niet bepaaldelijk zoo verachtelijk behoefde te klinken. Dit doet echter tot de hoofdzaak, de gelijkstelling van de *hūiti* met de Çûdraklasse, niets af. Omvatte de *hūiti* nu enkel den handwerkersstand of is het begrip ruimer? Ik geloof het laatste en op de aangevoerde taalkundige gronden en op grond dat lagere loondienaars onmisbaar zijn, ten minste daar waar geene slaven of lijfeigenen het werk doen. Om kort te gaan, de *hūiti* is de stand der Çûdra's, d. i. der handwerkers, dienstboden, knechts en kleine kooplui. Wat nu het woord *piśtra* aangaat, hetwelk Nerioseng met *vidyā*, kundigheid, Spiegel met Gewerbe weêrgeeft, dit erkent men als eene regelmatige afleiding van *piç* (= Skr. *piç*, snijden, fatsoeneeren, kunstig bewerken); de allereerste beteekenis moet dus zijn: fatsoen, maaksel, figuur, vorm. De gewone naam voor kaste bij de Hindu's, nl. *varṇa*, is ook »vorm, figuur (ook: letterfiguur), voorko-

men, kleur, soort." Het is dus alleszins waarschijnlijk dat *pishtra* en *varṇa* synoniem zijn. — Nemen we in aanmerking dat een paar regels vóór de boven aangetogene plaats des Yaçna's (XIX, 44) te lezen staat: »Dit woord (d. i. gebod), hetwelk Ahuramazdâ (de Schepper) gesproken heeft, omvat vier standen (*pishtra*),” dan meenen we te mogen beweren dat in de wijze waarop de heilige boeken der Iraniërs en der Indiërs omtrent de instelling der standen spreken, eene niet te miskennen overeenkomst is, hoezeer de Hindu zich, gelijk in alles, veel beeldrijker uitdrukt dan zijn stambroeder in Irân.

Tegen de gelijkstelling van 't Indische en Bactrische standenstelsel zon men misschien als een bezwaar willen doen gelden hetgeen Spiegel t. a. p. opmerkt, zonder juist op de hier voorgedragene stelling het oog te hebben. In eene aantekening laat die geleerde zich volgenderwijze uit: »Vier Gewerbe kennt erst der spätere éranische Staat, ältere Stücke des Yaçna und der Vendidad kennen ganz unzweideutig nur drei. Es ist kein Grund anzunehmen, dass die Bemerkung wegen des vierten Standes hier nur eingeschoben sei und es beweist sich hierdurch das vorliegende Stück als ein ziemlich spätes.” We zullen niet vragen, wanneer die oudere Iraansche staat ophoudt en de jongere een aanvang neemt; daarvan is niets bekend. We moeten echter opkomen tegen de bewering dat Yaçna XIV, 5 een ouder stuk, en Yaçna XIX, 46 een tamelijk jong stuk zou wezen, zonder zweem van, of poging tot, bewijs. En zonder onwedersprekelijk bewijs mogen we niet aannemen, dat twee stukken in dezelfde taalsoort en denzelfden stijl opgesteld tot kwalitatief verschillende tijdperken behooren. Dat er nu eens van 3, een andermaal van 4 standen sprake is, bewijst op zich zelf hoe genaamd niets. Het kon er wel eens meê gesteld zijn als met de vermelding nu eens van drie Veda's, dan weêr van vier. Ook hierin hebben sommigen eene tegenstrijdigheid meenen te ontdekken, en ook hieruit heeft men de avontuurlijkste gevolgtrekkingen gemaakt. Als de Hindu's van de drie Veda's spreken, dan bedoelen ze dat er drieërlei Veda is, bestaande; 1) uit gereciteerde verzen (*ṛc*); 2) uit gezongene (*sāman*); 3) uit spreken in proza (*yajus*). Alle drie wor-

den samengevat onder den naam Mantra. Geheel onafhankelijk van de drie soorten van Mantra's is het aantal bundels er van. Al waren er honderd verzamelingen van Mantra's, de Veda is en blijft drieërlei. Toevallig bezitten de Hindu's vier dergelijke bundels (in zekeren zin vijf), die den naam van Sanhitâ van den R̥gveda, Sâmaveda, Yajurveda (witte en zwarte) en Atharvavede plegen te dragen. Dit neemt niet weg dat de Atharvaveda nagenoeg geheel een R̥gveda is, schoon als R̥gveda bij uitnemendheid de grootere verzameling beschouwd wordt, terwijl de Yajurveda slechts voor een deel uit *yajus* bestaat. Het behoeft geen betoog dat men het beginsel, waarop eene of andere verdeeling rust, moet kennen, alvorens uit getallen iets te mogen afleiden. Het lijdt geen twijfel dat er in denzelfden Yaçna XIV, 9 (bij Westerg. XIII, 3) gewag gemaakt wordt van drie standen, in bewoordingen welke ongeveer beteekenen: »de grootste machten van het Mâzdayačnisch geloof roep ik aan: leeraars, ridders, akkerbouwers." Van eene tegenstrijdigheid met de vroeger behandelde plaats is niets te bespeuren. Waar van de gemeenschap *in sacris*, van de geloovigen sprake is, telt men in Indië ook maar drie kasten; alleen de Dvija's of Ārya's hebben aandeel in den Veda, niet de Çûdra. Hetzelfde kan, en zal wel in Bactrië het geval geweest zijn; en in allen gevalle handelt de eene plaats over iets geheel anders dan de andere. Hoe dikwijls ook van drie standen gewag gemaakt wordt, overal geschiedt het in verband met godsdienstige handelingen en voorschriften. Anders ontmoeten we wederom vier klassen van bevolking. Zoo lezen we in Vendidad XIII, 125, dat de honden, die onmisbare dieren ter verdediging van vee en hof tegen wolven, enz., in hun karaktertrekken en bewegingen overeenkomst vertoonen nu eens met eenen leeraar, dan eens met eenen ridder, eenen landbouwer, eenen *vaeçu*, een verscheurend dier, eenen dief, eene boeleerster, een kind. Wat is dit *vaeçu*? Eenige regels verder (139, vgg.) wordt wel gezegd in hoeverre enkele trekken van den hond aan eenen *vaeçu* herinneren, doch de uitdrukkingen daar gebezigd laten veel ruimte tot verschil van opvatting. Prof. Spiegel vertaalt *vaeçu* met »dorpsbewoner'', en de daarop betrekking hebbende volzinnen als volgt:

»Er ist freundlich wie ein Dorfbewohner. In der Nähe verwundend wie ein Dorfbewohner. Haus und Nahrung sind ihm das Höchste wie dem Dorfbewohner. Dies sind seine Eigenschaften wie die eines Dorfbewohners." De vertaler bekent zelf nauwelijks te durven hopen, dat hij in deze moeilijke paragraphen het rechte getroffen heeft. Niettegenstaande die bekentenis, mogen we toch kritiek uitoefenen, geloof ik, en de vraag stellen, welk fijn onderscheid wij ons denken moeten tusschen akkerbouwers en dorpsbewoners, want dat de eersten in steden woonden of de laatsten zich niet op den veldbouw toeleiden, is niet bijzonder waarschijnlijk. We mogen des te geruster de gegevene vertaling beoordeelen, omdat de traditie hier door Spiegel ten eenenmale verloochend of als volkomen onbruikbaar beschouwd wordt. Niet tot de overlevering, maar tot woordafleiding en taalvergelijking wordt door Spiegel de toevlucht genomen ten einde den zin van *vaeçu* op 't spoor te komen. Het wordt dan tot denzelfden stam gebracht als Skr. *viç*, gemeente, volk, enz. en *veça*, woning. Wat baat echter zulk eene verwijzing, die niemand, met de elementairste kennis van beide talen uitgerust, noodig heeft? Waarlijk, op die wijze toont men geene achting voor de traditie, en nog erger is het, dat van de woorden »Haus und Nahrung sind ihm das Höchste" geen lettergreep in de overlevering te vinden is. Volgens Dr. Justis. v. *zairimyafçman* heeft die : »er ist schmal an Maass, d. h. in die Weite macht er seinen Kopf [streckt seinen Kopf vor], krumm an Maass, d. h. schnell macht er [ergreift er] wenn man etwas hinwirft, wie ein Bauer." — Genoeg. Hoe wij de plaats opvatten, kan de belangstellende lezer in de taalkundige Aanteekening vinden; hier slechts een enkel woord aangaande *vaeçu*. Dit woord is in afleiding, vorm en verbuiging identisch met een Grieksch woord, nl. *οἰκεύς*. De volkomene identiteit is zóó opmerkelijk en de beteekenis van huisknecht, of *famulus*, komt zóó goed uit, dat we de uit 't Grieksch, en bepaaldelijk onderwetsch Grieksch, gevonden verklaring gerust boven Spiegel's »dorpsbewoner" (als onderscheiden van akkerbouwer) mogen verkiezen. Het woord komt nog eens voor (Vendidad, IX, 152), en wel tusschen den huisheer, de huisvrouw en het kind des huizes in, zoo-

dat huisbediende, *οἰκεύς*, ook daar past, terwijl van »dorpsbewoner» geen sprake kan zijn. Neemt men nu in aanmerking, dat de klasse der Çûdra's zoowel den dienstbaren als den handwerkersstand omvat, dan laat zich ongedwongen verklaren, hoe de vierde klasse in Bactrië nu eens met *hūiti*, plebs of proletariaat, dan eens met *vaeçu*, als deel voor 't geheel, aangeduid wordt. Zij komt dan overeen met de Çûdrakaste, gelijk buiten kijf de Âthrava, Rathaeshtâ en Vâçtriyo fshuyāç tot tegenhangers hebben den Brahmaan, Kshatriya en Vaiçya in Indië.

Langs twee verschillende wegen zijn we dan tot het besluit moeten komen dat de viervoudige klassenverdeeling ouder is dan de oudste ons bekende Indische bronnen. In hoeverre de Vedische theorie in alle bijzonderheden met de praktijk strookte, is onbekend, doch wel verre van waarschijnlijk te achten dat die theorie eerst in betrekkelijk lateren tijd zich ontwikkelde, houden we 't er voor, dat de Vedische theorie verouderd was, eene overlevering uit vroegere tijden, evenals heden nog diezelfde theorie heerscht, doch in strijd is met den feitelijken toestand, want het aantal klassen is niet vier, maar veel grooter. De vrij algemeen aangenomen veronderstelling dat de Çûdra's, in eigenlijken zin, de inboorlingen van Indië waren, welke door de veroverende Ariërs ten onder gebracht en als dienstbaren in het staatsverband opgenomen werden, is aan ernstigen twijfel onderhevig. Inderdaad, waarop berust die veronderstelling? Louter op het elders in de geschiedenis waargenomen verschijnsel dat vreemde veroveraars de inheemsche bevolking tot slaven of lijfeigenen maakten. Edoch, welke reden is er om aan te nemen dat de Çûdra's, gesteld al eens dat ze van anderen bloede dan de Ariërs waren, allen eerst in Indië onderworpen zijn? dat de Ariërs in Indië komende geene dienstboden, geene handwerkers bij zich hadden? Immers geen enkele. Daarenboven is het ijdel woordenspel, te beweren dat slaven en lijfeigenen oorspronkelijk tot een ander volk behooren. Het komt hier aan op eene duidelijke omschrijving van het woord volk. Sedert onheugelijke tijden zijn er verschillende Arische volken geweest en evengoed als de Arische Romeinen Arische Grieken in menigte tot slaven hadden, en de Germanen hunne

naaste verwanten, de Slaven, evenzoo goed kunnen de Çûdra's echte Indogermanen geweest zijn. Hetgeen wel eens als bewijs aangevoerd is, namelijk het bestaan van een volksstam aan den Indus, Çûdra's geheeten, heeft niet de minste waarde, dewijl er ook een volksstam is, die den naam draagt van Kshatriya's (bij Ptolemaeus: Chatriaioi), een ander van Vaiçya's, van Râjputs, enz. De mogelijkheid dat sommige onderworpen stammen of een deel daarvan, aan de Çûdra's geassimileerd werden, wil ik niet ontkennen, doch dat alle Çûdra's zoogenoemde Aborigines waren, is onbewezen en om meer dan eene reden onwaarschijnlijk. Vooral ééne omstandigheid schijnt tegen de heerschende meening te pleiten. In de Brâhmana's, werken die door de Hindu's tot den Veda gerekend worden en ontegenzeggelijk de oudste letterkundige voortbrengselen na de Mantra's zijn, vindt men meermalen gewag gemaakt van Inboorlingen (Nishâda), die afgeschilderd worden als jagers en halve wilden. Bijzondere aandacht verdient eene opmerking in Yâska's Nirukta naar aanleiding der uitdrukking *Pancajanâh*, d. i. de Vijf geslachten, in Rgveda X, 53, 4. Nadat Yâska gezegd heeft wat men onder die vijf geslachten te verstaan heeft, keurt hij het der moeite waard, er nog bij te voegen dat Aupamanyava den term anders verstaat: »Volgens Aupamanyava zijn de vijf geslachten de vier kasten met den inboorling als vijfde.» Dit gevoelen, 't welk Yâska *honoris causa* schijnt mede te deelen, is geheel verkeerd, doch zulks doet niets ter zake. Waar het op aankomt is, dat behalve de vier officieele of historische klassen als vijfde afdeeling der landsbevolking beschouwd werden de Inboorlingen. Dit pleit niet zeer voor de stelling dat alle Çûdra's inboorlingen waren, dunkt me.

In 't Wetboek van Manu, een werk dat ettelijke eeuwen na Yâska's Nirukta is opgesteld, heet het dat de Inboorling een zoon is van eenen Brahmaanschen vader bij eene Çûdra-moeder. Die opgave is om meer dan eene reden ongerijmd. Over 't algemeen, de geheele kasten- en tusschenkasten-theorie in Manu kan onmogelijk in overeenstemming geweest zijn met de feitelijke toestanden. Want toen ter tijd (vóór ongeveer 2000 jaren), gelijk thans nog, behoorden de kinderen tot dezelfde klasse als de ouders. Volgens genoemd

Wetboek zijn alle tusschenkasten, of strikt naar de letter: de leden dier tusschenkasten zelfs, gesproten uit gemengde huwelijken. Bijv. de zoon eens Brahmaans bij eene Vaiçya-vrouw is een Ambashtha. Nu, dat dit in den aanvang der dingen zoo was is denkbaar, hoewel hoogst onwaarschijnlijk; maar zoover menschenheugenis reikt, is een Ambashtha de zoon van eenen Ambashtha, wiens voorouders ook weér Ambashtha's geweest zijn tot in den nacht der eeuwen. En zoo is het met alle tusschenkasten. Het Wetboek geeft dan ook niet zoozeer het stelsel der standen, als wel eene theorie over het ontstaan, denkbeeldig of niet, der tusschenstanden.

Van gansch anderen aard dan de theoriën in Manu, houd ik de voorschriften in 't Mahâbhârata. Daarnit leeren we ten minste zooveel, dat er wel degelijk verschil van gevoelen heerschte omtrent de gevolgen van gemengde huwelijken. In Mahâbh. XIII, 47 (ed. Bombay) vraagt Yudhisthhira aan Bhîshma, welke regelen van erfrecht in acht genomen behooren te worden ten aanzien van kinderen gesproten uit den echt van eenen Brahmaan met eene vrouw uit eenen der vier standen. Hierop antwoordt Bhîshma in hoofdzaak het volgende:

»Zoowel de Brahmanen als de Kshatriya's en Vaiçya's zijn Dvija's, en een Brahmaan kan met eene vrouw uit deze drie klassen een wettig huwelijk aangaan. Het gebeurt wel dat een Brahmaan uit slechtheid of hebzucht of begeerte eene Çûdra-vrouw trouwt, doch dat verdient geen navolging. Een Brahmaan die eene Çûdra-vrouw zijne legerstede laat bestijgen, gaat het pad des verderfs."

Verder heet het: »De zoon eens Brahmaans bij eene Kshatriya-vrouw is zonder twijfel ook Brahmaan." En dan: »Uit onverstand toch meenen ze dat de zoon eener Çûdra-vrouw geen Brahmaan zou wezen. Alwie de zoon is van eenen Brahmaan en eene vrouw uit een der drie klassen (behalve zijne eigene) is Brahmaan."

Mij dunkt, de hier voorgedragene leer draagt het kenmerk van eene zoodanige, die wel is waar tegenstanders vond, maar ook aanhangers, en die in niet te bepalen omvang in de praktijk gehuldigd werd.

Wederom geheel van theoretischen aard, doch merkwaar-

dig als tegenhanger der symbolische formule, welke bereids in den Rgveda aangetroffen wordt en nog heden ten dage in Indië de populaire is gebleven, is eene uiting in Mahâbhârata, XII, 188, vs. 10, waar Bhrgu (dezelfde die ook Manu's wetboek verkondigt) leert:

»Er is eigenlijk geen onderscheid tusschen de kasten; want deze geheele wereld is uit Brahma (d. i. het Woord, en persoonlijk: de Spreker van 't scheppende Woord, de Schepper). Na door Brahma geschapen te zijn, heeft de wereld zich gesplitst in standen, ten gevolge van verschil in handelingen.”

Nog duidelijker blijkt uit hetgeen er volgt, dat iedereen van nature Brahmaan is, en dat alleen eene afwijking van 'smenschen waren aard, eene verbastering, hem maakt tot Kshatriya, Vaiçya, enz.

Elders, Mahâbh. XII, 22. wordt in eenigszins anderen trant de samenhang bepaaldelijk tusschen Brahmanen en Kshatriya's, de twee deelen van den adel, uitgesproken. Om den geest van 't geheele stuk te doen keunen, laten we eenige verzen in vertaling volgen:

»Hierop nam Arjuna weder het woord op en zeide tot zijnen neêrslachtigen oudsten broeder: »Waarom treurt gij zoozeer, edele held, nu gij volgens ridderplicht de duurgekochte heerschappij erlangd en uwe vijanden overwonnen hebt? De dood op het slagveld, o Koning, wordt den Kshatriya's hooger aangerekend dan vele offerhanden; bedenk wat de deugd eens ridders is. Aan Brahmanen voegt het zelfkastijding te oefenen, zich zelven te vergeten en voor lijkeplechtigheden zorg te dragen, doch den Kshatriya's is opgelegd, in den slag te vallen. Ja, vreeselijk is de taak des krijgsmans: steeds met het zwaard omgaande, zal hij eenmaal door het zwaard sneuvelen in den kamp. Toch, zelfs voor een Brahmaan pleegt men het kriegsberoep niet oneerwol te beschouwen; immers, de Kshatriya's zijn uit de Brahmanen voortgekomen. — Indra was immers ook de zoon eens Brahmaans en werd Kshatriya door zijne daden; hij versloeg zijne negentig maal negentig booze bloedverwanten. Die daad van hem hem werd eervol en verdienstelijk beschouwd, en daardoor werd hij de koning der goden. Zoo heeft men ons verhaald. Gij nu, o Koning, breng Uwe dank-

offers, en regeer lang, van droefheid genezen. Treur niet over 't gebeurde; zij (onze vijanden) zijn aan hun plicht getrouw als helden gevallen en, door het zwaard geheiligd, naar betere gewesten henengegaan."

De taak die ik mij in deze bijdrage tot de kennis van 't Indische standenstel en tot de kritiek van Europeesche beschouwingen en redeneeringen daarover gesteld heb, omvat niet een onderzoek naar het verband tusschen de leer en de uitvoering. Alleen zij in 't algemeen opgemerkt, dat er tusschen beide eene kloof ligt, die wel aangevuld zal kunnen worden, doch enkel door zoo nauwkeurige en volledige kennis als mogelijk van 't Indische leven in vroeger en later tijd. Ter waardeering der bestaande toestanden kan en moet gebruik gemaakt worden van de getuigenissen van vreemdelingen, voor den ouden tijd inzonderheid van Grieksche schrijvers. Het is waar, ook dezen zijn met omzichtigheid te gebruiken, zoowel omdat hun kennis gebrekkig is, als ook omdat hun berichten voor een groot deel niet op eigen waarneming berusten, maar op inlichtingen die ze middellijk of onmiddellijk aan Indiërs verschuldigd waren. Niettemin schijnt mij het beeld van Indië dat wij o. a. in Diodorus Siculus te aanschouwen krijgen, in weerwil van allerlei onnauwkeurigheden, veel meer naar de natuur geteekend dan de karrikatuur die in menig nieuw werk er van opgehangen wordt. Nemen we eens het begin van Cap. 40 in 't 2de Boek:

Τὸ δὲ πᾶν πλῆθος τῶν Ἰνδῶν εἰς ἑπτὰ μέρη διήρηται, ὧν ἐστὶ τὸ μὲν πρῶτον σύστημα φιλοσόφων, πλήθει μὲν τῶν ἄλλων μερῶν λειπόμενον, τῇ δ' ἐπιφανείᾳ πάντων πρωτεύον. Ἀλειτούργητοι γὰρ ὄντες οἱ φιλόσοφοι πάσης ὑπουργίας, οὐθ' ἑτέρων κυρεύουσιν, οὐθ' ὑφ' ἑτέρων δεσπόζονται. Παραλαμβάνονται δὲ ὑπὸ μὲν τῶν ἰδιωτῶν εἰς τε τὰς ἐν τῷ βίῳ θυσίας καὶ εἰς τὰς τῶν τετελευτηκότων ἐπιμελείας, ὡς θεοῖς γεγρονότες προσφιλέστατοι, καὶ περὶ τῶν ἐν ἁδου μάλιστα ἐμπείρως ἔχοντες. ταύτης τε τῆς ὑπουργίας δῶρά τε καὶ τιμὰς λαμβάνουσιν ἀξιολόγους κτέ.

AANTEEKENING

OP VENDIDAD XIII, 46 (ED. WESTERG.)

De tekst van deze §, welke in Spiegel's uitgave te vinden is op bl. 136 *) luidt als volgt:

qandrakaro yatha vaeço, açnae raesho yatha vaeço; zairimiyafçma thriyafçma yatha vaeço; aiti-she haem yatha vaeçâush

In plaats van *vaeço* is te lezen *vaeçush*, of wat even goed is *vaeçâush* (meer Westiraansch: *vaethâush*), gelijk de HSS. lezen § 44. In den genitief is *vaeçâush* even goed als *vaeçaosh* van een der HSS. Over de verbuiging der woorden op *u* zie men de opmerkingen aan 't slot dezer Aant. Voor *aiti* vermoed ik *aeti*, gelijk eenige HSS. hebben, en wel als equivalent van Skr. *iti*, waarvan het niet anders verschilt dan dat *ae* de sterke vorm is van *i*; de lezing *aiti* kan ontstaan zijn uit gelijkheid van klank eensdeels, en door verwarring met *açti* in 44 anderdeels. Zoo juist *açti-she* (d. i. *est eius*, *ei*) is in 44, zoo ongepast is het in 46, waar de zin is: *talis eius* of *ita eius*. *Haem* is te herleiden tot een algemeen-arisch *saiam* »'t eigene," verder »'t eigenaardige, eigenschap"; het is een wisselvorm van Skr. *svayam*, hoewel dit laatste uitsluitend bijwoordelijk gebezigd wordt. Bij *haem* behoort *-he*, na anderen klinker dan *a*: *she*, algemeen-arisch *sai* = Lat. *si-bi*, Goth. *sei-na*, doch in beteekenis niet alleen reflexief gelijk het Goth. *seina*, maar ook persoonlijk gelijk ons *zijn*. Andere vormen des reflexiefs zonder de *u* (*v*)

---

*) De bladzijden in Spiegel's uitgave zijn genummerd met cijfers in Indisch Nâgarî. Niet onaardig van iemand die het in Sanskritisten ten zeerste wraakt dat ze naar hun beste vermogen uit het Oudindisch de taal der Avesta trachten te verklaren. Alsof het de schuld der Indologen ware dat Iraniërs en Indiërs zoo nauw verwant zijn!

van Skr. *sva*, Lat. *suus*, Goth. *sva*, ons *zoo*, zijn Lat. *se*, *sic*, waarschijnlijk ook *sibi*; Germ. *sis*, *sik*, *seina*, enz.

De boven aangehaalde tekstwoorpen keeren iets later terug, toegepast op eene *jahika* »boeleerster.” Hierin hebben we dus een middel te meer om den zin van de § op 't spoor te komen, daar de voorkomende praedicaten toepasselijk moeten wezen en op den hond en op den knecht en op de boeleerster.

De vertaling der eerste zinsnede levert geen bezwaar op: »(De hond is) vleierig (of: flikflooiende) gelijk een dienst-knecht”. *Qandrakara* is in beteekenis = Skr. *cātukara*; in vorm staat *quandra* het naaste bij Gr. *ἄνδ-άνω*; tot denzelfden stam behooren Skr. *sundara*, *svādu*, Gr. *ἡδομαι*, *ἡδύς*, enz.

Açnae raesho (of *açnae-raesho*, als bezittelijke samenst., al naar mate *raesha* adjectief of substantief is) bestaat uit *açnae* (*açné*) »dichtbij, van nabij”, hetgeen door niemand betwist of betwijfeld wordt. Er zijn ook twee woorden *raesha* met zekerheid bekend, het eene met den zin van »baard,” het andere met dien van »wonde, zeer, letsel.” Geen van beide kan hier in aanmerking komen. Ik vermoed dat het beteekent »volgende, achternaloope”, ofschoon ik me nergens anders op beroepen kan dan op 't Gothische *laistjan*, volgen, *galaista*, begeleider, en wat daarmee samenhangt. *Açnae raesho* »van nabij volgende, dicht achternaloope” zijn de hond, de dienaar en de boeleerster.

Zairimiyafçma thriyafçma moesten eene *á* hebben vóór de *f*; tenzij aan 't Bactrisch de regel van 't Grieksch, volgens welken in samenstellingen klinkers vóór klinkers uitgestooten worden in plaats van samen te smelten, niet geheel vreemd is geweest. *Zairimya* is afgeleid van *zairi*, dat in 't Nieuwperzisch voortleeft als *zír* »beneden.” Op dezelfde wijze is uit Bactrisch *zaini*, ontstaan Np. *zîn* »zadel”; uit *airiyana* Np. *îrán*. Reeds bij eene andere gelegenheid heb ik aangetoond, dat het Nieuwperzisch niet rechtstreeks afstamt van 't Oudperzisch der Achaemeniden, maar een dialect is, het midden houdende tusschen West- en Oostiraansch. Daar *zír* »beneden” is, moet *zairimiya* »laagte” uitdrukken; het wordt nagenoeg identisch teruggevonden in 't Litausche *gelmė*, laagte,

diepte. In 't Grieksch is verwant *χερείων, χείρων*, welks eigenlijke beteekenis dus *inferior* moet wezen; *χέρηι, χέρηα* behoort er natuurlijk ook toe, en had mogelijkerwijze in den stam *χερι*. Behalve *zairimiyafçma* komt in de Avesta ook *zairimyanura* voor, als benaming van zeker dier. Volgens Dr. Haug (Pahlavi-Pazand Glossary, bl. 22) verklaren de Pârsis het als »schildpad." Dezelfde geleerde critiseert t. a. p. Dr. Justi wegens diens vertaling »in de diepte etende," en vergelijkt *zairimyanura* met Skr. *harmuṭa*. Tusschen beide woorden zal stellig wel een samenhang bestaan, doch daaruit volgt geenszins dat *zairimiya* op zich zelf verkeerd met »diepte," (liever: laagte) vertolkt is. De verwantschap tusschen *zairimiya* en Skr. *harmya*, als zijnde zeer problematisch, laat ik daar, doch ik kan niet nalaten er op te wijzen dat in 't Skr. *kacchapa* »schildpad" *kaccha* zich als »drassig laag land aan de oeverstreken" heel wel laat verklaren. *Anura* kan afleiding zijn uit *anu* = *anhu* »plaats"; *zairimyanura* dus: zich in de lage streken ophoudende." Dat *asu*, zwakke vorm *su*, niet slechts in 't Bactrisch, maar in 't algemeen-ariësch »plaats" aangeduid heeft, blijkt uit den Locatief meerv. *vākshu*, *asmāsu* (d. i. *asma* + *asu*), enz. Dat het naamwoord in den stamvorm staat, spreekt van zelf, daar de casusvorm oorspronkelijk eene samenstelling is. Het behoefde echter niet daarin te staan; in 't Gr. *πόδεσσι* bijv. is *πόδες* meerv., *σι* ontstaan uit *svi*, d. i., op zich zelf weêr een locatief van *su*, gelijk Ved. en Iraansch *svá*, enz. insgelijks een casus van *su* is; *su*, *asu* is »plaats," *svi* en *svá* is »op de plaats, ter plaatse." Hoe *asu* tegelijk »wezen" en »gewest" beteekenen kan, is duidelijk genoeg, vooral als men let op Skr. *vastu* »iets wat is" met Gr. *ἄστυ*. Adjectivisch en bijwoordelijk is *su* (Gr. *ἐῦ*, d. i. *asu*) »wezenlijk, echt," anders gezegd = *satya* of *sat*. Voorts is *as* = *vas* *); dus *asu* (Gr. *ἐῦ*) = Bactr. *vohu*, *vanhu*; *asu* »wezen" = Skr. *Vasu* »goddelijke Wezens" = Germ. Ansen (Aesir); Skr. *vasu* »wat men heeft, vermogen, rijkdom"; vgl. Gr. *οὐσία*. Deze voorbeelden,

*, Zoo ook is *vr̥dh* bijvorm van *rdh*; *vr̥shabha* van *r̥shabha*; *vr̥sh* van *r̥sh*; *vak-ra* van *ak-na*; *bindu* (uit *vindu*) van *indu*; *varna* van *arna*.

welke ieder voor zich zelve kan aanvullen, mogen ten bewijze strekken, hoe bij de vroegere eenheid der Arische talen verscheidenheid niet uitgesloten was, hoe bij vaste wetten eene groote mate van vrijheid heerschte, waarvan de aanhangers eener fossiele taalvergelijking niets bespeuren.

Om tot *zairimiyanura* terug te keeren, ook indien de boven gegevene ontleding niet proefhoudend mocht blijken, is toch aangetoond dat *zairimiya* »laagte» moet beteekend hebben.

Afçman kan hier niet de afgeleide beteekenis van vers of maat, stuk, hebben. Zonder aarzelen stel ik het gelijk met Skr. *apsas*. Men bedenke slechts dat in 't Skr. zelf *pakshas* = *paksha* = *pakshman* is (zie Petersb. Wdb. bij *pakshman*, onder 5); *lakshman* valt samen met *laskha*; dus tegen *apsas* = *afçman* kan op zich zelf geen bezwaar bestaan. *Apsas* beteekent »gezicht, blik, gelaat», in actieve opvatting, doch in *dîrghâpsas* »gezicht, wat men aanblijkt, ziet, wat blijkt, wat blinkt» in passieven of medialen zin; geheel gelijk het synonieme *cakshus*. Zeer duidelijk komt de zin uit in Rgveda I, 124, 7:

yosheva patya uçatî suvâsâ ushâ hasreva ni rinîte apsah
d. i. »Gelijk eene schoongekleede vrouw liefdevol op haren echtgenoot, laat Aurora, als met blijden lach, haren blik vallen» (Skr. *nîpâtayati*), nl. op ons hier. Als »gelaat» komt het voor Ath. Veda VI, 49, 2. Het woord *rûpa* »voorkomen, schoonheid», waarmee in de Naighantu *apsas* omschreven wordt, is wel wat te algemeen, doch dat met *rûpa* »gestalte» (d. i. Skr. *saṁsthâna*) gemeend zou zijn, zooals Roth s. v. *apsas* het vertaalt, daarvoor is geen grond. Het saamgestelde *dîrghâpsas* beteekent »van verre zich vertoonend, ver te zien.» Aldus RV. I, 122, 15:

ratho vâm Mitrâ-Varuṇâ dîrghâpsâḥ syûmagabhastih sûro
nâdyaut

d. i. »Uw wagen, o Mitra en Varuṇa! is van verre te aanschouwen (of: van verre blinkende), gaan schitteren als (de) stralenrijke zon.»

Sâyana ziet in *dîrghâpsas* een *ativistṛtarûpa* »zeer ruim lijkende»; hetgeen weinig beter is dan onzin, daar de zonnewagen niet karakteristiek »zeer ruim» is. De vertaling

»ein langgestrecktes Vordertheil habend" in 't Petersb. Wdb. is ook onaannemelijk. *Dîrgha* is niet juist *ativistrta*, gelijk *Sâyana* waant, en het is niet enkel »lang, lang gestrekt," maar ook bij een woord voor gehoor en gezicht »ver, zeer ver." Bijv. *dîrghadarçin* is »verre ziende"; *dîrghaçrut* »verre hoorende", en »van verre te hooren"; *dîrghayaças* »wijdvermaard." Deze en andere zijn in 't Wdb. volmaakt juist opgegeven. Voor de etymologie van *apsas* komt ons het Grieksch te hulp met ὄψα, ὄμμα. πρόσωπον, enz.; *apsas* is in zin nagenoeg geheel πρόσωπον; in *dîrghápsas* is het ὄμμα, zooals bijv. bij Aeschylus van de maan: κελαινῆς νυκτὸς ὄμμα (Aesch. Pers. 420); bij Aristophanes van de zon: ὄμμα γὰρ αἰθέρος ἀκάματον σελαγεῖται μαρμαρέαις ἐν αὐγαῖς (Nubes, 285). In vorm staat het Bactr. *afçman* nog dichter bij ὄμμα, ja het mag als eenvoudige variatie daarvan beschouwd worden, want tusschen suffix *smān* en *man* is niet meer onderscheid dan tusschen de menigte Germaansche en Slavisch-Lettische suffixen met *st* beginnende en *tá*, *ti*, *tát*, enz. der verwante talen, of tusschen Skr. *smat* en Bactr. *maṭ*, of tusschen μικρός en σμικρός, enz. enz.

Zairimiyaçma is dan: »naar beneden kijkende, den blik ten gronde richtende"; de knecht doet zulks uit ontzag, de boeleerster uit gehuichelde schaamachtigheid.

In *thriyaçma* is volgens Justi stellig het telwoord *thri* »drie" vervat; volgens Spiegel even stellig niet. Het eerste gevoelen is reeds daarom onwaarschijnlijk, omdat eene on-dubbelzinnige samenstelling van 't getal *thri* met *afçman* voorkomt, en wel onder de gedaante van *thri-afçman*; we verwijzen hiervoor naar Justi's Glossaar i. v. Het is zelfs onmogelijk dat het getal drie bedoeld is, dewijl het niet te pas komt. Trouwens, de Pârsi-overlevering heeft hier niets wat op »drie" lijkt. Wat is dan *thriya* of des noods *thriy*? Dit is niet moeielijk te vinden, als we bedenken dat bij den sterken stam *tar* als zwakke stammen behooren *tr* en *tir*. In de vervoeging des werkwoords is zoowel *tarati* als *tirati* in zwang. In de afgeleide woorden komt nu eens de eene, dan de andere vorm voor. Dus sterk *taro* in 't Bactrisch, zwak Skr. *tiras*, en *tiri* in *tiry-anc*, en *tirya* in *tirya-ga*, 't zwakst

Lat. *trans*, *tra*. Het Bactr. *thriya*, d.i. transversus, heeft met *trans* den zwaksten vorm gemeen, met Skr. *tirya* den uitgang. *Thriyaśma* is »dwars kijkende, schuins ziende'', of ook in 't algemeen »niet opkijkende'' uit bedeesdheid of nederigheid, en waar het van eene boeleerster gezegd wordt, ook vertaalbaar met schuins lonkende.

Zonder behulp van de traditie zijn we tot eene vertaling gekomen, die niet zoo ver van de overgeleverde afligt, en bepaaldelijk veel meer overeenkomst er meê heeft, dan de woorden »Haus und Nahrung sind ihm das Höchste'', waarvan geene letter in 't oorspronkelijke te vinden is, evenmin als in de traditie.

In 't begin dezer Aanteekening beloofden we terug te zullen komen op de verbuiging der op *u* uitgaande woorden. De stammen *gu* »rund'' (sterk: *go*, sterkst: *gáu*) en *nu* »schip'' (sterkst: *náu* *) hebben in 't Skr. in de sterke naamvallen Vrddhi, in 't Grieksch Gunā; in de overige heeft *nu* ook Vrddhi zoowel in 't Skr. als in 't Gr., doch *gu* in beide talen Gunā. Het woord *diu*, afgeleid met suffix *u* uit *di* »blikken, blijken'', waarvan ook *dina*, *sudina*, *diti*, *dīpa*, enz. heeft in den nom. sg. in 't Skr. Vrddhi: *dyaus* (Ved. *diaus*), in 't Gr. Gunā: *Ζεύς*; zwak bijv. Skr. *divā*, Gr. *Διός*. De andere naamvallen laten we rusten; wat we aanhaalden, moest dienen om te toonen dat versterking van *u* ook in 't Skr. in den nom. sg. voorkomt. Alle substantieven die eenen handelenden persoon aanduiden vereischen in 't Grieksch den ster-

*) Volgens de spraakkunsten en woordenboeken ware de stam *go* en *nāu*, niettegenstaande uit *trigu*, *atinnu*, en derg. blijken kon hoe onjuist die aan de Indische taalkundigen ontleende opgave is. Zoo bewonderenswaardig fijn de analyse en scherp de opmerkingsgave der Indische grammatici, als Pāṇini, is, zoo gebrekkig en hersenschimmig zijn hun theoriën en hypothesen. In alle handboeken prijkt bijv. een stam *aśtan* »acht'', dat nooit bestaan heeft en nooit heeft kunnen bestaan, dewijl uit *aśtan* nooit de bestaande dualis *aśtā*, *aśtāu*, *ὀκτώ*, enz. ontstaan kan. Evenmin heeft er ooit een stam *pañcan* »vijf'' bestaan, want dit kon bij geene mogelijkheid *pañcānam* opleveren; de overige Indogerm. talen logenstraffen dit hersenschimmige *pañcan* schitterend. En gesteld de mogelijkheid van een *pañcan*, hoe ter wereld kon Pāṇini zulks weten, tensij hij geïnspireerd was? En dit gelooft de Europeaan toch niet?

ken vorm ook in den nom. sg., terwijl het Skr. zulks niet doet; in den vocatief sg., nom. pl. enz. hebben èn Skr. èn Gr. versterking. Dus *φονεῦ*, *vishṇo*; *φονέες*, *φονῆες*, Skr. *vishṇavas*; *φονέει*, *vishṇave*, enz. Substantieven die geen persoon aanduiden, en adjectieven, hebben èn in 't Gr. èn in 't Skr. den nominatief sg. zwak; dus *πῆχυς* = *bāhus*; *ῥόδύς* = *svādus*; het vrouwel. der adjectieven heeft in 't Gr. wederom Guna; dus *ῥοδεία* (d. i. *svādavia*), doch Skr. zwak *svādvī* (d. i. *svāduia*). Men ziet hoeveel vrijheid of willekeur er in de keuze van sterke en zwakke vormen heerschte. Geen wonder dat ook in 't Bactrisch sterke, sterkste en zwakke vormen naast elkaar voorkomen. Naar analogie der Grieksche nominatieven op *εύς*, en, nog nauwkeuriger, des Skr. nominatiefs *gāus*, kent het Bactr. van *bāzu* eenen nom. sg. *bazdush*; 't Grieksch heeft Vrddhi in 't meerv. *φονῆες*, in den gen. sg. *ῥος* (Alt. *έως*). Ook in 't Oudperzisch heeft *dahyu* eenen nom. sg. *dahydush*. Doch gelijk in 't Skr. kan de nom. sg. ook zwak wezen. Daaruit volgt dat van *vaeçu* de beide nominatiefsvormen *vaeçdush* en *vaeçush* onberispelijk zijn. De regelmatige gen. sg. is *vaeçaosh*, d. i. een vorm met Guna en afval van *a* in *as*; dit komt inderdaad in een HS. voor, en stemt overeen met Skr. *vishṇos* en Ionisch *βασιλέος*. Verklaarbaar is ook de gen. sg. *vaeçdush* = Gr. *οἰκῆρος* (*οἰκέως*) d. i. Vrddhi met (*a*)*s*. Een nom. sg. *vaeço* is moeilijk te verklaren; wel een niet voorkomend *vaeçosh* (voor *vaeçaosh*) = *οἰκεύς*.

De declinatie der woorden op *i* vertoont de grootste overeenkomst met die der boven behandelde, behalve dat er sporen zijn van vormen zonder de *s* des nominatiefs. Van stam *i*, sterk: *e*, is de nom. sg. mannel. Skr. *ayam* (*ai-am*); het Latijn en Gothisch hebben den zwakken vorm en de *s* des nominatiefs; dus *is*. Naar analogie van dit laatste gaan ook in 't Skr. alle naamwoorden anders op *i*; dus *agnis*, Lat. *ignis*, enz., behalve *ri*, dat versterking, en wel Vrddhi, reeds in den nom. sg. heeft: *rās* (voor *rāis*), *rāyam* (*rāi-am*), enz. Nog merkwaardiger is *sakhī*, dat in de sterke naamvallen Vrddhi heeft en in den nom. sg. evenmin eene *s* heeft als *ayam*; dus *sakhā* (voor *sakhāi*), *sakhāyam*, *sakhāyas*, *sakhāyāu*.

Gelijk *ayam*, wat den Guna betreft, maar tevens voorzien met de *s* des nominatiefs, is Ved. nom. sg. *ves*, van stam *vi* (RV. VI, 3, 5; IX, 72, 5; X, 32, 2). *Ves* is aan 't Grieksche *φονεύς* geheel analoog. De gen. sg. van *i* is *ai-as*, d. i. Guna van *i* + *as*; deze regelmatige vorm bestaat in 't Lat. *eius*, en ook bij andere stammen op *i*, bijv. *alius* (voor *alei-us*) van stam *ali*; het Skr. heeft *ayas* of *es* verloren, en gebruikt daarvoor van een ander pronomén, nl. *a*, den gen. sg. *a-sya*. Anders is de gen. sg. masc. der woorden op *i* in 't Skr. *es* (uit *ai-as*) d. i. Guna, dus *agnes*, enz. In 't Bactrisch en Oudperzisch echter ook Vrddhi; bijv. van *urupi* gen. sg. *urupáish*; *Caishpáish* van *Caishpi*; *Cicikhráish* van *Cicikhri*. Dit is naar analogie des genitiefs *vaezáush*. In 't Grieksch vindt men Vrddhi in *πόλῆος* (voor *ποληῖος*), naar analogie van *βασιλῆος*; daarentegen vertoont *πόλεος* Guna, *πόλιος* den zwakken stam *).

---

*) Mogelijk is 't Homer. *χέρηϊ*, *χέρηα* ook een *i*-stam; in dat geval ware deze stam *χέρη* identisch met Bactr. *zairi*, Np. *sír*, laag, onder, lager.

H. KERN.

GEWONE VERGADERING

DER AFDEELING

TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE
WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 17^{den} APRIL 1874.

Tegenwoordig de heeren: C. W. OPZOOMER, voorzitter, W. MOLL, G. MEES AZ., L. A. J. W. SLOET, J. DE WAL, W. G. BRILL, H. J. KOENEN, J. A. FRUIN, A. KUENEN, P. J. VETH, S. A. NABER, M. J. DE GOEJE, B. D. H. TELLEGEN, J. P. SIX, S. VISSERING, H. KERN, B. H. C. K. VAN DER WIJCK, TH. BORRET, C. LEEMANS, J. C. G. BOOT, secretaris.

Het proces-verbaal der vorige vergadering wordt gelezen en goedgekeurd.

De heer de Wal brengt namens de commissie, in wier handen eene verhandeling van den heer J. A. Fruin over de Anfang en de slichte Klage enz. gesteld is, verslag uit. Met de conclusie, strekkende om dat stuk in de Verhandelingen der afdeeling op te nemen, vereenigt zich de vergadering.

Vervolgens spreekt de heer Leemans over de Domburgsche oudheden en hare lotgevallen, en vestigt meer in het bijzonder de aandacht op eenen Nehalenniasteen, die in het begin van dit jaar aan het strand van Walcheren ontdekt is en te

Domburg bewaard wordt. Volgens den spreker zijn alle tot dusver bekende Nehalenniasteenen, ook die te Brussel, Utrecht, Ilpendam en waarschijnlijk ook de slechts in afschrift te Bonn bewaarde, ofschoon deze beweerd worden te Deutz, andere elders gevonden te zijn, uit Zeeland afkomstig en behooren tot het midden der tweede eeuw onzer jaartelling, enkelen misschien tot de eerste helft der derde eeuw. De spreker deelt eindelijk eenige orthographische en palaeographische opmerkingen over het vrij goed bewaarde opschrift mede.

De heer Boot maakt bedenking tegen de lezing van den vijfden regel. Volgens de verklaring van den heer Leemans staat daar PRECEPTO; hij ziet op het photogram van de voorzijde van den steen een punt achter *prece*, even duidelijk als achter andere woorden, en ontdekt geen spoor van eene o achter de letters *pt*. Hij vraagt of men niet zal moeten lezen: *ex prece pater aram posuit pro salute fili sui*, en of dit niet een beteren zin oplevert dan *ex praecepto*, zonder bepalenden genitivus.

De heer Leemans waarschuwt dat men niet te veel moet hechten aan dat vermeende punt op het photogram en verdedigt *ex precepto*, waarbij aan Nehalennia zelve of aan haren priester gedacht kan worden, met verwijzing op andere opschriften, waarin *ex imperio*, *ex monitu* en soortgelijke uitdrukkingen zonder nadere bepaling voorkomen.

Op eene vraag van den heer Kern of er bewijzen voor zijn, dat de twee Bonnsche Nehalennia-opschriften niet te Deutz gevonden zijn, antwoordt de spreker dat de steenen zelve verdwenen zijn en slechts afschriften te Bonn bewaard worden met opgave der herkomst uit Deutz. Hij gelooft niet dat dit iets bewijst aangaande de plaats der vinding en houdt het voor onwaarschijnlijk, dat zij te Deutz gevonden zijn, zoolang niet stellige bewijzen daarvoor aangevoerd worden. De heer Kern geeft toe dat de zaak onzeker is, maar vindt die niet onwaarschijnlijk, vooral ook omdat het twee steenen waren.

De heer Moll vraagt, of er ook niet sprake is van eene Nehalenniasteen in Luxemburg gevonden, waarover eene verhandeling geschreven is. De spreker zegt dat hij daarmede bekend was, maar er geen gewag van gemaakt heeft, omdat

die zoogenaamde Nehalennia eene der moedergodinnen schijnt te wezen.

De heer Leemans verklaart zich bereid om teekeningen van het altaar met toelichting voor de Verslagen gereed te maken.

Na afloop van de discussie over dit punt, spreekt de heer Veth over de belasting, die in Mohammedaansche landen onder den titel van *zakah* geheven wordt. Hij merkt op dat dit ook in Nederlandsch-Indië geschiedt, en dat de kennis van dit onderwerp van belang is, niet alleen voor onze Indische ambtenaren, maar ook voor onze wetgevers, en dat bij de discussiën over de hervorming van het regeeringsstelsel in de Preanger Regentschappen gebleken is, hoe vele dwaalbegrippen daaromtrent gekoesterd worden. Hij wil de *zakah* schetsen zoowel volgens de voorschriften van het zuivere Mohammedaansche recht, als volgens den werkelijk op Java en elders in Nederlandsch-Indië bestaanden toestand.

Het woord *zakah*, op Java *djakat*, in de Soendalanden *djekat* en door de Makassaren *djakka* uitgesproken, beteekent, volgens de gewone opvatting der Moslemen, *zuivering*, dewijl naar hunne religieuse voorstelling de bezittingen door het afstaan van een deel tot Godgevallig gebruik, gezuiverd, geheiligd worden. De vertaling door *aalmoes* is af te keuren, omdat zij tot misverstand aanleiding geeft; want schoon de *zakah* hoofdzakelijk tot ondersteuning van behoeftigen bestemd is, wordt een vast bedrag naar wettelijke voorschriften gevorderd, zoodat zij meer overeenkomst heeft met een armentaks. Vrijwillige aalmoezen, die de Koran zeer aanbeveelt, worden *tsadaqah* genoemd. 't Is echter niet te ontkennen dat in den Koran de woorden *zakah* en *tsadaqah* met elkander verwisseld worden, en dat hier alles nader door de overlevering en de beslissingen der rechtsgeleerden is bepaald. De *zakah* staat stellig in eenig verband met de *tienden* der Israëlieten, hetzij als navolging, hetzij als gemeenschappelijke instelling der Semietische volken.

Bij de *zakah* komen hoofdzakelijk drie punten in aanmerking: haar bedrag, hare inning, haar gebruik.

Wat het bedrag betreft wordt zij deels van het inkomen,

deels van het kapitaal geheven. In den eersten vorm treft zij den land- en tuinbouw als een tiend te heffen van de veld- en boomvruchten. Waar kunstmatige bewatering noodig is, bedraagt de zakah, tot gemoetkoming aan de hoogere productiekosten, slechts een twintigste. Volgens het Schafeïetisch recht, dat in den Indischen Archipel het heerschende is, wordt deze zakah alleen geheven van stapel-artikelen voor de voeding, zoo als de granen, en wat de boomvruchten betreft, alleen van de druiven en dadels. In den Indischen Archipel wordt, daar er geen druiven of dadels geteeld worden en rijst het bijna uitsluitende hoofdvoedsel der bevolking is, de zakah der veld- en boomvruchten schier alleen van de rijst geheven en heet dus *djakat pari*. Ook de peulvruchten (katjang) vallen in de termen, niet de maïs (djagoeng), die aan de oude Mohammedaansche rechtsgeleerden onbekend was en daarom niet door hen genoemd wordt. Een oogst van minder dan 10 wasqs, d. i. op Java 300 gédéngs of bossen, is vrij. In de Preanger worden de 10 wasqs met 339 bossen gelijk gesteld. Dit wijst op verschil van maat.

In vele Mohammedaansche landen is, sedert de invoering van velerlei belastingen, de zakah in verval geraakt, en wordt zij nu beschouwd als een vrijwillige gift, waarvan men het bedrag zelf bepaalt; trouwens fiscale gestrengheid heeft nooit in den geest der instelling gelegen. Dit geldt nu ook op Java, ofschoon niet overal in gelijke mate. In de Preanger wordt werkelijk in den regel een tiende van den rijstoogst opgebracht, maar in de meeste gedeelten van Java bepaalt men zich tot eene gift, waarvan het bedrag door den minderen of meerderen godsdienstzin van den gever bepaald wordt. Intusschen vindt men ook in Pasoeroean, in de Padangsche bovenlanden en elders de sporen van grootere nauwgezetheid.

Als belasting op het vermogen treft de zakah voornamelijk de veeteelt en den handel, en bedraagt in het algemeen den 40sten penning of 2½ percent. Men onderscheidt de zakah op het vee, op goud en zilver en op koopwaren. De zakah van het vee werd oudtijds voornamelijk gevorderd van kameelen en van klein vee, waarin de groote rijkdom der Arabische veehouders bestond. Ook hier werd een zeker bedrag

van ieder afzonderlijk van de betaling vrijgesteld, en werden vooral de houders van klein vee, in den regel arme bergbewoners, door eene groote matiging der heffing begunstigd. Een kameel werd in het algemeen gelijk gesteld met acht schapen; en bij een klein getal kameelen betaalde men met schapen als een soort van pasmunt. Wie vijf kameelen had, het minimum waarvan betaling gevorderd werd, voldeed naar dien maatstaf zijne belasting met één schaap. Daar in den Indischen Archipel geene kameelen voorkomen en ook weinig klein vee, zou er de zakah van het vee nauwelijks in aanmerking komen, indien zij ook niet werd toegepast op het rundvee, waaraan men ook de buffels heeft geassimileerd, op dien voet dat voor de bepaling van het vrijgestelde bedrag en van de verschuldigde belasting buffels en runderen worden bijeen geteld. Een getal van minder dan dertig is geheel vrij, van dertig en daarboven betaalt men op zoodanige wijze, dat het afgezonderde dier door leeftijd en geslacht ongeveer een veertigste van de waarde der kudde vertegenwoordigt. De zakah van het vee heet op Java *djakat kéwan* (het Arab. *haiwān*, dieren), en in de Soendalanden *djekat moending*, omdat de buffel, die in Ned. Indië natuurlijk het meest in aanmerking komt, in de Soendasche taal *moending* heet. De berichten omtrent het bedrag dat als zakah van het vee in Ned. Indië betaald wordt zijn tegenstrijdig en verward. In het geheel zal de betaling bijna niet voorkomen, daar groote veehouders zeldzaam zijn.

De zakah van edele metalen wordt van goud en zilver ieder afzonderlijk geheven, zoodat bij de berekening van het bedrag en van de vrijgestelde hoeveelheid geene bijeenrekening plaats heeft, even weinig als dit bij de verschillende soorten van vee het geval is. Men betaalt alleen van hetgeen men het geheele jaar door in zijn bezit heeft gehad, en wel niet enkel van gemunt, maar ook van ongemunt metaal, wanneer het ten verkoop is bestemd. Een bedrag van minder dan 200 dirhems zilver of 20 dinars goud is vrij. Van elk bedrag daarboven betaalt men 2½ percent. Dezelfde betaling wordt ook op andere koopwaren toegepast, en men betaalt van den geheelen voorhanden voorraad, na aftrek der schulden, 2½ percent. De rechtsgeleerden brengen intusschen goud,

zilver en koopwaren tot de inwendige zaken, d. i. de zoodanige die alleen de eigenaar schatten kan en waarop de inner geen contrôle mag oefenen. De zakah van goud en zilver is echter verplicht, die van koopwaren slechts aanbevolen.

Op Java noemt men de zakah van het goud *djakat mas*, die van het zilver *djakat artå*, die van de koopwaren *djakat båndå*; maar de meeste inlanders onttrekken zich geheel aan deze opbrengsten, die hoofdzakelijk slechts door eenige Arabieren voldaan worden, ofschoon vrome lieden de verplichting daartoe erkennen.

In de Padangsche bovenlanden, waar vrij belangrijke hoeveelheden stofgoud worden ingezameld, komt nog eene heffing in aanmerking, die niet geheel met de gewone djakat van goud en zilver kan worden gelijk gesteld, die namelijk van goud en zilver uit mijnen. Omtrent deze heffing bestaan zeer uiteenlopende gevoelens, daar sommigen de opbrengst der mijnen gelijk stellen met koopwaren, waarvan men $\frac{1}{40}$ heft, anderen met gevonden schatten, waarvan men $\frac{1}{5}$ aan de schatkist verschuldigd is. In de Padangsche bovenlanden schijnt men zich tot betaling van $\frac{1}{40}$ verplicht te achten.

Eindelijk vindt men op Java nog van eene zonderlinge, aan de Mohammedaansche rechtsgeleerden ten eenenmale onbekende en ook nergens elders voorkomende zakah gewag gemaakt, de zakah der kinderen, *djakat anak*. Een huisvader die 25 kinderen heeft, moet een daarvan aan de geestelijkheid afstaan, dat dan echter doorgaans tegen eene schatting wordt gelost. Spreker acht het een bijzonder onderzoek zeer waardig, of van dit gebruik thans nog sporen op Java worden aangetroffen, en hoe zijn ontstaan te verklaren is.

Wegens het vergevorderde uur eindigt hier de spreker zijne voordracht, terwijl hij zich voorstelt de beide overige punten: de inning der zakah en haar gebruik, in de volgende vergadering te behandelen.

Volgens opgave van den heer Leemans zijn bij de kunstcommissie nog ingekomen van den Minister van binnenland-sche zaken het bericht, dat subsidie is verleend voor de

herstelling der oude geschilderde glazen in de groote kerk te Gouda; van den heer G. N. de Stoppelaar een exemplaar der tweede uitgaaf van den catalogus der tentoonstelling van Zeeuwsche oudheden van 1 Augustus tot 3 September te Middelburg gehouden; van het gemeentebestuur te Beverwijk bericht over de vernieuwing van eenige geschilderde venster-ramen in de kerk der hervormde gemeente aldaar.

Daar eene buitengewone vergadering moet gehouden worden, sluit de voorzitter de gewone ten twee uren.

VERSLAG DER COMMISSIE

BENOEMD

TOT HET BEOORDEELEN EENER VERHANDELING

VAN DEN HEER

J. A. FRUIN.

De commissie, in wier handen in de laatste vergadering dezer Afdeeling van de Akademie het stuk gesteld werd van haar medelid Mr. J. A. Fruin over Anfang en slichte Clage umme varende have naar het oud-Saksische recht, met een aanhangsel over deze vorderingen in het oud-Hollandsche recht, heeft de eer daaromtrent het volgende mede te deelen.

Het is haar voorgekomen dat dit stuk evenzeer uitmunt door rijkdom van inhoud als door zorgvuldige toetsing van al wat door anderen over dit onderwerp tot hiertoe is geleverd, dat het daarbij op verschillende punten nieuwe verklaringen bevat en derhalve ten volle de plaats verdient, waarvoor de schrijver het bestemd heeft, in de werken der Akademie.

Twijfelingen aan hetgeen door den schrijver wordt aangevoerd en beweerd zullen wel overblijven; maar hoe zou dit anders mogelijk zijn, waar het onderwerpen betreft, die zoo geheel van de rechtsbeschouwingen eener vroegeren tijd afhangen, die uit zoovele verschillende rechtsbronnen moeten worden opgemaakt, en die slechts bij vergelijking van op zich zelf onvolledige of duistere uitspraken eenigermate kunnen worden opgehelderd. Wilden wij die twijfelingen en bedenkingen hier bespreken, wij zouden eene verhandeling moeten schrijven even uitvoerig als thans de schrijver geleverd

heeft; want zijne onderzoekingen zijn zoo uitvoerig en grondig dat zij niet met een enkel woord zijn te beoordeelen, en de slot-som, tot welke hij meende te moeten komen, is zoozeer het gevolg van een alle bijzonderheden omvattend onderzoek, dat elk dier bijzonderheden slechts in verband tot de overige kan beoordeeld worden. Door dit te erkennen, spreken wij onze overtuiging uit, dat het gebouw, zoo als het hier wordt opgetrokken, stevig in een zit, voor zoover de materialen dit toelaten; doch het gebruik dat de schrijver gemaakt heeft van eerst onlangs in het licht gegeven bronnen bewijst hoe onzeker de weg des onderzoeks hier nog is, zoolang wellicht gewichtige bouwstoffen in het duister verscholen liggen.

Ligt, naar des schrijvers meening, die hij door dit onderzoek tracht te staven, het onderscheid tusschen den *Anfang* en de slichte *Clage alleen* daarin, dat de bezitsquaestie bij den *Anfang* reeds beslist is, als het eigenlijk proces begint, bij de slichte *Clage* daarentegen vooraf praejudicieel in het proces moet worden uitgemaakt, terwijl elk ander verschil tusschen beide vorderingen door hem wordt wederlegd, ook in het oud-Hollandsch recht, in het aanhangsel besproken, vindt hij oorspronkelijk hetzelfde bevestigd. In de behandeling echter van den aanvang naar het oud-Hollandsch recht zijn een paar punten, waarbij wij eene bedenking niet willen terughouden. Op blz. 13 verklaart de schrijver de woorden »*vir ille, sub quo fuerit res furtiva inventa, poterit se excusare tertio,*” door eene driemalige eedzuivering, zoodat hem eerst bij de vierde herhaling, dit voorrecht ontzegd wordt. Hij beweert, dat dit niet op eedhelpers zien kan, wijl er dan *tertius* zou moeten zijn geschreven. Bovendien beroept hij zich op eene plaats uit het rigische Ritterrecht, die zijne opvatting begunstigt. In de keur van Haarlem van 1245 leest men echter »*ille poterit se tertio excusare,*” waar se bij *tertio* eerder dan bij *excusare* schijnt te behooren, dus zelfderde, terwijl daarentegen de bezitter van pand na jaar en dag *sola manu iuranda* zich vrijwaren kan. Bovendien leest men in vele keuren: »wat drie witauchtige mannen zien ende daertoe swe-ren, dat zullen die scepenen orconden.” Misschien zal de schrijver evenwel die bedenking door andere plaatsen, die duidelijker zijn, kunnen ontzenuwen.

Naar aanleiding van bl. 19 zou men kunnen vragen of de schrijver bij de behandeling van onrechtter aanvang drie gevallen wel scherp genoeg onderscheidt, namelijk: 1°. Wanneer de gedaagde bewijst dat hij rei dominus is en dat de eischer gereclameerd heeft, wat zijn goed niet was. In dat geval verliest de eischer zijn proces en betaalt de boete. 2°. De verweerder bewijst alleen zijn goede trouw. Dan moet hij de zaak uitleveren, maar de boete valt op den eischer. 3°. De verweerder kan zijne goede trouw niet bewijzen. Dan verliest hij de zaak en betaalt de boete. Zou dit niet in latere keuren of rechten uitdrukkelijk onderscheiden worden?

Wij willen hier niet meer bijvoegen, maar meenen aan de Afdeeling te moeten voorstellen het besluit te nemen, om dit stuk onder hare werken, in de Verhandelingen, op te nemen.

B. J. L. DE GEER.

L. PH. C. VAN DEN BERGH.

J. DE WAL.

NEHALENNIA ALTAAR

ONLANGS

TE DOMBURG ONTDEKT,

BESCHREVEN EN TOEGELICHT DOOR

Dr. C. L E E M A N S.

Het laatst afgelopen jaar kenmerkte zich voor de vaderlandsche oudheidkunde door eene zeer merkwaardige aanwinst van een aan Nehalennia gewijd altaar, dat op het Domburgsche strand, door de zee, die het eenmaal met zoo vele andere gedenkteeken van de eerste eeuwen onzer jaartelling verzwolgen had, wederom werd teruggeleverd. Die aanwinst verdient des te hooger waardeering, daar van de talrijke en, om hunne voorstellingen en den inhoud hunner opschriften, zoo uitnemend belangrijke gedenkteeken, die vroeger aan hetzelfde strand, na lang verblijf onder de baren, weder te voorschijn gekomen waren, verreweg de meeste geheel en al onherroepelijk verloren gingen, de weinige die nog overbleven, voor zoover zij zich te Domburg bevonden, deerlijk beschadigd in eenen jammerlijken staat verkeeren.

Volgens een bericht uit Middelburg, dat mij het eerst uit de *Haarlemmer Courant* van Zaterdag den 4^{den} Febr. jl. bekend werd en daarin uit de *Middelburgsche Courant* overgenomen was, had onder Domburg, op het zoogenoemde Plateau, in het najaar 1870 de ontdekking plaats gehad van eenen steen met opschrift, die, in het bezit gekomen van den heer Tielenius Kruythoff, door dezen in eene vergadering van het Zeeuwsch Genootschap, op den 1sten Februarij jl. ter bezigtiging was gesteld, nadat bereids in de vergadering van December, door Dr. de Man eenig verslag van de ontdekking

gegeven was. Volgens hetzelfde bericht had het bestuur van het genootschap photogrammen van het gedenkteeken doen vervaardigen, met het voornemen om bevoegde oudheidkundigen over den inhoud van het opschrift te raadplegen, ook zou het trachten van het Domburgsche zeestrand eene goede kaart te verkrijgen, waarop de plaats van deze en ook vroegere vondsten, juist kon worden aangewezen. Voorloopig werd eene lezing van het opschrift, met uitzondering echter van den laatsten regel, en eene beschrijving, van den gedenksteen met bijvoeging van de afmetingen, medegedeeld.

Of het bestuur aan zijn voornemen gevolg heeft gegeven, en met eenen bevoegden oudheidkundige over het opschrift te rade is gegaan, en zoo ja, tot wien het zich met dit doel gemeend heeft te moeten rigten, is mij niet gebleken. Maar in *de Nederlandsche Spectator* van 18 Febr. jl., No. 7, werd een kort opstel opgenomen, waarin onze bekende Philoloog, Dr. E. J. Kiehl, leeraar aan de Hoogere Burgerschool te Middelburg, op enkele, zeer weinig beduidende en tot het juist begrip van den inhoud geen invloed oefenende kleinigheden na, eene juiste lezing gaf van het geheele opschrift, ook van de, in het zoo even genoemde bericht als »eenige onleesbare letters'' aangeduide woorden van den laatsten regel, tevens den vreemden vorm van eenen der namen des toewijders met eenige zeer passende gelijksoortige naamvormen toelichtende. Hij leverde daarbij het bewijs, dat de inhoud van het opschrift, door tusschenkomst van den philoloog, die zich op het gebied der archaeologie niet een vreemdeling behoefde te gevoelen, naar behooren gekend en verstaan kon worden.

Toch meende ik eene nadere opzettelijke behandeling van mijne zijde en in eene vergadering onzer Akademieafdeeling niet ongepast te mogen rekenen. Romeinsche gedenkteekens en vooral die in opschriften tot ons spreken, zijn in vergelijking met andere landen, in ons vaderland vrij zeldzaam. Zij verdienen daarom alleen reeds de aandacht onzer Koninklijke instelling tot zich te trekken, en kunnen wel geene betere en meer passende gelegenheid vinden, om voor het nageslacht bewaard te blijven, maar ook aan belangstellenden bekend te worden gemaakt, dan in de werken, waarin de Akademie de vruchten van de wetenschappelijke onderzoe-

kingen en ontdekkingen harer leden opneemt en voor ieder toegankelijk stelt.

Voordat ik het nieuw ontdekte altaar in behandeling neem, zal het mij wel ten goede worden gehouden, dat ik in korte woorden het een en ander in het geheugen terugroep, omtrent vroegere ontdekkingen van gelijken aard aan het Domburgsche strand gedaan, en het lot, dat de aldaar aan den dag gekomen gedenksteenen en andere voorwerpen van den tijd der Romeinen, getroffen heeft.

Op het einde van 1646 werden door hevige noord-oosten en oostenwinden, de duinen van het strand te Domburg en Westkapelle buitengewoon geteisterd. Op den 5^{den} Januarij van het volgende jaar, was bij eene lage ebbe zooveel van den voet van het duin weggeslagen, dat eene menigte, tot op dien tijd onder het zand bedekte steenen en andere voorwerpen bloot kwamen, die op last van de Staten van Walcheren, de Gecommitteerden van Breede geërfdén, den Dijkgraaf en de Gezworens van de vijf ambachten, uitgegraven en in bewaring werden genomen.

Over die eerste ontdekking werd, korten tijd nadat zij plaats had, een openlijk berigt gegeven door O. Vredius *Historia Comit. Flandriae*, blz. XLIV *der Additiones* (in de uitgaaf van Brugge 1650), met de afbeeldingen van 22 altaren, en eenige andere voorwerpen, die hij met eenige korte opmerkingen toelichtte, nadat hij zelf in Zeeland alles persoonlijk in oogenschouw had genomen. Maar nog vroeger, en zoo als M. Smallegange zelf mededeelt »korte dagen daarna" d. i. na de ontgraving, had laatstgemelde, toen in Utrecht gevestigd, doch met de wintervakantie in Middelburg vertoevende, zich naar de vindings- of de bewaarplaats begeven, en daar de opschriften van zes »voornamen" gedenksteenen zelf afgeschreven en »een lampje, benevens eenige munten", aangekocht. In zijne bekende *Chronijk van Zeeland*, die in 1696 te Middelburg het licht zag, gaf hij, dus eene halve eeuw na dat bezoek, eene beschrijving van de vondst, onder bijvoeging van afbeeldingen, die afdrukken schijnen geweest te zijn van dezelfde gegraveerde platen, welke voor het werk van Vredius hadden gediend. Ook voor de ophelderingen die Smallegange aan zijn werk toevoegde, heeft hij de gedrukte aan-

teekeningen van Vredius gebruikt. Nog vroeger dan beide genoemde geleerden, had de graveur H. Danckerts, onder den titel van *Affbeeldinge van de overoude Rariteyten aan de strandt omtrent Domburch — gevonden* enz. de gedenkteekens, evenwel zonder toelichtingen, te 's Gravenhage, in 1647, op 13 platen algemeen bekend gemaakt.

Wat later op het Domburgsche strand aan opschriften, Romeinsch huisraad en penningen uit den tijd der Romeinsche keizers, maar ook van de Merovingers, Carolingers, Angelsaksen en Noormannen, nu en dan te voorschijn kwam, werd door Jhr. C. A. Rethaan Macaré, in zijne *Verhandeling over de bij Domburg gevonden Romeinsche, Frankische, Britannische en Noordsche en andere munten* (in de *Nieuwe werken van het Zeeuwsch Genootschap*, I^e Dl., 2de stuk) in 1838 vermeld; later ook nog in eene tweede verhandeling in het *Archief van het Z. Genootschap*, 2e st., blz. 69. Het meest omvattende en volledige werk, waarin al de tot op dien tijd aan het Walchersche strand ontdekte beelden, altaren en opschriften, in naauwkeurige afbeeldingen bekend gemaakt, en met verklarende beschrijvingen toegelicht zijn, werd ons door de verlichte zorgen van het Zeeuwsch Genootschap der wetenschappen geleverd, dat die belangrijke taak aan wijlen ons medelid den conservator bij het Rijks-Museum van oudheden, Dr. L. J. F. Janssen, had opgedragen. Het verscheen, onder den titel van *De Romeinsche beelden en gedenksteen van Zeeland, beschreven en opgehelderd*, te Middelburg, in 1845, in 8°., met een atlasje van 19 platen in 4°. Eene in 1835 door het Genootschap uitgeschreven prijsvraag, die onbeantwoord gebleven, in 1837 andermaal herhaald was geworden en waarop in 1838 eene verhandeling was ingekomen, leverde de aanleiding tot die volledige uitgaaf der Domburgsche gedenkteekens; ofschoon niet zonder vertraging, want, nadat eerst in 1842 de uitspraak van de beoordeelaren bekend gemaakt en aan den schrijver, den heer J. Ab Utrecht Dresselhuis het eermetaal was toegewezen, verliepen er nog drie jaren, voor dat de verhandeling in de werken van het Genootschap het licht zag, onder den titel van: *De Godsdienstleer der aloude Zeelanders uit oude gedenkstukken en berigten opgemaakt*. De vertraging werd intusschen grooten-

deels vergoed, zoowel door de nadere omwerking, waaraan de schrijver zijnen arbeid had onderworpen, als door de toevoeging van de, onder Janssen's leiding vervaardigde afbeeldingen en de opzettelijke beschrijving en opheldering door laatstgemelde bij die platen verstrekt en bewerkt. Beider arheid, zoo die van Dr. Janssen als die van den heer Ab. Utrecht Dresselhuis, werden ook afzonderlijk, en met de atlas afbeeldingen, in handel gebragt *). Voor hen die zich meer volledig willen bekend maken met de onderscheiden uitgaven en beschrijvingen der monumenten, tot op dien tijd in het licht verschenen, en de geheel of gedeeltelijk buiten uitvoering gebleven voorbereidingen en ondernemingen, om eene, aan de strengere eischen der wetenschap voldoende bewerking te leveren, wijzen wij op hetgeen dienaangaande uitvoerig is medegedeeld door Janssen, in de voorrede van zijn aangehaald werk blzz. XI—XXIII.

Voor zoover ik kon nagaan uit de verschillende mij beschikbare bronnen, waren aan het Domburgsche of de aangrenzende stranden, behalve kleinere voorwerpen, huisraad, munten en diergelijke, aan gedenkteekens en beelden uit het Romeinsche tijdperk, sommige vrij gaaf en ongeschonden, andere meer en nog andere zeer beschadigd of slechts gedeeltelijk overgebleven, aan den dag gekomen:

Bouwkunstige brokstukken, waarvan één met opschrift en één wederom verloren, doch in afbeelding bewaard. 6

Beelden en gedeelten van beelden, waarvan één met opschrift en één later verdwenen, doch in afbeelding bewaard. 6

Altaren aan Nehalennia gewijd, waarvan één zonder opschrift, drie later verloren, doch in teekening of afschrift bewaard. 26

Altaren aan andere godheden, waarvan drie later verloren, doch in teekening bewaard. 10

te zamen 48

---

*) In Nijhoff's *Bijdragen voor vaderlandsche Geschiedenis en Oudheidkunde*, Dl. V, heb ik een vrij uitvoerig verslag van den inhoud der verhandelingen van beide geleerden gegeven.

Van de 40, die in 1845 nog aanwezig en wier bewaarplaatsen bekend waren gebleven, bevonden zich 34 te Domburg, twee in het Museum van het Zeeuwsch Genootschap te Middelburg, twee in het Rijks-Museum van oudheden te Leiden, een in het Musée R. d'armures, d'antiquités et d'ethnologie te Brussel en een op het huis Ilpenstein bij Ilpendam. Twee Nehalennia altaren, die slechts in afschriften tot ons zijn overgebleven, maar wier tegenwoordige verblijfplaats, zoo zij nog bestaan, niet meer bekend is, waren waarschijnlijk maar toch niet volkomen zeker, van Domburg afkomstig. Zij heeten, het een in 1776 of in 1777 te Deutz, het ander zonder bepaling wanneer, insgelijks aldaar gevonden te zijn. Met betrekking tot de te Domburg in 1845 aanwezige gedenkteekens dient gezegd, dat een hunner, een Nehalennia altaar zonder opschrift, in eene van allerlei oude steenen opgebouwde brug, op het buitengoed Westhove bij Domburg aan de buitenzijde links is ingemetseld; verder is het mogelijk dat een gedenksteen, door Ab Utrecht Dresselhuis, blz. 92 van zijne *Godsdienstleer der aloude Zeelanders*, vermeld, als met de beelden van Nehalennia, Hercules en Neptunus voorzien en van het opschrift, alleen de letters HAL, van den naam der godin bewaard hebbende, dezelfde is als een der door Janssen onder 18 of 19, Pl. IX, blz. 48—52, afgebeelde en beschreven altaren. In dat geval heeft eerstgenoemde het opschrift niet naauwkeurig gelezen. Maar het kan ook zijn dat het aan de aandacht van Janssen ontsnapte, en dientengevolge door hem niet afgebeeld of beschreven werd. Het ware dus mogelijk, dat de opgaaf van het aantal der te Domburg in 1845 nog aanwezige gedenkteekens met één moest verminderd worden.

Aan de Domburgsche overblijfsels schijnt, zoo al niet onmiddellijk, toch al spoedig in het koor van de kerk der Hervormde gemeente aldaar, eene verblijfplaats toegewezen te zijn. Dat enkele elders eene bestemming erlangden, is uit de hierboven medegedeelde opgaaf gebleken. Zoo werd een voetstuk eener kolom met toewijdingsopschrift aan Nehalennia *),

---

*) DEAE || NEHALENNIAE || ASCATTINIVS || RASVCO V. S. L. M. (zie Brambach, *Corp. Inscriptt. Rhen.* 48).

aan Hadrianus Relandus naar Utrecht toegezonden, en het opschrift door dezen aan Keysler, die het in zijne *antiquitates selectae septentrionales* uitgaf, medegedeeld. Waar het gebleven is, en of het nog bestaat, is niet bekend. Een andere geloftesteen, door Januarinius Ambacchius aan Nehalennia gewijd, bevond zich in den aanvang der vorige eeuw in eenen tuin buiten eene der poorten van Middelburg *). De aan de Dea Burorina gewijde geloftesteen is eenen tijd lang in den gevel van een woonhuis te Domburg ingemetseld geweest, en werd door Cruisselbergen, rector der Latijnsche school te Vlissingen, gekocht †). Twee andere geloftesteenen, beide insgelijks met toewijdingen, de een met het beeld der godin tusschen twee moedergodinnen, de andere door Servatus, Theron's zoon aan Nehalennia gewijd, bevonden zich, insgelijks in den aanvang der vorige eeuw, in den hof van het buitenverblijf Steenhove, aan den weg van Middelburg naar Koudekerke §). Daarentegen heeft het thans op den huize Ilpestein bewaarde geloftealtaar door Dacinus Liffio's zoon aan Nehalennia gewijd **), zich vroeger te Domburg bevonden, waar Corn. Boot het gezien en afgeschreven heeft, zoo als dit vroeger ook door Vredius was geschied. Hieruit blijkt dat de overlevering, volgens welke dit gedenkteeken omstreeks 1622 bij het droogmaken van de Purmer zou gevonden zijn ††), geen geloof verdient, en dus ook de daarop gegronde gevolgtrekkingen vervallen. De meeste der van Walcheren niet weggevoerde gedenkteekens zullen van lieverlede wel bij de overige in het Domburgsche kerkkoor, als meerdere waarborgen voor voortdurende veilige bewaring leverende, opgenomen zijn.

Wie van den aanvang als eigenaar der verzameling beschouwd werd of optrad, en of en hoe het regt van beschikking of bezit op anderen overging, is mij niet bekend ge-

---

*) Zie Gargon, *Walchersche Arkadia* (uitg. 1717), Dl. I, blz. 318; Brambach, *C. I. Rh.*, 36.

†) Cannegieter, *De dea Burorina*; Brambach, *C. I. Rh.*, 48.

§) Gargon, *Walchersche Arcadia*, II, 7 en 11; Brambach, *C. I. Rh.*, 49 en 50.

**) Zie Brambach, *C. I. Rh.*, 40.

††) G. van Ernst Koning, *het Huis te Ilpendam*, blz. 5—8.

worden. Wij zagen hierboven, dat de Staten van Walcheren, de Gecommitteerden van Breede geërfd, de Dijkgraaf en de Gezworens van de vijf ambachten, in 1647 de steenen lieten uitgraven en orde stelden op hunne bewaring. Waarschijnlijk meenden zij hiermede het noodige gedaan te hebben, en was het hun voldoende dat de oudheidkundige schatten in een goed afgesloten en om zijne bestemming ook veilig gebouw, tegen beschadiging of verlies gewaarborgd werden. Om het regt van eigendom of bezit bekommerden zij zich welligt niet veel, en zoo kan, met het toezigt en de zorg voor de goede bewaring, waarmede kerkmeesteren of het Gemeente-bestuur, misschien wel beide gezamenlijk, zich belastten, ook tevens voor die ligchamen in den loop der jaren, aanleiding hebben bestaan, om zich niet slechts als beheerders, maar ook als regtmatige bezitters te beschouwen. Maar ook de ambachtsheeren van Domburg schijnen zich regt op de Domburgsche gedenkteekens toegekend te hebben. Dit blijkt uit eene onderhandeling, in het begin der loopende eeuw over den afstand der verzameling aan den Staat gevoerd, en waarvan een gevolg was, dat door de toenmalige ambachtsvrouw van Domburg, de oudheden in de kerk bewaard aan de Regeering ten geschenke werden aangeboden. Dit geschenk werd aanvaard, bij een besluit van koning Lodewijk, gedagteekend 6 Junij 1809, waarbij in Art. 70 het volgende wordt gezegd: »Wij nemen de oudheden aan, »welke in de kerk te Domburg worden bewaard, en die bekend zijn onder den naam van Nehalennia. Wij gelasten »den Landdrost van het Departement, om van onzen Minister van Binnenlandsche Zaken de schadeloosstelling voor te »dragen, welke wij aan de stad Domburg zouden kunnen »toestaan, en om daarenboven een voorstel te doen, wegens »een klein gedenkteeken, hetwelk men in die kerk zoude »oprigten, om het aandenken aan die oudheden te bewaren.”

Het zal wel een gevolg zijn geweest van de vele moeilijkheden, waarmede het bestuur van den vorst al meer en meer te worstelen had, en zijn afstand van het gebied in het volgende jaar, dat aan het besluit, althans voor zoover het de Domburgsche gedenkteekens betrof, geen gevolg is gegeven. Uit de aangehaalde bewoordingen zou men, wat ik

C. I. F. T. M. A. S. S. N. e. h. a. d. r. u. n. g. a. l. l. a. n. t. e. l. e. b. o. m. b. u. r. y.

a

b

c

d

W. F. I. S. T. E. N. M. F. D. E. D. A. P. D. L. E. T. T. E. R. K. 2. F. R. E. E. K. S. D. U. I.

W. F. I. S. T. E. N. M. F. D. E. D. A. P. D. L. E. T. T. E. R. K. 2. F. R. E. E. K. S. D. U. I.

zoo even giste, omtrent een gezamenlijk bezit of aanspraak op eigendomsregt, eenigermate bevestigd kunnen achten. Het aanbod ten geschenke kwam van de ambachtsvrouw; aan de stad Domburg (de plaats had vroeger stedelijke regten) zou eene schadeloosstelling worden toegekend, en de kerk tevreden worden gesteld met een klein gedenkteeken, dat de herinnering van het vroeger verblijf der oudheden in het koor bewaren zou.

Had de zaak voortgang gehad, dan zouden de zoo hoogst aanmerkelijke en zeldzame overblijfsels waarschijnlijk wel in eene Rijksverzameling, welligt in het toenmalige Museum te Amsterdam opgenomen en naderhand in het Rijks Museum van Oudheden te Leiden overgebracht zijn geworden. Zij waren dan behoed geweest tegen den ramp die hun deel werd, toen op den 10^{den} October 1848, kerk en toren van Domburg door den bliksem getroffen, in den brand geraakten en grootendeels vernield werden. De beelden en altaren waren in het koor gedeeltelijk op zware balken geplaatst, en stortten, toen deze door de vlammen aangetast waren, weldra op den bodem neder, waar zij onder de brandende overblijfsels van het ingevallen dak bedolven, blootgesteld aan den hevigen vuurgloed, braken en vaneen spleten. Nadat het vuur had uitgewoed en het puin weggeruimd was, vond men alles als eene schier onkenbare massa door en op elkander liggen. Slechts een zestal zeer beschadigde en verminkte, waaronder een in tien stukken gebroken, van een ander slechts de beenen overgebleven, mogt men in eenen nog eenigszins bruikbaren toestand te voorschijn brengen. Zij werden in een tegen den toren afgezonderd plaatsje in de weder opgebouwde kerk zoo goed het kon opgesteld. Al het overige bestond slechts in stukken en brokken, die eenen hoop van ongeveer 2 steres vormende, in den tuin van den gemeente-secretaris op elkander gestapeld werden, en, in dien toestand gedurende zeventien jaren in de open lucht aan den invloed van wind en weder blootgesteld, weinig kans aanboden, om uit enkele passende gedeelten nog eenig bruikbaar geheel bijeen te brengen.

Zoo was de staat van zaken in 1866, toen de aandacht van de Commissie der Akademie voor de overblijfselen der oude

Vaderlandsche kunst, van eene belangstellende zijde op het onderwerp gevestigd werd, en zij het van hare roeping achtte, zich het lot der Domburgsche gedenkteekens aan te trekken, aan de weinige die nog gedeeltelijk aanwezig waren eene veiliger en nuttiger bewaarplaats te verschaffen.

Zij meende tot dit doel zich het best tot den tegenwoordige ambachtsheer der Gemeente, Mr. J. J. Slicher van Domburg te s'Gravenhage te kunnen rigten, en deed dit in een schrijven van 19 Januarij 1866, N°. 444, waarbij zij, in de onderstelling dat door hem als ambachtsheer over de bedoelde overblijfsels kon worden beschikt, verzocht, dat die voorwerpen aan de Commissie, ten behoeve van het Rijks Museum van Oudheden te Leiden mogten worden afgestaan. Dit verzoek werd met eenen gunstigen uitslag achtervolgd, daar reeds bij schrijven van 25 Januarij, de heer Slicher, in den afstand *zonder eenig voorbehoud* bewilligde. Ik druk op de drie onderhaalde woorden, omdat niet lang daarna de heer Slicher, beweerde, dat hij de overblijfsels aan de Akademie van Wetenschappen wel had willen beschikbaar stellen, maar onder het voorbehoud, zoo men er in Zeeland geen prijs op stelde.

Toen de onderhandeling in Domburg bekend was geworden, scheen dáár ter plaatse bij het gemeentebestuur, welks burgemeester te Middelburg zijne woonplaats had, en ook bij het bestuur van het Zeeuwsche genootschap der Wetenschappen, dat in de laatste 17 jaren van zijne belangstelling in het lot der steenen geene bijzondere blijken had gegeven, eensklaps de belangstelling wakker geworden, en werd de heer Slicher, zooals hij in brief van 10 Maart schreef, met vertoogen en bezoeken bestormd, zoowel van genoemd gemeentebetuur om de gedenkteekens te behouden, als van het genootschap om hen voor zijn Museum te mogen beziten. De heer Slicher bezweek voor dien aandrang, gaf gehoor aan het verlangen van het bestuur van het genootschap, kwam dus terug op zijnen schriftelijken afstand, waardoor hij de bevoegdheid om over de overblijfselen te beschikken reeds geheel had verloren, en de zes in de kerk nog aanwezige monumenten werden naar het lokaal van het Museum te Middelburg overgebracht. De zorg voor hunne goede

bewaring liet in het eerst wel wat te wenschen overig, want eenige maanden na hunne ontvangst bij dat Museum, op het eind van September, hadden slechts drie eene plaatsing binnenshuis erlangd, en waren de drie andere in den tuin van het gebouw, zonder eenige bedekking nedergelegd, tot dat eindelijk, maar eerst in November, ook de drie laatstgenoemde binnenshuis geborgen werden.

Na het vervoer der bedoelde, sedert den brand nog eenigszins in redelijken staat over- en in de kerk gebleven denkteekens, waren de brokstukken van de overige geheel vernielde altaren en opschriften nog in den tuin van den gemeentesecretaris blijven liggen. De Minister van Binnenlandsche Zaken, door de Commissie vroeger reeds omtrent den afstand der oudheden ten behoeve van het Rijks Museum van Oudheden in kennis gesteld, had mij in mijne betrekking tot die inrigting, gemagtigd tot een persoonlijk onderzoek naar den toestand dier brokstukken, beoordeeling van het belang dat er uit een oudheidkundig oogpunt nog nog aan gehecht kon worden, omtrent de mogelijkheid van het bij elkander brengen van gescheiden gedeelten, de wijze waarop dit zou kunnen geschieden en wat verder tot hun behoud beraamd zou behooren te worden. Tot dat onderzoek begaf ik mij in Augustus 1866 naar Domburg, waar mij bleek, dat onder den puinhoop, voor zoover ik dien toen eenigszins uiteen kon doen halen, nog vele stukken zich bevonden, die met geduld en zorg door eenen deskundige wederom tot elkander gebragt en althans eenigermate hersteld zouden kunnen worden, terwijl vele door de nog leesbaar gebleven karakters of uitgehouwen versieringen, eene betere waardeering en meer belangstelling schenen te verdienen, dan die hun in de laatste 18 jaren geschonken waren. De wetenschappelijke en technische hulpmiddelen bij het Rijks Museum te Leiden beschikbaar en de ervaring dáár opgedaan, beloofden wel meer dan elders, waarborg, dat pogingen tot herstel of aanvulling van enkele, misschien wel van vele der brokstukken, tot eenen goeden uitslag zouden leiden. Daartoe zou echter een vervoer naar Leiden en een geldelijk offer onvermijdelijk zijn, dat met betrekking tot het belang der zaak eenige naauwgezette overweging vorderde, waarvan ik de

slotsom met het daarop gegronde voorstel in een verslag van 20 Augustus aan den Minister indiende. Inmiddels besloot het bestuur van het Zeeuwsch Genootschap nogmaals handelend op te treden en werden op zijn last, met toestemming of goedvinden van den Heer Slicher, van het gemeente- en het kerk-bestuur te Domburg, op 27 Augustus de brokstukken op vijf wagens naar Middelburg overgebracht. Daar scheen men voorloopig zich met het bezit van den buit te vreden te stellen, maar minder haast te maken met maatregelen tot behoud. Althans eene maand later lagen de brokstukken nog in den tuin van het genootschap op den, toen door onafgebroken regens doorweekten bodem, zonder dat zij door eenige, ware het ook slechts eene voorloopige beschutting tegen den nadeeligen invloed van het afwisselend weder eenigszins beschermd werden. Eerst in Maart 1867, dus na een verblijf van ruim zes maanden in den tuin, werden de overblijfsels naar eene bergplaats binnenshuis, den kelder van het Museum, overgebracht.

Ik weet niet wat hun verder lot geweest is, welke pogingen geschied zijn of te werk gesteld zullen worden om het gebrokene te herstellen of bij te werken; maar ik moet vreezen, dat de middelen daartoe vereischt in Middelburg wel eens niet genoegzaam beschikbaar zullen bevonden worden en dat het belang der oudheidkundige wetenschap vrij wat beter gebaat zou zijn geweest, wanneer al wat er van de verwoesting van 1848 was overgebleven, zijne eindbestemming bij het Rijks Museum te Leiden had mogen bereiken. Nadere bijzonderheden omtrent deze zaak kunnen gekend worden uit de *Verslagen* der voornoemde Akademie commissie over 1865/66 blz. 14 en verv. (*Jaarboek* 1866, blz. LXXIV en verv.); over 1866/67 blz. 40 en volgg. (*Jaarboek* 1867, blz. CXLVIII en volgg.) en over 1867/68 blz. 65 en volgg. (*Jaarboek* 1868, blz. CXXVII en volgg.) en Bijlaag C blz. 78—88 (*Jaarboek*, blz. CXL—CL).

Na het bovenstaande, dat voor de geschiedenis der Domburgsche gedenkteekens niet geheel zonder belang zal geacht worden, kan ik overgaan tot het laatst ontdekte altaar, dat aanleiding gaf tot mijne mededeeling.

Het altaar (zie de afbeelding) is hoog 30, breed 15 centi-

meters, heeft den gewonen vorm; eene eenvoudige ronde lijst onmiddellijk onder het dekstuk, waarop vruchten schijnen uitgehouwen, en eene eenigszins vooruitspringende plint.

De achterzijde is ledig gebleven; op elken der zijkanten, *b*, *c*, is een laurierboom, in weinig verheven werk, uitgehouwen, zooals dit op het altaar aan Neptunus (Janssen, Pl. VI, 12, *b*, *c*), waarschijnlijk ook op dat aan Nehalennia (Janssen, Pl. XVII, 30, *b*, *c*) het geval was. Op de voorzijde, *a*, is een opschrift van acht regels uitgebeiteld, waarvan de laatste regel op de voorzijde van de plint is aangebragt. Het opschrift luidt:

NEHALENN
AE · INGENV
INIVS · IANV
ARVS · EX·
5) PRECEPTO
ARAM·POSVIT
PRO · SAVTE
FILI · SVI

Nehalenni || ae Ingenu || inius Ianu || arius ex || precepto ||
aram posuit || pro salute || fili sui. *Aan Nehalennia heeft Ingenuinius Januarius, krachtens (haar) bevel (dit) altaar opgericht voor het behoud van zijnen zoon.*

Regel 1. NEHALENNIAE. Op 13 opschriften wordt de naam even als hier, NEHALENNIAE, op een vijftal, NEHALENIAE, met ééne *n* gespeld, (onleesbare of zeer onduidelijke en dus ook onzekere opschriften blijven hier buiten rekening), eens NEHALAEN(IAE) (zie Janssen, Pl. XVII, N°. 30), denkelijk eene fout van den steenhouwer; eene spelling NEIHALI of NEEHALI, zooals Dresselhuis in zijn reeds genoemd werk, blz. 80 vermeldt, is mij niet bekend en steunt alleen op eene onjuiste lezing, evenzeer als NEHALEE of NEHAEE bij Dresselhuis, blz. 158 op den uit Deutz afkomstigen gedenksteen, die wel NEHA-EN', dus NEHALENI(AE) zal gehad hebben.

De verschillende afleidingen die de geleerden van vroegeren en lateren tijd hebben gegeven, kan ik zonder gevaar laten rusten, sedert mijn vriend en medelid Prof. H. Kern

(in een artikel van de *Taal- en Letterbode* van het vorige jaar, *Nehalennia* getiteld), de slotsom van zijn onderzoek over de beteekenis van den naam en het karakter der Godin bekend gemaakt, en haar als Schenkster, goedgunstige Geefster, Meesteres, Vrouwe, heeft doen kennen, dezelfde die hier met den inlandschen gewestelijken naam, in de Noordsche mythologie met dien van Freya betiteld wordt. Er zijn anders onder die vroegere naamsafleidingen al zeer zonderlinge, onder andere b.v. eene, waarbij men, om haar als beschermgodin der zeevarenden met Neptunus in betrekking te brengen, bij Homerus eenen nergens aanwezigen θεὸν νεαλαίανον te voorschijn laat treden ! *)

De twee laatste letters van den regel zijn, zooals vaak het geval is, tot eene vereenigd; door het laatste been der *n* wat naar boven te verlengen, werd dit tevens eene *i*. Hetzelfde zien wij tweemaal op den geloftesteen van Januarius (Janssen, Pl. XIV, N°. 26^a) op den eersten regel, even als hier met den 4ⁿ lettergreep van den naam der godin; en nog eens, op den 2ⁿ regel in den 5^{den} lettergreep van Januarius.

Regels 2, 3. INGENVINIVS. De vorm van dezen naam, ofschoon wel eenigszins zonderling klinkende, is zeer regelmatig, en zooals Dr. Kiehl zeer juist aanmerkt, niet zonder voorbeeld, daar »onder de weinige" (ik zou meenen dat dit woord al zeer betrekkelijk is optevatten) Nehalennia opschriften niet minder dan drie zulke vormen voorkomen: SECUNDINIUS, (Janssen, Pl. VIII, N°. 16^a), HITARINIUS (Janssen, Pl. XIII, N°. 23^a, waar welligt HILARINIUS verbeterd en wederom aan eene vergissing van den steenhouwer gedacht zal moeten worden, tenzij men aan eene afleiding van het Grieksche "Εταιρος wilde denken); en JANUARIINIUS (Janssen, Pl. XIV, N°. 26^a, vergelijk ook een opschrift vroeger in Keulen aanwezig, doch thans verloren gegaan, bij Brambach, *Cod. inscrr. Rhenan*, 390); ook EXOMNIANIUS (Janssen, Pl. XIII,

---

*) Het is waarlijk nog te verwonderen, dat niemand op de gedachte is gekomen, om NEHA met het Latijnsche *nere*, spinnen, en LENNIA met ons *linnen* te vergelijken. De *linnenspinster*, welk eene heerlijke naam voor de Moeder godin!

Nº. 24^a). Ik voeg er nog bij SATURNINIUS, van een der twee Deutzer opschriften (Brambach, *C. I. Rh.* 442); ASCATTINIUS (Brambach, *ib.*, 48) ook uit Domburg afkomstig; vergeleken kan ook worden BRITANNICIANUS (Janssen, *Pl.* XI, Nº. 32). De vorm van INGENUINIUS is regelmatig; van INGENUUS komt INGENUIUS, dan INGENUINUS en ten laatste INGENUINIUS. De eerste naamvorm komt zeer dikwerf voor; om mij tot ons land te bepalen, wijs ik op een te Ubbergen gevonden altaar, thans op het Raadhuis te Nijmegen bewaard, met (s)IMPLICIV(s) INGENV(s), d. i. INGENUUS (Brambach, *C. I. R.* 97); op JVLIVS INGENV(v)s, altaar bij Mainz (Brambach, *ib.* 958). Voor de twee volgende naamvormen, vinden wij een voorbeeld in een opschrift aan den Rijnsoever bij Keulen gevonden van M(arcus) INGENVIVS INGENVINVS (Brambach, 432); van eene INGENVINIA AVRELIA, (bij Gruter *Corp. Inscr.* CCCLXXI, 8) en INGENVINIA IVLIA, op een grafschrift bij Keulen (Brambach, 391). Hetzelfde opschrift werd door de moeder, die den laatstgemelden naam droeg, aan de nagedachtenis harer kinderen, SVPERINVS RVSTICVS en SVPERINIA SVPERBA gewijd. Dr. Kiehl noemt »de eerste v en de tweede i van INGENVINIVS niet geheel zeker," het photogram laat voor mij dieaangaande geen den minsten twijfel over.

Regels 3, 4. IANVARIVS. Dr. Kiehl leest IANUARVS en gist IANVARIVS; volgens hem staat echter op den steen RV, zonder I, en ontbreekt ook eenige aanwijzing van die letter. Ik moet dit, na naauwkeurige beschouwing van het photogram tegenspreken, en twijfel niet of op het oorspronkelijk zal nog wel RVS, te lezen zijn, de I door verlenging van de staande lijn der R uitgedrukt; eene zeer gewone verkorte schrijfwijze; zoo bijv. onder een Nehalenniabeeld te Domburg, in de namen ASSONIVS AELIVS, waar de I met de N en nog eens met de E en L op dezelfde wijze verbonden is (Janssen, *Pl.* IV, Nº. 8^a, c); op eenen grafsteen bij Calcar H-ARO, d. i. HILARIO (bij Brambach, *C. I. Rh.* 190), waar men ziet, dat de volgorde der beide letters door de zamenflechting verbroken wordt. Hetzelfde is het geval in het opschrift van eenen der reeds aangehaalde Nehalenniasteenen, ook door eenen Januarinius gewijd, waar op den 4ⁿ regel E, de verbinding is voor ER (Janssen, *Pl.* XIV, Nº. 26^a). Eenen

c(ajus) IANVARIVS kennen wij op eenen geloftesteen op den Hunerberg bij Nijmegen gevonden en insgelijks aldaar op het Raadhuis bewaard (Brambach, *C. I. Rh.* 93); eenen IANVARIVS INGEN(V)VS EMERITV(S) op een altaar (thans niet meer aanwezig), te Keulen (Brambach, 392); eenen IANVARIVS POTENS op eenen grafsteen bij Maintz (Brambach, 1125). Ik herinner hier verder nog, c(ajus) SEXTVS IANVARINVS van het te Rummel in Noord-Brabant gevonden, doch thans verloren grafschrift; (IA)NVARIN(VS) ATTICVS MAX(I)MINVS, op eenen geloftesteen in het Museum van Oudheden te Stuttgart (Brambach, *C. I. Rh.*, 1538).

Regels 4 en 5, EX PRECEPTO, op bevel, natuurlijk van de godin zelve, of in haren naam door den priester, misschien ook wel in den droom (men denke aan het raadplegen van de godheid door het slapen in den tempel, de incubatio) tot onzen Ingenuinius gekomen. Zoo leest men: EX IMP(erio) IPS(arum) op eenen geloftesteen te Keulen (Brambach, *C. I. Rh.*, 316); EX IVSSV E(jus) L(ubens) L(aetus) M(erito) R(etulit), (Brambach, 1591); EX I(mperio) P(osuit) L(ubens) L(aetus) M(erito), (Brambach, 1857); VOTO SVSCEPTO E(x) M(onitu) D(e) S(ua) P(ecunia) E(rexit), (Orellius, *Inscriptt. Latt. selectae*, 2467); EX MONITV (van Diana) ARAM FECIT (Orellius, *ib.* 1444).

Regel 7. PRO SALVTE; de A en L tot één teeken vereenigd. Ingenuinius rigtte het altaar op en wijdde het aan de Godin, hetzij uit dankbaarheid voor het behoud van zijnen zoon, na eene ziekte, eene gevaarlijke onderneming, eene reis; hetzij omdat hij voor dien zoon, bij den aanvang van zulk eene reis de bescherming van Nehalennia wilde verwerven. Dit laatste acht ik meer waarschijnlijk, dewijl anders, door toevoeging van eenen zin als: EX VOTO SUSCEPTO, VOTUM SOLVIT of diergelijk, op eene gedane gelofte zou bedoeld zijn geworden. Op twee Domburgsche opschriften wordt de uitdrukking PRO SE ET SVIS V(otum) S(olvit), of V(otum) R(etulit) gebezigd (zie bij Janssen, *Pl. VII*, 15^a en *XIV*, 26^a). Vol uit komt het woord SALVTE meermalen voor, bij vb. PRO SALVTE ET REDITV D(omini) N(ostri) IMP(eratoris) CAESARIS (opschrift te Rome, *Grut. C. Inscr.* XXII. 3); PRO SALVTE SVA ET CON(jugis) ET SVORUM (Orellius, *I. L. S.* 5625), PRO SALVTE ET INCOLVMITATE INDVLGENTISSIMORVM DOMINORVM (Orellius,

ib. 1608); ook verkort, met enkel de eerste letter, zooals I(ovi) O(ptimo) M(aximo) DOL(icheno) PR(o) S(alute) IMPP. (imperatorum) SACRVM, (Orellius, ib. 5625); PRO S(alute) IMP(eratoris) CAE(saris) M(arci) ANTONI(i) GORDIANI PII FELICIS (Orellius, ib. 22); M(arcus) AUR(elius) FRONTO MIL(es) LEG(io-nis) II AD(jutricis) PRO S(alute) SVA ET SVORVM (Orellius, ib. 1921). Ook tot ST verkort, bijv. SILVANO DOMESTICO PRO S(alu)-r(e) T(iti) FLAVII CRESCENTIS. Maar ook PRO SALVTEM, waar slechts aan eene vergissing van den werkmam te denken is, die óf het voorzetsel IN voor den geest had, óf de Romeinsche taal niet genoeg meester was. Zoo leest men op een opschrift bij Orellius, *I. Latt. Sell.* 3413: HERCVLI INVICTO ET DIBVS (VOOR DIIS) OMNIBVS DEABVS Q(ue) SACRVM PRO SALVTEM IMP(eratoris) L(ucii) SEPT(imii) SEVERI; en in het opschrift, *ibid.*, 2360, PRO SALVTEM ET VICTORIAS DD. NN (d. i. dominorum nostrorum) IMP(eratorum) SEVERI ET ANTONINI AUGG. (d. i. augustorum).

Naar aanleiding van de lettervormen komt het mij zeer waarschijnlijk voor, dat dit laatste onder Domburg of op het Walchersche strand ontdekte gedenkteekens, waardoor het geheele aantal bekend gewordenen tot 49, dat der aan Nehalennia gewijde tot 27 klimt, gebragt moet worden tot de eerste helft van de tweede eeuw onzer jaartelling.

De Domburgsche gedenkteekens, ik wil nu gemakshalve dien naam behouden, ofschoon juist niet alle te Domburg gevonden zijn, hebben, behalve voor de geschiedenis, de kennis van den toestand van ons land onder de Romeinen, van den godsdienst, de zeden en gebruiken der vroegste bewoners van althans dat gedeelte van ons vaderland, ook nog eene geheel bijzondere en eigenaardige waarde voor de studie van de taal dier bewoners. Zij leeren ons zulk een aanzienlijk aantal van personennamen kennen, wier dragers wel hoogstwaarschijnlijk in Zeeland of in Nederland te huis behoorden, dat voor dat onderwerp elders zulke rijke en nuttige gegevens niet ligt te voorschijn zullen komen. Dr. H. Kern leverde daarover een allерmerkwaardigst verhoog in een opstel, onder den titel van *Eigennamen en Verkleinwoordjes*, insgelijks als het vroeger vermelde over *Nehalennia*, in de *Taal- en Letterbode* afgedrukt. Het ware wenschelijk geweest, dat

onze geachte vriend zich bij de raadpleging der door hem gebruikte bron niet zoo uitsluitend aan de verhandeling van Ab Utrecht Dresselhuis, *over de godsdienstleer der aloude Zeelanders* had gehouden. Ik zou de laatste zijn om de groote verdiensten van dien arbeid te betwijfelen, maar voor het door hem beoogde doel, ware het noodig geweest de afbeeldingen door Janssen gegeven, en diens toelichtingen te bezigen. Waar het, zooals hier, op zulke fijne en schijnbaar luttele onderscheidingen aankomt, heeft de dienst van den palaeograaph dubbele, onmisbare waarde; en op dat terrein was de eerstgenoemde geleerde geen veilige gids.

Daar Dr. Janssen in zijne *Romeinsche beelden en gedenkstenen*, volstrekt geene inhoudsregisters heeft gegeven *), meen ik den taalvorschers op het door Dr. Kern betreden gebied eenen dienst te doen, door hier ten slotte, naar alphabetische orde, met terugwijzing meestal op de afbeeldingen van Janssen, een paar malen ook op Brambach's *C. I. Rhenn.*, eene lijst te laten volgen van al de bedoelde namen, zoowel Romeinsche en inlandsche, als die van twijfelachtigen aard. Dat hier of daar welligt een beroepsnaam onder de eigenamen mede loopt, wil ik, na het gezegde door Kern over die soort van namen, niet ontkennen.

Aelius (M. Aelius Assonius).	J. Pl. IV, 8
Ambacthius (Januarinius).	XIV, 26
Ammacius Hucdionis (<i>filius</i>).	XV, 27
Ammius (Octavius).	VI, 13
Ascattinius Rasuco.	Brb., No. 48
M. Assonius Aelius, zie Aelius.	
Britannicianus, zie (<i>Secundinius</i>) Silvanus.	
T. Calvisius Secundinus.	XV, 20
Dacius Liffionis filius.	XVI, 29
Eriattius Jucundi (<i>filius</i>).	Brb. 441. J., tekst. blz. 100
Eupulus (Eubulus? of Lupulus?) M. Saturninius. Brb. 442. J., tekst bl. 97	
Exomnianus Verus.	XIII, 24
Facti(tus) Texquisius.	V, 11

---

*) Zonderling is het, dat Janssen ook van geen enkel der voorwerpen de afmetingen heeft aangewezen.

L. Festius Primus.	J. XVII, 30
T. Flavius Primitius.	XVIII, 34
Flettius Gennalonis (filius).	VII, 15
Fortanatus, zie T. Flavius.	
Gennalo, zie Flettius.	
M. Hitarinius (l. Hilarinius?) Primus.	XII, 23
Hucdio	XV, 27
Januarinius Ambacthius, zie Ambacthius.	
Januarius, zie Ingenuinius.	
Ingenuinius Januarius.	Altaar van 1870
Julius (of Lucius?) Primus.	XVIII, 36
Jucundus, zie Eriattius.	
L. Justius Satto.	VIII, 16
Lifrio.	XVI, 29
L(ucius of Julius) Primus.	XVIII, 36
Q. Libanius Senecio.	XII, 21
Lupulus (Eupulus? of Eubulus?), zie Eupulus.	
Moderatus, zie Secundinius.	
Sext. Nertomarius Nertonius.	J. IX, 17
Nertonius, zie Nertomarius.	
Octavius Ammius, zie Ammius.	
Primanius, zie Sumarionimus.	
M. Priminis (l. Priminus? Primanius? of Primitius?).	VI, 14
Primitius, zie T. Flavius.	
Primus, zie L. Festius.	
Rasuco.	Brb. 48
Satto, zie L. Justius.	
M. Saturninius Lupulus (Eupulus of Eubulus?), zie Eupulus.	
L. Secundinius Moderatus.	J. VIII, 16
Secundinius Silvanus.	XI, 32
Secundinius, zie T. Calvisius.	
(Sene)cio, zie Q. Libanius.	
Servatus Theronis filius.	XIV, 25
Sumarionimus Primanius.	XVII, 35
Thero, zie Servatus.	
Texquisius Factitius, zie Factitius.	
Verus, zie Exomnianius.	

Zoo als uit deze lijst blijkt, wees ik niet te onregt op het groote aantal inlandsche namen: Gennalo, Thero, Hucdio, Lifrio,

Rasuco, Satto, misschien ook Senecio, Thero, en zouden wij waarschijnlijk ook wel nog eenige andere onder die klasse kunnen opnemen. Zoo bijv. Asso, waarvan Assonius; Nertomar, waarvan Nertomarius; Nerto, waarvan Nertonius; Samar en Sumario, waarvan Sumarionimus, tenzij men in het laatste gedeelte van den naam het grieksche Onymus wilde erkennen. Ook Lupio en Amava van den bekenden, maar helaas spoorloos verdwenen geloftesteen aan Hercules Magusanus en Heva (of Laeva?). mijn vriend Kern liet zich in de lezing van Ullupio op dit laatste altaar, door Dresselhuis op den dwaalweg voeren; Lupus, Lupa, Lupio, Lupius, Lupulus, Loporina, Loporianus, zijn alle namen die in de opschriften voorkomen. Voor Asso en Assonius kan vergeleken worden Assonistus (Assonius Justus?) bij Gruter *Inscr.*, DXXIII, No. 3 en Assenio bij Brambach, 743.

Leiden, April 1871.

Na de voordragt van het bovenstaande, waarbij echter slechts de hoofdzaken door mij woordelijk uiteengezet, de bijzaken meer ter loops vermeld waren geworden, bleek uit de onder de leden geopende bespreking van het onderwerp, dat mijn vriend Kern moest opkomen tegen mijne uitspraak, waarbij ik de afkomst van de twee, naar men beweerde te Deutz gevonden gedenksteenen met toewijdingen aan Nehalennia, van het Domburgsche strand, waarschijnlijk noemde en dus natuurlijk de juistheid van de opgaaf hunner vinding te of in den omtrek van Deutz, en de onderstelling dat ook de plaats hunner oorspronkelijke oprigting in die streken aangenomen kon worden, minder aannemelijk achtte. Meereendeels uit het hoofd, ofschoon altijd naar den leiddraad mijner aantekeningen sprekende, had ik mij toen wel wat sterk uitgedrukt; maar ook buitendien veroorloof ik mij nog op het onderwerp terug te komen.

De voorbeelden van andere Zeeuwsche monumenten, die vóór de groote ontdekking van 1646, aan het Walchersche strand aan den dag gekomen en elders heen gevoerd werden, ontbreken niet. Het altaar met wijding aan Hercules Magusanus, reeds in 1514 te Westkappel gevonden, werd door in metseling in eene der zuilen van de kerk aldaar, maar

waarschijnlijk alleen door die bevestiging, tegen zulk een vervoer gewaarborgd, tot dat het, bij den brand der kerk gelukkig gespaard gebleven, eene meer passende verblijfplaats verkreeg in het Museum van het Zeeuwsch Genootschap te Middelburg. Het altaar aan de Dea Burorina, thans insgelijks in hetzelfde Museum, was eerst in eenen gevel van een woonhuis te Domburg ingemetseld, maar van daar door aankoop in eigendom overgegaan aan den Vlissingschen rector Cruisselbergen. Een gedenksteen reisde naar Brussel; een opschrift naar Utrecht; en verdween; twee kwamen naar Leiden over, en de gedenksteen op den huize Ilpestein in Noord-Holland, welks eenzelvigheid met het te Domburg gevondene en vroeger eenen tijd lang aanwezige, zoo als ik zeide, niet te betwijfelen valt, wordt door den beschrijver van genoemd huis en zijne merkwaardigheden G. VAN ERNST KONING, als in den Purmer, bij het droogmalen dier watervlakte gevonden opgegeven. Krijgt nu bij dat alles eene onderstelling, dat andere gedenksteen met opschriften aan Nehalennia gewijd, vroeger, ook nog vóór de groote aanwinst van 1646, aan Domburgs stranden ontdekt, door toeval, of ook door tusschenkomst van eenen of anderen liefhebber naar de Rijnlanden verdwaald kunnen zijn, niet eenige waarschijnlijkheid? Ontdekking en vervoer kunnen, toen diergelijke voorwerpen nog geene algemeene belangstelling trokken en onder de aandacht kwamen, zeer wel geheel en al onbekend gebleven of vergeten zijn geraakt. En evenzeer kan de mogelijkheid worden aangenomen, dat de plaats waarheen de twee gedenksteen waren overgebracht, en waar zij zich al vrij wat jaren bevonden hadden, toen men er eenig belang aan ging hechten, ook als de vindingsplaats aangemerkt werd.

Een der steenen, die van M. Saturninius Lupulus (ik volg nu maar deze, van de menigvuldige lezingen van den naam), heet in 1776 te Deutz gevonden te zijn, of ook in 1777 bij den nieuwen bouw van de Benedictijner abtdij aldaar; dus ook over den tijd der vinding bestaat een, hoewel niet zeer groot verschil. Het oudste berigt schijnt dat bij Gercken te zijn in zijne *Reisen durch Schwaben, Baiern, angränzende Schweiz, Franken und die rheinischen Provinzen* in den Jahren 1779—1782, Stenda 1783, Dl. III, 337. De uitgever of be-

werker der *Materialien zur geist- und weltlichen Statistiek des niederrheinischen Kreises* u. s. w. te Erlangen, in 1781 verschenen, geeft in den 1sten Jaarg. het 8ste St., blz. 179—184 een *Versuch aller bisher in den verschiedenen Gegenden unsers Kreises entdeckten Steinschriften vorhandenen Grabschriften*, en levert daarbij eene gelijke, misschien wel aan Gercken, ontleende opgaaf. Eindelijk wordt nog als een bron, waaruit de overigen, hetzij regtstreeks, hetzij door elkanders tusschenkomst, kennis kregen aan het gedenkteeken, een HS. van Alfter aangehaald: *Inscriptiones, epitaphia, monumenta sepulcralia quae in locis et ecclesiis archidioecesis Coloniensis olim legebantur aut adhucdum exstant* cet. Een HS. in f°. van eene boekerij te Keulen in het Gymnasium an Marcellen, van de XVIII^{de} eeuw (en wel van het laatste vierde gedeelte dier eeuw, indien het jaartal 1776 of 1777 van het vinden van het opschrift waarheid behelst). Brambach zegt ons in het overzicht der door hem voor zijn *Corpus Inscriptionum Rhenanarum* gebezigde Autores, omtrent dit HS. van Alfter: »codicem e libris editis vel ineditis conscripsit, nam INSCRIPTIONES IPSAS NULLAS VIDIT, nisi duas fortasse.” — ceterum »ex hoc libro scripto sumpta sunt Trevirensia monumenta ab »Hubschio — reliqua non digna sunt quae memorentur praeter folia ex Schannati Eiflia” cet. Men ziet aan Alfter's HS. wordt niet veel gezag toegekend. Ook hij vermeldt het bedoelde opschrift, maar zonder bijvoeging van eenige verdere opgaven.

Men ziet, de oudste bronnen, waaruit wij omtrent de afkomst van het opschrift iets zekers moeten leeren, geven ons al zeer weinig licht. Zonderling is het dat het in 1776 of 1777 gevonden, in 1781 en 1783 als zoodanig bekend gemaakt, en spoedig daarop, welligt reeds vóór die openlijke bekendwording, verloren is geraakt.

Onze Saturninius Lupulus (zooal aan de juistheid der lezing, dan toch valt aan de echtheid van den gedenksteen, naar mijn inzien, niet te twijfelen) vindt, volgens de door Lersch *Centralmus rheinlând. Inschr.* en Janssen, *R. Beelden en Gedenkst.* gemaakte opmerking, welligt eenen naamgenoot, op een gelofteopschrift, dat, nog aanwezig volgens Janssen in het Bonnsche, doch juister, volgens Brambach in het

Keulsche Museum, zonder eenigen twijfel ook LUPULUS als lezing biedt. Zie Brambach, *C. I. Rh.* 340. Dus in ieder geval een opschrift van eenen Secundinius en wel in Keulen gevonden. Denkt men daarbij aan het beroemde gratteeken der Secundini te Igel bij Trier (zie Brambach, 830), wier hoofd zulke uitgebreide handelsondernemingen voerde en de groote leveringen van behoeften voor de legers in de Nedergermaansche en Belgische gewesten schijnt bestuurd te hebben, dan zou men zich geneigd gevoelen, om ook de opgaaf omtrent den te Deutz gevonden Nehalenniasteen niet zoozeer te bestrijden. Ook wijs ik nog op eenen Secundinius Amandus, op een opschrift onder Güsten bij Gülü (Brambach, 607), Secundinius Adventus en Secundinius Severus van een grafschrift in de St. Gereonskerk te Keulen (Brambach, 352). Maar daar staat wederom tegenover, behalve dat wij Domburg toch als den eigenlijken zetel van den Nehalennia-dienst en de gedenkteekens der Godin hebben leeren kennen, dat ook onder de aldaar stellig gevonden altaren met opschriften, twee ons Secundinii, en een eenen Secundinus als toewijders noemen.

Wenden wij ons thans nog tot het andere Deutzer opschrift, dat door Eriattius aan Nehalennia werd gewijd. Het oudste bericht wordt ons geleverd uit een HS. van Stephanus Broelmann, op de openbare Bibliotheek te Keulen bewaard: *Commentarii historiae veteris omnis et purae plenaeque civitatis Ubiorum florentis* cet. 2 voll. 4°. Onder de: »Lararia ex quibus promuntur monumenta" worden door Broelmann genoemd, ook »Hermanni Comitis Manderscheidtii in Blankenheim" en het »Ephestion domesticum auctoris Broelmanni". Het HS. is van 1600, althans niet vroeger. Broelmann vermeldt het opschrift als aan den Rijnsoever opgegraven, en toen hij schreef, meende hij dat het te Blankenheim bewaard werd; dus wel waarschijnlijk in de zoeven genoemde verzameling van den graaf van Manderscheidt. Het eerste gedrukte bericht vinden wij bij Gruter in zijn *Corp. Inscr.*, die het gedenkteeken als te Deutz bij Keulen toen aanwezig aanhaalt, en, behalve het opschrift, ook nog vermeldt, dat op elke der beide zijden van den steen een hoorn van overvloed was uitgehouwen; hij doet ons daarbij eene overeen-

- komt te meer met de Nehalennia monumenten van Zeeland kennen. Ook Vredius in zijne *Hist. Comm. Flandriae*, heeft het met de Zeeuwsche gedenksteen vermeld en beschreven, maar zwijgt over de mogelijkheid eener afkomst uit Walcheren.

Met berigtgevers van lateren tijd, die ons omtrent de afkomst geen nieuw licht bijzetten, en over den gedenksteen spreken, nadat zijne verblijfplaats niet meer bekend was, behoeven wij ons thans niet op te houden. Alleen nog dient op eene vergissing van Janssen (misschien ook van Steiner *Cod. Inscriptt. rohm. Rheni*) gewezen, die meende dat de steen in »de verzameling van Broelmann te Deutz» zich bevinden zou; en ~~door~~ tusschenkomst van Dr. Lersch, deze wederom door den ~~Dr.~~ von Mering vernomen had, dat »het opschrift »zich niet te Deutz bevond en de Broelmannsche handschriften (ook zijne andere verzameling) reeds lang verloren waren, althans dat er te Keulen niets aangaande »eene zoodanige verzameling bekend was» *).

De HSS. van Broelmann zijn, zoo als ik hierboven aantoonde, volstrekt niet verloren, maar op de bibliotheek te Keulen, waar Brambach hen raadpleegde, voorhanden; en naar den gedenksteen in eene verzameling van dien geleerde behoefde niet gezocht te worden, dewijl deze, in de beteekenis van een museum, kabinet of diergelijk, nimmer had bestaan, en hij zelf het monument als in het bezit van den graaf van Manderscheidt had aangewezen.

Ik kom uit deze vroegste opgaven alleen tot het besluit, dat het bedoelde altaar van Eriattius, Jucundus' zoon, ongeveer 1600 aan den oever van den Rijn en waarschijnlijk wel in de nabijheid van Keulen, vermeend werd gevonden te zijn; dat het zich toen te Blankenheim in de verzameling van genoemden graaf bevond. Of het van daar immer naar Deutz overgebracht geweest en eenigen tijd aldaar gebleven is, zou uit stilliger berigten moeten blijken, dan uit het: »Tuiti prope Coloniam Agrippinam» van Gruter. Men zal niet ontkennen, dat de oudste berigten bijzonder arm zijn,

---

*) Janssen, *Rom. beelden en gedenkstukken*, blz. 101.

en, wat trouwens niet onnatuurlijk is, over tijd en plaats der ontdekking vrij lugtig heen glijden. Een der leden van het Manderscheidtsch-Grafelijke huis kan, bij zijn tijdelijk verblijf in de Nederlanden, in dienst van eene der krijgvoerende partijen, bij de eene of andere gelegenheid aan het Nehalennia monument in Zeeland gevonden, kennis gekregen, het aangekocht of ten geschenke ontvangen en naar zijn land hebben medegenomen.

Of verdere onderzoekingen tot eenige meerdere zekerheid omtrent de oorspronkelijke vindingsplaats onzer twee gedenksteenen zullen leiden, meen ik te kunnen betwijfelen. De bewijzen, dat zij werkelijk in den omtrek van Keulen op hunne oorspronkelijke standplaats gevonden en niet uit Zeeland afkomstig zijn, komen mij te zwak, te onzeker voor om die bijzonderheid als eenen grond te erkennen voor gevolgtrekkingen, omtrent de vereering der Nehalennia als plaatselijke en inheemsche godheid, in dat gebied van den Nederrijn; eene vereering intusschen, waartoe een of meer personen zich geroepen hebben kunnen gevoelen, die, door hunne handelsreizen, of om welke redenen ook, met het beroemde heiligdom op Walcheren in betrekking gekomen, na hunnen terugkeer aan de vreemde Godin hunnen dank en eerbied bleven wijden.

Mei 1871. /

C. L.

GEWONE VERGADERING

DER AFDEELING

TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE
WETENSCHAPPEN.

GEHOUDEN DEN 8sten MEI 1871.

Tegenwoordig de heeren: C. W. OPZOOMER, voorzitter, J. P. SIX, H. J. KOENEN, N. BEETS, J. A. C. VAN HEUSDE, C. LEEMANS, E. VERWIJS, R. FRUIN, H. VAN HERWERDEN, J. A. FRUIN, H. KERN, S. A. NABER, P. J. VETH, R. P. A. DOZY, M. J. DE GOEJE, W. MOLL, W. C. MEES, TH. BORRET, L. PH. C. VAN DEN BERGH, M. DE VRIES, en de secretaris J. C. G. BOOT.

Het proces-verbaal der vorige vergadering wordt gelezen en met eene kleine wijziging, op verzoek van den heer Leemans daarin gebracht, vastgesteld.

De secretaris leest een brief van den Minister van Staat en Einnenlandsche Zaken, in dato 2 Mei ll., houdende kennisgeving dat het aan Z. M. behaagd heeft de herkiezing van den heer C. W. Opzoomer tot voorzitter en van den heer W. Moll tot onder-voorzitter der afdeeling te bekrachtigen.

De heer Veth zet zijne in de vorige zitting aangevangen mededeeling over de *zakah* voort en behandelt nu het tweede punt: hare *inning*. In de Mohammedaansche landen waren vroeger ambtenaren voor de invordering dezer belasting aangesteld, die dikwijls, maar niet altijd, ook voor de verdeeling

moesten zorgen. De ontvangers der zakah heetten, evenals die van alle andere belastingen, in het Arab. *'amil*. Thans is, met de regelmatige heffing zelve, ook het ambt gedeeltelijk vervallen.

In de Preanger-Regentschappen was de inning der zakah van oudsher opgedragen aan de dorpspriesters, die bepaaldelijk van de priesters bij de moskeeën moeten onderscheiden worden, en deel uitmaken van het dorpsbestuur. Vandaar dat zij er gewoonlijk *'amil* genoemd worden. Die dorpspriesters houden, naar men zegt, een derde tot hun eigen beschikking en stellen twee derden ter beschikking van de geestelijken der moskeeën. In de Padangsche bovenlanden is het evenzeer de dorpspriester, de *ma'lim*, die met de inning en verdeeling der zakah belast is. Elders is deze zaak anders geregeld. In Pasoeroean heeft de inzameling plaats door de districtshoofden en de verdeeling door den hoofdpengoeloe. Ook vindt men soms de ketibs (de priesters die des Vrijdags de preek houden) als de inzamelaars genoemd. Maar ook op Java heeft op vele plaatsen geen regelmatige inning plaats en geven de geloovigen zooveel zij willen. Trouwens het is nooit de bedoeling der Mohammedaansche rechtsgeleerden geweest aan deze opbrengst het karakter van vrijwilligheid geheel te ontnemen. Dit blijkt uit verschillende uitspraken waardoor de controle der inners binnen enge grenzen beperkt wordt. Tegen onrechtvaardige eischen mag de belastingschuldige zich steeds verzetten, en hij is verplicht, het verschuldigde terug te houden en zelf onder de rechthebbers te verdeelen, wanneer hij weet dat de aangestelde ambtenaar in de verdeeling onrechtmatig handelt. 't Schijnt echter dat op Java in die streken, waar regelmatige inning der djakat plaats heeft, de geringe man, onbekend met zijne rechten, zich ook in dit opzicht knevelarij zonder verzet laat welgevallen. In de Preanger wordt, zegt men, de grondbezitter, ook dan wanneer zijn oogst minder dan 339 bossen bedraagt, veelal tot betaling van $\frac{1}{10}$ gedwongen, en gebeurt het zelden dat hij in het geheel niets als djakat opbrengt.

De spreker gaat nu over tot het derde punt: het gebruik der zakah. De Mohammedaan acht dat aangewezen door den Koran, Sura IX: 60. Uit dit vers hebben de rechts-

geleerden afgeleid dat er acht kategoriën van personen zijn, tusschen welke, behoudens afwijkingen door de omstandigheden gevorderd, het als zakah opgebrachte in gelijke deelen moet verdeeld worden. Met afwijking van den tekst des Korans rangschikt spreker deze kategoriën in de volgende meer logische orde:

1°. De inners, die voor hunne moeite uit de djakat zelve betaald worden, daar anders de belastingschuldigen hun loon nog boven de djakat zouden moeten betalen.

2°. De armen, dat zijn zij die niets hebben en niets kunnen verdienen.

3°. De hulpbehoevenden of minvermogenden, die tegemoetkoming noodig hebben om hetgeen zij bezitten tot hun voordeel aan te wenden.

4°. De schuldenaars, die in twee soorten onderscheiden worden. Zij die schulden hebben aangegaan ten behoeve van de gemeente der geloovigen, erlangen betaling uit de zakah, hetzij ze die schulden zelve al of niet kunnen betalen. Schuldenaars die schulden ten eigen behoeve hebben gemaakt, kunnen, voor zooverre zij insolvent zijn, als een soort van behoeftigen geholpen worden.

5°. Reizigers, die eene reis ondernomen hebben met wettige en geoorloofde doeleinden en buiten staat zijn die voort te zetten.

6°. Slaven die met hunnen meester een contract hebben aangegaan, volgens hetwelk zij op een bepaald tijdstip tegen betaling eener vastgestelde som hunne vrijheid kunnen erlangen, maar niet bij machte zijn die som te voldoen.

7°. De strijders in den heiligen krijg, die uit de zakah onderhouden worden zoolang zij ten strijde zijn uitgetrokken of de grenzen bewaken moeten.

8°. Bondgenooten wier goede gezindheid door geschenken moet onderhouden worden. Deze laatste categorie behoort eigenlijk geheel in den tijd van Mohammed te huis, toen die geschenken werden gegeven aan invloedrijke mannen onder de Arabieren, die men voor den Islam wilde winnen. Later hebben de juristen bepaald dat men alleen geloovige bondgenooten met geldelijke bijdragen uit de zakah zou ondersteunen, maar zoo een verbond met ongeloovigen moest

worden aangegaan, de schatkist de kosten daarvan zou dragen.

De gelijkheid der aandeelen voor deze acht kategoriën was volgens den spreker wel nooit meer dan eene fictie geweest, daar de behoeften naar den aard der tijdsomstandigheden verschilden. De regelen omtrent de overschrijving door de rechtsgeleerden vastgesteld komen hierop neder, dat men voor iedere klasse, voor zoover de voorraad strekt, gebruikt wat men noodig heeft, en dat als sommige klassen niets of minder dan hun aandeel vorderen, men het overschietende ten bate der andere doet strekken.

Vervolgens doet de spreker opmerken dat men, naar onze wijze van zien, de verschillende klassen van uitgaven waarvoor de zakah bestemd is, tot drie hoofdsoorten zou kunnen brengen, als 1°. perceptie- en administratie-kosten; 2°. de ondersteuning van behoeftigen, waartoe behooren de armen, de hulpbehoevenden, de insolventen, de reizigers die buiten staat zijn hunne reis voort te zetten, de slaven, die niet in staat zijn hunne bedongen vrijheid te koopen; 3°. de bevordering der belangen van Kerk en Staat, die in den Islam een volkomen éénheid uitmaken, door geschenken aan bondgenooten, betaling van schulden ten behoeve der gemeenschap aangegaan, en onderhoud van strijders in den heiligen oorlog. De uitgaven der laatste soort, die dikwijls zeer het overwicht hadden, kunnen in Ned. Indië onder het Nederlandsch gezag niet meer te pas komen. Dus blijven alleen over het aandeel der inners en de ondersteuning van behoeftigen, en wat deze laatste betreft brengt de maatschappelijke toestand mede, dat er van slaven die zich willen vrijkoopen, nauwelijks sprake kan zijn.

De djakat wordt in den Indischen Archipel veelal geïnd en altijd geadministreerd door de geestelijkheid, zoodat zij rechtmatige aanspraak heeft op het deel dat voor de 'amils bestemd is. Zij heeft echter, bij het wegvallen van vele kategoriën van rechthebbenden, en bij de geringe bekendheid der voorschriften van het recht, zich eene eigenmachtige beschikking over de djakat toegekend, en daarbij vooral zich zelve niet vergeten, zoodat de zakah thans in die gewesten algemeen wordt beschouwd als eene belasting ten behoeve

der geestelijkheid opgebracht. Deze heeft echter bij het gebruik dier gelden noch de belangen van den Islam, noch de ondersteuning van behoeftigen geheel uit het oog verloren. Het eerste blijkt daaruit dat aan de hadji's, die steunpilaren van den Islam, het recht wordt toegekend om een deel van de zakah tot hun onderhoud te ontvangen. Men heeft gevraagd uit welk oogpunt zij tot de rechthebbenden kunnen gebracht worden. De spreker meent dat zij beschouwd worden als personen, wien wegens hun heilig karakter handarbeid niet meer voegt, en die juist daardoor in zekeren zin behoeftigen worden, voor hun levensonderhoud, als de Leviet in Israël, afhankelijk van hetgeen hunne geloofsge-nooten voor hen afzonderen. Hij wijst er op dat evenzoo de zwervende, in de meeste Mohammedaansche landen tot orden vereenigde en aan bepaalde regelen gebonden devoten, als armen (*derwîsj*, *faqîr*, Jav. *pêkir*) beschouwd worden, omdat zij niet voor hun levensonderhoud arbeiden, maar van aalmoezen leven. Ook meent hij dat in den Indischen Archipel de ondersteuning van behoeftigen uit de *zakah* veelal zoo verstaan wordt, dat zij voornamelijk aan deze soort van armen ten goede komt. In de Preanger worden als personen die ondersteuning genieten de *mararat* (armen), en daaronder vooral de *anak jatim* of weezen genoemd, alsmede de *moesapira*, dat zijn de behoeftige reizigers. In de Padangsche bovenlanden wordt de zakah verdeeld tusschen de priesters als *'amil*, de faqîrs of zwervende devoten, de armen der negerie, en de *gharims*. Dit laatste woord, dat in het Arabisch de *schuldenaars* aanduidt, wijst duidelijk terug op de vierde kategorie der rechthebbenden, maar op Sumatra schijnt men er een andere beteekenis aan te geven, waaromtrent spreker in het onzekere verkeert. Zijn er weezen in de negerie dan wordt ook voor dezen een deel afgezonderd.

De heer de Goeje verklaart zich niet te vereenigen met de door den spreker voorgeslagen vertaling van zakah door *zuivering*. Hij houdt de gewone vertaling door *aalmoes* voor de juiste, op de volgende gronden:

1. De instelling dezer belasting werd voorafgegaan door

die der *zakát-al-fitr*, welke in Ned. Indië onder den naam *pitra* bekend, en zeker eene armenbelasting is. Aan het einde der groote vasten in de maand Ramadhan is ieder, die het betalen kan, verplicht een zekere hoeveelheid koorn en dadels ten behoeve der armen af te staan. Deze belasting is ingesteld om bedelarij te voorkomen, zooals uitdrukkelijk vermeld wordt. Eerst daarna is de *zakat-al-mál* ingesteld, van welke men vermoeden mag dat zij een dergelijk karakter zal gedragen hebben.

2°. Overal waar over de zakah gesproken wordt, staat op den voorgrond, dat deze belasting van de rijken ten behoeve der armen geheven wordt, en de heffing geschiedt zoo, dat het oorspronkelijk karakter van vrijwillige gift, van aalmoes, zich telkens vertoont. Wat de zakah van geld en koopwaren betreft, wordt de belastingschuldige op zijn woord geloofd. Bij de belasting op vee en op veld- of boomvruchten heeft wel contróle plaats, doch de belastingschuldige wijst de stukken vee, de hoopen graan of dadels aan, die hij in betaling wil geven. Toen Omar eens een zeer vet en schoon rund zag onder het vee van de zakah, zeide hij: »dit beest is niet vrijwillig gegeven,” en gaf strenge bevelen aan de beampten om de inzameling met zachtheid te doen plaats hebben en wat de belastingschuldige aanbod in betaling aan te nemen. Als iemand weigert de zakah te betalen, wordt deze wel met geweld genomen, doch er wordt geen straf opgelegd, hoogstens eene berisping gegeven. Eindelijk wordt, volgens een antecedent onder Omar II voorgekomen, de Moslem, die de zakah niet aan de beampten betaalt, maar zelf onder de armen verdeelt, wel berispt, maar niet gestraft.

3°. Het Arabische werkwoord *zaká* heeft twee beteekenissen a. aanwassen, toenemen; b. zuiver zijn. De Arabische lexicographen leiden het woord *zakáh* deels van de eerste betekenis af en vertalen het dan door *aanwas*, in overeenstemming met den regel dat de zakah alleen geheven wordt van die zaken, die voor vermeerdering vatbaar zijn; deels geven zij het weder door *zuiverheid* of *zuivering*. Doch geen van beide verklaringen is juist. Beide namen dezer belasting, *tsadaqah* en *zakáh* zijn van Joodsch-Arameeschen oor-

sprong. Het zijn synonymen, die eerst *deugd*, en vandaar *weldaad* of *aalmoes* beteekenen. Deze oorsprong van beide woorden is gemakkelijk te bewijzen. *Zakáh* draagt zelfs in zijne vreemde spelling *zakáut* het duidelijk kenmerk van zijn niet-Arabische afstamming.

De heer Veth antwoordt, dat het ook bij hem vaststaat dat *zakah* oorspronkelijk *aalmoes* beteekende, maar dat hij zich niet in een etymologisch archaeologisch onderzoek heeft willen inlaten, en alleen heeft medegedeeld hoe de zaak door de Mohammedanen begrepen wordt. Zij verklaren het woord thans gewoonlijk door zuivering. De vertaling met *aalmoes* heeft hij verworpen, omdat het juridisch spraakgebruik tusschen een *tsadaqah* of vrijwillige gift, en de *zakáh* onderscheidt, en derhalve de vertaling van *zakah* door *aalmoes* tot misverstand aanleiding geeft.

De heer Leemans deelt mede wat er is van de ontdekking van oudheden en geheime kloostergangen te Harich in Gaasterland, waarover de Noordstar van 25 Maart ll. en de Leeuwarder courant berichten verspreid hebben, die niet geheel juist zijn. De waarheid is, dat daar groote steenen zijn opgegraven, die de grondslagen uitmaken van den ringmuur van het kerkhof. Buiten dien muur zijn grijze en roode aarden potten gevonden, waarvan eenigen in de verzameling van het Friesch genootschap, anderen bij het provinciaal archief te Leeuwarden overgebracht zijn. Zij bevatten beenderen van dood geboren of ongedoopte kinderen, en zijn zekerlijk niet ouder dan de zestiende eeuw. Wat van ondoordringbare onderaardsche gangen tusschen twee kloosters gemeld is, is verdrinking. Die gangen zijn onbekend. Kloosters zijn te Harich niet geweest, of hun bestaan althans onbewezen. Wel is er in den tijd der twisten tusschen de Schieringers en Vetkoopers een stins geweest ter plaatse waar nu de pastorie staat, en volgens de overlevering een tweede daar tegenover.

De heer Moll wijst op het vinden van potten met gebeente van kinderen op of in de buurt van kerkhoven op andere plaatsen in Nederland, zooals bij het klooster Beth-

lehem te Nijmegen en bij de Abdij te Loosduinen, en de heer Borret zegt dat het een kerkelijk voorschrift is om verstrooide beenderen te verzamelen, en dat natuurlijk gebeente van ongedoopten ook niet in gewijde grond werd bijgelegd.

De heer van den Bergh vestigt de aandacht van den heer Leemans op het bericht van een spion over den toestand van Friesland, te vinden in het Rijksarchief, waaruit misschien over kloosters en andere oude gebouwen, die te Harich kunnen bestaan hebben, licht kan opgaan.

De heer Beets leest eenige stukken uit een Latijnsche metrische vertaling van Schillers Lied von der Glocke en van Bürgers Leonore, die omstreeks een halve eeuw geleden door Daniel Philip Heine gemaakt en bijzonder goed geslaagd is. Hij zou gaarne iets over dien dichter vernemen, en vraagt inlichting. Geen der leden is in staat om die dadelijk te geven.

Nadat de heer Veth de elfde aflevering van Insulinde voor de boekerij aangeboden heeft, wordt de vergadering door den voorzitter gesloten.

OVER POTTEN MET KINDERBEENDEREN,

BIJ HET

KERKHOF TE HARICH IN FRIESLAND ONLANGS ONTDEKT.

MEDEDEELING VAN

C. L E E M A N S.

Een bericht omtrent deze ontdekking in *de 'Noordstar* van Zaterdag 25 Maart n°. 72, blz. 4. kol. 3 opgenomen wekte mijne belangstelling en noopte mij tot een nader onderzoek, welks uitkomsten, ofschoon zij de wetenschap juist niet met bijzonder rijke bijdragen verrijken, toch ook hare nuttige zijde hebben, en voor welker korte mededeeling ik de vrijheid neem voor eenige oogenblikken de aandacht der Afdeeling in te roepen.

Ik wil het genoemde bericht nagenoeg in zijn geheel overnemen, omdat het vereenigd met een ander, dat kort daarop in de *Leeuwarder Courant* geplaatst werd, eene zeer nauwkeurige beschrijving levert van de bijzonderheden op de ontdekking betrekkelijk, en welker nasporing en vermelding, bij soortgelijke gelegenheden meestal verzuimd of niet met de noodige oplettendheid in het oog gehouden, eene onzekerheid laten bestaan, of wel tot opvattingen, praatjes en meeningen aanleiding geven, omtrent wier gehalte men zich naderhand niet meer vergewissen kan, en waarbij de waarheid juist niet bijzonder gebaat wordt.

Wij lezen in *de Noordstar* het volgende, uit Harich onder dagteekening van 23 Maart 1870:

»Onder het afgraven van het kerkhof, met het doel om

het te vergrooten, is men gestooten op een ringmuur van kolassale keisteenen, die overeind bijna rakelings naast elkan- der zijn geplaatst, Alle deze hebben eenen meter inhoud de meeste zijn plat, sommige zelfs vrij wel vierkant, een die ovaal is heeft een omtrek van 5,04 en eene hoogte van 0,80 (M.) De gansche msssa is verkocht aan den heer Nauta te Ipekolsga voor f 240.—”

»Buiten dien ringmuur heeft men gevonden een twaalftal aarden potten, beentjes bevattende van pasgeboren, althans zeer kleine kinderen, doch tot op heden is er slechts ééne ongebroken te voorschijn gebragt. Deze heeft eene lei-grijze kleur en geeft eenen fraaijen klank; zij is duidelijk op een wiel gevormd en net bijgewerkt. De klei waaruit ze is ge- maakt is niet zuiver en bevat fijne, witte kiezel. Het baksel is tamelijk poreus en schilferig op de breuk, als lei-steen.”

»De vorm is rond, naar heneden spits toeloopend, met plat rondgebogen bodem, die niet op den grond, doch op 5 schelpvormige pootjes rust, welke duidelijk er zijn aange- knepen. De omtrek van onder bedraagt 0,52, om het wijdst van de breuk (den buik?) op $\frac{3}{4}$ der hoogte van onder af 0,98; de hoogte is 0,24 van buiten en 0,23 van binnen; de lengte der bogt, welke de zijde vormt 0,31, die der door- snede 0,94.”

»De mond is cirkelvormig, doch onzuiver, daar de middellijn van 0,19 tot 0,175 verschilt; daaromheen loopt een opstaande, naar binnen hellende rand, van buiten hoog 0,02, van binnen 0,15.”

»De dikte van het aardewerk is gemiddeld 0,0035.”

»Ter plaatse waar deze potten gevonden worden, stond voor eeuwen geleden een mannenklooster, dat door een onderaardschen gang, die voor dertig jaar nog aanwezig was, gemeenschap had met een vrouwenklooster.

»Uit die omstandigheid verklaart men de kinderbeentjes.”

Ik teeken al terstond verzet aan tegen het geheel onge- rijmde en dwaze, ook op andere plaatsen vaak verkondigde sprookje van mannen- en vrouwenkloosters door onderaard- sche gangen vereenigd. Hier te Harich schijnt het opge- kookt en opgedischt, om voor de potten met kinderbeenderen eenen grond van verklaring te vinden. Bij het eerste onder-

zoek verdwijnt, zooals wij strakts zullen zien, die grond geheel en al.

Waar de berigtgever van de keisteenen des ringmuurs spreekt en aan alle eenen »inhoud» van een meter toekent, blijft eenige onduidelijkheid over, en zal óf een kubiek meter gemoend zijn, óf een □ meter voor de oppervlakte óf een meter als de algemeene hoogte; ik acht dit laatste wel het meest waarschijnlijk.

Doch hooren wij wat het tweede berigt in de Leeuwarder Courant, dat voor den inhoud der potten, van belang is, ons mededeelt, het is van de hand van Dr. S. te Balk en luidt als volgt:

»Oudheidkenners worden opmerkzaam gemaakt op het feit, dat er deze dagen in onze provincie en wel in het naburige Harich, vele eeuwen heugende overblijfselen van industrie wordt gevonden. Toen men in de vorige week bezig was het oude kerkhof te Harich te vergraven, ten einde er meerdere uitbreiding aan te geven, ontdekten de werklieden in de nabijheid van den ringmuur, die het kerkhof omgeeft, een achttal urnen van den meest primitieven vorm, en wel van de soort gewoonlijk met den naam van Saksisch vaatwerk bestempeld. Zij waren min of meer met menschenbeenderen gevuld, alle afkomstig van pasgeboren individuen: ulnae, radii, claviculae, ossa front., pariet., en costae, terwijl er volstrekt geen ossa pelvis aanwezig zijn; de urnen waren meest vier voet diep in den grond geplaatst, op zeer korten afstand van de enorme granietblokken, die dienen tot fundering van den ringmuur des kerkhofs, welke blokken, dikwijls tafelvormig en zeldzaam voorzien van eene holte, als waren het oude maalsteen, in grooten getale daar ter plaatse voorkomen. Deze blokken, wèl te onderscheiden van de gewone Gaasterlandsche keijen, komen volkomen overeen met die, welke in een tijdschrift over Groningsche oudheden, naar ik meen door Dr. Westerhof zijn beschreven. Eene ongeschonden urne van blaauw grijze kleur, buikigen vorm, van vijf ruwe pooten of stutten voorzien en inboudende een aantal beenderen, is aanwezig ten huize van H. Roskam te Harich.»

Tot dusverre het tweede berigt, dat, om de van eenen des-

kundige afkomstige bepaling van den inhoud der potten, bijzonder belangrijk is. Wat er van die »vele eeuwen heugende overblijfselen van industrie» is zien wij nader. De naam van »Saksisch vaatwerk» aan potten van die soort en vorm gegeven, kan op eene plaatselijke opvatting berusten, en zal wel geen anderen dan eenen willekeurigen grond hebben. Onder Saksisch vaatwerk pleegt men anders een geheel ander fabrikaat te verstaan.

Harich, 4 uren zuid ten westen van Sneek, 3 uren ten noordwesten van Lemmer in het Gaasterland gelegen, op eene boven den omtrek zich merkelyk verheffende streek lands, of hoogen rug (waarmede men den naam der plaats in verband brengt) was vroeger eene niet onaanzienlijke gemeente. De kerk had eene rijke pastory met eene vikary en twee prebenden. Van het vroeger bestaan van kloosters of ook maar één klooster daar ter plaatse of in den omtrek, heb ik nergens eenig bericht kunnen opsporen, laat staan van diergelyke inrigtingen voor geestelijken van verschillend geslacht bestemd en door eenen onderaardschen gang met elkander verbonden. Tot nog toe is mij nergens een geloofwaardig bericht voorgekomen dat in of buiten ons vaderland, immer diergelyke verborgen vereenigen tusschen kloosters bestonden. Zoogenaamde dubbelkloosters, waarin geestelijken van beiderlei geslacht werden opgenomen, waren niet onbekend, maar hun bestaan duurde niet lang. Niettegenstaande streng toezigt waaraan zij onderworpen waren, bleek het al zeer spoedig dat eene geheele scheiding van woonplaats noodzakelyk moest geacht worden; maar dan bleven de gebouwen toch in elkanders nabijheid gevestigd, dewyl in de gemeenschappelyke behoefte, zoowel van geestelijken als van meer stoffelijken aard, op minder kostbare wijze en door dezelfde personen kon worden voorzien. De verslapping van tucht bij de gestichten der verschillende orden, de vaak verregaande zedeloosheid die in menig klooster streng onderzoek en bestaffing ten gevolge hadden en hervorming eener krachtige hand noodzakelyk maakten, waren verschijnselen, waardoor maar al te dikwerf eene donkere schaduw over de geschiedenis van die geestelyke gestichten geworpen werd; en de bij het volk levendig gebleven herinnering der onge-

bondenheden, waaraan in sommige tijden geestelijken zich maar al te zeer schuldig hadden gemaakt, bewaarden menigen nagalm, waarbij waarheid en verbeelding door elkander gemengd, niet meer met nauwkeurigheid onderscheiden konden worden. Zoo ontstond hoogstwaarschijnlijk in de verbeelding des volks het zoo algemeen verbreide sprookje van onderaardsche verbindingen tusschen nabij elkander gelegen kloosters, met het doel, om den voortdurenden omgang tusschen de bewoners en bewoneressen gemakkelijker te maken. Zoo lang het beweerde bestaan van zulke gangen niet door nauwkeurig onderzoek, door stellige ontdekking zal bewezen zijn, zullen wij veilig handelen met aan diergelijke sprookjes en zoogenaamde overleveringen alle gezag en waarde te ontkennen. Zij worden maar al te zeer en te gretig aangegrepen om over andersdenkenden een kwaad licht te werpen, en leveren droevige zaden waaruit haat, verdenking en verwijdering ontspruiten. Ik druk hierop met het oog op de hoogst lichtzinnige wijze waarop door den berigtgever in *de Noordstar*, de potten met kinderbeenderen met zulk eenen onderstelden gang tusschen twee kloosters, die nimmer hebben bestaan, in verband wordt gebracht.

Die berigtgever verzekerde dat dertig jaren geleden de bedoelde onderaardsche gang nog aanwezig was, en ofschoon daarbij nu niet meer aan kloosters kon gedacht worden, verdiende die omstandigheid eenig nader onderzoek. Men wist toch dat de tegenwoordige pastory te Harich gebouwd was op de plaats waar weleer eene oude Stins had gestaan, waarin de Schieringers zich in de beruchte onlusten tusschen hunne partij en die der Vetkoopers, dikwerf krachtig tegen de aanvallen hunner vijanden verdedigd hadden. In die zelfde Stins zou zelfs eene Gaasterlandsche munt in werking zijn geweest, zoodat wij met eenige waarschijnlijkheid mogen aannemen, dat zij tot de meer aanzienlijke sterkten van die soort gebracht mogt worden. Het muurwerk van de pastory wordt gezegd nog overblijfsels van het oorspronkelijke gebouw te bewaren. Nog spreekt de geschiedenis van eene andere sterke State of Stins, die een Minno van Hellama, insgelijks een der hoofden van de Schieringers, in 1494 in Harich bezat. Licht kon de bewuste onderaard-

sche gang tot zulk eene oude Stins behoord hebben, waarbij hij, bij belegeringen den verdedigers voor uitvallen, of in geval van nood tot veiligen aftogt had kunnen dienen; ock streed het niet met de onwaaarschijnlijkheid dat een der overgebleven kelders van zulk een gebouw, zich in de voorstelling van den oppervlakkigen beschouwer in den vorm van eenen onderaardschen gang had voorgedaan. Hoe het zij het kwam mij niet ongepast voor op de plaats zelve eenige nadere inlichtingen in te winnen, en ik nam daarom de vrijheid mij met dat doel tot den predikant der vereenigde Hervormde gemeenten van Harich en Ruigahuizen, den heer P. A. de Bruine te rigten, die, niettegenstaande eene ongesteldheid hem aan zijne woning bond, met de meeste bereidwilligheid en voorkomenheid aan mijn verzoek voldeed, en mij, zoowel omtrent de opgegraven potten, als den ringmuur en bijzonderheden, die op de pastory en de vroegere geschiedenis betrekkelijk, nog in de herinnering van ouden van dagen in de gemeente waren blijven voortleven, nadere mededeelingen deed toekomen.

De heer de Bruine zelf had van dien onderaardschen gang, even min als van vroegere kloosters te Harich immer iets vernomen. Zijnen ambtgenoot Ds. van Giffen te Wijckel, die meer dan veertig jaren in dien omtrek had doorgebracht, verzekerde hem insgelijks van die bijzonderheid geen kennis te dragen; en diezelfde verzekering gaf hij omtrent den vroegeren predikant van Harich, Ds. Muntingh. Deze was bekend geweest als ijverig en naauwkeurig navorscher en verzamelaar van alles wat op den vroegeren toestand en de geschiedenis van Harich betrekking had; maar zijn vriend de heer van Giffen had van hem nimmer iets omtrent het bedoelde onderwerp vernomen. Een zeer bejaard inwoner van het naburige Balk, baas Kiep, die sedert zijne jeugd veel bij Ds. Muntingh aan huis kwam en tot aan diens overlijden zeer gemeenzaam met hem was blijven verkeerden, herinnerde zich evenmin omtrent die kloosters en hunnen onderaardschen gang, van dien predikant immer iets gehoord te hebben, ofschoon de pastory, de oude Stins en de vroegere gebeurtenissen waarvan Harich het tooneel was, meermalen het onderwerp hunner gesprekken hadden geleverd.

Wel had de heer Muntingh hem gesproken van eene soortgelijke Stins, als die welker plaats thans door de pastory wordt ingenomen, en die zich op korten afstand daartegenover, ter plaatse waar thans de oude onderwijzer Schootstra woont, zou bevonden hebben. Aan die twee Stinsen werd eene vrij zonderlinge overlevering vastgeknoopt. Zij zouden door twee broeders bewoond geweest zijn, van welke de een, de eigenaar van de Stins der pastory, de partij der Shieringers omhelsd had, de ander tot die der Vetkoopers behoorde. Eerstgemelde broeder had eens last gegeven om gedurende zijne afwezigheid eene brug over de gracht te leggen. Teruggekeerd vernam hij dat de spijkers voor het werk gebezigd, in vet in plaats van in boter gekookt waren, waarop hij de brug onmiddellijk wederom had laten afbreken.

Groote geschiedkundige waarde zal deze overlevering wel niet bezitten; bragten de voorschriften bij diergelijk timmerwerk welligt in die tijden mede, dat men de spijkers, (om hen tegen roest te beschermen?) in vet opkookte, en moet het verhaal dienen als eene bijdrage van diep gewortelde haat der partijen, die te weeg bragt dat de Schieringer het gebruik van vet aan zijnen bouw niet wilde gedoogen?

Nog verhaalde de oude Kiep, dat onder de bedstede aan de oostelijke zijde der pastorystins iets aanwezig was dat ewl wat naar eene wenteltrap geleek; maar van eenig verband van die trap met eenen onderaardschen gang had hij nimmer iets vernomen; en evenmin van het bestaan van zulk eenen gang die, volgens een loopend praatje, nog aanwezig zou zijn, dien men wel eens gepoogd zou hebben binnen te gaan, maar waarin men nimmer verder dan eenige schreden had kunnen binnendringen, dewijl het licht dan uitging. De juiste ligging van dien gang scheen niemand meer te kunnen aanwijzen.

Eindelijk gaf baas Kiep ook nog als zijne meening op, dat ongeveer bij de kerk vroeger een vrouwenklooster, en op eenige afstand welligt een mannenklooster zou gestaan hebben; gronden voor die mening kon hij echter niet bijbrengen.

Men ziet dat het feit van dien onderaardschen gang, die dertig jaren geleden nog aanwezig zou geweest zijn, vrij los in de lucht hangt.

De oude ringmuur van het kerkhof was opgetrokken op eenen grondslag van groote granietbrokken, die de bodem opleverde, en zich dus van zelve als onkostbare bouwstoffen hadden aangeboden. De voorbeelden van diergelijken bouw zijn in de noordelijke gewesten van ons vaderland niet zeldzaam. Niet alleen de grondslagen van ringmuren om kerkhoven maar die afscheidingen zelve zijn op vele plaatsen uit veldsteen en granietblokken opgetrokken; en van menige oude dorpskerk in Drenthe zijn de muren voor een groot gedeelte uit ruwe veldsteen zamengesteld, waaronder sommige zelfs eenen omvang hebben van steenen die voor de Hunebedden gebezigd zijn.

De potten met beenderen werden op eene diepte van ongeveer 4 voet beneden de oppervlakte, aan de buitenzijde tegen den kerkhofmuur gevonden; volgens het eene berigt ten getale van twaalf, volgens het andere slechts een achttal; later zijn er nog een paar, doch van roode gebakken aarde, voor den dag gekomen. Slechts vijf of zes bleven, volgens de bij mij ingekomen opgaven, tamelijk ongeschonden, de overige waren gebroken of werden bij de ontgraving beschadigd. Eene der potten is opgezonden aan het Friesch Genootschap te Leeuwarden; twee aan den heer Eekhoff, waarschijnlijk voor de Provinciale verzameling daar ter stede; en eene aan Mr. Bⁿ. van Heemstra van Froma en Eibersburen te 's Gravenhage; eene bevond zich, zooals uit het boven aangehaalde berigt bleek, ten huize van eenen der inwoners te Harich. Ook de opzigter bij de werkzaamheden op het kerkhof had eenige brokstukken bewaard, waaronder één nog vrij groot, met de beendertjes die er bij gevonden waren.

Door de goede bemoeijingen van Ds. de Bruine ontving ik eene gekleurde schets en naauwkeurige beschrijving van de laatstgevonden pot, waardoor alle twijfel, zoo die nog mogt overgebleven zijn, nopens den tijd waartoe de potten gebragt moeten worden, wordt opgeheven. Zij heeft den gewonen vorm der potten voor huisboudelijk gebruik, zooals die sedert het tweede gedeelte der 16^e eeuw in gebruik waren en ook nu nog op vele plaatsen in ons vaderland in gebruik gebleven zijn: ronden buik, korten, eenigszins naar buiten hellenden hals, wijde opening, twee staande ooren, die

aan de bovenzijde van den rand en even onder den hals op het bovengedeelte van den buik verbonden zijn; onder aan den bodem drie voetjes. De afmetingen zijn als volgt: geheele hoogte 21,7 cM; diepte, van den bovenrand tot op den bodem, 19,6; wijdeste omtrek buitenzijde 69. De ooren hebben eenen omtrek van 6,1 en verheffen zich 1,3 boven den rand. De pootjes zijn 3,3 lang en hebben eenen omtrek van 8,5 cM. De rand is, boven op en aan de binnenzijde verglaasd, de buik alleen dáár waar de glazuur langs de zijden afgeloopen is. De samenstelling van het deeg is gelijk aan die van het hedendaagsche grof aardewerk.

Zonder vrees van overdrijving meen ik aan de potten van rood aardewerk als de hier beschrevene, geen hooger en ouderdom dan dien van de tweede helft der 16^e eeuw te mogen toeschrijven; maar om redenen die ik nader zal vermelden, acht ik het niet aannemelijk dat zij van later dan het einde dier eeuw dagteekenen. De hierboven in de overgenomen berigten omschreven potten, wier vorm eenigszins van de laatst beschrevene verschilt, en die uit vrij fijn bewerkte, hard gebakken, grijze lei-kleurige aarde vervaardigd zijn, zullen in ouderdom wel niet veel verschillen, maar kunnen toch eenigszins ouder zijn. Intusschen hebben de ontdekkingen bij de werken voor de overbrugging van de Waal bij Zalt-Bommel, en de dijkverlegging te Tuil, de bewijzen geleverd dat beide potsoorten gelijktijdig als vaatwerk tot huiselijk gebruik dienden.

En nu de bestemming te Harich aan de potten gegeven. Zij wordt ons met genoegzame zekerheid verklaard door de beenderen van pas geboren kinderen die zij bevatten, en waardoor ons tevens de grens wordt aangewezen van het tijdperk waartoe zij gebragt moeten worden. Kinderen die dood geboren waren, of aan wie vóór hunnen dood om de eene of andere omstandigheid de wijding des doops niet was toegediend, mogten vóór de Hervorming niet in de gewijde aarde, dus niet op het kerkhof begraven worden. Men koos dus eene plaats zoo na mogelijk aan het kerkhof en kon dan wel geene meer veilige vinden, dan onmiddelijk tegen den onderbouw van den ringmuur aan de buitenzijde. De juiste plaats daartoe bestemd bleef echter hoogstwaarschijnlijk

niet aan willekeur overgelaten, maar werd door den geestelijke aangewezen. Vandaar dat te Harich al de potten in elkanders nabijheid werden gevonden.

De heer Hooft van Iddekinge, directeur van het munt- en penningkabinet der Leidsche Hoogeschool, die zich gedurende vele jaren met belangstelling wijdt aan alles wat op de geschiedenis en oudheden van onze noordelijke gewesten, vooral in Groningen en Drenthe betrekking heeft, deelde mij mede dat hem een voorbeeld bekend was van menschenbeenderen, in eene pot van gebakken aarde op een der kerkhoven in eene dier provinciën ontdekt *).

---

*) Later, nadat ik het onderwerp in de Afdeelingsvergadering besproken had, vestigde de heer Hooft mijne aandacht op een artikel van den heer H. Lelièvre, *Institutions Namuroises: Fabriques d'églises-Cimetières*, afgedrukt in de *Annales de la Société archéologique de Namur*. T. XI. 2e Livr. Nam. 1871, waar, op blz. 242, het volgende voorkomt: „Les enfants morts sans baptême n'étaient pas enterrés en terre sainte, mais dans un lieu profane et convenable à désigner par le curé de la paroisse et situé autant que possible près du cimetière.” Men ziet wij hebben hier volkomen overeenstemming met de plaatsing der potten bij het Harichsche kerkhof.

ALLERLEI UIT JOSEPHUS.

DOOR

J. H. HOLWERDA.

§ 1.

Algemeene opmerkingen over den stijl van Josephus en de gesteldheid zijner schriften. Bijdrage tot de geschiedenis der Messiaansche verwachtingen.

Ik moet beginnen met eene zaak op te halen, die reeds door Daubuz *) opgemerkt, maar noch door hem, noch door latere geleerden, althans voor zoo ver ik weet, behoorlijk onderzocht en gebruikt is geworden. Er wordt, namelijk, in de schriften van Josephus eene groote ongelijkheid van taal en stijl aangetroffen. Wat het boekje *De Maccabaeis* aangaat, levert dit geen het minste bezwaar op, daar dit geschrift zeker onecht is; maar hoe het verschil niet alleen tusschen de boeken *De bello Jud.* en de *Archaeologie*, maar ook tusschen het laatste en eerste gedeelte van laatstgenoemd werk te verklaren? De laatste hoofdstukken toch van het XV^{de} en verder de XVI^{de}, XVII^{de}, XVIII^{de} en XIX^{de} boeken verschillen van de eerste boeken, als dag en nacht. In het XX^{ste} boek hebben verscheidene stukken wederom eene geheel andere kleur.

De boeken *De bello Jud.* had Josephus oorspronkelijk in zijne moedertaal opgesteld, en later in het Grieksch overge-

---

*) *Pro testim. Fl. Josephi de J. Chr.* Libb. II, p. 218, bij Haverc. in het 2e deel zijner uitgave.

zet (*De B. J.* I, 1. 1.); daarbij had hij zich volgens *c. Ap.* I, 9 voor de taal van zekere medehelpers bediend. Het ligt dus voor de hand, dat wij uit die boeken de eigen schrijfwijze van Josephus niet kunnen leeren kennen. Zij leveren ons alleen voorbeelden, om het spraakgebruik in die dagen en in dien kring toe te lichten. Geheel anders is het met de *Archaeologie* gelegen. Toen hij dat werk schreef, had hij Grieksch geleerd, en liet zich daarop niet weinig voorstaan, zie *Antt.*, XX. 11, 2, p. 792 r. 12; vanwaar dan, dat de boven aangewezen stukken zoo in het oog loopend van het overige verschillen? Ik weet dit verschijnsel alleen daaruit te verklaren, dat Josephus in die gedeelten van zijn werk uit een geschrift, of wel uit verschillende geschriften, die hij als bronnen gebruikte, geheele stukken nagenoeg letterlijk zal hebben overgeschreven. Dit vermoeden berust niet alleen en uitsluitend op het verschil van taal en stijl, maar nu en dan ook op den zakelijken inhoud, bijv. op uiteenloopende beoordeelingen van dezelfde personen en zaken. Bovendien is dat verschil van taal en stijl in de genoemde boeken niet *overal* waar te nemen. *Hier en daar* herkent men weder den schrijver van het eerste gedeelte, bijv. *Antt.* XVI. 7, 8 en 9; XVII. 3, 2 en 3, enz. Het spreekt van zelf, dat eene grondige en volledige behandeling van dit onderwerp een geheel boekdeel zou vorderen; ook geloof ik er aan te mogen twijfelen, of een dergelijk onderzoek groote belangstelling zou vinden; doch de naauwkeurige beschouwing van ééne enkele plaats, zal, als ik mij niet geheel en al bedrieg, voldoende zijn, om duidelijk en overtuigend aan te toonen, dat mijne hypothese niet uit de lucht gegrepen, noch ook van alle belang ontbloot is. Ik kies daartoe *Antt.* XVII. 2, 4, en wel, omdat ik dan tevens gelegenheid zal hebben, aan te wijzen, dat die plaats geenszins dienen kan, om het eigen gevoel van Josephus aangaande den Messias te leeren kennen, maar dat zij toch eene kleine bijdrage tot de geschiedenis der Messiaansche verwachtingen bevat.

Eene philologische behandeling der geheele pericope is noodzakelijk, omdat er het een en ander in gevonden wordt, dat toelichting en verbetering behoeft; waarbij ik dan tevens die woorden en phrasen zal aanwijzen, waarop men,

om het eigenaardige van taal en stijl te leeren kennen, inzonderheid te letten heeft.

P. 657, r. 30, Dind.: . . . ἀφεώρα τὰ πάντα πράγματα εἰς Ἀντίπατρον, καὶ ἐφ' οἷς ὠφελήσειε κυροῦν οὐκ ἀπήλλακτο ἐξουσίας. In plaats van ὠφελήσειε heeft de Lugd. ἐθελήσειε, eene glosse of conjectuur, welke Dindorf m. i. niet had moeten opnemen. Ὠφελεῖν staat hier *absolute*, en beteekent *prodesse, conducere*, zie bijv. *Thucyd.* VIII. 65, 3 en 68, 1. In het Latijn vindt men wel eens *adjuvare* op gelijke wijze gebruikt; Cic. *De fin.* IV, 73. *Caes. De B. G.* VII, 17, 2. De constructie is: καὶ ἐπὶ τούτοις, ἃ ὠφελήσειεν, οὐκ ἀπήλλακτο ἐξουσίας κυροῦν (sc. αὐτά). De zin komt hierop neder: *en in (letterl. bij) die dingen, welke voordeelig waren (die zijne belangen en oogmerken bevorderden), was hij niet verstoken van macht, om ze vast en zeker te maken.* Wij merken hier, vooreerst, dat ἐφ' οἷς op, en vergelijken p. 673, r. 30, ὁ δὲ οὐ μόνον ἀπειθῆς ἦν πράσσειν ἐφ' οἷς ἡξίου Ἀντίπατρος. P. 746, r. 10, δύνάμεις τε αὐτῷ ἦν ἐφ' οἷς ἐθελήσειε πράσσειν. Ook p. 654, r. 36 komt hier in aanmerking: . . . Ἀντιπάτρῳ ἐρημοῦντι μὲν αὐτὸν κατηγορῶν ἐφ' οἷς (bij, in, die dingen, welke) πράττειν διανοεῖτο, Ἡρώδην δὲ αὐτὸν καταφυγῆς, οἱ βοηθοῖεν αὐτῷ *). Is het niet opmerkelijk, dat deze wijze van uitdrukking nergens anders bij Josephus wordt aangetroffen? Want *Antt.* I, 1, 4, p. 5 r. 54, ὁ ὄφρις — φθονερῶς μὲν εἶχεν ἐφ' οἷς αὐτοὺς εὐδαιμονήσειν ὤετο, is blijkbaar van geheel anderen aard. — Het οὐκ ἀπήλλακτο ἐξουσίας kan wel niet anders beteekenen, dan: *hij was niet verstoken van macht.* P. 701, r. 20 staat: οὐκ ἀπήλλακτο δὲ θορύβου καὶ τὸ Σαμαρέων ἔθνος, het-

---

*) De woorden: οἱ βοηθοῖεν αὐτῷ, brengt men per synesis tot καταφυγῆς. Ernesti noemt deze verklaring hard. Zij is meer; zij is blijkbaar valsche. Een voorbeeld van eene ware synesis vindt men p. 670, r. 23. Uit den *Vet. Int. Lat.* blijkt, dat er vóór die woorden iets is uitgevallen. Hij vertaalt: *Herodes autem omni refugio nudaretur, non habens, qui sibi auxiliaretur* (lees: *auxiliarētur*, d. i. *auxiliarentur*). Denkelyk schreef Josephus: Ἡρώδην δ' αὐτὸν καταφυγῆς, οὐχ ἔχοντα, οἱ βοηθοῖεν αὐτῷ.

geen men vertalen moet: *het volk der Samaritanen* was niet vrij van *onrust*, en derhalve niet volkomen gelijk is. Wanneer ἐξουσίας ontbrak zou men *Thucyd.* I, 138, 3 kunnen vergelijken: ὧν δὲ ἀπειρος εἶη, κρῖναι ἱκανῶς οὐκ ἀπῆλλακτο. Moet er wellicht in plaats van ἐξουσίας gelezen worden ἐξουσία? hetgeen dan met κυροῦν te verbinden zou zijn: *met macht*. Hoe dit ook zij, de phrase οὐκ ἀπαλλάσσεσθαι is in het laatste gedeelte der Archaeologie zeer frequent, en wel meestal in de beteekenis van *niet nalaten*, *niet ophouden*. In de §, die wij behandelen, komt zij driemaal voor; p. 657, r. 46 en p. 658, r. 8 en r. 16. Overigens zie men p. 656, r. 2, p. 659, r. 12, p. 686 r. 25, p. 688, r. 38, enz. In de 14 eerste en in het 20ste boek vindt men die phrase nergens.

P. 657, r. 32, ἐπικεχωρηκός voor συγκεχωρηκός. Verg. *Sophocl. Antig.* vs. 219 en *Plut. de Stoic. repugn.* c. 28, fin.

Ibid. r. 33. Terecht heeft Dindorf ὡς achter πίστεως op gezag van den Vat. en Lugd. weggelaten.

Ibid. r. 37, τοῦ κακοτρόπου τῷ προμηθεῖ. Men verklaart: *propter versutam malitiam*. Liever: *door het wantrouwen, dat zijne boosaardigheid verwekte*; of wel: *door dat men tegen zijne boosaardigheid op zijne hoede was*. Zie beneden p. 658, r. 26. Wat τὸ προμηθές aangaat, dit gebruik van het adject. met het artik. is anders bij Josephus hoogst zeldzaam, doch in de aangewezen boeken zeer menigvuldig, zie bijv. p. 661, r. 6, ἡ ἐλπίς τᾶσφαλοῦς. P. 670, r. 18, ὅποσοι τοῦ συγγενοῦς. P. 670, r. 49, φιλία τοῦ εὐσεβοῦς, enz. Zie ook beneden op p. 658, r. 42. Van de classici wordt deze wijze van uitdrukking het meest bij Thucydides gevonden; zie τὸ ξυνετόν, II, 15, 2; τὸ ὑπέρφρον, II, 62, 5; τὸ ἤδη πρόθυμον, II, 64, 6; verder: V, 9, 4 en 6; VI, 16, 2; 55, 3 bis.; 59, 1; 89, 1; enz.

Ibid. r. 42, καὶ ταῦτα μισῶν τὰς ἀνθρώπους ὑβρεῖ θυγατέρων αὐτοῦ παρθένων. Aldrichius op *De B. J.* I, 29, 2 gist, dat hier gelezen moet worden: καὶ ταῦτα μισοῦντος Ἡρώδου τὰς ἀνθρώπους ὑβρεῖ θ. α. π. Deze conjectuur is zeer aannemelijk. Pheroras bleef aan zijne

Lind. v. 46, wore verwondt o' Armegeze r
 enen, dit betekent niet: zodat de ge-
 al min luer lud overgegeven, maar: zodat de ge-
 gahel in de gunst dier vrouwen ingedrongen en zich gel
 maatschappij verzekerd lud.

Hand. r. 50, *Ἀντίπατρον δ' ἦν αὐτοῖς βασιλέα αὐτοῦ*. Deze woorden geven niet te kennen, dat Salome een zink was van een minder goede verstandhouding tusschen Antipater en Pheroras; men mag dus niet vertalen: *Antipater et Pheroras regis soror*; maar αὐτοῖς slaat op Antipater, Pheroras en de vier vrouwen, die eene soort van samenwering tegen Herodes gemaakt hadden. De *Vet. lat.* vertaalt te recht: *Erat autem illis in contrarium niteretur regis soror*. De *B. J.*, l. 29, 1 heet het: *Μόνη δὲ τῆς δημοσίης αἰτίων ἀντίπαλος ἦν Σαλώμη*.

Illd. r. 511, 4, καὶ γρόντες ἐν ἀπεχθείᾳ βασιλεῖ τὴν
 εἰρησὺν αἰώνων ἐπὶ πακοῖς τοῖς Ἡρώδου πρᾶσ-
 σοντων αἰώνων, ἐπὶ πακοῖς πτλ. De woorden ἐπὶ x.
 r. 'H. γρόντες ontbreken in *Lugd.* Ernesti heeft ze-
 ker gelijk, dat zij overbodig zijn. Richter en Dindorf hadden
 evenwel niet mede moeten doorhalen.

1. D.S. v. 2. 14. zingende voor si zingend heeft Dinder.
te recht uit den 1. 14. opgenomen. De 1. int. Lat. heeft
te zingend zingend.

Ημερ. 1. 7. 1944 ειναι ημερα ημερα χειροτης οχι απληστιας

ἦτη. Te recht heeft Ernesti opgemerkt, dat er achter *ῥῆσθαι* eene lacune is, en den zin der plaats dus bepaald : *que postquam ita facere* (coeperunt, observare) *eos destitit* *Salome*.

Ibid. r. 21, εἰς δὲ τὸ θαρσεῖν** οὐ διὰ κενῆς ὑπο-
 οῦν καθισταμένων διαβολαῖς τῆς ἀδελφῆς. Zóó heeft
 Dindorf deze plaats geconstitueerd, en daardoor ten minste
 de bedoeling des schrijvers duidelijk gemaakt. Hoewel Hero-
 des zelf begreep, dat Antipater en de vrouwen tegen hem
 amenspannden, kon hij er echter nog niet toe besluiten, om
 zware maatregelen te nemen, daar hij niet zonder grond
 neende zich op de aanklachten van Salome niet geheel en
 al te kunnen verlaten. Dat hij Salome wantrouwde, blijkt
 uit C. 4. § 2, welke plaats ik geloof, dat dus moet worden
 gelezen: Ταῦτα — συνῆδε γὰρ τοῖς λόγοις τῆς ἀδελφῆς,
 καὶ πολὺ τοῦ μὴ ἀπιστίαν ἔτι ὑποπτεύεσθαι συνῆρεν
 αὐτοῖς — ὁ βασιλεὺς κρατυνόμενος κτέ. *). Waardoor
 Herodes er eindelijk toe gebracht werd, om door te tasten,
 wordt ons in het volgende — de plaats, die ons zoo aan-
 stonds vooral moet bezig houden — verhaald. Het begin
 is erg bedorven, doch kan, als ik mij niet bedrieg, geheel
 en al hersteld worden. Wij lezen:

Ibid. r. 22—25, Καὶ ἦν γὰρ μόνον τι Ἰουδαϊκῶν
 ἀνθρώπων ἐπ' ἐξακριβώσει μέγα φρονοῦν τοῦ πα-
 τρίου νόμου χαίρειν τὸ θεῖον προσποιουμένων, οἷς
 ὑπῆκτο ἡ γυναικωνίτις. Dindorf heeft ongetwijfeld wel ge-
 daan door ἐξακριβώσει voor ἀκριβώσει, en οἷς ὑπῆκτο
 (voor ὑπῆκτο alleen) uit codd. op te nemen. Bovendien
 heeft hij het οἷς, dat νόον χαίρειν stond met recht door-
 gehaald. Maar nu verder: in plaats van φρονοῦν heeft de

---

*) De lezing der meeste codd. luidt: Ταῦτα, συνῆδε γὰρ τοῖς λόγοις τῆς ἀδελφῆς
 καὶ πολὺ τοῦ μὴ ἀπιστίαν ἔτι ὑποπτεύεσθαι συνῆγεν αὐτοῖς ὁ βασιλεὺς,
 κρατυνόμενος ἐπὶ κακίᾳ τοῦ Ἀντιπάτρου τὴν Δωρίδα κτέ. Hudson is den
 Bunsen gevolgd, en heeft bovendien συνῆγεν αὐτοῖς in συνῆρεν αὐταῖς veran-
 derd. Dat συνῆρεν is ongetwijfeld goed te keuren; maar αὐτοῖς moet behou-
 den blijven. Het slaat op τοῖς λόγοις τῆς ἀδελφῆς. De laatste woorden ὁ βα-
 σιλεὺς κρατυνόμενος zijn erg, haast zou ik zeggen: onherstelbaar, bedorven.

vrouw, die hij vurig beminde, en tevens aan hare moeder en zuster onderworpen, en dat ofschoon Herodes, die vrouwen haatte. Pheroras, namelijk, had eene slavin getrouwd, en om harentwille twee dochters van Herodes geweigerd; *Antt.*, XVI, 7, 3; XVII, 1, 3, fin. Ook had de vrouw van Pheroras zelve de dochters van Herodes erg beleedigd; *De B. J.*, I, 29, 1. Hoe euvel Herodes dit opnam, blijkt behalve uit de aangehaalde pll., ook nog uit *Antt.* XVII, 3, 1. — Hieruit blijkt verder, dat

Ibid. r. 43, in plaats van ἀλλ' ὅμως ἡνείχετο gelezen moet worden: ἀλλ' ὅμως ἐνείχετο, d. i. maar evenwel, ofschoon hij er zich het ongenoegen van Herodes door op den hals haalde, bleef hij onder het juk.

Ibid. r. 46, ὥστε παντοίως ὁ Ἀντίπατρος ὑπήκτο αὐταῖς. Dit beteekent niet: zoodat Antipater zich geheel en al aan haar had overgegeven, maar: zoodat Antipater zich geheel in de gunst dier vrouwen ingedrongen en zich van hare medewerking verzekerd had.

Ibid. r. 50, Ἀντίσπασμα δ' ἦν αὐτοῖς βασιλέως ἀδελφή. Deze woorden geven niet te kennen, dat Salome oorzaak was van eene minder goede verstandhouding tusschen Antipater en Pheroras; men mag dus niet vertalen: *eos quippe dissociabat regis soror*; maar αὐτοῖς slaat op Antipater, Pheroras en de vier vrouwen, die eene soort van samenzwering tegen Herodes gemaakt hadden. De *Vet. int. Lat.* vertaalt te recht: *Erat autem illis in contrarium nitens regis soror*. *De B. J.*, I. 29, 1 heet het: Μόνη δὲ τῆς ὁμονοίας αὐτῶν ἀντίπαλος ἦν Σαλώμη.

Ibid. r. 53, 4, καὶ γνόντες ἐν ἀπεχθείᾳ βασιλεῖ τὴν εὐνοίαν αὐτῶν ἐπὶ κακοῖς τοῖς Ἡρώδου πρασσομένην οὖσαν, ἐπινοοῦσιν κτλ. De woorden ἐπὶ κ. τ. Ἡ. πρασσομένην ontbreken in *Lugd.* Ernesti heeft zeker gelijk, dat zij onecht zijn. Richter en Dindorf hadden evenwel οὖσαν niet mede moeten doorhalen.

P. 658, r. 2, οὗ καιρός voor εἰ καιρός heeft Dindorf te recht uit den *Lugd.* opgenomen. De *Vet. int. Lat.* heeft: *ubi tempus exigeret*.

Ibid. r. 7, οὔτε ἐπειδὴ τοῖσδε χρῆσθαι οὐκ ἀπήλλακτο

αὕτη. Te recht heeft Ernesti opgemerkt, dat er achter *χρησθαι* eene lacune is, en den zin der plaats dus bepaald : *neque postquam ita facere* (coeperunt, observare) *eos destitit Salome*.

Ibid. r. 21, *εἰς δὲ τὸ θαρσεῖν** οὐ διὰ κενῆς ὑπονοιῶν καθισταμένων διαβολαῖς τῆς ἀδελφῆς*. Zóó heeft Dindorf deze plaats geconstitueerd, en daardoor ten minste de bedoeling des schrijvers duidelijk gemaakt. Hoewel Herodes zelf begreep, dat Antipater en de vrouwen tegen hem samenspanden, kon hij er echter nog niet toe besluiten, om krachtige maatregelen te nemen, daar hij niet zonder grond meende zich op de aanklachten van Salome niet geheel en al te kunnen verlaten. Dat hij Salome wantrouwde, blijkt uit C. 4. § 2, welke plaats ik geloof, dat dus moet worden gelezen: *Ταῦτα — συνῆδε γὰρ τοῖς λόγοις τῆς ἀδελφῆς, καὶ πολὺ τοῦ μὴ ἀπιστίαν εἶναι ὑποπτεύεσθαι συνῆρεν αὐτοῖς — ὁ βασιλεὺς κρατυνόμενος κτέ. *)*. Waardoor Herodes er eindelijk toe gebracht werd, om door te tasten, wordt ons in het volgende — de plaats, die ons zoo aanstonds vooral moet bezig houden — verhaald. Het begin is erg bedorven, doch kan, als ik mij niet bedrieg, geheel en al hersteld worden. Wij lezen :

Ibid. r. 22—25, *Καὶ ἦν γὰρ μόνον τι Ἰουδαϊκῶν ἀνθρώπων ἐπ' ἐξακριβώσει μέγα φρονοῦν τοῦ πατρίου νόμου χαίρειν τὸ θεῖον προσποιουμένων, οἷς ὑπῆκτο ἢ γυναικωνῆτις*. Dindorf heeft ongetwijfeld wel gedaan door *ἐξακριβώσει* voor *ἀκριβώσει*, en *οἷς ὑπῆκτο* (voor *ὑπῆκτο* alleen) uit codd. op te nemen. Bovendien heeft hij het *οἷς*, dat *νόον χαίρειν* stond met recht doorgehaald. Maar nu verder : in plaats van *φρονοῦν* heeft de

---

*) De lezing der meeste codd. luidt: *Ταῦτα, συνῆδε γὰρ τοῖς λόγοις τῆς ἀδελφῆς καὶ πολὺ τοῦ μὴ ἀπιστίαν εἶναι ὑποπτεύεσθαι συνῆρεν αὐτοῖς ὁ βασιλεὺς, κρατυνόμενος ἐπὶ κακίᾳ τοῦ Ἀντιπάτρου τὴν Δωρίδα κτέ.* Hudson is den *Basbeq.* gevolgd, en heeft bovendien *συνῆρεν αὐτοῖς* in *συνῆρεν αὐταῖς* veranderd. Dat *συνῆρεν* is ongetwijfeld goed te keuren; maar *αὐτοῖς* moet behouden blijven. Het slaat op *τοῖς λόγοις τῆς ἀδελφῆς*. De laatste woorden *ὁ βασιλεὺς κρατυνόμενος* zijn erg, haast zou ik zeggen: onherstelbaar, bedorven.

Busbeq. φρονούντων, hetgeen ons zoo aanstonds van zelf blijken zal de ware lezing te zijn; eerst moet ik over de woorden: *χαίρειν τὸ θεῖον προσποιουμένων* handelen. Zij zijn onverstaanbaar. Dat het: *Τοὺς γὰρ εὐσεβεῖς θεοὶ | θνήσκοντας οὐ χαίρουσιν*, van Euripides, *Hipp.* vs. 1355 (verg. Valcken. en Matthiae Gr. § 414), niet kan dienen, om ze te verklaren, valt in het oog. Er heeft zeker *γεραίρειν* gestaan, over welk woord men vergelijke: Jos. *De B. J.*, II, 8, 5, p. 97, r. 12 *ἀρχόμενοί τε καὶ πανόμενοι γεραίρουσι τὸν θεόν*. Dion., *Halic.*, I, 31 med., 88 fin., IV, 15 med. enz. Euseb., *H. E.*, II, 3, 2 fin. Ik lees dus: *Καὶ ἦν γὰρ μόριόν τι Ἰουδαϊκῶν ἀνθρώπων ἐπ' ἐξακριβώσει μέγα φρονούντων τοῦ πατρίου νόμου, καὶ γεραίρειν τὸ θεῖον προσποιουμένων, οἷς ὑπῆκτο ἡ γυναικωνῖτις*. Deze correctiën worden door den *Vet. int. Lat.* bevestigd, welke dus vertaalt: *Erat enim portio quaedam Judaeorum hominum de scrupulositate [et subtilitate] paternae legis gloriantium, et culturam divinitatis simulantium, a quibus inducebantur mulieres illae supra memoratae*. De woorden *et subtilitate* zijn ongetwijfeld òf een glossema, òf eene variant, welke verkeerdelijk in den tekst is opgenomen. De vertaling van *προσποιουμένων* door *simulantium* is verkeerd. Men herkent er den christen in, die bij den naam *Pharisaeën* altijd aan *huichelaars* dacht. *Προσποιεῖσθαι* beteekent hier: *ergens aanspraak op maken, er den naam van willen hebben*. Zie Thucyd. I, 54, 2, *γνώμη δὲ ἑκάτεροι τοιᾶδε τὴν νίκην προσποιήσαντο*, en hetgeen Wyttenbach in zijne *Selecta*, p. 364, 5 op die plaats heeft aangeteekend. Eindelijk: *οἷς ὑπῆκτο ἡ γυναικωνῖτις*, beteekent niet: *aan wie die vrouwen* (t. w. de vrouw van Pheroras, hare moeder en zuster, benevens de vrouw van Antipater) *onderworpen waren*, die op die vrouwen grooten invloed hadden; noch ook: *die op de vrouwen in het algemeen veel vermochten*; maar: *in wier gunst zich die vier vrouwen hadden ingedrongen, van wier medewerking zij zich hadden verzekerd*, even als bl. 657, r. 47. Vergelijk ook r. 32, *οἱ δὲ ἀμειβόμεναι τὴν εὐνοίαν αὐτῆς κτέ.* De vrouw van Pheroras, namelijk, had eene boete voor hen betaald.

Ibid. r. 26, *προμηθεῖς* is hier zeker niet: *voorzichtig, behoedzaam*. Dit toch komt slecht met het volgende: *καὶ τοῦ προὔπτου κτέ* overeen, zooals Ibbetson reeds heeft opgemerkt. Vergelijkt men p. 657, r. 37, dan is men wellicht gerechtigd te vertalen: *wantrouwend, niet licht te verschalken*. De *Vet. int. Lat.* heeft *procaces*. Ook hij schijnt dus met dat *προμηθεῖς* geen raad te hebben geweten.

Ibid. r. 33, *πρόγνωσιν δ' ἐπεπίστευντο*. Zóó Dindorf uit den *Busbeq.* De zin is dan: *aan hen nu was de voorwetenschap der toekomst toevertrouwd*. — *Ἐπιφοιτήσῃ τοῦ Θεοῦ*. Josephus zelf *Antt.*, p. 508, r. 14 gebruikt in deze zaak het verbum *συνεῖναι*. De *B. J.*, I, 2, 8; p. 12, r. 14 vindt men *ὁμιλεῖν*.

Ibid. r. 41, *Καρόν τε τινά*. Zóó Hudson uit den *Vatic.*, en den *Vet. int.* Dindorf heeft *τινά* weder weggelaten. Ik voor mij zou het behouden.

Ibid. r. 42, *ἀρετῇ τοῦ εὐπρεποῦς*. Alweder eene uitdrukking, die niet aan Josephus zelven eigen schijnt te zijn geweest, maar alleen in de aangewezen gedeelten der *Archaeologie* gevonden wordt. P. 711, r. 21, *ἀρετῇ τοῦ σώφρονος*. P. 728, r. 27, *θαύματι τοῦ εὐπρεποῦς*. P. 736, r. 6, *ἐπιφανείᾳ τοῦ ὠραίου*. Zie verder boven op p. 657, r. 37.

Ibid. r. 44, *ὁ Φαρισαῖος* voor *οἱ Φαρισαῖοι* komt ook nog p. 694, r. 31 voor, doch elders niet. Bij andere schrijvers vindt men wel eens, bijv. *ὁ Παίων* voor *οἱ Παῖονες*. Xenophon zegt dikwijls, bijv. *ὁ Ἀρμένιος*, wanneer hij den koning der Armeniërs bedoelt; maar nergens, voor zoo ver ik weet, vindt men, bijv. *ὁ Ἐπικούρειος* voor *οἱ Ἐπικούρειοι*. Bij Josephus *De B. J.*, V, 13, 6 staat *ὁ Ἰουδαῖος* niet voor *οἱ Ἰουδαῖοι*, maar voor *Ἰουδαῖος ἀνὴρ*, of liever voor: *hij, die een Jood was*. Joannes alleen wordt bedoelt.

Ibid. r. 47, *προρρήσει* kan niet beteekenen: *volgens hunne voorspelling*. Evenmin past: *volgens eene voorspelling*. Het is dus: *volgens voorspelling*, d. i. *volgens aankondiging van Gods wege*.

Ibid. r. 46, 7, *κατὰ χεῖρα γὰρ ἐκείνω τὰ πάντα εἶναι*.

Moeten deze woorden niet in parenthesi staan? De zin is, dat de koning, die Herodes vervangen zou, de Messias, alles zou vermogen, alles zou kunnen doen. De uitdrukking echter *κατὰ χεῖρα* is vreemd. *De B. J.*, p. 5, r.2 en p. 254, r. 30 beteekent zij, zoo als dikwijls: *manu, viribus. Antt.*, VII, 9, 7, p. 261, r. 20, *καὶ πολλῇ σπουδῇ κατὰ χεῖρα χρησάμενοι περὶ τὴν ὁδοιπορίαν*, schijnt zij nagenoeg hetzelfde te moeten zijn, als: *naar hun vermogen, zoo veel zij maar konden.* Philo, *De vit Moys*, § 31, fin. heeft: *Τὰ ἀδύνατα παντὶ γεννητῷ, μόνῳ (sc. τῷ θεῷ) δυνατὰ καὶ κατὰ χειρός.* Id. *De concupisc.* § 11, *τὰ μὲν ῥᾶστα καὶ κατὰ χειρός **). Bij de *classici* vindt men *μετὰ χεῖρας*, zie bijv. Herod. VII, c. 16, N°. II, fin. Aeschin. adv. Timarch, § 77. In allen gevalle blijft ons niets overig, dan hier te verklaren: *want dat hij al de dingen, de geheele schepping, (τὰ πάντα), in zijne hand, macht, had (= zou hebben).*

Ibid. r. 47, *παρέξοντος κτέ.* Te recht heeft Havercamp opgemerkt, dat de hier bedoelde Phariseeën de plaats Jes. LVI, vs. 1—6 op den Messias toepasten. Doch hoe konden zij uit de woorden van den profeet opmaken, dat de Messias aan eunuchen het vermogen, om kinderen te verwekken, zou terug geven? Er staat toch niet, dat zij zonen en dochteren zouden verkrijgen, maar, dat hun voorrechten zouden worden geschonken, die tegen het gemis van zonen en dochteren konden opwegen. De uitlegkunde dier dagen stond voor niets. Misschien hebben zij vs. 5 aan *וְ* de beteekenis van *kracht* gegeven, zie bijv. *Deuter.*, XXXII, 36; de woorden *וְ* *וְ* eng verbonden; en de praep. *וְ* als *wegens* opgevat, zie bijv. *Deuter.*, VII, 7, 8; XXXIII, 24; op die wijze verkregen zij dezen zin: *ik zal hun geven — kracht en een goeden naam van wege zonen en van wege dochteren.*

---

*) De plaats is bedorven, doch gemakkelijk te verbeteren. De verdeeling der §§ en de interpunctie zijn verkeerd. Met weglating van het lemma boven § 11 leze men: *τὸ μὲν αἶμα* (sc. heeft Mozes verboden) *δι' ἣν εἶπον αἰτίαν* — *φύσεως ἀπαύγασμα* τὸ δὲ *στάβλ* (sc. heeft M. verboden), *διότι πιότατον, πάλιν εἰς διδασκαλίαν ἐγκρατείας καὶ ζῆλον αὐστηροῦ βίου, τὰ μὲν ῥᾶστα καὶ κατὰ χειρός μεθιμένου* (in plaats van *μεθίμεν*, οὐ), *φροντίδας δὲ καὶ πόνους ἐθέλοντι ἕνεκα κτήσεως ἀρετῆς ὑπομένοντος* (in plaats van *ὑπομένοντες*).

Wanneer nu iemand deze § aandachtig leest, zal hij terstond moeten erkennen, dat er in taal en stijl iets vreemds, iets gedwongens is, hetwelk ons onwillekeurig aan die minder gelukkige navolgers van Thucydides denken doet, waar Cicero ergens van spreekt, ofschoon deze het ongetwijfeld veel erger zullen gemaakt hebben. Leest men na het bestudeeren van dit stuk een paar bladzijden hetzij uit de XIV eerste, hetzij uit het XX^{ste} boek der Archaeologie, dan zal men, ook al heeft men van Josephus geene bijzondere studie gemaakt, dadelijk gevoelen, dat ons daar eene geheel andere lucht tegenwaait. Doch niet alleen in de woorden, ook in de zaken is het een en ander, waaruit wij duidelijk zien, dat wij hier niet het eigen werk van Josephus voor ons hebben. Het is dat gedeelte der plaats, hetwelk over de Phariseeën handelt, p. 658, r. 22—48, *Καὶ ἥν γὰρ μὀριόν τι κτέ.*, waarop wij vooral te letten hebben. Als men dien aanhef leest: *Er was zeker deel van Joodsche mannen, die zich op de naauwkeurige kennis en waarneming der vaderlijke wet veel lieten voorstaan, en op godsdienstigheid aanspraak maakten, in wier gunst zich de vier genoemde vrouwen hadden ingedrongen: Phariseeën worden zij genoemd, enz.*, — als men, zeg ik, deze woorden leest, is het dan niet, als of de schrijver voor het eerst van de Phariseeën melding maakt? Vooral dat *Φαρισαῖοι καλοῦνται* verdient opmerking. Die zóó spreekt veronderstelt immers, dat zijne lezers den naam Phariseeën nog niet kenden? Nu had Josephus niet alleen reeds *De B. J.*, II, 8, 2, 14 over hen gehandeld, maar ook, meer dan eens, in het voorafgaande, t. w.: *Antt.*, XIII, 5, 9; XIII, 10, 5, 6, met verwijzing naar de plaats in *De B. J.* en XIII, 15, 5; 16, 1. — Hier, in het XVII^{de} boek, worden zij *μὀριόν τι Ἰουδαικῶν ἀνδρῶν* geheeten, hetgeen zeker zoo veel zal moeten zijn, als *zekere politieke partij*. *De B. J.*, I, 5, 2, p. 16, r. 52 lezen wij: *Παραφύονται δὲ αὐτῇ εἰς τὴν ἐξουσίαν Φαρισαῖοι, σύνταγμά τι Ἰουδαίων, δοκοῦν εὐσεβέστερον εἶναι τῶν ἄλλων καὶ τοὺς νόμους ἀκριβέστερον ἀφηγεῖσθαι*. In de zoo even aangehaalde plaatsen der Archaeologie noemt Josephus hen het liefst eene *αἵρεσις* ongetwijfeld om hen, als filosofhen,

in de oogen der heidenen zekere waardigheid, zeker gewicht bij te zetten. — In het XVII^{de} boek spreekt de schrijver, alsof hij zelf niets met de Phariseeën had uitstaan; Josephus, *De vita*, § 2, verklaart, dat hij zich in zijn openbaar leven aan hen had aangesloten. — Neemt men dit alles in aanmerking, dan komt men als van zelf tot het besluit, dat *Antt.*, XVII, 2, 4, een stuk is nagenoeg letterlijk uit een anderen schrijver overgenomen. Hoogstwaarschijnlijk dus hebben wij hier een bericht van een onbekenden, die iets ouder was dan Josephus, omtrent eene zaak, die weinige jaren voor onze jaartelling was voorgevallen; en dat bericht bevat tevens eene bijdrage tot de geschiedenis der Messiaansche verwachtingen.

Blijkbaar toch is het, dat de Phariseeën, van wie hier gesproken wordt, hoopten, dat de Messias Herodes zou verdrijven. Dit hebben zij ongetwijfeld gemeend. Hebben zij het ook gemeend, dat Pheroras, of een van zijne zonen, de Messias zou zijn? Dit is moeilijk te gelooven. Uit reg. 46 schijnt te blijken, dat zij op min of meer geheimzinnige wijze van den ἐπικατασταθησόμενον προρρήσει βασιλέα spraken; maar zij moeten het toch zóó gedaan hebben, dat de vrouw van Pheroras aan haren man, of aan een van hare zonen dacht, zie r. 36, 37. Al was nu hun geheele bedrijf niets anders, dan een cabaal tegen Herodes, waarbij ook de vrouw van Pheroras, eenigermate althans, misleid werd, zeker toch is het bovendien, dat zij zich niet zóó over den Messias konden uitlaten, dat zij met de algemeen aangenomen begrippen in tegenspraak geraakten. Is dit zoo, dan zijn wij tot de volgende besluiten gerechtigd:

1°. Volgens Epiphanius en Tertullianus waren er geweest, die Herodes voor den Messias hielden, zie Gerlach, *Die Weissagungen des Alten Testaments in den Schriften des Flav. Josephus*, enz. bl. 88. In het *Hypomnesticon Josephi* (Fabricii *cod. pseudep.* V. T. II, p. 203) lezen wij: ἐπὶ τῇ ἐνσάρκῳ τοῦ κυρίου παρουσίᾳ γεγόνασιν τινες Ἡρωδιανοί, Χριστὸν τὸν Ἡρώδην εἶναι λέγοντες. Deze berichten worden door de plaats van Josephus, die wij beschouwd hebben, op eene in het oog loopende wijze bevestigd. Beweer-

den de vrienden van Herodes, dat hij de Messias was, dan was het natuurlijk, dat zijne vijanden een anderen tegen hem overstelden, en omgekeerd.

2°. Noch de vrienden, noch de vijanden van Herodes, noch in het algemeen de Joden in Judaea geloofden toen, dat de Messias uit Davids geslacht zou zijn. Van die meening vindt men, 165 vóór onze jaartelling, eenige, doch niet zeer duidelijke sporen in de *Orac. Sibyll.*, III, vss. 652—660, vergeleken met vss. 286—290; zie Prof. Kuenen in de *Biblioth. voor mod. theologie*, VII, p. 444—446. Duidelijker is zij te vinden in de *Psalmi Salomonis*, na 63 vóór Christus; en wel Ps. 17, vs. 5, *σύ, κύριε, ἡρετίσω τὸν Δαυὶδ βασιλέα ἐπὶ Ἰσραήλ, καὶ σὺ ὤμοσας αὐτῷ περὶ τοῦ σπέρματος αὐτοῦ εἰς τὸν αἰῶνα τοῦ μὴ ἐλλείπειν ἀπέναντί σου βασιλῆιον αὐτοῦ*. Men putte haar uit 2 Sam. VII. 12, 16. 1 Kon. II. 4. VIII. 25. IX. 5. Ps. CXXXIII. 11. 12 en uit Jerem. XXXIII. 17. Beide geschriften, de *Oracula Sibyll.* en de *Psalmi Salom.*, behooren in Aegypte te huis.

3°. Noch de Phariseeën, noch de Herodianen, dachten er toen aan, dat de Messias iets anders, dan een mensch, gelijk andere menschen, zou zijn.

4°. De Phariseeën echter kenden aan den Messias eene onbepaalde wondermacht toe. Zijne verschijning zou dus eene *ἐπιφάνεια* (zie Jos. *Antt.* II, 16, 2 en VIII, 4, 4; *Dion., Halic.* II, c. 68, 9) zijn. Het kon dan ook niet anders of men zoude in hem een hooger wezen, *τινὰ τῶν κρείττωνων* (zie bijv. *Lucian. Vit. Demon.* § 11), zien. Het valt gemakkelijk te begrijpen, hoe deze denkbeelden, of voorstellingen later meer ontwikkeld werden, en, om het eens zoo uit te drukken, steeds grootere afmetingen aannamen.

---

§ 2.

Welke waren de meeningen der Phariseeën en Esseners omtrent het fatum?

Gerlach in zijne boven aangehaalde verhandeling beweert, dat Josephus zich alleen in zijn openbaar leven aan de Phariseeën had aangesloten, maar wat zijne gevoelens aanging

veeleer een Essener was. Het zal onder anderen ook de leer omtrent het *fatum* zijn, waaruit dit blijken moet. De Esseners, zegt Gerlach, *l. l.* p. 14—16, plaatsten God boven het *fatum*. De Pharissaeën, indien zij al het *fatum* niet boven God stelden, stelden het toch eenigzins tegen God over, of beschouwden het althans als eene van God onafhankelijke macht. Bij Josephus is God en het *fatum* hetzelfde. Derhalve was hij het in deze quaestie met de Esseners eens.

Het zij mij vergund tegen deze stellingen eenige bezwaren in te brengen.

Wat de Pharissaeën aangaat, om hun gevoelen aangaande het *fatum* te leeren kennen, hebben wij vooral drie plaatsen in aanmerking te nemen: t. w. *Antt.* XIII. 5. 9, p. 495 r. 7, *Antt.* XVIII. 1. 3, p. 694, r. 9; De *B. J.* II. 8. 14, p. 100 r. 3. Wij beginnen met de tweede, omdat zij de duidelijkste, of liever de minst onduidelijke is.

Πράσσεσθαί τε εἰμαρμένη τὰ πάντα ἀξιούντες (οἱ Φαρισαῖοι) οὐδὲ τοῦ ἀνθρωπείου τὸ βουλόμενον τῆς ἐπ' αὐτοῖς ὁρμῆς ἀφαιροῦνται, δοκῆσαν τῷ θεῷ κρᾶσιν γενέσθαι καὶ τῷ ἐκείνης βουλευτηρίῳ καὶ τῶν ἀνθρώπων τῷ θελήσαντι προσχωρεῖν μετ' ἀρετῆς ἢ κακίας.

Ook deze plaats behoort ongetwijfeld tot die gedeelten der Archaeologie, welke niet onmiddellijk van Josephus afkomstig, maar door hem letterlijk uit een schrijver, dien hij als bron gebruikte, zijn overgeschreven. Het duistere en gedrongene der uitdrukking valt iedereen dadelijk in het oog; maar vooral opmerkelijk is, dat er in die weinige regels niet minder, dan drie uitdrukkingen zijn, die door Josephus zelven òf niet, òf zeer zelden worden gebezigd. Men zie, vooreerst, r. 10 *τὸ ἀνθρώπειον* als synonymum van *οἱ ἄνθρωποι*, r. 12. Vervolgens lette men op *τὸ βουλόμενον* nagenoeg gelijk aan *τὸ βούλημα*, en op *τὸ θελήσαν*. Beneden zal ik de eigenlijke kracht dier uitdrukkingen trachten aan te wijzen. Hier is het genoeg te herinneren, dat dit gebruik van het partic. neutr. met het artikel bij de grieksche prozaschrijvers zeer weinig voorkomt. Het meest nog vindt men het bij Thucydides, zie Boehme ad Thuc. I. 36. In de laatste boeken der Archaeologie wordt het ontelbare malen aangetroffen, zoo als ik in mijn *Spec. em. flav.* p. 128—134 heb

aangetoond. Van de overige schriften van Josephus heb ik het alleen in de *B. J.*, doch niet meer, dan vier malen opgemerkt, t. w. I. 19. 4, p. 47, r. 30—36, τὸ ἄγαν πεποιθός, ἐκ τοῦ δεδοικότος, τὸ δοκοῦν ἄθυμον, en VII. 8. 7, p. 328, r. 3, τὸ μὴ βουλόμενον τῆς γνώμης. Eindelijk wijs ik op het gebruik van τὸ βουλευτήριο (r. 12) voor τὸ βούλευμα, hetgeen ook *Antt.* XVII. 2. 4, p. 658, r. 10, de plaats, die ik boven uitvoerig behandeld heb, doch nergens anders, voorkomt.

Deze schrijver nu verstaat door *εἰμαρμένη* blijkbaar een bestek, eene beschikking, d. i. vooraf bepaalde regeling der menschelijke *daden* en *lotgevallen*. Ik zeg *daden* en *lotgevallen*; de uitdrukking τὰ πάντα stelt dit alleen reeds boven allen twijfel. Doch blijkens het woord πράσσεσθαι en de bespiegeling over den menschelijken wil heeft echter de schrijver voornamelijk de *menschelijke daden* of *handelingen* op het oog. Zijne meening komt hierop neder, dat de mensch niet anders handelen kan, dan door het *fatum* bepaald is, dat hij handelen zal.

Dit was dan de eerste stelling der Phariseeën. Ten tweede beweerden zij, dat *de menschelijke wil* desniettemin *vrij* is. Dit wordt op deze wijze uitgedrukt: (οἱ Φαρισαῖοι) οὐδὲ τοῦ ἀνθρωπείου τὸ βουλόμενον τῆς ἐπ' αὐτοῖς ὁρμῆς ἀφαιροῦνται. Dat ἐπ' αὐτοῖς is eene conjectuur van Casanbonus, welke later door de codd. Lugd. en Busbeq. is bevestigd geworden. Vroeger las men verkeerdelijk ἐπ' αὐτῆς. Dezelfde geleerde geeft deze verklaring: *impetu, qui sit in eorum*, i. e. *hominum, potestate*. Dit bevredigt mij niet. Eene ὁρμή van den *wil* moet noodzakelijk in de macht zijn van het willende subject. Liever zou ik ἐπ' αὐτοῖς als neutrum opvatten; te meer, omdat die woorden in het laatste gedeelte der *Archaeologie* zeer dikwijls zoo gebruikt worden, zie bijv. p. 701, r. 3; p. 707, r. 47; p. 714, r. 39. Dan is het zoo veel als ἐπὶ τοῖς πρασσομένοις, d. i. *bij de handelingen*. De bedoeling des schrijvers komt hier op neder: *De Phariseeën, hoewel stellende, dat alle dingen naar een vastgesteld bestek geschieden, ontnemen echter den menschelijken wil het vermogen niet, om zelf uit eigene beweging bij de dingen werk-*

zaam te zijn. Derhalve: de mensch, hoezeer geheel en al van het *fatum* afhankelijk, is toch vrij, en dus voor zijne daden verantwoordelijk.

Maar nu: hoe moeten wij ons die werkzaamheid van den menschelijken wil voorstellen? Dit zullen ons de volgende woorden moeten leeren: *δοκῆσαν τῷ θεῷ κρᾶσιν γενέσθαι καὶ τῷ ἐκείνης βουλευτηρίῳ καὶ τῶν ἀνθρώπων τῷ θελήσαντι προσχωρεῖν μετ' ἀρετῆς ἢ κακίας.* — Wij hebben zoo even reeds opgemerkt, dat *βουλευτήριον* hier zoo veel is, als *βούλευμα*. Derhalve beteekent τὸ ἐκείνης *βουλευτήριον* het besluit van het *fatum*. Te onrecht wilden Clericus en Ernesti ἐκείνης in ἐκείνου (nam. τοῦ θεοῦ) veranderen. Door die conjectuur beslisten zij eene vraag, die, zoo als ons later blijken zal, door den schrijver onbeantwoord gelaten, althans niet rechtstreeks en duidelijk beantwoord is. *Προσχωρεῖν* is *toetreden*, zijne toestemming geven; zie de volgende § p. 694 r. 31: *προσχωροῦσι δ' οὖν οἷς ὁ Φαρισαῖος λέγει.* Vergelijk ook hetgeen Ruhnkenius, praef. ad Rutil. Lup. p. XV over het Latijnsche *accedere* schrijft. Overigens is het duidelijk, dat achter dit verbum gedacht moet worden: *αὐτῷ*, t. w. *τῷ τῆς εἰμαρμένης βουλευτηρίῳ* of *βουλεύματι*. Eindelijk is τῷ *θελήσαντι* als neutrum op te vatten. Evenwel is τὸ *θελήσαν* niet geheel en al hetzelfde, als τὸ *θέλημα*. Het is *de wil*, *die werkte*, of *gewerkt heeft*. Op gelijke wijze wordt een paar regels vroeger τό *βουλόμενον* gebruikt, in plaats van *βούλημα*, omdat hier de wil niet als vermogen alleen, maar als werkend vermogen beschouwd wordt. Van dat τῷ *θελήσαντι* hangt dan, verder, de infin. *προσχωρεῖν* af. De zin is: *daar het Gode behaagd heeft, dat er eene vermenging verbinding, samenwerking, plaats greep (= plaats zou grijpen) tusschen het besluit van het fatum en den wil der menschen, als deze verkoos tot het besluit van het fatum toe te treden, het goed te keuren, er mede in te stemmen.* Door dat *toetreden* tot het besluit van het *fatum* werd dan ook de de schuld of onschuld van den mensch bepaald. Dit wordt aangeduid door de woorden: *μετ' ἀρετῆς ἢ κακίας.* Wanneer iemand door het *fatum* tot een slechte daad gedwongen

haar echter vrijwillig doet; wanneer hij haar dus ook zou gedaan hebben, indien hij er niet toe genoodzaakt was geworden; dan is hij slecht en schuldig. Doet hij, daarentegen, eene slechte daad zonder er in toe te stemmen, tegen wil en dank; zou hij haar dus niet hebben gedaan, als hij er niet toe gedwongen was geworden; dan is hij onschuldig. Verricht hij, omgekeerd, goede daden met volkomen toestemming, dan is hij hoewel door het *fatum* er toe gebracht, evenwel goed; verricht hij ze met tegenzin, zonder er een welgevalen in te hebben, dan is hij, als zijn zijne daden op zichzelf ook nog zoo goed, evenwel slecht.

Dit alles wordt toegelicht en bevestigd door de vergelijking van *Antt.* XVI. 11. 8. Deze plaats is ongetwijfeld door Josephus uit den zelfden auteur overgenomen. Niet alleen vinden wij daar denzelfden gedwongen stijl, maar ook kenmerkende phrasen en woorden bijv. p. 652 r. 10, τὸ βουλόμενον. De plaats behelst eene bespiegeling over de vraag, hoe Herodes er toch toe gekomen was, om zijne zonen Alexander en Aristobulus te laten ombrengen? Was het aan de verkeerdheid der jonge lieden te wijten; of aan de heerschezucht van Herodes; of wel aan de macht van *fatum*? P. 652 r. 11 heet het: ἡ καὶ (scil. αἰτιατέον) τὴν τύχην παντὸς εὐγνώμονος λογισμοῦ μείζω τὴν δύναμιν ἐσχηκυῖαν, ὅθεν καὶ πειθόμεθα τὰς ἀνθρωπίνας πράξεις ὑπ' ἐκείνης προκαθωσιῶσθαι τῆς τοῦ γενέσθαι πάντως ἀνάγκης, καὶ καλοῦμεν αὐτὴν εἰμαρμένην, ὡς οὐδενὸς ὄντος, ὃ μὴ δι' αὐτὴν γίγνεται. De uitdrukking: τὰς ἀνθρωπίνας πράξεις προκαθωσιῶσθαι τῆς ἀνάγκης kan niets anders beteekenen, dan dat de menschelijke handelingen vóór (eerder, dan) de noodzakelijkheid van te geschieden zijn toegewijd; hetgeen met geene mogelijkheid te begrijpen is. In plaats van τῆς — ἀνάγκης heeft de *Lugd.* τῇ — ἀνάγκῃ. Deze lezing is blijkbaar de ware. Καθοσιῶν beteekent: toeheiligen, toewijden; zie de *B. J.* III. 8. 6, p. 170 r. 37, ὡς ἂν πάλαι καθοσιώσαντες ἑαυτοὺς τῷ θανάτῳ. Het werd ook gebezigd in den zin van: bestemmen tot; zie de *B. J.* I. 1, 3. 4, p. 33, r. 40: καὶ ὡς Ἀντίγονος τὰς πλείστας τῶν παρ' αὐτοῖς γυναικῶν καθώσιωσε

Πάρθοις, d. i. en dat Antigonus de meeste hunner vrouwen aan de Parthen had toegewijd = bestemd had om aan de Parthen te worden gegeven; zie § 1. De woorden: *πειθόμεθα, τὰς ἀνθρωπίνας πράξεις ὑπ' ἐκείνης προκαθωσιῶσθαι τῇ τοῦ γενέσθαι πάντως ἀνάγκῃ* beteekenen dus: wij gelooven, dat de menschelijke handelingen door het *fatum* te voren zijn toegewijd aan de noodzakelijkheid van in allen gevalle (*πάντως*) te geschieden, d. i. gedaan te worden; met andere woorden: dat de menschelijke handelingen vooraf door het *fatum* bepaald zijn; derhalve, gelijk wij boven zeiden, dat de mensch niet anders handelen kan, dan bepaald is, dat hij handelen zal. De verklaring, die vooraf gaat, dat de macht van het *fatum* grooter is *παντὸς εὐγνώμονος λογισμοῦ*, leert ons bovendien, dat geene goede gezindheden of inzichten den mensch van het kwade kunnen terughouden, wanneer het *fatum* besloten heeft, dat hij het kwade doen zal. — De schrijver vervolgt (*ibid.* p. 652. r. 15): *Τοῦτον μὲν οὖν τὸν λόγον, ὡς νομίζω, πρὸς ἐκεῖνον ἀρκέσει κρίνειν, ἡμῖν τε αὐτοῖς ἀποδιδόντας τι καὶ τὰς διαφθορὰς τῶν ἐπιτηδευμάτων οὐκ ἀνευθύνους ποιοῦντας· ἃ πρὸ ἡμῶν ἤδη πεφιλοσόφηται καὶ τῷ νόμῳ.* Bij *πρὸς ἐκεῖνον* moeten wij aan Herodes denken. *Ἀποδιδόντας* heb ik uit de *codd. Vat. et. Hen.* in plaats van *ἀποδιδόντα* opgenomen. Het subject van *ἀποδιδόντας* en *ποιοῦντας* is onbepaald, *men*. De zin van de plaats komt hierop neder: *Dit gevoelen nu* (dat er een *fatum* is, waardoor de daden der menschen bepaald zijn) *zal men, zoo ik geloof, genoegzaam kunnen beoordeelen, als men op Herodes let, wanneer men daarbij aan ons zelve* (aan de menschelijke vrijheid) *iets toestaat* (d. i. haar niet geheel en al uitsluit, of ter zijde stelt), *en verkeerde daden en gewoonten niet onverantwoordelijk maakt.* De schrijver wil dus, dat Herodes, toen hij zijne zonen liet ombrengen, door de onweerstaanbare macht van het *fatum* gedreven werd; doch aan den anderen kant, dat hij voor zijn bedrijf verantwoordelijk, dat hij schuldig was. — En nu, hoe betoogt hij, na dit alles, de schuld van Herodes? Door de opmerking, dat Alexander en Aristobulus wel is waar door jeugdigen overmoed en andere verkeerdheden zich den toorn huns vaders

op den hals hadden gehaald; maar dat toch Herodes zich door de groote en uitstekende hoedanigheden zijner zonen had moeten laten terughouden; dat hij hun eene lichtere straf, gevangenis of ballingschap, had kunnen opleggen, te meer, daar dit tot zijne eigene veiligheid voldoende zou zijn geweest. Bovendien liet hij hen niet in eene opwelling van drift dooden, maar na lang beraad, en na vele weifelingen. Uit dit alles bleek, dat hij moordzuchtig was, en dat zijn gemoed moeilijk van het kwade was aftebrengen (*φονῶσα καὶ δυσμετακίνητος ψυχὴ ἀπὸ τῶν χειρόνων*). Komen deze redeneeringen niet daarop neder, dat Herodes *tot het besluit van het fatum toegetreden was*, en vrijwillig uit eigen beweging deed, hetgeen hem door het fatum was opgelegd?

Deze leer zegt de schrijver, dat ook in de wet, de Schrift, gegrond was: *ἃ πρὸ ἡμῶν ἤδη πεφιλοσόφηται καὶ τῷ νόμῳ*, p. 652, r. 18. Hiermede heeft hij ongetwijfeld het oog op die plaatsen des *O. T.*, waar God gezegd wordt *het hart van den zondaar te verharden*. Josephus, *De B. J.*, V, fin. schrijft de *πήρωσις* aan het *fatum* toe: *Πεπήρωντο γὰρ* (de Joden) *ὑπὸ τοῦ χρεῶν, ὃ τῇ τε πόλει καὶ αὐτοῖς ἤδη παρῆν*.

Dit brengt ons van zelf tot de vraag: welke was volgens de Pharisaeën de betrekking van God tot het *fatum*, of wel van het *fatum* tot God. Dit punt schijnen zij, of althans de zegsman, dien Josephus hier volgt, zoo niet opzettelijk vermeden, dan toch in het midden te hebben gelaten. Zeker schijnt het echter, dat zij het *fatum* niet boven God stelden. Immers die vermenging (*κραῖσις*) van het besluit van het *fatum* en van den menschelijken wil was door Gods *welbehagen* daargesteld: *δοκῆσαν τῷ θεῷ κτέ.* (*Antt.*, p. 694, r. 11). Kon God, derhalve, de wijze regelen, waarop het besluit van het *fatum* zou worden verwerkelijkt, dan was het *fatum* geenszins eene van God onafhankelijke, veel minder nog eene tegen God over staande macht; ja zelfs, indien wij den schrijver zelven eens naar zijne meening konden vragen, zou hij ons hoogstwaarschijnlijk antwoorden: God is boven het *fatum*. Uit hetgeen Josephus *c. Ap.* II c. 34 den heidenen verwijt, dat hun hoogste God door het noodlot be-

heerscht werd (*κρατούμενος ὑπὸ τῆς εἰμαρμένης*, p. 387, r. 3), schijnt dan ook te volgen, dat hij niet beter wist, of *alle* joden zonder eenig onderscheid, waren van een tegenovergesteld gevoelen. Gerlach gaat ongetwijfeld te ver, wanneer hij meent, dat Josephus dáár als aanhanger der Esseners spreekt. Eindelijk merken wij op, dat men, wanneer men God boven het *fatum* stelt, het *fatum* noodzakelijk als een *decretum divinum* moet beschouwen. Dat dit met Josephus zelve werkelijk het geval was, zal ons zoo aanstonds blijken.

Gaan wij thans over tot de beschouwing van *De B. J.*, II, 8, 14, waar het gevoelen der Phariseeën dus wordt opgegeven: (*Οἱ Φαρισαῖοι*) *εἰμαρμένη τε καὶ θεῷ προσάπτουσι πάντα, καὶ τὸ μὲν πράττειν τὰ δίκαια καὶ μὴ, κατὰ τὸ πλεῖστον ἐπὶ τοῖς ἀνθρώποις κεῖσθαι, βοηθεῖν δὲ εἰς ἕκαστον καὶ τὴν εἰμαρμένην*. — Kan men met Gerlach uit dat *τε καί* afleiden, dat hier het *fatum* en God, als twee *factoren* naast elkander gesteld worden? Neen! De twee *factoren* der menschelijke handelingen (van deze toch wordt hier alleen gehandeld) zijn, volgens de Phariseeën, het *fatum* en *de menschelijke wil*. Veeleer zou ik denken, dat Josephus door dat *τε καί* te kennen wil geven, dat de Phariseeën, hoezeer beweerende, dat alles door het *fatum* geregeld en bepaald was, echter God niet ter zijde stelden; met andere woorden, dat volgens hen het *fatum* het werk van God was. Overigens zijn niet alleen de woorden, die Josephus hier gebruikt, duister, maar ook is zijne opgave nog minder volledig, dan die van zijn zegsman in het XVIII^{de} boek der *Archaeologie*. Wat beteekent dat *κατὰ τὸ πλεῖστον*? In de meeste gevallen, òf voor het grootste gedeelte? En dan, dat het *fatum* bij iedere daad hielp (*βοηθεῖν*), medewerkte, is dit wel overeen te brengen met het begrip, dat men noodzakelijk met het woord *εἰμαρμένη* verbindt, en verbinden moet? Strijdt het niet lijnrecht met hetgeen wij uit de *Archaeologie* vernamen, waar veeleer de menschelijke wil gezegd wordt met het *fatum* in sommige gevallen mede te werken? Ontegenzeggelijk is het woord *βοηθεῖν* zeer ongelukkig gekozen. Haast zou ik gelooven, dat Josephus de leer der Phariseeën niet goed begrepen heeft.

In dat vermoeden worden wij niet weinig versterkt door de plaats *Antt.*, XIII, 5. 9, waar over het verschil, dat tusschen de Pharisaeën en Esseners bestond, gehandeld wordt: *Οἱ μὲν οὖν Φαρισαῖοι τινὰ καὶ οὐ πάντα τῆς εἰμαρμένης εἶναι λέγουσιν ἔργον, τινὰ δ' ἐφ' ἑαυτοῖς ὑπάρχειν συμβαίνειν τε καὶ οὐ γίνεσθαι. Τὸ δὲ τῶν Ἑσσηνῶν γένος πάντων τὴν εἰμαρμένην κυρίαν ἀποφαίνεται καὶ μηδὲν ὃ μὴ κατ' ἐκείνης ψῆφον ἀνθρώποις ἀπαντᾷ.* Het is ons reeds gebleken, dat men in deze quaestie geen scherp onderscheid maakte tusschen de *lotgevallen* en tusschen de *dadēn* der menschen; doch terwijl in de twee vroeger behandelde plaatsen vooral de menschelijke *dadēn* in aanmerking worden genomen, heeft Josephus hier inzonderheid de menschelijke *lotgevallen* in het oog. Men lette slechts op de woorden *συμβαίνειν* en *ἀπαντᾷ*. Maar nu; hoe kon Josephus, indien hij slechts een weinig had nagedacht, zeggen, dat volgens de Pharisaeën *sommige* dingen door het *fatum* bewerkt of gewerkt worden, *andere* in de macht van den mensch zijn? Verzekert niet de schrijver, dien hij p. 694, r. 9 volgt, dat alles (*τὰ πάντα*) volgens het *fatum* geschiedt, en p. 652, r. 13, dat de menschelijke *handelingen*, hoe veel te meer dus de menschelijke *lotgevallen*, door het *fatum* aan de noodzakelijkheid van in allen gevalle te geschieden zijn toegewijd? zie boven. Ik zeg voorzeker niet te veel, wanneer ik beweer, dat de opgave lib. XIII ten eenenmale onbruikbaar is. Niet veel beter ziet het bericht omtrent de Esseners er uit. Volgens hen zou het *fatum* heer en meester zijn over alle dingen, en niets den menschen overkomen, dan hetgeen door het *fatum* was bepaald. Doch *Antt.*, XVIII, 1, 5 heet het: *Ἑσσηνοῖς δ' ἐπὶ μὲν θεῷ καταλιπεῖν φιλεῖ τὰ πάντα ὁ λόγος.* Hoe is het mogelijk deze mededeelingen of berichten in overeenstemming te brengen? Wij komen dus tot het besluit, dat *Antt.*, XII, 5, 9 het gevoelen der Esseners evenmin, als dat der Pharisaeën juist is opgegeven. Dat er evenwel omtrent het *fatum* tusschen beide secten verschil moet hebben bestaan, schijnt niet ontkend te kunnen worden. Hoedanig was dat verschil? Het is onmogelijk deze vraag anders, dan met eene

gissing te beantwoorden. Neemt men een *fatum* aan, en stelt men God boven het *fatum*; beschouwt men dus het *fatum* als een *decretum divinum*, dan kan men God en het *fatum* ook verwisselen en gelijk stellen; want hetgeen naar het *fatum* geschiedt, geschiedt dan in den grond, naar den wil van God. Omtrent het een en ander waren de Pharisaeën en Esseners het ongetwijfeld eens. Doch wellicht stelden de eersten, dat God, na alles door zijn besluit te hebben geregeld, dat besluit liet werken, zonder zich verder met iets in te laten; terwijl de Esseners beweerden, dat God wel is waar volgens zijn eenmaal genomen besluit handelde, maar dat hij toch steeds onmiddellijk bij alles wat er gebeurde werkzaam was.

Laten wij, eindelijk, eens nagaan, hoe Josephus de theorie, die hem zoo onduidelijk voor den geest stond, nu en dan in toepassing brengt. Niet zelden schrijft hij eene en dezelfde zaak nu eens aan God, dan weder aan het *fatum* toe. Bijv. *De B. J.*, III, 8, 7, p. 171, r. 9, εἴτε ὑπὸ τύχης (= τῆς εἰμαρμένης, zie *Antt.*, p. 652, r. 14) καὶ λέγειν εἴτε ὑπὸ θεοῦ προνοίας. *Ibid.*, III, 1, 3, p. 145, r. 25, τοῦ θεοῦ προοικονομούμενου, en IV, 4, 6, p. 202, r. 49, στρατηγούσης τῆς εἰμαρμένης. Volgens hetgeen wij zoo even opmerkten, behoeft Josephus om deze uitdrukkingen juist geen Essener te zijn geweest. Ook als Pharisaeër kon hij zoo spreken; te meer, daar hij het *fatum* voor een *decretum divinum* hield; zie *De B. J.*, VI, 4, 5, Τοῦ δὲ (ναοῦ) ἄρα κατεψήφιστο μὲν τὸ πῦρ ὁ θεὸς πάλαι, παρῆν δ' ἡ εἰμαρμένη χρόνων περίοδος κτέ. Omdat het *fatum* een *decretum divinum* was, daarom kon men zich dan ook met geene mogelijkheid aan zijne macht onttrekken; zie *Ibid.*, § 8, Πολλὰ δ' ἂν τις ἐπολοφυράμενος ἔργῳ — θαυμασιωτάτῳ (τῷ ναῷ) — μεγίστην λάβοι παραμυθίαν τὴν εἰμαρμένην, ἄφυκτον οὔσαν ὥσπερ ἐμψύχοις, οὕτω καὶ ἔργοις καὶ τόποις. Over de onvermijdelijke macht van het *fatum* zie men ook nog hetgeen hij *Antt.*, VIII, 15, 6, p. 331, r. 44 over Achab schrijft; als ook zijne uitingen *De B. J.*, VI, 1, 8, p. 277, r. 47 en *Ibid.*, 5, 4, p. 294, r. 7.

De slotsom van ons onderzoek komt hier op neder: het

gevoelen der Phariseeën omtrent het *fatum* kunnen wij vrij naauwkeurig opmaken uit *Antt.*, XVIII, 1, 3, vergel. met XVI, 11, 8. — Dat der Esseners is niet met zekerheid te bepalen. — De bewering, dat Josephus in dit punt meer tot de Esseners, dan tot de Phariseeën zou hebben overgehield, is ongegrond.

---

§ 3.

Wat hebben wij over de houding en het gedrag van Josephus te denken, toen hij beweerde, dat de Messiaansche verwachtingen in Vespasianus waren vervuld?

Welke denkbeelden en verwachtingen had Josephus omtrent den Messias? Met de beantwoording dezer vraag, die ook in andere opzichten niet van belang ontbloot is, moeten wij hier een begin maken. — De algemeene indruk dan, dien het lezen van Josephus' werken achterlaat, is deze: dat hij omtrent den Messias een gevoel heeft gekoesterd, daar hij niet voor durfde uitkomen, maar dat hem toch te dierbaar was, zijn gemoed te zeer innam en vervulde, dan dat hij er van zwijgen kon. Men leze slechts hetgeen hij, *Antt.*, X, 10, 4 fin., over den steen zegt, die in Nabukadnezars droom het beeld had vermorzeld. Doch vooral komt hier *Antt.*, IV, 6. 4 in aanmerking, waar Josephus den inhoud van Bileams godspraken op zijne wijze opgeeft. Men zal het, hoop ik, niet ongepast vinden, dat ik hier eerst eenige philologische opmerkingen mededeel, die noodig schijnen, om de plaats geheel en al te begrijpen.

P. 125, r. 52, 53, . . . ὁλοκαυτοῖ τυθέντας, ὡς τροπὴν ἰδεῖν σημαινομένην. Ὁ δὲ οὖν φησὶν οὗτος εὐδαίμων κτέ. Men verklaart: *holocausta immolat, ut Israëli-tarum fugam significari perspiceret*. Zijn er woorden noodig, om het verkeerde, of liever onbestaanbare dezer verklaring aan te wijzen? De plaats is bedorven. Reg. b en Zonaras hebben εἶδε in plaats van ἰδεῖν. Vervolgens is: Ὁ δὲ οὖν φησὶν niets, dan eene conjectuur van Hudson. De oudere

uitgaven hadden: 'Ο δὲ ὡς φησίν. In Reg. b en andere codd. staat: 'Ο λεὼς φησίν. Josephus schreef ongetwijfeld: . . . ὁλοκαντοῖ τυθέντας· ὥς τε τροπὴν εἶδε σημαίνουμένην; 'Ο λεὼς, φησιν, οὗτος εὐδαίμων κτέ. Dat is: *Bileam ontstak van de geslachte beesten een brandoffer; en als hij zag, dat eene nederlaag* (natuurlijk van de Moabiten, voor wie hij offerde) *werd aangeduid, zeide hij: Dit volk* (nam. Israël) *is gelukkig, aan hetwelk God, enz.*

P. 126, r. 4. Achter κριθήσεσθε zou ik een punctum, of althans een colon zetten. Voor αὐτῶν leze men αὐτῶν.

Ibid., r. 5. Voor ἀνθρώπους leze men ἀνθρώπων.

Ibid., r. 8. Moet hier niet δουλεύουσας gelezen worden?

Ibid., r. 12. Θαυμάζετε τοίνυν. Reg. a en Samb., dat is: de beste codd., hebben: Θαυμάζεσθε τοίνυν, hetgeen beter schijnt: *Men verwondert er zich over, o zalig leger, dat gij, enz.*

Ibid. r. 14, Ἀλλὰ τῶν νῦν ὑμῶν ὀλίγων ἡ Χαναναία χωρήσει γῇ. Het verbum χωρεῖν, bevatten, wordt niet met een genetiv. geconstrueerd. Men leze: Ἀλλὰ τὸ νῦν ὑμῶν ὀλίγον· ἡ Χαναναία χωρήσει γῇ· τὴν δ' οἰκουμένην κτέ. De phrase: τὸ νῦν ὑμῶν ὀλίγον, uw tegenwoordige toestand is gering, beteekent: voor het tegenwoordige zijt gij (hoe groot uw getal ook moge zijn) gering. Bij het onmiddelijk volgende houde men onder het oog, dat het redegevende γάρ is weggelaten, gelijk meermalen, zie Stallbaum ad Plat. A. S., p. 22, A. Achter χωρήσει denke men αὐτό, of ὑμᾶς. De zamenhang der denkbeelden is deze: *Eens zult gij talrijk genoeg zijn, om aan de wereld, voor ieder land, bewoners te leveren. Men verwondert er zich over, dat gij, zoo'n talrijk leger, uit éénen vader gesproten zijt. Doch zoo als gij tegenwoordig zijt, zijt gij nog weinigen: want het land Kanaän zal u bevatten: maar weet, dat de geheele aarde, en wel voor altijd, voor u tot woonplaats bestemd is.*

Ibid., r. 20, . . . κράτος ἐν πολέμῳ. Παῖδας ἐχθρῶν κτέ. Zóó hebben de codd. en oude uitgaven. Verkeerdelijk heeft Dindorf, volgens eene gissing van Coccejus, laten drukken: . . . πολέμῳ, εἰ παῖδας. Josephus tracht ook hier

orakeltaal te spreken: *De godheid zal niet vermoeid worden u in vrede overvloed van zegeningen toe te voegen, en overwinning in oorlog. Mochten de kinderen uwer vijanden door lust bevangen worden, om tegen u te strijden enz.*

Ibid., r. 25 ἀνήρηται beteekent: zoo groot een overvloed van dappere mannen door de zorg van God is u beloofd, is u toegezegd. De woorden ἐκ θεοῦ προνοίας moeten met het voorgaande worden verbonden. Ἀναιρεῖν van orakels gebruikt beteekent eigenlijk: *interrogantibus respondere*; doch wordt ook gevonden van dingen, die God zonder geraadpleegd te zijn, aan de menschen verkondigd; bijv. *Antt.* V. 2. 7, p. 163 r. 24, Παροξυνθὲν δ' ἐπὶ τούτοις τὸ θεῖον ἀναιρεῖ. Daar is ἀναιρεῖ blijkbaar: *oraculo vos admonet*. Verder vergelijke men Philon. *De conf. ling.* § 32, Διόπερ λόγιον τοῦ ἰλεω θεοῦ — τοῖς παιδείας ἐρασταῖς ἀνήρηται τοιόνδε. Derhalve is de conjectuur van Coccejus, welke Dindorf heeft opgenomen: ἀνήρηται d. i.: *Een zoo groote overvloed van dappere mannen is voor u aan de zorg van God vastgemaakt* = door de zorg van God verzekerd, op zijn minst overbodig. Kan iemand desniettemin in dat ἀνήρηται niet berusten, dan kan hij wellicht ἀνείρηται, is u aangekondigd, lezen; vergel. Euseb., *Hist. Ecc.* I. 2. 7, I. 2. 8, I. 4, 11, enz.

Daar nu Josephus het er voor hield, dat Bileam, althans bij die gelegenheid, als een waar profeet, door den geest van God gedreven was geworden, of wel, dat God door hem had gesproken, zie *Antt.*, l. 1. § 5, is het duidelijk, dat hij, toen hij de *Archaeologie* schreef, d. i. in het 13^e jaar van Domitianus (in 94 na Chr.), nog eene heerlijke toekomst voor zijn volk verwachtte. Van den Messias spreekt hij niet. Dat hij evenwel aan den Messias dacht, en met opzet geene melding van hem maakt, zal ons duidelijk worden, wanneer wij de bron hebben leeren kennen, waaruit hij zijne opvatting van *Num.*, XXIV. vss. 17—19 geput heeft. Hij vereenigde zich namelijk met het gevoelen der joodsche geleerden in die dagen, welke hij elders *De B. J.*, VI. 5, 4, p. 294, r. 4, τοὺς σοφοὺς noemt.

Om de uitlegging, welke de joodsche geleerden in die da-

gen van *Num.*, XXIV, vss. 17 19 gaven, te leeren kennen, behoeven wij ons op geene gissingen te verlaten. De *Targum* van Onkelos geeft ons alles, wat wij noodig hebben. Al is dat werk geenszins, zoo als sommigen willen, een voortbrengsel uit het midden der eerste eeuw, daarin toch zijn allen het eens, dat de verklaringen, die Onkelos volgt, van oudere dagteekening zijn, en zeker reeds in het midden der eerste eeuw door de beroemdste schriftgeleerden gegeven en verdedigd werden.

Volgens de joodsche geleerden wordt in de godspraak van een *persoon* gesproken. Zij verklaarden, derhalve, de woorden *אֲנִי וְאַשְׁרֵנוּ* niet, zoo als in mijne jeugd Rosenmuller en anderen deden, door *video illud i. e. rem futuram*, maar: *ik zie hem* en *ik aanschouw hem*. Het lijdt, verder, geen twijfel, of door *כֹּזֵב* en *שֶׁבַט* wordt een koning bedoeld. De joodsche wijzen dachten aan den *Messias*. Onkelos heeft voor *כֹּזֵב* niet *מֶלֶךְ* maar *מַלְכָּא*, en voor *שֶׁבַט*, even als Genes. XLIX, 10 voor *שִׁלָּה*, schrijft hij *מְשִׁירָא*.

Hieruit volgt met genoegzame zekerheid, dat de joodsche wijzen in de woorden: *וְלֹא עָתָה* en *וְלֹא קָרוֹב* eene geheimzinnige, en dus profetische aanduiding van *de laatste dagen*, d. i. van de dagen, die de komst van den *Messias* zouden voorafgaan, zullen hebben gevonden.

Wat het rijk van den *Messias* aangaat, wij voor ons vinden in de plaats uit *Num.* geene aanduiding van eene wereldheerschappij. De joodsche geleerden wèl. De woorden: *וְיָשְׁלוּט* worden door Onkelos dus verklaard: *וְיָשְׁלוּט* d. i. *en hij zal heerschen over alle menschenkinderen*. Naar het oordeel dus der joodsche geleerden was, zooals men reeds voorlang heeft opgemerkt, *כָּל-בְּנֵי-שֵׁט* eigenlijk: *alle zonen van Seth*, den zoon van Adam, Gen. IV. 25, en dit dan eene onduidelijke, maar juist daarom profetische aanduiding van: *alle kinderen van Adam* (zie Deuter., XXXII. 8) = *alle menschenkinderen*. Misschien zal men vragen: hoe maakten het de joodsche wijzen met het verband? Voor hunne uitlegkunst was dit bezwaar van geringe beteekenis. Het onmiddellijk voorafgaande: *וְיָמָחַ פְּאֵתִי מִזֶּמֶר* verklaarden zij

door: וַיִּקְטֹּל רַבְרָבִי מֵוָאבִּי en hielden het voor eene slechts gedeeltelijk vervulde profetie. Daar nu in de dagen van Balak en Bileam de Moabiten Israëls *ergste vijanden* waren, meenden zij, dat in die woorden *behalve* eene overwinning op Moab, ook nog eene *volkomene zegepraal* over hunne *ergste en gevaarlijkste vijanden* in veel lateren tijd, in de laatste dagen, werd beloofd. Op gelijke wijze meenden zij, dat de profetie tegen Edom, vss. 18, 19 noch door de overwinningen van David, 2 Sam. VIII, 14, noch door die van Hyrcanus, Jos., *Antt.*, XIII, 9, 1, geheel en al was vervuld geworden. Op welken grond? Omdat die overwinningen niet zóó volkomen waren geweest, als de woorden: וְהָאֲבִיר שָׁרִיד וְהַמְּקִי schenen te belooven; als ook, omdat Israël nog nooit die mate van geluk en voorspoed had genoten, die men meende, dat door de woorden: וְיִשְׂרָאֵל עָשָׂה חַיִּל werd aangeduid. Hetzelfde geldt van hetgeen vs. 20 van Amalek gezegd wordt. Zoo meenden dan de joodsche wijzen in Bileams profetie de toezegging te vinden, dat Israël eens door den Messias over al zijne vijanden zegepralen, en alzoo het geheele aardrijk beërven zou.

Kan het na dit alles wel twijfelachtig zijn, dat de zoo hooggespannen verwachtingen, die Josephus, *Antt.*, IV, 6, 4, uit Bileams godspraken putte, op dezelfde uitlegging van *Num.*, XXIV, vss. 17—19 steunden? Maar dan is het evenmin twijfelachtig, of hij zal in die zelfde plaats met de joodsche geleerden de belofte van den Messias hebben gevonden. Of, zou het denkbeeld bij hem kunnen zijn opgekomen, dat het Israëlitische volk, de geheele aarde beheerschende, eene republiek zou vormen? — Derhalve hoopte Josephus nog in het jaar 94 op den Messias, doch vond het om redenen noodig hem niet te noemen.

Bovenstaande opmerkingen en herinneringen zullen ons den weg banen, om de merkwaardige plaats, *De B. J.*, VI, 5, 4, geheel en al te verstaan. Zij luidt aldus:

Τὸ δὲ ἐπ᾿ αὐτοὺς μάλιστα πρὸς τὸν πόλεμον ἦν χρησμός ἀμφίβολος ὁμοίως ἐν τοῖς ἱεροῖς εὐρημένος γράμμασιν, ὥς κατὰ τὸν καιρὸν ἐκεῖνον ἀπὸ τῆς χώρας τις αὐτῶν ἄρξει τῆς οἰκουμένης. Τοῦτο οἱ μὲν

ὥς οἰκεῖον ἐξέλαβον καὶ πολλοὶ τῶν σοφῶν ἐπλανήθησαν περὶ τὴν κρίσιν. Ἐδήλου δ' ἄρα τὴν Οὐεσπασιανοῦ τὸ λόγιον ἡγεμονίαν, ἀποδειχθέντος ἐπὶ Ἰουδαίας αὐτοκράτορος.

Volgens deze plaats bestond er eene godspraak, die door de joodsche wijzen van een vorst uit *Israël*, die over de οἰκουμένη (ik laat het woord met opzet onvertaald) heerschen zou, werd verklaard; maar die hier door Josephus, met wien toen zeker anderen zullen hebben ingestemd, op Vespasianus, nadat hij in het *joodsche land* (ἐπὶ Ἰουδαίας) tot keizer verheven was, wordt toegepast. Het spreekt van zelf, dat wij deze zaak niet recht kunnen beoordeelen, zoo lang wij de plaats uit het O. T., waarop Josephus het oog heeft, niet met genoegzame zekerheid hebben gevonden. Tot nog toe is men, m. i. daarin niet geslaagd. De meeningen van vroegere geleerden, zijn door Gerlach, *l. l.* p. 70 weêrlegd. Hij zelf zegt, p. 71, dat vooral aan den steen in Nebukadnezars droom, Dan. II, en aan Bileams profetie, zoo als Josephus haar *Antt.*, IV, 6, 4 voordraagt, moet worden gedacht. De steen van Nebukadnezars droom is niet voldoende, om de vragen, die zich hier opdoen, te beantwoorden, zoo als later van zelf blijken zal. Ook is het ongelooflijk, dat de woorden χρησμός en τὸ λόγιον van meer dan ééne godspraak, zouden moeten verstaan worden. Deze bedenking tracht Gerlach weg te nemen door de opmerking, dat in de godspraak, zoo als Josephus haar opgeeft, eenigermate de som van alle Messiaansche voorspellingen begrepen is. Doch dan wordt het nog erger; want dan zouden χρησμός en τὸ λόγιον, let wel: τὸ λόγιον, op alle plaatsen, waar van den Messias gesproken wordt, moeten zien. Ik voor mij geloof, dat χρησμός, dat τὸ λόγιον, door Josephus bedoeld, eeniglijk en alleen, de plaats is, die wij zoo even beschouwd hebben, namelijk *Num.*, XXIV, vss. 17—19.

Dat die plaats, zoo als de joodsche geleerden haar verklaarden, bij uitnemendheid geschikt was, om het volk tot den oorlog tegen de Romeinen aan te zetten, heeft geen betoog van noode. Ruim zestig jaren later was het dezelfde plaats, die den opstand onder *Bar cochba* zoo al niet ver-

wekte, dan toch bevorderde en gaande hield. . Verder hebben wij gezien, dat de joodsche wijzen de vervulling van Bileams profetie in *de laatste dagen* verwachtten. In de eerste eeuw onzer jaartelling geloofde men vrij algemeen in *de laatste dagen* te leven. Derhalve kon Josephus gevoegelijk beweeren, dat de godspraak op den tijd van den joodschen oorlog betrekking had, en κατὰ τὸν καιρὸν ἐκεῖνον zou vervuld worden. — Doch vooral moeten wij nagaan, welke *dubbelzinnigheid* hij in de godspraak wilde opgemerkt hebben. Casaubonus meende, dat hij tweederlei zin zal hebben aangenomen, en gemeend, dat zij *tegelijk* op den Messias en op Vespasianus betrekking had. Daarom giste hij, dat voor ἄρα gelezen moet worden ἅμα, zoo als werkelijk in een paar oude uitgaven staat. Doch om van andere redenen te zwijgen, het ἄρα der oudste, beste en meeste *codd.* is te eigenaardig, te karakteristiek, dan dat het niet de ware lezing zou zijn. Niets toch is gewoner, dan dat de partikel ἄρα gebruikt wordt, wanneer men van eene of andere meening terug komt, en inziet, dat men gedwaald heeft, zie Matthiae, Gr. § 502, 2 en § 614. Josephus hield zich dus, als of hij na en door de verheffing van Vespasianus uit een droom ontwaakt, als of hem daardoor een licht was opgegaan, en hij de godspraak eerst toen recht had leeren verstaan. Te vergeefs ook zoeken anderen in de woorden, waarmede Josephus den inhoud van het orakel opgeeft: ὡς — ἀπὸ τῆς χώρας τις αὐτῶν ἄρξει τῆς οἰκουμένης, de noodige inlichting. Huet, *Demonstr. Evang. prop.*, VII, § 22, meent, dat de genet. αὐτῶν even goed met τις, als met ἀπὸ τῆς χώρας kan worden verbonden. Deze meening is ongegrond. Ik zou haar niet eens vermeld hebben, ware het niet dat Gerlach haar goedkeurt. Verbindt men τις met αὐτῶν, dan hangt ἀπὸ τῆς χώρας in de lucht, en is zelfs geheel en al overtollig. Wenden wij ons tot *Num.*, XXIV, vs. 17, dan zullen wij, als ik mij niet bedrieg, volkomen bevredigd worden. De joodsche wijzen hadden gedacht, en zeker met recht, dat de woorden: מִיִּשְׂרָאֵל en מִיִּמְקַץ van het *Israëlitische volk* moesten worden verstaan, en dat men dus aan een' *rex ex Israële oriundus* te denken had. Josephus beweerde, dat

die woorden van *het joodsche land* moesten worden opgevat, en zóó verkreeg hij, wat hij toen wenschte of noodig had, een *rex e Judaea profectus*. Vergelijk de plaatsen van Suetonius en Tacitus, die wij beneden zullen uitschrijven.

Onwillekeurig sprak ik daar in de veronderstelling, dat Josephus de toepassing van Bileams godspraak op Vespasianus zelf niet geloofde. Het is noodig, en zal ons niet moeilijk vallen, die beschuldiging te staven. In zijne opgave van den inhoud der godspraak, verzwijgt hij, dat zij ook de belofte van grooten voorspoed voor Israël bevatte. Zou hij dat niet geweten, of niet opgemerkt hebben? Onmogelijk. Zagen wij niet, dat hij nog in het jaar 94 op grond van Bileams profetie op eene heerlijke toekomst voor zijn volk hoopte? Het kon hem dus niet ontgaan, dat, als Vespasianus de *ster uit Jacob, de scepter uit Israël* was, de uitzichten der Joden ijdel waren; en omgekeerd, waren die uitzichten niet ijdel, dan was ook Vespasianus *de ster uit Jacob, de scepter uit Israël* niet. Er is nog meer. De opvatting van מִשְׁכַּב en מִשְׁרָאֵל door *uit het joodsche land* moge voor velen in die dagen, die aan dubbelzinnige orakels gewoon waren, niet onaannemelijk zijn geweest, het is niet mogelijk haar door alles afdoende voorbeelden te verdedigen. Zoo kan men Gens. XLIX, vs. 7, bij de namen *Jacob* en *Israël* zeker aan het joodsche land denken, doch ook dáár is het verkiesselijker ze van het joodsche volk te verstaan. Het is haast niet te denken, dat Josephus dit niet gevoeld zou hebben. Wanneer hij, verder, den Vorst, die in de godspraak *een ster, een cepter* wordt genoemd, alleen door τις aanduidt, maakt hij an de voorspelling niet algemeener en onbepaalder, dan zij in de schatting der σοφοί, en ook naar zijne eigene overtuiging, werkelijk was? Ook in de woorden: ἄρξει τῆς οἰκουμένης houdt hij — men veroorlove mij die uitdrukking — een slag om den arm. Ἡ οἰκουμένη kan ongetwijfeld van het Romeinsche rijk worden gebruikt; zie de rede, welke Josephus *De B. J.*, II, 16, 4, den koning Agrippa in den mond legt; doch men weet, dat de ouden ook van ἡ ὑπὸ Ῥωμαίοις οἰκουμένη spraken, en dan duidelijk te kennen gaven, dat het woord ook nog in dien ruimeren zin

kan worden genomen, waarin Josephus het *Antt.*, IV. 6, 4, gebruikt, om den waren zin van Bileams profetie, zoo als hij haar begreep, te ontvouwen. Vergelijk ook Eusebius, *Hist. Ecc.*, III, c. 8, fin.

Het spreekt van zelf, dat wij de moraliteit van Josephus' houding en gedrag niet behoeven, noch ook willen verdedigen. Doch ter opheldering van hetgeen wij zeiden is het niet overbodig te herinneren, dat men oudtijds zeer dikwijls met orakels op gelijke wijze manoeuvreerde. Het verhaal van Alexanders bezoek te Jerusalem, Jos., *Antt.*, XI, 8, 5, is zoo niet geheel en al verzonnen, dan toch zeer opgesierd. Zeker was het onmogelijk, dat de Joden den veroveraar Daniëls profetiën zullen hebben voorgelegd, daar die profetiën toen nog niet bestonden; maar indien zij het gedaan hadden, indien de woorden van Josephus, l. l. p. 431, r. 46—48: *Δειχθείσης δὲ αὐτῷ τῆς Δανιήλου βίβλου, ἐν ᾗ τινὰ τῶν Ἑλλήνων καταλύσειν τὴν Περσῶν ἀρχὴν ἐδήλου* (sc. *Δανιήλος*), *νομίσας αὐτὸς εἶναι ὃ σημαίνόμενος, τότε μὲν κτέ.*; indien, zeg ik, deze woorden een vertrouwbaar bericht inhielden, dan zouden de Joden de helft der godspraak, die zij gebruikten, om Alexanders gunst te winnen, hebben moeten verzwijgen. Of, wordt niet Dan. VIII, 8, óók gezegd, dat Alexanders heerschappij zeer kort duren, en hij zelf zeer spoedig sterven zou? Is het denkbaar, dat Alexander, als men hem óók dit had medegedeeld, zich zoo verheugd, en den joden (zie r. 50, 51) den volgenden dag zou hebben toegestaan alles van hem te vragen, wat zij verlangden? Dit verhaal doet ons zien, dat de berichtgever, dien Josephus hier volgde, dat hij zelf, dat het publiek, voor hetwelk de een het verhaal had uitgedacht, de andere het te boek stelde, in dergelijke kunstenarijen geen bezwaar vond. De Joden dachten en gevoelden op dat punt niet anders, dan de geheele oudheid. Welk bedrog er in den Peloponnesischen oorlog met orakels gepleegd werd, is zoo wel uit Thucydides, als uit Aristophanes overbekend. Doch vooral leze en overwege men hetgeen Herodotus schrijft, VII. 6: *τότε δὲ συναναβὰς* (Onomacritus met de Pisistratiden) *ὅπως ἀπίκοιτο ἐς ὅπιν τὴν βασιλέως, λεγόντων τῶν*

Πεισιστρατιδέων περὶ αὐτοῦ σεμνὸν λόγον κατέλεγε τῶν χρησμῶν. εἰ μὲν τι ἐνέοι σφάλμα φέρον τῷ βαρβάρῳ, τῶν μὲν ἔλεγε οὐδέν, ὁ δὲ τὰ εὐτυχέστατα ἐκλεγόμενος ἔλεγε τόν τε Ἑλλήσποντον ὡς ζευχθῆναι χρεὼν εἴη ὑπ' ἀνδρὸς Πέρσεω, τήν τε ἔλασιν ἐξηγεόμενος. Men ziet, dat Onomacritus volmaakt op dezelfde wijze met zijne *χρησμοί* goochelde, als de Joden volgens het verhaal van Josephus met Daniël, VIII, 5—8 zouden gedaan hebben, en als Josephus zelf met *Num.*, XXIV, 17—19 deed. Opmerkelijk is het, dat de eerlijke Herodotus, die het bedrog van Onomacritus doorzag, er zonder eenige afkeuring van spreekt, alsof het de natuurlijkste zaak ter wereld was. Zóó kan de denkwijze van den tijd, waarin men leeft, het zedelijk gevoel doen zwijgen of misleiden.

Hoezeer wij dus de handelwijze van Josephus zelfs niet van verre willen goedkeuren, eischt echter de billijkheid, dat wij hem niet te hard beoordeelen. Een verrader van zijn volk schijnt hij althans niet te zijn geweest. Ofschoon hij de Romeinen in zijn hart verfoeide, en niets zoo zeer wenschte, als dat hun overmoed eens mocht worden gefnuikt en gestraft, zocht hij echter niet alleen tot eigen behoud de gunst van Vespasianus te winnen, maar ook de Romeinen omtrent de Messiaansche verwachtingen in slaap te sussen. Bij hunne onkunde in alles, wat de Joden betrof; zie bijv. Tacitus, *Hist.*, V, 2—5; was dit niet onmogelijk. Dat het hem werkelijk gelukt is, mag men, dunkt mij, uit de bekende plaats van Suetonius, *Vit. Vesp.* c. 4 opmaken: *Percrebuerat oriente toto vetus et constans opinio, esse in fatis, ut eo tempore Judaea profecti rerum potirentur. Id de imperatore Romano, quantum eventu postea patuit, praedictum Judaei ad se trahentes rebellarunt.* Niet minder opmerkelijk is hetgeen Tacitus, *Hist.*, V, 13, schrijft: *Quae (prodigia) pauci (Judaei) in metum trahebant: pluribus persuasio inerat, antiquis sacerdotum libris contineri, eo ipso tempore fore, ut valesceret oriens, profectique Judaea rerum poterentur. Quae ambages Vespasianum ac Titum praedixerant. Sed vulgus, more humanae cupidinis, sibi tantam factorum magnitudinem interpretati, ne adversis quidem ad vera mutabantur.* De Romeinen waren dus om-

trent de Messiaansche verwachtingen gerust; maar de Joden hielden er zich, ondanks hunne ongelukken, toch aan vast. Dit laatste gold zeker in de eerste plaats van hen, die den strijd tot het uiterste volhielden, maar kon toch ook van hen waar zijn, die, zooals Josephus, voor het oogenblik meenden te moeten zwichten, in de hoop van later op hunne beurt te zullen overwinnen.

Het is noodig bij dit alles onder het oog te houden, dat Josephus in hooge mate het vertrouwen van Vespasianus had weten te verwerven. De keizer was niet vrij van bijgeloof. Tacitus zegt, *Hist.*, II, 78, *nec erat intactus tali superstitione, ut qui mox rerum dominus Seleucum quendam mathematicum rectorem et praescium palam habuerit*. Dio Cassius, LXVI, c. 9, verhaalt, dat hij wel de astrologen uit Rome verbande, maar toch de besten raadpleegde (*καίτοι πᾶσι τοῖς ἀρίστοις αὐτῶν χρώμενος*). Dit bijgeloof had ook grooten invloed op zijn besluit om de heerschappij te aanvaarden. Leert ons de anekdote, welke Suetonius, *Vit. Vesp.*, c. 2, uit zijne jeugd verhaalt, dat hij van nature weinig op eer en aanzien gesteld was; het bericht van Josephus, *De B. J.*, IV, 10, 1—4, dat Vespasianus weinig lust had, om keizer te worden, is er des te geloofwaardiger om. Ook Tacitus, *Hist.*, II, 74—78 getuigt, dat hij erg tegen de lasten der regeering, en tegen de gevaren, in die dagen er aan verbonden, opzag, zoodat hij liever wilde blijven, die hij was. Zie ook Suetonius, *l. l.* c. 6 init., en Dio Cass., LXV, c. 8 med. Wat maakte ten laatste aan zijne weifelingen een einde? Behalve de vertoogen van Mucianus, ook de sterke aandrang zijner vrienden; en dezen gebruikten, om hem over te halen de *responsa vatum*, en spraken van de *siderum motus*, Tacitus, *l. l.* c. 78. Dit deed Vespasianus nadenken over de voortekenen, die hem vroeger eer en aanzien hadden beloofd (zie Sueton., *l. l.* c. 5; Tacitus, *l. l.*, Dio Cass., *l. l.* c. 1); en zoo kwam hij tot de overtuiging, dat hij door het fatum en den wil der goden tot de heerschappij geroepen was (*Jos.*, *De B. J.*, IV. 10, 7). Geen wonder dus, dat Josephus, die hem, eerder dan Sostratus te Paphos (*Tac.*, *Hist.* II. c. 4); eerder dan Basilides, de priester op den Carmel (*Id. ibid.* c. 78); eerder, dan de priesters in den tempel van

Serapis te Alexandrië (Id. *Hist.* IV. 82 en Suet., l. l. c. 7); zijne verheffing had aangekondigd, hoog bij hem stond aangeschreven, en veel op hem vermocht.

Het schijnt toch een feit te zijn, waaraan niet te twijfelen valt, dat Josephus nog bij het leven van Nero, en wel voor den 4^{en} van Panemus (28 Mei) van het jaar 68, aan Vespasianus ronduit en zonder omwegen had voorspeld, dat deze keizer zou worden; *De B. J.*, III. 8, 9 *). Volgens Dio Cass., l. l. c. 1 fin. was deze voorspelling gewichtiger, dan de overige *σημεῖα καὶ ὀνειράτα*, die op Vespasianus betrekking hadden. Hij schrijft: *ἀλλὰ ταῦτα μὲν ἐρμηνεύσεως ἔχοντες. Ἰώσηπος δὲ ἀνὴρ Ἰουδαῖος, ἀχθεὶς τε ὑπ' αὐτοῦ πρότερον καὶ δεθείς, ἐγέλασε καὶ ἔφη. Νῦν μὲν με δῆσεις †), μετ' ἐνιαυτὸν δὲ λύσεις αὐτοκράτωρ γινόμενος.* Hoe kwam Josephus op dat denkbeeld? *De B. J.*, l. l. § 3 vertelt hij, 1°. dat God hem, door droomen, hetgeen er met de Romeinsche keizers zou plaats hebben, had bekend gemaakt; 2°. dat hij als priester en afstammeling van priesters de profetiën kende; 3°. dat hij op het oogenblik, toen hij zich aan de Romeinen zou overgeven, eene soort van inspiratie kreeg (*ἐνθους ἐγένετο*). De droomen, waar hij niets anders van zegt, dan dat zij *φρικώδη φαντάσματα* hadden tewegg gebracht, laten wij aan hunne plaats. Doch de vermelding van zijne kennis aan de profetiën geeft niet onduidelijk te kennen, dat hij toen er reeds over dacht, welke plaats of plaatsen uit het O. T. hij op Vespasianus zou kunnen toepassen. De inspiratie, eindelijk, was ongetwijfeld niets anders, dan een inval, die hem een

---

*) Vergelijk hetgeen Tacitus, *Hist.*, I, 22, van den mathematicus Ptolemaeus en zijn invloed op Otho verhaalt.

†) Prof. Naber heeft mij de opmerking gemaakt, dat *δῆσεις* wegens het voorafgaande *δεθείς* ongerijmd en denkelijk bedorven is. Leest men *δῆσον* in plaats van *δῆσεις*, dan wordt de moeilijkheid niet weggenomen; want iemand, die reeds gebonden is, kan bezwaarlijk zeggen: *bind mij*. Moet er wellicht gelezen worden: *Νῦν μὲν μ' ἐδῆσας?* Nadat men verkeerdelijk *με δῆσας* was gaan lezen, verbeterde de een of ander onhandig *με δῆσεις*. Of, moet en mag men *δῆσεις* verklaren: *Nu zult gij mij gebonden, in boeien houden?*

middel deed aangrijpen, waardoor hij wellicht zijn leven zou kunnen redden, door te voorkomen, dat hij niet naar Nero werd opgezonden, of aan de eischen der soldaten werd prijs gegeven. Dat Vespasianus groote kans had, om tot keizer te worden uitgeroepen, kon hij gemakkelijk gissen. Uit alles blijkt, dat Vespasianus niet alleen door de legioenen in hooge mate bemind werd, maar ook dat de oogen van velen, die orde en rust verlangden, op hem gevestigd waren. Doch vooral stelt het gedrag van Mucianus de groote populariteit van Vespasianus in het licht. Ongetwijfeld heeft Dio Cass. gelijk, wanneer hij, LXV, c. 8 fin., zegt, dat Mucianus hoopte τὸ μὲν ὄνομα τῆς ἀρχῆς ἐκεῖνον ἔχειν, καὶ αὐτὸς δὲ διὰ τὴν ἐπιείκειαν αὐτοῦ ἰσομοιρῆσειν. Maar dan is er ook geene andere reden uit te denken, waarom Mucianus niet zelf keizer zocht te worden, dan dat hij wist Vespasianus niet uit de gunst van volk en soldaten te kunnen verdringen. Daarom zegt zeker ook Tacitus, *Hist. I, 10*: (Muciano) *expeditius fuit tradere imperium, quam obtinere*. Evenmin kan de wankelbare toestand des rijks na den opstand van Vindex, den afval van Galba (zie Suet., *Vit. Neron*, c. 40 en 42), en andere bewegingen aan iemand, als Josephus, onbekend zijn geweest. Om nu op deze gronden tot Vespasianus te zeggen: *gij wordt keizer*, was en bleef altijd een waagstuk, maar een waagstuk, daar Josephus niets bij verliezen, alles bij winnen kon. Ook zal hij naderhand, toen zijne profetie was uitgekomen, wel niet hebben nagelaten het gebeurde wat sterker te kleuren; hetgeen door den bijgelovigen Vespasianus misschien niet eens werd opgemerkt, en waarin ook het publiek gemakkelijk berustte, *Occulta fati*, zegt Tacitus, *Hist. I, 10, et ostentis ac responsis destinatum Vespasiano liberisque ejus imperium post fortunam credidimus*.

GEWONE VERGADERING

DER AFDEELING

TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE
WETENSCHAPPEN.

GEHOUDEN DEN 12^{den} JUNI 1871.

Tegenwoordig de heeren: C. W. OPZOOMER, voorzitter, W. MOLL, C. LEEMANS, TH. BORRET, W. G. BRILL, H. J. KOENEN, J. P. SIX, B. H. C. K. VAN DER WIJCK, A. KUENEN, J. H. SCHOLTEN, M. J. DE GOEJE, S. A. NABER, G. MEES AZ., en de secretaris J. C. G. BOOT; de secretaris der afd. natuurkunde C. J. MATTHES en de correspondent dezer afdeeling B. F. MATTHES.

De heer Veth heeft bericht gezonden dat hij door ambtsbezigheden verhinderd wordt de vergadering bij te wonen.

Het proces-verbaal der vorige zitting gelezen en vastgesteld zijnde, bericht de secretaris dat zijn ingekomen: 1°. een brief van den heer M. J. Levison te Nijmegen, waarin gehandeld wordt over de beteekenis van zakah in boeken van het O T.; 2°. een brief van het bestuur van het Zeeuwsch genootschap van wetenschappen, in dato 11 Mei l.l., betreffende den Nehalenniasteen, over welken de heer Leemans in de vergadering van April gesproken heeft; 3°. een overdruk uit de *Java-bode* van 20 April l.l. van een artikel van den heer A. B. Cohen Stuart, getiteld: *Nog iets over de Kawi-oorkonden*. Van deze stukken wordt n°. 2 voorgelezen en voor kennisgeving aangenomen, en besloten n°. 1 aan den heer Veth en n°. 3 aan

den heer Kern, als lid der Commissie voor de Kawi-oorkonden, mede te deelen.

Vervolgens wordt het woord gegeven aan den heer B. F. Matthes om de aangekondigde bijdrage te leveren. Deze doet eene uitvoerige mededeeling over de bíssoe's, een soort van heidensche priesters en priesteressen bij de Boegineezen op Zuid-Celebes, en licht het gesprokene toe met uitgegeven platen en nog onuitgegeven teekeningen. Nadat hij eerst vele bijzonderheden over de indeeling en de wijding dier priesters, en over de daarbij gebruikelijke gereedschappen heeft medegedeeld, beschrijft de spreker drie plechtigheden, waarbij de bíssoe's eene hoofdrol vervullen. Van de twee eerste, namelijk een feest ter vervulling eener gelofte, en van het sirih te eten geven aan de onderbuik, ten einde den naam van iemands beschermgeest te leeren kennen, was de spreker ooggetuige geweest. De beschrijving van de derde, namelijk de huldiging van een vorst van Loêwóe, was hem schriftelijk door eene der Loewoesche prinsessen medegedeeld.

Deze mededeeling gaf aan de heeren Leemans, Boot, Moll en Koenen aanleiding om enkele vragen over den oorsprong en beteekenis van den naam Bissóe, den ouderdom van de geschetste gebruiken, het gemis aan zedelijke en godsdienstige strekking bij al die verrichtingen, enz. te doen, waarop de spreker, zoo veel mogelijk is, antwoordt.

Op de vraag van den voorzitter verklaart de heer Matthes zich bereid om zijne bijdrage met de teekeningen af te staan voor de Verslagen, of als men het stuk daarvoor belangrijk genoeg oordeelt, voor de Verhandelingen. Aan den secretaris wordt opgedragen de wijze van uitgave te regelen. In geval het beter geoordeeld wordt, het stuk aan te bieden voor de Verhandelingen, zal het ter beoordeeling aan de heeren Veth en Kern gezonden worden.

Bij het ver gevorderde uur verlangt geen der leden verder

het woord, en sluit de voorzitter de vergadering, nadat de heer Leemans een hartelijk woord van gelukwensch gericht heeft tot den voorzitter en den onder-voorzitter, die beiden in de laatste dagen herdacht hadden, hoe zij voor het vierde eener eeuw als hoogleeraar te Utrecht en te Amsterdam optraden, welke toespraak door de overige leden toegejuicht, door de beide jubilarissen met dankbetuiging beantwoord wordt.

GEWONE VERGADERING

DER AFDEELING

TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE
WETENSCHAPPEN.

GEHOUDEN DEN 11^{den} SEPTEMBER 1871.

Tegenwoordig de heeren: R. P. A. DOZY, T. ROORDA, J. P. SIX,
W. G. BRILL, L. A. J. W. SLOET, G. DE VRIES AZ., D. HARTING,
J. A. C. VAN HEUSDE, A. KUENEN, J. H. SCHOLTEN, P. J. VETH,
L. PH. C. VAN DEN BERGH, S. A. NABER, J. K. J. DE JONGE,
J. HOFFMANN, G. MEES AZ., J. E. GOUDSMIT, R. FRUIN, J. A. FRUIN
en de secretaris J. C. G. BOOT.

De heeren Opzoomer, Moll, Leemans en Borret hebben kennis gegeven, dat zij verhinderd worden deze vergadering bij te wonen. Bij ontstentenis van den voorzitter en onder-voorzitter wordt de vergadering door den heer Dozy gepresideerd.

Het proces-verbaal der vergadering van Juni wordt gelezen en vastgesteld

Naar aanleiding daarvan deelt de heer Veth mede, dat in de opgaven van den heer Levison omtrent de beteekenis van *zakah* twee woorden van geheel verschillende schrijfwijze, oorsprong en beteekenis verward zijn. Dezelfde verzoekt dat de commissie, in wier handen de verhandeling van den

heer B. F. Matthes is gesteld, diligent verklaard worde. In de volgende vergadering hoopt zij haar rapport uit te brengen.

De heer Roorda heeft bericht gezonden, dat hij den ouderdom van zeventig jaren bereikt heeft en dus volgens art. 8 van het Reglement tot de rustende leden behoort gerekend te worden.

De secretaris biedt namens den heer Holwerda drie kritische bijdragen betreffende Josephus aan voor de *Verslagen en Mededeelingen*. Zij zullen in handen worden gesteld van de Commissie van redactie.

Daarop wordt het woord verleend aan den heer Scholten. Deze verklaart dat hij het noodig heeft geacht om de overlevering, dat de apostel Johannes in klein-Azië zou geleefd hebben, op nieuw te onderzoeken en bereid is de resultaten van dat onderzoek mede te deelen.

Na eerst betoogd te hebben dat uit de apocalypse geen bewijs ontleend kan worden voor die overlevering, gaat de spreker over om de daarvoor in aanmerking komende getuigen te verhooren. Als zoodanige noemt hij Papias, Polycarpus, Justinus, Ignatius en Hegesippus, en bewijst dat evenmin in de verloren geschriften van deze schrijvers uit de tweede eeuw, als in enkele overgeblevene, zooals den brief van Polycarpus aan de Philippensen en in het Martyrium en in de brieven van Ignatius, iets werd of wordt gevonden tot staving van de traditie.

De oudste schrijver, die het verblijf van klein-Azië als een historisch feit aanneemt, is Irenaeus. De spreker geeft dertien plaatsen op uit diens geschriften, waaruit dit blijkt.

De vraag moet dus gedaan worden: hoe kwam Irenaeus aan dat bericht, waarvan bij geen der klein-Aziatische schrijvers vóór hem, bepaaldelijk bij Papias, Polycarpus en Justinus, wier schriften hij kende, iets gevonden wordt, en

op welke schrijvers hij zich tot staving der genoemde traditie, met uitzondering van eene plaats van Papias, waar echter niet van den Apostel maar van een gelijknamigen presbyter sprake is, ook niet beroept.

Hij beroept zich 1°. op presbyters in klein-Azië, die Johannes daar gekend hadden; 2°. op de overlevering van Ephese; 3°. op Papias; 4°. op eenigen die zeiden dat zij het van Polycarpus gehoord hadden; 5°. op Polycarpus zelven in brieven door Irenaeus aan Victor en Florinus geschreven, die bij Eusebius bewaard bleven. De spreker onderzoekt welk gezag aan die getuigenissen mag worden toegekend, en bewijst dat zij geen geloof verdienen, en dat met name de brief van Irenaeus aan Florinus niet voor echt kan gehouden worden.

Daar het uur voor de gewone vergadering inmiddels bijna verstreken is, verzoekt de voorzitter den spreker hier af te breken en in de volgende vergadering zijne bijdrage te vervolgen. Ook de discussie over het nu gesprokene wordt tot October verdaagd.

Nadat de heer Veth de twaalfde en dertiende aflevering van Insulinde voor de boekerij heeft aangeboden, en de secretaris de ontvangst gemeld van het vervolg der platen met Kawi-oorkonden, inscriptie VII tot X in acht platen, wordt de vergadering te twee uren gesloten, om door eene buitengewone gevolgd te worden.

GEWONE VERGADERING

DER AFDEELING

TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE
WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 9^{den} OCTOBER 1871.

Tegenwoordig de heeren: C. W. OPZOOMER, voorzitter, J. P. SIX,
G. DE VRIES AZ., A. KUENEN, J. H. SCHOLTEN, N. BEETS, J. DE WAL,
B. H. C. K. VAN DER WIJCK, S. HOEKSTRA, J. HOFFMANN, R. FRUIN,
E. VERWIJS, M. J. DE GOEJE, R. DOZY, P. J. VETH, H. KERN,
W. C. MEES, G. MEES AZ., S. A. NABER.

De heeren Moll en Leemans hebben bericht gezonden dat
zij door ongesteldheid verhinderd zijn de vergadering bij
te wonen.

Wegens afwezigheid van den heer Boot, wordt het secre-
tariaat waargenomen door den heer Naber.

Het proces-verbaal der vorige zitting gelezen en vastge-
steld zijnde, bericht de secretaris dat er is ingekomen een
brief van den heer A. Häger begeleidende eene Hoogduitsche
vertaling van Tollens overwintering op Nova Zembla. Hierop
wordt besloten het werkje in de boekerij te plaatsen en den
vertaler den dank der vergadering over te brengen.

Vervolgens bekomt de heer Kern het woord, die mede uit naam van den heer Veth rapport uitbrengt over de door den heer B. F. Matthes in de Juni-vergadering voorgelezen en voor de werken der Academie aangeboden verhandeling over de heidensche priesters en priesteressen bij de Boegineezen op Zuid-Celebes. De conclusie van het rapport om de verhandeling in de werken in 4° op te nemen, wordt zonder discussie goedgekeurd.

Daarop levert de heer Scholten het vervolg der in de vorige vergadering voorgelezen bijdrage over den historischen grond der overlevering, dat de apostel Johannes in klein-Azië zou geleefd hebben. Hij geeft in aansluiting aan het vroeger behandelde het betoog dat de brief van Irenaeus aan Florinus onecht is en door een later schrijver is opgesteld, om als »tendenzschrift» te dienen tegen de gnostici. De verdedigers der echtheid zien zich dan ook genoodzaakt, den in den brief genoemden Johannes niet voor den apostel, maar voor den gelijknamigen presbyter te houden.

Het historisch gezag van den brief van Polycrates aan Victor wordt vooral betwist op grond van de onhistorische bijzonderheid, dat Johannes als hooge priester het *πέταλον* zou hebben gedragen. De brief stamt uit een tijd, waarin reeds de apostel Johannes, de *μάρτυς διδάσκαλος* der apocalypse en de vierde evangelist voor denzelfden persoon gehouden werden.

Meer opgesierd vindt men de apostolische legende bij Clemens Alexandrinus, die na den dood van een ongenoemden keizer Johannes van Patmos naar Epheze laat verhuizen, van waar hij als opperste bisschop eene reis door klein-Azië doet, om bisschoppen aan te stellen: een gezag hetwelk de apostelen niet hebben uitgeoefend. Tot die reis behoort ook de bekende legende van den door Johannes bekeerden rooverjongeling, waarin bijzonderheden voorkomen, die met den in het verhaal onderstelden hoogen leeftijd van Johannes en de dogmatische denkbeelden van den apostolischen tijd weinig stroken.

Bij Tertullianus komen bijzonderheden voor omtrent het martelaarschap van Johannes, onder deze dat hij in kokende olie zou geworpen en daaruit ongedeerd zijn uitgekomen, die aan de oudere schrijvers onbekend zijn.

Origenes vertelt dat de apostel naar het eiland Patmos gebannen is, ὡς ἡ παράδοσις διδάσκει. Ook weet hij te verhalen, dat bij de verdeeling der wereld tusschen de apostelen aan Johannes klein-Azië ten deel viel.

Eusebius beroept zich in zijne mededeelingen omtrent Johannes niet op de oudere hem bekende schrijvers in klein-Azië Papias, Justinus, Polycarpus, den schrijver der Ignatiansche brieven, ook niet op Hegesippus, maar alleen op de lateren, Apollonius, Irenaeus, Clemens en Origenes. De historische trouw dier getuigen staat bij hem vast, omdat hunne kerkelijke orthodoxie onverdacht is. De Romeinsche keizer, door wien Johannes naar Patmos zou verbannen zijn, wiens naam door Clemens en Origenes nog niet genoemd wordt, is volgens hem Domitianus. Hij erkent verder het bestaan van twee Johannessen in klein-Azië, op grond van het bestaan van twee graven van Johannes, waarvan Dionysius Alexandrinus gewag maakt, en acht het mogelijk dat de apocalypse niet door den apostel maar door den gelijknamigen presbyter is opgesteld.

Hieronymus spreekt van een dubbel martelaarschap van Johannes, onder Nero en onder Domitianus. Hij is de eerste die Johannes van Patmos naar Epheze laat wederkeeren (*redit*, niet het μετῆλθε der ouderen); onder Nero wordt Johannes in de kokende olie geworpen met het gevolg dat hij *purior et vegetior exiverit quam intraverit*.

Eindelijk leert Augustinus dat Johannes eigenlijk niet gestorven is en Isidorus, ten gevolge eener platte opvatting van Joh. 21. 23, dat hij zich zelven levend begraven heeft en in zijn graf nog leeft.

Het tweede gedeelte van het betoog, dat de in het vierde evangelie vermelde »discipel dien Jezus liefhad" niet de apostel is, maar eene ideale persoonlijkheid moet voorstellen, wordt door den spreker niet voorgelezen, maar in een kort uittreksel medegedeeld, waarna hij zijn gansche betoog samenvat in de volgende negentien stellingen:

1. Van het verblijf en de werkzaamheid van den apostel Johannes in klein-Azië geven de gelijktijdige en kort daarna geschreven brieven in het N. T., met name die op klein-Azië betrekking hebben, aan de Colossensen, aan de Epheziërs en aan Timotheus, niet de minste aanwijzing. Zij gaan van de onderstelling uit, dat niet Johannes maar Paulus de apostel is, wiens gezag in klein-Azië erkend wordt.

2. De Apocalypse, uit klein-Azië afkomstig, schijnt de betrekking, waarin Johannes tot klein-Aziatische gemeenten stond, te onderstellen, maar bewijst, als pseudoniem geschrift, veeleer het tegendeel.

3. De klein-Aziatische schrijvers vóór Irenaeus, a° 190, met name Papias, Polycarpus, Justinus, de schrijver der zeven oudere brieven, naar Ignatius genoemd, die, ware de traditie historisch, van het feit in geschil niet zouden hebben kunnen zwijgen, vermelden hieromtrent niets en moeten derhalve als getuigen tegen worden aangemerkt.

4. Hetzelfde geldt van den geschiedschrijver Hegesippus in de tweede eeuw, die evenzeer van het verblijf en de werkzaamheid van Johannes in klein-Azië onkundig was.

5. De eersten, die hiervan melding maken, zijn de anti-Montanistische Apollonius bij Eusebius, c. 180 of later, en Irenaeus, in zijn, tijdens zijn verblijf in Gallië, geschreven werk tegen de gnostieken en in twee brieven, door Eusebius vermeld aan Victor en Florinus, tegen het einde der tweede eeuw geschreven.

6. Wat Irenaeus omtrent den apostel Johannes meedeelt berust niet op berichten, ontleend aan hem bekende klein-Aziatische schrijvers, zooals Papias en Justinus, maar op de overlevering van presbyters, van wier bestaan hij zelf niet dan door overlevering kennis droeg; en zijne verhalen verraden kennelijk, even als dat van Apollonius, door hun legendarisch karakter, hun onhistorischen oorsprong.

7. Irenaeus vergist zich wanneer hij, op gezag van ongenoemde presbyters, de „Apocalypse,” in tegenspraak met de getuigenis van dit geschrift zelf, laat dagteekenen van het einde der regeering van Domitianus 98.

8. Het bericht van Irenaeus, dat Papias een toehoorder van Johannes zou geweest zijn, is in strijd met de getuige-

nis van Papias zelven in een fragment, door Eusebius aangehaald, en berust op misverstand van diens woorden.

9. Dat Polycarpus een leerling van Johannes zou geweest zijn en ook de overige apostelen gekend hebben, ja zelfs door dezen tot bisschop van Smyrna gewijd zijn, berust, volgens Irenaens zelven in zijn werk tegen de gnostieken, niet op de getuigenis van Polycarpus, dien hij in zijne jeugd gekend had, maar op overlevering, kan ook uit het eerst na Irenaeus geschreven tendensgeschrift aan Florinus niet worden afgeleid en is daarenboven, althans wat het verkeer van Polycarpus met de overige apostelen betreft, chronologisch beschouwd, onmogelijk.

10. Wat de latere kerkleeraars, Polycrates van Epheze bij Eusebius, Clemens Alexandrinus, Origenes, Dionysius Alexandrinus, Tertullianus, Eusebius, Hiëronymus, Augustinus en Isidorus Hispalensis omtrent Johannes en zijn verblijf in Azië verhalen is onhistorisch, ten deele ongerijmd en bewijst niets anders, dan dat de Johannes-legende zich gaande weg heeft uitgebreid.

11. Dat de apostel Johannes niet slechts de apocalypse, maar ook het Evangelie en den eersten brief naar hem genoemd zou geschreven hebben, vermelden insgelijks het eerst Theophilus van Antiochie, a° 180, en Irenaeus, doch zonder dat deze zich daarvoor zelfs op eene overlevering beroept. Hetzelfde geldt van den eersten en tweeden brief, naar Johannes genoemd. De derde was waarschijnlijk aan Irenaeus niet bekend. Daarentegen ontbreekt het niet aan sporen, dat het vierde evangelie, hoezeer reeds vroeger bekend, nog in het laatste vierde der tweede eeuw niet algemeen aan den apostel Johannes toegekend werd.

12. Van het einde der tweede eeuw af aan werden, ten gevolge van de fusie der partijen in klein-Azië, bij de latere kerkleeraars, de apostel Johannes, de Apocalypticus, de evangelist en de briefschrijver voor denzelfden persoon gehouden. Eerst later, in de derde eeuw, ontstond wegens den toenemenden afkeer van het chiliasme het vermoeden, dat een andere Johannes dan de apostel de Apocalypse had geschreven.

13. De verdere formatie der Johannes-legende na Irenaeus, bij Clemens, Hiëronymus en Augustinus, had plaats

onder den invloed van de sedert het einde der tweede eeuw veldwinnende meening, dat de apostel Johannes het vierde evangelie en de brieven, naar hem genoemd, geschreven had.

14. De schrijver van het vierde evangelie heeft niet bedoeld, onder de benaming »de discipel dien Jezus lief had” den apostel Johannes voor te stellen, maar een idealen discipel als den waren geestverwant van Jezus te doen optreden, wiens evangelie, als zoodanig, tegen de prediking der oudere twaalf, bepaaldelijk tegen die van Johannes den Apocalypticus en den Johannes der klein-Aziatische traditie, wordt-overgesteld.

15. De meening van Eusebius, dat de presbyter Johannes van wien Papias gewag maakt, in klein-Azië te huis behoorde, heeft geen grond in het bekende fragment van Papias, daar hieruit veeleer blijkt, dat deze presbyter elders, misschien wel in Palestina, zal gewoond hebben. Van een tweeden Johannes in klein-Azië wisten zelfs Irenaeus en Polycrates van Epheze nog niets. Eerst Eusebius maakt door een misverstand der woorden van Papias gewag van twee Johannessen, die gelijktijdig in klein-Azië geleefd hebben, kent van de twee graven, die volgens de overlevering van Dionysius Al., van den apostel Johannes te Epheze bestonden, het ééne aan den apostel, het andere aan den presbyter Johannes toe en acht het dienvolgens mogelijk, dat laatstgenoemde de Apocalypse geschreven had.

16. Dat de schrijver van 2 en 3 Joh. tegen het laatst der tweede eeuw, die blijkens stijl en inhoud voor identiek met dien van den eersten brief en den evangelist, en dus voor den apostel Johannes wil gehouden worden, zich »den presbyter” noemt, kan aan dezelfde verwarring toegeschreven worden van den Papiaschen presbyter met den apostel, die bij Irenaeus opgemerkt wordt.

17. Heeft de presbyter Johannes niet in klein-Azië geleefd, dan kan de Johannes-traditie haar oorsprong niet gehad hebben in het misverstand der woorden van Papias, waaraan zich Irenaeus schuldig maakt, ter plaats waar hij den Papiaschen presbyter voor den apostel houdt.

18. De Johannes-traditie, die, onafhankelijk van het genoemde misverstand, bij gelijktijdige schrijvers Apollonius en

Polycrates wordt aangetroffen, ontleend haren oorsprong eenig en alleen aan de pretensie, dat de Apocalypse van den apostel Johannes zou afkomstig zijn.

19. Het ontstaan en de verdere ontwikkeling dier traditie kan men zich natuurlijkerwijze aldus voorstellen:

a. In klein-Azië verschijnt a° 68 een boek, dat bericht geeft van eene openbaring, die aan den apostel Johannes was te beurt gevallen.

b. Volgens dit boek stond de apostel Johannes tot de voornaamste gemeenten in klein-Azië, als hoofd dier gemeenten, in betrekking.

c. Volgens zijne eigene getuigenis in dit boek had Johannes de openbaring ontvangen op het eiland Patmos, en bevond zich aldaar niet meer toen het geschreven werd.

d. Johannes bevond zich op Patmos »wegens het woord Gods en de getuigenis van Jezus.”

e. Door exegetisch misverstand dezer woorden ontstond de meening, dat Johannes zich aldaar in ballingschap bevond.

f. Deze ballingschap wordt als eene verbanning beschouwd en toegeschreven aan de vervolging van een Romeinschen keizer.

g. Deze Romeinsche keizer wordt, schoon reeds bij Irenaeus aangeduid, als hij de »Openbaring” laat geschreven zijn tegen het einde der regeering van Domitianus, evenmin door hem als na hem door Clemens en Origenes, met name genoemd, ter plaatse waar zij van deze verbanning door een Romeinschen keizer melding maken. Eerst later deelt Eusebius eene overlevering mede, dat deze keizer voor Domitianus, den vervolger der Christenen, gehouden werd, eene overlevering, die bij den nog lateren Hiëronymus voor een onbetwistbaar feit geldt.

h. Was Johannes door Domitianus naar Patmos verbannen, en was hij aldaar niet meer, toen de Apocalypse geschreven werd, dan moest hij uit zijn ballingschap ontslagen zijn, en werd zijne bevrijding als een gevolg beschouwd van den dood van Domitianus, en moest zij onder Nerva hebben plaats gehad.

i. Was Johannes uit zijne ballingschap ontslagen, waarheen zou hij zich dan ter woon begeven hebben, dan naar

klein-Azië, waartoe hij blijkens de Apocalypse, reeds vroeger in betrekking stond?

j. Was eenmaal Johannes de apostel van klein-Azië, dan had de verdere traditie vrij spel, en ontstonden er allerlei legenden omtrent de werkzaamheid van Johannes, die, in overeenstemming met het Joodsch-christelijk karakter der kringen, waarin zij ontstond, hetzelfde karakter dragen. Zóó werd Johannes eene strenge judaïst, chiliast, quarto-decimaan, bestrijder der gnostiek en de man, die als het hoofd der klein-Aziatische gemeenten Polycarpus tot bisschop van Smyrna had gewijd.

k. Tegenover de joodsch-christelijke richting in klein Azië die op Johannes als haar woordvoerder roem droeg, verhief zich van het midden der tweede eeuw af, in klein-Azië eene vrije zienswijze, die, door Paulus voorbereid, tegen het standpunt van Johannes in verzet kwam. Tegen dit kerkelijk standpunt stonden over de gnostieken, de Marcionieten, de Montanisten en de tegenstanders van de viering van het Pascha op den joodschen feestdag, den 14den van Nisan.

l. Als woordvoerder dezer vrije richting trad op, ofschoon op verzoenende wijze, een onbekend schrijver, die zich ten doel stelde de door de oud kerkelijke partij miskende vrijere richtingen des tijds in bescherming te nemen en ze binnen de juiste perken gebracht, voor de gemeente bruikbaar te maken. Hij schreef een evangelie, waarvan de strekking is, om met de getuigenis van een ongenoemde, die als de ware discipel en geestverwant van Jezus geteekend wordt, het gezag der oudere apostelen, bepaaldelijk dat van Johannes in klein-Azië te verdringen.

m. Toen jaren later de fusie tusschen de oud kerkelijke en de vrijzinnige partij ontstond, het ideale standpunt van den 4den evangelist niet meer erkend en zijne afwijking van de synoptische verhalen door de harmonistiek gedekt werd, werd ook de ongenoemde onder de oudere twaalf gerangschikt en met Johannes, den gevierden apostel van klein-Azië geïdentificeerd. Johannes de apostel, na eerst tot den hoogepriester martelaar der Apocalypse gemaakt te zijn, wordt nu ook de schrijver van het vierde evangelie en hiermede de geboorte gegeven aan de latere legenden bij Clemens en

Hiëronymus, waarin Johannes het karakter van den vierde evangelist begint aan te nemen.

n. Uit de fusie der partijen ontstond tevens de Johanneïsche literatuur, die door het aanhangsel op het evangelie en de brieven naar Johannes genoemd vertegenwoordigd wordt. Deze brieven willen, blijkens stijl en inhoud, geschreven zijn door den evangelist, maar verheffen zich dogmatisch gebied niet tot de adelaarsvlucht van het vierde evangelie en dragen het karakter eener fusie, waarbij de theologie van het vierde evangelie, ofschoon met behoud van menige eigenaardigheid van stijl en voorstelling, tot het niveau van het gewone kerkelijke standpunt wordt teruggebracht.

Op de vraag des voorzitters of de spreker zijne verhandeling wil afstaan voor de *Verslagen en Mededeelingen*, wordt door hem geantwoord, dat hij reeds eene andere bestemming aan zijn opstel heeft gegeven.

Deze bijdrage gaf den heer Koenen aanleiding tot de bewering, dat wel het bewijs is geleverd, dat de getuigenissen omtrent 's Apostels verblijf in Klein-Azië onbetrouwbaar zijn, maar niet het, trouwens ook niet te leveren, bewijs dat Johannes desalniettemin toch niet aldaar kan vertoefd hebben; aan den heer Hoekstra tot de opmerking, dat het vreemd schijnt, dat de auteur van de apocalypse, die het apostelschap blijkbaar zoo hoog stelt, niettemin zich met een apostel vereenzelvigt, en aan den heer Naber tot het vermoeden, dat de afschrijver die voor het bekende getal 666 had geschreven 616, juist de ware oplossing van het raadsel niet behoeft geweten te hebben, maar dat hier slechts te denken valt aan de gewone verwisseling van twee letters (ξ voor ι). De gemaakte opmerkingen worden door den heer Scholten achtereenvolgens beschouwd en beantwoord.

Daar verder niemand verlangt iets mede te deelen, wordt de vergadering door den voorzitter gesloten.

GEWONE VERGADERING

DER AFDEELING

TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE
WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 13^{den} NOVEMBER 1871.

Tegenwoordig de heeren: M. DE VRIES, W. G. BRILL, N. BEETS,
C. LEEMANS, L. PH. C. VAN DEN BERGH, H. J. KOENEN, H. KERN,
J. H. SCHOLTEN, W. C. MEES, M. J. DE GOEJE, S. A. NABER,
P. J. VETH, J. K. J. DE JONGE, G. MEES AZ., H. VAN HERWERDEN,
J. A. FRUIN, J. E. GOUDSMIT, R. T. H. P. L. A. VAN BONEVAL FAURE,
S. VISSERING, TH. BORRET en de secretaris J. C. G. BOOT.

Daar de voorzitter en de onder-voorzitter, volgens ingezonden berichten, verhinderd worden de vergadering bij te wonen, neemt de heer Leemans de voorzittersplaats in en leidt de werkzaamheden.

De secretaris deelt mede dat een Latijnsch gedicht, getiteld *Ad iuvenem Satira*, met de zinspreuk: *Ridiculum acri Fortius et melius magnas plerumque secat res* bij hem is ingekomen ter mededinging in den wedstrijd van Hoeufft.

Vervolgens levert de heer Borret eene bijdrage tot de kennis der techniek van de Byzantijnsche hymnographen. Na

gewezen te hebben op de vorderingen, die de studie der hymnologie van de Latijnsche kerk in de laatste tijden, onder anderen ook door den arbeid van ons medelid, den hoogleeraar W. Moll, gemaakt heeft, vestigt de spreker de aandacht op de nog achterlijke studie van de rijke hymnologie der Grieksche kerk, met dankbare erkenning der verdiensten van den kardinaal Pitra en van den hoogleeraar W. Christ. Nadat hij daarop eene verklaring van de telkens wederkeerende kunsttermen *σανὼν*, *εἰρμὸς* en *τροπάριον* gegeven, en de voornaamste zang- en liederboeken vermeld heeft, gaat hij over ter beantwoording van de vraag: welke techniek is door de Byzantijsche hymnologen gevolgd? De spreker verwerpt de meening van den kardinaal Quirini en van anderen, dat die liederen eenvoudig prosa zijn, en insgelijks de verwachting van anderen, dat zij in de versmaten der oude Grieksche dichters vervaardigd zouden wezen. Hij wijst op de belangrijke ontdekking door Dom Pitra in 1859 in een handschrift te Moskou gemaakt, en door andere handschriften bevestigd, van diacritische punten, die dien geleerde tot de ontdekking der syllabische indeeling brachten. De spreker is geneigd om die meening voor de ware te houden, maar gelooft dat Christ terecht ook op het accent wil gelet hebben. Met een woord wordt door hem op het nut van de kennis der techniek voor de verbetering van de teksten gewezen.

Deze mededeeling, die door den heer Borret voor de Verslagen wordt aangeboden, geeft aanleiding tot eenige vragen en opmerkingen.

De heer Veth vraagt of Pitra geen acht geslagen heeft op de accenten, en de heer Kern meent, dat men de tijden, waarin de liederen gemaakt zijn dient te onderscheiden en wel vooral op het accent letten. De spreker verklaart, dat Christ, die ook geneigd is veel tot de oude metra terug te brengen, de eerste was, die op het accent heeft gewezen. Hij verzoekt de leden, die daartoe in de gelegenheid zijn, hun aandacht gevestigd te houden op onuitgegeven Grieksche kerkliederen in handschriften van binnenlandsche en buitenlandsche boekerijen.

Op eene vraag van den heer Koenen, of deze liederen ook

licht verspreiden over den oorsprong van het rĳm bij de Grieken, antwoordt de spreker dat hem in kerkelijke hymnen geene volledige rĳmen zĳn voorgekomen.

De heer Leemans wijst er op, dat eene soortgelijke punctuatie, als waarvan sprake is geweest, ook voorkomt in zeer oude Egyptische handschriften van hymnologischen inhoud, die altans tot de 16de eeuw voor onze jaartelling behooren, en hĳ onderwerpt aan het oordeel van den spreker de vraag, of men voor de kennis der techniek van de Grieksche hymnen geen nut kan trekken uit de bekende metriek der Latijnsche kerkgezangen.

De heer Goudsmit meent, dat er geen twĳfel kan zĳn aan den invloed van het accent, daar dit ook gold in het Israëlitisch tempellied, hetgeen aan de Grieken niet onbekend kan geweest zĳn. De spreker bedankt voor deze opmerking, die ook door Christ gemaakt is.

De heer Leemans biedt een zevental proefplaten naar de Bathmensche muurschilderingen, die in de werken der afdeeling zullen opgenomen worden, ter bezichtiging aan.

Dezelvde, als belast met de afdoening der loopende zaken van de ontbonden Commissie voor de overblijfselen der oude vaderlandsche kunst, legt de volgende opgave over van hetgeen sedert de maand Juni is ingezonden:

Van Z. Exc. den Minister van Binnenlandsche Zaken: een aantal zilveren en koperen munten bij de slooping der werken te Bergen op Zoom door de arbeiders opgegraven; en bestek N°. 1 voor ontmanteling van het fort Frederik Hendrik te Breskens.

Van Burgemeester en Wethouders te Hoorn: bericht omtrent de aanstaande slooping van de drie nog overige stadspoorten.

Van Jhr. Ortt te Haarlem: bericht omtrent hetzelfde onderwerp.

Van Mr. J. J. Smits te Nijkerk, op de Veluwe: bericht over muurschilderingen ontdekt in de groote kerk aldaar met de teekening van eene muurschildering, voorstellende den St. Christoffel op den wand dier kerk, vervaardigd door den heer G. van der Pol aldaar; en een exemplaar van

de *Nijkerksche Courant* van 25 Julij, met bericht omtrent de ontdekte muurschilderingen.

Bericht omtrent muurschilderingen in de St. Joriskerk te Amersfoort.

Van den heer M. Berntsen, onderwijzer te Beek, gem. Berch (Gelderland), berichten omtrent een oud stuk geschut, eene Germaansche urne met asch, en eene andere urne onder Beek gevonden; eene Romeinsche bronzen munt; en eene oude houten waterput aldaar.

Van den heer Hoofd-Ingenieur Augier te 's Gravenhage, de bouwkundige teekeningen met geschreven toelichtingen, van de onlangs gesloopte oude kerk te Maasdam, opgemeten, geteekend en opgemaakt door den opzichter van 's Rijks-waterstaat, C. Lugten, te Puttershoek.

Van den heer D. van der Werf, te Utrecht, nadere berichten omtrent overblijfsels van het kasteel Vredenburg te Utrecht.

Van het bestuur van het Friesch genootschap te Leeuwarden de Friesche oudheden, 1ste aflevering, het tweede vervolg van den Catalogus en het verslag over 1870—71.

De heer Beets biedt voor de bibliotheek der Akademie aan de door hem bezorgde uitgave van de gezamenlijke dichtwerken van A. Bogaerts, in twee deelen, en namens de Utrechtsche zendingsvereeniging, het evangelie van Markus, Psalmen en gezangen en de Bijbelsche geschiedenis van Zahn, allen in de Papoesch-Noefoorsche taal.

Daar niemand verder iets heeft mede te deelen, wordt de vergadering door den waarnemenden voorzitter gesloten.

DE TECHNIEK
DER
BYZANTIJSCH E HYMNOGRAPHEN.
BIJDRAGE VAN
Th. B O R R E T.

Sinds eenige jaren heeft de studie der Hymnologie wederom hare plaats ingenomen onder de vakken van wetenschap, die als gewigtig niet alleen voor de kennis van de geschiedenis der beschaving, maar inzonderheid voor die van den openbaren eeredienst, van de geloofsleer en het kerkelijk leven der christenheid, niet mogen worden verwaarloosd. In Duitschland, Frankrijk en Engeland hebben de bekende verzamelingen van Daniël, Dressel, Mone, Wolf, Schubiger, Danjou, Clément, Du Méril, Neale en Gall Morell er veel toe bijgedragen, om voor de zangen der gewijde Muze van den christelijken voortijd meer belangstelling te winnen; terwijl in Italië, het vaderland der Hymnologie, in onzen leeftijd Mai, Matranga, Toscani, Pitra en anderen, den roem van de uitstekende hymnologen der zeventiende en achttiende eeuw hebben gehandhaafd. Zelfs in ons vaderland waar, volgens het oordeel van een bevoegd kunstregter, de hymnologische studiën »eene bijna onbekende zaak waren gebleven" *), is vroegere onverschilligheid of onbekendheid geweken, dank zij vooral aan de ijverige pogingen van ons

---

*) Dr. W. Moll, in de Studiën en Bijdragen op het gebied der Hist. Theologie, I. 349. Vgl. 357—403.

geacht medelid Dr. W. Moll, die bij welsprekende aanprijzing zijn opwekkend voorbeeld voegend, nog onlangs uit HSS en drukwerken van Nederlandschen oorsprong een vijftigtal Hymnen en Sequentiën *) heeft uitgegeven, en hierdoor het bewijs geleverd, hoeveel welligt nog uit de schatten onzer vaderlandsche bibliotheken of verzamelingen door vlijtige nasporing kan worden opgedolven.

Op meerdere bekendheid met de oude gezangen der christelijke poëzie is ook bij velen juistere waardeering van hunne voortreffelijkheid en beter begrip van hun eigenaardig karakter gevolgd. De zuiver aesthetische opvatting dezer dichtsoort, vooral door Herder en Rambach vroeger in zwang gebragt, is bij grondiger onderzoek ongenoegzaam gebleken. Ongetwijfeld tot verlevendiging en voeding der godsvrucht, en niet enkel tot opwekking van dichterlijke aandoeningen of aesthetische beschouwingen bestemd, hadden de liederen der christelijke oudheid een dogmatisch-kerkelijken grondslag, dien men bij hunne beoordeeling en verklaring nooit mag voorbijzien, en waaraan het godsdienstig gevoel, dat er in doorstraalt, moet worden getoetst. Ja zelfs in een zuiver literarisch opzicht heeft de christelijke Hymnographie billijker

---

*) „De sequentiën,” zegt Dr. Moll, zijn liederen, die in de missen der feestdagen tusschen de epistel- en evangelielessen aangeheven en zoo genoemd werden, omdat zij onmiddellijk op het zingen van het „halleluja” volgden. T. a. p. bl. 354. — Is deze verklaring van *Sequentia* niet in strijd met de geschiedenis der Liturgie in de Westersche kerk? Blijkbaar toch hebben de middeleeuwsche schrijvers die benaming aan het Grieksche ἀκολουθία ontleend, hoewel zij de beteekenis, welke dit woord bij de Grieksche liturgen heeft, eenigzins wijzigden. Zij verstonden door *sequentia* de zoogenaamde *melismata*, waarin de laatste lettergreep van het alleluja (na het Graduale) bij wijze van *floriture* werd doorgezongen. Deze noten zonder woorden werden ook wel *Neumen* genoemd of *jubilus* en *jubilatio*. Zoo b. v. in den *Ordo Romanus*: „*Sequitur jubilatio, quam sequentiam vocant.*” Naderhand ging de benaming van *sequentia* over op de gedichten, die naar die modulatiën waren op zang gezet. Durandus heeft dus in zijn *Rationale*, IV, 22, verkeerd den oorsprong van *sequentia* daaruit afgeleid, dat zij op het alleluja na het Graduale, of beter gezegd, op het *pneuma* van dit alleluja volgden. Niet omdat die *prosaes* of rhythmische modulatiën op het alleluja volgden, maar omdat zij die *vervingen*, werden zij *sequentia* genoemd. De beroemde Notker schijnt juist zijne liederen te hebben vervaardigd, om aan het buitensporige „*allelujars*” een einde te maken. Vgl. Zaccaria, *Onomast. rituale*, II, 162.

waardeering gevonden. De vroeger zoo gestreng kritiek heeft veel van hare eischen moeten terugnemen, en toegeven, dat de kennis der oude talen, gelijk zij in het klassiek onderwijs worden aangeleerd, alleen niet toereikend is om den waren zin, de diepe beteekenis dezer oude christelijke liederen te vatten. Zij heeft de noodzakelijkheid ingezien om op den dogmatischen en historischen grondslag hunner kerkelijke taal te letten; omdat blijkbaar de juiste beteekenis van woorden en beelden zoowel van de geloofsleer, waarvan zij de uitdrukking zijn, als van het traditioneel spraakgebruik afhankelijk moet worden geacht *).

Bij deze herleving der hymnologische studiën valt het intusschen niet te ontkennen, dat hoofdzakelijk de oude zangen der Westersche Kerk de aandacht der geleerden hebben getrokken. Daarentegen heeft de niet minder rijke liederenschat der Oostersche, en meer bepaaldelijk der Grieksche Kerk, tot dusverre zoo weinig beoefenaars gevonden, dat nog onlangs een van Duitschlands geleerdste philologen van »*thesauri paene reconditi poësis byzantinae*» heeft kunnen gewagen. Welligt mag de oorzaak dezer achterlijkheid, gedeeltelijk althans, worden gezocht in de schaarscher gelegenheid tot bronnenstudie, die voor dit vak der kerkelijke literatuur tot hertoe bestond. Immers Rud. Vornbaum's bewerking der Grieksche afdeeling van Daniëls *Thesaurus hymnologicus* is hoogst onvolledig, onkritisch en gebrekkig; de verzamelingen of ontdekkingen van andere geleerden zijn meestal in uitgebreide werken opgenomen en daardoor in minder handen; terwijl de eigenlijke bronnen, de zeldzame en kostbare uitgaven der grieksche Menaeën, Triodiën, Synaxariën of andere liturgische boeken slechts voor weinigen toegankelijk zijn. Daarom zullen alle vrienden der Grieksche Hymnologie met ingenomenheid de verschijning begroeten der lang verwachte *Anthologia graeca carminum christianorum*, welke de Munchener hoogleeraar Dr. Wilhelm Christ, lid der Beijersche Akademie van Wetenschappen, onder mede-

---

*) Vgl. Mone, Lat. Hymnen d. Mittel-alters, I, 9.

werking van een jeugdig Grieksch geleerde, Dr. Math. Paranikas, dezer dagen heeft uitgegeven *).

Hoe nuttig echter deze en dergelijke verzamelingen voor de studie der Grieksche Hymnologie ook zijn mogen, is het er toch verre af, dat zij in de reeds gedrukte uitgaven van de kerkelijke boeken der Grieken of in de reeds bestaande Anthologiën alleen hare bronnen zou kunnen vinden. Een bijna onmetelijk veld van onderzoek ligt nog ter ontdekking, navorsching, vergelijking open. Meer dan vier honderd hymnologische handschriften, in de groote bibliotheken van Europa verspreid — om niet eens van de verborgen schatten der Grieksche kloosters te gewagen, — gansche scholen van hymnographen met een leger van hermeneuten en scholiasten, even talrijk als weinig bekend, wachten nog op eene bedreven hand, om al deze verspreide bouwstoffen te vereenigen, te rangschikken en tot een zamenhangend geheel te verwerken. Zóó rijk toch is de literatuur der Grieksche kerkgezangen, dat door de onvermoeide nasporingen van kardinaal Pitra, de lijst der Hymnographen vroeger door Quirini en Arevalo bijeen verzameld, reeds meer dan drie honderd namen telt †). Zóó vruchtbaar was de phantasie dezer oude *μελῳδοί*, dat sommigen hunner werken van grooten omvang hebben geleverd, en een der beroemdsten, Joseph, de *ὑμνογράφος* bij uitnemendheid geheeten, en met wiens naam meer dan tweehonderd gezangen in de Menaeën zijn geteekend, een duizendtal *Kanons*, dat is acht of negen duizend oden, zou hebben gedicht!

Een overzicht te geven, hoe beknopt ook, van de wording en de ontwikkeling van dit reuzengebouw der Grieksche kerkgezangen ligt hier niet in mijne bedoeling; te meer omdat het door mij gekozen punt van onderzoek de oudste

---

*) Anthologia graeca carminum christianorum. Adornaverunt W. Christ et M. Paranikas. Lipsiae 1871.

†) Bij deze lijst van dichters heeft kard. Pitra uit HSS van het Vaticaan, de Bibl. Barberini, Weenen, Petersburg en Munchen eene andere van meer dan honderd en vijftig *μελουργοί* gevoegd, waarvan er sommige tot hiertoe in de geschiedenis der Byzantijnsche Muziek onbekend zijn gebleven. Vgl. Hymnogr. p. CLVII.

christelijke poëzie van zelf uitsluit, en zich slechts bij het tijdperk der zoogenaamde Byzantijnsche Hymnographie bepaalt, hetgeen omtrent de achtste eeuw aanvangt, wanneer de oudere gezangen, waarvan onder den naam van *κοντάκια* en *οἶχοι* *) nog fragmenten zijn bewaard gebleven, door de toenmaals heerschend geworden poëzie der *Kanons* en *Tropariën* werden verdrongen. Bevreemden mag het intusschen dat, door eene niet ligt te verklaren uitsluiting, de Grieksche Kerk geen enkel der oudste christelijke liederen, en van de latere gezangen bijna geen van klassieken vorm in hare liturgische boeken heeft opgenomen; terwijl de Westersche Kerk aan de poëzie van Ambrosius, Prudentius, Sedulius en Fortunatus, die de klassieke Muze hebben nagezongen, eene eereplaats onder hare gewijde liederen heeft aangewezen. Te vergeefs toch zoekt men onder de duizenden van oden in de Grieksche liturgie naar de schoone zangen van Gregorius van Nazianze †), of naar eene bloemlezing althans uit de sierlijke psalmen van Apollinaris en de dikwerf zoo verhevene hymnen van Synesius; ja zelfs aan den eerbiedwaardigen ὕμνος τοῦ Σωτῆρος Χριστοῦ van Clemens van Alexandrië of aan het *Παρθένιον* van den Martelaar Methodius is geene plaats ingeruimd. Minder moet het ons dus verwonderen, dat wij nergens een spoor aantreffen van de *Μεταβολή*

---

*) In de liturgische taal noemen de Grieken zeker soort van kortere hymnen *κοντάκια* en schrijven de vinding van dien liederenvorm aan den beroemden hymnograaf Romanus toe, die omtrent 500 leefde. In de rubriek der Menacën heet hij ὁ τῶν κοντακίων ποιητής. „Nostra memoria, zegt Dr. Christ, Pitrae praeclara intellectum est, *κοντάκια* illa parva rudera esse e naufragio carminum Romani servata” (*Anthol.* p. LII). — Onder de benaming van *οἶχοι* (analoog met het Ital. *stanze*), worden eenige afzonderlijke strophen aangeduid van uitvoeriger gezangen, die in onbruik geraakt zijn na het in zwang geraken der *Kanons*.

†) B. v. den beroemden ὕμνος εἰς Χριστὸν μετὰ τὴν σιωπὴν ἐν τῷ Πάσχα. Welligt is de reden dezer uitsluiting daarin te zoeken, dat de meeste gedichten van Gregorius van epischen of didactischen aard zijn, en door de lengte hunner verzen (dactylici hexametri, trochaici septenarii of iambici trimetri) minder geschikt voor den zang waren. Aan het liefelijke lied εἰς τὴν ἑαυτοῦ ψυχὴν, in anacreontische versmaat, kon minder passend onder de kerkgezangen eene plaats worden aangewezen.

van Nonnus, van de zuivere bijna klassieke jamben van Manuël Philas of van Gregorius van Pisidië; en dat zelfs geen enkele der even sierlijke als stichtende *ἀνακρεόντεια* van Sophronius of Theodorus Studita *) in het oog der verzamelaars genade heeft gevonden.

Deze stelselmatige uitsluiting en vermijding van de vormen der klassieke poëzie bij de Byzantijnsche hymnographen heeft vooral aanleiding gegeven, om den eigenaardigen bouw hunner liederen, en de door hen gevolgde Techniek aan een naauwgezet onderzoek te onderwerpen.

Ik wil trachten hier een beknopt verslag te geven van de resultaten, welke dit onderzoek tot hiertoe heeft opgeleverd. Na vele, lange en vruchteloze pogingen, sedert meer dan twee eeuwen beproefd, schijnt het ingewikkeld vraagstuk der Byzantijnsche poëzie, zooal niet tot eene eindbeslissing te zijn gekomen, dan toch zijne oplossing te zijn genaderd. De groote verdienste van eindelijk in deze duisternis eenig licht te hebben gebragt, behoort voorzeker allermeeft aan den geleerden Benedictijner, nu kardinaal, J. B. Pitra, aan wien de Hymnologie, de Patristiek en het Kerkelijk Regt reeds zoo veel zijn verpligt, en die het eerst in zijne doorwrochte verhandeling »*Hymnographie de l'Eglise Grecque*," vier jaren geleden te Rome uitgegeven, op wetenschappelijke gronden van de technische samenstelling en de metriek der Grieksche kerkliederen eene verklaring heeft gegeven.

Vóór dat ik echter tot de behandeling van het door mij gekozen onderwerp overga, acht ik het niet ondoelmatig hier eene korte toelichting te doen voorafgaan van eenige kunsttermen aan deze studiën eigen, *quorum significatio*, veroorloof ik mij een Duitsch geleerde na te zeggen, *vereor ne multos, qui literis byzantinis impensam operam non imrenderint, fugiat atque lateat* (†).

Drie technische benamingen, schier op elke bladzijde der

---

*) Vgl. Mai, Spicil. Rom. Tom. IV, p. XXXVI sqq. — Matranga, Anecd. Tom. II. — Daniël, Thes. hymnol. Vol. III. — W. Christ., Anthol. graeca, p. 3—40.

†) W. Christ, Anthol. gr. Proleg. p. LIV.

Byzantijnsche hymnographie voorkomend, vereischen vooral eenige verklaring. Het zijn: *κανὼν*, *εἰρμὸς* en *τροπάριον*.

1. Met de eerste dezer benamingen wordt eene verzameling aangeduid van soms negen, maar meestal acht oden, *ὠδαί* *), die dikwijls zonder innig verband tot elkander, wat althans den inhoud betreft, echter alle op denzelfden toon (*ἦχος*) moeten worden gezongen. Daarom wordt dan ook de *ἦχος*, zoowel in de gedrukte uitgaven als in de HSS aan het hoofd van elken kanon aangegeven in den vorm van *ἦχ. α'*, *ἦχ. β'*, enz., om den eersten of tweeden zangtoon, en zoo vervolgens tot den achtsten, aan te duiden †). Geheel eigenaardig worden dikwijls de strophen of oden der kanons door de zoogenaamde Akrostichen (*ἀκροστίχιδες*) verbonden, van welker gebruik, zoo als bekend is, men reeds sporen in het O. T. en bij de oudste christelijke dichters aantreft §). Niet zelden worden deze akrostichen gevormd door letters in alphabetische volgorde (*ἀκροστίχιδες κατ' αλφαβητὸν*), soms ook door de eerste letters van elk vers, of door den naam van den dichter als akrostiche op te nemen: waardoor dan èn de ware schrijver van het gedicht

*) Het normale getal der oden is eigenlijk *neven*, in navolging der negen Bijbelsche gezangen: Exod. 15, Deut. 32, I Reg. 2, Hab. 3, Isaj. 26, Jon. 2. Dan. 3 bis, en Luc. I. De *tweede* Ode valt echter gewoonlijk weg, behalve op eenige dagen der Vaste. Vgl. Goar, Euchol. graec. p. 352. ed. Venet. Van oudsher werden deze negen gezangen, in tegenstelling van de Psalmen, reeds met den naam van *ὠδαί* bestempeld. De Cod. Alexandr der LXX gewaagt van de *ὠδὴ Μουσείως ἐν τῇ ἐξόδῳ*. De afzonderlijke liederen van een Kanon werden bij analogie daarvan ook *ὠδαί* genoemd.

†) Door de onderscheiding der *ἦχοι* in *κυρίους* en *πλαγίους* (van elk vier), worden de *authentieke* toonen door de Byzantijnsche schrijvers met *ἦχ. α'*, *ἦχ. β'* enz. aangeduid, terwijl de *plagale* *ἦχ. πλ. α'*, *ἦχ. πλ. β'*, *ἦχος βαρύς*, en *ἦχ. πλ. δ'* genoemd worden.

§) Vgl. Ewald, Die poet. Bücher des A. T. I, 140. — In de *Constitut. apost.* II, 57, worden de gezangen zelve met dien naam genoemd: *καὶ ὁ λαὸς τὰ ἀκροστίχια ὑποψαλλέτω*. De 24 strophen van het *παρθένιον* van Methodius, zijn naar eene akrostiche gerangschikt. Geiger en Bickell hebben in de Syrische vertaling van den H. Ephraem ook akrostichen aangewezen (Vgl. Bickell, Conspectus rei Syror. lit. p. 20).

bekend wordt *), en tegelijk een middel aan de hand gegeven, om interpolatiën of weglatingen in den tekst te ontdekken.

Waarschijnlijk zijn de oudste dichters, van welke wij kanons bezitten, ook de uitvinders van dezen liederenvorm geweest. Het eerst toch vindt men door oden van eigen samenstelling de negen hymnen, (die met de Psalmen den oorspronkelijken vorm van het kerkelijk gezang uitmaakten) vervangen bij den beroemden hymnograaf Andreas van Creta, den auteur van den *μέγας κανών* van 250 strophen, die evenwel in vorm en gedachtengang zich nog aan de oude voorbeelden bleef aansluiten. Later begonnen de zoo gevierde hymnographen Cosmas van Jerusalem (*ὁ ἁγιοπολίτης*) en Johannes van Damascus, onder bijbehoud van het traditioneel achttal oden in de kanons, zich op vrijer baan te bewegen. Welligt wordt in dezen lateren oorsprong van den aldus gewijzigden vorm des kanons de verklaring gevonden van het verschijnsel, dat de Westersche Kerk, die in hare muziek en poëzie zooveel aan de Grieken ontleende, nooit den liederenvorm der kanons in hare liturgie heeft opgenomen. Immers in de achtste eeuw was de scheuring tusschen de Latijnsche en Grieksche Kerk reeds aangevangen: reden genoeg, waarom de vroeger zoo merkbare invloed der Grieksche hymnographie moest ophouden, hoewel deze, van hare zijde, zich in haar eigen gezangen van den dogmatischen invloed der Scheuring over het algemeen vrij heeft bewaard †).

*) Zoo heeft men b. v. door de akrostiche te raadplegen, den waren auteur gevonden van eenige Kanons ter eere van de HH. Chrysostomus, Basilus, Georgius enz., die Mai in het IX Deel van zijn *Spicilegium Rom.* op naam van Johannes van Damascus gesteld had. Vgl. W. Christ, Anthol. p. XLVII.

†) Een merkwaardig bewijs, dat de Grieksche kerk in hare Hymnologie van den geest der Scheuring is vrij gebleven, vindt men in het feit, door kard. Pitra aangevoerd, betrekkelijk de leer over den H. Geest: „En ce qui concerne la procession du Saint-Esprit, il est remarquable que parmi des milliers de doxologies, où l'addition des deux syllabes *μόνου* jointes aux mots *ἐκ τοῦ Πατρὸς* trancheroit la question en faveur du Schisme, cette addition ne se rencontre pas une seule fois. Nous l'avons vainement et minutieusement cherchée, soit dans les hymnes imprimées par les plus ardents schismatiques, soit dans les manuscrits abandonnés à leur libre surveillance.” *Hymnogr.* p. 27.

2. In naauwe betrekking tot den *Kanon* staat de *είρμος*, d. i. een soort van toongevend lied, dat de melodie voorschrijft, waarnaar de geheele kanon of eenige oden daarvan moeten gezongen worden. »Solche lieder, zegt Mone zeer juist, heissen die Griechen *Hirmen* (*είρμοι*), weil sie gleichsam die Melodie eines anderen Liedes nach sich ziehen oder anreihen" *). De naam schijnt oorspronkelijk aan de terminologie der Melodiek ontleend, en van deze overgedragen op de hymnologie, om de beteekenis te verkrijgen van eene strophe, naar eene bekende melodie gedicht, welke strophe op hare beurt dienen moest om de overige strophen eener ode in dezelfde melodie te zingen. Daarom wordt dan ook dikwijls, bij den overgang van de eene ode op de andere, ook in denzelfden kanon, de *είρμος* verschillend aangegeven. Meestal heeft de *Hirmus* ook de bestemming om tot voorbeeld te dienen van den strophenbouw van het lied waarboven hij geplaatst is, zoodat de definitie van Johannes Zonaras: *ὁ μὲν εἶρμος ἁρμονία τίς ἐστι μέλους* †) niet al te uitsluitend moet opgevat worden.

3. Is melodie en versbouw door den *Hirmus* geregeld, dan worden de daarnaar ingerigte onderdeelen eens kanons *τροπάρια* genoemd, eene benaming van *τρόπος* afgeleid, gelijk *ὠδᾶριον* van *ὠδή*. In de negende eeuw gaf men bij de Franken aan die gezangen, welke tusschen de Psalmen in werden aangeheven, den naam van *tropi*, en men herkent in deze *tropi* de *τροπάρια*, waarvan reeds vroegere Grieksche schrijvers gewagen, en waardoor bij hen een lied van kleinen omvang wordt aangeduid, naar eene bepaalde zangwijz ge-

---

*) Mone, Lat. Hymn. d. M. A. I, 197. Misschien ligt daarin de reden waarom Leo Allatius en Goar meermalen *είρμος* door *tractus* vertalen.

†) Dom Pitra heeft uit een HS. van Wenen de ware meening van Zonaras over den *Hirmus* het eerst medegedeeld. De *είρμος*, zegt daar Zonaras, *ἀρχὴ τῶν τροπαρίων ἐστὶ καὶ κανόνων, ἐπεὶ τὰ τροπάρια διὰ τοῦ εἰρμοῦ κανονίζεται καὶ ῥυθμίζεται, πρὸς αὐτὸν ὡς προῦπόδειγμα συντιθέμενα καὶ ἁρμοζόμενα τε καὶ μελωδούμενα.* *Hymnogr.* p. 31, noot 1. — Vgl. ook de door Zonaras gegeven verklaring van eenige hymnologische kunsttermen uit een Munchener HS. medegedeeld door Dr. von Haneberg in het *Theol.-Lit. Blatt*, 1868. S. 305.

dicht, of ook soms eene nu en dan terugkeerende strophe van zoodanig lied *). Eene verzameling van τροπάρια wordt τροπολόγιον genoemd, maar komt slechts in de HSS voor.

Belangrijk voor het juiste begrip der hierboven besprokene kunsttermen is eene plaats van den ouden Grammaticus Theodosios van Alexandrië, door Pitra uit een HS der Bibl. Barberini medegedeeld, waarin de beteekenis van κανών, εἰρμός en τροπάριον wordt zamengevat: Ἐάν τις θέλη ποιῆσαι κανόνα, πρῶτον δεῖ μελίσσαι τὸν εἰρμόν, εἶτα ἐπαγαγεῖν τὰ τροπάρια ἰσοσυλλαβοῦντα καὶ ὁμοτονοῦντα τῷ εἰρμῷ, καὶ τὸν σκόπον ἀποσώζοντα †). Om dus een kanon te dichten, moet men eerst de zangwijs van den *Hirmus* vaststellen, om dan vervolgens de *Troparia* èu door eenvormigheid van syllabental, èn door gelijkluidendheid van melodie, met den gekozen *Hirmus* in overeenstemming te brengen §).

Om door een voorbeeld aanschouwelijk te maken hoe in de praktijk dit voorschrift van Theodosios werd uitgevoerd, laat ik hier eene Ode of Troparium volgen uit een kanon van den beroemden hymnograaf Joseph, ter eere van »Petrus

*) Soms staat die strophe op zich zelf, en eindigt dan gewoonlijk met eene invocatie, die meermalen herhaald wordt. Zoo vond ik b. v. een Troparium van Romanus op het feest van Kerstmis, waarin de acclamatie Παιδίον νέον ὁ πρὸ αἰώνων Θεός vier-en-twintig maal voorkomt in de 23 strophen, welke alle gerangschikt zijn onder de akrostiche: Τοῦ ταπεινοῦ Ῥωμανοῦ ὕμνος. Opmerkelijk is de gelijkvormigheid van deze laatste formule met die, welke Dr. Eickell mededeelt uit een gedicht van den H. Ephraëm van Edessa: *Ephraem, Ephraem, Phraemion* (ܦܪܝܡܝܐܢ, *misellus Ephraem*). Vgl. *Conspect. rei Syr. lit.* p. 20.

†) Bij Pitra, *Hymnographie*, p. 82. — Dr. Christ heeft Pitra's vertaling van τὸν σκόπον ἀποσώζοντα door «qu'il atteigne ainsi son but» afgekeurd, en beweert dat σκοπός, volgens Byzantynsch en modern-Grieksch spraakgebruik, door *Melodie* moet worden teruggegeven. Vgl. *Philolog. Anzeiger*, 1870. N°. 2, S. 84.

§) Vgl. de verhandeling van Dr. Christ, «Ueber die Bedeutung von Hirmos, Troparion und Kanon in der Griechischen Poesie des Mittelalters, erläutert an der Hand einer Schrift des Zonaras», opgenomen in de *Sitzungsberichte d. Kön. Bayer. Akademie d. W.*, 1870, II, 57—104.

boeijen," waarin behalve den *Hirmus* ook nog de *Akrostiche* wordt aangegeven.

Ἔτερος κανὼν οὗ ἡ ἀκροστίχης Πέτρον γεραίρω
τὴν βάσιν τῶν δογμάτων, Ἰωσήφ.

Ὡδὴ α', ἦχ. δ'. Χόροι Ἰσράηλ. (Hirmus.)

Πανηγυρίζει χορεύουσα πᾶσα.
ἡ Χριστοῦ ἐκκλησία ἐν Πνεύματι.
εὐφημοῦσα σε πίστει.
καὶ τὴν σὴν, ἀπόστολε.
πρωτόθρονε, ἀσπαζομένη.
ἄλυσιν τιμίαν ἐκ πόθου.
δέσμιος ἦν ἐφόρεσας.
δεσμῶν τὸν τύραννον *).

Te gelijk met deze technische ophelderingen wil ik hier nog herinneren, dat onder het groot aantal kerkelijke boeken der Grieken, waarover de reeds twee eeuwen oude verhandeling van Leo Allatius †) nog altoos met vrucht kan worden geraadpleegd, met uitzondering van het *Ψαλτήριον*, van de *Συναξάρια* en de *Παράδεισος* (korte levensberigten van Heiligen), van de *Τυπικά* (een soort van Directorium voor de godsdienstoefeningen), en van eenige kleine ritueelboeken, zoo als b. v. het *Ἱεραδιαχονικόν*, alsmede van de eigenlijke zang-boeken, gelijk het *Εἱρμολόγιον*, het *Δοξαστάριον*, de *Πανδέκτη*, het *Στιχηράριον* en het *Ἀναστασιμάριον*, bijna alle andere boeken liederen, *kanons* of *troparia*, bevatten. De voornaamste echter en in het kerkelijk leven gebruikelijkste zijn het *Τριώδιον*, het *Πεντηχοστάριον*, de *Μηναῖα* en de *Οκτώηχος*. Het *Triodion* bevat de gezangen van geheel den Vastetijd tot aan

---

*) Bij Pitra, Hymnogr., p. XXVI. Overeenkomstig de aan het hoofd der Ode geplaatste akrostiche begint de tweede strophe met E, de derde met T, de vierde met P, enz.

†) *De Libris ecclesiasticis Graecorum*, afgedrukt bij Fabricius, *Bibl. Gr* (Harles) Tom. XI.

de Vigilie van Paschen, en heeft zijn naam ontleend aan den liederenvorm van *drie oden* (τριώδια), die er hoofdzakelijk in voorkomt. Van den kerkelijken cyclus van Paschen tot Allerheiligen zijn de liederen in het *Pentecostarion* opgenomen, terwijl de lijvige verzameling der *Menaea* al de gezangen inhoudt voor de bijzondere feesten van het kerkelijk jaar, in maanden afgedeeld, te beginnen met September. De *Octoechus* eindelijk (ὀκτώηχος sc. βίβλος) grootendeels door den H. Johannes van Damascus opgesteld *), bevat de liederen voor de Zondagen van het jaar, op de acht zangtoonën gezet, en derwijze gerangschikt, dat al de kanons of troparia, die op den *eersten* toon moeten worden gezongen, *bij elkander* geplaatst zijn, en zoo vervolgens †). De liederen ter eere van de verrijzenis des Heeren worden hierin ἀναστάσιμα genoemd, en vormen gewoonlijk eene eigen afdeeling. Onder al de kerkelijke boeken der Grieken is de Octoechus een der meest gebruikte.

Na deze inleidende bemerkingen mag ik mij veroorloven de vraag te stellen, wier beantwoording ik wensch te beproeven. Welke was de techniek, door de Byzantijsche hymnographen bij de samenstelling hunner liederen gevolgd? wat is te denken van den rhythmus en van de metriek dier tallooze Kanons en Troparia, welker vorm, op eenige weinige uitzonderingen na, zooveel van die der klassieke poëzie afwijkt?

Dezelfde vragen hebben zich reeds de beroemde hymnologen der 17^e en 18^e eeuw gesteld. Toen insgelijks scheen de metriek der Grieksche kerkgezangen aan velen een geheim, waarvan de sleutel verloren was, en dat sommigen niet beter meenden te kunnen oplossen, dan door te beweren, dat er

---

*) Ecnige kanons en στιχηρά dragen in de HSS de namen van de hymnographen Metrophanes en Theodorus Studita.

†) Ook in het groote gezangboek der Armeniërs, de *Charagan*, zijn de hymnen volgens de acht toonen gerangschikt.

in de Byzantijnsche hymnographie aan geene metriek hoegenaamd viel te denken. Behalve eenige oden van Johannes van Damascus, die in trimetrische jamben zijn gedicht, zou alles in louter proza geschreven zijn! Ongetwijfeld hadden de voorstanders dezer meening in menig opzigt den schijn vóór zich, en liet zich hunne dwaling zoo al niet verontschuldigen, toch allezins verklaren uit de gebrekkelijkheid der hulpbronnen die hun ten dienste stonden *).

De gang, dien het onderzoek van dit ingewikkeld vraagstuk der Byzantijnsche metriek heeft genomen, beslaat een belangwekkend hoofdstuk in de literarische geschiedenis der Grieksche hymnologie; te meer, omdat hier het vernieuwd bewijs wordt geleverd, hoe soms de vereenigde pogingen van bevoegde navorschers zeer lang zonder bevredigende uitkomst kunnen blijven.

Onder die hymnologen, welke een verkeerd begrepen uitdrukking van Suidas, dat namelijk Johannes van Damascus een aantal zijner hymnen *καταλογάδην* †) zou geschreven hebben, in strikten zin op schier al de Byzantijnsche kanons wilden hebben toegepast, ontmoeten we groote namen. Leo Allatius, Gretser, Goar, Maracci, de Bollandisten Papebrock en De Rye, Faustinus Arevalo en zelfs de geleerde kardinaal Quirini zochten op verschillende wijze deze ietwat paradoxale

---

*) „Neque mirum est, zegt Dr. Christ, quod graeci et latini scriptores talia cantica prosae orationi potius quam versibus adnumerabant; namque non solum carminum metricorum, quae sola vineta veteres grammatici dixerant, legibus non illigata erant, sed ne aliarum quidem legum eas notas impressas prae se ferebant, quae sensus hominum ferirent. Oedipum mehercule sagacitate et acumine superaret, qui Joannis Cosmae, Metrophanis versuum, quales in Danielis Thesauro hymnologico descripti sunt, leges primo aspectu perspicceret.” *Anthologia, Proleg.* p. LXXIII. Wat hier Dr. Christ van Daniël's *Thesaurus* zegt is ook toepasselijk op de *Aldina der Poetae Christiani*, Venet. 1501.

†) Suidas zegt van de schriften van den H. Johannes van Damascus: Συγγράμματα αὐτοῦ πάνυ πολλὰ καὶ μάλιστα φιλόσοφα, εἰς τε τὴν θείαν γραφὴν παράλληλοι κατ' ἐκλογὴν, καὶ οἱ ἀσματικοὶ κανόνες, ἱαμβικοὶ τε καὶ καταλογάδην. „Sans revoquer en doute ce texte comme une glose d'interpolateur, sans le tourmenter par un subtil commentaire, on peut admettre que Suidas n'ait pas voulu prendre à la rigueur le mot *καταλογάδην*, ou que, s'il appelle prose l'hymne syllabique, il n'a en vue, que la différence radicale entre la poésie prosodique et celle des hymnographes.” Pitra, *Hymnogr.* p. 81.

meening te verdedigen. Gretser ging zóó ver, dat hij niets dan willekeur wilde zien in de verscheidenheid van vormen door de Grieksche hymnographen gekozen; Papebrock hield het voor onbetwistbaar »nulli poetico metro adstrictos esse Graecorum Canones.” Goar, geholpen door zijne diepe kennis der Grieksche liturgie, stond op het punt om het raadsel op te lossen, ware het niet, dat hij de syllabische samenstelling der gezangen met hunne zangwijze had verward *); terwijl de geleerde uitgever der *Hymnodia Hispanica*, zonder het pleit te willen beslissen, zich beriep op het gevoelen van Quirini, dat hij schijnt te deelen; »Quaerit eruditus Cardinalis, zegt hij, versibusne et quo versuum genere conditae sint odae officii ecclesiastici Graecorum,.... propendet in sententiam aientem, haec pleraque cantica oratione prosa esse conscripta” †). Zonderling genoeg! Quirini, zoo doorkneed in de kennis der Oostersche en vooral der Grieksche kerkgebruiken, die in zijne beroemd geworden *Diatribes ad vetus officium Quadragesimale* honderden van strophen had ontleed, en eerst te Venetië, en later als aartsbisschop te Corfù, in de innigste gemeenschap met de Grieken had geleefd, schijnt toch omtrent de geheimen der gewijde metriek niets van hen te hebben vernomen.

Maar de tegenovergestelde rigting had ook hare vertegenwoordigers. Nog gedurende Quirini's leven trad er een ijverig verdediger op van het klassieke metrisch systeem, op de Byzantynsche kanons toegepast, in den persoon van den geleerden Benedictijner, aan wien de palaeographische wetenschap de *Nouvelle Diplomatique* is verschuldigd. Dom Toustain, die met zijn ordebroeder Dom Tassin eene uitgave der werken van

---

*) »Libros notis musicis exaratos inter cantandum rarissime conspiciunt vel etiam habent Graeci: communesque ideo et verbis et cantu memoriae tenaciter infigunt hymnos, ad quorum normam alios, *parsi syllabarum numero* constantes, cantando inflectunt,” etc. *Euchol.*, p. 351.

†) Faust. Arevalo, *Hymnodia Hispanica*, Romae 1786, p. 100. — Quirini had Goar aangehaald en schreef toch: »Certus hic syllabarum numerus cum in canticis, de quibus agimus, minime deprehendatur, quod expertus quisque fatebitur, consequens est, nihil ad illa Politicorum versuum rhythmum spectare.” *Diatribes*, etc. p. 47.

Theodorus Studita voorbereidde, schreef aan kardinaal Quirini een uitvoerigen brief, waarin hij de verborgen poëzie der Tropariën trachtte te ontsluijeren, en te gelijk beweerde, dat bijna al de liturgische gezangen der Grieken in geregelde versmaat, in navolging der oude klassieken, waren geschreven. De staats-bibliotheek te Parijs bewaart nog de lijvige bundels, waarin de onvermoeide Benedictijner honderden, ja duizenden van metrische conjecturen had opgeteekend, met alle mogelijke combinatiën denkbaar in het systeem der oude prosodie, *avec un supplément*, zegt een zijner tegenstanders, *de métrique imaginaire*. Dat alles, met de hoop van in de Kanons en Tropariën de versmaten der Grieksche klassieken te zullen terugvinden! Later echter schijnt Dom Toustain de onvruchtbaarheid zijner pogingen te hebben ingezien, en hervatte zijne palaeographische studiën. »Il n'est pas aisé," schrijft hij ontmoedigd, »de circonscrire les vers des hymnographes, et plus malaisé d'en assigner la nature et les modes: car, il faut aller au bout de la poétique des anciens, qui est illimité; épuiser les renseignements fournis par les grammairiens et les scolastes; rapprocher et combiner plus de six mille vers différents, depuis ceux d'un pied jusqu'à ceux de trente" *)!

Na den vergeefschen arbeid van Dom Toustain waren andere meesters der hymnologie niet gelukkiger in de oplossing van het tot hiertoe onoplosbaar probleem. Te vergeefs zoekt men hulp bij Du Cange of andere glossaristen: men vindt slechts uittreksels uit Leo Allatius, Goar of een dier latere schrijvers, waarvan Fabricius en Arevalo een lange lijst hebben gegeven †). Ook naderhand werd de toestand niet beter. De bewerker van het derde deel van Daniël's *Thesaurus Hymnologicus*, Dr. Rud. Vornbaum, ging bij de bepaling van de prosodie der Grieksche hymnen met

*) Epître au Card. Quirini, p. 3. Bij Pitra, Hymnogr., p. 7. — Vgl Hist. lit. de la Congr. de S. Maur, p. 707.

†) Vgl. Fabricius, Bibl. Gr., X, 180. — Bibliogr. antiq., XI, 13. — Arevalo, Hymn. Hisp., p. 3.

onmiskkenbare willekeur te werk, en schijnt zóó weinig den eigenaardigen versbouw dezer liederen te hebben ingezien, dat hij niet eens de indeeling der kanons in Oden in zijne uitgave heeft bijbehouden *). Maar ook grondiger kennis en scherpzinniger oordeel schenen niet te helpen. Toen Angelo Mai in zijn *Spicilegium Romanum* eenige fragmenten van het Triodion van de Menaea uitgaf, liet hij de quaestie van de metriek onaangeroerd; en dezelfde terughoudendheid vinden we later bij de Grieksche Basilianen van Grottaferrata, toen zij in 1864 hunne *Animadversiones ad Typica Graecorum*, met de aantekeningen van den kundigen Toscani in het licht gaven. Ja wat meer is, dezelfde uitstekende geleerde, voor wien het scheen weggelegd een nieuw tijdperk voor de Grieksche Hymnologie te openen, Dom Pitra, die voor geen arbeid of navorsching was teruggedeinsd, om het metrisch probleem der Kanons en Tropariën op te lossen, was in zijne aanvankelijke pogingen verre van geslaagd. Toen hij immers voor een tiental jaren in het *Spicilegium Solesmense* een *κανὼν Ὁρηνητικὸς* met eenige *Typica* van den Patriarch Nicolaas uitgaf, en dien kanon in Latijnsche jamben vertaalde, kon hij de metriek dier gezangen nog niet onderscheppen, en merkte zelfs de alphabetische akrostichen niet op, die er regelmatig in voorkwamen. Later had hij, gelijk hij getuigt, te vergeefs voorlichting gevraagd aan de lijvige, nog onuitgegeven commentariën op de oude hymnographen van Theodorus Prodromus, Gregorius van Corinthe of Johannes Zonaras. Evenmin had hij in de belangrijke verhandeling van Eustathius van Thessalonica over Johannes van Arclas, door Mai uitgegeven †), eenige uitkomst gevonden. Van de moderne Grieken of Russen bleek ook de gewenschte hulp niet te erlangen. Noch bij

---

*) Hoogst ongunstig is het oordeel van Dr. Christ over Vornbaum's bewerking: "Rud. Vornbaum, ... cum leges, quas poetae christiani in versibus factitandis secuti erant, nullas perspexisset, neque bonorum librorum auxilio in periodis membrisque digerendis adiutus esset, adeo omnia susque deque habuit, ut ne novem odas quidem, quibus singuli canones constare solent, separaret, etc." *Anthol. gr. Praef. I.*

†) *Spicileg. Rom. V, 161—383.*

Païsius Ligarides, of bij Nicolaas Bulgari in zijne bekende *Κατήχησις ἱερὰ*, noch bij Metrophanes Critopulos, in zijn tractaat *De vocibus quibusdam liturgicis*, door Gerbert opgenomen *), was het vraagstuk behandeld. Hetzelfde teleurstellend stilzwijgen vond hij bij de schrijvers der Russisch-orthodoxe kerk: niets in de *Τελετουργία ἱερὰ* van Eugenius Bulgari, niets in latere schriften van den aartsbisschop Benjamin van Nijnigorod of van den priester Constantijn Nicolski †), wier liturgische exegeze Muravieff en De Muralt hebben doen kennen §). Inderdaad, na zoovele mislukte pogingen, scheen de beslissing van het vraagstuk der hymnologische metriek voor altoos te moeten worden opgegeven. En toch was het zijne oplossing nabij. De onbezweken vlijt van een onvermoeiden navorscher op het gebied der Grieksche hymnologie zou eindelijk hare belooning ontvangen.

Toen in 1859 de geleerde Benedictijner Dom Jean-Baptiste Pitra, vóór zijne verheffing tot kardinaal, op last van den thans regerenden Paus, de openbare en klooster-bibliotheken van Rusland bezocht, om bouwstoffen te verzamelen voor zijn groot werk over het Kerkelijk Regt der Grieken **), viel bij toeval zijn oog op een liturgisch HS. in de boekerij der St. Catharina-kerk te Moscou, hetgeen in 't Grieksch geschreven, een kloosterlegende bevatte van den Berg-Athos, en aan het eind een Kanon ter eere der H. Catharina. Bij een naauwkeurig onderzoek van dit HS. trokken vooral zijne aandacht de *roodgekleurde punten*, die niet enkel de hymnen en strophen in kleine onderdeelen afbakenden, maar ook de verzen indeelden van den meest verschillende vorm. Deze punten, in elke strophe op gelijken afstand geplaatst, splitsten

---

*) Gerbert, de scriptor. music. III, 398.

†) Nouvelle table ou pleine explication de l'Eglise, de la Liturgie, etc. St.-Petersb. 1848. — Revue des livres du service divin de l'Eglise orthodoxe russe dans leur rapport avec le typicon ecclés. par le prêtre Constant. Nicolski. St.-Petersb. 1858.

§) Vgl. Briefe üb. d. Gottesdienst der morgenländ. Kirche. — Pitra, Hymnogr. p. 9.

**) Juris Ecclesiastici Graecorum historia et monumenta. Romae, 1868. Tom. I et II in 4. Het derde deel ligt ter pers.

die in een doorgaand gelijk getal van syllaben in al de acht oden van den Kanon. Aan het hoofd van elk lied stond die soort van zangwys, welke wij als den εἶρμός hebben leeren kennen, en dienen moet, om zoowel de melodie als de versmaat te regelen en aan te geven. Inderdaad tot achtmaal toe verwisselde de Hirmus in gemelden kanon, en telkens herhaalden zich, parallel daarmede, de regelmatige en symmetrische indeelingen der gelijktallige syllabenreeksen, overal afgebakend door vermiljoenkleurige punten. Hetzelfde verschijnsel vond Dom Pitra in HSS. van den Berg-Sinaï en van den Berg-Athos, kort te voren door de keizerlijke bibliotheek te St.-Petersburg aangekocht, meestal palimpsestische fragmenten uit oude getijdenboeken, sommige tot de achtste eeuw opklimmend, of ook schutbladen, door Tischendorf uit de banden losgescheurd, welke overal het zelfde systeem van diakritische punten vertoonden *). Later had de onvermoeide navorscher ook nog de gelegenheid om het patriarchale museum te Moscou, de archieven des keizerrijks, de private bibliotheek van het Kremlin, en de rijke boekerij der Heilige-Synode te bezoeken. Een groot aantal hymnologische handschriften, vroeger nooit geraadpleegd, door geen Westersch geleerde ooit gezien, gingen beurtelings door zijne handen. In 'de synodale bibliotheek te Moscou vond hij o. a. in een kostbaar HS. van den Berg-Athos de gewone roode punten door gouden asterisken vervangen. Naderhand zijn onderzoek voortzettend, ook buiten Rusland, in verschillende bibliotheken, vooral van Frankrijk en Italië, ontmoette Dom Pitra overal in de Grieksche gezangboeken of andere liturgische geschriften, die hij raadpleegde, dezelfde vroeger door hem waargenomen eigenaardigheden. Gelijkvormigheid zoowel in den strophenbouw als in de afbakening der

---

*) In de Editio princeps der Menaeën (Venet. 1586—96) komen *vierkante punten* voor, die blijkbaar zonder in achtneming van den zin of van den periodenbouw geplaatst zijn, en slechts dienen kunnen om het syllabisch metrum aan te duiden. In de nieuwste uitgave der Menaeën (Venet. 1869) door een kloosterling van den Berg-Athos, Bartholomaeus Κουτλουμουσιανός, bezorgd, zijn die punten weggelaten, hoewel de geleerde uitgever veel zorg schijnt te hebben besteed om eene juiste indeeling der κῶλα te vinden.

κῶλα door gekleurde punten, en in de symmetrie der onderdeelen, was ook hier op te merken. Bijna zonder eenige uitzondering vond hij het getal der syllaben regelmatig in de verzen verdeeld, zonder dat de dichters eenigzins hadden acht gegeven op den *hiatus*, dien de klassieke poëten zoo zorgvuldig vermeden, zonder dat zij zich aan de wetten der prosodie, of de regelmatige opvolging van korten en langen in 't minst hadden gestoord. Daarentegen, terwijl eene zeer groote verscheidenheid in den vorm der liederen door hem werd waargenomen, scheen toch die verscheidenheid nergens afbreuk te doen aan de respective symmetrie der syllabenreeksen. Deze toch verkreeg bestendig hare toepassing ook in de meest van elkander verschillende vormen van oden, die allerlei groeperingen van verzen aanboden: strophen van drie tot dertig κῶλα toe, en deze van twee tot veertien of vijftien lettergrepen. Soms waren het geheele seriën van strophen, alle uit heptasyllabische verzen zamengesteld, het gewone metrum, gelijk bekend is, der Syrische dichters. Dan weder vond Dom Pitra strophen van elf regels, waarin zich de zes-, zeven- en acht-lettergrepige verzen regelmatig afwisselden. In andere tropariën had het derde vers negen, en de overige zes verzen zeven syllaben. Soms tijds, hoewel zeldzamer, was de versbouw in al de oden van een kanon doorlopend regelmatig en parasyllabisch. In eenige kanons bestonden de strophen uit kleine groeperingen van zes verzen (drie, twee en één), gevolgd door een drietal andere, waaraan zich nog, als *finale*, eene acclamatie aansloot, die bij wijze van referein in elke strophe werd herhaald *). De verscheidenheid van versbouw en indeeling was overal in het oogvallend, maar niet minder de eigenaardige wet van gelijkvormigheid, die onderling alle strophen van elken kanon beheerschte. Zoo was de eerste

---

*) Deze acclamatiën, zeer gebruikelijk bij de Grieksche en ook Syrische hymnographen, bestaan gewoonlijk uit eene Bijbelspreuk, b. v. Εὐλογεῖτε πάντα τὰ ἔργα κυρίου τὸν κύριον (Dan. 4, 37), of eene invocatie, zoo als: ὁ θεὸς τῶν πατέρων ἡμῶν. — Χριστέ ὁ θεός, καὶ σῶσον ἡμᾶς. — Παιδίον νεόν ὁ πρὸ αἰώνων θεός, enz.

strophe doorlopend de toongevende : haar vorm en syllabental waren normaal voor al de volgende in hetzelfde lied. Hieruit bleek overtuigend de waarheid van Dr. von Haneberg's opmerking, dat de schijnbare regelloosheid, waarmede zich de verzen in de Byzantijnsche poëzie opvolgen, tot »consequente harmonie" wordt, als men het onderling verband der strophen in acht neemt *). Dan toch verschijnt de Grieksche Hymnologie in een geheel ander daglicht ; in plaats van de »zonderlinge proza", die er Wagnereck in meende te vinden †), biedt zij ons in een wonderbaar harmonisch geheel, de welberekende architectuur van een zich overal gelijk blijvend metrisch systeem.

Ik meen, zoowel van de vroeger besproken verscheidenheid in den vorm der Byzantijnsche liederen, als van de in praktijk gebragte metrische wetten, geen duidelijker voorstelling te kunnen geven, dan door hier, bij wijze van proeven, enkele dezer gezangen onder de oogen mijner lezers te brengen. Ik kies daartoe met opzet fragmenten van liederen, die zich door verscheidenheid van dagteekening, inhoud, vorm, metrum en auteurs aanbevelen.

1. Met een tweetal strophen uit een beroemden kanon van den *μελωδός* bij uitnemendheid, den H. Johannes van Damascus (c. 730), wil ik aanvangen. Zij leveren een voorbeeld van de hierboven vermelde versgroepen onder eene alphabetische akrostiche gerangschikt, met eene acclamatie tot slotvers, geheel onafhankelijk, naar het schijnt, van het in al de oden doorlopend metrum. De vorm door den dichter gekozen is dramatisch §): het lied bevat in afwisselende

---

*) Theol. Lit. Bl. t. a. p.

†) In zijne *Pietas Mariana*, Praef. p. 82. — Bij Pitra, *Hymnogr.* p. 4.

§) Meermalen is op het dramatisch karakter der kerkelijke funktiën bij de Grieken gewezen. Sommige homiliën zelfs, die van Eusebius b. v. en Eulogius van Alexandrië, opvolgers van den H. Athanasius, zijn dramatisch aangelegd, en doormengd met levendige dialogen. Tusschen de actie van het oude drama en die van een lang Grieksch officie ware menig punt van aantrekking op te merken. Zoo zou men o.a. in de acclamatien en responsoriën, een der oudste vormen van het liturgisch gebed, een weerklank kunnen vinden van de *ἱρῶναια* en de *ἰκωδία*, die vooral bij Aeschylus en Aristophanes worden

strophen een dialoog tusschen den engel Gabriël en Maria *). De hier volgende strophen zijn de twee eerste van den bundel :

Ὁ ἄγγελος.

Ἦκουε κόρη.

παρθένε ἄγνή.

εἶπατο δὴ ὁ Γαβριήλ.

Βουλὴν ὑψίστου.

ἀρχαίαν ἀληθινὴν,

Γενοῦ πρὸς ὑποδοχὴν ἐτοίμη Θεοῦ.

Διὰ σοῦ γὰρ ὁ ἀχώρητος.

βροτοῖς ἀναστραφῆσεται.

διὸ καὶ χαίρων βοῶ.

εὐλογεῖτε πάντα τὰ ἔργα κυρίου τὸν κύριον.

Ἡ θεοτόκος.

Ἐννοια πᾶσα.

ἡττᾶται βροτῶν.

ἀντέφησεν ἡ παρθένος.

Ζητοῦσα ἅπερ μοι.

φθέγγη παράδοξα.

Ἦσθην σου τοῖς λόγοις ἀλλὰ δέδοικα.

Θαμβηθεῖσα, μὴ ἀπάτη με.

ὥς Εὐὰν πόρρω πέμψης Θεοῦ.

ἀλλ' ὅμως ἤδη βοῶ.

εὐλογεῖτε κ. τ. λ.

De eerste dezer strophen heeft tot εἰρμὸς gediend van

---

aangetroffen. Nog duidelijker is de analogie der alternerende psalmodiën met de koren en semikoren, der ἰδιομέλα en der καταβασία met de μονοστροφά en παράθασις, der antiphonen met de ἀντιστροφικά, enz. Opmerkelijk is het daarbij, hoe de Kerk, bij de ontwikkeling van het liturgisch drama, zoo veel mogelijk de nomenclatuur van het oude tooneel en orkest heeft vermeden, en zoowel actie als sang met haar eigen namen heeft gestempeld. Vgl. Pitra, Hymnogr. p. 45.

*) Het opschrift in de Menaeën (Μαρτ. κς') luidt: Κανὼν εἰς τὸν Εὐαγγελισμὸν τῆς θεοτόκου. — De punten zijn in al de volgende fragmenten aangegeven, zoo als Pitra ze in de HSS. heeft gevonden. Daarnaar is de indeeling der κῶλα geregeld.

een kanon, door een der gevierdste hymnographen van Sicilië, Georgius Siceliota, gedicht, (gelijk blijkt uit het opschrift: "Αχουε κόρη) en door Pitra uit een zeer oud Triodion van het Vaticaan (MSS. 771, fol. 183) medegedeeld *). Wij vinden hier weder de akrostiche, welke de kleine verzen-groepen afbakt. De strophe die hier volgt is de laatste van het lied en wordt door de vier laatste letters van het alphabet akrostichisch geregeld:

Φωσφόρος ἡμῖν.
 ἀνῆψε λάμπας.
 ἐβόησεν ὁ ἱερεὺς.
 Χαρὰν μεγίστην.
 ἐκλάμουσα ἐν ναῶ.
 Ψυχὰι προφητῶν συνευφραινέσθωσαν.
 Ὡς παράδοξα θεώμενα.
 τελούμενα ἐν οἴκῳ Θεοῦ.
 καὶ ἐκβοάτωσαν νῦν.
 εὐλογεῖτε κ. τ. λ.

Op vijf en drie eeuwen afstands van deze beide Dichters schreef in het begin der twaalfde eeuw (c. 1131) de H. Bartholomaeus van Grottaferrata een inwijdingslied †), waarvoor insgelijks de hierboven vermelde kanon van Johannes van Damascus den εἰρμὸς had geleverd §). De overeenkomst van metrum en akrostichische inrigting is dan ook dezelfde. Het lied begint met eene invocatie aan den goddelijken Heiland:

Ἀναρχος φύσει.
 ἄτρεπτος ὢν.
 καὶ μὴ ἐκστάς κόλπων Πατρὸς.
 Βροτεία φύσει.

*) *Hymnogr.* p. 19.

†) Κανὼν εἰς τὰ ἐγκαίνια τοῦ θείου ναοῦ τῆς κρυπτοτέρας. In de Menaeën op den 17 Dec.

§) Het opschrift van den kanon luidde: Ὡς ἐμψύχω. Met deze woorden begint de laatste ode van denzelfden kanon, waartoe "Αχουε κόρη behoort. Beide dichters, Georgius en Bartholomaeus, hebben dus blijkbaar aan dezelfde bron, aan de poëzie van Johannes van Damaskus, hun type ontleend.

εμίγης Λόγε Θεοῦ.
 Γαστρὶ παρθένου εἰς σάρκα παγεῖς.
 Δόμον θεῖον χειροποίητον.
 οἰκῆσαι ἡρετίσω Χριστέ.
 ἐν ᾧ βοῶμεν πιστῶς.
 εὐλογεῖτε κ. τ. λ.

Eene naauwkeurige vergelijking dezer vier strophen zal de in het oogvallende gelijkvormigheid van haren versbouw doen uitkomen, en onwedersprekelijk den invloed aantoonen, dien de εἰρμός op de formatie en rangschikking der κῶλα in den strophenbouw uitoefent.

2. De volgende *Καταβασία* *), die als een nageur der *aurea vetustas* bewaart, werd, als een lied van vroegeren oorsprong, door Johannes van Damascus tot εἰρμός voor zijn kanon van acht oden εἰς τὴν κοίμησιν τῆς Θεοτόκου gebezigd †). De dichter, als in verrukking, zingt der gezegende *θεομήτωρ* toe:

Ἄπας γηγενῆς.
 σκιρτάτω τῷ πνεύματι.
 λαμπαδουχούμενος §).
 πανηγυριζέτω δέ.
 αὐλῶν νοῶν.
 φύσις γεραίρουσα.
 τὴν ἱερὰν μετάστασιν.
 τῆς θεομήτορος.
 καὶ βοάτω.
 χairois, παμμακάριστε.
 θεοτόκε, ἄγνη, ἀειπάρθενε.

---

*) In het Triodion (Edit. Venet. p. 8) wordt dit soort van oden gelijk gesteld met een hirmus: *Καταβασίαν δὲ λέγομεν τοὺς εἰρμούς τῶν κανόνων*. De benaming zelve vindt hare verklaring in het liturgisch gebruik, om onder het lezen der Tropariën te blijven zitten, terwijl men bij het aanheffen van den zang der *καταβασίαι* van de hooge kerkgestoelten *nederwaarts* afkwam. Daarvan ook de hiermede verwante uitdrukking: *troparia in descensu graduum*.

†) Bij Pitra, *Hymnogr.* p. LXXXV. — Christ, *Anthol.* p. 232.

§) Waarschijnlijk eene zinspeling op de *λαμπαδηδρομία*.

3. Als een bewijs voor de gegrondheid van Mone's opmerking *), dat een aantal der Latijnsche Sequentiën in navolging der Grieksche Tropariën zijn gedicht, mag het onderstaand *θεοτόκιον* van Andreas van Creta gelden †), waarin zich de octo- en heptasyllabische verzen beurtelings afwisselen, en de rhythmus onmiskenbaar aan dien van sommige sequentiën, b. v. van den bekenden *Hymnus S. Casimiri* (?) herinnert §):

Ὅλη σεμνὴ ὑπεράγνος.
 ὅλη ὑπεραγία.
 ὅλη ὑπεραμώμητος.
 ὑπεραγαθὸς ὅλη.
 ὅλη ὑπέρτιμος, ὅλη.
 ὑπερευλογημένη.
 ὅλη ὑπερχαρίτωνος.
 ὑπερεύδοξος ὅλη.
 σὺ ἐγένου ὑπερτέρα.
 πάντων τῶν ποιημάτων.
 θεὸν γὰρ μόνη ἔτεκες.
 τὸν τῶν ὅλων, παρθένε.

4. Van eene zeer verschillende bewerking is het Troparium, bij wijze van *είρμος*, aan het hoofd geplaatst van een der schoonste kanons van den mededinger (of liever den vriend en aangenomen broeder) van Johannes van Damascus, den gevierden hymnograaf Kosmas, bisschop van Majoum (daarom *Κοσμάς ὁ Μαϊουμά* genaamd, of *Ἀγιοπολίτης*, wegens zijn verblijf in het klooster van St. Sabbas te Jerusalem), welke een lofzang bevat op Christus' geboorte en de merkwaardige akrostiche draagt: *Χριστὸς βροτωθεὶς*

*) *Lat. Hymnen d. Mitt.* S. IX.

†) Bij Pitra, *Hymnogr.* p. 17. — De *θεοτόκια* zijn liederen ter eere van de Moeder des Heeren. De Byzantijnen schrijven fontief: *θεοτοκίον*.

§) „Omni die dic Mariae
 Mea laudes anima,
 Ejus gesta, ejus festa
 Cole devotissima,” etc. Bij Mone, *Lat. Hymn.* II. 306.

ἦν ὅπερ θεὸς μένη. De aanhef schijnt een weerklank te zijn van het exordium der beroemde leerrede van den H. Gregorius van Nazianze op het feest der Theophanie:

Χριστὸς γεννᾶται, δοξάσατε.

Χριστὸς ἐξ οὐρανῶν, ἀπαντήσατε.

Χριστὸς ἐπὶ γῆς, ὑψώθητε.

ἄσατε τῷ κυρίῳ.

πᾶσα ἡ γῆ.

καὶ ἐν εὐφροσύνῃ.

ἀνυμνήσατε, λαοὶ.

ὅτι δεδόξασται.

5. Ofschoon de Byzantijnsche dichters de voorliefde voor de strophen van ongelijke *κῶλα* van de oudere Grieksche lierdichters schijnen te hebben overgenomen, vindt men toch voorbeelden van Tropariën uit verzen van een doorlopend gelijk syllabental zamengesteld, in den trant, waarop de Syrische hymnographen, en — met bijvoeging van het rijm — ook de Armenische, hunne liederen plagten in te rigten. De volgende heptasyllabische *μεγαλυνάρια* *), die gezongen worden op het feest van de *Ὑπαπαντὴ τοῦ Χριστοῦ* op den 2^{den} Februari, kunnen hiervan eene proeve leveren:

Ἀκατάληπτόν ἐστιν.

τὸ τελούμενον ἐν σοι.

καὶ ἀγγέλοις καὶ βροτοῖς.

μητροπάρθενε ἄγνή.

Ἀγκαλίζεται χερσὶν.

ὁ πρεσβύτης Συμεὼν.

τὸν τοῦ νόμου ποιητὴν.

καὶ δεσπότην τοῦ παντός.

---

*) Deze liederen worden gebruikt als voorzang vóór de laatste Ode van den Kanon op voornamen feesten. De naam zelf is ontleend aan de woorden waarmede die Ode gewoonlijk begint: *Μεγαλύνει ἡ ψυχὴ μου τὸν Κύριον.*

*Βουληθεὶς ὁ πλαστουργός.
 ἵνα σώσῃ τὸν Ἀδὰμ.
 μήτραν ὥκησε τὴν σὴν.
 τῆς παρθένου καὶ ἀγνῆς.*

*Γένος ἅπαν τῶν βροτῶν.
 μακαρίζει σε, ἀγνή.
 καὶ δοξάσει σε πιστῶς.
 ὡς μητέρα τοῦ Θεοῦ. κ. τ. λ.*

Volgens Dr. Christ (*Anthol.* p. CI en p. 84) zou dit gezang het eenige in zijne soort zijn, dat in de Grieksche Menaeën en Triodiën wordt aangetroffen. Om een bewijs te leveren, dat in de HSS. althans, vermoedelijk meerdere voorbeelden van parisyllabische kanons te vinden zijn, schrijf ik hier een *ἑξαποστειλάριον* *) af, door Pitra medegedeeld uit een HS. van den Berg-Athos (nu te Moscou), en deel uitmakend van een kanon op het feest van Petrus' boeijen †). De Dichter rigt het woord tot den Apostel:

*Οὐ σὰρξ καὶ αἷμα, Πέτρε, σοι.
 ἀλλ' ὁ Πατήρ ἐνέπνευσε.
 θεολογῆσαι τὸν Χριστὸν.
 Υἱὸν Θεοῦ Πατρὸς ζῶντος.
 διὸ σε καὶ μακάριον.
 αὐτὸς προεμαρτύρατο.
 καὶ φερωνύμως κέκληκε.
 Πέτρον, ὡς πέτραν καὶ βάσιν.
 ἀρχαγῇ τῆς ἐκκλησίας.*

6. Een tweetal strophen uit den grooten *ψαλμός* — dien ik bijna *διδασκτικός* zou willen noemen — van den beroemdsten der oudere hymnographen, Romanos (c. 510), wiens uitvoeriger dichtwerken door eene gelukkige

---

*) Deze liederen worden in het ochtend-officie tusschen den Kanon van den dag en de *αἵνοι* (Psalm 148--150) gezongen.

†) Pitra, *Hymnogr.* p. XLII.

ontdekking van Kard. Pitra zijn bekend geworden *), zal onze kleine bloemlezing waardig sluiten. In de 24 strophen van dit lied, — eene soort van dichtelijke paraphrase van Matth. V. 19 — volgen zich telkens vijftien verzengroepen van vijf tot elf syllaben zoodanig op, dat de eerste letter van elke strophe eene akrostiche vormt, waarin de auteur zijn naam heeft ingeweven: *Τοῦ ταπεινοῦ Ῥωμανοῦ ὁ ψαλμός*. Het lied vangt aan met eene invocatie van den dichter aan den Heiland:

*Τράνωσον μου τὴν γλῶτταν, σωτήρ μου.
 πλάτυνόν μου τὸ στόμα.
 καὶ πληρώσας αὐτὸ.
 κατὰνυξον τὴν καρδίαν μου.
 ἵνα οἷς λέγω ἀκουλουθήσω.
 καὶ ἃ δῆθεν διδάσκω.
 ποιήσω πρῶτος.
 πᾶς γὰρ ποιῶν.
 καὶ διδάσκων, φησὶν.
 οὗτος μέγας ἐστίν.
 ἐὰν οὖν λέγων, μὴ πράττω.
 ὥς χαλκὸς ἤχῳ λογισθήσομαι.
 διὸ λαλεῖν τα συμφέροντα δώρησαι.
 ὁ μόνος γινώσκων τὰ ἐγκάρδια †).*

*Οὕτω ποτὲ καὶ οἱ μαθηταί σου
 ἐκτελέσαντες πρῶτον.*

---

*) Van Romanos' liederen waren slechts kleine fragmenten, onder den naam van *κοντάκια* en *οἶκοι* in de liturgische boeken bewaard gebleven. „Nostra memoria” zegt Dr. Christ, „Pitrae praeclara industria intellectum est *κοντάκια* illa parva rudera esse e naufragio carminum Romani servata. In vetusto enim Tropologio, quod in duobus Codicibus, uno Mosquensi, altero Corsiniano servatum vir clarissimus quasi de inferis resuscitavit, plus viginti carmina eius longissima extant, quorum singulae strophae excerptae sub nomine *κονταχίου* et *οἴκου* in Menaeorum et Triodii libro receptae sunt.” *Anthol.* p. LII. De geheele *ψαλμός*, waaruit hier twee strophen zijn ontleend, is door Dr. Christ in zijne *Anthol.* p. 131—138 opgenomen. Vgl. Pitra *Hymnogr.* p. I en in de *Menaeen*: Μην. Ἰουν. λ’.

†) Dit slotvers is hetzelfde in al de strophen van den *ψαλμός*.

τὰ διδάγματά σου.
 ἐδίδασκον ἅπερ ἔπραττον.
 πάσῃ δυνάμει ὁμοῦ κυροῦντες *).
 τῇ σῇ διδασκαλίᾳ.
 τὴν πολιτείαν.
 ἣν ὁ ὁρῶν.
 καὶ ζηλῶν, ὡς αὐτοὶ.
 οὗτος μέγας ἐστὶ.
 γυμνοῦσθαι τῶν ἐν τῷ βίῳ.
 τῶν ἄνω φροντίζειν ἐκάστοτε.
 σταυρὸν βαστάζειν ἐπ' ὁμοιοῖσιν †).
 ἐντρυφᾶν τῷ θανεῖν ὡς προσέταξας.
 ὁ μόνος γινώσκων τὰ ἐγκάρδια.

Reeds uit deze weinige proeven van Byzantijnsche poëzie laat zich niet alleen het geheel eigenaardig karakter dezer kerkliederen opmaken, maar tevens de juistheid en gegrondheid beoordeelen van hetgeen door Pitra het eerst omtrent hunne technische bewerking en samenstelling is opgemerkt geworden. Een nauwkeurig onderzoek en vergelijking van talrijke hymnologische HSS. had den geleerden Benedictijner het geheim van de zoo lang verborgen gebleven techniek der Byzantijnsche kanons ontsluit. Meer nog dan de verwaarloozing van alle regelen der klassieke prosodie, had de geheel bijzondere aard van den strophēnbouw dezer liederen, en niet het minst de regelmatig doorgevoerde indeeling der *κῶλα* in symmetrische syllabenreeksen, door de vroeger besproken *punten* afgebakend, zijne aandacht getrokken. Hoe meer hij zijn onderzoek voortzette op ruimer schaal, door de nauwkeurige ontleding van meer dan twee honderd oden en ruim drie duizend verzen, hoe vaster hij in zijne over-

*) „Fortasse ὁμοκυροῦντες ad analogiam τοῦ ὁμολογεῖν finxit Romanus.” Christ, *Anthol.* p. 181.

†) „Ἐπὶ ὁμοιοῖς emendare in promptu esset, nisi Romanus ionica aliquando et poetica venaretur.” Pitra, *Hymnogr.* p. II, not 2.

tuiging werd bevestigd, dat hij gelukkig de hand had gelegd op de wet, die de samenstelling dezer dichtsoort beheerscht. Blijkbaar toch kon noch de zang, noch de declamatie, noch de samenhang der volzinnen aanleiding hebben gegeven tot het parallelisme der verzen in de Tropariën, en tot die zich bijna nooit verloochenende regelmatigheid in de gepunctueerde seriën, gelijk zij zich in de HSS. voordeden; veel minder nog kon hier aan musicale of orthographische noten en leesteekenen worden gedacht. De reden der zich met zooveel systematische bestendigheid telkens herhalende verschijnselen moest elders worden gezocht. Werd de prosodische rhythmus door de Byzantijnsche dichters verwaarloosd, des te gereeder was de veronderstelling, dat zij zich van een syllabischen rhythmus, analoog aan dien der Latijnsche sequentiën, hadden bediend. In de toepassing van deze metrische theorie moest de verklaring van de techniek der Byzantijnsche hymnographen worden gezocht. Overtuigd van den rechten weg tot oplossing van het probleem te hebben ingeslagen, schreef Kard. Pitra, de resultaten van zijn onderzoek zamenvattend: »Tel est donc le secret des hymnographes: négligeant la distinction des mètres classiques, écartant la nuance fugitive des longues et des brèves, tombé peut-être en désuétude dans la prononciation vulgaire, ils ont eu recours à un élément invariable, visible, palpable, au nombre syllabique, tel qu'il a fini par prévaloir dans la poésie de toutes les langues modernes." *)

Zóó was dan het lang vruchteloos gezocht geheim der Byzantijnsche metriek eindelijk gevonden! Even eenvoudig als gemakkelijk in hare toepassing is de wet, die ons de technische samenstelling der Kanons en Tropariën verklaart: de verzen dezer liederen moeten niet volgens de regels der prosodie *gemeten*, maar hunne syllaben *geteld* worden. Hierin was in twee woorden geheel het systeem van de metriek der Grieksche kerkliederen aangegeven. »Die Sache ist an sich so einfach, zegt Dr. von Haneberg, wie beim Ei des Columbus; aber doch kamen die gelehrtesten kenner der griechi-

---

*) Hymnogr. p. 21.

schen Hymnographie nicht darauf... Sicher wird mit die Entdeckung des Card. Pitra eine neue Epoche der Hymnologie anzufangen haben." *)

Zonder iets te willen afdingen van den lof, die tén volle verdient te worden toegekend aan de ontdekking van den uitstekenden Geleerde, door den hoogleeraar Christ teregt genoemd *vir literarum byzantinorum inter paucos peritus* †), vind ik toch bezwaar, om ter verklaring van de techniek der Byzantijsche kerkgezangen, de door Kard. Pitra voorgestelde wet der syllabische metriek uitsluitend en algemeen te doen gelden, en meen te mogen betwijfelen, of wel door haar alleen, van al de eigenaardigheden dezer dichtsoort eene voldoende verklaring zal kunnen worden gegeven. Om niet eens te spreken van de uitzonderingen, die de toepassing dezer wet noodzakelijk zal moeten ondervinden in die klasse van liederen, waarvan de verzen hier en daar, zonder dat aan eenige corruptie van den tekst te denken is, eene of meerdere syllaben te veel hebben, — een feit dat toch ook opheldering vereischt — dient mijns bedunkens vooral niet uit het oog te worden verloren, welk een belangrijke rol aan het *accent* in de metrologie dier middeleeuwsche poëzie moet worden aangewezen. Immers, hoewel voor het grootste aantal der Byzantijsche liederen de verklaring van hunne samenstelling wel in de toepassing der syllabische metriek zal te vinden zijn, mag het toch niet worden voorbijgezien, dat in sommige gezangen de dichters blijkbaar den rhythmus, dien de klassieke poëten in de opvolging van *langen* en *korten* zochten, door den toon van het *accent* hebben willen te weeg brengen. Bij Kard. Pitra zelven §) vond ik hiervan een sprekend voorbeeld in een fragment van den hymnograaf Romanos, waarin deze vier, zich in elke strophe corresponderende verzen, het accent overal op de *derde*, *zesde* en *negende* syllabe geplaatst hebben:

*Προτυπῶν τὴν ταφὴν τὴν τριήμερον.
παραδόξως ὑπέμεινας σταύρωσιν.*

*) Theol. Lit. Blatt, 1868, 503.

†) Anthol. Praef. pag. IV.

§) Hymnogr. p. XXXIV.

*τῇ τῶν ζώντων ζωῇ καὶ δεσμούμενος.
τὸν δεσπότην, παμμάκαρ, τῆς κτίσεως.*

Blijkbaar kan hier toch aan geen louter toeval worden gedacht, en ligt dus het vermoeden voor de hand, dat de dichter aan rhythmische voorschriften gehoorzaamde; een vermoeden dat zekerheid wordt, wanneer wij, door Dr. Christ hierin voorgegaan *), de vier volgende verzen uit een ode van Theophanes met de bovenstaande vergelijken:

*Τὴν φωνὴν Γαβριὴλ τὴν χαρμόσυνον.
ἡ χαρὰ, θεομήτορ, ἡ ἔνθεος.
δι' ἐμοῦ καταργείσθω κατάκριμα.
ὁ θεὸς Ἀβραὰμ τῷ προπάτορι.*

Ook hier valt het accent op dezelfde syllaben als in de vorige strophe: zoodat hetgeen door Mone met veel juistheid in de Latijnsche sequentiën de »Rhythmik der Betönung'' genoemd is, ook voor de Grieksche kanons en tropariën, althans voor sommige, zal moeten gelden: het accent zal zich in menig lied als de *generator* van den rhythmus doen kennen. Daarenboven mag ook van het ontstaan der parisyllabische metriek in de Byzantijnsche poëzie een vollediger verklaring worden verlangd, dan door Kard. Pitra tot hiertoe is gegeven; vooral indien het innig verband, dat er allerwaarschijnlijkst bestond tusschen de melodiën dezer kerkgezangen en hunne metriek, niet wordt uit het oog verloren.

Door deze en soortgelijke bedenkingen werd bij mij de overtuiging gevestigd, dat de wet van den syllabischen rhythmus alléén niet toereikend is, om de metrologische techniek der Grieksche Kanons en Tropariën genoegzaam te verklaren. Een nieuw onderzoek is derhalve, ter opheldering van dit nog altoos duistere vraagstuk der Grieksche Hymnologie, allezins aan te bevelen. Daarom heb ik het voornemen opgevat, om in eene volgende bijdrage den invloed van het accent op de formatie der Grieksche kerkgezangen nader te bespreken; en meer bepaaldelijk aan te toonen, dat niet enkel

---

†) Anthol. p. 289, en Praef. p. IV.

in het zoogenaamde syllabische metrum, maar ook in de accentuatie der $\kappa\tilde{\omega}\lambda\alpha$ de verklaring hunner eigenaardige techniek moet worden gezocht; terwijl ook voor een aantal liederen het innig verband tusschen versbouw en melodie niet zal mogen worden voorbijgezien. Hoeveel, niet altoos even aantrekkelijken, arbeid dit onderzoek zal vorderen, heb ik mij niet ontveinsd. Vermoedelijk zou ik geaarzeld hebben dien te ondernemen, ware het niet dat ik in de welwillende aanmerkingen en toelichting van eenigen onzer geachte Medeleden *) de gewenschte aanmoediging daartoe, en in de doorwrochte *Prolegomena* van Dr. Christ's *Anthologia graeca carminum christianorum* eene welkome hulp had gevonden, om op dit nog weinig betreden veld der Grieksche Hymnologie eene poging te durven wagen.

Ten slotte zij het mij nog vergund met eenige woorden te wijzen op de groote diensten, welke de syllabische metriek in menig geval aan de tekstkritiek der Grieksche kerkgezingen, zoowel in de gedrukte uitgaven als in de HSS., zal kunnen bewijzen. Van de gedrukte uitgaven is het bekend, dat zij, met eenige gunstige uitzondering voor die van Bartholomaeus Cutlumusianus †), met zeer weinig kritische nauwkeurigheid zijn bewerkt, terwijl ook in de HSS. de lezingen, vooral van de meest verspreide gezangen, op vele plaatsen zeer uiteenlopend verschillen. Tot verbetering en vaststelling van den tekst zal ongetwijfeld de wet van den syllabischen rhythmus, met doorzicht en bescheidenheid toegepast, een zeer welkom hulpmiddel zijn, gelijk Kard. Pitra zelf getuigt menigmaal te hebben ondervonden §).

---

*) Vgl. *Verslagen en Mededeelingen der Kon. Akad. v. W.*, Vergad. van den 9den October 1871.

†) Ofschoon B. Cutlumusianus voor zijne uitgave van het Triodion en de Menaeën (Venetië 1869) zeer oude HSS. heeft geraadpleegd, en daardoor een in vele opzigten verbeterden tekst heeft geleverd, laat zijne kritische $\acute{\alpha}\chi\rho\acute{\iota}\beta\eta\tau\alpha$ toch veel te wenschen over, wjl hij zelden of ooit de HSS. door hem gebruikt, opgeeft, of de *variae lectiones* met eenige volledigheid aanteekent.

§) Cet unique instrument [la loi du rythme syllabique] nous a suffi pour écarter très souvent des fautes grossières. Que de fois averti comme par un

Niet minder zal door eene naauwkeuriger kennis van de techniek der Byzantijnsche kanons de studie der vergelijkende Hymnologie worden gebaat. Meer bepaaldelijk zal de metrologie van de liturgische gezangen der andere Oostersche kerken, nog in zoo menig punt duister, door analogie en verwantschap kunnen worden opgehelderd. Reeds hierboven heb ik op eene vergelijking met de Armenische Hymnen, vooral met die van den *Charagan* gewezen *). Maar inzonderheid zal de beter gekende metriek der Grieksche gezangen veel licht over die der Syrische kerk kunnen verspreiden. Immers ook na den verdienstelijken arbeid van Hahn en Zingerle blijft hierin nog genoeg ter opheldering en verklaring over, en eene poging daartoe, door vergelijking met de Byzantijnsche kanons, kan zoo veel te meer op welslagen rekenen, nu na het grondig onderzoek van Dr. G. Bickell in de *Prolegomena* zijner uitgave der Gedichten van den H. Ephraem †), tegen de gelijkvormigheid in metriek en strophenvouw der Syrische met de Grieksche kerkgezangen geen overwegend bezwaar meer kan worden geopperd.

November 1871.

---

timbre fidèle, qu'une syllabe manquait ou surabondait, nous avons pu écarter un mot barbare, rectifier une forme insolite. Telle conjecture, péniblement abordée, tout-à-coup sortait d'un manuscrit et s'imposait avec l'autorité de la seule vraie leçon". Pitra, *Hymnogr.* p. 24.

*) Vgl. de merkwaardige verhandeling van den Leuvenschen hoogleeraar Dr. F. Nève: *Les Hymnes funèbres de l'Eglise Arménienne*, etc. Louvain 1855.

†) S. Ephraemi Syri Carmina Nisibena. Lips 1866, p. 31, 59. — Vgl. Theol. Lit. Blatt, 1868, 504. Jammer dat in de uitgave van Dr. Bickell de Syrische tekst als proza en niet in versmaat is afgedrukt.

GEWONE VERGADERING

DER AFDEELING

TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE
WETENSCHAPPEN.

GEHOUDEN DEN 11^{den} DECEMBER 1871.

Tegenwoordig de heeren: C. LEEMANS, M. DE VRIES, P. J. VETH, H. J. KOENEN, L. A. J. W. SLOET, W. C. MEES, J. P. SIX, J. A. FRUIN, B. J. LINTELO DE GEER, G. MEES AZ., S. A. NABER, en de secretaris J. C. G. BOOT.

Bij afwezigheid van den voorzitter en van den ondervoorzitter, die beiden door ongesteldheid belet worden de vergadering bij te wonen, neemt de heer Leemans de leiding op zich. Van den heer Borret is bericht ontvangen, dat hij wegens ziekte afwezig is.

Het proces-verbaal der vorige vergadering wordt gelezen en goedgekeurd.

De heer Sloet spreekt naar aanleiding van een stuk uit het Rijks-Archief over een rechtsvordering over onroerend goed, door hem *Clage umme eigen edder erve* genoemd, die in 1329 volgens het kanonieke recht is ingesteld door den proost van het klooster te Bedbur tegen den pastoor van Qualburg, die zich tienden had toegeeigend en alzoo eigendomsrechten op de bezittingen van de kerk te Kellen had uitgeoefend. Hij deelt den loop der zaak mede en het von-

nis, waarbij de pastoor tot teruggave van het genomene op straffe van excommunicatie veroordeeld werd.

Naar aanleiding eener gerechtelijke acte van den 4^{den} Mei 1243, die in het archief van Overijssel gevonden wordt, brengt dezelfde spreker ook eene inleiding in erfgrond, als eene rechtshandeling van dien tijd, ter sprake. Daarbij droeg de graaf van Gelre, als rechter van de geheele Veluwe, aan een bepaalden rechter, onder wiens ressort het goed in quaestie gelegen was, op om de inleiding te doen.

Deze bijdragen tot de rechtsgeschiedenis der dertiende eeuw gaven aan de heeren Fruin en de Geer aanleiding tot een paar opmerkingen. De eerste twijfelt of in het kanoniek recht wel gesproken kan worden van Clage umme eigen edder erve, hetgeen een zuivere Germaansche rechtsvordering was; waarop de spreker antwoordt, dat hij dien naam niet onpassend oordeelde, daar het hier onroerend goed betrof.

De heer de Geer kan het bestaan in dien tijd van een landrecht op de Veluwe niet toegeven, en vindt niet dat men daartoe besluiten mag, op grond dat het bestaan van een hooger beroep van de Engelanders erkend wordt. Hij verschilt in gevoelen met den spreker, die in het hooger beroep grond vindt om tot het bestaan van een algemeen recht te besluiten. Hij ziet daarin alleen een rechtstoestand op gewoonterecht gegrond.

Daar de heer Sloet zijne bijdragen voor de *Verhandelingen* aanbiedt, worden zij in handen gesteld eener commissie bestaande uit de heeren J. A. Fruin, de Geer en Borret, om daarover verslag uit te brengen.

Daarop wordt de heer Boot uitgenoodigd zijne aangekondigde mededeeling te doen over de terremaren in Emilia. Deze verhaalt dat hij tijdens het in October te Bologne gehouden vijfde congres van beoefenaars der voorhistorische anthropologie en archaeologie eene terramara te Montale bij Modena bezocht heeft, wijst aan wat men onder dien naam verstaat, geeft eene beschrijving van dien grond en noemt de voorwerpen, die in dergelijke groeven in de laatste jaren gevonden zijn. Van de drie hoofdmeeningen over den oor-

sprong der terremaren vindt hij voor als nog de meest waarschijnlijke die van de onderzoekers, welke daarin de afval van verblijven van menschen en vooral van vee zien. Daar bijna alles wat er gevonden wordt tot de steen- en bronsperiode behoort, en er slechts bij uitzondering op een enkele plaats ijzer is gevonden, vindt men daarin het bewijs voor den vroegen tijd van het ontstaan dezer aardlagen. Zij zijn denkelijk ouder dan de Etruriërs; maar het is niet mogelijk met eenige zekerheid te bepalen, in welken tijd zij gevormd zijn en aan welk volk zij hun ontstaan te danken hebben.

Deze mededeeling gaf tot een aantal vragen en opmerkingen aanleiding, die achtereenvolgens door den spreker beantwoord en zooveel mogelijk opgelost worden.

Op de vraag van den heer Veth, of het stuk van een pot met letterschrift, afgebeeld bij Coppi, monografia della terracimenteriale di Gorzano pl. III fig. 3, niet in de terramara gevonden is, en niet voor den Romeinschen oorsprong daarvan pleit, antwoordt hij dat, volgens de verklaring van Coppi, die rand van een aarden vat (dolium) gevonden is in de overblijfselen van een Romeinsch gebouwtje, dat wel in de terramara gestaan heeft, maar blijkbaar van veel lateren oorsprong was. Even zoo dragen eenige skeletten en enkele andere voorwerpen, hoewel in die terramara gevonden, duidelijke sporen dat zij eerst lang na het ontstaan der terramara daarin bedolven zijn.

De heer G. Mees vraagt op welken grond de spreker de ijzeren voorwerpen, het mes, de lanspunt, de twee sleutels en de spang (fibula) bij Coppi pl. VI niet wil toelaten als bewijzen dat althans de terramara van Gorzano ijzeren voorwerpen bevat heeft. De spreker verwijst op de beschrijving van Coppi zelven bl. 37 en volgende, waaruit blijkt dat de herkomst van enkele dier voorwerpen twijfelachtig is, en dat het meerendeel afkomstig is uit het zoogenaamde Castello, waarvan een klein gedeelte nog bewaard is als St. Alberts kapel (*Oratorio di S. Alberto*), maar dat in vorige eeuwen veel groteren omvang gehad heeft.

De heer de Geer wijst op de overeenkomst der terremaren met de paalwoningen in Zwitserland en boven-Italië, die door den spreker erkend wordt, en de heer Six vraagt of

de terpen in Friesland niet soortgelijke overblijfselen der oudheid zijn, waarover de spreker, die nooit bij de opgraving eener terp tegenwoordig was, geene meening durft uiten.

De heer Leemans waarschuwt tegen de bij vele archaeologen heerschende mode, om wat de bodem in vele landen oplevert tot de hoogste oudheid, tot voorhistorische tijden op te voeren. De lage bodem van ons vaderland verbiedt althans de terpen voor de komst der Romeinen te stellen. Wat het teeken van het kruis op oude potten en andere voorwerpen betreft, meent hij dat de Mortillet te onrechte daarin een godsdienstig teeken vóór het Christendom wil zien. Volgens hem is het, zoowel in eenvoudigen, als in saamgestelden vorm niets dan een louter versiersel.

Gevraagd of hij deze mededeeling voor de Verslagen wil aanbieden, antwoordt de spreker dat hij daartoe geneigd is, nadat hij later eene mededeeling over twee Etrurische begraafplaatsen daaraan zal toegevoegd hebben.

Door den heer Veth wordt de laatste aflevering van Insulinde, en door den secretaris namens den heer Scholten voor de boekerij aangeboden diens jongste geschrift: De apostel Johannes in klein-Azië. Historisch critisch onderzoek. Leiden, 1871.

Daarna wordt de vergadering gesloten.

GEWONE VERGADERING

DER AFDEELING

TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE
WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 8sten JANUARIJ 1872.

Tegenwoordig de heeren: W. MOLL, L. PH. C. VAN DEN BERGH,
C. LEEHMANS, G. MEES AZ., M. DE VRIES, N. BEETS, H. J. KOENEN,
G. DE VRIES AZ., A. KUENEN, J. A. FRUIN, J. P. SIX, P. J. VETH,
B. J. LINTELO DE GEER, M. J. DE GOEJE, E. VERWIJS, TH. BORRET,
J. K. J. DE JONGE, J. E. GOUDSMIT, J. DIRKS en de secretaris
J. C. G. BOOT.

Van de heeren C. W. Opzoomer, voorzitter, en L. A. J.
W. Sloet zijn berichten ontvangen, dat zij door ongesteldheid
verhinderd worden de vergadering bij te wonen

Het proces-verbaal der vorige zitting wordt gelezen en
vastgesteld.

Daarna verzoekt de heer Moll den heer Leemans op den
voorzitterstoel plaats te nemen, terwijl hij een uitvoerig ver-
haal leest van het leven van wijlen den heer Guillaume Henri
Marie Delprat, waarbij aan diens verdiensten voor de school,
de kerk en de wetenschap rechtmatige hulde wordt gebracht.

De spreker biedt zijn stuk aan voor het *Jaarboek* der Akademie. De heer Leemans maakt zich de tolk der vergadering door den spreker dank te zeggen voor de waardige wijze, waarop hij zich van de op zich genomen taak heeft gekweten.

Vervolgens leest de heer Borret het verslag der Commissie, in wier handen de twee bijdragen tot de rechtsgeschiedenis van den heer Sloet, die in de vorige vergadering medegedeeld zijn, gesteld waren. De Commissie stelt voor die stukken in de verhandelingen op te nemen, na het rapport aan den schrijver te hebben medegedeeld. Dienovereenkomstig wordt besloten.

De heer Boot levert ter voortzetting zijner vroegere mededeeling eene beschrijving van twee Etrurische begraafplaatsen en van de daarin gevondene voorwerpen.

De door hem aangenomen stelling, dat te Marzabotto niet alleen eene necropolis, maar ook resten eener stad ontdekt zijn, wordt door den heer Dirks bestreden, onder anderen op grond dat eerbied voor de dooden de levenden zou weerhouden hebben om te midden van graven te leven, een argument, waarvan de heer Beets het onhoudbare aantoonst, terwijl de heer Goudsmit er op wijst, dat bij de Romeinen tot op den tijd van Hadrianus in steden begraven is, ja zelfs nog na diens daartegen uitgevaardigd bevel.

De heer Dirks had wel gewenscht, dat de spreker ook de begraafplaats van Villanova in den kring zijner beschouwing had opgenomen, omdat Villanova, Marzabotto en de Certosa van Bologne drie opeenvolgende tijdvakken der Etrurische kunst vertegenwoordigen; waarop de heer Boot opmerkt, dat hij alleen van door hen beiden bezochte plaatsen heeft willen spreken.

Op de vraag van den heer Dirks, waaraan het is toe te schrijven dat de Etrurische taal nog altijd een raadsel is, niettegenstaande vele opschriften daarin gevonden zijn en daaronder enkele zeer uitvoerigen, zoo als dat te Perugia, anderen *bilingues* en *semibarbarae*, antwoordt de heer van den

Bergh, dat de geringe kennis der Etrurische taal te wijten is 1°. aan de weinige overeenkomst van die taal met andere bekende talen; 2°. aan den geringen omvang der meeste opschriften, die, behalve eigen namen, meestal slechts vaste uitdrukkingen bevatten; 3°. aan de fouten door onkundige steenhouwers in de spelling der woorden gemaakt, waardoor hetzelfde woord onder verscheiden zeer afwisselende vormen gevonden wordt. De heer Boot gelooft niet dat de opgravingen te Marzabotto en onder de Certosa in die duisternis veel licht zullen brengen. Het gevonden schrift bepaalt zich tot enkele namen.

Desgelijks geeft de spreker een ontkennend antwoord op de vraag van den heer Borret, of in die Etrurische graven bij Bologne ook wandschilderingen zijn gevonden, even als in graven in Midden-Etrurie en in Campanie.

Op de vraag van den voorzitter verklaart de spreker zich bereid om deze en de vorige mededeeling voor de Verslagen af te staan.

Voor de boekerij zijn ontvangen en voor de leden ter inzage gesteld de nieuwe uitgaaf van Victor Duruy's *Histoire des Romains*, Paris 1871, 3 deelen, aangeboden door den schrijver, en de derde aflevering van het tweede deel van het *Oorkondenboek*, bevattende oorkonden van het jaar 1285 tot 1291.

Daar de bepaalde tijd voor de vergadering verstreken is, sluit de voorzitter haar.

OVER DE TERREMAREN IN EMILIA

EN OVER

TWEE ETRURISCHE BEGRAAFPLAATSEN BIJ BOLOGNA.

MEDEDEELINGEN VAN

J. C. G. B O O T.

In de laatste jaren hebben natuurkundigen en oudheidkenners de handen in een geslagen om uit de talrijke voorwerpen, die de bodem van Europa oplevert, den toestand der vroegste bewoners van verschillende landen te leeren kennen, en over tijden, waarover de oorkonden der geschiedenis zwijgen, licht te doen opgaan. Uit de behoefte aan eene vergelijkende studie van dien duisteren voortijd ontstond het internationaal congres, dat in 1855 voor de eerste maal te Spezia, in dit najaar te Bologne vergaderd geweest is en dat in het volgende jaar zijne zesde bijeenkomst in de hoofdstad van België hoopt te houden. Twee leden van deze afdeeling der Koninklijke Akademie van Wetenschappen, de heer Mr. J. Dirks en uw secretaris, hadden het voorrecht van 1 tot 8 October ll. de zittingen te Bologna bij te wonen en deel te nemen aan de uitstappen naar Montale, naar Marzabotto, en naar de groote begraafplaats, vroeger de Certosa bij Bologna, die ten doel hadden om de leden van het congres in de gelegenheid te stellen met eigen oogen te zien, hoe het inwendige eener terramara zich voordoet en hoe oud Etrurische begraafplaatsen zijn aangelegd. Het bezoek van Ravenna, waarmede de uitstappen besloten werden, leverde voor de vóórhistorische studie weinig of niets op; maar de talrijke prachtige en grootendeels uitmuntend bewaarde ge-

denkteekenen van de vierde, vijfde en zesde eeuw onzer jaartelling, die ons de kunst van het zinkende Westersche rijk, der Byzantijnen en der Gothen onder Theodoric doen kennen, boeiden de aandacht ook van de vurigste vereerders der steen- en bronsperiode, en allen verklaarden, dat Ravenna zelfs de hoogst gespannen verwachting niet te leur stelde. San Vitale, Sant Apollinare in classe en S. Apollinare nuovo, de graven van Galla Placidia, Constantius en Valentinianus III, het paleis en het mausoleum van Theodoric, de beroemde bibliotheca classensis, de rijke kunstverzameling, het graf van Dante, en nog veel meer maken Ravenna tot een der merkwaardigste plekken van het in merkwaardigheden zoo rijke Italie.

Bij mijne komst te Bologne was ik bijna geheel onbekend met de praehistorische studiën, en ik matig mij niet aan in weinige dagen daarin zulke vorderingen gemaakt te hebben, dat het mij zou voegen daarover met de meesters van het vak te handelen. Maar wat ik zag en hoorde en uit vele met de grootste mildheid uitgedeelde geschriften van Italianen *) en van den Franschen geleerde Gabriël de Mortillet †) leerde over de zoogenaamde terremaren en over de oud Etrurische begraafplaatsen, komt mij belangrijk genoeg voor om te trachten daarvan een overzicht te leveren en daarop uwe aandacht te vestigen. Ik beloof geene resultaten van eigen onderzoek, maar het is mijn doel u met eenige der jongste ontdekkingen op het gebied der oudheidkunde door anderen gedaan bekend te maken.

Vroeg in den morgen van Dinsdag 3 October vervoegden de leden van het congres zich aan het station te Bologne, waar een extra-trein gereed stond, die hen binnen het uur

---

*) Onder anderen uit het werk van Doct Franc. Coppi van Modena *Monografia ed Iconografia della terracimenteriale o terramara di Goro, con atlante di tavole 34*, Modena 1871 in 4°, C. Boni e G. Generali, *sulle terremare Modenesi*, Modena 1870 in 8° met 7 platen, en de *Relazione sulla esposizione italiana d'antropologia e d'archeologia preistoriche in Bologna nel 1871*. Schriften over de Etrurische graven zullen later door mij vermeld worden.

†) In het belangrijk boek, getiteld: *Le signe de la croix avant le Christianisme*, Paris chez C. Reinwald, 1866, met een groot aantal keurige houtsneden in den tekst.

naar Modena bracht. Eene lange reeks open rijtuigen stond daar gereed om hen op te nemen en voerde hen door de feestelijk getooide stad en verder midden door de vruchtbare akkers van Emilia, die hoewel toen niet meer met welig graan bedekt, echter door de gedurige afwisseling van rijen moerbezieboomen en van olmboomen, om welke de krachtige wijnstok zich slingert, den rijkdom van den bodem bewezen, naar Montale. Daar werden zij door den pastoor Doctor D. P. Tassi met een Italiaansch en Latijnsch gedicht verwelkomd en naar den tuin achter zijne woning geleid, waar door het gereed maken van drie ruime groeven de gelegenheid geopend was om kennis te maken met de terramara, Voordat ik die beschrijf, zal eenige verklaring van den naam niet overbodig zijn.

In het zeventiende boek zijner natuurgeschiedenis, waar Plinius spreekt over den verschillenden aard van den grond en over de wijzen om dien te verbeteren en vruchtbaar te maken, maakt hij ook gewag van een soort van aarde, daartoe in Britannie en Gallië aangewend: *genus quod vocant margam* (§ 42). Het kwam hem zelfs merkwaardig genoeg voor om daarover in bijzonderheden te treden: *Illam Gallias Britaniasque locupletantem cum cura dici convenit* (§ 43). Uit zijne beschrijving blijkt dat in zijn tijd het bestaan van die stof of althans het gebruik daarvan in Italië onbekend was. Van dat *marga*, dat ook in het Italiaansch voorkomt, is ons *mergel* gevormd, terwijl de Franschen met eene kleine wijziging daaruit *marne* maakten en een mergelgroef *marnière* noemen.

In de laatste helft van de achttiende eeuw werden voor het eerst in de buurt van Parma, van Reggio en van Modena onder den bebouwden grond oude ophoopingën van vruchtbaarmakende plantaardige en dierlijke stoffen ontdekt, van welke de landbouwers niet verzuimden een nuttig gebruik te maken. Door sommigen werden zij, om zekere overeenkomst met de door Plinius beschreven mergel, *terre marne* en *marniere*, door anderen, die daarin resten van oude begraafplaatsen of ten minste overblijfselen van lijkoffers en brandstapels zagen, *terre cimenteriali* genoemd. In 1862 werd het eerst door Strobel en Pigorini te Parma de naam van *terramara*, die door misverstand ontstaan, maar bij het land-

volk in zwang was, in een wetenschappelijk geschrift daaraan gegeven, en deze is sedert vrij algemeen aangenomen. Ook ik bedien mij van dien naam, omdat ik niet door den Hollandschen naam van mergelgroeven er aan te geven wil medewerken om twee wezenlijk verschillende zaken te doen verwarren.

Venturi was de eerste, die in 1822 meer bijzonder de aandacht vestigde op de terremaren als bewaarplaatsen van beenderen, hoornen en verschillende voorwerpen, die door menschenhanden zijn vervaardigd, maar eerst met eene verhandeling van Cavedoni in 1856 uitgegeven ving eene reeks van oudheidkundige onderzoekingen aan, die in dagbladen, tijdschriften en afzonderlijke geschriften door Gastaldi, Canestrini, Strobel, Coppi en meer anderen zijn bekend gemaakt. In Pigorini's onlangs te Parma uitgegeven bibliographische lijst van hetgeen in Italie van 1850 tot 1871 over palaeoethnologie is verschenen, telde ik niet minder dan 32 stukken over de terremaren.

De terremaren worden enkele malen te midden van heuvels, maar doorgaans in de vlakte gevonden, altijd in de nabijheid van eene rivier of beek, op dat soort van terrassen, dat aan de oevers van niet ingedijkte waterstroomen veel gevonden wordt. Montale ligt in de vlakte, maar de tuin, waar wij de terramara uitgegraven zagen, ligt hoger dan de weg. Onder den bovengrond, die ongeveer een meter diepte zal hebben, bevindt zich de terramara, die althans in een der groeven, waar de meeste ruimte was om die te zien en te onderzoeken, eene diepte van twee tot drie meters scheen te bereiken. Langs een glooiend pad daalde men af in de terramara, en spoedig zag men de meeste bezoekers met de nagels, met zakmessen of met kleine houweelen, die hun welwillend verstrekt werden, aan het werk, om de wanden te doorzoeken, die buiten de korrelachtige aarde, welke het hoofdbestanddeel uitmaakt, eenige plantaardige stoffen als verkoolde boomtakken en eikels, voorts resten van beenderen en van hoornen, en in veel grootere hoeveelheid potscherven opleverden. Bij de uitgraving waren natuurlijk ook vele exemplaren van dergelijke voorwerpen gevonden, die door de arbeiders gereinigd waren en voor eene kleinigheid aan

degenen, die het verlangden, werden afgestaan. Buiten talrijke potscherven werden, zoover ik weet in onze tegenwoordigheid geene voorwerpen van menschenarbeid gevonden, behalve door den Direkteur van het Museum van natuurlijke historie van Ferrara, die ons een bronzen haarnaald, *acus discriminialis*, toonde, waarmede hij zijn ijverig arbeiden had beloond gevonden. Zonder twijfel zouden er bij een langduriger en dieper indringend onderzoek meerdere voorwerpen van menschenarbeid in steen, been en brons gevonden zijn, zooals de uitgegraven en onderzochte aarde veel had opgeleverd, dat in een kast ten toon gesteld was. Enkele voorwerpen uit deze terramara zijn in het Museum van Modena opgenomen en maakten een gedeelte uit van de tentoonstelling van praehistorische anthropologie en archaeologie, die tijdens het congres te Bologne geopend was en bijna alles, wat Italië in dat opzicht kon leveren, bevatte. Bijzonder trok de aandacht een te Montale gevonden bijl van hertshoorn.

Wat de opgravingen te Parma, te Castione, te Noceto en elders opleverden, geeft de maatstaf aan van het geen te Montale te verwachten is. In de terramara van Gorzano, die eene lengte van 70 bij eene breedte van 40 meters heeft, zijn volgens de zeer nauwkeurige opgaven van Dr. Francesco Coppi een en zestig voorwerpen van bewerkt been, hoorn, brons, ijzer en hout gevonden, die door hem met veel talrijker stukken van vazen, potten, klossen *), gewichten enz. beschreven en grootendeels afgeteekend zijn. Het verdient opmerking, dat het brons der terremaren het zuivere brons is, alleen uit koper en tin saamgesteld, terwijl de Etruriërs reeds begonnen daarmede lood te vermengen, en in het brons der Romeinen ook zink gevonden wordt.

Aan den wensch bij de ontdekking der terramara van

---

*) Met dezen naam duid ik aan, wat de Italianen *fusaiole*, of met een Latijnsch woord *verticilli* noemen. Het zijn langwerpige ronde rechtstandig doorboorde stukken aardewerk of glas, meestal glad, maar somtijds met eenige lijnen of figuren versierd, die waarschijnlijk tot sieraad aan de kleeding en tot andere einden gediend hebben. Eene menigte is afgebeeld bij Coppi, pl. XXIX en XXX.

Montale door Carlo Boni geuit, dat men die zou gebruiken om de geheele constructie van dien grond en van den daar-onder liggenden bodem te bestudeeren, is nog niet voldaan. Zelfs de heer Pigorini, die in de vergadering van het congres op den volgenden dag over de terremaren sprak en meer bepaaldelijk over die van Montale, en van wien men dus vermoeden mocht dat hij alles nauwkeurig zal hebben opgenomen, toonde door zijne voorstelling dat de zaak nog niet tot klaarheid gebracht was. Hij beweerde dat alle terremaren gevonden worden in een hetzij natuurlijk hetzij kunstmatig bekken (*bassin*), waaruit dan zou volgen dat de bodem van de terremaren lager moet liggen dan het water van de om-liggende terreinen; voorts sprak hij van eene indijking die gewoonlijk en ook te Montale door paalwerk (*palafitte*) gemaakt was. Al vond zijne voorstelling geen tegenspraak, en al werd zij zeker door het meerendeel der hoorders op het gezag van den spreker, die zich zoo lang met de terremaren heeft bezig gehouden, als waar en zeker aangenomen, toch schroom ik niet haar te verwerpen op de stellige verklaring van den abt Gaetano Chierici van Reggio d'Emilia, die mij door Professor Cassani uit Bologna in een schrijven van 30 November is medegedeeld. Chierici, die door enkele artikels in de *Italia centrale* en in het tijdschrift van de Mortillet bewezen heeft een scherp opmerker te zijn, verklaart dat het paalwerk niet alleen om, maar ook binnen de terramara in regelmatigte rijen te vinden is en dat de afstand tusschen de palen van een tot twee meters bedraagt; voorts dat het paalwerk waarschijnlijk in eens, niet van tijd tot tijd in den bodem bevestigd is. Dezelfde ontkent de ligging der terramara in een bekken, en bevond dat zij in tegendeel hooger ligt dan het omringend terrein, hoewel de wal of het terras, waardoor het ingesloten is, aan den grond eenigszins den vorm van een bekken geeft. Eindelijk vond hij te Montale sporen van een waterleiding om uit de nabijgelegen beek het water daarheen te voeren, en evenzeer van een kanaal om het overtollige water af te voeren.

Het is natuurlijk, dat men al spoedig na de ontdekking van terremaren zich de vraag gesteld heeft, hoe die ophooping van plantaardige en dierlijke stoffen vermengd met aarde

en voorzien van wel niet talrijke, maar toch onloochenbare bewijzen van menschelijke industrie, zouden ontstaan zijn. Op die vraag naar den oorsprong der terremaren zijn vele antwoorden beproefd, en de beantwoording is nog niet zoo overtuigend, dat men het onderzoek voor gesloten mag verklaren, evenmin als dit het geval is met eene andere vraag, die met de eerste nauw samenhangt, naar den tijd waarin en het volk waardoor zij ontstaan zijn. Ik zal uwe aandacht niet vermoeijen door eene uitvoerige opsomming van hetgeen sedert 1822 ter beantwoording van deze vragen geschreven is, zooals die gevonden wordt in het leerzame boek, dat Carlo Boni op last van het provinciaal bestuur van Modena ten behoeve van de congresleden geschreven heeft onder den titel *sulle terremare Modenesi*. Eene korte opgave zij voldoende.

De verschillende vermoedens over den oorsprong der terremaren laten zich tot drie hoofdtoorten terugbrengen. Volgens de meening van velen zijn het resten van offers, van brandstapels, van begraafplaatsen; volgens anderen is hun ontstaan soortgelijk als dat der Noordsche kiokkenmoedings *); derhalve zouden het resten zijn van de afval, die de oudste bewoners van den bodem bij hunne hutten en veestallen geworpen hebben; volgens eene derde gissing zijn zij het gevolg van overstromingen.

De laatstgenoemde gissing is de minst aannemelijke. Zij wordt voldoende wederlegd door het voorkomen der terremaren en door den toestand der daarin gevonden voorwerpen. De terremaren liggen niet in de diepte, en het inwendige vertoont geen spoor van golfslag en bezinking. De voorwerpen worden zonder dat hun specifiek gewicht daarbij iets af doet nu eens boven in de terramara, dan in het midden, dan onder in gevonden, en dragen nergens de sporen dat zij door heftige waterstroomen van hun plaats gerukt en elders heen gevoerd zijn.

---

*) De hoogleeraar Stenstrup te Kopenhagen heeft dit woord gevormd, dat eigenlijk *hopen onraad uit de keuken* beteekent, om daarmee de op de kusten van Seeland en andere Deensche eilanden gevonden hopen oesterschalen met asch, beenderen van dieren, steenen wapens enz. vermengd aan te duiden.

Voor het eerstgenoemde gevoelen, dat vele aanhangers telt, laat zich veel aanvoeren, althans als men zich bepaalt tot de beweesing, dat de terremaren resten zijn van brandstapels of van ustrina, waar de lijken der afgestorvenen met dieren, wapenen, huisraad en wat hun dierbaar geweest was verbrand zijn, terwijl dan de groote menigte van vazen, urnen en pot-scherven overblijfselen konden zijn van het *silicernium*. Deze meening is het eerst door den bekenden Modeenschen Archaeoloog Cavedoni in verschillende schriften verdedigd. Na diens overlijden vond zij nog onlangs een ijverigen voorvechter in Dr. Franc. Coppi, leeraar in de geologie aan de universiteit van Modena. Het is intusschen aan deze geleerden niet gelukt om de overigen, die zooals Strobel, Pigorini, de Mortillet, Chierici eene bepaalde studie der terremaren gemaakt hebben tot hun gevoelen over te halen, en de gronden door dezen aangevoerd tegen het ontstaan der terremaren uit brandstapels, en voor den oorsprong uit vergaderplaatsen van afval in de nabijheid van woningen, komen mij krachtig genoeg voor om die gissing voor als nog als de meest waarschijnlijke aan te bevelen.

Tegen de stelling dat de terremaren uit brandstapels ontstaan zijn pleiten 1°. het volslagen ontbreken van menschenbeenderen; 2°. dat zelfs bij eene nauwkeurige chemische analyse geen asch gevonden is; 3°. de geringe omvang van de stukken verkoold hout, twijgjes van den eik (*quercus pedunculata*), den kastanje (*castanea vesca*), den olm (*ulmus campestris*), den peppel (*populus nigra*), en van enkele andere boomsoorten; 4°. de beenderen van runderen, zwijnen, geiten, die het meest gevonden worden, alsmede de minder talrijke van paarden, schapen, honden, vertoonen evenmin eenig spoor als de hoornen van herten en wilde zwijnen, van de werking der vlam; 5°. onverklaarbaar is bij dien oorsprong het voorhanden zijn van paalwerk zoo al niet in en onder elke terramara, ten minsten in de meesten, zooals een nauwkeurig onderzoek van die te Parma, te Castione en ook te Montale bewezen heeft.

Juist dat paalwerk, dat in de meer dan drie meters hooge veengrond onder de terramara van Parma duidelijk is opgemerkt, en dat in de groeven, die in 1862 en 63 door Stro-

bel en Pigorini gemaakt zijn in de terramara van Castione bij Borgo San Donato tusschen Parma en Piacenza, niet alleen uit staande palen, maar ook uit dwarsbalken en daarop rustende planken was samengesteld, dat paalwerk, zeg ik, is de stevigste grond, waarop het stelsel van woningen voor menschen en vee en van daaraan grenzende vuilnishopen steunt. De oude bewoners van een deel van Gallia Cisalpina hebben hunne hutten en veestallen op paalwerk gezet, hetzij om zich vrij te waren tegen overstromingen, die in de afhelling der Apennijnen zeker niet tot de zeldzaamheden behoorden, hetzij uit vrees voor den overval van vijanden, van roovers en van wilde dieren. Want de Apennijnen waren toen nog het verblijf van beeren en van wilde zwijnen, die grooter en sterker waren dan de beeren der Alpen en dan de wilde zwijnen van Sardinie en van Algerie, zooals deskundigen na het onderzoek van te Gorzano en te Nonantola uit terremaren gehaalde onderkaken dier beide diersoorten verzekeren.

Al wat in de terremaren gevonden is laat zich met dien oorsprong goed vereenigen, en voert ons terug tot een tijd, toen het ijzer nog niet gebruikt werd. Want geen enkel stuk ijzer is nog met zekerheid aan te wijzen als produkt eener terramara, of als het daarin gevonden wordt is het duidelijk van veel lateren oorsprong, zooals het mes, de lanspunt, de sleutels en de gesp allen van ijzer, door Coppi op pl. VI. n°. 1, 2, 3, 4 en 7 afgebeeld. Daarentegen zijn wapenen, haarnaalden, kammen, stiften, waarvan men zich bij pottebakkerswerk schijnt bediend te hebben om in het leem figuren te krassen, van brons niet zeldzaam, ja menigvuldiger dan wapenen van steen.

De bevolking, die in en bij de terremaren woonde, leefde niet van visscherij; anders zouden er resten van visschen onder den afval moeten gevonden worden, die geheel ontbreken; zij verwaarloosde den landbouw niet geheel, zooals de gevonden graankorrels van tarwe (*triticum vulgare*), van gerst (*hordeum hexastichum*), van gierst (*panicum miliaceum*) en de boonen (*faba vulgaris celtica*) bewijzen; maar de groote menigte van gevonden beenderen van verschillende dieren, en wel allermeeest van runderen, zwijnen en geiten geven

aanleiding om te vermoeden, dat veeteelt hun hoofdbestaan uitmaakte, waarbij de jacht niet werd versmaad, zooals vele stukken van hertshoorn bewijzen.

De hoogleeraar Cassani van Bologna heeft in een belangrijk verslag over het congres, dat in het dertigste en een-en-dertigste nummer van de *Rinnovamento Cattolico* is geplaatst, de aandacht gevestigd op eene plaats uit het vijfde boek van Strabo's aardrijksbeschrijving. Handelend over dat gedeelte van Italie, waar de terremaren gevonden worden, verhaalt deze (V, 1, 12 p. 218 Cas.) dat de bosschen zoo veel eikels opleveren, dat het Romeinsche volk grootendeels gevoed wordt van de daar gemestte zwijnen, en verder dat de velden in de buurt van Modena en van de rivier de Scultanna (tegenwoordig de Panaro) verre weg de beste zachte wol opleveren. Het is waar, Strabo, die terzelfder plaats ook de gierst niet onvermeld laat, spreekt van de producten in zijn tijd; maar, daar na 18 eeuwen daarin geen verandering is gekomen en nog heden in Emilia groote kudden van zwijnen worden gevonden, schijnt de gevolgtrekking niet al te gewaagd, dat die daar ook al eenige eeuwen vóór Strabo zullen geweest zijn. En dan ligt het voor de hand om in de terremaren bovenal de kooijen terug te vinden, waarin de zwijnen, schapen en runderen gestald en gevoederd werden gedurende de maanden, dat noch het vee noch de herders onder den blooten hemel konden blijven. Wij moeten ons dan de hutten der herders voorstellen als niet te midden van die vuilnishoopen, maar in de onmiddellijke nabijheid op hoogere plekken geplaatst. Op hun zindelijkheid viel zeker niet te roemen, en op fijne beschaving konden zij ook geen aanspraak maken, daar er geen spoor van letterschrift bij hunne oude verblijven te vinden is. In kunstvaardigheid hadden zij het, zooals meer andere onbeschaafde volken tot eene aanmerkelijke hoogte gebracht. Van polytheïsme en afgoderij wordt geen spoor gevonden; maar mogelijk moet men aan de kruisen, die op een menigte van potten en vazen door hen gebruikt onder verschillende vormen voorkomen eenige godsdienstige beteekenis toekennen, zooals de Mortillet's vermoeden is.

Ik waag geene gissing naar den naam van het volk,

onder welke de terremaren tot stalling van vee gediend hebben. De oudste bewoners van Italië zijn ons niet eens bij name bekend; en zeker moet men hier aan een overoud volk denken. De groote ontwikkeling der Etrurische beschaving en de heerschappij van dat volk over een groot deel van Noord-Italiën wordt ongeveer drie eeuwen vóór de stichting van Rome gesteld. Hier, waar geen spoor van Etrurische beschaving te vinden is, was dus nog vroeger de woonplaats van een volk, dat met recht tot de voorhistorische tijden gerekend wordt. Zijn bestaan wordt door de terremaren bewezen; maar zijn naam zal wel altijd een raadsel blijven.

Hoeveel duisters er over den oorsprong, de eerste woonplaatsen en de verdere uitbreiding der Etrusken in Italiën heerscht, zooveel is zeker, dat reeds vóór de stichting van Rome een groot deel van de landstreek die zich van de Apennijnen tot de Alpen van het Zuiden naar het Noorden uitstrekt, en die in het Oosten door de Venetiërs, in het Westen door de Liguriërs werd begrensd, door dat raadselachtige volk is bewoond geweest. In dat zoogenaamde Po-dal hebben zij even als in het land tusschen de Arno, den Tiber en de zee, en waarschijnlijk vroeger dan hier, twaalf aanzienlijke steden gesticht. Voor dat getal van steden treden de inlandsche schrijver Caecina van Volterra (in de Veroneser scholien op de Aeneis X, 198) en Livius (V, 33) als getuigen op; maar al zweeg de geschiedenis geheel over het bestaan van een Etrurische staat aan deze zijde der Apennijnen, zou de bodem zulks luide verkondigen. Wei mocht K. O. Müller in zijn verdienstelijk werk over de Etrusken verklaren, dat in het Padus-land zoo goed als niets van grafsteenen met Etrurisch schrift en van andere Etrurische gedenkstukken gevonden werd (Dl. I. bl. 161); maar nadat hij dat schreef, en vooral in de laatste jaren, zijn in die streek heinde en verre sporen van het verblijf der Etrusken uit den grond opgedolven. Sedert een twintigtal jaren zijn vooral in Bologna en in den naasten omtrek binnen een kring van hoogstens 27 kilometers talrijke resten van Etrurische graven en van Etrurische kunst ontdekt, die door

verschil in vorm en bewerking duidelijk aantoonen, dat zij tot verschillende eeuwen behooren en daardoor een bewijs leveren voor den langen duur van de Etrurische heerschappij over die landstreek.

Het is mij gedurende mijn verblijf in Bologna te beurt gevallen een hoekje van twee Etrurische begraafplaatsen te zien, en de rijke en welgeordende verzameling van aldaar gevonden voorwerpen in twee zalen van het nieuwe stads-museum te Bologne en in eenige kamers op het landgoed van den heer Aria te Marzabotto, al was het dan ook vluchtig te beschouwen. Ik acht het niet ongepast daarop uwe aandacht voor eenige oogenblikken te vestigen, in afwachting van hetgeen door anderen daarover uitvoeriger en beter geschreven zal worden *).

Den vijften October bezocht het congres het landgoed van den heer Jos. Aria bij Marzabotto, een dorp in het Renodal 27 kilometers ten Z. W. van Bologne aan den spoorweg naar Pistoja gelegen. Op eene zich ver uitstrekkende helling van den Monte Pastore, de vlakte van Venola (*pian di Venola*) genaamd, liggen op het hoogste punt de kerk van Venola, halverweg het landhuis van Aria, lager tot aan den Rijnstroom de daarbij behorende landhoeven Misano en Misanello. Op dat lagere terrein op beide oevers van den Reno worden sedert tien jaren op kosten van den gastvrijen eigenaar, die zijne schatten vrijgevig aanwendt ten dienste van kunst en wetenschap, onder toezicht en op aanwijzing van graaf Gozzadini, den voorzitter van het jongste archaeologische congres, opgravingen gedaan, die rijkelijke vruchten hebben opgeleverd.

Volgens de meening van Gozzadini, door hem in drie geschriften †) verdedigd, is dat terrein grootendeels ingenomen

*) Behalve op de reeds aangehaalde artikels van Prof. Cassani kan ik nu al verwijzen op eene te Hamburg in het vorig jaar uitgegeven brochure getiteld: *Der archäologische Congres in Bologna. Aufzeichnungen von J. Mestorf* (eene Hamburgsche dame, die het congres heeft bijgewoond) en op het Verslag van den Heer P. Cazalis de Fondouce van Montpellier, een der secretarissen, geplaatst in *la Revue scientifique de la France et de l'étranger*, afl. 23 en 24 van 2 en 9 Dec. 1871.

†) *Di un' antica necropoli a Marzabotto nel bolognese*, Bologna 1865 in 4o. met 20 platen, en *Di ulteriori scoperte nell' antica necropoli a Marzabotto*,

door eene oude begraafplaats, *necropolis*. In de resten van muren uit keisteenen gevormd, in de geplaveide grachten, in de wegen die het afgegraven terrein rechthoekig doorkruisen, wil hij niets anders gezien hebben dan resten eener uitgestrekte doodenstad en alle daar gevonden voorwerpen worden door hem met die bestemming in verband gebracht. Die opvatting werd door den geachten voorzitter in de zitting van den zesden op nieuw als de ware voorgesteld, maar met goede gronden en naar mijn oordeel op afdoende wijze door ons buitenlandsch lid professor Conestabile van Perugia en door den abt Chierici bestreden. Is het aannemen eener *necropolis* op grooten afstand van eene bewoonde plaats altijd bedenkelijk, hier vooral moet het bevreemden dat de Etruriërs niet voor de levenden, maar alleen voor de afgestorvenen partij zouden getrokken hebben van de gesteldheid der plaats, die bijzonder gunstig was, zoowel in vrede voor het verkeer en de communicatie tusschen Noord- en Midden-Etrurië, als in oorlogstijd om aan een vijand den doortocht te beletten. Die onderstelling vindt hare bevestiging in den bodem. Men vindt daar namelijk, onder den bovenlaag van alluviale grond ter dikte van 60 centimeters, vooreerst een net van straten, die, zooals in andere Etrurische steden, elkander rechthoekig doorsnijden, vervolgens dieper gravend eene laag van 20 tot 30 centimeters grofzand, eindelijk onder deze eene *terramara* van 30 centimeters. Levert deze ons, zooals ik in mijne vorige mededeeling beweerd heb, het bewijs dat al heel vroeg hier herders met hun vee geleefd hebben, dan is het waarschijnlijk, dat die laag van grof zand later over dien afval gebracht zal zijn en dat daarop een dorp, vlek of stad gebouwd is. Die stad kan in de oorlog met de Galliërs gediend hebben om den weg door het Rijndal, het verbindingspunt tusschen Noord- en Midden-Etrurië te verdedigen, en zij is of toen

---

Bologna 1870 in 4o met 17 platen. Deze beide geschriften zijn niet in den handel gebracht, en zeer moeilijk te vinden. Voor de leden van het congres zijn gedrukt de *Renseignements sur une ancienne necropole à Marzabotto près de Bologna*, in 8o. 19 bladzijden, waar op bl. 11 facsimile's der drie gevonden vazen-opschriften geleverd zijn.

door den overwinnaar vernield of later vervallen, toen die weg verwaarloosd werd, nadat de Romeinen andere wegen door die landstreek hadden aangelegd. Wat er in den Romeinschen tijd nog van overig bleef is gaande weg door de rivier afgekabbeld en verslonden, zoodat er nu slechts weinige sporen van overblijven. Dat er in de zestiende eeuw nog meer van te zien was, blijkt uit eene plaats uit de *Descrizione di tutta Italia* van frate Leandro van Bologne, waar ons verhaald wordt: »Door dat dal van den Reno komt men in eene schoone vlakte, maar die niet heel groot is, waar men eenige sporen van gebouwen vindt, waarvan de bewoners van dat land zeggen, dat daar eens eene stad stond genaamd Misano; weshalven men nog die plek noemt de vlakte van Misano, waar fraaije mozaïkvloeren en andere oudheden gevonden worden.” De schrijver voegt er in zijne eenvoudigheid bij: »Nog heden zeggen sommigen dat die plaats gebouwd is door de kleinzoonen van Noach. Het is waar, dat ik van die plaats nergens gewag vind gemaakt, en daarom laat ik het aan den lezer over om hiervan te gelooven wat hem belijft *)”.

Die overlevering komt ons geloofwaardig voor, al vindt men te Misano behalven dakpannen, versierselen van terracotta, die aan de gevels van woningen niet misplaatst zouden zijn, en straten met trottoirs voorzien, geen ander bewijs voor het verblijf van levenden dan verschillende voorwerpen, die ook in en bij de graven der Etrusken gevonden worden. Maar hoe dit zij, het bepaaldelijk ter bezichtiging voorbereide gedeelte van het terrein behoorde stellig tot eene begraafplaats. In een diep uitgegraven kuil waren twee

---

*) Zie hier de woorden, zooals die door Prof. Cassani in de *Rinn. cattolico* p. 358 zijn opgegeven:

«Seguitando il viaggio a man destra del Reno per la valle sopranomata (del Reno) arrivasi ad una bella pianura, ma non molto grande, ove si scorgono alcuni vestigi di edifici, di cui dicono gli abitatori del paese, fosse già quivi una città nominata Misano; imperocchè anco si nomina questo luogo il piano di Misano, ove si trovano belli pavimenti alla musaica et altre antichità. Et eziandio alquanti dicono che fosse edificato questo luogo dai nipoti di Noè. Vero è che io non ritrovo alcuna memoria di questo luogo, et pertanto lascerò in libertà il lettore di credere quel che 'l vorrà di questa cosa.”

uit tufsteen saamgestelde graven onaangeroerd gelaten, die door arbeiders in onze tegenwoordigheid geopend of liever in stukken geslagen werden. In elk werd een skelet gevonden zonder andere versiering dan een bronzen armring.

Even als te Villanova en elders worden te Marzabotto drie soorten van graven gevonden. De eenvoudigste soort is die, waar de lijken op den grond gelegd zijn binnen eene omheining van keisteenen, bedekt met aarde en keisteenen. Gewoonlijk worden in deze graven geene voorwerpen van waarde, maar stukken van een urn, beenderen en hoornen van huisdieren, en somtijds stukken *aes rude* bij de skeletten gevonden. Vermoedelijk zijn het de rustplaatsen der armeren. Een ander soort van graven zijn de zoogenaamde grafputten, *puits funéraires*, van welke er tot nu toe 27 gevonden zijn. Zij schijnen aan deze streek eigen te zijn en zijn in Midden-Etrurie nog niet voorgekomen. De vorm is niet altijd dezelfde, bij de meesten als een cilinder, bij enkelen als eene flesch of amphora. De bodem, die doorgaans zeer diep ligt, verscheiden meters beneden den top, is in de terramara uitgegraven. De wanden bestaan uit kunstig opgestapelde puntige keisteenen. In enkelen zijn in drie verdiepingen skeletten gevonden, omringd van een groote urn, aarden en bronzen vazen, beenderen van verschillende dieren, en meer andere voorwerpen. De derde soort bestaat uit kisten uit groote baksteen of plinten van tufsteen gemaakt. Meestal beantwoordde de inhoud niet aan den vorm, die meer kunst en meer kosten aanwijst, dan die der grafputten. De meesten dragen de duidelijke sporen dat zij al vroeger doorwoeld en van kostbaarheden beroofd zijn. In één ongeschonden graf van deze soort zijn 57 gouden versierselen gevonden.

Op de graven worden dikwijls zuiltjes of bolvormige steenblokken gevonden, en naast enkele kisten staat een zuil van tuf- of zandsteen met architectonische versiering of beeldwerk, dat meestal de kindschheid der kunst of de weinig geoefende hand van den kunstenaar bewijst.

Er behoort meer tijd en eene meer rustige beschouwing toe, dan mij ten dienste stonden, om ook maar de belangrijkste voorwerpen, die uit de graven in het Museum van

den heer Aria zijn overgebracht, te beschouwen en te beschrijven. Terra cottas en bronzen vormen de hoofdbestanddeelen. Ik verzuimde niet onder de bronzen beeldjes om te zien naar een groepje, dat de eigenaar mij als het schoonste stuk zijner verzameling had geroemd, en hetwelk zekerlijk onder de beste producten der latere door Griekschen invloed beschaafde Etrurische kunst behoort. Het zijn twee beeldjes, 15 centimeters hoog, Ares en Aphrodite voorstellende. De God gewapend met een pantser, helm en lans legt de linkerhand op de schouders van Aphrodite, die met de lange pepus bekleed, een offerschaaltje in de rechterhand houdt. Onder de talrijke geschilderde vazen zijn er slechts drie met letterschrift voorzien, twee met oud Etruskische namen, en de derde op den voet met Grieksche letters, die duidelijk leesbaar zijn, aldus beschreven:

PVLIONEFOIE

waarbij aan het begin en einde een paar letters verdwenen zijn. Zonder twijfel stond er oorspronkelijk *Καχρυλίον ἐποίησε*, en vinden wij hier het werk van den bekenden kunstenaar Cachrijlion.

Zeer menigvuldig zijn de stukken *aes rude* van verschillend gewicht en vorm, uit eene vermenging van lood en koper bestaande, in de verhouding van 36 tot 64 o/o. Zij wijzen dus op een tijd, toen de bronssamenstelling reeds eene verandering had ondergaan, en het tin door lood vervangen was, waarvoor nog later het zink in de plaats is gekomen.

Die groote menigte van ongestempelde geldstukken en het volledig ontbreken van gemunt geld steekt zonderling af bij de talrijke voorwerpen, die een door Griekschen invloed verfijnden kunstzin bewijzen. Zonder twijfel hebben wij te Marzabotto graven van verschillende tijden, maar zonder uitzondering van Etrurischen oorsprong. Dat enkele wapenen, zwaarden en lansen en eenige spangen, *fibulae*, daar gevonden zijn, die volkomen gelijkvormig zijn met dergelijke voorwerpen, bij het kamp van Chalons opgegraven, bewijst niet dat te Marzabotto ook Gallische wapenen gevonden worden,

zooals onlangs beweerd is *), veel min dat daar Galliërs begraven liggen. Zijn die voorwerpen werkelijk in Galliën vervaardigd en door de Senones of de Boii medegebracht, dan kunnen zij door Etruriërs op den vijand buit gemaakt en als zegeteekenen bij Etrurische lijken gelegd zijn. Maar waarschijnlijker is het dat zij in Etrurien vervaardigd en van daar naar Gallien uitgevoerd werden, zooals door Lindenschmit op aannemelijke gronden beweerd is †).

Maar reeds genoeg over de begraafplaats bij Marzabotto. Laat mij naar Bologne terugkeeren en met eenige trekken aanwijzen, wat in de nabijheid dier stad onder den bodem van het voormalige Karthuizerklooster gevonden is.

Het was bekend dat Bononia vroeger Felsina was genaamd, en reeds die naam bewees, dat het door Etrusken gesticht was, terwijl ten overvloede de oude schrijvers het vroeger Etrurisch karakter der stad betuigden §). Maar eerst in de laatste jaren zijn in en bij Bologne duidelijke bewijzen voor de waarheid dier opgaven gevonden. Het eerst werden in 1867 of 68 nabij den bekenden toren der Asinelli, dus in een stadskwartier dat eerst in de elfde eeuw binnen de muren getrokken is, acht graven en daarbij eenige voorwerpen van Etrurische kunst ontdekt. In Augustus van 69 bracht het toeval aan een' anderen kant een bronzen kist te voorschijn, welke ontdekking den ingenieur Ant. Zannoni, die aan het hoofd der publieke werken der stad staat, in verband gebracht met enkele opgaven van vroeger daar gevonden bronzen en terra cottas, op het denkbeeld brachten dat opgravingen op grooter schaal ondernomen de moeite en kosten wel zouden beloonen.

Door de onbekrompen bijdragen, die de stedelijke raad op

*) Zie *les Gaulois de Marsabotto* in de *Revue Archéologique* van Nov. 1871 p 288 volg. met plaat XXII, een artikel van Gabriel de Mortillet.

†) Zie zijne verhandeling *über Ursprung und Herkunft einer Anzahl Denkmale des sogen. älteren Eisenalters* usw. in de Bijlage tot Deel III St. I van *die Alterthümer unserer heidnischen Vorzeit. Mainz*, 1871.

§) Liv. XXXVII, 57. Plin H. N. III § 115: *Bononia Felsina vocitata, cum princeps Etruriae esset*, waar uitsluitend op Noordelijk Etrurie bedoeld wordt.

voorstel van den wakkeren burgemeester Camillo Casarini daarvoor aanwees, daartoe in staat gesteld, leidde Zannoni de opgravingen. Zijne verwachting werd niet beschaamd en in twee jaren leverde de bodem zoovele schatten der oudheid, dat die verzameling nu reeds twee ruime zalen van het stadsmuseum vult, terwijl de mijn nog geenszins is uitgeput.

De morgen van 2 October zag de leden van het congres zich vereenigen in het prachtige gebouw, bekend onder den naam van *Archiginnasio*, vroeger de zetel van de Universiteit, nu de rijke stadsbibliotheek en eenige kunstverzamelingen in zijne ruime en goed ingerichte zalen bevattend. Daar werd het congres door het stadsbestuur begroet en uitgenoodigd om het Museum te gaan zien, dat toen voor het eerst geopend werd. Als men de twee zalen, die de verzameling van Palagi bevatten, bestaande uit Egyptische, Etrurische, Grieksche en Romeinsche voorwerpen ten getale van ongeveer 5000, is doorgegaan, komt men aan de zalen, waarin de vruchten der jongste opgravingen zijn ten toon gesteld.

De toestand van den grond, waar die opgravingen geschieden, en de hoofdpunten der opgraving worden door plattegronden en photographiën verduidelijkt. Voorts ziet men daar talrijke monsters van de verschillende urnen, geschilderde vazen en bronzen kisten, waarin asch en verbrande beenderen gevonden worden, en van de verschillende wijzen, waarop de niet verbrande lijken ter aarde besteld werden. Terwijl te Marzabotto, te Villanova en elders in Noordelijk Etrurien veel meer resten van verbrande lijken, dan skeletten gevonden zijn, is hier de verhouding omgekeerd. Van de 380 graven, die in de Certosa tot 25 September des vorigen jaars ontdekt zijn, bevatten 260 onverbrande, 120 verbrande lijken. Bij elke soort van begraafing komen drie klassen van graven voor, die den stand van den overledene en het meerder of geringer vermogen zijner familie of hare grootere of kleinere pieteit aanwijzen. Zoo vindt men skeletten, liggend op den blooten grond, zelden zonder eenige, meestal met enkele ruwe aarden vazen; anderen — en het aantal in deze klasse is grooter dan in de beide anderen — met roode en beschilderde vazen of

bronzen voorwerpen naast zich, liggende tusschen een wal van steenen of in een houten kist, die somtijds van boven met lagen keisteenen bedekt is. Het minst talrijk zijn de graven van de hoogste klasse, in welke het skelet ligt in eene ruime houten kist, omringd van geschilderde vazen, bronzen, reukflesschen van glas, bronzen of zilveren naalden, armband en halssnoer, dobbelsteenen van been, stukken *aes rude* en van bronzen huisraad. Deze graven zijn altijd met groote stukken steen overdekt. Bijna ieder lijk heeft in de rechterhand, sommigen in beide handen een stuk *aes rude* *). In elk graf wordt een groote kruik of amphora en een kleinere en een of meer schoteltjes met gebroken eijeren gevonden. Een twaalfstal graven, die naar het Museum zijn overgebracht, vertoonden de verschillende versieringen der graven, zooals een aantal aschkruiken en bronzen kisten met horizontale strepen de wijze verklaarden, op welke de verbrande lijken bewaard werden.

Bijzondere opmerking verdienen de zuilen van deze begraafplaats om hun aantal, groote afmeting en somwijlen om hunne kunstige bewerking. Van een dertigtal worden de resten in het Museum gevonden, zoowel in den vorm van groote ruwe bollen rustende op een vierkant voetstuk, als in dien van bolvormige cilinders, aan de voor- en achterkant met beeldwerk voorzien, dat waarschijnlijk licht zal verspreiden over het godsdienstig geloof der Etruriërs betreffende den staat der zielen na den dood.

Onder het aardewerk zijn vele stukken met het merk van den maker voorzien en enkele met letters en woorden, die grootendeels nog duister zijn. Zij zullen door Ariodante Fabretti in een Supplement op zijn Corpus inscriptionum Italicarum worden medegedeeld †).

---

*) In de vormen van metaalschuim, van plaatjes of van staafjes. Naar den vorm verschilt ook de metaalvermenging. Volgens de onderzoekingen van Prof. Casali worden bij den eersten vorm op bijna 96. 6 deelen koper ruim 2 per cent lood gevonden; in de plaatjes ruim 80 per cent koper, ongeveer 18 lood en bijna 1,5 tin; eindelijk in de gestreepte staafjes iets minder dan 92 per cent koper en ruim 8 per cent tin.

†) Voorloopig kan men raadplegen de *Cenni storici, relazioni e cataloghi del Museo civico di Bologna*, p. XXXIX.

Het zeldzaamste stuk van de verzameling is een bronzen kasset of emmer, *situla*, die verbrande beenderen bevat. De vorm is die van een afgeknotte kegel, welks middellijn zich van 14 tot 29 centimeters uitzet, terwijl de hoogte 32 centim. bedraagt. Een keurig, tot in de kleinste bijzonderheden zorgvuldig bewerkt, basrelief loopt in vier banden om den emmer. Op de drie bovenste ziet men ruiters en voetknechten in verschillende wapenrusting, priesters met offergereedschap en offerdieren, canephoren, een offermaal, en twee voorstellingen van landbouw en jacht. De onderste band is met chimæra's en dieren versierd. Het geheel is niet een massief brons, maar het zijn zeer dunne bronzen platen, die door ombuiging aaneen gehecht zijn en van boven met een omgebogen rand worden vastgesnoerd.

Op den zesden October kwamen de congresleden al vroeg weder zamen in het Archiginnasio, om onder geleide van de heeren Casarini en Zannoni de plaats te bezoeken, waar al die schatten van Etrurische oudheid en kunst opgegraven zijn. Die plaats is op ongeveer twee kilometers ten Westen der stad, tusschen deze en den Rijn, die vroeger nader bij stroomde, maar later door de ophooging ten gevolge van overstromingen zijne bedding meer westwaarts verlegd heeft. Daar hebben de Karthuizer monniken zich een klooster gebouwd, dat met zijn tuin later plaats heeft gemaakt voor eene begraafplaats, een campo santo, dat vol is, van heerlijke marmeren graftomben van deze eeuw, terwijl vele oudere monumenten uit kerken daarheen zijn overgebracht. Onder die *certosa* — want met dien naam wordt de begraafplaats meestal nog bestempeld — is die bronzen kist gevonden, die tot verder onderzoek en tot opgravingen op grooten schaal ondernomen aanleiding gaf.

In dat uitgestrekte terrein zijn achtereenvolgens vier groepen graven ontdekt, liggende onder een horizontaal vlak, dat gemiddeld 1.37 M. onder de tegenwoordig begane bodem ligt. Daarbij is opgemerkt dat een breede rechte weg van het Oosten naar het Westen de oude begraafplaats midden doorsneed en dat links en rechts daarvan twee groepen graven zich bevonden. Het onderzoek heeft verder geleerd dat zoowel de aschkruiken, bronzen kisten en putten, waarin

resten van verbrande lijken gevonden worden, als de drie klassen van graven met skeletten, steeds naar mate van den stand en het vermogen der begravenen dichter onder de oppervlakte liggen of dieper in den bodem zijn geplaatst. Graven van verbrande lijken zijn minstens 0.76, hoogstens 5.83 diep gevonden, en bij de ter aarde bestelde lijken zijn 1.21 en 6.13 de uiterste termen.

De jongste opgraving heeft plaats onder de kerk der Certosa. Daar daalden wij bij kleine afdeelingen langs eene trap vlak tegenover het hoofdaltaar naar beneden en bezochten op eene diepte van drie tot vier meters, naar ik gis, de gangen die onder het altaar waren geboord en met kaarsen verlicht, en waar wij links en rechts skeletten zagen liggen op dezelfde plaats en met dezelfde voorwerpen omstuwd, waarmede zij drie en twintig of meer eeuwen geleden daar nedergelegd zijn. De meesten liggen op den rug met de voeten naar het Oosten, het hoofd naar het Westen in de richting der stad, en wat van huisraad of kostbaarheden met hen begraven is wordt bijna zonder uitzondering ter linkerzijde gevonden. Alleen het aes rude ligt meestal in of bij de rechterhand. In een der gangen stond op een zuil een bronzen kist, zooals we die in het Museum gezien hadden, denkelijk niet juist daar gevonden, maar voor deze gelegenheid daar gebracht. Zij is dien dag na ons vertrek in het bijzijn der dames van het congres geopend en heeft asch en beenderen opgeleverd en een bronzen spang zooals er vele gevonden en in het Museum opgenomen zijn.

Zietdaar wat een leek in de kennis der Etrurische oudheid bij een zeer kort en vluchtig bezoek van twee oude begraafplaatsen in de nabijheid van Bologne gezien, of van anderen vernomen heeft. Zoo ik door mijne mededeeling, die volstrekt geen aanspraak maakt op wetenschappelijke waarde, de aandacht meer gevestigd heb op die rijke mijnen van archaeologische kennis, dan acht ik mijne moeite genoeg beloond.

Ik eindig met een woord van hulde aan het Italiaansche volk, dat van zijne herwonnen vrijheid gebruik maakt om onbekrompen geld te besteden ter bevordering van wetenschap en verbreiding van kennis, dat bijzondere perso-

nen en gemeenteraden kan aanwijzen, die wedijveren in het stichten en verrijken van heerlijke kunstverzamelingen en die landgenoten en vreemdelingen, gekomen om die schatten te bewonderen, te bestudeeren en te verklaren, met vorstelijke vrijgevigheid onthalen. Als geestdrift voor kunst en liefde voor de wetenschap, ook waar die geen materieel voordeel oplevert, een volk tot eer verstrekt, dan aarzel ik niet de Italianen te roemen en hen als voorbeeld te stellen voor Nederland, dat terwijl het zich over ruimer geldmiddelen kan verheugen en op een hooger trap van beschaving en kennis staat, toch geduldig aanziet dat zijne rijke kunstverzamelingen in pakhuizen blijven opgestapeld *) en dat het landsbestuur ten dienste der wetenschap sommen beschikbaar stelt, die in geen verhouding staan tot de rijke inkomsten der schatkist en tot het nationaal vermogen.

---

*) Volkomen vereenig ik mij met de volgende ontboezeming van den heer C. Negri, die in het najaar van 1871 ons land bezocht en van dat bezoek verslag gaf in een geschrift in November 11. te Florence uitgegeven onder den titel: *Due mesi di escursione alle coste Belyiche, Olandesi e Germaniche*. Wij lezen aldaar bl. 48: „Desiderava però che ad Amsterdam la pubblica opinione levandosi vivamente ottenesse, che per azione pubblica o privata finalmente si collochi in luogo più sicuro, meglio distribuito, e di luce più conveniente e maggiore, la famosa collezione dei quadri, che è adesso meschinamente raccolta a Trippenhuys.”

VERSLAG DER COMMISSIE

BENOEMD TOT HET

BEOORDEELEN EENER VERHANDELING

VAN DEN HEER

L. A. J. W. SLOET VAN DE BEELE.

Elke bijdrage tot de kennis der vroegere rechtspleging, vooral in ons vaderland, verdient in hooge mate de aandacht en belangstelling van den rechtsgeleerde en den geschiedvorscher.

Als zoodanig bevelen zich aan de twee bijdragen, die het onderwerp uitmaken eener Verhandeling van den Heer Mr. Sloet van de Beele, waarvan de beoordeeling aan uwe Commissie in de jongste vergadering der Akademie is opgedragen. De eerste dezer bijdragen handelt over eene aanklagt en gewezen vonnis ter zake van *injuncta spoliatio*, voor eene geestelijke regtbank in de vormen van het kanonische Regt; de andere bevat eene *inleiding in erfgrond* van burger-regtelijken aard. Beide zijn vergezeld van nog onuitgegeven oorkonden, waarvan de dagteekening tot in de eerste helft der dertiende eeuw opklimt.

Aan de eerste zijner bijdragen heeft de schrijver tot titel gegeven:

»*Eene Clage umme eigen edder erve*, volgens het kanonieke regt in het jaar 1229.”

Tegen de juistheid van dit opschrift laat zich ons bedunkens meer dan eene bedenking opperen, die eene beknopte casus-positie het best zal doen uitkomen.

De aanleiding tot het rechtsgeding was de volgende. De

beroemde abdy Epternach bezat, onder vele andere goederen, ook de kerk van het dorp Kellen in de nabijheid van Kleef. Die kerk was aan het behoeftige convent van Bedbur, ten zuiden derzelfde stad, door eene *libera collatio* (zie Bijlage II) overgedragen. De abdy had zich echter uitdrukkelijk het patronaatregt voorbehouden, eene jaarlijksche reeds vroeger aan die kerk klevende *pensio* van 15 keulse solidi bij voortdurend opgelegd, en alle kloosterproosten van Bedbur verplicht, om telkens bij hunne benoeming of nieuw de investituur aantevragen bij den proost van het kapittel van Emmerik, die als aartsdiaken van Utrecht, onder zijner jurisdictie had eene menigte dorpen, waaronder ook Kellen behoorde. Door deze collatie was het klooster van Bedbur in het wettig bezit geraakt van de kerk van Kellen en al hare inkomsten. De oorspronkelijke collatiebrief spreekt slechts van *contulimus*; waardoor het onzeker blijft of hier eene *incorporatio minus plena* d. i. enkel *quoad temporalia* dan wel eene incorporatie in eigenlijken zin (*quoad temporalia et spiritualia*) werd bedoeld; hoewel de later in de bijgevoegde stukken voorkomende vermaning, om aan den proost van Bedbur als aan hun *plebaan* te moeten ondergeschikt zijn, voor de laatste opvatting schijnt te pleiten.

Al spoedig werd het convent Bedbur in het vreedzame genot van de inkomsten der Kellensche kerk gestoord. De pastoor der naburige gemeente Qualburg liet met behulp van zijn broeder en neef de tienden van Kellen wegvoeren. Hiertegen kwam de proost van Bedbur in verzet. Hij klaagde den pastoor van Qualburg aan wegens een tweeledig misdrijf: wegens *injusta spoliatio* en daarmede zamengaan-
violenta manuum injectio.

Wijl de pastoor van Qualburg tot de diocese van Keulen behoorde, maar onder het rechtsgebied van den kapittelproost van Xanten ressorteerde, werd de zaak voor dien waardigheidsbekleeder gebracht.

Het geding werd gevoerd in drie termijnen, waarvan de bijgevoegde oorkonden de bijzonderheden bevatten, en de schrijver der Verhandeling een nauwkeurig aaneengeschakeld overzicht heeft gegeven. Bij de eerste zitting verscheen de gedaagde in persoon en *obtulit excusationem* d. i. wilde

schikking en uitstel, terwijl de eischer vonnis verlangde. Dit werd aan den eischer toegestaan onder verband, dat hij de *spoliatio* moest bewijzen; welk bewijs onder eedsaflegging door zekeren Magister Valendis, procurator van Bedbur, bijgestaan door drie confraters, als zijnde de *laesi*, werd geleverd.

Hierop volgde de *sententia*, waarbij de spoliators werden verklaard *incidisse in canonem latae sententiae et ipso facto excommunicati*.

Deze *sententia* was echter nog geen eindvonnis. Aan den gedaagde bleef nog de mogelijkheid over van een tegenbewijs. Dit werd echter niet door hem geleverd, en hij verscheen zelfs niet ter zitting. Daarentegen bezworen de eischers de spoliatie, waarop de *sententia de restituendo* volgde.

De pastoor van Qualburg stoorde zich echter niet aan het vonnis, en restitueerde evenmin. Welligt beriep hij zich op zijne *appellatio*, vroeger ingebracht, of meende hij zekere exceptie ten zijnen gunste bij hooger regtbank te kunnen doen gelden. In de veronderstelling althans dat de tienden van Kellen in de parochie van Qualburg lagen, kon hij zich tot zijne verdediging, gelijk de schrijver der Verhandeling zeer juist heeft aangemerkt, beroepen op de *praesumptio* in het Regt voorzien, dat de tienden aan zijne parochiekerk toebehoorden; te meer omdat hij dan ten zijnen gunste de wetsbepaling kon invoeren, waarbij aan parochiekerken toebehorende tienden niet eens aan andere kerken of kloosters mogten worden weggeschonken (c. 7. 30, 34. X. *de decim.* III. 30) en in allen gevalle de geestelijke corporatiën, die in eene parochie tiendregt meenden te mogen uitoefenen, hunne vrijstelling moesten bewijzen; in welk geval het bekende adagium gold: »*Clericus clericum non decimat*'' (c. 2. X. *de decim.* III. 30). Waarom echter de pastoor van Qualburg ter zijner verdediging aanvoert »*quia de voluntate comitis et ejus auctoritate decimam colligerent, quem et suum warandium esse dicebant*'' (Bijlage II), laat zich slechts door de veronderstelling verklaren, dat de tiend van Kellen eene *laicale* tiend zou zijn geweest, door den Graaf geheven, en waarvan deze het genot aan den pastoor van Qualburg zou hebben afgestaan.

Uit bovenstaande gegevens zal nu wel overtuigend blijken, dat, wyl de aanklagt door den proost van Bedbur tegen den pastoor van Qualburg en zijne medestanders geschiedt wegens *injusta spoliatio* en *violenta* (in clericos) *manuum injectio*, welke misdrijven, vooral het laatste, het kanoniek Regt met de *excommunicatio ipso facto incurrenda* straft; wyl daarenboven geheel het proces liep over het bewijzen van de gegrondheid dezer aanklagt, door het produceren van documenten, die het regt der aanklagers en eischers bewezen; wyl eindelijk de collatie der kerk te Kellen aan het convent te Bedbur de collatie bleek te zijn van een *beneficium*, ten gevolge waarvan *positis ponendis* de monniken van Bedbur in het genot traden der tienden van Kellen, welke tienden, luidens de aanklagt, wederregtelijk door den pastoor van Qualburg, waren weggevoerd, hier van eene *Clage um eigen edder erve* geen sprake kon zijn, en aan eene zuivere *actio spoli* volgens het kanonieke regt moet worden gedacht. Dit volgt trouwens ook reeds uit hetgeen de schrijver der verhandeling zelf op blz. 3 aanmerkt, dat het woord *eigendom* toen ter tijd zelfs in de taal onbekend was. Is dit zoo, dan kon het klooster Bedbur onmogelijk met eene »Clage umme eigen edder erve» hebben geprocedeerd, waarbij eigendom wordt ondersteld.

Op deze gronden veroorloven wij ons voor te stellen om den titel der eerste bijdrage in den boven aangegeven te veranderen.

Nog eenige toelichting vordert eene kanonieke formule, die aan den geleerden schrijver der verhandeling eenigzins duister is voorgekomen. In het vonnis namelijk door het kapittel van Xanten tegen den pastoor van Qualburg c. s. uitgesproken (Bijlage II in C), worden deze verklaard »*quod incidissent in canonem latae sententiae et ipso facto excommunicati essent.*» Welke beteekenis heeft deze uitdrukking, vraagt de schrijver, en waarom waren de gedaagden ipso facto geexcommuniceerd?

De beteekenis dezer formule moet worden ontleend aan het onderscheid, dat in het kerkelijk regt gemaakt wordt tusschen eene *excommunicatio ferendae* en eene *latae sententiae*. De eerste volgt niet van regtswege op de bedreven wandaad,

maar verkrijgt eerst hare uitwerking na een veroordeelend vonnis of eene uitspraak van de bevoegde overheid. Zij was vóór deze uitspraak slechts eene bedreiging. De tweede draagt den naam van *latae sententiae*, omdat zij van regtswege met de verboden daad als verbonden is, wíjl zij wordt beloopt enkel door het bedrijven dier daad, zonder dat eenige uitspraak of vonnis ter harer toepassing gevorderd wordt. Daarom heeten de schuldigen *ipso facto* of *ipso jure excommunicationis* of *excommunicationis sententiae subjecti* of wordt van hen gezegd, dat zij »*ipso facto sententiam excommunicationis incurrant.*” (Cf. Clem. *Cupientes* 3 de poenis, p. 1105 (5. 8), c. super specula 10 X ne clerici vel mon. (3. 50) p. 635, en meer andere plaatsen aangehaald bij N. München, *Das Kanonische Gerichtsverfahren und Strafrecht*, Köln, 1866, II, 184). Hetzelfde begrip wordt nog duidelijker uitgedrukt door het bovenbedoelde *incidere in canonem* (of *coerceri canone*) *latae sententiae*. Zoo o. a. in c. Cum non ab homine 14. X de sent. excomm. (5. 39), p. 858 en op vele andere plaatsen.

In casu is de gebruikte formule dus in dezen zin te verstaan. De gedaagden hebben zich schuldig gemaakt aan (violenta) *manuum injectiones* in clericos. Dit zegt het stuk uitdrukkelijk. Het zoogenaamde *privilegium canonis* was daardoor geschonden, en de beleedigers vervielen in de poena *excommunicationis latae sententiae*, die tegen dit misdrijf reeds door het tweede concilie van Lateranen in 1139 was uitgesproken, en in het kerkelijk strafregt werd opgenomen (vgl. Tit. X de sent. excomm. V, 39 voornamelijk c. 1 tot 4 en c. quod translationem 4 X de Off. Leg. (1. 30) p. 177). De manus iniectio is hier eene vechtpartij, eene feitelijkheid op personen. In casu is zij het handleggen, aanvatten op en van goed. Daarom wordt er in het vonnis nog ten overvloede bijgevoegd dat zij *ipso facto* geëxcommuniceerd zijn.

II. Over de tweede Bijdrage kan ons verslag korter zijn. Deze handelt over eene »inleiding in erfgrond” in de Veluwe door eene acte, die in den oorspronkelijken vorm wordt medegedeeld en de dagteekening draagt van 14 Mei 1243 (Bijlage V). Zij betreft den aankoop van eene *curtis* en eene daarbijgelegen *mat* door het nonneklooster Maria in Horst bij Deventer, waarbij zekere judex, Thyace van Emse, *induxit*

sanctimoniales jure civili solemniter in die (?) curtis. Deze formaliteit geschiedde overeenkomstig het van ouds tot in 1532 vigerende regt, waarbij de overdracht van vast goed geschiedde ten overstaan van den *judex loci*. Hier echter was de *judex* wel betrokken geworden bij den verkoop der *mat*, maar de verkoop en betaling daarentegen der *curtis* was geschied voor Otto Graaf van Gelre, toen hij in volle heimaal op den Uchtelerberg zitting hield.

Uit deze omstandigheid wordt door den schrijver der verhandeling afgeleid dat er reeds in dien tijd, dus in de helft der dertiende eeuw, een geschreven landregt voor de Veluwe bestond; »want,” zoo redeneert hij, »waar een lager en hooger regter zijn aangewezen, bestaat eene regterlijke organisatie, onbestaanbaar zonder een behoorlijk omschreven regt.”

Zonder hier over het beginsel zelf te willen spreken, betwijfelen wij of de gevolgtrekking, die de schrijver uit de feiten afleidt, in dit geval wel als wettig zij aan te zien.

Immers, dat er in de Veluwe een regt bestaan heeft, als onbeschreven regt in de volksovertuiging gegrondvest, zal wel niet zijn te loochenen. Maar minder zeker is het bestaan in dien tijd van een geschreven regt, d. i. een door den Heer van het Gewest verleend landregt. Het gerigt toch te Engelandersholt blijkt niets anders te zijn dan het oude Graven-ding, driemaal 'sjaars gehouden, gelijk de capitularia dit al kennen, als staande boven de kleine locale *gaugerigten*. Dat de overdracht geschiedde voor zoodanig hooger gerigt was slechts *majoris solemnitatis causa*, opdat men er later minder mogt tegen kunnen opkomen. Het *Gravending* of het *Heimaal* en het *Geding*, beide als *conventus populi*, concurreerden toch in de *actus voluntariae jurisdictionis*. Ten blyke daarvan hadden meermalen eigendomsoverdracht of overdracht van regten plaats ten overstaan van den Bisschop van Utrecht, van den Graaf van Holland of zelfs van den Keizer.

Nog ééne aanmerking van ondergeschikten aard. De schrijver der verhandeling meent dat de *judex*, met name Thyace van Emse, door wien de inleiding geschiedde, geen aanzienlijk man zou geweest zijn, omdat toen hij te Zutphen zijne acte opmaakte, het zegel van de stad er aan gehangen werd, en hij geen gebruik van *eigen* zegel maakte. Wyl de acte

den datum voert van 1243, zou misschien de juistheid dezer gevolgtrekking kunnen betwijfeld worden. Immers zooveel ons uit de geschiedenis der sphragistiek bekend is, kwamen de zegels van den adel van minderen rang eerst algemeen in gebruik in Duitschland in de dertiende eeuw, terwijl de magistraatspersonen ook slechts omtrent hetzelfde tijdperk begonnen een eigen zegel te bezigen. Daarom zou de vraag kunnen gesteld worden, of op den datum van het stuk een *eigen* zegel voor *Regters* reeds in loco algemeen gebruikelijk was.

Hiermede meent uwe Commissie hare taak te hebben volbragt, terwijl zij niet aarzelt uwe Vergadering te adviseren, om de twee belangrijke bijdragen voor de geschiedenis van het Regt in ons vaderland onder de Verhandelingen der Akademie te doen opnemen.

TH. BORRET.

J. A. FRUIN.

B. J. L. DE GEER,

GEWONE VERGADERING

DER AFDEELING

TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE
WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 12^{den} FEBRUARI 1872.

Tegenwoordig de heeren: W. MOLL, W. G. BRILL, N. BEETS,
H. J. KOENEN, G. MEES AZ., D. HARTING, A. KUENEN, E. VERWIJS,
S. A. NABER, H. VAN HERWERDEN, C. M. FRANCKEN, P. J. VETH,
R. P. A. DOZY, C. LEEHANS, J. DE WAL, M. J. DE GOEJE, H. KERN,
J. P. SIX, J. E. GOUDSMIT, B. H. C. K. VAN DER WIJCK,
W. C. MEES, TH. BORRET en de secretaris J. C. G. BOOT.

De voorzitter heeft bericht, dat hij ook nu verhinderd is
de vergadering bij te wonen. Zijne plaats wordt door den
onder-voorzitter, den heer Moll, bekleed.

Het proces-verbaal der vorige vergadering wordt na lezing
vastgesteld.

De heer Verwijs leest eene bijdrage over het Middel-
nederlandsche gedicht van Sinte Brandane. Na eene ver-
melding der gevoelens van Willems en anderen over den
oorsprong van dat stuk, die niets meer dan gissingen zijn,
beweert de spreker dat na de uitgave van het Middelhoog-

duitsche gedicht van Sanct Brandan het bewijs geleverd kan worden, dat het Mnl. gedicht naar een Mhd. origineel bewerkt is. Hij vergelijkt met dat doel beide teksten, de kortere Mhd. met de 350 versen langere Mnl., en voert als bewijzen aan: *a.* onnauwkeurige rijmen; *b.* Mhd. woorden, als *giel* voor *muil* en soortgelijken, die somtijds door een lateren afschrijver verbasterd zijn, zooals deze *scoot*, *commer*, *arme scaren* in plaats van *doet*, *conder* en *harmshare* geschreven heeft.

Daar de Mhd. tekst niet overal licht geeft, is het waarschijnlijk dat eene oudere bewerking, zoowel aan het Mnl. als aan het Mhd. gedicht ten grondslag heeft gelegen.

Wat den tijd der Mnl. bewerking betreft, acht de spreker dat een beroep op Maerlants Spieghel in den epiloog van het Comburgsche handschrift een later toevoegsel is en niets bewijst. Als bewijzen der oudheid wil hij doen gelden 1°. de menigte assoneerende rijmen; 2°. de talrijke vasten met slechts drie toonheffingen; 3°. verscheidene vreemde woorden, die in dit gedicht alleen voorkomen.

Na eenige mededeelingen over verschil in de onderscheidene teksten en over verbasterde woorden in den Mnl. tekst, komt de spreker tot het besluit dat het vaderland van deze Brandan-gedichten in de Rijnlanden te zoeken is. Daarop is door Schröder terecht gewezen. Het is mogelijk, dat die nog onbekende Nederrijnsche tekst naar een Fransch gedicht bewerkt was; maar van dit gedicht is te weinig bekend om een stellig besluit te wettigen. Zooveel mag als zeker aangenomen worden, dat het Mnl. gedicht eene vrij gebrekkege vertaling is van den Nederrijnschen tekst, waarschijnlijk in de laatste helft der dertiende eeuw vervaardigd.

De heer Brill zegt den spreker dank voor zijn onderzoek, waardoor een verrassend licht op het duistere vraagstuk geworpen is en de onzekere gissingen voor eene vaste bewering hebben plaats gemaakt.

De Heer Kern heeft eenige bedenking tegen de bewering, dat *harmshare* geen Mnl. woord zou zijn, en twijfel of het Mhd. *vlak* wel hetzelfde is als *slag*. De spreker licht zijne verklaring voor deze beiden woorden toe.

Op de uitnoodiging van den voorzitter verklaart de heer

Verwijs zich bereid het gesprokene voor de Verslagen en Mededeelingen der afdeeling af te staan.

De heer van Herwerden deelt daarop eenige gedeelten mede eener Latijnsche Verhandeling, die hij *Studia critica et palaeographica in poetas scenicos Graecorum* getiteld heeft en voor de Verhandelingen der Akademie aanbiedt. Zijne verbeteringen en gissingen geven geene aanleiding tot discussie, omdat de commissie, die daarover verslag zal moeten uitbrengen, geacht wordt daarop meer bepaaldelijk hare aandacht te zullen vestigen. De voorzitter benoemt als leden der commissie de heeren Francken, Naber en Boot, die zich die benoeming laten welgevalen.

De secretaris bericht dat weder zes platen met Kawi-oorkonden, doch zonder begeleidend schrijven, van Java gezonden en ontvangen zijn, en de heer Leemans vermeldt de ontvangst van een photogram der onlangs gesloopte oude kerk te Oosterwijk bij Kedichem, en van daarbij behorende bouwkunftige teekeningen en opheldeingen geheel kosteloos verstrekt, door den opzichter van de waterstaat te Gorinchem, O. A. Koorevaar, een en ander aan de voormalige commissie voor de overblijfselen der oude kunst ingezonden door den heer J. van der Toorn te Gorinchem.

De heer G. Mees Az. brengt ter kennis der afdeeling, dat hij onlangs den ouderdom van 70 jaren bereikt heeft, en daarom volgens het reglement tot de rustende leden overgaat.

Daar het woord door geen der leden meer gevraagd wordt, sluit de Voorzitter de vergadering.

HET MIDDELNEDERLANDSCH GEDICHT

VAN

SINTE BRANDANE.

MEDEDELING VAN

Dr. E E L C O V E R W I J S.

Onder de Middelnederlandsche geschriften, wier oorsprong lang in een eenigszins donkeren nevel verhuld is gebleven, behoort ook het gedicht *van Sinte Brandane*, die in zoo vele opzichten merkwaardige monniks-Odysee der Middeleeuwen: Bij gebrek aan vaste gegevens moest men zich tot gissingen bepalen, gissingen die vaak van ieders individuele opinie afhingen. Was de bron, waarnaar ons wonderverhaal was bewerkt, een Fransch dan wel een Hoogduitsch gedicht, of had de scheppende fantasie onzer voorouders de dorre kerklegende omgetooverd tot een wonderboek, en was dat verhaal dier vreemde wereld op onzen bodem ontloken? Elke gissing was hier tolvrij, zoolang niet door onwederlegbare feiten de waarheid was gestaafd, en daardoor de geheimzinnige sluier weggeschoven. Sedert weinige maanden zijn we nu een grooten stap nader gekomen tot de kennis der ware verhouding van onzen Mnl. *Brandaen* tot andere Middeleeuwsche gedichten, en is aan de vroegere onzekerheid grootendeels een einde gekomen.

Vooraf een enkele vluchtige blik op de vroegere gevoelens aangaande het ontstaan van ons gedicht.

Willems hield den *Brandaen* voor een der oudste voortbrengselen onzer letterkunde en »reeds vóór of omtrent het jaer 1200 opgesteld. *)» Volgens hem werd het Nedersaksische gedicht naar onzen tekst bewerkt, doch aanmerkelijk verkort.

Mone en met hem Dr. Jonckbloet zijn van een ander ge-

---

*) *Rein.*, Inl. XVII; verg. Blommaert, *OVl. Ged.* 1, 91.

voelen, en meenen dat de vele onnauwkeurige rijmen, die in ons gedicht voorkomen, een Middelhoogduitsch voorbeeld verraden, en dat het naar alle waarschijnlijkheid aan eene Hoogduitsche bron is ontleend *). De Freiburgsche Hoogleeraar Dr. Ernst Martin, een ijverig beoefenaar onzer Middelnederlandsche letterkunde, heeft weder een ander gevoelen omtrent den oorsprong van ons gedicht. Volgens hem zoude aan onzen tekst een Middelnederduitsch rymwerk ten gronde liggen, daar van ons gedicht de »reime allerdings von den an sich nicht gerade strengen mnl. denkmälern abweichen, aber zugleich ein niederdeutsches Vorbild durchschimmern lassen, welches in der that, wenn auch in späterer überlieferung, erhalten ist †).

De jongste bewerker van ons gedicht, Dr. Brill, laat de zaak der onnauwkeurige rijmen, die bij vroegere beschouwers zooveel gewicht in de schaal legt, en hen aan een Duitsch voorbeeld doet denken, geheel in het midden, en zegt in zijne Inleiding §):

»In de *Reis van Sinte Brandaen* bezitten wij eene Middennederlandsche bewerking van eene Middeleeuwsche legende, die in de twaalfde eeuw, nu meer dan minder uitvoerig, vervat werd in Fransche rijmen, welke waarschijnlijk door den samensteller van ons Nederlandsch rymwerk zijn nagevolgd. Noch in den inhoud noch in den vorm is er iets, dat mij noopt deze Nederlandsche bewerking als bijzonder oud aan te merken. Integendeel de Hoogduitsche woorden, die er in voorkomen, doen aan het Beiersche tijdperk denken.” In eene slotaanteekening bespreekt de Hoogleeraar nog eens zijn gevoelen, waarvan de slotsom is, »dat wij hier, waar wij noch de taal der ridderromans, noch die der burgerlijke school aantreffen, te doen hebben met het werk van eenen geestelijke uit den tijd van de vernieuwing der kerkelijke geleerdheid door de Dominikanen, die tegen het einde der 13de eeuw den invloed der Franciskanen poogden te evenaren door zich op hunne beurt tot het geringe volk te wenden

---

*) *Gesch. d. Mnl. Dichtk.* 1, 418; verg. *Gesch. d. Ned. Letterk.* 1, 124.

†) *Zeitschr. für deutsche Philologie*, 1, 162.

§) *Van Sinte Brandane* (*Bibl. v. Mnl. Letterk.* 6), Inl. I.

en hunne geleerdheid in de taal des volks te verspreiden. Sedert den tijd van den Keulschen Dominikaan Albertus Magnus en Koning Willem II, Graaf van Holland, kon het niet anders of er moest verband bestaan tusschen Nederlandsche en Overlandsche geestelijken, en nog in den tijd van Lodewijk den Beyer was er een verkeer tusschen de Duitsche, ja de Zwitsersche, en de Nederlandsche »Gods vrienden,” levendiger dan men zulks in de Middeleeuwen zou vermoeden. Uit dezen samenhang van Nederlanders met Duitschers van verschillende godsdienstige richtingen laten zich mijns bedunkens de sporen van Hoogduitschen invloed in dit dichtwerk, bepaaldelijk in het voorkomen van anders in onze middennederl. geschriften niet aangetroffen woorden, genoegzaam verklaren.”

Gelukkig is de tijd der gissingen thans voorbij, nu sinds eenige maanden door de uitgave van het Mhd. gedicht van Sanct Brandan *) het onwedersprekelijk bewijs voor ons ligt, dat inderdaad ons rijmwerk naar een Mhd. origineel is bewerkt, hetwelk ook de bron van het bovengenoemde Mnd. stuk is geweest. Om vele redenen is het Mhd. stuk voor de geschiedenis van onzen Brandaen hoogst gewichtig.

Het zoude te ver leiden eene doorlopende vergelijking te geven van den Mhd., Mnd. en Mnl. tekst, die hier en daar aanmerkelijk van elkander afwijken: voor het Mhd. en Mnd. gedicht is dit reeds geschied door den uitgever Dr. Schröder †).

*) Sanct Brandan. *Ein lateinischer und drei deutsche Texte*, herausg. von Dr. Carl Schröder. Erlangen. 1871.

†) Zie de vergelijking der verhouding van de beide teksten bij Schröder, 159. Hiernevens volgt die van den Mhd. en Mnl. tekst naar de uitgave van Dr. Brill.

Mhd. tekst.	Mnl. tekst.	Mhd. tekst.	Mnl. tekst
1—138	1— 136	986—1099	1321—1556
ontbr.	137— 260	1093—1112	1557—1592
139—226	261— 342	1113—1368	1593—1949
227—290	343— 420	ontbr.	1950—1985
291—355	421— 518	1369—1406	1986—2052
356—426	519— 624	1406—1417	2053—2065
427—454	625— 698	1418—1455	2111—2150
455—514	699— 802	1456—1511	2151—2201
515—556	803— 862	1512—1702	ontbr.
557—607	863— 938	1703—1744	2066—2110
leemte in den Mhd. tekst	939— 997	1745—1814	ontbr.
608—616	998—1008	1815—1834	2202—2218
617—660	ontbr.	1835—1843	ontbr.
661—806	1009—1126	1844—1849	2219—2224
807—849	1127—1184	1850—1877	ontbr.
ontbr.	1185—1202	1878—1880	2225—2226
850—935	1203—1314	1881—1898	ontbr.
ontbr.	1305—1320	1899—1924	2227—2262

De zeer verkorte Nederduitsche bewerking, wier »Verkürzung unter der ungeschickten Hand des Bearbeiters mehr zu einer Verstümmelung geworden (ist), die schwerlich erst dem letzten Abschreiber zur Last fällt *),” kunnen wij geheel en al buiten onze beschouwing laten, en ons tot den Mhd. en Mnl. tekst bepalen.

Terwijl het Mhd. gedicht 1934 verzen groot is, telt de Mnl. tekst naar het Comburgsche Hs. 2284 verzen, die uit het Hulthemsche Hs., waaraan de eerste 323 verzen ontbreken, 2198 verzen †). De meerdere lengte van onzen tekst is niet alleen toe te schrijven aan de vertaling, die gemeenlijk breedsprakiger is dan het origineel, maar ook aan de inlassching van enkele episodes, die in het Mhd. ontbreken, — hoewel ook wederom andere avonturen in den Duitschen tekst voorkomen — doch vooral aan de breedere behandeling van enkele stukken, waarin bijzonderheden voorkomen, die in het Mhd. niet gevonden worden.

Ook worden in onzen tekst nu en dan inlapsesels van een paar regels gevonden, die kennelijk een onhandigen lateren bewerker verraden. De inleiding van beide gedichten zal ons dadelijk de treffende gelijkheid toonen.

Ein herre der was iz Trierlant.
Vornemet alle wie er vant
Vil manige Gotes tougen.
Crist erlûhte mines herzen ougen,
5 Und rihte mîn gemute.
Der heilige geist durch sine gûte,
Der einer eselinne
Gab so getâne sinne
Daz sie menschlichen sprach,
10 Dô sie den engel vor ir sach
Mit einem vûerigen swerte,
Dô sie sich sô hin kêrte, —
Daz tet sie hern Balam kunt, —
Der Got entslieze ouch mînen munt,
Der ir verlêch sulhe craft,
Daz sie wart sus redehaft.

Nu verneemt hoe over lanc
Een heere was in Yerlant,
Die sach menich Gods teekijn.
Wildi dies gheloevende zijn,
So hoert wonder, ghi heeren! 5
Die heleghe gheest moet mi leeren,
Die welke der ezelinnen
Wilten dede spreken beginnen,
[Daer up dat reet Balaam,
Dat was een heydin man §),] 10
Dat so meinschelijke sprac,
Daer si den inghel Gods sach
Commen in haer ghemoet, —
Den wech hi haer wederstoet
Met eenen zwerde vierijn;
Si vloet van den inghel fijn
Ende deet haren heere cont; —
Dese moete ontsluten minen mont,
Die ghene die haer gaf de macht,
Dat si wert redene acht.

*) *Sanct Brandan*, XVI.

†) In het Hulth. Hs. is het eerste blad uitgescheurd.

§) Deze twee verzen zijn kennelijk niet anders dan zoodanig inlapsel van lateren tijd.

Wij ontmoeten hier al aanstonds een dier onnauwkeurige rijmen, welke Dr. Jonckbloet te recht tot het vermoeden brachten, dat aan ons gedicht een Mhd. origineel ten gronde lag, namelijk in vs. 11 en 12: *sprac: sach*, een rijm dat in het Hd.: *sprach: sach*, onberispelijk is. Dergelijke rijmen zijn in grooten getale aan te wijzen, en toch zijn de meesten er van geen »Hoogduitsche woorden,” die »aan het Beiersche tijdperk (doen) denken,” maar zuiver Nederlandsche, die door hunne onnauwkeurigheid bepaaldelijk op een Mhd. origineel wijzen *).

Doch behalve deze onnauwkeurige rijmen ontmoeten wij een aantal andere, die wel is waar om den vorm onberispelijk zijn, maar in een ander opzicht onze aandacht verdienen. Zoo lezen wij in vs. 19—20: *macht: redene acht*; in vs. 273—274, 1033—34, 1487—88, 2121—22: *kiel:*

*) Wij vestigen de aandacht op de volgende rijmen, die in het Hd. onberispelijk, in onze taal onnauwkeurig of ongewoon zijn, en die gedeeltelijk met het Hd. overeenkomen, gelijk de volgende vergelijking aantoont. Ons overzicht doet tevens zien dat de Mnd. rijmen, voor zoover zij met den Ned. tekst konden vergeleken worden, even onzuiver als de onze zijn.

Mnl. tekst.	Mhd. tekst.	Mnd. tekst.
Vs. 51 nachte: mochte	Vs. 43 nahtes: enmahte.	
59 lach: sprac.	58 sach: zûsprach.	
67 es: kerst.	61 ist: krist.	
99 wrochte: vruchte.	95 worhte: vorhte.	
127 orlof: roef.	129 urloup: roup.	
307 havene: ave.	178 habe: abe.	127 have: auwe.
457 berch: werc.	321 berc: werc.	249 berch: werk.
491 versach: brac.	345 ubersach: zubrach.	273 oversach: tobrak.
709 { carbonckel: doncker.	468 { tunkel: karvunkel.	378 dunker: karbunkel.
789 {	479 {	
H. 686 licht: nicht.	469 licht: niht.	384 nicht: dûsternis.
H. 1271 verbran: ghewan.	945 bran: gewan.	
1411 stalijn: in.	991 stêlin: dîn.	
1589 ommare: sceppare.	1072 unwêre: schepfêre.	
verg. 949 sceppare: zware.		
H. 1587 porten: worden.	1159 pforten: Worten.	854 pörten: wörten.
H. 1787 nummes: kunnes.	1285 vornennest: kennest.	986 nennest: kennest.
H. 1855 anesach: sprac.	1331 sach: zusprach.	
1909 gheest: weets.	1313 geist: weist.	948 geist: wêst.
1941 kerst: best.	1341 Crist: bist.	

Voorts nog, waar de rijmen niet met de Mhd. rijmen overeenkomen:

Vs. 825 (H. 784) ghenouch: bouc; 1095 (H. 1042) schichten: vechten; 1165 (H. 1110) Leverzee: eer, mhd. *sê: ê*; 1175 (H. 1120) mach: sprac; H. 1351 nicht: licht; H. 1215 alsoe: hoghe, mhd. *alsô: hō*; 1719 wachtaren: waren; H. 1751 buuc: ruuc, mhd. *bûch: rûch*; H. 1885 nicht: licht; 1947 kerst: es; H. 2053 wijt: sint, mhd. *wîl: sîl*.

giel. Nu leert ons de vergelijking met het Hd. *redehaft* dat *redene acht* niets anders beteekent dan *der spraak deelachtig, met spraak begaafd*. Doch het in onzen tekst voorkomende *redene acht* is een oudere vorm dan het Hd. *redehaft*, welk bnw. is samengesteld uit *rede* en *haft*, met de beteekenis *spraak hebbende*; terwijl in onzen tekst *redene acht* niet aaneen geschreven en nog geen samengesteld bnw. geworden is. *Acht, hacht* of *haft* is een bnw. dat den genitivus regeert, op dezelfde wijze als wij in het Ohd. en Mhd. de uitdrukking vinden *eines kindes haft*, zwanger *). Het zoude te stout zijn te beweren, dat *redene acht* een zuiver Mnl. woord was: het is niets dan een Mhd. vorm, doch die ouder is dan het in den Mhd. tekst voorkomende *redehaft*.

Het woord *giel*, muil, dat enkel in den *Brandaen* voorkomt, is evenmin ooit een Nederlandsch woord geweest, maar eenvoudig door den vertaler gebruikt, omdat het hem als rijmwoord op *kiel* diende. Hetzelfde is het geval met *steenwende*, dat vs. 448, als rijmwoord van *ende* voorkomt, doch dáár in den Mhd. tekst (vs. 312) midden in den regel in den onverbogen vorm *steinwant* wordt gevonden †), terwijl op twee andere plaatsen, vs. 1275—76 en 1559—60 *hende: steenwende* (Mhd. vs. 901—02 en 1095—96 *ende: steinwende*) wordt aangetroffen. De vertaler heeft hier telkens den verbogen Mhd. vorm genomen, terwijl deze in onze taal geen andere dan *steenwande* zou kunnen zijn. Wij zien uit deze voorbeelden, die met vele andere te vermeerderen zouden zijn, hoe onze vertaler niet schroomt hier onzuivere rijmen te bezigen, die in den Mhd. tekst onberispelijk zijn, dáár weer gebruik te maken van zuiver Mhd. woorden, die hij, doch steeds in het rijm, in zijnen tekst opneemt.

Op een paar dezer woorden van de laatste soort moeten wij nog de aandacht vestigen. Zoo lezen wij vs. 1155:

Die storem wart arde groet,
Die zee borlende ende scoot.

---

*) D. Wtb. 4, 132.

†) Kegen einer *steinwant* daz mer in trûc.

Dr. Brill teekent bij *scoot* aan: »Dit geeft geenen zin; lees: *woet*, d. i. *golfde*, van *waden*, bij Kil. *fluere*, *effluere*,” en denkt hierbij aan eene vergissing van den afschrijver, die telkens *sc* schreef, waar in zijn voorbeeld *w* stond, eene opmerking, die, onzes inziens, nergens steek houdt. Ook hierom is de verandering in *woet* af te keuren, daar wij dan een onnauwkeurig rijm *groot* en *woet* verkrijgen, en zoodanig rijm van *oo* en *oe* komt althans in den *Brandaen* niet voor (verg. vs. 155).

In het Hulth. Hs. leest men op deze plaats (vs. 1100):

Die storm wert herde groet,
De zee borlede ende *doet*.

Doch wat is *doet* (*doot*)? Niets anders dan een zuiver Mhd. woord, als de vergelijking met den Duitschen tekst ons doet zien (vs. 825):

Ein wester wint hûb sich vil grôz,
Von dem daz mer sêre *irdôz*.

Diuzen (*erdiuzen*), *dôz*, *gedozzen*, beteekent *bulderen*; het imperf. *doot* werd door den vertaler in den tekst geplakt, en door een lateren afschrijver in *scoot* veranderd.

Vs. 343 vlgg. lezen wij:

Doe si den vissche ontvaren
Ende wech zeylende waren,
Om te ziene meer *wonder* ,
Saghen si een eyselic *commer*
Up dwater voer hem gaen.

Later vs. 1840 vlgg. vindt men weder in onzen tekst:

Latet tscip al sachte gaen,
Hier in desen vliete,
Dat ons niet en sciete
Dit eyselike *commer*.
Nu heeft mi groet *wonder*, enz.

---

*) Benecke, *Mhd. Wtb.* 1, 872:

Tot tweemalen toe komt hier het onzuivere rijm *wonder: commer* voor, terwijl *commer* hier volstrekt geen zin oplevert. Wat is geschied? Latere afschrijvers hebben gedachteloos het woord *commer* in de plaats gesteld van een woord, dat zij niet meer verstonden, namelijk van *conder*, mhd. *kunder*, *kunter*, dat *gedrocht* beteekent *). Deze verbetering door Dr. De Vries aan de hand gedaan, geeft een goeden zin. Niemand zal nu wel beweren, dat dit *konder* ooit een Ned. woord is geweest: het is eenvoudig door den vertaler om het rijm overgenomen, en toen het later niet meer werd begrepen in het onzinnige *commer* veranderd. Wij zoeken naar bevestiging van de onweersprekelijk juiste emendatie in den Mhd. tekst, en vinden aldaar vs. 228:

Dârnach sie sâhen vil schier
Ein gar *engstlichez tier*,

terwijl in vs. 1267 de Mhd. tekst geheel anders is en volstrekt geen uitsluitel geeft:

Er sprach ouch dô besunder:
»Mich nimt michel wunder.

Even onverstaanbaar als *commer* is een elders gebezigd woord. Vs. 1140 vlgg. lezen wij:

Doe waende die goede wise,
Die Gods dienare,
Dat hi al quite ware
Van des waters *aerme scaren*.

Vs. 1597 treft men hetzelfde woord weder aan:

Doe dus die kiel ontran
Entie moede scipman
Van der heetter *aermer scaren*.

En reeds vroeger vs. 250 (verg. vs. 240) ontmoeten wij het:

Dies willic weder varen
Te mijnre *aermer scaren*
In die deemsternesse.

---

*) Benecke, *Mhd. Wtb.* 1, 911.

Ook hier bracht Dr. De Vries verbetering aan door in stede van de onzinnige »schaar der armen, d. i. der rampzaligen,» *harmscaren* te lezen. *Harmschar* nu is een zeer gebruikelijk Mhd. woord, dat *plaag* beteekent, wat tot *harm*, ellende, *beschoren* is *), en dat hier alleen een gezonden zin oplevert. De vertaler vond het woord ongetwijfeld in zijn origineel, nam het in het rijm over, en toen latere omwerkers de beteekenis er van niet meer verstonden, werd het in *arme schare* veranderd, dat geen zin oplevert. Doch ook hier laat ons de Mhd. tekst weder in den steek. Vs. 240 en 250 ontbreken geheel in de Mhd. bewerking, en ook de twee andere plaatsen worden in den Mhd. tekst niet gevonden, daar zij in onzen tekst breeder bewerkt zijn.

Slechts ééne verklaring doet zich aan ons voor, die alleszins bevredigend de tegenwoordigheid dier vreemde, onnederlandsche woorden in het rijm opheldert. De Mhd. bewerking, welke thans ons bekend is, kan onmogelijk het origineel zijn, waarnaar de Mnl. vertaling is bewerkt. Er moet zoowel aan het Mhd. als aan het Mnl. gedicht eene oudere bewerking ten grondslag hebben gelegen. Niet alleen de verrassende gelijkheid van beide bewerkingen wat de hoofdzaak betreft, maar ook de vele afwijkingen van beide teksten, het opnemen van episodes in het eene gedicht, welke in het andere ontbreken, wijzen ons op eene gemeenschappelijke bron, waaruit beide gedichten haren oorsprong hebben genomen. Dat die eerste Mhd. bewerking vrij oud moet zijn geweest, blijkt ons niet alleen uit den geest, die in het gedicht doorstraalt, maar ook uit den vorm van het Mnl. dichtstuk. Wij willen zien of de oudheid van onzen *Brandaen* nader te staven is uit het stuk zelf, zonder verdere vergelijking met het origineel.

In het Mnl. gedicht wordt geenerlei aanwijzing gevonden omtrent den tijd der vervaardiging noch omtrent den schrijver. Alleen in den epiloog van het Comb. Hs. vinden wij eene enkele vingerwijzing, die ons misschien eenig bewijs voor den ouderdom aan de hand zoude kunnen doen.

---

*) Ben. *Mhd. Wtb.* 2³, 153.

Er wordt daarin namelijk gesproken van den *Spieghel*, en dat daaronder Maerlants *Spiegel Historiael* wordt verstaan, zal ons dadelijk blijken.

Slechts in het naschrift van den Comb. Codex wordt die vermelding gevonden, terwijl in het andere die verzen ontbreken:

Comb. Hs.

2260 Dat seit die bouc over waer,
 Dat hi was in allenden,
 Daer hem God wilde zenden.
 Nu biddic elken ende rade,
 Dat niemen en versmade .

2265 Brandaens avonture,
 Die hem dicke wart te zuere,
 No en segghe, no daer over houde,
 Dat loghene wesen soude;
 Want het leecht bescreven in Lat-
 [tine

2270 In meneghen cloester fine
 Ende in menegher goeder stede,
 Daerment hout in werdicheden;
 Want God toechde hem besondere
 Van sinen heymeliken wondre.

2275 *Die Spieghel* houdes oec orconden.
 Elc claghe sine sonden
 Den goeden sente Brandane
 Den Gods onderdane,
 Dat hi altoes ende heden

2280 Voer ons allen moete beden.
 Dies en moetti niet vergheten,
 Want hi tparadijs heet bezeten:
 Dies moeten hoeren Christus,
 [onse heere,
 Dor siere liever moeder eere.

2285

Hulth. Hs.

Dat seit die boec voerwaer,
 Dat hi was in ellendecheden.

Nu claghet alle u sonden heden,
 Ende bidt sente Brandane,
 Dien Gods onderdane,
 Dat hi altoes ende heden
 Vore ons allen moete beden.
 Dies en moetti niet vergheten,
 Want hi tparadijs heeft beseten:
 Dies ghehore heme Kerst onse here,

Dore siere liever moeder ere.
 Die dit heeft ghescreven,
 Met Gode moetti ewelike leven,
 In sijn scone hemelrike,
 Ende alle die horen lesen ewelike.

Het mag ons inderdaad bevreemden, dat Dr. Brill van dit beroep op Maerlants *Spieghel* geen gebruik heeft gemaakt, om den tijd der vervaardiging nader te bepalen. In den Brandaen wordt de *Spieghel* genoemd; Maerlant staakte zijnen arbeid in 1290: wel een bewijs dat ons gedicht niet vóór de laatste jaren der XIII^{de} eeuw, of liever in de XIV^{de} eeuw is vervaardigd. Doch laat ons zien wat »die

Spiegele des orcondet." In den *Sp.* IIIe, 56 en 57 wordt van Sinte Brandaen, als reisgezel van Sinte Maclou, het een en ander verhaald en lezen wij in c. 56, vs. 1 vlgg.:

Te desen tiden was sente Brandaen:
 Van Yrlant, alse wi verstaen,
 Was hi geboren in dat begin
 Dat tkerstjindoem eerst quam in.
 Die predeckte ende hadde jongers mede
 In Yrlant, in Scollant, in meneger stede. ,
 Van desen leestmen over waer,
 Dat hi in die zee voer VII jaer,
 Om dat hi wilde vinden ende zien
 Deylanden, die de bouken plien
 Te hetene Fortunaet bi namen,
 Met vele sire jongers te samen.
 In die vaert vant hi groet wonder,
 Dat goet te horne ware besonder,
 Maer dat die jeesten te min dogen,
 Alsere vele in schijnt gelogen:
 Bidi scheetmen die dinc hier uut.

Men ziet het: onze afschrijver haalt hier Maerlant als autoriteit aan, hoewel deze met Vincentius »propter apocripha quedam deliramenta" het verhaal van Brandaens wonderreizen onvermeld laat. 't Was zeker slim van onzen afschrijver, dat hij achterwege liet wat Maerlant van de zaak verhaalde; maar nog slimmer zou het geweest zijn, zoo hij zich niet op het gezag van den schrijver des *Spieghele* had beroepen, dat de andere afschrijver dan ook wijselijk liet. Wij mogen dus gerustelijk aannemen, dat de regels in het Comb. Hs., die in het Hulth. ontbreken, niets zijn dan een inlapsel van lateren tijd, die niet tot bewijs kunnen strekken voor den tijd der vervaardiging.

Tegenover het aanhalen van het gezag van den *Spiegel* door een der afschrijvers staat de vermelding van den Brandaen in Maerlants *Alexander*, die tusschen de jaren 1257 en

1260 werd vertaald *). Wij lezen aldaar, B. VII, 1747 vlgg. (2, 103):

Dar na es dat Verlorne Lant,
 Dat allen lieden es onbecant,
 Ende leget west van Affrike.
 Men vindt in ertrike
 Lant soe scone noch so goet,
 Noch daert so goet in wesen doet,
 Ende dat heet dat Verloren Lant.
 Het es gesciet dat ment vant,
 Ende alsemen dar ave sciet,
 En conde ment gevonden niet.
 Wi lesen dat Sente Brandaen
 In dat lant [quam], sonder waen,
 Die bi der see ende opt lant
 Wonders vele ondervant.

Dr. Jonckbloet †) meent dat Maerlant hier de Latijnsche legende op het oog heeft gehad; »maar», voegt hij er bij, »daaruit volgt nog niet, dat ons gedicht toen nog niet bestond.» Misschien steunt des Hoogleeraars gissing hierop, dat in onzen Brandaen nergens van het in den Alexander voorkomende *Verloren Land* wordt gewaagd. De *Alexandreis* van Gauthier de Châtillon, Maerlants bron, geeft ons hier geen licht, daar de geheele episode der wereldbeschrijving, bij Maerlant in B. VII, vs. 836—1788, in het oorspronkelijke ontbreekt. Hoe het zij, wij zullen ons niet op den Alexander beroepen ten bewijze dat ons Mnl. gedicht reeds vóór 1257 was vervaardigd.

Daar dus in ons gedicht elke aanwijzing omtrent den tijd der vervaardiging ontbreekt, moeten wij naar andere kenmerken omzien, die ons eenige opheldering kunnen geven.

De groote menigte assoneerende rijmen, welke de Brandaen in vergelijking met andere Mnl. gedichten in veel grooteren getale aanbiedt, mag gerustelijk als een bewijs voor de oud-

---

*) Dr. Jonckbloet, *Gesch. d. Ned. Letterk.* 1, 265.

†) T a. p. 1, 124.

heid gelden. Wij wijzen slechts op de volgende assonances: vs. 53 *gheloven:oghen*, vs. 79 *man:vernam*, vs. 487 *doghe:ghelove*, H. vs. 420 *stimme:sinne*, H. vs. 454 *ghedreghen:raven*, vs. 515 *man:nam*, H. vs. 576 en 594 *gaet:naect*, vs. 747 *zeem:een*, H. vs. 712 *in:sijn*, H. vs. 720 *borne:worme*, vs. 841 *rocke:toppe*, vs. 893 *aensichte:gheruchte*, H. vs. 878 *inne:stemme*, H. vs. 930 *ontkert:bleec*, H. vs. 936 *verrompen:tronken*, H. vs. 938 *stoet:doec*, vs. 1137 *deghe:bescreven*, vs. 1231 *eenzedele:evele*, H. vs. 1303 *groet:oec*, H. vs. 1369 *arme:ontfermde*, H. vs. 1481 *sijn:mi*, vs. 1547 *screyende:allende*, vs. 1573 *vloghen:hoven*, vs. 1647 *draken:gapen*, vs. 1663 *eere:diere*, H. vs. 1733 *brande:scipmanne*, H. vs. 1755 *ghesetten:ghewettet*, vs. 1921 en 1929 *gheloven:oghen*, H. vs. 2005 *hant:lanc*, H. vs. 2051 *male:kele*, H. vs. 2075 *versaghet:havet*, vs. 2213 *uphaven:dragen*.

Een ander bewijs voor de oudheid van ons gedicht meenen wij te vinden in de groote menigte verzen met slechts drie toonheffingen. Wij treffen die vooral aan in het Hulth. Hs., volgens Dr. Brill »de latere bewerking *).” Dr. Jonckbloet is van een geheel tegenovergesteld gevoelen, en zegt †): »De lezing van het Hulthemsche handschrift volgt stellig een zeer ouden tekst, terwijl het Comburger Hs. in het laatst der veertiende of het begin der vijftiende eeuw geschreven is: tusschen die twee lezingen ligt zeker anderhalve eeuw.” Hoezeer we de meening van Dr. Brill als geheel onhoudbaar verwerpen, durven wij het gevoelen van Dr. Jonckbloet evenmin voetstoots aannemen. Beide lezingen verschillen hier en daar te veel, dan dat wij het Comb. Hs. als eene gemoderniseerde bewerking van den Hulth. Codex kunnen beschouwen. Beide Hss. moeten naar een ouderen tekst zijn bewerkt, en van die omwerkingen is zeker het Comb. Hs. de jongste. Daarin toch komen in vergelijking met het Hulth. Hs. veel minder verzen met drie toonheffingen voor.

Doch niet alleen het veel grooter aantal verzen met drie

---

*) *Brand.*, Inl. I.

†) *Mnl. Ep. Versb.* 144 en 145.

toonheffingen in het Hulth. Hs. bewijst de grootere oudheid, ook enkele plaatsen, die in het Comb. Hs. zijn gemoderniseerd, door vervanging der duistere uitdrukkingen door andere, gelijk we dit reeds bij *doot* en *scoot* zagen. Zoo lezen wij in het Comb. Hs. vs. 866 vlgg.:

Doe saghen si tien tide
Alomme verre ende wide
Dat lant in allen ziden claer.

Het Hulth. Hs. heeft hier kennelijk de oudere lezing, vs. 772:

Doe saghen si danen vaste
Over meneghe grote *raste*
Dat lant alom altoes claer.

De Mhd. tekst geeft hier geen licht. Wij lezen er vs. 521:

Von der burchmûre glaste
Uber manige mîle vaste
Daz lant hatte allez licht.

Raste is het Mhd. *raste*, dat een eind weegs beteekent *), en stond zeker in de bewerking door onzen vertaler gevolgd. In vs. 874 vlgg. leest men in het Comb. Hs.:

Mettien so hoerden si een geruusch
Metten windes vlaken,
Ende een weder also craken.

De regel »metten windes vlaken» is niet in orde, ook al neemt men aan dat *vlaken* het mv. is van een Duitschen vorm *vlac*, slag, stoot †), hoewel men dan nog *vlacken* zou verwachten. In het Hulth. Hs. is de lezing eenigszins verschillend. Daar leest men (vs. 827):

---

*) Ben. 2, 556,

†) Ben. 8, 334a.

Doe horden si een groot gheruusch,
Enen wint soe sere *braken*,
Ende een weder alsoe craken.

Dat deze lezing de ware is wordt ons bevestigd door den Mhd. tekst (vs. 573):

sus

hôrten sie darnâch ein *brechen*,
Als uns die bûch sprechen,
Von donre und von blitzten rehte.

Braken, een ook elders voorkomende wisselvorm van *breken*, is hier in den zin van *losbreken* *), en bij uitbreiding *woeden*.

In vs. 1161 vlgg. lezen wij in het Comb. Hs.:

Si sagher van so vele manieren
Ghelijc beesten ende wilde stieren,
So vele onder dat water gaen.

Het Hulth. Hs. heeft een veel betere lezing, vs. 1106:

Si saghen daer *olfcieren*,
Ghelijc wilde stieren,
Vele onder dat water gaen.

Wat zijn de *olfcieren*, die hier gevonden worden? In den Mhd. tekst worden ze op deze plaats niet genoemd, doch in vs. 1138 bij de beschrijving der *multum bona terra* lezen wij:

Michel wunder sie beschouweten
Von vischen und von tieren,
Von wilden *olfentieren*,
Sie sâhen die elefanden
Und manchen olbanden.

---

*) Verg. Heelu, vs. 5514:

Want gelijc als dan die leeuwe *braken*,
Alsoe *brakeden* dese twee
Jeghen een.

Zie nog Heelu, vs. 2070, 7697; Lanc. 3, 14369.

In plaats van het onverklaarbare *olficieren* zullen we dus wel *olfendieren* moeten lezen. Doch welk monsterdier is wel dat *olfendier*, dat naast kameel en olifant wordt genoemd? De Hoogduitsche uitgever teekent bij deze plaats aan *): »dass hier ausser dem elefanden noch unterschieden wird zwischen dem olbanden und wilden olfentieren, kann nur in der Unkenntnis des Dichters seinen Grund haben. Uebrigens ist olbentier sonst nur noch ein Mal in einem unechten Neidhartschen Liede belegt MSH. 3, 212b; mhd. *Wörterb.* III, 35 a †)”. Het wordt in het Mhd. *Wtb.* door *kameel* verklaard. Of onze vertaler in staat zoude zijn geweest eene verklaring te geven van zijn *olficier* of *olfendier*, is zeer de vraag.

De veelvuldige assonances, de verzen met slechts drie toonheffingen, het aantal vreemde en Duitsch-gekleurde of verouderde woorden, die alleen in den Brandaen voorkomen, de geringe kunstvaardigheid, dit alles bevestigt ons in de meening dat wij in den Brandaen een der oudste voortbrengselen onzer Mnl. dichtkunst zien: de invloed toch van het Hoogduitsch in het Beiersche tijdperk is eene geheel andere. Men legge slechts ons dichtstuk naast de werken van Willem van Hildegarsberch, men vergelijk taal en vormen met elkander, en het groote verschil zal vanzelf in 't oog springen.

Dat één grondtekst aan de verschillende bewerkingen van den Brandaen ten grondslag heeft gelegen, mogen wij ook opmaken uit het hier en daar aanmerkelijk verschil der drie gedichten. Onze Mnl. tekst wijkt soms vrij wat af van den Mhd., en waar zij in hoofdzaak overeenkomen, mag men toch bijna overal bij onzen tekst verschillende invoegsels en uitweidingen opmerken, die in den Mhd. tekst ontbreken. Ze mogen hier en daar niet anders zijn dan het werk des vertalers, op andere plaatsen vinden wij dezelfde uitbreidingen in de prozabewerking, waarin tegen het einde van de XV^{de} eeuw het Duitsch gedicht werd over-

---

*) T. a. p. 116.

†) „Ein olbentier er fraeze.”

gegoten, en welke vóór het jaar 1521 niet minder dan 13 drukken beleefde, een bewijs hoe populair de Brandaen-legende was.

Reeds aanstonds in het begin van onzen tekst vinden wij Brandaens eerste avontuur, dat met het hoofd van den dooden reus (vs. 137—260), hetwelk in geen der Duitsche bewerkingen voorkomt, en ook in de Latijnsche legende ontbreekt. In die episode nu komt juist twee malen het reeds door ons genoemde woord *harmeschaer*, plaag, voor, dat ons op een verloren gegaan Duitsch origineel wijst.

Elders weder vinden wij overeenstemming tusschen ons gedicht en de prozabewerking, terwijl in de beide Duitsche gedichten niets wordt gevonden van de in onzen tekst en het proza voorkomende uitweidingen.

Nadat de breidelbrief door den duivel is teruggebracht, antwoordt Brandaen op diens spotternijen (vs. 1065):

Dat es sine boete,
 Dat hi hem wasschen moete:
 Mine dinct niet so goet.
 Hier es so scone ene vloet,
 Dat hi hem wel ghewasschen mach.

Het volksboek. deelt ook dit antwoord mede (175, 2):
 »Er hat pnosz genng bisz das er sich gesaubert von dem hartz und von dem pech damit ir in geunsaubert haben.”

Na de ontmoeting met Judas reist Brandaen verder en ziet, volgens den Mhd. tekst vs. 1096 vlgg.:

ûz einer steinwende
Burnende sêle varen.

In onzen tekst komt het geheele verhaal met het Mhd. in hoofdzaak overeen, doch met dit onderscheid, dat niet van *brandende zielen*, maar van »*bernende voghele*” (vs. 1561) sprake is, terwijl wij in de prozabewerking lezen:
 »Do sahent sy ausz des steines wenden *fewrin vogel* fliegen.” Ongetwijfeld hebben wij hier met de oudste voorstelling te doen, daar in het volksgeloof de zielen der afgestorvenen herhaaldelijk als vogels voorkomen, eene voorstelling, die

oorspronkelijk heidensch, later verchristelijkt werd. In de Edda leest men, hoe in de onderwereld *brandende vogels*, die zielen waren, als zwermen vliegen rondfladderen. Maerlant in den *Sp.* I', 62, verhaalt van een schip met pelgrims dat met man en muis vergaan was. Een bisschop en eenige edelingen, die het vergaan hebben gezien, gaan op weg:

Oft si ieweren saghen driven
 Die hare, die si saghen ontliven.
 Niet eenen en hebben siere vernomen;
 Maer uten watre saghen si comen
 Tortelduven wit ende scone,
 Die upwaert vloghen in den trone.
 Dat hilden si over dat tekijn ware,
 Dat die verdronkene scare
 Te hemele voeren in dier gelike.

Waar Brandaen met zijne gezellen bij de vreemdsoortige monsters komt, die eens Lucifers gezellen waren, worden deze vs. 1820 †) *Walscherande* genoemd, een naam die in geen der Duitsche berijmingen voorkomt. De naam is eenigermate verbasterd uit het Mhd. *waltschrate*, een harigen boschgeest, uit *walt*, en *schrät*, ohd. *scrato*, pilosus, larva §), dat onze vertaler gewis in zijn voorbeeld vond. Het geheele verhaal van de ontmoeting met die Waltschraten, vooral vs. 1950—2060, waar in den Mhd. tekst een gedeelte ontbreekt, komt in 't algemeen met de prozabewerking overeen, hoewel dáár dit volk niet met den naam *Waltschraten* wordt aangeduid. Eerst later worden de Waltschraten genoemd, evenwel niet als de naam dezer monsters zelf, maar als die der vijanden, tegen welke zij strijd moesten voeren.

Op bl. 187, 18 vlgg. vindt men het volgende: »Gegen den muosten wir uns weren, und kommen in zuo hilf wol tausend *waldschratten* und also vil *schrätzen*, mit den hettent

---

*) Grimm, *Myth.* 788; Mannhardt, *Germ. Myth.* 298, 342 enz.

†) Verg. vs. 1964, 2021.

§) Grimm, *Myth.* 447 vlgg., Ben. 2^a, 205.

sy die weg und strassen verlegt." Do sprach sant Brandon:
 »Was sind die walschratten und schratzen mit den sy hetten
 den weg und strassen verlegt?' Do sprach der tewfel:
 »Das sind jarpaum, damit haben sy die weg verzogen, das
 wir in grosser not nie mer kommen sind seit wir von himel
 verstossen seien worden."

Vergelijken we hiermede nu onze twee teksten:

Hulth. Hs. vs. 1960.
 Al daer wise sochten
 Hadden wi groet volcheere.
 Dat here was groet sere,
 Si hadden vele *traetscen*,
 Alle de weghe ende alle die straten
 Hadden si alle belegghet.
 Sine worden noit soe ontwegghet
 Noch in soe grammen moede,
 Sint dat God die goede
 Ghedoghede hem dien twivel,
 Dat si moesten metten duvel.

Comb. Hs. vs. 2033.
 Aldaer wise sochten.
 Wi hadden groot volcheere,
 Si brochten oec ter weere
 Harde vele *crachten*.
 Weghen ende *grachten*
 Hadden si alle belegghet.
 Si en waren nie so ontwegghet
 No in so grammen moede,
 Sint dat hem God die goede
 Ghedoghede den twivel,
 Dat si moesten metten duvel.

Wat zijn hier *traetscen*, waarvoor in de latere bewerking *crachten* wordt gevonden? Beide teksten zijn bedorven, en de nauwkeurige vergelijking met het proza geeft ons de verbetering aan de hand. *Weghe ende straten beleggen* is beter dan *weghe ende grachten*, en wordt door den prozatekst bevestigd. *Traetscen* is verknoeid; er wordt een rijmwoord vereischt op *straten*. Lees:

Si brochten oec ter were
 Harde veel *waltscraten*.
 Weghen ende *straten*
 Hadden si alle belegghet,

en de zin is volkomen gezond. Ook hier had ongetwijfeld het oudste voorbeeld *waltschrazen: strázzen*, dat later in onze beide teksten werd verhaspeld, hoewel het door de corrupties nog eenigermate doorschemert.

De vraag van Brandaen, wat *waldschraten* zijn, en het duistere antwoord, dat het *jarpaum* zijn — een onverklaar-

baar woord *) — komt in den Mnl. tekst niet voor, en natuurlijk, daar het tijdens de vervaardiging van ons gedicht waarschijnlijk verstaanbaar genoeg was, hetgeen niet meer het geval was toen in de XV^{de} eeuw het volksboek in proza werd opgesteld.

Een ander rijm in bovenaangehaalde verzen verdient ook nog onze aandacht, namelijk dat van *twivel: duvel*, dat wij ook vs. 783 (748) en vs. 1357 (1305) vinden. Nu komt in het Alemannisch dialect het rijm: *tível: zwível*, voor, en wel in de Martina van Hugo von Langenstein. In de Mhd. bewerking van den Brandaen komen de genoemde Mnl. plaatsen òf niet, òf geheel anders voor. De eerste plaats ontbreekt, in de tweede lezen wij in onzen tekst:

Doe quam die leede *duvel*,
Ende gaf mi eenen *twivel*,

terwijl in het Mhd. (vs. 973) de plaats aldus luidt:

In einem *zwível* ich dô besaz:
Mir geriet der *tível* daz.

De latere Mhd. bewerking heeft het ongewone — in 't Alemannisch voorkomende rijm *tível: zwível* — vermeden, door de woorden midden in den regel te plaatsen, en alzoo het bezwaar ontweken; doch blijkens het bij ons voorkomende, geheel onnederlandsche rijm, mogen wij mede gerustelijk tot het bestaan van dien ouderen tekst besluiten, vooral wanneer zal blijken dat het vaderland van den Mhd. Brandan in de Rijnlanden te zoeken is.

Daaromtrent is het volgende aan te merken. Het eenige Hs. van het Mhd. gedicht is uit de XIV^{de} eeuw, »doch,» zegt de uitgever §), »berechtigen uns sowohl der Stoff als die Behandlung und die stellenweise unvollkommene Vers-

---

*) S. Brand., 195: »Was die *jarpaum* sind, weiss ich nicht; ist in dem Worte vielleicht eine Erinnerung an Dryaden enthalten?»

†) Ben. 8, 42a.

§) Brand., XV; verg. het belangrijke stuk van Dr. Schröder in de *Germ.* XVI, 60 vlgg.

kunst, es in das Ende des 12. Jahrhunderts zu setzen, und am Niederrhein werden wir seine Heimat zu suchen haben. Darauf führt einmal die Erwägung, dass der Niederrhein es war, wo um diese Zeit alle jene Stoffe zuerst behandelt wurden, — dort entstand der Orendel, dort finden wir den Albinus und den Tundalus zuerst fixiert, von dort stammt auch die älteste Bearbeitung des Herzog Ernst, — und sodann die Wahrnehmung, dass der mitteldeutsche Text in und ausser dem Reim nicht wenige niederrheinische Formen zeigt *)."

Wij behoeven hier niet nader Dr. Schröders betoog te bespreken, die het bestaan van die Nederrijnsche vormen in den Mhd. tekst door vele voorbeelden staft, en tot de slotsom geraakt, dat de afschrijver van het Mhd. gedicht een Nederrijnsch voorbeeld had, waarnaar hij zijn stuk bewerkte en waarschijnlijk ook moderniseerde. Hij voegt er bij †):

»Die natürlichen Verbreiter der irischen Legenden waren die Schottenmönche, die schon seit der Zeit der Christianisierung Deutschlands an Nieder-, wie am Oberrhein ihr Wesen trieben. Nun wohl: vom Tundalus besitzen wir niederrheinische Bruchstücke, die ins 8. Decennium des 12. Jahrhunderts gesetzt werden und die in formaler Beziehung eine augenfällige Aehnlichkeit haben mit dem mitteldeutschen Gedichte; der Gebrauch lateinischer Wörter, wie *munda Syon* und *multum bona terra...* is dem Sinne des niederrheinischen Dichters nicht fremd, der auch zahlreiche lateinische Worte einfließen lässt. Wäre es denn seltsam, wenn in den Kreisen, in denen die niederrheinischen Bruchstücke entstanden, auch der Brandan einen Bearbeiter

---

*) Verg. de merkwaardige corruptie in vs. 2 van den Mhd. tekst:

Ein herre der was uz *Trierlant*.

Dr. Schroder teekent hierbij (bl. 63) aan: »Interessant ist.... diese Corruption dadurch, dass sie uns verräth, wo der Abschreiber, der sonst im Allgemeinen sich grosser Correctheit befleissigte, die Heimat seiner Vorlage suchte, nämlich in Trierlant."

†) *Germ. t. a. p.* 74.

gefunden hätte? Dasz die Zeit für derartige Stoffe empfänglich war, zeigt das Beispiel des Alberus, dessen Tundalus auch noch ins 12. Jahrhundert fallen dürfte: warum sollte nicht auch der Brandan schon früh seine Reise rhein-aufwärts angetreten haben? Dann könnte man freilich sagen: wenn es einen alten niederrheinischen Brandan gab, so lag es den Niederländern wahrlich näher, sich den ihrigen an der Quelle selbst zu holen und nicht erst auf Umwegen zu beziehen."

Dr. Schröder noemt zijne gissing over het bestaan van een ouderen tekst »eine neue Perspective, die freilich nur in sehr nebelhaften Umrissen erscheint." Al het bijgebrachte uit onzen Mnl. tekst bevestigd, meen ik, voldingend de waarheid dier bewering. Met den bestaanden Mhd. tekst van Sanct Brandan blijven in onzen tekst eene groote menigte zwarigheden overig, als de Hoogduitsche rijmen, die in het Mhd. gedicht ontbreken en in onzen tekst voorkomen, en bovenal de Hoogduitsche woorden, wier aanwezen in ons rijmwerk niet dan door een vroeger Mhd. gedicht te verklaren zijn, als *konder*, *harmscare*, *walschraten* en enkele andere.

Was nu die oudste Nederrijnsche grondtekst een oorspronkelijk werk dan wel eene vertaling? Met zekerheid is dit niet uit te maken. Opmerkelijk is het verschil tusschen de Latijnsche legende en de daarnaar gevolgde bewerkingen en het Mhd. gedicht. In den Latijnschen tekst hoort Brandaan het verhaal van Barinthus, die het voorrecht had mogen genieten de *Terra repromissionis Sanctorum* te zien, en wordt daardoor uitgelokt zich evenzeer op weg te begeven om het gelukkige eiland op te zoeken. Hij gaat op reis, zwerft zeven jaren rond en heeft vele avonturen, bereikt eindelijk zijn doel en keert huiswaarts. In het Duitsche gedicht leest Brandaen een boek, waarin allerlei wonderverhalen voorkomen. Verontwaardigd over den vreemden inhoud, vloekt hij den logendichter en verbrandt het boek. Tot straf voor zijne twijfelingen aan Gods wonderen moet hij negen jaren op zee ronddolen, en zich met eigen oogen overtuigen van de werkelijkheid der wonderen, waaraan hij had durven twijfelen, en het verhaal er van te boek stellen. Eindelijk is het boek voltooid en daardoor als het

ware het verbrande geschrift weder in 't leven geroepen. Nu eerst verkrijgt Brandaen vergiffenis voor zijne euveldaad, keert huiswaarts en sterft weldra. Er ligt een eigenaardig Duitsche tint over dit verhaal; de grondslag van het Duitsche stuk is een geheel andere. Toch is het mogelijk dat een Fransch origineel door den Duitschen dichter is gevolgd. In het Fransch bestaan namelijk drie gedichten aan Brandaens avonturen gewijd. Het oudste is van de hand van een onbekenden Normandischen trouvère, die het op last van »Donna Aaliz la reine,” Adelaide van Leuven, de gemalin van Hendrik I van Engeland, omstreeks 1121 vervaardigde. Het gedicht is 834 verzen groot en is stellig niet de bron van het Mhd. dichtstuk, daar het geheel met den Latijnschen tekst overeenstemt *). Evenmin het door Jubinal uitgegeven gedicht van Gauthier de Metz, in wiens werk *L'image du monde*, dat in de XIII^{de} eeuw werd vervaardigd, de legende van Saint Brandans voorkomt. Ook dit gedicht volgt de Latijnsche bewerking op den voet †). Eindelijk bestaat er eene derde berijming, die de bron van het Duitsche gedicht kan geweest zijn. Zij verschilt veel van het werk van Gauthier de Metz, »bien qu'elle rapporte à peu près les mêmes faits ‡).” Het gedicht is ruim 2000 verzen lang, en komt wat de grootte betreft goed met het Duitsche overeen. Wij kennen er slechts de volgende verzen van:

Seignor, oiés que jo dirai:
 D'un saint home vous conterai.
 D'Yrlande estoit, Brandans ot non,
 Mult est de grant religion.
 Icist bons hom fu nés de rois,
 Del lignage fu as Yrois.
 Por ce qu'il est de roial lin
 Entendi miex à bone fin....

---

*) Achille Jubinal, *La légende latine de S. Brandaines*, X.

†) T. a. p. VI, 105 vlgg.

‡) T. a. p. VI.

Zoo lang niets meer dan dit weinige van het gedicht bekend is, moet elk oordeel opgeschort worden. Voor onze Mnl. bewerking is die vraag ook van minder belang, daar het thans uitgemaakt is en boven alle bedenking staat, dat ons gedicht eene vrij gebrekkige, met Duitsche woorden doormengde vertaling is van een dichtwerk, dat in de Rijnlanden geschreven is, en reeds vrij vroeg, waarschijnlijk in de eerste helft der XIII^{de} eeuw, in het Mnl. is overgebracht.

Die oudste vertaling kennen wij niet meer, maar bezitten in het Hulth. Hs. een vrij slecht en hier en daar bedorven afschrift, en in den tekst van het Comb. Hs. eene omwerking van later dagteekening, waarin vele verouderde woorden en zegswijzen, inzonderheid de grofste Germanismen, zijn veranderd, en een aantal verzen met slechts drie toonheffingen door toevoeging van een enkel woordje vier toonheffingen verkregen hebben. Onze oorspronkelijke Mnl. bewerking was dan ook waarschijnlijk ouder dan de Mhd. tekst.

Naar het verloren gegaan Nederrijnsche dichtwerk moet evenzeer de Mnd. berijming als de latere proza-legende bewerkt zijn, daar er te groot verschil tusschen de beide berijmingen en het prozawerk bestaat, dan dat men zou mogen aannemen, dat ze navolgingen van den nog bewaarden Mhd. tekst zouden zijn.

Mocht een gelukkig toeval nog eens de oude Nederrijnsche bewerking aan het licht brengen, zij zoude zeker onze meening bevestigen en ongetwijfeld vele der thans nog bestaande moeilijke plaatsen in ons gedicht oplossen, gelijk nu reeds veel is opgehelderd door den Mhd. tekst en de proza-legende. hoezeer ze in vele opzichten van onzen tekst afwijken.

B E R I C H T
AANGAANDE DEN UITSLAG VAN DEN WEDSTRIJD
IN
L A T I J N S C H E P O È Z I E.

Door de middelmatigheid der ingezonden verzen wordt het niet zelden eene ondankbare taak, om u bericht te geven van den uitslag van den volgens Hoeufft's bepaling jaarlijks uitgeschreven wedstrijd; maar ditmaal is het werk der beoordeelaars even aangenaam als gemakkelijk. Slechts één prijsvers werd ingezonden en dit eenige scheen ons verdienste genoeg te bezitten, om het den gouden eerepenning waardig te keuren, in de overtuiging, dat onze gunstige meening omtrent de waarde van het dichtstuk niet zoude zijn gewijzigd, ook al waren er meerdere mededingers verschenen en de overwinning niet zonder strijd, zoo men wil *ἀκονιτί*, te verkrijgen geweest. Naar gewoonte geven wij een beknopt verslag van het aangeboden werk.

Onder de zinspreuk:

Ridiculum acri

Fortius et melius magnas plerumque secat res
ontvangen wij eene *Ad iuvenem Satira*, waarin de dichter met uitnemend gevolg de voetsporen van Horatius in zijne satiren volgt. Een jongeling van uitstekenden aanleg tracht langs den koninklijken weg de aandacht zijner medeburgers op zich te vestigen. Hoe onnoozel! roept hem de dichter toe, door ware verdiensten komt gij niet verder; de onbeschaamdheid regeert de wereld en de schijn geldt meer dan het wezen:

Imprimis habitus istos vultusque pudentes
Exue; nam tanti faciet te futile vulgus
Quanti te ipse facis.

Zorg dus bij voorbeeld op goeden voet te blijven met de tijdschriften en de literatuur van den dag:

Sed quia nil refert parva duntaxat in urbe
Monstrari digito, patrios transcendere muros
Atque magis magis in populos exire labora.
Hoc age, nec desiste tuum quin impleat omnes
Nomen ephemeridas vera et conficta canentes.
Illae ergo assidue cumulent te laudibus emptis,
Aut culpent etiam: peius, mihi crede, tacebunt.

Het is ook zaak dat gij uw licht niet laat betimmeren: stel dat gij u toelegt op het maken van latijnsche verzen:

Ponamus Quintum versus scripsisse latinos,
Non renuente deo, quales ego condere vellem,
Nulla sit in toto, cui plaudas, pagina libro:
Omnia carpe, stylum, sensus et barbara verba.
Iratum, tua quo commenta redarguat, auctor
Nasonem forsitan, Flaccum diuina Maronem
Inducens, isdem monstrabit vocibus usos:
Continuo hunc veteres dic compilasse poetas.
Judicio accedet Bavii genus usque superstes,
Et tecum e medio certabit pellere vatem;
Ut si quem temere allatrat canis, omnis eidem
Turba canum saevis homini latratibus instat.

Een weinig snoeven is op zijn tijd zeer van pas en, valt men u lastig om de bewijzen uwer snorkerij,

Coge lanista rudem tecum decernere ferro,
Cui simul ac corpus rigido distrinxisse ense,
Hoc ipso vir summus eris, generosus, honestus,
Praedives, sapiens, probus et quodcunque placebit.

Sluit u daarbij aan aan de grooten en machtigen der aarde; licht bereikt gij door volhouden uw doel, al ware het slechts dat men u hielp, om van u bevrijd te worden. Maar blijkt dit middel te vergeefs aangewend, dan moet ge een democraat en communist worden.

Et maiestatem supplex fac plebis adores.
Illuxise diem cane, quo rerum ordo novetur
Funditus, et longae tandem vestigia fraudis
Ultima depereant: homines discrimine nullo
Naturam finxisse pares, suaque omnia prorsum
In medio posuisse bona, ut communiter omnes
Utantur positis.

Doch als ge den strijd hebt doen ontbranden, zorg dan
dat ge u op den achtergrond houdt:

Dum debacchatur vesana viasque cruentat
Seditio, prudens laris inter tuta latebis,
Atque cutem curabis iners, quo, si male vertat
Res sociis, ausique luant in carcere poenas,
Non bene perspecto solvat te crimine iudex.

Is de overwinning aan de zijde des volks, dan is het tijd
te voorschijn te treden en uw gezag te laten gelden:

Posthac dura exercere licebit
Imperia et gentem vexare impune tributis;
Nam quod tonderi graviter pecus ante ferebat,
Dummodo verba dabis, tradet cum vellere pellem
Sponte sua; vel si audebit muttire, coerce
Fustibus, et dominum grex te experiatur ineptus.

Maar pas in uw voorspoed toch vooral op uwe beurs:

At quoniam nulla est hodie diuturna potestas,
Fortunaque magis non est mutabile quidquam,
Consule jam inde catus ne, quum te merserit illa,
Privato vel opes vel vitae gaudia desint.

Gij verwondert u over deze raadgevingen en wilt ze niet
opvolgen: dat begrijp ik, want ge zijt inderdaad voor zulke
kunstenarijen niet geschapen:

Quin potius, tibi dum studiis viget aptior aetas,
Contentus modico propriaque in pelle quietus
Solertem austeras animum convertis ad artes,
Unde tibi atque aliis traducas utilis aevum.

Leg u toe op rechtskennis of op de krijgskunst, en versmaad daarbij de dichtkunst niet:

Pierio durum lusu solare laborem,
Dulcibus indulgens Musis; princepsque Camenae
Sit studium Latiae, cuius tu munere laetus
Saltem aliqua possis inviso excedere saeclo.

En moet daaruit dan eene satire groeien, wat kwaad?

Satiram non aversatur Apollo,
Atque ubi convenient olim ad certamina vates,
Forsan et hinc cinges victrici tempora lauro,
Quamvis tete operamque tuam ridebis inanem
Corrigere inversos aggressus carmine mores.

Met deze aardige wending eindigen de 230 hexameters. Wij stellen ons, gelijk van zelf spreekt, geen partij in 's dichters klacht over de tegenwoordige orde der dingen; wij geven hem zijn standpunt gewonnen en vragen alleen of hij met talent weet vol te houden, wat hij wil bewijzen. Wel bemerken wij enkele weinige minder gelukkige uitdrukkingen, waarover wij ons voornemen den dichter ons gevoelen kenbaar te maken, opdat hij, van de juistheid onzer opmerkingen overtuigd, eenige kleine wijzigingen aanbrengt. Maar in weêrwil hiervan erkennen wij 's dichters talent, die oorspronkelijk weet te zijn, zonder afbreuk te doen aan de zuiverheid der taal en echt Latijnsche verzen nederschrijft, die geen centones zijn, hoe dikwijls hij ook Horatius in de gedachte heeft. Wij zien geen bezwaar het stuk de uitgeloopte belooning waardig te keuren en tot de opening van het naambriefje over te gaan.

Amsterdam, 11 Maart 1872.

S. A. NABER.
J. C. G. BOOT.
TH. BORRET.

Agenda

GEWONE VERGADERING

DER AFDEELING

TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE
WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 11^{den} MAART 1872.

Tegenwoordig de heeren : C. W. OPZOOMER, W. MOLL, N. BEETS,
J. DE WAL, L. PH. C. VAN DEN BERGH, G. MEES AZ., R. FRUIN,
L. A. J. W. SLOET, W. G. BRILL, H. J. KOENEN, W. C. MEES,
B. J. L. DE GEER, G. DE VRIES AZ., J. K. J. DE JONGE, H. KERN,
J. A. FRUIN, H. VAN HERWERDEN, S. A. NABER, J. HOFFMANN,
J. P. SIX, J. DIRKS, S. VISSERING, C. LEEMANS, TH. BORRET,
R. T. H. P. L. A. VAN BONEVAL FAURE, J. C. G. BOOT, secretaris.

Het proces-verbaal der vorige vergadering wordt gelezen
en goedgekeurd.

De secretaris bericht dat door den heer J. A. Smits van
Nieuwerkerk te Dordrecht een bronzen gedenkpenning voor
het munt- en penningkabinet is aangeboden. Deze zal aldaar
bewaard worden.

Daarop leest de heer Naber het oordeel der commissie
voor de Latijnsche prijsversen over het eenig ingezonden
gedicht *ad iuvenem satira*, met het motto uit Horatius: *ri-
diculum acri Fortius et melius magnas plerumque secat res*.
Daar dit stuk door zuiverheid van taal en versbouw en door

de gepaste behandeling van het onderwerp zich kenmerkt, verdient het volkomen de eer der bekrooning. Na opening van het naambriefje wordt als maker bekend Petrus Esseiva, te Freiburg in Zwitserland.

De heer Borret geeft een overzicht van den inhoud der *Inscriptiones Hispaniae Christianae*, in het vorige jaar te Berlijn uitgegeven door Dr. Emil Hübner. Hij wijst eenige eigenaardigheden der christelijke opschriften uit Spanje aan, en spreekt met hoogen lof over Hübner's werk, waarop hij zich alleen de aanmerking veroorlooft, dat hij wat te ver schijnt gegaan in het verdacht maken van enkele opschriften.

Op eene vraag van den heer Van den Bergh, naar den tijd der oudste christelijke inscriptiën, antwoordt de spreker, dat men onderscheiden moet tusschen gedateerde en niet gedateerde. De oudste der gedateerde klimmen niet hooger op, dan het begin der tweede eeuw, ééne enkele draagt het jaartal 71; van de ongedateerde zijn vermoedelijk de meeste van lateren oorsprong.

De heer Leemans maakt den spreker opmerkzaam op eene christelijke inscriptie afkomstig uit Africa, in het Museum te Leiden, waarop ook achter de regels kruisen en palmtakjes gevonden worden.

De spreker verklaart zich bereid zijne mededeeling, met eenige toevoegselen, voor de *Verslagen* aftestaan.

De heer Naber spreekt over de genezing van zieke plaatsen bij oude schrijvers en meent dat onder de geneesmiddelen somtijds ook het invoegen of weglaten eener negatio met vrucht kan beproefd worden. Dat het al vroeg beproefd is, bewijst hij met de woorden van den rhetor Gargonius bij Seneca *Controv. I, 7, 18*: »*librario una syllaba excidit non et scripsit: Si praecideritis*, alwaar naar de meening van Gargonius: *Si non praecideritis* te schrijven was. Dat het somtijds alleen genezing kan aanbrengen, bewezen Muretus, V. L, IX, 9, Madyig in eene aantekening op Cic. de Fin. III, 22, 74 en Cobet, Var. Lect. p. 285 en volgende.

De spreker behandelt vervolgens een aantal plaatsen van Plato, Demosthenes, Thucydides, Plutarchus, Alciphron, Philostratus, enz., waarin de zin vordert dat *οὐ* of *μὴ* ingelascht of weggelaten worden moet, en in welke meestal de voorgaande of onmiddellijk volgende letters aanleiding hebben gegeven of tot eene dittographie of tot eene weglating.

De heer Van Herwerden verklaart, dat hij, voor zoover dit zonder eene vergelijking der plaatsen in een gedrukten tekst mogelijk is, de meesten der voorgeslagene veranderingen aannemelijk acht; maar dat hij bezwaar heeft in de bij Thucydides VIII, 85 voorgestelde inschuiving van *οὐκ* in de woorden: *ἐχθρα δὲ πρὸς αὐτὸν ἦν αὐτῷ αἰεί ποτε περὶ τοῦ μισθοῦ τῆς ἀποδόσεως* tusschen *τῆς* en *ἀποδόσεως*, omdat die ook zonder negatie een gezonden zin opleveren, en de heer Six meent, dat ook in de behandelde plaats uit de Aristocratea van Demosthenes § 107 even goed *οἱ τί πεποιηκότος αὐτοῖς Φιλίππου πῶς αὐτῷ χρῶνται*; zooals de gewone lezing is, als wat de spreker wil *οἱ τί οὐ πεποιηκότος* kan staan.

De heer Naber betoogt daarop nader de noodzakelijkheid zijner verbeteringen.

Op de vraag van den voorzitter verklaart hij het medegedeelde nu nog niet, maar wellicht later met andere kritische beschouwingen voor de *Verslagen* te zullen aanbieden.

Daar niemand verder het woord verlangt en eene buitengewone vergadering moet gehouden worden, sluit de voorzitter de gewone vergadering ten twee uren.

INSCRIPTIONES
HISPANIAE CHRISTIANAE.

EDIDIT AEMILIUS HÜBNER.

MEDEDEELING VAN

TH. BORRET.

Na meer dan tienjarigen arbeid aan de voorbereiding, de bewerking en het afdrukken besteed, verscheen in 1869 het tweede Deel van het *Corpus Inscriptionum Latinarum*, de opschriften van Spanje en Portugal bevattend, waarvan door de Koninklijke Akademie van Wetenschappen te Berlijn aan den; op het gebied vooral der klassieke Epigraphie, met roem bekenden Hoogleeraar aldaar, Dr. Aemilius Hübner, de uitgave was toevertrouwd.

In deze uitgebreide verzameling, waarin meer dan 5000 opschriften, met soms uitvoerige verklaringen en toelichtingen, zijn opgenomen, worden er slechts eenige weinige van christelijken oorsprong aangetroffen: omdat het door de Akademie vastgestelde programma niet toeliet, dat aan inscriptiën van later dagteekening dan de vierde eeuw, eene plaats in het *Corpus* werd ingeruimd. Daardoor werden bijna al de door Hübner, hetzij uit Spaansche geschiedschrijvers of oudheidkundigen, hetzij door eigen nasporing en ontdekking bijeenverzamelde christelijke opschriften *) van zelf uitgeslo-

---

*) Voor de *bronnen*, waaruit zijn verzameling is gevloeid, verwijst Dr. Hübner naar de uitvoerige Voorrede van het 2de Deel van het *C. I. L.*, wjl voor deze christelijke inscriptiën meestal dezelfde schrijvers en oorkonden moesten worden geraadpleegd als voor de profane. Vgl. ook *I. H. C. praef.*, p. II, waar hij o. a. de *Schedae epigraphicae* vermeldt van eenige geleerden uit de 17de eeuw, vooral van Ludovicus Velasquez en en beroemden oudheidkundige Franciscus Perez Bayer, waaraan hij zegt veel te zijn verschuldigd.

ten. Immers, met uitzondering van het gering getal christelijke inscriptiën, die reeds in het tweede Deel van het *Corpus I. L.* eene plaats vonden, omdat zij op goede gronden tot de vierde eeuw, of welligt nog tot vroeger, konden worden teruggebragt, behoorden al de overige, van welken aard ook, als christelijke door Dr. Hübner erkend, tot de tijden der Westgothen, of zelfs tot een nog later tijdvak. Daarom besloot de geleerde verzamelaar deze inscriptiën, welke tot een nog weinig bekend gebied der christelijke Epigraphie eene niet te versmaden bijdrage konden leveren, afzonderlijk uit te geven. Ik meen den beoefenaars of begunstigers van dit vak der oudheidkundige studiën iets aangenaams te doen, met op dezen belangrijken arbeid van den Berlijnschen Hoogleraar hunne aandacht te vestigen, en zal trachten, met behulp van Dr. Hübner's doorwrochte *Praefatio* en de met veel zorg bewerkte *Indices* *) een eenigzins volledig overzicht te leveren van deze, voor 't eerst uitgegeven verzameling †) van opschriften uit het Christelijk Spanje, mij daarbij veroorlovende om hier en daar eenige aanmerkingen in te lasschen, met het doel om ook deze klasse van inscriptiën dienstbaar te maken aan de studie der christelijke Epigraphie.

1. Voor de geschiedenis van de vroegste verbreiding des Christendoms in Spanje, waarover nog altoos een sluier blijft geworpen, zullen deze opschriften weinig licht kunnen aanbrengen, wijl het oudste van allen — althans onder die van een zekereu datum — slechts opklimt tot een tijdvak, toen

---

*) Deze *Indices* bevatten: I. Regiones. Populi. Civitates. Loci varii. — Aedificia sacra et profana. Arae etc. II. Tempora. 1 Aera Hispanica. 2 Anni Regum Visigothorum. 3 Anni Episcoporum. 4 Menses et Dies. III. Sancti. Martyres. Res Sanctae. IV. Honores et Officia Ecclesiae. V. Imperatores. Reges Visigothorum. VI. Nomina virorum et mulierum. VII. Carmina vel Centones metrici VIII. Index grammaticus. IX. Scripturae compendia Litterarum formae singulares. X. Inscriptiones Appendicis. 1 Nomina. 2 Tempora. Initia falsarum vel suspectarum.

†) De vroegere verzameling van den geleerden P. Sobreira is onuitgegeven gebleven en wordt nog in H.S. in de bibliotheek van de historische akademie te Madrid bewaard (*Coleccion de inscripciones desde el año 537 hasta el 1633*). Ook de Spaansche historieschrijver Masden, heeft in het 9de deel zijner *Historia critica de la España* een aantal inscriptiën opgenomen.

reeds in geheel Spanje, of in het grootste gedeelte, het Christendom was verspreid en gevestigd; ja het kerkelijk leven zich in kerkvergaderingen reeds krachtig had vertoond, gelijk o. a. blijkt uit de synode van Elvira (*Illiberis*), in het jaar 306 gehouden, waarbij reeds 19 bisschoppen tegenwoordig waren. Maar destemeeer zal hunne naauwgezette studie en vergelijking vermoedelijk dienst kunnen bewijzen ter opheldering van het nog zeer duister tijdvak der Westgothen, waartoe de meeste der bekend geworden inscriptiën moeten worden teruggebracht. Ook voor de kennis der kerkelijke toestanden en gebeurtenissen in het Schiereiland zullen deze overblijfselen van monumentale geschiedenis niet zonder vrucht kunnen worden geraadpleegd.

Voor de rangschikking dezer opschriften heeft de geleerde uitgever teregt de geographische indeeling gevolgd, welke sinds lang, na het voorbeeld vooral van Mommsen, als de eenige doelmatige is erkend geworden. Diezelfde classificatie was reeds door Dr. Hübner in het tweede Deel van het *C. I. L.* aangenomen, met dit onderscheid nogtans, dat in de verzameling dezer christelijke opschriften, niet de *steden* of *vici*, maar die *provinciën* tot hoofdafdeelingen zijn gekozen, waarin sinds de vierde eeuw Spanje was ingedeeld. Hierdoor worden vier hoofdgroepen van inscriptiën gevormd: die van *Lusitania*, die van *Baetica*, die van *Asturia* en *Gallaecia* en die van *Tarraconensis*. In eene vijfde afdeeling met den titel van *Instrumenti domestici inscriptiones*, zijn fragmenten van gebakken aarde, tegels en scherven, ringen enz., met opschriften voorzien, opgenomen, waarvan de meeste onder de oudsten moeten worden gerangschikt, en daarom reeds vroeger eene plaats in het tweede Deel van het *C. I. L.* hadden gevonden.

Opmerkelijk is bij de geographische indeeling dezer Spaansche opschriften het verschijnsel, door Le Blant ook voor die van Gallië waargenomen: dat namelijk het getal der gevonden christelijke inscriptiën in verhouding blijkt te staan tot het getal der bereids ontdekte opschriften van heidensche afkomst in dezelfde localiteiten: zoodat b. v. in de provinciën, waar de Romeinsche levenswijze en beschaving het diepst was doorgedrongen, ook het grootst getal van

inscriptiën, niet alleen van heidensche, maar ook van christelijke afkomst wordt aangetroffen. Zoo worden o. a. in de *Tarraconensis* met de *Asturia* en *Gallaecia*, hoewel uitgestrekter in oppervlakte, nogtans minder christelijke opschriften gevonden dan in de *Baetica*, de volkrijkste der romeinsche provinciën in Spanje, die dan ook het aanzienlijkste getal (negentig) heeft opgeleverd; of in de *Lusitania*, waarvan de hoofdstad Merida (*Emerita Augusta*) er alleen twintig heeft bewaard. Van deze bestendige verhouding van het getal der christelijke opschriften in elke provincie tot den staat der bevolking of tot de hoeveelheid van heidensche inscriptiën, die, waar ze menigvuldiger zijn ook een steeds grooter getal van christelijke opschriften ter zijde hebben, heeft de geleerde verzamelaar de gevolgtrekking afgeleid, dat ook in later tijden de zetel van het Romeinsche leven zich in deze streken weinig heeft gewijzigd of verplaatst *).

2. De *Chronologie* van de grootste helft dezer opschriften volgt in hare tijdberekeningen de zoogenaamde *Aera Hispanica*, welke volgens het vrij algemeen aangenomen, en ook door dr. Hübner gevolgd stelsel, met het jaar 38 vóór Christus begint: zoodat al de inscriptiën, waarop de tijdsbepaling volgens de *Aera Hispanica* is aangewezen, tusschen de jaren 465 en 782 onzer tijdrekening moeten worden gesteld. De aanduiding van maanden en dagen verschilt hier en daar eenigzins van de gebruikelijke oude Romeinsche †). Soms worden de regeringsjaren der Westgothische koningen of die der bisschoppen tegelijk met de *Aera* vermeld; één

---

*) «Numeri [titulorum] in universum respondent titulorum paganorum multitudini in singulis Hispaniae partibus repertae; titulorum enim ad christianos homines spectantes plurimi inde provenerunt, ubi etiam pagani plurimi reperti sunt. Quare non multum variasse sedes vitae Romanae recentioribus illis temporibus manifestum est.» *I. H. C.* p. V.

†) «Dies plerumque indicantur,» zegt dr. Hübner, «formula tali *die* vel *sub die illo* (non *illa*) *kalendas* (*nonas*, *idus*) *illas*; semel *die s(u)b illo* videtur scriptum esse (n. 56). Unde accusativum puto intellegendum esse in kalendis quoque idibusque indicandis, ubi scripturae compendia adhibentur; cum praesertim ter accusativus plene scriptus sit in idibus, semel tantum ablativus, itemque zonae accusativo ponantur ubique, etc. In dierum igitur indicationibus illis, linguarum Romanicarum, quae vocantur, consuetudinem quasi incipientem deprehendimus.» *I-H. C.* praef. p. VI.

keer slechts, op eene inscriptie der zesde eeuw, het jaar van keizer Mauricius met de indictie: *Ann. VIII Aug. ind. VIII* = p. C. 589—590 *). Op geen enkel opschrift vond ik het jaar van een Consul aangegeven; hetgeen des te meer opmerking verdient, wijl mij, na een naauwkeurig onderzoek, is gebleken, dat terwijl in Spanje de christelijke grafschriften of andere van meer privaat karakter, als tijdsbepaling slechts de plaatselijke *Aera* vermelden, daarentegen de openbare kerkelijke documenten, met name de akten der conciliën van Carthago (Cartagena), Tarragona en Girona, het oude gebruik der consulaire tijdberekening bleven aanhouden. Bij burgerlijke of private handelingen schijnt dus algemeen de chronologie der *Aera* te zijn gevolgd, terwijl de bisschoppen gelijk voor Gallië, door Le Blant †) terecht is opgemerkt, de voorkeur bleven geven in al de van hen uitgaande documenten aan de van ouds gebruikelijke tijdberekening, waarvan zij in de pauselijke brieven enz. de type vonden.

3. De *Taal* dezer christelijke opschriften is, met uitzondering van een zestal in het Grieksch §), en van een drietal in 't Hebreeuwsch geschrevene **), het Latijn, dat in Spanje, gelijk in de overige provinciën van het Romeinsche rijk, van de vijfde tot de achtste eeuw in gebruik was en overal door de Romeinsche politiek aan de overwonnen nationaliteiten werd

---

*) Keizer Mauricius, die in den tekst van dit opschrift genoemd wordt, aanvaardde de regering op 13 Aug. 582. Dienvolgens begon zijn achtste jaar op 13 Aug. 589. Het opschrift moet dus vervaardigd zijn na 13 Aug. 589 en vóór 13 Aug. 590, wijl de indictiën beginnen met de kalenden van September, en zeer zeldzaam, reeds van de helft der zesde eeuw, met die van Januari. Vgl. De Rossi, *Inscr. Christ.* I, p. C. en Hübner, *I. H. C.*, p. 57.

†) *Manuel d'Epigraphie chrét. d'après les marbres de la Gaule*, p. 136.

§) Een dezer met Latijnsche letters: ΕΡΥΘΗΡΙ ΖΕΣΑΕΣ (Ἐρυθρί ζήσης), ΖΕΣΑΕΣ ΜΕΤΑΤΕΣ CYRIASSV (Ζήσης μετὰ τῆς κυρίας σου). De andere vijf zijn weinig belangrijk van inhoud en gedeeltelijk onleesbaar.

**) Hieronder is vooral opmerkelijk het opschrift in drie talen (Hebreeuwsch, Grieksch en Latijn) te *Tortosa* gevonden, en door de verhandeling van Le Blant en Renan in de *Revue Archéologique* (Nouv. Sér. 2. 1860, p. 345 suiv.) meer bekend geworden.

opgedrongen *). Ter verklaring eeniger eigenaardige afwijkingen van het toenmalig taalgebruik in andere provinciën heeft men tot geen veronderstelling van eene *Latinitas Hispana* zijne toevlugt te nemen, gelijk door eenige, meestal Spaansche, schrijvers, is geschied. Immers, behalve dat de meeste afwijkingen ook hier op rekening moeten worden gebracht van de toen algemeen ingrijpende verbastering der klassieke vormen van het Latijn in de volkstaal, meent ook Dr. Hübner dat de meest zonderlinge dezer idiotismen hunne verklaring zullen kunnen vinden door eene betere kennis van die talen, welke wij gewoonlijk *Romaansche* noemen, en die zich langzamerhand uit het Latijn hebben gevormd. De voornaamste dezer taaleigens zijn door den uitgever onder eene afzonderlijke rubriek (*Index VIII Grammaticus*) bijeenverzameld, en zullen zeker voor de geschiedenis van het Latijn *infimae aetatis* met vrucht kunnen geraadpleegd worden. Ik vermeld hier slechts in het voorbijgaan de verwisseling der vocalen *a* voor *e*, *a* voor *au*, *e* voor *ae*, *e* voor *i*, *u* voor *o*; het weglaten der aspiratie in het begin of na medeklinkers (*abere*, *uius*, *ic*, *macina*, *Cristi*); de verandering der consonanten *v* in *b*, *t* in *d*, *c* in *g*, *x* in *s* (*bivit*, *sublibamen*, *flore ad*, *eglesie*, *ausilium*), enz. Als van meer lokalen aard trokken bijzonder mijne aandacht de voorbeelden van het zoogenaamde *zetacismus*, gelijk o. a. *Zacob*, *baptidiatus*, *indigsium*, *septuazinta*, *Sciprianus*. Ook vond ik een drietal proeven van de uitspraak der onzuivere *s* toen ter tijd: op een grafschrift, vermoedelijk der achtste eeuw, waar men *expectara* voor *spectra* leest, en op twee andere van ongeveer hetzelfde tijdperk: *Estephanus* en *ispiritum* †). Overigens mag bij de beoordeeling dezer onregelmatigheden van spelling en woordvorming niet uit het oog worden verloren,

---

*) Opera data est ut imperiosa civitas non solum jugum, verum etiam linguam suam domitis gentibus per pacem societatis imponeret. S. Aug. Civ. Dei, XIX. 7.

†) Vgl. ook Le Blant, *Inscriptions chrét. de la Gaule*, N°. 10, en *Manuel*, p. 196. waar hij o. a. zegt: „Des le Ve, le VIe siècle, le français peut se faire pressentir. Des vocables *iscala*, *ispiritus*, *Istephanus*, *ispes*, *ischola*, etc. nous avons fait: *escalier*, *esprit*, *Etienne*, *espoir*, *école*, etc.”

dat een zeker aantal vermoedelijk te wijten zijn aan de onwetendheid of nalatigheid der steenhouwers, waartegen reeds een dichter en beroemd opsteller van grafschriften uit het laatst der vijfde eeuw, Sidonius Apollinaris zijn vriend Secundus waarschuwde: om toch te waken, dat de fouten van den steenhouwer niet op rekening van den opsteller der inscriptiën wierden gebragt: » *Vide, ut vitium non faciat in marmore lapicida* » *).

4. Voor de vergelijkende *Palaeographie* en de geschiedenis der verbastering van het monumentale letterschrift kunnen de Spaansche inscriptiën menige, niet onbelangrijke, bijdragen leveren. De loffelijke vrijgevigheid der Berlijnsche Akademie heeft het den uitgever mogelijk gemaakt, om een aantal opschriften in getrouwe *facsimile's*, dikwijls door hemzelf van het oorspronkelijke opgenomen, terug te geven, en de vervaardiging daarvan, in keurige houtsneden, aan den in dit vak zoo gunstig bekenden graveur Bürkner te Dresden op te dragen. De gebrekkigheid der verschillende schriftvormen, waaronder eenige volkomen onleesbare, getuigen ook hier, van het meermalen opgemerkt verschijnsel: dat de verbastering van het monumentale schrift meestal gelijken tred houdt met de vermindering van beschaving en met wetenschappelijke achteruitgang †).

---

*) Sidon. Apoll. *Epist.* III. 12.

†) » Dans nos inscriptions (de l'époque mérovingienne) » schrijft le Blant « l'écriture accuse une triste décadence. Ceux qui ont pu voir sans étonnement sur les monnaies, de plates et barbares images succéder aux nobles effigies des Antonins, trouvent en vain sur les vieux marbres de précieux modèles graphiques. Nul n'a gardé alors le secret de l'élégance: les caractères que porte un sceau royal ne sont point plus parfaits que ceux d'une épitaphe vulgaire. L'art du graveur est mort, comme tous les autres arts. » *Inscr. chrét. de la Gaule*, préf. p CXXIII. Wat echter te midden dier barbaarschheid, ook in dit opzigt voor een nog dieper verval behoevde, wijst Le Blant elders aan: » Si bas toutefois que fut alors le niveau des intelligences, la plaie aurait, certes, pu être plus profonde. La foi chrétienne en éclairant les âmes, écartait des esprits les ténèbres absolues. L'ignorât-on d'ailleurs, nos marbres suffiraient à faire voir que l'art d'écrire fut gardé par l'Eglise aux siècles mérovingiens. Parmi tant de personnages barbares qui reçurent en Gaule la sépulture, ceux qui furent chrétiens nous ont seuls, en effet, laissé des épitaphes, monuments écrits que je cherche vainement sur les tombes de leur

Wat meer in het bijzonder de palaeographische eigenaardigheden dezer opschriften betreft, hieromtrent moet ik mij, bij gebrek aan de noodige *facsimile's*, tot eenige weinige aanmerkingen bepalen.

Verkortingcn worden veelal door eene boven het woord geplaatste gebogen lijn aangeduid; soms ook door een enkel punt, wanneer de weglating slechts ééne letter betreft, of door een schrapje dat de letter doorsnijdt. Op twee ongedateerde inscriptiën (N°. 16 en 116) en op eene andere van het jaar 650 (N°. 117) zijn de regels door vroeger op den steen aangebragte lijnen afgedeeld, gelijk zulks ook gevonden wordt op eenige heidensche opschriften van een later tijdvak. Ettelijke grafschriften zijn met *punten*, in onregelmatige groepen, als bezaaid: eene palaeographische zeldzaamheid, waarvan de uitgever geene verklaring geeft, en ik er vruchteloos eene heb gezocht *). Opmerkelijk is het dat in de gansche verzameling geen enkel opistographisch opschrift wordt gevonden. Eenig en zonderling in hare soort is de marmeren plaat van Oviedo, vermoedelijk uit de achte eeuw, waarop de woorden

SILO PRINCEPS FECIT

in dat eigenaardig, maar vrij zeldzaam soort van gefigureerd of doolhofschrift zijn gebeiteld, waarvan nog twee voorbeelden, uit het noorden van Afrika afkomstig, door Renier's *Inscriptions de l'Algérie* (n. 3703 en 3704) zijn bekend geworden, en ook Le Blant eene andere proeve, uit Frankrijk,

---

frères morts dans l'idolâtrie. Le paganisme germanique et l'ignorance étaient donc, paraît-il, dans le même camp" *Manuel*, p. 192. Hetgeen hier van Gallië gezegd wordt, kan ook voor vele landen van Europa, en blijkens onze opschriften ook voor Spanje gelden.

*) In het tweede deel van het *C. I. L.*, p. 661, num. 4963, 1 wordt eene *tessera gladiatoria* gevonden, met een opschrift, waarvan al de letters uit *kleine punten* zijn gevormd. De punten die op de Spaansche inscriptiën voorkomen zijn meestal te onregelmatig op de oppervlakte verdeeld, om aan lettervormen te doen denken. Anders zou het vermoeden kunnen rijzen, dat wij hier met een soort van marmeren palimpsesten te doen hadden.

hoewel van gewijzigde factuur, heeft medegedeeld *). De hier genoemde Silo, vorst van Asturiën, overleed in 783. Als een specimen dezer literarische kunstenarijen, waarin reeds bij de oude Grieken Simmias van Rhodus, Doriadas en Porphyrius zich verlustigden, en in de middeleeuwen Rhabanus Maurus en Abbon van Fleury zich oefenden, laat ik hier het opschrift zelf volgen:

T I C E F S P E C N C E P S F E C I T
 I C E F S P E C N I N C E P S F E C I
 C E P S P E C N I R I N C E P S F E C
 E F S P E C N I R P R I N C E P S F E
 F S P E C N I R P O P R I N C E P S F
 S P E C N I R P O L O P R I N C E P S
 P E C N I R P O L I L O P R I N C E P
 E C N I R P O L I S I L O P R I N C E
 P E C N I R P O L I L O P R I N C E P
 S P E C N I R P O L O P R I N C E P S
 F S P E C N I R P O P R I N C E P S F
 E F S P E C N I R P R I N C E P S F E
 C E F S P E C N I R I N C E P S F E C
 I C E F S P E C N I N C E P S F E C I
 T I C E F S P E C N C E P S F E C I T †).

5. Van welk gewigt de *eigennamen* zijn bij epigraphische onderzoekingen is algemeen bekend, en hoeveel licht meermalen door de bij de Rossi en Le Blant hierin gevolgde methode, vooral over den oorsprong en de afkomst van ongedateerde opschriften kan verspreid worden, hebben de met

---

*) Vgl. Le Blant, *I. C. d. l. G.*, N°. 8. Het daar opgenomen *gefigureerd* opschrift is een dichtstuk van Fortunatus, door hem opgedragen aan Synagrius, bisschop van Autun, dien hij uitnoodigt om het in het voorportaal zijner kerk te plaatsen, en de aangegeven letters door het *minium* en het *coccinum* te onderscheiden, waardoor dan drie verschillende lezingen zullen ontstaan, en tevens het figuur zal uitkomen: X (*Christus*) met het + in eene lijst.

†) Ik heb, om de lezing te vergemakkelijken, de letter S, die het *middelpunt* der inscriptie vormt, met eene vetter letter doen drukken. Van dit middelpunt uitgaande lezen zich de woorden *Silo princeps fecit* in allerlei rigtingen.

zooveel scherpzinnigheid doorgezette opmerkingen en vergelijkingen dezer geleerden ruimschoots bewezen *). Daarom verdient Dr. Hübner den dank der oudheidkundigen en geschiedvorschers, voor de zorg, waarmede hij, in naauwkeurige en uitvoerige lijsten, van de veelsoortige nomenclatuur der Spaansche inscriptiën een overzicht heeft geleverd, en daardoor de vergelijking met andere namen van hetzelfde tijdvak, vooral met die van het naburig Gallië †) gemakkelijk heeft gemaakt. Ik kan hier moeilijk in het veelzijdig, niet onbelangrijke onderzoek treden, waartoe deze rubriek aanleiding zou kunnen geven. Genoeg zal het zijn op te merken, dat wij hier zelfs geen spoor meer van het oude Romeinsche systeem der *tria nomina* aantreffen. Hier en daar vond ik eenige *nomina gentilitia* zonder eenige bijvoeging, zooals *Flavius*, *Aurelius*, *Licina*, *Valeria* enz.; daarentegen een veel grooter getal *cognomina*, gelijk *Avitus*, *Dexter*, *Camilla*, *Urbana* enz. Onder de nieuwere namen zijn er een aantal van waren Latijnschen oorsprong, en die in het tijdperk dezer opschriften, bijna door geheel het Westen gebruikelijk waren, zooals: *Aloiosus*, *Amatus*, *Dominicus*, *Florentia*, *Venantia* enz., of wel die meer uitsluitend in Spanje inheemsch waren, gelijk b. v. *Bracarius*, *Liliolus*, *Cerevella*, *Graniola*, *Salvianella*. Minder welluidend, maar welligt in historisch opzicht hier het meest de aandacht der geschiedvorschers waardig, zijn de namen van Gothischen oorsprong, zooals: *Aigo*, *Ermen-gond*, *Quaico*, *Hilduarens*, *Reccisvinthus*, *Froila*, *Hilduarens* (vrouw), *Swinthiliuba* enz. Ik waag het niet om te beslissen in hoever de opschriften, waarin namen van Westgothische koningen voorkomen, dienstbaar zullen kunnen worden gemaakt aan de verklaring of opheldering van menig duister punt in de geschiedenis dezer vorsten, welke dezer dagen op nieuw door Felix Dahn is behandeld §). Deze geleerde heeft in zijn werk reeds gebruik gemaakt van Dr. Hübner's epi-

---

*) Vgl. De Rossi, *Inscr. christ.*, t. I, p. CXII. — Le Blant, *Manuel*, p. 39 v. en *Inscr. chrét. d. l. G.* t. I, p. 188, 408, etc.

†) Vgl. Le Blant, *Inscript. chrét. d. l. Gaules* Vol. II. p. 617 sv. en *Manuel d'Epigr. chrét.* p. 89 sv.

§) *Die Könige der Germanen*, Vol. V. Würzburg, 1870.

graphische verzameling, hoewel het hem, evenmin als zijn voorganger Jos. Aschbach *), is mogen gelukken, al de duisterheden dezer ingewikkelde geschiedenissen op te helderen. Welligt zal ook voor nog een ander gebied van historische navorsching de nomenclatuur der Spaansche inscriptiën vruchten kunnen opleveren. Ik bedoel de Hagiologie en de geschiedenis der Spaansche bisdommen, met de opvolging hunner kerkvoogden. Reeds zijn eenige der hier opgenomen inscriptiën door de vroegere geschiedschrijvers Florez, de la Higuera, Masden en anderen, alsmede door de Bollandisten in hunne *Vitae SS.* met goed gevolg benuttigd geworden.

6. Een der belangrijkste specialiteiten in deze verzameling zijn de *epigraphische formules*, waarop teregt Dr. Hübner zoowel in zijne Voorrede als in zijne doorlopende aantekeningen de aandacht zijner lezers heeft geroepen. De beroemdste oudheidkundigen, vooral van later tijd, hebben meermalen op de groote diensten gewezen, die de onderlinge vergelijking dezer formules voor de tijdsbestemming der ongedateerde inscriptiën en voor de bepaling harer nationaliteit en afkomst kan bewijzen. Wat echter de formules onzer Spaansche opschriften betreft, dan eerst, zal een gegrond oordeel over hare kenmerkende eigenaardigheden en karakter onzes inziens, kunnen worden gevormd, wanneer al de christelijke inscriptiën van Spanje, ook die, welke op overblijfselen van oude kunst worden gevonden, zullen zijn bijeen verzameld: eene taak, welke een vriend van Dr. Hübner, het Akademielid D. Aureliano Fernandez Guerra y Orbe te Madrid op zich heeft genomen. Vermoedelijk zal dan de door Le Blant voor Gallië aangewezen wet, ook hier hare toepassing vinden: dat namelijk de christelijke opschriften, even gelijk overal bij de heidensche het geval is, het eigenaardig karakter zullen dragen der provinciën, waarin zij ontstaan zijn; eene wet, die dan eerst met hare gevolgtrekkingen veilig op de Spaansche inscriptiën zal kunnen worden toegepast, wanneer een genoegzaam aantal christelijke opschrif-

---

*) *Geschichte der Westgothen*. Francf. 1827.

ten, uit geheel het Schiereiland, zal zijn vertegenwoordigd. Dan ook zal men met regt en zekerheid kunnen beslissen, of hetgeen welligt nu, in meer dan een opschrift, als eene op zich zelf staande bijzonderheid wordt aangezien, niet voor een, in de betrokken localiteit heerschende, type zal moeten gelden. Immers nu reeds, bij een betrekkelijk gering getal van opschriften, is reeds hier en daar, bij het onderzoek der daarin voorkomende formules, bij mij het vermoeden gerezen, of ook niet in Spanje, gelijk Le Blant zulks voor Gallië heeft waarschijnlijk gemaakt *), algemeen gebruikte model-vormen en formules, inzonderheid voor grafschriften, in zwang waren, waarnaar bij analogie met hetgeen voor de formules der diplomatische oorkonden geschiedde, de tekst der inscriptiën werd opgesteld. Wat hiervan ook moge wezen, zeker zijn in allen gevalle de hier voorkomende epigraphische formules de aandacht der oudheidkundigen overwaardig. Daarom acht ik het niet ondoelmatig, ter nadere vergelijking, hier bij eenige der voornaamste of zeldzaamste, eenige oogenblikken stil te staan.

Onze gansche verzameling biedt slechts een klein getal van *tituli dedicatorii* of *honorarii*, waarin men de gewone, op de heidensche inscriptiën gebruikelijke, spreekwijzen van *consecrandi*, *sacrandi* of *dedicandi* terugvindt (bij de eigenlijke *votivi*. meestal die van *offerendi*), met dat onderscheid evenwel, dat hier, hetgeen nooit bij de heidensche plaats had, ook de naam van het toegewijde voorwerp wordt vermeld. De meeste dezer opschriften worden gevonden in kerken, vooral op altaren, en beginnen meestal met de woorden *in nomine Domini* †) of *in nomine domini nostri Iesu Christi*, en éénmaal met de formule *Ihesu Christo domino nostro regnante*, op eene inscriptie, waarvan de echtheid door Dr. Hübner betwijfeld wordt.

Op de eigenlijke *grafschriften* ontmoeten we bijna overal de formule *vixit annos tot* of *vixit annos tot plus minus*, *annos plures vel minus tot*, zeldzamer *Annorum tot* soms met bijvoe-

---

*) Vgl. Le Blant, *Manuel*. p. 61.

†) Op dezelfde wijze beginnen ook eenige grafschriften, o. a. het drietalige Joodsche opschrift N°. 186: ἐν ὀνοματίᾳ Κυρίου.

ging van maanden en dagen. Nergens bijna wordt de uitdrukking *aetas* gebruikt. De oudste inscriptiën zijn over het algemeen de naauwkeurigste in de tijdsbepalingen van maanden en dagen (men vindt er negen zoodanige van de vijfde eeuw), terwijl de vermelding der levensjaren met de bijvoeging *in hoc saeculo* vrij algemeen in gebruik schijnt te zijn geweest in de zevende eeuw *).

Het overlijden zelf wordt meestal uitgedrukt door *requievit in pace*, welke formule volgens Le Blant ook in Gallië sedert het einde der vijfde eeuw in zwang was †). Hier en daar wordt *famulus* of *famula Dei* er bijgevoegd. In geheel het grondgebied van Merida (*Emerita Augusta*) schijnt eene eigenaardige formule in gebruik geweest te zijn: *accepta penitentia requievit in pace*, gelijk ook de overledene daar *penitens* genoemd wordt.

De oude, eenvoudiger lezing *requiescit* met weglating van *in pace*, die Le Blant slechts tot de laatste helft der vijfde eeuw en nooit meer na 487 in Gallië aantrof, vond ik onder al de Spaansche opschriften slechts tweemaal, namelijk op het oudste van al de hier opgenomen epitaphiën van zekere dagteekening, van het jaar 465, en op een ander zonder jaartal, doch waarvan de lettervormen, die der vijfde of zesde eeuw bleken te zijn.

Geen formule is van algemeener gebruik dan die van *recessit in pace*, terwijl het eenvoudiger *recessit* slechts tweemaal voorkomt: beide keeren op inscriptiën der zesde eeuw (tusschen 504 en 708). Hieruit blijkt dat er uit het gebruik van *requievit* en *recessit* geen verschil van *tijd* kan worden afgeleid, maar daarentegen het verschil van *plaats* in aanmerking moet worden genomen; wijl *requievit* eigen blijkt te zijn aan de opschriften van geheel de provincie Lusitania en gedeeltelijk ook aan die der Baetica, waar zij aan de Lusitania grensde, en *recessit* daarentegen, met uitzondering van één enkel opschrift uit de Tarraconensis, alleen in de Baetica wordt aangetroffen. De variatiën dezer formule

---

*) In eenige *centones metrici* van het jaar 588 vindt men dezelfde formule gebezigd.

†) Le Blant, *Manuel*. p. 35.

zooals *hic quiescit in pace, hic requiescit corpus, in pace Christi quiesco, requiescat in pace amen*, enz. zijn uitsluitend aan de Tarraconensis eigen. Zóó wordt dan ook hier wederom voor Spanje van toepassing hetgeen Le Blant's scherpzinnigheid voor Gallië heeft opgemerkt: dat de *plaats* meer dan de *tijd*, de verscheidenheid van vormen in het gebruik der epigraphische formules aanbrengt *).

Grieksche formules vindt men alleen op het drietalig Joodsch opschrift, reeds vroeger door mij vermeld: *ἐν ὀνόματι κυρίου, ὡδε ἔστην μεμν (ἡο)ν* etc., en op twee inscriptiën uit Cartagena: *ὑπὲρ ἀναπαύσεως καὶ σωτηρίας τῆς μακαρίας κυρίας τῆς δεῖνα* en *ὁ δεῖνα ἐταφρώθη μετὰ εἰρήνης — μέμνησο*.

Als aan Spanje meer bijzonder eigen moet de reeds hierboven genoemde formule *famulus* of *famula Christi* worden beschouwd, die in alle tijdperken, van de vijfde eeuw af, overal in het Schiereiland in gebruik schijnt te zijn geweest, en hier ook op de meeste grafschriften voorkomt; terwijl in geheel Gallië Le Blant slechts twee voorbeelden daarvan heeft kunnen opsporen, en ik die in de werken van Bosio en Boldetti geen enkelen keer, en in de Rossi's *Inscriptiones Christ* slechts eenmaal heb aangetroffen.

Eindelijk ontmoeten we ook hier, gelijk elders, tegels of scherven van gebakken aarde met *vota* of *acclamatiën* beschreven, die meestal tot levenden zijn gerigt, zooals b.v. *felix Asella, Bracari vivas cum tuis, Lupicus vivat, Marciane vivas in Christo*. Al deze fragmenten zonder datum worden door Dr. Hübner tot de vierde eeuw teruggebracht, en waren reeds vroeger, gelijk wij hierboven hebben aangemerkt, in het tweede deel van het C. I. L. opgenomen. Welligt komt aan sommigen, vooral aan de tegels, nog hooger ouderdom toe. Opmerkelijk is het, dat bijna alle met het Monogram zijn geteekend, en er slechts één is gevonden, waarop, gelijk meestal op tegels van heidenschen oorsprong plaats heeft, de *officina* van den vervaardiger wordt vermeld:

E X. O F. L E O N T I

---

*) Le Blant, *Manuel*, p. 75 suiv.

7. De *Symboliek* der Spaansche opschriften wijkt over het geheel weinig af van de gebruikelijke op de christelijke monumenten van elders. De voornaamste der hier voorkomende symbolische teekenen zijn het *kruis*, het *monogram* op een aantal opschriften, en de *duif*, meestal tweetallig, op negen inscriptiën van de jaren 504 tot 530, en op een ring. Slechts éénmaal vonden wij den *Visch* op eene inscriptie van het jaar 585, hetgeen toch nog veel later is dan op de bekende monumenten van Italië en Gallië *). Nergens ontmoeten wij het *anker* of de *vaas*, die toch in Gallië meer malen voorkomen. Het kruis is meestal aan het begin van den eersten regel geplaatst, soms met bijvoeging van *in nomine Domini* of iets dergelijks, op ruim dertig opschriften, waarvan er twee de jaartallen 465 en 482 dragen, en de andere tusschen 515 en 691 vallen: eene tijdsbepaling, die met het gebruik in Gallië van soortgelijke kruisteekens op de grafschriften overeenkomt †). Insgelijks ontmoet men het christelijk Monogram, dikwijls zamengevoegd met de Δ en ω op meer dan 40 opschriften, alle van de jaren 544 tot 622: zeker een der zeldzaamst voorkomende voorbeelden van het gebruik dezes symbools in een betrekkelijk zóó laat tijdvak. Immers, volgens de verzekering van De Rossi, wordt het Monogram reeds bijna nooit meer te Rome aangetroffen na het jaar 469. Hier vinden wij het nog in 666, terwijl ook in Gallië het gewone monogram niet meer na 493, en de *cruz ansata* niet meer na 540 voorkomt §). Wat den vorm zelf van het Monogram betreft, trokken vooral twee opschriften onze aandacht: een van het jaar 573, waarop het bovenste gedeelte der verlengde Grieksche P de gedaante van eene R aanneemt, en een ander zonder datum, waarin van het monogram, dat in een cirkel is geplaatst, de uiteinden der X als pijlen zijn gevormd, en door den beneden-

---

*) Vgl. De Rossi, *de Christ. monum.* IXΘYN *exhib.* en Le Blant, *Manuel*, p. 27.

†) Vgl. Le Blant, *Manuel*, p. 29.

§) Vgl. De Rossi, *I. C.*, I, N°. 748, 1126, en *de Christ. tit. Carthag.* p. 38.

staaf der P eene S is geslingerd : een vorm, dien wij ons niet herinneren ooit te hebben aangetroffen.

Verder behoort hier nog als eene eigenaardige, geheel locale, bijzonderheid vermeld te worden, dat al de opschriften van Merida (*Augusta Emerita*) afkomstig, uit de zesde eeuw, met kranslijsten van palm- of laurierbladen omgeven zijn.

8. In *metrische* opschriften of fragmenten daarvan, is de Spaansche verzameling betrekkelijk rijk *). De meeste zijn uit de zesde, zevende en achtste eeuw, van de jaren 549 tot 762. Alhoewel het in genoemd tijdvak ook in Spanje niet geheel aan bekwame dichters schijnt te hebben ontbroken, waarvan o. a. de schriften van Eugenius Toletanus († 658) het bewijs kunnen leveren, blijven toch de meeste der hier voorkomende inscriptiën verre verwijderd van hetgeen men in het vaderland van Prudentius gerechtigd zou zijn te verwachten. Stijl en vorm is zelfs voor de meesten even gebrek- kig als in de profane metrische opschriften van hetzelfde tijdperk. De meesten zijn geschreven in *dactylische* versmaat en hier en daar ontmoet men het rijm of de assonantie op het eind der verzen. In de oudste opschriften is de vers- bouw nog het regelmatigst. Maar reeds met de helft der zevende eeuw worden alle prosodische wetten ter zijde ge- steld, en geraakt eene nieuwe metriek in zwang, waarbij niet de quantiteit maar het accent de dichtmaat bepaalt. Ter ver- gelijking en beoordeeling laat ik hier eenige weinige proe- ven volgen.

In de kerk van den H. Johannes den Dooper te Baños bij

---

*) Dr. Hübner heeft gemeend in zijne verzameling niet te moeten opne- men de in versmaat opgestelde grafschriften welke bij Dracontius en andere Spaansche dichters worden gevonden : *Exclusi ut par est, zegt hij, carmina ad titulorum speciem vel ut re vera sepulcris inscriberentur facta a poetis vete- ribus Hispanis.*" Praef. p. II. Le Blant, daarentegen ruimde aan een groot getal van soortgelijke poëtische epitaphiën van Fortunatus, Sidonius Apolli- naris en anderen, in zijne *Inscriptions chrét. de la Gaule* eene plaats in, en meent dat een groot getal, welke sommigen slechts als poëtische oefeningen hebben aangezien, werkelijk op grafsteden geplaatst zijn geweest. Vgl. *I. c. d. l. G.* I, pag. XXIV.

Valladolid bevindt zich deze dedicatie-plaat van koning Reccesvinthus van het jaar 661 (*aera* 699):

PRAECURSOR DOMINI MARTYR BAPTISTA IOANNES
POSSIDE CONSTRUCTAM IN AETERNO MVNERE SEDEM
QVAM DEVOTVS EGO REX RECCESVINTHVS AMATOR
NOMINE IPSE TVI PROPRIO DE IVRE DICAUI
TERTIO POST DECIMVM REGNI COMES INCLITVS ANNO
SEXCENTVM DECIES ERA NONAGESIMA NOVEN

en in de kathedraal van Oviedo op den deksel van een rijk versierden sarkophaag, dit niet onaardige epigramma:

INCLVSI TENERVM PRAETIOSO MARMORE CORPVS
AETERNAM (*sic*) IN SEDE NOMINIS ITHACII

Uitvoeriger, op een groote marmeren plaat uitgehouwen, is het grafschrift van den bisschop Sefronius, uit het tijdperk der Westgothen; tegelijk een bewijs voor het toenmalig ingrijpend gebruik der *e* voor de *i*. Ik geef hier slechts de vier eerste verzen:

SEFRONIVS TEGETVR | TOMOLO ANTESTIS | IN ISTO, |
QUEM RAPVIT PO | PVLS MORS INI | MICA SVIS—
QUI MER [ITAM] SANC[TO] | PERAG[ENS] IN COR | P[ORE VIT[AM
CREDETVR ETHERIAE | LUCIS HABERE DIEM | etc.

Het volgende opschrift levert een voorbeeld van die liefhebberij voor woordspelingen, welke ook op heidensche inscriptiën voorkomt, en waarvan bij Le Blant *) en anderen voor de christelijke middeleeuwen menige proeve wordt gevonden:

PETRA PETRI CINERES CAPIT HAEC ANIMAM PETRA CHRISTI
SIC SIBI DIVISIT VTRAQUE PETRA PETRVM

Gebrekkig in vorm en gedachten zijn vooral de grafschriften van later dagteekening, waaraan Dr. Hübner in zijne *Appendix Titulorum recentiorum* eene plaats heeft aangewezen. Ik geef tot proeve de volgende inscriptiën, waarvan de eerste op een grafschrift in de kerk te Baños bij Valladolid, en de andere bij Cordova is gevonden:

1. ISTA VORAX | FOSSA
DOMINI | CI CONTINET |
OSSA

---

*) Vgl. *I. C. d. l. G.*, N°. 12, 13, 352, 481, 582, 624.

2. HIC TEVDEFREDI CONDITA
 MEMBRA QUISCUNT ARIDA
 CVIVS ORIGO FVLGIDA
 [BR]EBE (*sic*) REFVLSIT INCLITA

Eene derde inscriptie geplaatst boven de kerkdeur te Léon, heeft zekere naïviteit in de uitdrukking, waardoor de platheid van den vorm op den achtergrond treedt:

QVI IN HAC AVLA DEI INGREDTVRE SINE MENTE BONA
 NEC VOTA VALENT NEQVE DONA
 ERGO MALAS MENTES
 DEPONANT INGREDIENTES

Als eene gunstige uitzondering op de middelmatigheid dezer rijmelarijen beveelt zich eene der oudste inscriptiën aan, die op het graf der jeugdige Siricia, in de kerk der H. Eulalia te Merida, van het jaar 549. De teederheid en gemoedelijkheid der gedachten zullen het hier en daar incorrecte der uitdrukking doen vergeten:

LVX MIHI SIRICIA DIVINA (*sic*) BAPTA FLAGELLO
 TE MATREMQ. TVAM TEMPVS ENORME TVLIT
 NECDVM TER BINOS CRESCENS ATTIGERAS ANNOS
 LIQVISTI MOESTO VVLNERA DIRA PATRI
 FLETIBVS ECCE TVIS RENOVASTI FVNVS OPERTVM
 QUOD MATRIS TVMVLO IVNGERIS IPSA CITO
 AERA DLXXXVII

Niet zoozeer onder poëtisch opzigt, als wel om eene epigraphische zeldzaamheid die er in voorkomt, trok in deze klasse van inscriptiën nog mijne aandacht een vrij uitvoerig grafschrift van het jaar 642, te Villafranca de Cordoba in 1821 ontdekt, en van onbetwifelde echtheid, met het kruis-teeken in een cirkel bij den aanvang, en den tekst vol van ligaturen, welke zich evenwel gemakkelijk laten ontcijferen. Geheel ongewoon is daarop het verschijnsel, dat *elk vers* (niet elke *regel*, wjl eenige verzen *twee* regels vormen) door kleine *palmtakjes* wordt afgebakend: eene bijzonderheid, die, bij analogie, aan de asterisken in de oude liturgische HSS der Grieksche kerk, en aan de klimop-blaadjes op vele christelijke grafschriften herinnert.

9. Behalve de inscriptiën op grafsteen en op votief- of dedicatie-tabellen, heeft Dr. Hübner nog eenige opschriften, verzameld, welke op altaren, sarkophagen, reliquiariën, kroonen, retabels, statiekruisen, ringen, enz., werden gevonden. De geleerde uitgever meende ook hier getrouw te moeten blijven aan het door hem vastgestelde programma, waardoor hem alle beschrijving of toelichting van eigenlijk gezegd kunstwerk was ontzegd. Diensvolgens vonden wij nergens eenige, althans meer uitvoerige, mededeeling of opheldering over de voorwerpen, waarop zich de inscriptiën bevonden; hoewel eene naauwkeurige kennis van het beeldwerk of de versierselen meestal zeer nuttig, ja somtijds noodzakelijk is om het doel en de bestemming, en daardoor meermalen de beteekenis, der betrekkelijke opschriften te verklaren. Uit dien hoofde zou vermoedelijk hier eene vergelijking van den tekst van ettelijke inscriptiën met de afbeeldingen der voorwerpen, waarop ze voorkomen, gelijk men die in de grootere werken van Florez, De la Puente, Masdeu, De la Borde en anderen, aantreft, zeer zijn aan te bevelen.

Meer bijzonder hebben in deze klasse van opschriften onze aandacht getrokken de talrijke *graffiti* op de altaartafel der hoofdkerk van Tarrasa bij Barcellona *), die voor Spanje eene tot hertoe onbekende bijdrage levert van de gewoonte sedert de vroegste tijden bij de christelijke pelgrims in zwang, om hunne namen of die hunner bloedverwanten en vrienden, somtijds ook eenige leenspreuken of fragmenten van dichters, bij het bezoeken van begraafplaatsen of kerken, op de daar aanwezige monumenten, altaarsteenen, kolommen of muurwanden te schrijven. Van deze gewoonte, die nog in veel vroeger tijden ook bij de Heidenen vooral in Egypte †), en

---

*) Dr. Hübner zegt daarvan: „Egarae (*Tarrasa* prope *Barcinonem*) mensa altaris majoris ecclesiae vetustae tecta est inscriptionibus innumeris scariphatis ibi a sacerdotibus puto laicisve inter saeculum septimum et decimum; nomina potissimum continent eorum qui scripserunt, exempli causa AGILA, AIGO PER, FROILA, etc. Descripsi haec et multa praeterea quae non intellexi.” *I. H. C.* p. 61.

†) Wij bedoelen hier de opschriften op de Pyramiden, op den Colossus van Memnon, en de zoogenaamde θαύματα of σύριγγες te Thebe enz. Vgl. Letronne,

later, gelijk bekend is, in Italië en elders wordt waargenomen, vindt men bij de Christenen onderscheidene voorbeelden. Behalve eene merkwaardige getuigenis uit het *Itinerarium* van Antoninus Placentinus in de zesde eeuw *), hebben de jongste ontdekkingen van De Rossi en anderen in de Romeinsche Catacomben †), en die van Fransche geleerden in de spelonken van de anachoreten der oude Thebaïs §) een aantal dezer pelgrims-inscriptiën aan het licht gebragt. Ook Le Blant heeft in zijne *Inscriptions chrét. de la Gaule* **) er eenige zeer merkwaardige medegedeeld, welke in verschillende plaatsen van Frankrijk, meestal op oude altaartafels of kolommen zijn gevonden. Onder deze verdienen die van Minerva (het oude *Castrum Menerba*) wel het meest de aandacht der archeologen, wegens het groote aantal namen, ook voor ethnographische onderzoekingen niet zonder belang, waarmede zij, in door en over elkander loopende en zich door-een kruisende lijnen dermate zijn overdekt, dat men ze bijna een marmeren palimpsest zou kunnen noemen. Bij de vergelijking van deze naamlijsten met die, welke Dr. Hübner op de Spaansche altaartafel van Tarrasa heeft ontcijferd, heb ik kunnen opmerken, dat onder de daarop aanwezige namen ook die van Salomon voorkomt (bij Le Blant SALAMON en hier SALLOMON geschreven), welke naam, gelijk alle bijbelsche namen, uiterst zeldzaam op de oudste monumenten van het Westen wordt aangetroffen, en slechts sedert het Merovingische tijdvak in Gallië en Spanje meer in gebruik is geraakt ††).

Inscript. de l'Egypte, t. II, passim. En voor Italië voornamelijk de *graffiti* van Pompeji, in het bekende werk van Garrucci, en vooral in het IVe Deel van het *C. I. L. de Inscript. parietariae Pompeianae, Herculanenses, Stabianae*. Ed. Car. Zangemeister.

*) „Deinde milia tria venimus in Cana, ubi Dominus fuit ad nuptias, et accubuimus in ipso accubitu, ubi ego indignus *parentum meorum nomina* scripsi.” *Itinerar.* cap. 2.

†) De Rossi alleen heeft meer dan driehonderd dezer *graffiti* van pelgrims in het Coemeterium Callisti ontdekt. Vgl. *Bullettino*, III, 1, 81 sg.

§) Vgl. *Archives des Missions scient. et lit.*, 2e Série. T. I, p. 190.

**) Vgl. Tome I, num. 91, 95, 97, 99—101, 609.

††) Vgl. Le Blant, *I. C. d. l. G.* T. I, p. 75 en T. II, p. 302.

Een ander overblijfsel der christelijke oudheid in deze afdeeling heeft nog bijzonder mijne aandacht getrokken, niet zoozeer wegens zijne epigraphische merkwaardigheid, als wel om de alleroudste, en ik geloof eenige, bijdrage die het voor de ikonographie der Hemelvaart van Maria in een zóó vroeg tijdvak (het begin der vierde eeuw, in het jaar 312) zou opleveren. Ik bedoel het opschrift, en vooral het beeldwerk van een sarkophaag in de kerk der H. Encratia te Sarra-gossa, reeds in 1389 ontdekt op de plaats, waar vroeger de Basiliek der XVII martelaren stond, waarvan reeds Prudentius in zijn *Peristephanon* gewaagt *). Het eerst, indien ik mij niet bedrieg, heeft Garrucci, in het *Bullettino dell' Istituto archeologico* van 1860, de aandacht op dit merkwaardig monument der christelijke oudheid gevestigd; en niet lang geleden heeft dezelfde Spaansche geleerde, D. Aureliano Guerra y Orbe, aan wien Dr. Hübner zijne *Inscriptiones* heeft opgedragen, daarover eene monographie uitgegeven †), waarvan ik nog geen inzage heb kunnen verkrijgen. Uit de aantekeningen van Dr. Hübner laat zich echter opmaken, dat Aureliano Guerra, ook na De Rossi te hebben geraadpleegd §), niet alleen de oudheid van het opschrift, zoowel als die van den sarkophaag met zijne versiering, tot het jaar 312 doet opklimmen **), maar ook in een der vakken van het beeldwerk bepaaldelijk eene voorstelling beweert te herkennen van de Hemelvaart van Maria. Ware deze verklaring op goede

---

*) Vgl. Prudent. *Peristeph.* 4, 16, 26, 49 sq.

†) *Monumento Zaragozano del ano 312 que representa la Asuncion de la Virgen.* Madrid, 1870.

§) In de laatst verschenen aflev. van zijn *Bullettino* belooft De Rossi wel-dra naar aanleiding van de *Inscript. Hisp. Christ.* van Dr. Hübner, welker kritische naauwkeurigheid hij ten hoogste prijst, een opzettelijken arbeid over de epigraphische monumenten van Spanje: „*Sous le rapport de l'exactitude et de la critique*, zegt hij, *le recueil est tel qu'on pouvait l'attendre d'un maître si habile dans la science de l'épigraphie. Je me réserve d'entreprendre dans un de mes prochains fascicules un travail special sur l'épigraphie chrétienne de l'Espagne.* Bull. (trad. franç), 1870, n. 1, p. 45.

**) Van de eigennamen, zooals PETRVS, FLORIA, XVSTUS enz., die het beeldwerk omgeven, zegt echter Dr. Hübner: *Nomina illa sine dubio sarcophago inscripta non sunt ante saeculum quintum vel etiam sextum*, p. 48.

gronden te verdedigen, en met de lezing van de bedoelde bijschriften in zamenhang te brengen *), dan zou de sarkophaag van Sarragossa, wat vooral de voorstelling van Maria's Hemelvaart betreft, een allermerkwaardigst *unicum* zijn onder de christelijke kunstwerken van het Constantinische tijdvak.

10. Ik mag dit overzicht van Dr. Hübners belangrijke verzameling niet eindigen, zonder te gewagen van hare laatste afdeeling, die der *Inscriptiones falsae vel suspectae*. Onder deze rubriek heeft de geleerde uitgever al die opschriften geplaatst, wier valscheid hem als bewezen, of wier oudheid en oorsprong hem ten minste verdacht voorkwamen. Hoe streng zijne kritiek bij de schifting en klasseering te werk ging, blijkt uit zijne eigen verklaring: *Diligenter cavi, ne inter genuinos reciperem titulos falsos: malui inter suspectos ponere etiam eos quos aliqua ratione videbam posse defendi* (praefat. p. III). Zeker springt van eenige der in deze categorie geplaatsten opschriften de onechtheid in het oog, of wordt, wegens de in Spanje, gelijk in Italië en elders, opzettelijk gepleegde vervalschingen †), in bijzondere gevallen het vermoeden van onechtheid gewettigd; maar toch zouden wij met alle noodige bescheidenheid, de bedenking durven opperen, of de echtheid van eenige inscriptiën, waarvan de *facsimiles* hier ontbreken, en die dus niet op paleographische gronden, noch ook wegens intrinsieke bewijzen van vervalsching kunnen worden veroordeeld, niet met goed gevolg, voor eenige althans, zoude zijn te bepleiten. En zulks te meer, wijl Dr. Hübner zelf verklaart

---

*) Waar vroeger anderen, op den sarkophaag INCRATIO of INCRATIAM (Garrucci) lazen, leest Guerra INCARNATIO, welke lezing de goedkeuring van Dr. Hübner niet wegdraagt: (*putat* [Guerra] *incarnationem adscriptum fuisse ad assumptionem Virginis, qui mihi certe non persuasit*), hoewel ook deze Geleerde niet in de gelegenheid is geweest, om de inscriptiën van dit merkwaardig monument nauwkeurig te lezen: "*vidi quidem sarcophagos, zegt hij, sed repperi ita tectos coloribus nuper impositis, ut nomina illa legere omnino non possem*". l. c.

†) Over deze vervalschingen of verdichtingen, wat Spanje aangaat, geeft Dr. Hübner uitvoerige en zeer merkwaardige inlichtingen in het *C. I. L. II*, praef. p. XVII en p. 286 sq. Vgl. ook *I. H. C.* praefat. p. III, 8 en p. 96.

van een groot getal opschriften, vooral van die van later dagteekening, geen onderzoek in persoon te hebben kunnen bewerkstelligen, ja zelfs eene naauwkeuriger opneming van den tekst dier inscriptiën, dan waartoe hij zich in staat bevond *), niet schijnt af te keuren, allerminst voor dezulke, welke een onderzoek *in loco* nog mogelijk maken. Een enkelen keer zelfs kwamen de beweeggronden tegen de echtheid, die echter bij zeer weinige opschriften door Dr. Hübner worden aangegeven, ons niet zóó overtuigend voor, dat daarom alleen, onzes inziens, het verdachte opschrift uit de rij der echte zou moeten worden geweerd. Dit was o. a. het geval met het hier volgend epitaphium van den bisschop Julianus, van Evora, met het jaartal 566, dat reeds vroeger door Resende, Gruterus, Scaliger, Florez †) en anderen was bekend geworden, en aldus luidt :

IVLIANVS
FAMVLVS XPI
EPISCOPVS
ECCLESIAE
EBORENSIS
H SITVS EST
VIX . ANN .
PLVS MINVS LXX
REC . IN PA
CE . KAL . DECB
ERA . DC . IIII

» Tegen de echtheid van dit grafschrift, zegt Dr. Hübner, *suspicionem movent tam episcopus ecclesiae Eborensis vocabula insolita, quam h. situs est, formula pagana a titulis christia-*

---

*) „ Verum est me paucos tantum ejus generis lapides vidisse ipsum, scilicet decimam fere partem solam, indeque necessario secutum esse exempla aut manu scripta aut impressa magna ex parte prave excepta et corrupta. Sed quoniam perierunt tituli ipsi longe plurimi quique extant servantur majore ex parte in locis deviis et difficilibus aditu, standum erit in exemplis a me propositis etiam ei, qui majorem iis curam impenderit, quam ego impendere et volui et potui.” *I. H. C.*, praef. p. XIV.

†) Resende, *Evora* c. 10 (*Hispan. ill.* 2, p. 979); Gruter. 1053, 9; Scaliger, *de emend. temp.* 218; Florez, *Esp. sagr.* 14, 120, en anderen. Vgl. *I. H. C.* p. 98.

nis in universum aliena" p. 43. Toegegeven zelfs dat de hier gebezigde titulatuur *episcopus ecclesiae eborensis*, die op nog eenige andere inscriptiën dezer afdeeling wordt aangetroffen, op een grafschrift der zesde eeuw, gelijk het onderhavige, eenige regtmatige bevreemding mag wekken: kan toch ons bedunkens, de daarop volgende formule *hic situs est* niet als een afdoend bewijs voor de onechtheid *per se* gelden, wjl zij niet zóó uitsluitend heidensch is, als Dr. Hübner beweert, en er o. a. een voorbeeld van wordt aangetroffen op een fragment van een opschrift, door De Rossi in zijn *Bullettino* *) medegedeeld, die het gebruik dezer formule tot omtrent de V^e eeuw voor Italië terugvoert. Wanneer men nu hierbij in het oog houdt, dat in de Romeinsche provinciën de epigraphische formules nog lang in gebruik bleven, nadat zij reeds in Italië door andere waren vervangen †), kan hier genoemde formule geen overwegend bezwaar opleveren tegen de echtheid, te meer daar dezelfde formule in dien tijd voor de profane inscriptiën niet ongewoon was §) en op eene inscriptie van *Evora*, in het *C. I. L.* II, 117 opgenomen, juist dezelfde formule is gebezigd **). Overigens moet in dergelijk onderzoek over de echtheid dezer soort van opschriften met de grootste omzigtigheid worden gehandeld, en nooit uit het oog verloren, wat de geleerde uitgever zelf teregt opmerkt: *in talibus quaestionibus liberum esse ab omni errore difficillimum est* ††). Indien echter alle de hier voor *falsae* of *suspectae* gehouden inscriptiën inderdaad verdicht of vervalscht waren, dan zou voor deze christelijke opschriften van Spanje de verhouding van de echte tot de valsche bijzonder ongunstig zijn ;

---

*) *• HIC SITVS est, formola che.... bene s'addice al secolo quinto in circa.*" *Bullet.* 1865 p. 28.

†) Vgl. Le Blant, *Inscr. chrét. d. l. G.* praef. p. XV en *Manuel*, p. 30: *• Rome précède toujours la province dans l'adoption des formules des symboles lapidaires, et les abandonne avant elle.*"

§) Vgl. *C. I. L.* II, 153, 327, 948, 4386 etc.

**) IULIA . RUF. F
MUNILLA . H. S
IULIA . GALLA
H S

††) *I. H. C.* praef. p. III.

en zulks vooral in vergelijking met de profane, wjl in de groote verzameling van het *C. I. L.* Vol. II, onder meer dan 5000 opschriften van Spanje, slechts ongeveer een tiende valsche worden gevonden, en daarentegen voor de christelijke inscriptiën de verhouding der onbetwijfeld echte tot de valsche of verdachte zou zijn als 293 tot 104!

Ik besluit deze mededeeling met welgemeenden dank en hulde te brengen aan den verdienstelijken en onvermoeiden Geleerde, die de wetenschap met deze, voor 't eerst bijeenverzamelde, Opschriften van het Christelijk Spanje heeft verrijkt. Zij vullen niet alleen, hoewel slechts gedeeltelijk, eene leemte aan waarop menigmaal door de beoefenaars der Christelijke archeologie was gewezen; maar brengen ons ook een stap nader en leveren nieuwe bouwstoffen tot het groote werk, dat voor de christelijke Epigraphie — moge het zijn in eene niet al te verwijderde toekomst! — door vereenigde pogingen en met evenveel naauwkeurigheid en kritiek bewerkte verzamelingen, als die van Dr. Hübner, eenmaal in een *Corpus Inscriptionum Christianarum* een waardigen tegenhanger zal leveren van het meesterwerk, dat de vrienden dezer studien voor de klassieke Oudheid, in het *Corpus Inscriptionum Graecarum* en in het *Corpus Inscriptionum Latinarum*, dankbaar blijven waardeeren.

Maart 1872.

GEWONE VERGADERING

DER AFDEELING

TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE
WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 8sten APRIL 1872.

Tegenwoordig de heeren: C. W. OPZOOMER, voorzitter, W. MOLL, A. RUTGERS, M. DE VRIES, C. LEEMANS, W. G. BRILL, J. P. SIX, H. J. KOENEN, G. DE VRIES AZ., J. H. HOLWERDA, S. A. NABER, H. KERN, C. M. FRANCKEN, W. C. MEES, J. HOFFMANN, N. BEETS, B. D. H. TELLEGEN, J. R. GOUDSMIT, TH. BORRET, en J. C. G. BOOT, secretaris.

De heer van Herwerden heeft bericht gezonden, dat hij verhinderd wordt de vergadering bijtewonen.

Het proces-verbaal der vorige zitting wordt gelezen en goedgekeurd.

Het nieuwe programma certaminis poetici wordt voor kennisgeving aangenomen.

De heer Francken leest het verslag der commissie, in wier handen de *Studia critica in poetas scenicos Graecorum* van den heer van Herwerden gesteld zijn. Na eenige algemeene beschouwingen worden daarin uit de groote menigte behan-

delde plaatsen eenige besproken, in wier verbetering de schrijver, naar het oordeel der commissie, niet geslaagd is, en van den anderen kant eenige voorbeelden aangewezen van welgeslaagde gissingen en verbeteringen. Ten slotte adviseert de commissie tot plaatsing der *Studia* in de *Verhandelingen* der afdeeling, met die veranderingen, die de schrijver, op grond der gemaakte aanmerkingen, noodig en wenschelijk zal oordeelen. Dit voorstel wordt zonder discussie aangenomen.

Vervolgens wordt de heer Brill uitgenoodigd eene mededeeling te doen. Hij verklaart zich daartoe bereid en wenscht de aandacht te vestigen op een punt der geschiedenis van Nederland, en wel op een hachelijk oogenblik in de maand Februari van 1646. De gevolmachtigden der Staten-Generaal, zoo verhaalt hij, waren tot de vredesonderhandelingen te Munster aangekomen en aldaar met de meeste onderscheiding ontvangen. De keizerlijke en vooral de spaansche gevolmachtigden waren zeer voorkomend en betoonden zich tot den vrede geneigd. De graaf de Peñaranda verklaarde, dat de Vereenigde Provinciën voor de vrijheid gestreden en verdiend hadden vrij en met eere uit het strijdperk te treden. Vóór het wisselen der volmachten werden door de fransche afgevaardigden, met welke de onzen in last hadden gemeenschappelijk te handelen, eenige uitdrukkingen in die stukken afgekeurd, hetgeen opzending naar den Haag ten gevolge had, en vertraging, daar hunne Hoog Mogenden den langen weg van onderzoek insloegen, omdat in hunne vergadering de partij, die met den prins en de Franschen nog een veldtocht in de zuidelijke Nederlanden wilde zien ondernemen, nog de meerderheid had.

Intusschen werd te Munster het bericht ontvangen, dat koning Philips de uitspraak over de geschillen tusschen Spanje en Frankrijk aan zijne zuster, de koningin-regentes van Frankrijk, had onderworpen. Dit was een verontrustend bericht. Zoo toch werd aan de anti-ministeriële, tegen den oorlog ingenomen, naar Spanje overhellende partij in Frankrijk een duchtig wapen in handen gegeven, en het was te

voorzien, dat de verdeeldheid tusschen die beide rijken, zeer tot ons nadeel, zou weggenomen worden, en dat zij ééne lijn tegen onze republiek zouden trekken. De gevolmachten achtten de zaak belangrijk genoeg om de heeren Pauw en de Knuyt naar den Haag te zenden, die tevens in last kregen om de aandacht der Staten te vestigen op den toestand der gereformeerden in Duitschland. Bij de beradslagingen te Munster stonden de stemmen der katholieken tegenover die der evangelischen als 32 tegen 23. De lutherschen wilden de gereformeerden van den religievrede uitgesloten zien, en schaarden zich bij de katholieken, en de Zweden hielden de zijde der lutherschen, Wel was er sprake van eene amnestie, maar terwijl de gereformeerden die van 1618 wilden rekenen, waardoor de keurvorst van de Palts in zijne waardigheid zou hersteld zijn, wilden de anderen die niet toestaan dan van 1630 beginnende. Tegenover de strenge eischen hunner tegenstanders konden de gereformeerden weinig macht stellen. Want het scheen, dat de keurvorst van Brandenburg Pommeren aan de Zweden zou moeten laten, en met eenige luthersche of katholieke bisdommen, die hem als gereformeerd vorst weinig zouden baten, schadeloos zou gesteld worden. De eenige, die gewapend de toelating der gereformeerden in den religievrede vorderde, was de landgravin van Hessen, maar zij was zwak, als de Staten-generaal haar hun steun onttrokken.

Bij deze zorgwekkende berichten, den 27sten Februari door Pauw en de Knuyt aan de Staten medegedeeld, kwam den volgenden dag een niet minder alarmeerend bericht van den Prins, die verklaarde, dat hij uit de beste bron vernomen had, dat er een huwelijk op til was tusschen Lodewijk XIV en eene Spaansche prinses, die de Spaansche Nederlanden tot bruidschat zou krijgen. Daardoor zouden die gewesten fransch zijn geworden, zonder dat de Staten, als in 1635, de voorwaarden konden stellen, die hunne veiligheid en het belang van hunnen handel eischten. En zou niet Frankrijk met Spanje verbonden ook de noordelijke Nederlanden trachten te onderwerpen, om de rebellie en de ketterij voor goed uitteroeien?

De Prins scheen geneigd om toe te geven, daar hij hoopte

bij den vrede met vereende krachten tegen de rebellie in Engeland te kunnen optreden, den val van het Parlement te bewerken en de hand van den Prins van Wales voor zijne dochter te krijgen. Daarop gaven de hollandsche en zeeuweche leden duidelijk aan Z. H. te kennen, dat zij hem beschouwden als heulend met den vijand. Het was een hachelijk oogenblik. Wilde de republiek niet te gronde gaan en de vrijheid van godsdienst in gevaar brengen, dan scheen er niets over te blijven dan eene alliantie van Holland en Zeeland met het engelsche parlement tegen Karel I en tegen alle vorsten, ook tegen den Prins van Oranje. De kans, dat dit uiterste middel zou aangegrepen worden, was wel geschikt om velen tot nadenken te brengen. De Prins ten minste veranderde op eens van gedachte, en onttrok zijn steun aan Frankrijk. De zaken van Karel I gingen meer en meer achteruit. De gereformeerde keurvorst kreeg 's Prinzen dochter ten huwelijk, Spanje hield den oorlog met Frankrijk in weerwil van eigen zwakheid vol, bemoedigd door de hoop op eene wending der zaken in Frankrijk, waartoe de onlusten van de Fronde grond gaven.

Wij zagen, aldus besloot de spreker zijne mededeeling, de eervolle getuigenis, welke de republiek van Spanje, en de eerbewijzen, die zij van alle mogendheden, behalve van den Paus. ontving. Wat zijn we sedert achteruit gegaan, zullen sommigen zeggen. Doch wij zagen ook, dat de republiek steeds door gevaar bedreigd werd, en als het ongeluk komt, is de schande niet ver. Altijd zweefde de republiek tusschen twee afgronden. Dit was de voorwaarde van haar bestaan, zwevend, zooals Seneca zegt, *inter mortis vitaeque vias nimium gracili limite*. Thans hebben wij bij minder sterk leven een vaster bodem onder de voeten. Maar de gelegenheid ontbreekt niet om ons als natie waardig en groot te toonen. Wie van verbastering spreekt, spreke voor zich alleen. Wie zelf naar hooger streeft, kan voor zijn volk de hoop op eene groote toekomst niet opgeven.

De heer Leemans vindt er bezwaar in om de hulde aan onze afgevaardigden te Munster gebracht, als welgemeend op te vatten; hij meent, dat men zich de fabel van den vos en de raaf behoort te herinneren.

Voor de boekerij wordt aangeboden door den heer M. de Vries zijne toespraak op 1 April te Brielle gehouden, getiteld *Nederlands bevrijding*, en is ingezonden de Fransche vertaling van de aankondiging van het werk van Prof. Millies over de munten der volken van den O. Indischen Archipel, door ons medelid Veth in het tijdschrift voor Nederlandsch Indië geplaatst.

Daar niemand verder het woord verlangt en eene buitengewone vergadering moet gehouden worden, sluit de voorzitter de gewone vergadering tegen twee uren.

GEWONE VERGADERING

DER AFDEELING

TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE
WETENSCHAPPEN.

GEHOUDEN DEN 13^{den} MEI 1872.

Tegenwoordig de heeren : C. W. OPZOOMER, G. DE VRIES, AZ.,
W. G. BRILL, A. KUZNEN, J. A. FRUIN, P. J. VETH, S. A. NABER,
N. BEETS, B. H. C. K. VAN DER WIJCK, H. VAN HERWERDEN en
J. C. G. BOOT.

De heeren W. Moll, C. Leemans en C. M. Francken hebben zich schriftelijk verontschuldigd wegens het niet bijwonen dezer vergadering.

Het proces-verbaal der vorige vergadering wordt gelezen en vastgesteld.

De secretaris leest een brief van den minister van binnenlandsche zaken. in dato 19 April 1872, waarbij aan de afdeeling wordt kennis gegeven, dat de door haar gedane benoeming van de heeren C. W. Opzoomer en W. Moll tot voorzitter en ondervoorzitter voor dit jaar door Z. M. den koning is bekrachtigd. Aangenomen voor kennisgeving.

Daar op de beschrijvingsbrief niets meer vermeld stond en geen der tegenwoordige leden iets verlangt medetedeelen, sluit de voorzitter de vergadering.

GEWONE VERGADERING

DER AFDEELING

TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE
WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 10^{den} JUNI 1872.

Tegenwoordig de heeren: C. W. OPZOOMER, N. BEETS, J. DIRKS,
L. A. J. W. SLOET, C. LEEHMANS, M. DE VRIES, W. G. BRILL,
L. PH. C. VAN DEN BERGH, J. DE WAL, G. DE VRIES AZ., J. P. SIX,
W. C. MEES, P. J. VETH, S. A. NABER, TH. BORRET, J. T. BUYS,
S. HOEKSTRA, BZ., E. VERWIJS, M. J. DE GOEJE, J. HOFFMANN,
H. KERN, en de secretaris J. C. G. BOOT.

Op verzoek van den voorzitter leest de secretaris de jongste missive van den minister van binnenlandsche zaken, in dato 11 Mei l.l., maar eerst na 13 Mei ingekomen, inhoudende kennisgeving dat Z. M. op voordracht van den minister de benoeming van de heeren Mr. C. Vosmaer te 'sGravenhage, Dr. J. P. N. Land en Dr. J. G. de Hoop Scheffer te Amsterdam, tot gewone leden der afdeeling heeft bekrachtigd.

Die nieuwe leden daarop door den secretaris binnengeleid, nemen zitting en worden door den voorzitter met hartelijke woorden verwelkomd.

Vervolgens neemt de voorzitter, naar aanleiding van de gelezen ministeriële missive het woord, en brengt eene welsprekende hulde aan de nagedachtenis van Mr. Johan Rudolf Thorbecke, minister van staat en van binnenlandsche zaken, die weinige dagen vroeger aan koning en vaderland

is ontvallen. Hij schetst in breede en krachtige trekken, wat Thorbecke als hoogleeraar voor zijne hoorders, als staatkundig schrijver voor velen, als staatsman voor het geheele volk is geweest, en door welke verdiensten hij den naam van een groot man heeft verworven.

De heer Sloet maakt zich den tolk der vergadering door den heer Opzoomer te verzoeken deze toespraak voor de *Verslagen* der afdeeling aftestaan, waartoe deze zich bereid verklaart.

Daarna wordt het proces-verbaal der vorige vergadering gelezen en vastgesteld.

De heer Kern leest eene bijdrage over Germaansche woorden in Latijnsche opschriften aan den Beneden-Rijn. Hij vestigt vooral de aandacht op een aantal bensmingen der *matres* of *matronae* van stellig Germaanschen oorsprong met onderscheidene aalvangen en uitgangen en zoekt die taalkundig te verklaren. Nu eens zijn het bijvoegelijke naamwoorden afgeleid van plaatsnamen, dan weder moeten zij tot een gemeen zelfstandig naamwoord teruggebracht en daaruit verklaard worden.

De spreker biedt zijne bijdrage voor de *Verslagen* aan, na beantwoording eener vraag van den heer Dirks, die twijfelt of de naam van Saxanus als bijnaam van Hercules terecht van het naamwoord *Sax* afgeleid wordt.

Vervolgens deelt de heer van den Bergh zijn onderzoek mede naar den oorsprong der oude land- en stadrechten van ons land.

De ons bekende land- en stadrechten klimmen, met uitzondering van hetgeen in de verzameling van oude Friesche wetten gevonden wordt en van het stadrecht van Zutphen, dat van 1190 dagteekent, niet hoger op dan de eerste helft der dertiende eeuw. De vraag is: hebben hier te lande vóór dien tijd geschreven wetten bestaan, of had men,

buiten de Salische en Ripuarische wetten en de capitularien, alleen costumierrecht, dat bij overlevering voortgeplant en in twijfelachtige gevallen door de getuigenissen van bejaarde lieden opgehelderd werd?

De meesten hellen over tot het laatste gevoelen en houden de bestaande oudste handvesten voor de eersten, die gegeven zijn.

De spreker was sedert lang eene andere meening toegedaan, maar eerst bij de bewerking van het Oorkondenboek had hij aanleiding gevonden dit punt opzettelijk te onderzoeken, en meende hij tot de zekerheid gekomen te zijn, dat veel vroeger geschreven land- en stadrecht bestaan heeft, dat door latere wetten gewijzigd en vervangen in vergetelheid geraakt en verloren gegaan is. Hij wenscht de gronden, waarop zijne overtuiging steunt, aan de afdeeling mededeelen en aan het oordeel van deskundigen te onderwerpen.

In de eerste plaats vestigt hij de aandacht daarop, dat Friesland reeds sedert het laatst der achtste eeuw geschreven recht bezat (de *lex Frisionum*) en dat dit ook tusschen het Vlie en den Sinkfal, dus in Holland en Zeeland, geldig was. Ten anderen wordt in eene oorkonde van 855 ten aanzien van overdracht van goederen naar de bepalingen der Salische wet en van de *Ewa Fresonum* verwezen. Daar nu in de *lex Frisionum* daarover niets gevonden wordt, moeten er ook wetten over burgerlijk recht bestaan hebben. Ten derden: de verzameling van *Oude Friesche wetten* bevat zoowel algemeen Friesch, als bijzonder landrecht en moet voor een gedeelte tot het laatst der tiende of het begin der elfde eeuw opklimmen, vermits daarin van de invallen der Noormannen sprake is, die met 1010 hebben opgehouden.

Daar nu Friesland van ouds geschreven wetten bezat, waarvan de oudsten ook voor Holland en Zeeland gelden, is het niet waarschijnlijk dat de overige provinciën hiervan verstoken zouden geweest zijn, te minder daar hier reeds eenige aanzienlijke steden waren, die geschreven wetten schijnen gehad te hebben, en daar de beschaving niet beneden die van Friesland stond.

Bovendien zijn er stellige bewijzen aantevoeren, dat de bestaande land- en stadrechten door ouderen zijn voorafge-

gaan. Het oudst bekende landrecht is de zoogenaamde Zeeuwsche Keur van Floris den Voogd, die naar de berekening van den Rijks-archivaris de Jonge, tusschen 1256 en 1258 moet zijn opgesteld. Intusschen wordt reeds in 1204 van Zeeuwsche costumen, in 1233 van *ius Zeelandicum*, in 1237 van eene *cora* of keur gewag gemaakt (*Oorkondenb.* I, N°. 198, 346, 363), en in de keur van Floris treft men bovendien sporen van Vlaamsch recht aan, zooals de voogdij der meerderjarige dochter over hare minderjarige broeders en zusters, die zeker niet oorspronkelijk, maar uit oudere door de Vlaamsche graven gegevene wetten overgegaan zijn.

Hetzelfde kan men van Kenemerland aannemen. Het oudste landrecht dagteekent van 1292 en toch wordt in eene oorkonde van 1276 voor die van Akersloot, hun beloofd behoud van het *ius Kenemariorum*, dat de graaf hen beschreven heeft (*Oorkondenb.* II, N°. 289).

In de overige provincien komen eerst later landrechten voor, maar iedere gouw verkreeg een afzonderlijk; wat er voor schijnt te pleiten, dat zij die van ouds gehad hadden en de landsheer, die aan oude herkomen gebonden was, daarom geen landrecht voor zijn geheel gebied kon geven. Wat men van een landrecht van Hameland leweerd heeft, berust op geen vasten grond.

Van stadrechten zijn hier te lande ook al vroeg sporen te vinden. De instelling van steden in Duitschland wordt gewoonlijk aan Hendrik den Vogelaar toegeschreven; in Vlaanderen dagteekenen zij van de twaalfde eeuw; in Noord-Nederland van de eerste helft der dertiende, met uitzondering van Zutphen, welks oudste handvest van 1190 is.

Maar men vindt die veel vroeger vermeld. Alpertus Metensis, een schrijver der elfde eeuw, uitvarende over de bedorven zeden der Tielenars, beschuldigt hen dat zij zich niet naar het gewone (d.i. het landrecht) voegen, maar recht spreken naar willekeur (*ad voluntatem*) en dat zij beweren *carta Imperatoris* d.i. door eene stadskeur daartoe gerechtigd te zijn. Een ander voorbeeld: in 1122 bevestigde keizer Hendrik V de privilegiën door bisschop Godebald aan Utrecht en Muiden gegeven (*Oorkondenb.*, I, N°. 111), die dus toen reeds bijzondere stadrechten moeten gehad hebben.

Ook in Friesland kan men een' voorbeeld vinden, namelijk van Stavoren. In eene oorkonde van 1118 wordt gewaagd van *omne ius, quod a Karolo rege deterratum est eis et indultum et ab ipsius loci probatissimis est decretum et inventum, et quod ab aliis sapientibus patrisque nostri fidelibus est collaudatum*. Wel beweert Halsema, dat hiermede de *lex Frisionum* bedoeld wordt, maar de woorden *ipsius loci* toonen duidelijk aan, dat hier van een bijzonder stadrecht, niet van een algemeen landrecht gesproken wordt.

Ook de oudsten der bestaande keuren verwijzen somtijds naar vroegeren. Het oudste handvest van Leiden is van 1266 en in den aanhef zegt de graaf, dat hij hunne oude vrijheden door zijne voorouders gegeven bevestigt en vernieuwt (*Oorkondenb.*, II, N°. 151) en evenzoo in de oudste keur van Zierikzee van 11 Maart 1248. Voor Dordrecht was de oudste brief tot nog toe die van 1252, maar onlangs bij de ordening van het archief zijn fragmenten van een ouder handvest, denkelijk van 1220 ontdekt (*Oorkondenb.*, I, N°. 271 en 550), en een privilegie voor het wantsnijdersgild dagteekent reeds van 1200.

Maar nu ontstaat de vraag: waren die oude land- en stadrechten van denzelfden aard als die in de dertiende en veertiende eeuw verleend werden?

Hierop schijnt men een ontkennend antwoord te moeten geven, althans wat de elfde en twaalfde eeuw betreft, omdat toen de inrichting der maatschappij eene andere was, en de derde stand nog geringer invloed had. Maar de handvesten uit het laatst der twaalfde en het begin der dertiende eeuw, door de graven verleend, moeten hoewel korter en gebrekiger dan de lateren, toch van gelijken aard geweest zijn, zooals uit de geringe overblijfselen van het Dordsche Charter van 1220 nog is optemaken.

Gaan wij dit onderscheid tusschen de oude en latere stadrechten in de hoofdpunten na, dan ontdekt men het volgende verschil:

- 1°. De oudste privilegien werden alleen aan hoofdplaatsen van gouwen verleend, maar later naar willekeur ook aan andere plaatsen.
- 2°. In de oude steden had men edelen, vrijen en hoorigen;

in de nieuwe enkel vrije poorters, gelijk voor de wet en alleen te dagen voor de schepenbank.

3°. De schepenbanken der oude steden schijnen tevens klaarbanken geweest te zijn voor het platte land ; die der nieuwere waren executien van het gewone landrecht.

4°. De afschaffing van den gerechtelijken tweekamp was eene nieuwe instelling ; vroeger was die, naar het schijnt, toegelaten.

Toen nu de maatschappelijke toestand veranderde, moesten ook de oude steden zich daarnaar voegen en nieuwe handvesten vragen, omdat de vroegere niet meer voor den tijd pasten. Vandaar dat de oude brieven ter zijde gelegd en alleens vergeten werden, dikwijls ook door brand en oorlog verloren gingen. Wat men in onzen tijd met oude wetten en reglementen ziet gebeuren, kan voor de middeleeuwen geene verwondering baren, toen men geen drukpers kende en de afschriften schaarsch waren.

De spreker meent evenwel dat uit de bijgebrachte voorbeelden genoegzaam blijkt, dat in den vroegeren tijd geschreven rechten voor land en steden bestaan hebben en hij vertrouwt dat een voortgezet onderzoek daarover meer licht zal verspreiden.

Deze mededeeling, die de spreker vooreerst nog niet in haar geheel wenscht te doen opnemen in de *Verslagen*, geeft voor het oogenblik geene aanleiding tot discussie, maar de heeren Sloet en de Wal verklaren later hunne meeningen over de mark-, dorp-, stad- en landrechten der vroegste tijden te zullen mededeelen.

De heer de Goeje vestigt de aandacht op het opschrift eener Oostersche munt uit de verzameling van het medelid den heer Six. Vóór den naam *Atta*, waarmee de oostersche *Venus* wordt aangeduid, staat de letter *thet*, en vóór *Alexander's* naam *AI*. Hij verklaart die als initialen van de muntplaats *Dion* in de Decapolis, *Thaob* in de boeken der *Macabeen*. *Thaiba*, *Thaob*, dat tot in de veertiende eeuw aan den heirweg van Gaza naar Damascus lag, is gehelleniseerd in *Dion*.

De heer Six meent dat die plaats met zijne Baalstempel Dion genoemd is naar het Macedonische Dion met zijn Zeus-tempel. Het is moeilijk te zeggen, of sommige tetradrachmen van Alexander met de initialen *ΔΙ* in Macedonie of wel elders geslagen zijn.

Door den Heer Verwijs wordt de nieuwe uitgave van Jacob van Maerlant's *Naturen bloeme*, en door den secretaris, namens de schrijvers D. Carutti en C. Negri, *Sulpiciae Caleni satira*, Aug. Taur. 1872 en twee Italiaansche brochures voor de boekerij aangeboden.

Daarop wordt de vergadering door den Voorzitter gesloten.

T H O R B E C K E.

TOESPRAAK VAN DEN VOORZITTER

C. W. O P Z O O M E R.

Den Koning de bekrachtiging uwer keus aan te raden, Mijne Heeren, dat is een der laatste regeeringsdaden geweest van den staatsman, wiens stof eergisteren ten grave daalde.

Toen zijn naam werd uitgesproken, was het u toen niet als mij en stond zijn beeld niet voor u, zooals wij het gekend hebben in de jaren zijner volle kracht? Zou het u niet, evenals mij, onmogelijk zijn, onze werkzaamheden aan te vangen, zonder aan zijn nagedachtenis een woord van dankbare hulde te wijden?

Of zullen wij kleingeestig vragen, wie hij juist voor onze vereeniging is geweest, en daarvan ons oordeel laten afhangen? Ons allerminst, die van de wetenschap iets beters hebben geleerd, zou een zoo eenzijdig, een zoo zelfzuchtig standpunt betamen. Wij verliezen ons zelf in het volk, en wij vragen, wie hij geweest is voor het volk van Nederland. En op die vraag geef ik het antwoord: zijn grootste burger, waarop het in de laatste halve eeuw heeft mogen roemen.

Groot was hij in de wetenschap. Aan ruime kennis van zaken paarde hij een methode. in wier gebruik hij onovertroffen was. Wij, die eens zijn leerlingen waren — hun getal is in deze afdeeling niet gering, — weten er van te getuigen. Nergens werd, ook zonder dat hij in zijne lessen ons zelf werkzaam liet optreden, de blik zoo gescherpt, de kracht zoo geoefend, als waar hij onze voorganger was. Zelfs waar hij met die deelen der wetenschap was belast, die zijn aandacht slechts in geringer mate trokken — ik denk aan de geschiedenis van het Romeinsche recht, — was de ma-

nier, waarop hij ze aangreep en ontvouwde, zoo eenig, zoo den krachtigen geest kenmerkend, dat wij zelfs daar dezen leermeester met geen anderen wenschten te ruilen. Overal was hij zelf het levende bewijs voor die stelling, die hij later zoo dikwijls uitsprak, soms niet zonder overdrijving, dat er van het toenemende aantal hoogleeraren, van de telkens met sterker aandrang begeerde splitsing van vakken, niet altijd voor de vorming van het opkomend geslacht de beste vrucht te wachten is, en dat alles op de kracht, op de waarde, niet op het geal der personen aankomt.

Ware het ons niet mogelijk, van iets anders te spreken dan van zijne akademische lessen, zelfs dan zou onze grootste lof niet te groot zijn. Maar het was hem niet genoeg, ons de uitkomsten der wetenschap mede te deelen; er was in hem de kracht en de wil, om haar te ontwikkelen, haar een goeden stap verder te brengen. Op hoe vele uitnemende geschriften zou ik hier niet kunnen wijzen. Maar waarvan zou ik liever spreken dan van zijne Aanteekening op de Grondwet?

Het was een frissche gedachte, over 's lands grondwet een praktisch werk te schrijven, terwijl afgetrokken bespiegeling werd ter zijde gelaten. Nooit is een plan met vaster hand uitgevoerd, nooit een doel beter bereikt. Aan die aantekening is het te danken geweest, dat de grondwet, vroeger een meestal gesloten, allengs de plooi kreeg van een openliggend boek, en de overtuiging werd gevestigd, dat zij een beginsel van regeering, een nationale kracht moest worden. Het is die aantekening, met een praktisch doel ontworpen, die aan alle volgende staatspraktijk het richtsnoer heeft gegeven. Uit haar is de herziening der grondwet, de hervorming der staatsorde geboren. De kennis der gebreken deed naar een geneesmiddel haken, en de hand, die vast genoeg was geweest om de wond te peilen, bleek krachtig genoeg om haar ook te heelen. Hier was geen sloopende, maar een opbouwende, geen doodende, maar een levenwekkende kritiek. Velen weten wat zij niet willen, deze man alleen wist wat hij wilde. Met hoe veel recht heeft hij het anderen verweten, dat zij schoone theorieën van staatsrecht predikten, maar onmachtig waren één beginsel van regeering aan de hand te doen.

Niet alsof de theorie hem onverschillig was. Even als de kritiek, die een deel van haar is, was zij in haar vollen omvang hem een levensbehoefte, en niemand, die er met beter gevolg naar wist te streven, aan haar eersten eisch, de strenge consequentie, te voldoen. Zelfs waar hij het beginsel zijner beschouwing voor een ander liet varen — men denke aan zijne leer over de samenstelling der volksvertegenwoordiging, — nooit gaf hij de logische kracht van het gestelde beginsel prijs. Hij wist, en hij sprak het uit, dat zij, die tegen theorieën ijveren, zelf onder de macht eener theorie zijn, en daarom alleen haar voor ervaring uitgeven, omdat ze tot hiertoe werd gevolgd. Hij begreep, dat alle kunst, alle praktijk, in het eerst alleen door oefening verkregen, allengs onder de macht der wetenschap behoort te komen, om door haar te worden geleid. Maar het moest dan ook een wetenschap zijn, uit de feiten geboren, niet aan de feiten opgedrongen, een theorie die leven wist te scheppen, waarvan kracht kon uitgaan. Aan de uitlegging, aan de beoordeeling der grondwet, werd zonder de minste weifeling, zonder in den blinde rond te tasten, het ontwerp harer herziening verbonden.

Nog wist de natie niet, wisten allerminst de regeering en de uitverkorenen des volks hem te volgen. Het was vooral de moed, die ontbrak. Wat men ondernam liep op teleurstelling uit, en van hetgeen wij politisch waren en in zelfregeling vermochten, was het geen schitterende proef. Doch de weg was gebaad en het doel was gewezen. Aan den leidsman sloten volgers zich aan. De meerderheid, aan den wenk van het bewind gedwee onderworpen, hield zich nog angstig terug. Groote schokken, die Europa beroerden, waren noodig, om haar zoo al niet van overtuiging te doen veranderen, dan toch er toe te bewegen, om — gelijk zij het noemde — op het altaar des vaderlands haar overtuiging ten offer te brengen. Zoo kwam eindelijk onder de leiding van den denker, door zijn geest volkomen beheerscht, het praktische werk der staatshervorming tot stand. De mannen der praktijk bogen voor den man der wetenschap.

Toch moest hij nog een tijd lang op zij worden geschoven; de routine moest haar meerderheid handhaven boven

de school, totdat ze haar onvermogen al te klaar had getoond. Toen eindelijk werd de leiding der praktijk den leeraar der kennis toevertrouwd, en die den grond van het staatsgebouw had gelegd werd geroepen om ook het gebouw zelf op te trekken. Met wat gevolg, is niemand onbekend. Voor het ontwerpen der organieke wetten was het organiserend hoofd gevonden, en wat het hoofd bedacht wist de hand uit te voeren. Thans kwam het uit, hoe valsch zij is, die gewone voorstelling, als mocht de wetenschap niet uit het stille studeervertrek in het woelige leven treden, en als lag de kiem van den minister alleen in den adjunct-commies. De denker deed meer, en deed het beter, dan allen die door de praktijk schenen gevormd.

Ik zal u niet schetsen, wat er van 1849 tot 1862 — want ook na zijn val in 1853 was de volksvertegenwoordiger inderdaad 's lands eerste minister — op het gebied van ons staatsleven is verricht. Ik schrijf geen geschiedenis, ik teek slechts met breede trekken een beeld.

Treffend kwam het bij iedere gelegenheid uit, hoe de theorie der praktijk meester was. Maar treffend bleek ook de grootheid van hem, die ze beide wist te vereenigen. Geen wetsontwerp, geen redevoering, of men herkende den priester der wetenschap. Zoo sprak, zoo handelde, slechts die zoo denken kon. Aan den inhoud paste de vorm. Dat was geen aangeleerde, geen nagebootste beknoptheid; dit kernachtige was niet gezocht maar natuurlijk; het was één met het wezen; aan het stevige eikenhout past de diepgegroefde stam.

Welk een verschil, overal waar hij optrad, tusschen dezen man en zijne omgeving. Waar hij ook gezeten was, op de banken der leden of aan de groene tafel, nergens in het parlement verloochende zich zijn meerderheid. Zelfs die recht hadden misten het talent om hun recht te handhaven. Met uitgezochte wapenen viel men aan, en dreigende interpellatiën werden beproefd. Maar het wapen ontzonk der zwakke hand, en de bedreiging liep in een dankbetuiging uit. Men laakte dat overwicht; men klaagde over den hoogleeraar, die nog altijd tegenover zijn studenten scheen te staan; men vergat, dat het groote ook daarom zoo hoog

uitsteekt, omdat het kleine zoo klein blijft. Of waren wellicht anderen deze hoogleeraar vooruit in kennis der praktisch genoemde bijzonderheden? Was het staatsterrein, waarop hij werkte, hem onbekend? Geen die het in al zijn deelen beter overzag. Die aan den waterstaat het leven wjdden stonden verbaasd over de kennis van hun gebied, door dezen geleerde verkregen. Kennis en kunst waren hier in schoone harmonie verbonden.

Vanwaar het vermogen, om wat vaak strijdig scheen zoo gelukkig te vereenigen? Was het alleen 's mans rustelooze werkzaamheid? Mij dunkt, het was nog meer de methode dier werkzaamheid.

Reeds toen ik student was trof mij in den beminden leermeester een eigenschap, die ik ook later bij niemand heb weergevonden. Ik bedoel een gave der soberheid, der matigheid, der onthouding, als bijna nooit een geleerde eigen is. De kunst om op te nemen treft men bij velen aan; hij bezat meer dan iemand de zeldzame kunst om te laten liggen. Bij al wat hij ondernam was het zijn leus: recht op het doel af, maar dan ook geen enkel zijpad in, door niets van den grooten weg afgeleid. Wie is er, die niet veel uit nieuwsgierigheid leest, uit begeerte om ook te kunnen spreken over hetgeen op aller lippen is? Wie laat zich niet dikwijls, veel meer dan door eigen behoefte, door het voorbeeld, door de opwekking van anderen leiden? Niets van dit alles bij hem. Hij kon wachten; wat eerst morgen te pas kwam scheen heden schadelijk; hij zou het opnemen waar hij het noodig had, maar ook geen oogenblik vroeger. Van boeken, van richtingen zelfs, waarover tot aan de theetafel gesproken werd, schaamde hij zich niet te zeggen: ik heb daar niets van gelezen, ik ben nog zoo ver niet. Maar van hetgeen werkelijk noodig was werd niets op zij geschoven. Bij de meesten is menige dag, naar het schijnt aan de ernstigste studie gewijd, toch onnut, omdat hij te vroeg of te laat komt. Hier ging geen enkel uur van inspanning verloren. De kracht werd gebruikt, waar zij vruchtbaar werken kon; zietdaar het geheim, waarom zij nooit onvruchtbaar werkte. Wat gedaan was behoefde niet overgedaan te worden, omdat het op den rechten tijd was gedaan.

Zoo ik wel zie, is het vooral deze eigenschap, waaruit Thorbecke's groote kracht te verklaren is. Hij was de man der rede, van het welberaamde plan, niet van het toeval. Alles was harmonisch in hem. Het was zelfs of de natuur gewild had, dat hij in alle dingen uit één stuk zou zijn. Reeds in zijn uiterlijk zag men zijn karakter, zijn wijze van denken en doen; men hoorde het in zijn stem; zijn vaste gang, zijn sobere, zelfs stijve gebaren, zijn strenge gestalte moesten het verraden. Wat bij Shakespeare van Brutus is gezegd, dat is ook hier van toepassing:

Zacht was zijn leven, de elementen zoo
In hem vermengd. dat aan het wijd heelal
Natuur verkonden kon: dit was een man!

Vandaar dan ook de verslagenheid, die zijn dood zelfs op hoogen leeftijd overal heeft veroorzaakt. In een land, dat wel zijn talenten bezit, maar aan mannen, aan karakters arm is, maakt het sterven van een man, van een karakter, een voelbare leegte. En men ziet bij den dood het goede dat geweest is maar niet meer is, beter dan het kwade. De lofspraken na Thorbecke's heengaan zouden licht doen vermoeden, dat haat en miskenning, hoon en laster hem niet bij zijn leven hebben getroffen. Toch weten wij, dat het anders is geweest. Zoo is de wereld. Dien ze levend aan het kruis heeft genageld, dien sticht ze tempels na zijn dood. Toch verheugt het mij, dat, zij het dan ook eerst aan het graf, de volle erkenning niet is uitgebleven. Het volk, dat zijn groote dooden eert, eert zich zelf; het toont wat het op prijs stelt; zijn hulde roept de geesten, die nog sluimeren, wakker; ze prikkelt tot navolging; ze wekt tot leven op en tot werken.

Is de erkenning, die thans haar stem laat hooren, overdreven? Het zou dwaas zijn, in den gestorvene een ideaal te zien. Op ieders graf zal men naar Goethe's woord moeten schrijven: hier rust een mensch! en mensch te zijn en te dwalen, te struikelen, is één. Het onvolmaakte te vergoden is afgoderij. Ook Thorbecke had zijn gebreken, en ik acht het ongerijmd, ze alleen de gebreken zijner deugden te noemen,

Voor zijn hoofdgebrek heeft het land, maar heeft hij ook zelf zwaar geboet. Gij gevoelt wat ik bedoel. Hij had een slecht oog op menschen. Zelfstandigheid zag hij vaak voor tegenkanting, voor afval aan. Menigen vijand heeft hij als vriend begroet, menigen vriend als vijand afgestooten. Bittere teleurstelling was er de vrucht van. Hij vergat, dat enkel op karakters te rekenen is. Zich met karakterloozen omgevend, heeft hij schijnvrienden grootgebracht, die waar hun belang het scheen te eischen zijn banier in het slijk wierpen en overliepen tot den vijand. Hij vergat ook, dat waar kracht van hem zelf uitging, ook kracht naast hem werken moest. Zich met zwakken omgevend, alsof samenstemming reeds samenwerking was, kweekte hij een middelmatigheid, die hem niet boven het hoofd kon groeien, maar door haar menigte hem verstikken kon, zijn eigen kracht tot zwakheid kon maken.

Ook van politieke misslagen bleef deze praktische staatsman niet vrij. Vooral niet in de laatste jaren. Toen na den val van het ministerie Heemskerk hem de vorming van een nieuw kabinet was opgedragen, beging hij een groote fout door zelf buiten de regeering te blijven, die hij in het leven riep. Te grooter fout, waar hij lid der vertegenwoordiging bleef, en ieder oogenblik, al ware het slechts middellijk, de oppositie kon steunen. Een onnatuurlijke verhouding was het noodwendige gevolg. Ze is niet uitgebleven, en men kent de verwikkelingen, uit haar geboren. Hoe werd er een einde aan gemaakt? Was zijn derde ministerie door Thorbecke gezocht of schoorvoetend aangenomen? Men doet geen onrecht, wanneer men het een zoowel als het ander beweert. Hoe het zij dit derde ministerie is van zijn geheele loopbaan als staatsman het minst eervolle en het minst vruchtbare tijdvak geweest.

Doch het lust mij niet, bij hetgeen mij gebrekkig schijnt, en waarover anderen misschien gunstiger oordeelen, langer stil te staan. De enkele aanwijzing zij het bewijs, dat mijn vereering niet van blinde partijdigheid uitgaat. Hier is stof genoeg tot vereering, ook voor hen die het scherpst en die het helderst zien. Daarbij, onder den indruk van het verlies vraagt men alleen: hoeveel is ons ontvallen? Het was mijn

doel, op die vraag het antwoord te geven, en de figuur van den gestorven staatsman zoo voor u op te roepen, dat ze u eerbied moest afdwingen. Het kwaad, zegt Antonius,

Het kwaad, dat menschen doen, blijft na hun dood,
Het goed wordt vaak met hun gebeent' begraven.
Zoo moge 't zijn met Caesar.

Ik keer het om, en spreek het zoo uit:

Het goed, dat menschen doen, blijft na hun dood.
Zoo moge 't zijn met hem.

Is het mij gelukt, het beeld van den doode naar waarheid te teekenen, dan mag ik zeker zijn van uwe instemming, waar ik met deze verklaring sluit: ook de Akademie van Wetenschappen, tot wier gebied het veld behoort van recht en van staat, is aan de nagedachtenis van Thorbecke oprechten eerbied, dankbare hulde schuldig.

GERMAANSCH WOORDEN

IN LATIJNSCHE OPSCHRIFTEN AAN DEN BENEDEN-RIJN.

BIJDRAGE VAN

H. K E R N.

In 't *Corpus Inscriptionum Rhenanarum*, uitgegeven door Brambach, vinden we een opschrift (N°. 149) gewijd aan **MATRIBVS TREVERIS** »aan de Triersche Moedergodinnen,” d.i. »aan de goddelijke moeders welke te Trier vereerd worden.” Behalve dit opschrift zijn er andere, hetzij aan den Rijn of in andere gewesten waar Romeinsche legers vertoefd hebben, waaruit blijkt dat het iets zeer gewoons was, aan 't woord *matres* »goddelijke moeders” of *matronae* »Lieve Vrouwen” een attriboot toe te voegen, bestaande uit een bijv. nmw. afgeleid van den naam van zeker gewest of oord. Hieraan twijfelt trouwens niemand als 't attriboot een Latijnsch woord is of een elders bij Romeinsche schrijvers voorkomende volks- of plaatsnaam, gelijk in 't aangehaalde voorbeeld. In elk ander geval is het moeilijk op den eersten blik te ontdekken of 't toevoegsel afgeleid is van eenen plaatsnaam of niet. Zelfs omtrent de taal van eenig verlatijnscht, maar kennelijk niet eigenlijk Latijnsch woord, mogen we *à priori* niets beslissen; want terwijl zich 't geval wel eens voordoet dat een vreemdeling aan de godenvormen zijner tijdelijke woonplaats hulde bewees, gebeurde het niet minder zelden dat deze of gene, verre van 't vaderland, zijne inheemsche beschermgoden herdacht en hun in den vreemde een gedenkteeken oprichtte. Naardien de namen der oprichters zeer dikwijls Romeinsch of althans niet buiten kijf Germaansch zijn, valt ook daaruit zelden iets af te leiden. Slechts bij eenen gelukkigen samenloop

van omstandigheden mogen we verwachten met zekere mate van waarschijnlijkheid iets te kunnen opmaken aangaande de beteekenis van een of ander baarblijkelijk onlatijnsch woord. Beginnen we met sommige opschriften waarin 't woord ter nadere aanduiding der vereerde godinnen aan eenen plaatsnaam herinnert.

Inscr. 621. ontdekt niet ver van Gulik, bevat: MATRONIS HAMAVEHIS. Hiermede te vergelijken zijn 529 en 530, beide gevonden te Wakelendorp: MATRONIS VACALLINEHIS (en VACALINEHIS). Het kan kwalijk betwijfeld worden dat in de twee laatste de oudere vorm van Wakelen (verhoogduitscht tot Wachelen) steekt. Voorts is het bekend dat eene menigte dorpsnamen hun oorsprong aan een boomsoort te danken hebben. 't Laatste lid der samenstelling bestaat dan uit »dorp, heim," en dgl., terwijl 't eerste een stoffelijk bijv. nmw. of, zeldzamer, den boomnaam in den genitief bevat. Zoo zijn uit 't Ohd. bekend, o. a. Elsindorf, Eichin, — Erlin, — Dornakin-dorf; Piriboumesdorf, enz. 't Bijv. nmw. *wakelen* nu, alsmede 't substantief *wakelder*, zijn in de Graafschap Zutphen ook tegenwoordig nog in zwang. De *wakelder*, in 't Hoogd. *wacholder* geheeten, is de *Juniperus*, welke een sieraad is der Geldersche heidevelden. We mogen veronderstellen dat de kortere, ja zelfs de gewone uitdrukking voor Wakelendorp geweest is: *Wakalîn*, *Wakalin*, op dezelfde wijze als in 't Grieksch de adjectieven *Ἀργυροῦσαι*, *Ἰλτυροῦσαι*, enz., enz. zelfstandig gebruikt werden met verzwijging van 't aan iederen hoorder bekende substantief. Doch, gesteld ook al eens dat *vacal(l)in* niet 't Geldersche *wakelen* ware, dan blijft toch de overeenkomst van den plaatsnaam met 't attribuut onmiskkenbaar, zoodat we gerechtigd zijn te besluiten dat *Matronae Vacalinehae* beteekenen moet: »de Wakelensche Lieve Vrouwen." 't Woord is dus een afgeleide vorm, maar welke? Vergelijken we den uitgang met dien in *Hamavehis*, in *Matronis andrustehiabus* (406), in *M. Mahlinehis*, (407), in *M. textumehis* (634, vgl. 579), e. a., dan bespeuren we dat zich herhaalde malen eene *h* in den uitgang vertoont. De vraag is, welke waarde aan die letter in de bewuste gevallen toegekend moet worden. Was het een middel om te doen uitkomen

dat de *e* niet met eene volgende *i* tot eenen tweeklank samensmolt, zoodat *ehi* beantwoordt aan onze spelling *ei*? Of was het een middel om op min of meer onbeholpene wijze onze *j* uit te drukken, gelijk men in 't Hoogd. in *blühen*, *kühe*, enz. doet, en reeds vóór duizend jaar in 't Ohd. soms deed, bijv. in *sahen* voor *sajen* (*sajan*)? Enkele andere opschriften schijnen 't bewijs te leveren dat men in één en hetzelfde woord nu eens *h*, dan weer *i* schreef. Men vergelijke o. a. 616 en 617; in 't eene staat *Etraienis*, in 't andere *Ettrahenis*; insgelijks *Gesaienis* (Br. echter schrijft: CESAENIS) en Gesahenis. Voorts wisselt de spelling *Veteraneis* (575) af met *Veteranehis* (571. 572. 576. 585. 586) en *Veteranehabus* (573, 574). Het is mogelijk — ik zeg niet: waarschijnlijk — dat de uitgevers eene H hebben meenen te zien, waar eigenlijk eene dubbele I staat, maar bij deze veronderstelling zouden we nog veel eerder de gevolgtrekking moeten maken dat de vervaardigers der opschriften den *j*-klank hebben pogen uit te drukken. En toch, al hetgeen aangevoerd is, geeft ons nog geen recht om uitsluitend òf de *j* òf de *h* als de nauwkeurige spelling te beschouwen. Want, vooreerst, wisselt in de Germaansche talen de *h* tusschen twee klinkers of halfklinkers af met *g*, of valt uit. In onze taal doet zich dit verschijnsel bijzonder dikwijls voor; vgl. *geslagen* met (*slahen*), *slaan*; *zagen* met *zi(h)e*; enz. Ten andere is het iets zeer gewoons dat *j*, inzonderheid *ji*, *je*, vervangen wordt door *g*, vooral *gi*, *ge*, en ook dat *j* overgaat in *gi*. Dus vindt men soms in één en hetzelfde stuk, bijv. in de Oudsaksische Frekkenhorster oorkonde, zoowel *kóii*, ons koeien, als *kógii* geschreven. Deze Germaansche eigenaardigheid is zonder twijfel eene der oorzaken, wellicht de hoofdoorzaak, geweest dat de uitgang *ige* (mut. mut.) zoo vaak hetzelfde uitdrukt als *ije*, niet enkel in werkwoorden als *kruisigen*, *reinigen*, maar ook in adjectieven en in uitgangen ter aanduiding van 't vrouwelijk. Zoo is ons *dievegge* (oudtijds *thiuvagja*, *thiuvegja*) niets anders dan een gemoveerd *dief*, en in 't Mnl., alsook thans nog in 't Westvlaamsch, is 't aantal gemoveerde woorden op *igge* (*ige*, *ege*), bijv. *makerigge*, *schepperigge*, enz. betrekkelijk groot. Een tegenhanger van *dievegge* is *klappei*, waar

de *ji* niet met *gi* afwisselt. In een woord als *merrie* is het moeielijk al de ontwikkelingstrappen te vervolgen, doch zooveel weten we, dat het eene *h* verloren heeft; waarschijnlijk is *merrie* onmiddellijk gevolgd op *mariha* of *marihia*. Van eenen (Indogerm.) *a*-stam kan in 't Germaansch een vrouwelijk woord op *agia* *) komen; van eenen *i*-stam, *igia*; van eenen *u*-stam, *ugia*. Deze kunnen ten gevolge van flauwere onderscheiding der klinkers en anderszins worden tot *egia*, *egí*, enz., en naast zich hebben vormen met *j*; dus: *aja*, *ija*, *uja*, enz. Eindelijk, deels wegens de verwisseling van *h* en *g*, deels wegens 't menigvuldig, om zoo te zeggen, pleonastisch gebruik van (Indogerm.) suffix *ka*, vrouw. *ká* en *kia*, Germaansch dus: *ha*, vrouw *há* en *hia*, benevens verdere ontwikkelingen, kunnen *ahia*, *agia* en *aja* geheel en al in beteekenis samenvallen.

Tot hier toe hebben we *eha*, *ehia* (op te maken uit de datieven *ehis*, *ehiabus*) eenen vrouwelijken uitgang genoemd zonder dezen verder te ontleden. Zulk eene nadere ontleding is meestal zeer lastig, en als we den stam van 't mannelijk of de volledige verbuiging niet kennen, zelfs ondoenlijk. Hadden we een enkel voorbeeld des mannelijken vorms van *hamavehis*, e. dgl., dan zouden we kunnen bepalen wat met die *h* in de vrouwelijke woorden bedoeld is. Bij gebreke van gewenschte voorbeelden mogen wij voorloopig het slechts als mogelijk stellen dat reeds in 't mann. *hamaveh-*, *vacalineh-*, *mahlineh-* voorkwam. In 't mann. kan *eh* niets anders wezen dan 't Indog. suffix *aka* of *ika*, Lat *icus*, Gr. *ικος*, enz. Uit eenen stam *wakalin* »Wakelen (dorp)» is regelmatig gevormd *wakalineh*, d. i. Wakelensch, †) uit *mahlin* »Mechelen», *mahlineh* »Mechelensch.» Dat Mechelen eertijds Mahlin luidde, blijkt o. a. uit de in 't Fransch

---

*) Scheiding tusschen vrouwel. *ia*, Skr. *í*, bijv. in Skr. *bharantí*, Gr. *φίρουσα*; *vidushtí*, Gr. *ψιδυία*, en vrouwel. *aia*, overgegaan in *á*, bijv. in *αἶνᾱ* (d. i. *αἶνα + ia*), *ἰκπῆ*, is voor 't Germaansch in veel gevallen niet meer doenlijk.

†) De *e* drukte reeds ten tijde der opschriften wel eens de Germaansche *i*, de lange de Germ. *í* uit, gelijk in 't vervolg aangetoond zal worden.

bewaarde uitspraak Malines. *) Hamaweh (Hamawih) zou regelmatig afgeleid zijn van Hamaw(a) en beteekenen Hamawisch (Chamavisch) †). De Germaansche *h*, welke de Romeinsche schrijvers nu eens met *ch* (Grieks χ), dan eens met *h* weergeven, soms ook geheel weglaten §), blijkens de spellingen Chamavi, Hamavi, Amavi, e. dgl. treffen we ook aan in 't welbekende Hludana, Hludena. Wanneer Gregorius van Tours, een Galloromaan uit de laatste helft der 6^d eeuw, de Frankische *h*, als beginletter des woords, met *ch* uitdrukt, dan is het niet omdat de Franken toenmaals onze, bij alle Germanen identische, *h* als *ch* uitspraken. gelijk Grimm meende, maar omdat de Galloromanen dier dagen de *h*, zelfs in 't Latijn, niet meer uitspraken. Daarom schrijft dezelfde Gregorius ook Chuni, ofschoon dit volk sinds de oudste tijden, van Tatarije en Indië af tot in 't hart van Europa, nooit anders geheeten heeft dan Hunen of Hunnen, of zelfs *Οὐννοι*, Skr. *Hûna*, enz. Eerst de jongere Hss. der Lex Salica plegen onze *h* (niet onze *ch*) met *ch* weêr te geven, terwijl 't oudste vaak *h* heeft of weglaat. — Deze uitweiding over de Franken zou geheel overbodig geweest zijn, ware het niet dat juist de Hamawen zulk een belangrijk bestanddeel der Nederlandsche Franken uitmaakten. Om op de suffixen *ah*, *eh*, *ih* terug te komen, voor zooverre déze aan Indog. *aka*, *ika* beantwoorden, zijn ze in de Germaansche talen meestal door de minder regelmatige *ag*, *eg*, *ig* vervangen, hoewel *ah* in 't Gothisch niet geheel verdwenen is; bijv. in *ainahs* Lat. *unicus*, Ohd. daar-entegen *einac*; ook 't Got. *bairgahei* is, evenals 't Grieksche *ὀρεινή*, waarvan het de vertolking is, 't zelfst. gebruikt

---

*) Dat 't Mahlin der inscriptie eene andere plaats zal wezen dan Mechelen in Brabant, doet niets ter zake. In Limburg zijn 3 Mechelens.

†) Of met deze Hamouw de Graafschap Zutphen bedoeld werd, blijkt niet, doch er bestaat niet de minste reden om aan te nemen dat de Matronae Hamavehae moeten te huis behooren in 't oord waar de inscriptie gevonden is.

§) Ook *c* komt dikwerf genoeg voor; intusschen is het de vraag of die *c* niet aan de Romaansche afschrijvers der 6e eeuw, en later, te wijten is. Het is ten minste bevreemdend dat Strabo $\chi\alpha\rho\tau\alpha\iota$ schrijft, en na hem Tacitus zelf *Catti* zou gespeld hebben.

vr. van een bijv. nmw. *bairgaha* (in stamvorm). Naast *ainahs* staat in 't Got. reeds *manags*, ons *menig*; enz. Indien we *eh* in *Hamavehis*, *Mahlinehis*, *Vacalinehis* opvatten als ons *ig*, dan laat zich vooreerst de *h* ongedwongen verklaren, en ten andere strookt de toevoeging van zulk een suffix *ig*, in den zin van ons *sch*, met hetgeen in alle Germaansche talen in dergelijks gevallen een vereischte is. Dat de beteekenis van *ig* = *eh* juist past, blijkt o. a. uit de Angelsaksische vertaling van »spiritus procellae» in Psalm 106, 24 met *ÿstige gástas*. Even als *ÿstige gástas* uitdrukt »de geesten van den storm», beteekent *matronae Vacalinehae* de »Lieve Vrouwen van Wakelen»; *m. Mahlinehae* die van Mechelen; *m. Hamavehae* die van Hamouw, Hameland. Merkwaardig is het dat het suffix *ig*, zóó geschreven, voorkomt op den bekenden bij Zundert opgedolven gedenksteen: *Deae Sandraudigae*, d.; »de godin van Sandraud», 't dorp dat in de middeleeuwen, gelijk ons medelid van den Bergh aangetoond heeft, Sandert heette.

Een ander suffix dat in de oudere taal zeer veelvuldig voorkomt, nl. Indogerm. en Vedisch *ia*, Gr. *ιο-ς*, Lat. *iu-s*, klassiek Skr. *ya*, is te herkennen in *m. afliabus* (338); *m. alagabiabus* (296); *m. gabiabus* (557—560). Inscripties aan de *matronae gabiae* gewijd zijn op meer dan ééne plaats aan 't licht gebracht; men kent er vier, waarbij nog gevoegd moet worden eene aan de *Junones gabiae*. 't Woord *gabia* is, naar het mij voorkomt, eene afleiding met *ia* van ons *gave*, Ohd. *gába*, of wel van *gāba*, waarvan Got. *gabigs*, On. *gōfugr* »aanzienlijk», en Got. *gabei* »rijkdom.» De beteekenissen van »rijk» en »gaven uitdeelende, mild» zijn ten innigste verwant *). *Matronae gabiae* is dus in 't algemeen te vertalen met »de Vrouwen geefsters van goede gaven». In engeren zin is geven, On. *gista*, enz. ten huwelijk geven, zoodat men zich de *matronae gabiae* zeker ook voorgesteld heeft als over huwelijken gebiedende. Indien de elders gegeven verklaring van *Nehalennia* als »schenkster» juist is, dan verklaart het zich van zelf hoe 't synonieme *gabia* betrekkelijk

---

*) Afs. *gife* beteekent ook nog »gunst, genade»; evenzoo bij ons in *te geef*, Afs. *te gife*, d.i. gratis.

zoo dikwijls aangetroffen wordt als attriboot bij de *Matronae*, wier verwantschap of liever wier eenheid in wezen met *Nehalennia* erkend is *). De omstandigheid dat behalve *matronis gabiabus* ook voorkomt *Junonibus gabiabus*, d.i. *Junonibus pronubis*, bevestigt, dunkt mij, de gegevene, trouwens zeer voor de hand liggende, verklaring, welke eenen nog krachtiger steun vindt in opsch. 296, waar we lezen: **MATRONIS ALAGABIABUS**; *alagabiae* is duidelijk »alschenkende, heel rijk» †).

Hetzelfde *ala*, als eerste lid eener samenstelling, is te herkennen in 't woord *alatervis*. De steen die dit woord bevat is ontdekt in Schotland en luidt: §)

MATRIB. ALA
TERVIS ET
MATRIB. CAM
PESTRIB. COH I
TVNGR.

Hoewel de steen in Schotland ontdekt is, weten we toch tevens dat de oprichters 'Nederlanders, Tongeren in Romeinschen krijgsdienst, waren. Die duidelijke opgave stelt ons eenigermate schadeloos voor 't verlies van eenen Nederrijnschen gedenksteen **), waarop, volgens eene door Brambach overgenomen conjectuur hetzelfde woord zou gestaan hebben, doch waarvan 't facsimile, hetzij nauwkeurig of gebrekkig, ons geen recht geeft zóó te lezen. In *alatervis* is *teru* = Mnl. *tere* »boom», 't welk tot Got. *triu* staat als Gr. *γόνυ*, Lat. *genu* tot Got. *kniu*; eene soortgelijke verhouding vertoont Skr. *dáru* tot *dru*, *jánu* tot *jñu*, *sánu* tot *snu*, *snáva* en *snáyu*

---

*) Zoo door ons medelid de Wal, die in zijn werk over de Moedergodinnen (bl. XCV. vg.) ook aan de Frû Gaue herinnert.

†) De volle stam *ala* als eerste lid der samenstelling komt voor in 't Got. *alatharba*, *Alamód*, *alamans*; Os. *ala-hwít*, *alajung*, *alamchtig*, *alawaldo*; Nederfrankisch *Alaród* (mansnaam uit de Veluwe, van 855); voor de talrijke voorbeelden in 't Ohd. zie Graff, *Spr.*, I. 220 vgg.

§) Volgens de Wal, *Moederg.* N°. CXXII.

**) N°. 628 bij Brambach.

tot ons *zenuw* *). Vermits de begrippen van boom, hout, woud, zooals bekend is, in elkaar overgaan, en een te verwachten suffix *ia* achter *alateru* bij de verlatijnsching licht kon te loor gaan of samensmelten met den uitgang *is*, mogen we *matribus alatervis* verklaren als »aan de moeder-godinnen van al 't houtgewas'', of in echt Latijn weêrgeven met *matribus silvestribus* of *silvanis*. Daar onmiddellijk er op de *matres campestres* gehuldigd worden, zal men aan de gegeven verklaring eene groote mate van waarschijnlijkheid mogen toekennen, vooral ook als men vergelijkt de inscriptie LXXXVIII bij de Wal, *Moederg.*: SULEVIS ET CAMPESTRIBUS SACRUM †).

Een derde maal vertoont zich *ala* in een opschrift van Xanten (197), gewijd aan Alateivia. Dat dit de naam eener godin is, spreekt wel van zelven. Al is ons die elders niet overgeleverd, zou het toch wel mogelijk wezen de beteekenis van 't woord op te sporen, want een godennaam is altoos een gewoon zelfst. nmw. of adjectief, oorspronkelijk ten minste. In *alateivia* herkent men 't vrouwelijk van, of liever 't vr. substantief behoorende bij, Ags. *æltæve*, ook *ealteav* geschreven, »geheel in orde, gansch wel, gezond''. Gelukkigerwijze weten we uit de inscriptie zelve dat een geneesheer de godin huldigde. Daarom mogen we de ongezochte verklaring van Alateivia als Gezondheid, Hygieia, voor tamelijk zeker houden.

Niet minder duidelijk Germaansch is een ander woord dat op vier inscriptiën, van verschillende plaatsen afkomstig §), te lezen staat, nl. *gavadia*. Dit herinnert terstond aan 't Got.

*) Afgeleid van *teru* is 't Ags. *teorve*, *tyrve*, ons *teer*, enz., welk woord derhalve eigenlijk beteekent »van den boom afkomstig,» zelfst.: »voortbrengsel van den boom.'' In sommige streken moet *teru* eene bijzondere pijnboomsoort aangeduid hebben, volmaakt gelijk in 't Skr. *dâru* ook eene benaming is van den *pîtudâru*, *πίτυς*, of *devadâru*. 't IJslandsche *tjara*, Zweedsche *tjâr*, vergeleken met Ags. *tyrve* leidt tot eenen ouderen vorm *tira(v)ia*.

†) *Suleva* is klaarblijkelijk = Lat. *silva*, Gr. *ῥύλη*; en, ofschoon 't woord uit alle Germaansche talen verdwenen is, zoover mij bekend, pleit de uiteenrekking van *lw* in *lëw* voor 't Germaansche karakter van 't woord.

§) N°. 206, 608, 609, 618.

vadi (stam *vadja*) »pand'', ons *wedde*, Got. *gavadjon* »verloven, spondere, On. *ved* »pignus, sponsio," enz. De meest gewone toepassingen van 't hoofdbegrip vindt men terug in ons *wedde*, *jaarwedde*, en 't Engelsch *wedlock*, *wedding*. Hoe nauwkeurig dus de beteekenissen aan die van 't Lat. *spondere*, *sponsio* beantwoorden, behoeft geene verdere aanwijzing *). Aangezien *gavadia* zich als eene afleiding van (*ga*)-*vadi* voordoet, zullen we wel niet ver mistasten als we *matronae gavadiae* in 't Latijn weêrgeven met »*matronae sponsales*'', zonder te bepalen of we aan *sponsio* in ruimeren of in engeren zin te denken hebben.

Een ander Germaansch woord moet *Saxanus* of *Saxsanus* wezen. Aan *Hercules Saxanus* zijn een twintigtal gedenktekenen gewijd †); aan *Saxanus*, met weglating van 't woord *Hercules*, een drietal (657, 658, 685). De oprichters waren allen krijgslieden. Een der gewone namen van den Germaanschen krijgsgod is *Saxnöt*, Ags. *Saxneát*. Een andere naam is *Heru*, Skr. *çaru* »een snijdend wapen'', inzonderheid de donderbeitel des Dondergods; o.a. *Rgveda* 2, 12, 10 :

*yáh çáčvato máhy éno dádhanân
ámanyamânân çárvâ jághâna.*

Een derde naam, *Tius*, enz. is een synoniem der twee vorige, want het is klaar dat niet bedoeld werd Indog. *diu*, Skr. *dyu* in de opvatting van hemel of dag, maar van gloeiende straal, of, wat op hetzelfde neêrkomt, van den gedupliceerden vorm *didyu*, d. i. bliksemstraal. Ook in *saxanus* zal men wel den zin van »snijdend' gelegd en het in verband gedacht hebben met *sahs* »mes'', enz. Of dit de oorspronkelijke zin van *sahsan* geweest is, laten we daar. In allen gevalle is 't woord veel lichter te verklaren dan *Saxnöt*, waarvan ik vermoed, dat *sax* een der menigvuldige

---

*) Etymologisch is *vadi* natuurlijk = Lat. *vadimonium*, enz., Skr. *vadhá* »bruid, vrouw'', *vadhatra* »verweerder, borg'', *vadhitra* »de echtverbintenis-maker, de Min''. De gewone bet. van *vadh* is »slaan'' en dat schijnt ook de oorspronkelijke; vgl. Lat. *foedus*, etymologisch = Skr. *bheda*, en icere *foedus*. Een verbond, een koop, wordt ook nu nog bezegeld met *handslag*.

†) Zie Brambach's *Index*.

namen of functien van den Dondergod, (Indra, Jupiter) aanduidt en *nōt* »gezel,», zoodat 't geheel te vergelijken is met Skr. *indrasenā*. In den Veda wordt de donderhamer, *Kutsa*, gedurig voorgesteld als Indra's genoot *). Doch, het is onnoodig dit onderwerp hier verder uit te werken; het is voldoende dat *sazan* èn als Germaansch woord èn als naam des oorlogsgods licht te verklaren is, en er blijft slechts over te bewijzen dat 't woord als eigennaam nog in de 9de eeuw voortleefde. In eene lijst van eigennamen, getrokken uit Geldersche charters †), komen voor de mansnamen Saxani en Saxini, behoorende aan personen uit de omstreken van Aalten, Varseveld en Hummelo in de Graafschap Zutphen, in den jare 828.

Eenigszins minder duidelijk, maar toch niet zonder eene bevredigende verklaring toe te laten, is een attribuut der Lieve Vrouwen dat we leeren kennen uit vier opschriften van Gelduba, thans Gelb, en omstreken, nl. 249, 250, 251, 252. 't Toevoegsel luidt nu eens *octocanabus*, dan weêr *octocannabus* en *octocannis*. Volgens de juistere spelling is *ōcana* 't vr. van 't deelw. of bijv. nmw. *ōcan* = Os. *ōcan*, Ags. *eācen* »toegenomen, welig, rijk, machtig». Eene toespeling op de beteekenis van 't woord is, meen ik, te ontdekken in de afbeeldingen op 250, bestaande in eenen hoorn des overvloeds aan de ééne zijde en in eenen beker aan de andere. *Oct* d.i. *ocht*, houden we voor eene andere uitspraak van *acht* (stam *ah̥ti*) »bezit», Ags. *eaht*, *æht*, enz. Om dit uitéén te zetten, dienen we de afleiding van 't woord hooger op te halen, te meer wijl de uitgevers van teksten twee zeer nauw verwante woorden met elkander schijnen verward te hebben. De taalvergelijking leert ons twee, zeer nauw verwante, woordstammen kennen, die in 't Skr. luiden *aç* en *īç*. Beide beteekenen »erlangen, machtig wor-

---

*) Vgl. Nighantu, 2, 20 en Nirukti, 3, 11, waaruit tevens blijkt, dat er reeds in of vóór de dagen van Yaska Indische geleerden waren, die in hun euhemerisme evenmin in staat waren onderscheid te zien tusschen de personificaties der mythologie en wezenlijke, historische personen, als een tal van Europeesche geleerden in onzen tijd.

†) Die lijst heb ik te danken aan ons medelid Siwet.

den". Van *aç*, Indog. *ak*, is o.a. afgeleid *ashti* »bezit" *ançā* »aandeel, deel", 't werkw. *açnoti*, enz. Van *iç*, *iç* luidt 't perf med. *içe*, eigenl. »ik ben machtig geworden, heb erlangd". geheel als praesens gebezigd, evenals *veda*, e. a., in den zin van »ik bezit, ben machtig, kan". 't Actief van *içe* is in 't Skr. niet in zwang, om dezelfde reden als waarom in het Grieksch *κέρημαι* mediaal is. Hoewel 't perf. act. niet gebruikelijk is, laat het zich toch gemakkelijk vormen: 1 en 3 ps. enk. *iyeça*, 3 mv. *içus*, enz. Een Skr. *iyeça* in ouder Indogerm. overgebracht, wordt *i-aika*. Daar in 't Germaansch de reduplicatie in de meeste gevallen verwaarloosd en 't onderscheid tusschen de sterke en zwakke vormen niet altoos in acht genomen wordt, is *i-aika* geworden tot Got. *áih*, *áihum* of *áigum*, enz. *). Hiervan komt *áigin*, voorts ons *eigen* (uit *eegin*, *eegijn*), enz., Ohd. *eihti*, verbasterd: *heihti*. Van den Got. stam *aihti* is het niet uit te maken of het met *ái* of *aí* werd uitgesproken, d. i. of het met 't Ohd. *eihti* of met het Bactrische *ishti* »bezit, goed" †) overeenkomt. Behalve *eihti* bezit 't Ohd. den stam *ehť*, dat men thans *éhti* pleegt te schrijven. Zulk een *éhti* is in 't Ohd, mijns bedunkens, onbestaanbaar. Want één van beide: er heeft klinkerverkorting vóór de dubbele consonant plaats gehad, gelijk in ons *elf*, *hitte*, *zocht*, *gerucht*, enz., in Nhd. *Hitze*, *Licht*, enz., of ze heeft niet plaats gehad. *Tertium non datur*. In 't eerste geval ligt de kortheid des klinkers in de onderstelling opgesloten; in 't andere is eene *é* naast de *ei* in *eigan* onverklaarbaar. Verder, in *ehť* is *e* niet *ē*, want ten gevolge der *i* in den stamuitgang zou 't woord dan in 't Hoogd. luiden *iht*, evenals *Wicht*, *nimmt*, *sieht*, e. dgl. Blijft over *e* als klankwijziging van *a*; Ohd. *ehť* is derhalve ontstaan uit *ahť*; wordt trouwens vaak of gewoon-

---

*) Prof. M. Heyne in de 5e uitg. van Stamm's *Ulfila* schrijft *áihum*, *áigan*, hetgeen voorzeker regelmatig zou wezen, doch in strijd is met Ohd. *eigan*, *eigan*, Ags. *áh*, *ágon*, *ágan*, enz., waar aan geen *i* te denken valt. Vgl. wat verwisseling van st. en zw. vormen betreft, Gr. *ἐοίχασαι* naast *εἰχασαι*, di. *περιχασαι*; *γυρόνασαι* naast *γυράσαι*; Skr. *babhramus* naast *bhremus*, en a.

†) De HSS. der Zendavesta hebben meermalen *išhti*; ze zijn echter zoozeer bedorven en slordig in 't onderscheiden van lange en korte klinkers, dat daaruit niets af te leiden valt.

lijk *aehti* gespeld. In 't Ags. vindt men soms *eaht*, soms *æht* geschreven. Nademaal de *ea* in Ags. *eaht* bij geen mogelijkheid aan een Got. *ái*, Ohd. *ei* beantwoordt, en zoowel *ea* als *æ* = Got. *a* zijn kan, zoo volgt, dat Ags. *eaht* of *æht* zich ontwikkeld heeft uit *ahti*. De Oudnederlandsche (Nederfrankische) vorm des woords moet ook *achti* geweest zijn, blijkens *achtig* in *deeláchtig*, *woonáchtig*, e. a. In meer dan één opzicht opmerkelijk is het, dat in 't Zwitserch Hoogduitsch *theilochtig*, *warochtig* gezegd wordt (zie Grimm D. G. II, 383). Dit in zooveel Germaansche talen gebruikelijke *acht* »bezit, have,» gewestelijk *ocht*, is Skr. *ashti* »bezit», en dewijl *aç* zinverwant is met *iç*, spreekt het van zelf dat Bactr. *ishti*, *íshti*, Ohd. *eiht* zich in beteekenis niet onderscheiden van Skr. *ashti*, Germ. *ahti*, Ohd. *eht*, en wat hiermee samenhangt *). Nu is het welbekend dat vóór *ht* de afwisseling van *a* en *o* iets zeer gewoons is; zoo, om slechts enkele voorbeelden uit de groote menigte in herinnering te brengen, Nederl. en Nhd. *mocht(e)*, gewestelijk Ohd. *mohta* = Got. *mahta*; Mnl. *ambacht*, *ambocht*; Ags., Mnl. *brochte* = Got. *brahta*; Zwitserch *ochtig* = Nederl. *achtig*. Ook *i* wisselt vóór *h*, *ch*, *f* met *o* af, inzonderheid in 't Ohd. en weinig minder in 't Mnl. Daardoor is de stelling dat *oct* in *octōcan* slechts eene andere uitspraak vertoont van *acht* gerechtvaardigd; het komt er maar op aan te betoogen dat de verbinding der in *acht* en *ōcan* liggende begrippen niet ongewoon was. Ook dat bewijs is te leveren, en wel uit 't Ags. In Aelfric, de Veteri Testamento 10, 43 (uitg. Grein) lezen we:

Job væs gehâten sum heáh godes thegen on tham lande Chus, svidhe geleáfull ver, velig on æhtum.

»Job was een zeker aanzienlijk dienaar Gods geheeten in den lande Chus, een zeer geloovig man, rijk aan goederen.»

Niet alleen dat de begrippen verbonden worden, maar

---

*) In de opvatting van »geslacht» en »echt» was hetzelfde *aehti* in alle Germ. talen in zwang. Vgl. wat den begripsovergang betreft Skr. *parigraha*; 't Adjectief *echt* (uit *achtja*) Lat. *genuinus*, is natuurlijk uit *aehti* »geslacht» gesproten, evenals Lat. *genuinus* uit *genus*, Skr. *játya* uit *jāti*, Gr. *γένος* uit *γάτι* = *ganti*, Skr. *jñāti*, Lat. *gens*.

zelfs samenstellingen, in vorm en beteekenis gelijk aan *octōcan* komen niet zelden voor. Aldus *æhtvelig* in 't gedicht *Juliana*, vs. 18:

Sum væs æhtvelig ædheles cynnes,
rīce gerêfa, rondburgum veôld.

»Er was iemand van edel geslacht, rijk in have, een machtige landvoogd, die over grensburchten 't bewind voerde.»

In 't zelfde gedicht, vs. 101 ontmoeten we 't synonieme *æhtspêdig*:

vidhsæcest thû tô svîdhe sylfre rædes
thînum brýdguman, se is betra thonne thû,
ædhelra for cordhan, æhtspêdigra
feohgestreóna: he is tô freonde gôd.

»Gij verzet u al te eigenzinnig jegens uwen bruidegom *), die beter is dan gij, voornamer door landbezit, rijker in verworven goederen: hij is tot echtvriend goed.»

Of in de nog niet toegankelijke Ags. letterkunde *æhteácen* voorkomt, is mij onbekend; zoo dit niet aangetroffen wordt, mag het toeval heeten, want tusschen *eácen* en *spêdig* of *velig* is geen verschil in zin te bespeuren.

In *octōcana* staat *oct* in plaats van den ouden stamvorm *octi*. 't Verschijnsel dat een woord als eerste lid der samenstelling niet den vollen, maar eenen verminkten stam vertoont, keert in alle Germaansche talen terug, behalve, tot op zekere hoogte, in 't Gotisch. Uit onderscheidene Nederrijnsche opschriften leeren we drie nader te behandelen woorden kennen, waarin *au*, vormelijk ons *ouw*, 't eerste lid uitmaakt. In 't Gotisch zou in zulk een geval alleen *ava*, of, zoo 't een *i*-stam ware, *avi* te dulden wezen, en 't verminkte *au* in allen gevalle als iets zeer zeldzaams te beschouwen zijn. De inkrimping berust m.i. op eenen logischen grondslag, of, wil men, op 't bewustzijn dat een woord, door als eerste lid gebezigd te worden, een deel zijner zelfstandigheid verliest, evenals ook 't laatste lid, zoodra dit 't karakter van

---

*) D. i. vrijer, die aanzoek doet.

eenen afleidingsuitgang heeft aangenomen, zijn vollen klank pleegt te verliezen; bijv. in ons *herzogdom*, in 't Engelsch *kingdom*, en dgl., waar *dom* verkort is uit *dóm*, naar tegenwoordige uitspraak *doem*, Eng. *doom*. Aan dit logisch beginsel is het toe te schrijven dat wij wel is waar steeds *aarde* zeggen, maar *aardrijk*, bereids in 't Mnl. *aertrike*; 't Ohd. heeft *erda*, maar in de samenstellingen als *erdlich*, en dgl. treedt regelmatig 't verminkte *erd* op. Wat van Hgd. en Ndl. geldt, is in nog hoogere mate toepasselijk 'op 't Angelsaksisch. In talen, waar 't gevoel voor welluidendheid 't meest ontwikkeld is, zal de logische neiging in toom worden gehouden; aldus in 't Gotisch. Zelfs in ééne en dezelfde taal — die in haar geheel altoos 't gewrocht is van vele eeuwen — ziet men beide richtingen vertegenwoordigd; in geene Duitsche taal komt zulks helderder uit dan in ons Nederlandsch. Eenige voorbeelden moge dit staven. In overoude woorden als *dageraad*, *dagelijks*, *wreedelijk*, *mannelijk*, *wegebree*, enz. is de stamvorm, hoewel met verdoffing der korte *a* tot *æ*, bewaard gebleven. Ofschoon ons *dageraad* oorspronkelijk hetzelfde woord is als 't Ags. *dæg-réd*, heeft het eenen veel ouderen vorm bewaard, zoodat *dageraad*, ten opzichte des vorms, nu nog veel ouder er uitziet dan 't Ags. woord 'vóór duizend jaar deed. Wie dit in aanmerking neemt, zal zich niet verwonderen wanneer de dialecten aan den Benedenrijn heerschende gedurende de eerste eeuwen onzer jaartelling, in sommige opzichten zich minder ouderwetsch voordoen dan 't Gotisch van 370. — Zooveel ter rechtvaardiging van het beweren dat *au* in samenstellingen voor *awa* of *awi* staan kan en ons *ouw* is. 't Woord moet, evenals 't Skr. *avani*, hetwelk behoudens 't suffix er meê identisch is, beteekend hebben »stroom» en »stroomgebied, land». Deze twee schijnbaar zoover uiteenlopende opvattingen vindt men ook in 't Hoogd. *revier*, vergeleken met ons *rivier*, beide aan 't Fransche *rivière* ontleend *).

---

*) Andere vormen zijn *awia*, en *awi*, dat zoowel „land” uitdrukt bijv. in Scandinavia, als „eiland” in 'On. *ey*; in Gelderland verstaat men onder *ooi* den lagen grond, vooral weidegrond, aan eene rivier. Weer een andere vorm is *augia*, thans *oog* „eiland,” bijv. in Wangeroog, Schiermonnikoog; Ags. *æg*- of *ig*- in *igland*, Engelsch *island*.

Van de drie woorden die *au* tot eerste lid hebben, komt ten eerste in aanmerking *Aufania*. Aan de MATRONIS AUFANIABUS zijn de drie gedenksteen 73, 295 en 526 gewijd, waaronder de eerste ontdekt is bij Nijmegen, de tweede niet ver van Keulen, de derde bij Euskirchen. Eene andere spelling vertoont 405: MATRONIS AUFANIBUS, terwijl 546, opgedolven te Zulpich, enkel AUFANIS te lezen geeft. Door de vergelijking van *aufania-bus* met *aufani-bus* en *aufanis* wordt ten volle bevestigd hetgeen vroeger beweerd is, dat namelijk *ia* of *i* met den uitgang van den Latijnschen datief pl. versmolten is, gelijk in *alatervis* voor *terviis*. Fania herinnert onmiddellijk aan On. Fenja, 't reuzenmeisje of de Witte Vrouw (*framvís*), die met hare gezellin Menja bij koning Frôdhi, den heerscher der Gouden eeuw, als dienstmaagd in den handmolen *) goud en vrede (d. i. hemelsch Amṛta; in proza: licht) malen móet. Dus lezen we in den Grottasöngur (str. 1, in Lüning's Edda bl. 495):

Nú eru komnar til konungshúsa
Framvísar tvær, Fenja ok Menja;
Thær 'ro at Frôdha, Fridhleifs sonar,
Máttkar meyar at mani hafðhar.

»Nu zijn gekomen in 't koningshuis twee in de toekomst schouwende vrouwen, Fenja en Menja. Zij, de machtige maagden, worden bij Frôdhi, Fridhleifs zoon, als dienstbaren gehouden." — In str. 13 vertoonen zich Fenja en Menja in 't karakter van Walkyren:

En vit síðhan á Svithiodhu,
Framvísar tvær, í folk stigum,
Beiddum biörnu [m] en brutum skiöldu.

»En later daalden wij twee in de toekomst schouwende

---

*) De molen, *kvern*, Got. *gairnas*, is niet alleen etymologisch ons *kern*, *karn*, maar beantwoordt ook mythologisch aan de uit de Indische mythologie zoo bekende *mantan*, d. i. karn.

vrouwen, neder in 't strijdgewoel, beidden de (helden *) en braken schilden."

Te vergelijken is Simrock, D. Myth. bl. 317, waar de inhoud van den mythe juist verklaard is; voorts Grimm D. M. (2de uitg.), bl. 498, waar buiten kijf te recht Fani-gold en Manigold met Fenja en Menja, die 't goud malen d. i. 't hemelsch Amrta karnen, geïdentificeerd worden. Al is Fania, ten minste als zwak subst., de naam eener bijzondere Walkyre, 't woord moet toch ook eenen ruimeren zin gehad hebben, en wel eenen zoodanigen dat hij met Fee ten naasten bij overeenkomt. In 't Mhd. was *fania* in *fein* overgegaan, met eene, in onze taal vooral, niet ongewone wisseling van *e* en *ei* vóór vloeiende letters; bij ons in *einde* (*end*), *deinzen*, *heir*, *meir*, *veilen*, *veilig*, Nhd. *feilschen*. Het is licht verklaarbaar dat *feine* verward is geworden met het uit 't Fransch ontleende *fée* (uit *fata*), een gansch ander woord derhalve. Doch die verwarring geeft ons geen recht, *fein* uit *fee* af te leiden, zooals Grimm gedaan heeft in zijn Wdb. vgl. diens Myth. 245, 1ste uitg.; op geene dier aangehaalde plaatsen wordt verklaard hoe de *n* in *feine* kon komen, en toch kwam het daar juist op aan. Hetzelfde *fania* leefde nog lang voort in 't woord Fenesberg, d. i. »Vrouwsberg'', waaruit een of ander pedant Venusberg, bekend uit

---

*) Zoo gis ik dat de bedoeling is en dat men *biörnnum*, dat. pl. van *biarn*, Ags. *beorn* »held'' lezen moet in stede van *biörnu*, acc. pl. van *biörn*. Wel is waar is *biarn* = Ags. *beorn* den IJslanders onbekend, doch het is ondenkbaar dat dit woord in de oudere taal niet bestaan zou hebben. *Beorn* is een agens van Skr. *bhar* (later *har*), waarvan *bhara* »slag, veldslag'', *praharana* »slag, toegebrachte slag'' en »wapen'', *praharati* »hij slaat toe'', Lat. *ferire*, enz. In 't Skr. komt misschien van hetzelfde *bhar* met suffix *ta* in den zin van Bactr. *ta*, Gr. *της*, *τα*, *bharata* waar het »strijder, krijgsman'', en »tooneelspeler, Gr. *ἀγωνιστής*; beteekent, ofschoon dit moeielijk uit te maken is, wijl *bharata* ook »heer (eig. onderhouder), iemand van den heerenstand, ridder'', beduidt, en als zoodanig synoniem is met *ārya* »heer, heerschap, meester, Eng. lord en gentleman.'' Vandaar is Bhāratavarsha een andere naam van ^ΔAryāvarta. Aan een Indog. *bharana* »strijder'' beantwoordt Ags. *beorn*, On. *biarn*; terwijl ons *beer*, On. *biörn*, overeenkomt met Skr. *bhalla*, *bhallu-ka*; de vermoedelijke Indog. vorm van *biörn* is *bharnu*, *bhörn* of *bhalnu* »glimmend''; vgl. *ἄπυρος*, Skr. *rksha* »beer'' en »ster.'' Vedisch *bhr̥nihate* (verwant *gh̥r̥ni* en *dharnasi*, vgl. *ghar-ma*, *Ἰερμός*, *bernen*) is »gloeien (van toorn) = *kr̥niyate*; *bharnas* is »glans, licht''

de geschiedenis des Tannhäusers, gemaakt heeft. Daarmee staan zeker ook wel de Fenesleute genaamde dwergen of elven in verband; zie Simrock Myth. 412. Nog meer: 't paleis van Frigg heet Fensalir (jongere Edda, c. 35). Volgens Simrock, Myth. 96, zou dit beteekenen »zeezaal»; maar noch in 't Noordsch, noch in eenige andere Indogermaansche taal, duidt *fen* »zee» of iets wat daarop lijkt, aan*). Het is waarschijnlijk dat Fensalir eenvoudig is »Frigge's paleis." Uit al deze gegevens in hun onderling verband beschouwd volgt als slotsom: *fania* is een van de vele woorden om 't begrip Vrouw of vrouw aan te duiden. Als zoodanig is het synoniem met *Frigge*, Os. *frî*, enz., Skr. *priyâ*, d. i. »geliefde, vrouw»; is het synoniem met *menja*, ons *minne*, d. i. »beminnelijke, meisje, vrouw»; alle woorden voor lief e. dgl. drukken 't begrip »vrouw» uit, zooals Skr. *priyâ*, *vanitâ*, *kântâ*, Os. *frî*, enz. Hoe de begrippen Vrouw en vrouw, domina en dame, in elkander overgaan, behoeft geene uiteenzetting; van daar dat Freya, d. i. eig. domina, afwisselt met Frî, d. i. eig. liefste, verder vrouw in 't algemeen, zoodat de Skandinaven Freyadag, wij Vrijdag zeggen. *Fania*, On. *fen* (in *Fensalir*)", als eigennaam zw. *fenja*; Mhd. *fein*; oud Nederrijnsch *fania* en *fani*, moet ook beteekend hebben Vrouw en vrouw. De Aufania's zijn de Lieve Vrouwen der landstreek of der rivier; Mhd. òf *merfeine*, *wazzerfeine*, òf een denkbaar *ouwofeine*. Met de etymologische ontleding van 't woord zullen we ons hier niet inlaten; het zij voldoende op te merken dat 't woord *pania*, bijvorm *paniâ*, bereids vóór de splitsing der Indogermaansche hoofdstammen den zin van »Vrouw, meesteres," had aangenomen. In 't Grieksch bestaat *pania* in *δέσποινα* (uit *πονία*), Czechisch als *paní*, Nederrijnsch Germ. *fani* in *aufanibus*, On. *fen* in *fensalir*. De bijvorm *paniâ* is Russisch

---

*) Simrock haalt 't Ital. *fango*, Fransche *fange*, modder, alsook een gewestelijk »hohe Venn» aan, alles om te bewijzen dat *fani* »zee» beteekent! Het is zonderling dat van 't Gotisch *fani* »modder» en ons *veen* geen woord gerept wordt; dat 't Skr. *pangka*, ook al »modder», niet vermeld is, laat zich verklaren.

panija *), Germ. *fania* in *aufaniabus*, Litauisch *poné* (uit *pánis*), in welk laatste dus de stamklinker lang is gelijk in 't mannel. *ponas* »heer» en Czechisch *pán*. Een derde, zeker jongere vorm, is On. *fenja*.

Behalve in *aufani(a)* komt *au* voor in MATRONIS AUMENAIEN. (343), ontdekt bij Keulen. Als we denken hoe Fenja en Menja, Fanigold en Manigold, Feinen en Minnen, als het ware aan elkaar gekoppeld zijn, kost het ons eenige moeite 't samentreffen van Aufania en Aumenaien aan louter toeval toe te schrijven, vooral ook omdat beide 't eerste lid *au* gemeen hebben. Intusschen levert de verklaring van *menaien* zwarigheden op, welke ik niet vermag te overwinnen. Ohd. (*meri*)*menni*, — *meni* heeft eenen zwakken bijvorm *meriminnun* (Graff Spr. 2, 774), hetgeen op eenen ouderen stam *miniôn*, *maniôn*, *meniôn* wijst. Maar *menaien* heeft eene *a*, die op die wijze onverklaard blijft. De eenigste gissing die ik opperen wil is, dat *menaien* nader afgeleid is met *én* = Got. *ein*, van *menaha*, zoodat het te vergelijken ware met Ohd. *minnaglich*, Mhd. *minneclîch*. Naar 't facsimile bij Brambach te oordeelen is de *i* alles behalve zeker. Over *én* = Got. *ein*, Mnl. *ijn*, zullen we gelegenheid hebben later uitvoeriger te spreken.

Een derde maal treffen we *au* aan, in 297: MATRONIS RUMANEHIS ITEM AVLAITINEHIS (bij Keulen). Deze lezing wordt wel is waar door Brambach verworpen, doch is, zoo niet de ware, toch niet gedrochtelijk, wat AVIAITINEHIS wél schijnt. *Rumaneh* is afgeleid met *eh* = *ih*, *ig* van *Ruman* »Romein,» beteekent dus »Romeinsch;» vgl. Got. *Rumoneis*,» Os. *Ruma* en *Rumuburg* in den Hēliand, waarin ook eenmaal gespeld wordt *Romano liudi*. Inscr. 601 heeft ook *m. Rumanehabus*, maar 565 *Romanehis*; dus afwisseling van *o* en *u* gelijk in den Hēliand. Het woord *item*, in verband met *au*, brengt ons van zelve op de gedachte dat in *aulaitineh* 't begrip »inheemsch,» of iets derg. moet schuilen. Heeft *aulait* »landschap» aangeduid, dan zou *aulaitin*

---

*) In 't Oudslopeensch geldt als regel dat zulke woorden als *bogūini* in den nomin. *i* (d.i. *i*, Indog. *ia*, Gr. *ia*, Skr. *i*) hebben, maar in de overige naamvallen verbogen worden naar den stam *id*.

»landschapper" wezen; veronderstellen we daarentegen dat *aulaitin* op zich zelf al »landgebied, landschap" beteekent, dan ware *aulaitineh* z. v. a. »regionalis"; volgens de eerste veronderstelling »popularis", hetgeen op hetzelfde neêrkomt. *Lait-* behoort bij een wkw. dat bij ons *lijten* zou luiden, doch niet meer over is. Dit *lijten* moet in allen deele synoniem geweest zijn met *lijken*, d. i. in neutrale opvatting »blikken," in passieve »blijken". Deze overeenkomst in beteekenis zal wel aanleiding gegeven hebben tot 't meer en meer verdwijnen van *lijten*. Overblijfselen daar van zijn er evenwel nog genoeg. Oorspronkelijk één met *lijten* is Got. *vleitan*, Ags. *vlite*, enz. In 't Got. heeft nochtans ook *leitan* zonder *v* bestaan, want Got. *lita* »veinzerij," *litjan* »huichelen" gaan op *leitan* = *leikan* terug. Dat dit zoo is, leeren we uit de vergelijking der Got. woorden met Ohd. *lihha* »huichelarij," *lihisunga* »geveins," *lihhiza* »veinzen," enz., Ags. *liccetan*, *gelîcetan* »veinzen," e. a. Wijders is *lait* = *leik* (in zin; in vorm = *laik*) in Got. *aglait* »schandelijk"; *aglaiti*; en *aglaitei* »schaamteloze ontucht;" 't Os. bijwoord *aga-let* beteekent »dringend, druk"; Ohd. en Mhd. (mut. m.) insgelijks. Hoe *aga* zoowel »schande, schandelijke daad", als »drang, druk" kon uitdrukken, hebben we hier niet te onderzoeken *), alleen aan te toonen dat de Ags. vorm van Os. *agalet*, alsook van Got. *aglaiti*, met vervanging van *lijten* door *lijken*, is: *aglæc* »nood, drang"; *aglæcea* »ellendeling, snoodaard, monster." Eenmaal dit wetende behoeven we niet meer te veronderstellen dat eene *v* aan 't begin uitgevallen is in On. *lita* »blikken", *litr* »kleur", *litun* »verwing"; *leita*, Zw. *leta*, Deensch *lede* »onderzoeken"; *leit* »nasporing" en ook »gezicht" in *koma i leitirnar*, in 't gezicht komen"; den uitgang *leitr* = ons *lijk* in *fölleitr* »bleekelijk, vaalachtig," waarnaast 't subst. *fölleiki* »bleekelijkheid", e. a. Voorts blijkt uit vergelijking van Got. *sokns* »onderzoek" met On. *sókn* »gerechtelijk onderzoek" en »district, kerspel," dat een vermoedelijk Got.

---

*) Vgl. Skr. *anhas*, *anhu*, *agha*, en wat daarmee samenhangt.

laitns moet of kan aangeduid hebben »inspectie, onderzoek», en verder »de kring waarover zich 't onderzoek, 't gezag uitstrekt.» Want ook in *gebied* zien we denzelfden begripsovergang, alsmede in On. *sókn*. Ook moeten we niet voorbij zien dat On. *sækja* en *leita*, Deensch *søge* en *led* geheel synoniem zijn, zoodat een On. *leitn* hetzelfde zou uitdrukken als *sókn*. Ags. *láteov*, zwak *látuua* »gezaghebber», ook wel eens vertolking van Tribunus, schijnt, evenals *láreov*, *láruua* »leeraar» van leeren, afgeleid van een aan 't On. *leita* beantwoordend wkw. Dat wkw. was zeker reeds ten tijde der ons bekende Ags. letterkunde verouderd, zoodat door volksetymologie of door geleerdenpedanterie 't woord *láteov* soms veranderd werd in *lâttheov* en *ládto*, twee vormen die malkander en daardoor zich zelven vernietigen. Want vooreerst kan *theov* nooit met *to* of *teov* samengaan, en ten tweede bevat 't woord klaarblijkelijk hetzelfde suffix als *láreov*, *láruua* en *ræsva*. Na al 't aangevoerde zijn we gerechtigd te gissen dat *laitin* = *sókn* »gebied» was; *aulaitin* »landgebied, landschap» *); *aulaitineh* »regionalis, inheemsch.» Jammer dat de lezing zoo onzeker is.

Terwijl in *aulaitin* de Got. *ái* met *ai* ware weêrgegeven volgens Hoogd. uitspraak — want veel Hoogduitschers spreken de *ei* als *ai* uit —, hebben inscripties uit westelijker streken *e* = Os. *ē*, onze *ee*. Aldus in 't woord *vetaraneh*, *veteraneh*; nl. 570: MATRONIS VETARANEHABUS; 571 en 575: M. VETERANEHIS; 573: M. VETER... EHABUS; 575: M. VETERANEIS; alle uit de kreits Duren; 585 en 586: M. VETERANEHIS, uit de kreits Aken. Uit 't verschil van schrijfwijze in de tweede lettergreep blijkt dat reeds toen ter tijd in volstrekt toonlooze lettergrepen de korte *a* en doffe *e* afwisselden, hetgeen we trouwens reeds wisten uit Hludena =

---

*) In 't Ags. *eoletes*, dat alleen Beov. 224 voorkomt, kan de *e* in *le* lang zijn en klankwijziging van *d*, Got. *ai*. Het beteekent, blijkens den samenhang: »'t ruime sop, de volle zee», hetgeen zich heel wel uit »watergebied», Eng. »main» kan ontwikkeld hebben. Is *eo* etymologisch Got. *ahva* of wel *av*, genomen in den zin van water? vgl. 't vroeger gezegde omtrent Skr. *avani*, enz.

Hludana. *Vētan* (of — *án*, of — *ón*, of hoe de infinitiet toen ook geluid hebbe) is gelijk te stellen met On. *veita* »bieden, verschaffen», Skr. (ni) *vedayati* *); On. *veitsla* is »vrije gift, geschenk» en »gastmaal». Met frequentatief-suffix *ul* is van *veita* afgeleid On. *veitull* »gastvrij.» 't Suffix *al* (*il*, *ul*) is eigenlijk één met *ar* (*ir*, *ur*). 't Frequentatief wkw. dat aan 't adj. *veitull* beantwoordt, is *wētalán* of *wētarán*, 'twelk diensvolgens »gastvrij zijn, onthalen» moet beteekend hebben. Vgl. onze frequentatievormen *fladderen*, *flikkeren*, *blakeren*, *blikkeren*, *leuteren*, *glibberen*; Ohd. *flugarón* of *vlogarón* »fladderen»; *scaparón* »conquirere»; *uoberón* »oefenen» e. a. †). 't Nomen actionis van *wētarán* (*wētarón*) is *wētarania*, *wētarana*, *wēterani* »'t gul zijn, gastvrijheid»; vgl. On. *veitingasamr* »gul». Met suffix *ih*: *wētaraneh* (of *nēh* = *nīh*), te vertalen met: van 't gul onthaal, der gastvrijheid, anders gezegd: mild, gul, gastvrij. — Eene bevestiging der gegevene verklaring wordt door de afbeeldingen geleverd; op 571 namelijk zijn afgebeeld een hoorn des overvloeds en bloemen; op 572 ook een hoorn des overvloeds, een korfje en een voorwerp dat op eene ploegschaar gelijkt; op 575 eene vrouw die eene schenkschaal, *simpulum*, in de hand houdt, en een jongen een vet varken vasthoudende; op 585 een hoorn des overvloeds en bloemen. De schenkschaal schijnt een symbool van *schenken* en herinnert wederom aan *Nehalenni* »de schenkster.»

Hetzelfde denkbeeld ligt in *Burorina*. Aan DEAE BUORINE gewijd is 46, aanwezig op Zeeuwschen bodem. *Buro-rin(a)* is een synoniem van *Nehalenni*, en waarschijnlijk slechts een andere naam voor dezelfde godin. 't Woord is, met

---

*) De zinverwantschap tusschen Skr. *vid* en *budh* verloochent zich in de verwante talen niet. Wij zeggen »bieden», On. *veita*; 't Skr. (ni) *vedayati* is »melden» en »aanbieden»; Skr. *vedi*, *vedi* is »plaats waarop men iets aanbiedt», o.a. »een hoogte van zand waarop men de offerhanden aanbiedt, eene offerhoogte», ook »bank, tafel» in 't algemeen; in 't Germaansch is *binds* tamelijk wel hetzelfde. De grondbeteekenis van *vid* en *budh* moet zijn vatten, vinden, of iets dgl.

†) Vgl. Grimm, D. G. 2, 137, waar evenwel ettelijke voorbeelden, o.a. *op-farón*, offeren, te schrappen zijn, als hebbende niets met frequentatief-suffix *ar* te maken.

gewone verwisseling van *r* en *l*, o.i. 't vrouw. van *burori* = Ags. *byrele* »(in)schenkster''. Daar *nēhala* een *a*-stam is, doch *burori*, *byrele*, wkw. *byrli-an*, On. *byrla* op *i* uitgaat, komt van 't eerste, met Indogerm. suffix (a)*nia*, Skr. (a)*nī*, Gr. *νία*, *nēhaleni* en *nehalaeni*, van *burori* echter *burorin(i)*, uit *burorinia*. Ons *borrel* d.i. »'t ingeschonkene, dronk'' bevat natuurlijk hetzelfde *buroł* = *buror*. Wat *ar* = *al*, enz. betreft, vgl. Grimm. D. G. 2, 119; Os. *dunkar*, Ags. *duncor*, ons *donker* met Ohd. *tunchal*, Nhd. *dunkel*; Ags. *svancor* = Ohd. *swanchal*; Ohd. *gangar*, *gangarari* = On. *gōngull*, *gangleri*; Ohd. *martolōn*, ons *martelen* = Nhd. *martern*; Nhd. *wandern* en *wandeln* beide = ons *wandelen*; enz.

Nagenoeg hetzelfde denkbeeld als in *vetaraneh* ligt in *vesuniahēn*. Aan de MATRONAE VESUNIAHENAE behooren 580, 582, 583, 584 en 542, de laatste van Zulpich, de overige van tusschen Zulpich en Duren. *Vesunian* moet beteekend hebben »onderhouden, onthalen,'' want Got. *andavizn* is »onderhoud'' en vertolkt tevens ὀψώνιον; *vizon* in *azetjam* »in zwelgerijen gastreeren,'' σπαταλᾶν; *gavizneigs* samen vroolijk »(sc. *visan*, wezen), συνήδεσθαι; Ohd. *gastwissi* »gastonthaal, gastvrijheid.'' 't Suffix *aha*, *aga*, 'twelk o.a. in 't Oudfriesch meermalen voorkomt, als in *tichtega*, *aftega*, in 't Nederfrankisch *texaga* (uit *taskiaga*), enz., en later door den volleren vorm *ing(a)*, *ung(a)* verdrongen is, komt met ons *ing* in beteekenis overeen; *vesuniahā* is »'t onthalen, mild onderhouden,'' met *ēn* = Got. *ein*: *vesuniahēn* »van 't mild onthaal,'' d. i. gul, gastvrij. Ook hier staan ons de afbeeldingen als bevestigende getuigen ter zijde. Want op 580 is afgebeeld een vaatwerk op tafel; op 583 een ham, een hoorn des overvloeds, ooft in een mand, en, naar 't schijnt, een pauw, (een haan?); op 542, links en rechts een hoorn des overvloeds. — Over *ēn* = Got. *ein* eene enkele opmerking. In hoeverre in 't Latijn der 2de en 3de eeuw na Chr. de *e* en *o* in bepaalde gevallen, hetzij in de heerschende of in plattere uitspraak, als de Lat. *i* en *u* klonk, kan zonder te groote wijdloopigheid hier niet onderzocht worden. Zooveel alleen zij in herinnering gebracht dat in de Romaansche talen menige (lange en korte) *e* en *o*

der klassieke spelling den klank van *i* en *u*, of *ie* en *uo*, *ue* heeft aangenomen *) en dat de rivier Rhenus in verschillende Germaansche talen vóór meer dan 1000 jaren als *Rín* klonk, welke *í* zich later in 't Hoogd., Engelsch en Nederl. tot *ei*, *ij* ontwikkeld heeft. Hieruit volgt toch wel met groote waarschijnlijkheid dat reeds in de eerste eeuwen onzer jaartelling de landzaten of de Romeinen of beide *rínus* uitspraken. Kortom, 't *én* der opschriften is te houden voor eene onvolmaakte spelling in stede van *ín*; *eh* in stede van *ih* of *ih* †).

't Suffix *én*, *ín*, Got. *ein* vond in de oudere taal eene veel ruimere toepassing dan thans; zulke afleidingen als Got. *aiveins* zijn thans algemeen vervangen door *eeuwig*, e. dgl. Tusschen de suffixen *én* en *ah*, *ih* was 't onderscheid in kracht zeker ook even gering als in 't Gotisch; men vgl. slechts Got. *fadrein* »'t geslacht der vaderen, d. i. de voorouders, de ouders" met *brothrahans* »de broeders." In 't taaltijdperk der opschriften was *én* (*ín*) in nog ruimer gebruik dan zelfs in 't Gotisch. Een nieuw voorbeeld er van levert ALBIAHENIS 551, 553 en 554, alle drie aan 't licht gebracht te Elvenich. *Albiah* zal hier wel een eigennaam wezen van 't dorp, zoodat *albiahén* uitdrukt Albiahisch, d. i. Elvenichsch. Dit is des te waarschijnlijker omdat er nergens behalve te Elvenich een eensluidend opschrift ontdekt is geworden en omdat Alb-ach als plaatsnaam ook uit 't Ohd. bekend is (zie Graff Spr. 1, 244). Waar dit Ohd. Albach ligt, heb ik tot mijn spijt niet kunnen opsporen, maar dat er een of meer plaatsen van dien naam bestaan

---

*) Reeds in de zesde eeuw schreef Gregorius van Tours telkens *e* en *o* om de Germaansche *i* en *u* weêr te geven. Bijv. in *Chlodove(h)us*, waar zowel de oudste, als de jongste uitspraak (in 't Fransche Louis) eene *u* heeft; aan eene tusschenregeering der *o* valt in de taalgeschiedenis niet te denken. De Frankische verkleinwoorden op *ín*, Nederl. *lín*, Ohd en Mhd. *lín* worden bij Greg. steeds *lenus* geschreven.

†) Vgl. ook voor *eh* = *ih* de spelling *Chlodove(h)us*, d. i. *Hlûdowf(h)s*, bij Gregorius van Tours; *vi(h)* heeft nooit als *veh* geluid en doet het nog niet, blijkens 't Fransche Louis, eenerzijds en 't Hoogd. Ludwig anderzijds. In Geldersche eigennamen, Frankische en Saksische uit de 9e eeuw, klonk *wi* als *vi*, dus gelijk in 't barbaarsche gespelde Chlovis, Chlodovens.

is zeker, dewijl er eene nog thans levende adellijke familie *von Albach* is, waarvan een tak hier te lande woont. De naam *Albiah* is afgeleid van *albi* »rivier,» een woord dat eertijds over alle Duitsche gouwen verbreid was, thans in de meeste slechts als eigennaam voortleeft; alleen in 't Noorden heeft het zich staande gehouden. *Albi*, nom. enk. *Albis*, heette, zooals men weet, reeds in den Romeinschen tijd de Elve, Hoogd. *Elbe*, dat strikt genomen niet tot *albi* maar tot eenen bijvorm *albia* *) terug gebracht moet worden. 't On. heeft *elf* (uit *alfi*) en *elfa* (uit *alfián* of misschien uit een op ouder standpunt gebleven *alfia*, later overgegaan in de zw. vervoeging) en *elfur*; Zw. heeft *elf*, Deensch *elv*. Een riviertje *Alf* ontspringt in den Eifel, op eenige uren afstands van Prüm; een *Elb* stort zich bij Limburg, in 't Nassausche, in de Lahn. Het heeft al den schijn dat *Elvenich* uit *Albiah* ontstaan is; de verklaring is wellicht te zoeken in de omstandigheid dat er naast *albi* en *albia* een zwakke vorm = On. *elfa* bestond. De vraag is of *Elvenich* ook in den volksmond zoo luidt. Het kon er wel eens meê gesteld zijn als met ons *Arnhem*, dat op zich zelf niet verkeerd is, want *arn* »arend», en als mansnaam »Arend», was inderdaad in gebruik, maar niet minder in zwang was *aro*, nog over in *adelaar*. Tot op dezen dag zegt 't volk in den omtrek en in die stad zelve *Arem*, oudtijds *Arehem*. Deze uitspraak is, zoo niet de eenige ware,

---

*) De Got. *ð*., waar ze aan een Nederl. en Engelsche *v*, aan On. en Ags. *f* beantwoordt, had in den tijd van *Ulfila* de uitspraak der Nederl. en Engelsche *v*, der Grieksche *β*, die door de hedendaagsche Grieken zeer duidelijk als onze *v* wordt uitgesproken, en niet als onze en de Hoogd. *w*, zooals men in Deutschland vrij algemeen schijnt te gelooven. Dat de Oudnoordsche *f* in de overeenkomstige gevallen eene onjuiste spelling voor onze *v*, Os. *ð* is, blijkt o.a. uit *aefi* = *aevi*, waar de *f* zelfs met den *w*-klank verward wordt, gelijk in 't plat Hollandsche *murve* voor *murwe*, en *verven* voor *verwen*. In 't Ags. schrijft men *Efa* en *Eva*, fers »vers», *Fergilies*, en dgl., iets onverklaarbaars indien de Engelschen toen de *f* in zulk een geval anders hadden uitgesproken dan zij thans de *v* doen. In zulke verbindingen als *gelyfde* is het kortweg onmogelijk eene *f* uit te spreken; ook wij schrijven *geloofde*, doch zeggen *geloovde*. Ware de *f* in Ags. *gelyfde* eene werkelijke *f*, dan zou het noodzakelijk *gelyfte* geworden zijn.

toch wetenschappelijk juist; of men ooit *arnhem* gezegd heeft, valt nog te bewijzen.

Terwijl *albi*, behalve als eigennaam, uit Hoog- en Nederduitsch verdwenen is, heeft een ander woord, *mark*, den storm der tijden getart. We treffen het aan in een opschrift uit Remagen (646) luidende: I. O. M. ET GENIO LOCI MARTI HERCULI MERCURIO AMBIOMARCIS. AMBIOMARKI, onder *ambiomarkia*, beduidt, als ons niet alles bedriegt: van de omliggende mark, gewestelijk". *Ambio*, of althans 't minder volle *ambi*, is bewaard gebleven in 't Ags. als *embe*. Een bijvorm van *embe* is Ags. *ymb(e)*, Ohd. *umbi*; 't Oudnoordsch, dat in 't algemeen eene opmerkelijke mengeling vertoont van zeer ouderwetsche en van zeer afgesletene vormen,, heeft *um*, 't welk reeds op denzelfden trap staat als ons *om*, Nhd. *um*. De *o* in *ambio* is te verklaren als bijwoordelijk toevoegsel, hoe ook ontstaan; op gelijke wijze is Got *ūt* „uit", maar *ūta* „buiten"; *in* „in", maar *inna* „binnen"; Got. en Mnl. *af*, maar als bijwoord Mnl. *ave*: e. dgl. Naardien *ambiomarka* niet afgeleid is van een met *ambi* samengesteld werkwoord, maar eene samenstelling is van *marka*, is *ambio* te vergelijken met „buiten" in de samenstellingen buitenhuis, buitenhof, buitenland, terwijl van 't reeds samengestelde werkwoord *uitgaan* komt *uitgang*. — Het samengestelde subst. *ommemark* is als zoodanig overoud; Ohd. *umbimarchon*, On. *ummerki*.

Behalve 't voorzetsel *ambi* = Ags. *embe*, bijwoord *ambio*, leeren we uit een ander opschrift den bijvorm *abi*, bijwoord *abia* kennen. N°. 635 namelijk, uit de kreits Aken, heeft MATRONIS ABIAMARC. Dit *abiamarc* bedoelt hetzelfde als *ambiomarc*. Om te bewijzen dat *ambi* en *abi* dooréén gebruikt werden, zullen we ons niet beroepen op 't Skr., dat alleen *abhi* (en *abhî*) kent, terwijl 't Grieksch uitsluitend *ἀμφί* heeft; ook 't feit dat 't zoo eng met 't Germaansch verwante Slavisch *ob* *) bezit, behoeven we niet als bewijs

---

*) Gespeld *obŭ*, omdat 't aantal op eenen medeklinker uitgaande woorden, die aan de Slavische klankwetten ontsnapt zijn, zoo uiterst gering is. Zoo wordt ter wille der regelmatigheid of der schoolschheid ook gespeld *vasŭ* = skr. *vas*, Lat. *vos*, e. dgl.; zelfs *dŭwa* voor *dwa*.

te doen gelden; 't On. is voldoende. In 't On. zijn *of* en *um*, d. i. in oudere gedaante *abi* en *ambi*, zoo volledig één in kracht, dat we soms in denzelfden regel, bijv. in 't lied van Helgi Hundingsbani I, 21, naast elkander lezen:

Sendi aru allvaldr thadhan
of lopt ok *um* lög, leidhar at bidja.

In 't Deensch en Zweedsch heeft *om* zijnen mededinger en tweelingbroeder verdrongen. — Wat 't verschil van slotklinker in *abia* en *ambio* aangaat, zij gewezen op de gedurige afwisseling van *a* en *ò* in Os., oud Nederfrankisch, Ohd. in overeenkomstige gevallen. — 't Verschil tusschen *abia* en *ambio* berust niet op verschil van tongval; men vindt het terug ook in 't Latijnsche *amb* en *ob*, ontstaan uit *ambi* en *obi*, blijkens *obi-ter*, vergeleken met *prae-ter*; zoo ook *ut*, uit en naast *uti*; *aut* uit (nog Oskisch) *auti*, enz.

Een allерmerkwaardigste superlatiefvorm op *tuma* is te herkennen in *textumehis*, 634, en *textumeh*, 579; de eerste van Floisdorf, de laatste van Soller. — Ettelijke richtingaanduidende woorden hebben in 't Gotisch eenen superlatief op *thuma* (resp. *tuma* en *duma*, d. i. *dhuma*) bewaard; aldus *astuma*, achterste; *iftuma*, naastvolgende; *hlei-duma*, linker, ofschoon dit laatste mogelijkerwijze in *hleidu-ma* te ontleden ware, en tot suffix hadde *ma*, gelijk *auhuma*. Trouwens Indog. *tama* en *ma* drukken hetzelfde uit. Eenigszins ruimer gebruik maakt 't Latijn van *tumus*, *timus*, in *extumus*, *intimus*, *ultimus*, *optimus*. 't Got. *hleiduma* bevat in allen geval een superlatiefsuffix, doch ter aanduiding van een comparatief-begrip, even als in onze taal zoo vaak de superlatief gebezigd wordt bij vergelijking van twee onderwerpen. *Ma* is op zich zelf voldoende om als superlatiefsuffix op te treden; als zoodanig zien wij het in Lat. *primus*, Got. *fruma*; *decumus*, of *decimus*, Skr. *daçama* (Gr. δέκατος); *septumus* of *septimus*, Skr. *saptama*, Gr. ἑβδομος; enz. Terwijl in *decimus*, *septimus* de *ma* voorkomt, wordt de tweelingvorm *va* als superlatiefsuffix gebruikt in ὀγδο-φος,

octa-vus *), acht-ste; ditzelfde *va* = *ma* vertoont zich nu ook in 't Got. *taihva*, rechter, d. i. een superlatief in den zin van eenen comparatief, gelijk *hleiduma*. Naast Got. *taihva* (uit *taihsava*), Ohd. *zesawa* (onregelmatig voor *zeh-sawa*) zou een *taihsuma* volkomen regelmatig wezen. Inderdaad bezit 't Ohd. *rehtuma*, rechter, 't welk of uit den stam *rehta* + *ma*, of ui. *reht* + *thuma*, Indog. *tama* ontstaan is; Mhd. verzekert 't werkelijk bestaan van 't op theoretischen weg gevonden *taihsuma*, in den vorm van *zeseme*. Een Got. *taihsa* is natuurlijk Skr. *daksha*. Van Indog. *daksa*, vermoedelijk Got. *taihs(a)* komt door toevoeging van 't samengestelde suffix *tama* 't Lat. *dextimus* voor *dexitimus*. Dit Lat. *dextimus* nu is = Nederrijnsch *textum*-, terwijl de echte comparatief op *tara*, Lat. *dexter*, uit *dexiter*, Gr. *δεξιτερός*, in andere Germaansche streken in zwang was, en wel in ons land. Want met den Lat. en Gr. comparatief komt overeen *teister* in *Teisterbant*, waarin *teis* ontstaan is uit *tessi*, *tehsi*, (vgl. *einde*, *veil*, *deinzen*, e. a.). In plaats- of volksnamen duiden de woorden voor »rechts» de zuidelijke richting aan; gelijk Skr. *dakshina* »rechts» en »zuid», en ons *zuid*, Ohd. *sund*, enz. eerst »sterk», dan »rechterhand», en eindelijk de windstreek aanduidt; zoo ook beteekent *Teisterbant* »de zuidelijke bant». In onze oudere taal moet *tehs* 't gewone woord voor »zuid» geweest zijn, want *Teisterbant* is niet 't eenige voorbeeld. Als we bedenken dat 't Skr. *madhya-ma* met ander suffix bij ons *middel* luidt, dan begrijpen we dat het eiland Tessel (voor *Tehsel*), Texel beteekent »'t zuidelijke» land; zoo genoemd omdat het ten zuiden van 't Vlie lag, of, wat mij waarschijnlijker voorkomt, omdat het van de reeks eilanden langs de Friesche kust 't zuidelijkste is, terwijl Norderney als 't noordelijkste beschouwd werd. Behalve *Teisterbant* en Tessel levert Toxandria, Texandria een derde voorbeeld. De dubbele vorm *tex* en *tox* vertoont de in onze taal zoo gewone afwisseling van *e* en *o*, inzonderheid vóór *h*, *g*, *f*; bijv. in Mnl. *wog* = *weg*; *ochte* = Os. *eftho*; enz.

---

*) Niet alleen als superlatiefsuffix, ook anders is *va* = *ma*; bijv. in Skr. *vant* = *mant*; *cyā-va* = *cyā-ma*, e. a.

Uit Plinius leeren we naast *tehs*, *tohs* nog kennen *tehsua* = Goth. *taihva*, in Texuandri, zooals hij schrijft. Streng genomen is *toxa*, *texa* = Skr. *daksha*; *texwa* eig. de superlatief er van. *Tehswan*, *tehsan*, *tohsan* moet beteekend hebben: Zuiderling. Namen van landen of volken nemen, gelijk bijwoorden van plaats of zoogenaamde aanwijzende pronominaalstammen, 't locatiefsuffix *tra*, *trá* aan. Dus Skr. *Kurupancálatrá* »onder de Kurupāncālas»; *manushyatrā* »onder de menschen»; *devatrā* »onder de goden, in 't godenrijk»; vgl. Pāṇini, 5, 4, 56. De Gotische vorm van *tra* is *thar*; van *trā*, *thra*, behalve achter scherpe letters, als wanneer ze *tar*, *tra*, luiden, b. v. *hindar*, *aftra*, enz. Hiervan worden weer andere woorden, adjectieven, gevormd; vgl. Lat. *extra*, *exterus*, *exterior*, *extremus*, *externus*, e. dgl.

Met suffix *thra* (*dhra*) komt van 't plur. tantum Vlamen (enkelv. Vlaming), Vlaander, Vlaanderen (Flāmadhra, overgegaan in Flāndra, waaruit een vr. adj. — *flandria* in Lat. vorm). Vlaander is dus eigenlijk »in 't land der Vlamen»; daarmee versmolten door afslijting is *Vlándri*, d. i. »in 't Vlamenland zijnde», z. v. a. Vlaamsch, en dit wordt weder samengesteld tot Vlaanderland. — Uit Boruct, Borocht, Brucht, den naam van een gewest of volk, Ags. Boructvare, Boruct-bewoners», komt *Boructtra* »in Boruchtland»; *boruct-tarā* of *boruct-tari(a)* z. v. a. Boructlander; vgl. Lat. *extra* en *exterus*. Op gelijke wijze komt van Texuan, enz., Texuandra, »in 't zuiderland»; *Texuander*, of hoe de nominatief ook geklonken hebbe (vgl. Got. nom. *vair*) »Zuiderlander.» In onze dagen is de grens die Noord- en Zuid-Nederland scheidt dezelfde als de politieke grens, volgens de geleerden; maar 't volk bekommert zich daarom niet en beschouwt, zoowel in Noord als in Zuid als grens den Moerdijk. Zóó deed het volk zeker bereids voor ongeveer 2000 jaren. Toxandren d. i. Zuiderlingen is de gemeenschappelijk naam geweest aller of der meeste Nederlandsche (Germaansche) stammen ten zuiden des Moerdijks. Zóó wordt het klaar, hoe Plinius H. N. 4, 17 (ed. Detlefsen) zeggen kon: *Texuandri pluribus nominibus*; immers het was geen volksnaam, maar de gemeenschappelijke benaming dergenen die door Bata-vieren en anderen als zuidelijke stamgenooten werden be-

schouwd. Of Plinius de geheele strekking van 't door hem medegedeelde begrepen heeft is niet waarschijnlijk, want hij somt nog eenige andere Germaansche Zuid-Nederlandsehe volken bij name op, o. a. Tungri en Frisiavones! Doch we mogen hier de berichten van Plinius niet aan eene kritiek onderwerpen en willen terugkeeren tot *textumeh*.

Na al 't aangevoerde mogen wij het voor niet onwaarschijnlijk houden dat *textumeh*, afgeleid met *eh* = *ig*, beteekend heeft »textumsch»; anders gezegd »van Zuider», doch in welke toepassing »zuid» hier voorkomt, is moeilijk uit te maken. Wellicht beantwoordt *textum* aan den bekenden dorpsnaam »Zuiderwijk» of dgl.

't Suffix *tra* vormt in de Indogerm. talen ook substantieven, vooral dezulke die eene ruimte aanduiden; bijv. Skr. *gotra* »plaats waar koeien zijn». Het mag ook dan een locatief heeten; daarenboven doet het ook dienst als instrumentaal; bijv. Skr. *chattra* »dat waarmee bedekt wordt, zonnescherm», *gotra* »familienaam, waarmee aangeroepen wordt». In een tweetal opschriften vertoont zich een blijkbaar afgeleid woord, waarin *tar* enz. ter vorming van een substantief schijnt te schuilen. N°. 617, opgedolven omstreeks Gulik, heeft: MATRONIS ETTRAHENIS ET GESAHENIS; 576, uit den omtrek van Güsten; »ETRALENIS (? of ETRAHENIS) ET GESAHENIS (?). In 't Mhd. is *eter*, *etter* »omheining, tuin, mark, grens; Ohd. *etar*; Nhd. *etter*. Graff, in Spr. 157, vergelijkt Ags. *edor*; hij had er bij kunnen voegen On. *iadharr*. Op zich zelf is Graffs vergelijking zeer aannemelijk, doch door tevens te verwijzen naar 't verouderde Zweedsche *etur* »grens, termijn», in *dags etur*, heeft hij ons den weg gewezen tot eene m. i. nauwkeuriger kennis van de verhouding waarin de aangetogen woorden tot elkander staan. Immers een Ohd. *etar*, Mhd. *etter*, in geval dit identisch is met Ags. *edor*, kan niet te gelijker tijd een Zweedsch *etur* wezen. Het wordt noodzakelijk twee afgeleide vormen ter uitdrukking van hetzelfde begrip aan te nemen, en wel vermoedelijk op deze wijze: Ags. *edor* had als Ohd. equivalent *etar*, *eter*; naast *etar* bestond in Hoogduitsch of Nederduitsch of in beide een substantief

gevormd, niet met *ar*, maar met Indogerm. *tra* of *tara*; *ed* + *tra*, *tara* levert *ettra*, *ettar* (*ittar*) op, Got. vermoedelijk *itr* voor *ittr*. Zulk een woord blijft in 't Hoogd. ten opzichte der medeklinkers onveranderd, even als ons *bitter*, Got. *baitrs* ook in 't Hoogd. *bitter* blijft. *Et-tar*, *etr*, gevormd met *tr*, staat tot *edor*, *iadharr*, gevormd met *ar*, als Hoogd. *after* tot *aber*. Zoo laat zich verklaren hoe een Zweedsch *etur*, voor *etr* stroken kan met een Hoogd. *etter*, verward met *eter*. Een derde vorm is 't oud-Nederduitsch (Saksisch?) *etto*, als glosse van »intervalla". Eene soortgelijke verhouding nemen we waar tusschen Eng. *eve*, ons *avond*, Zweedsch *afton*. Als we *ettr*, phonetisch gespeld *etr*, vertalen met »haag", zou *ettrah* z. v. a. Hoogd. »gehege" zijn. *Ettrahên* met *ên* = *in* ware derhalve z. v. a. »der tuinen". Van 't andere woord schijnt de ontcijfering lastiger te wezen; van eene *c* aan 't begin kan evenwel geen sprake zijn; *ge* is 't bekende voorvoegsel = *ga* in *gavadia*; vgl. hetgeen omtrent *doffe e* en *a* in volstrekt toonlooze lettergrepen opgemerkt is op bl. 323. Behalve in 616 en 617 treffen we M. GESAÏEN. (Brambach l. CE) aan in 613, en M. GESAIENIS in 303. Ons Nederl. *gezaai* (Geldersch *gezèi*) staat voor *gesä-ia*; dit, met suffix *ên*, levert op *gesaiên* (*gesajîn*) »van 't gezaai, van de zaadvelden". De spelling met *h* voor *i* is des te verklaarbaarder omdat ook in 't Ohd. zowel *sahan* als *saian* geschreven wordt. Kortom *matronae ettrahen. et gesaien.* zal wel wezen: »de Lieve Vrouwen der tuinen en zaadvelden." De vroegere lezing in een paar der gemelde inscripties was *gesaten.*; toevalligerwijs zou dit beteekenen »van 't plantsoen" daar *satian* »planten" is. Doch uit de afbeelding op 613, bestaande in éenen man, laat zich niets ten gunste der thans verworpen lezing aanvoeren, en dewijl op 617 zeer duidelijk *gesahenis* staat, alsook eene afbeelding van vier offerende personen, is het in allen deele waarschijnlijk dat de steenen opgericht zijn door personen die zegen op hun tuinen en velden afsmeekten of daarvoor dank betaalden.

't Denkbeeld dat de Lieve Vrouwen de akkers bezoeken om het te velde staande korn wasdom te verleenen, ligt ten grondslag aan 't toevoegsel *arvagasti*, dat in 590 MA-

TRONAE vergezelt. *Arva* is Os. *aroa* »veldgewas.” Buitendien heeft *arva* ook zonder twijfel »plaats waar 't zaad wast” be'eevend; als zoodanig treffen we *arvum* in 't Latijn aan, *ἀρουρα* in 't Grieksch, *urvará* in 't Skr., terwijl in 't Bactrisch *urvará* als »gewas, plant” genomen werd. *Arvagasti* is derhalve »bezoeker (bezoekster) van 't gewas of, wat op 'tzelfde neêrkomt, van de zaadvelden. Aan bezoekers, goddelijke of menschelijke, werd een gastgeschenk, een *argha* of *arghya* »eergeschenk,” gelijk het bij de Indiërs heet, aangeboden. Zulk een *argha* aan goddelijke wezens heette ook *bali* »tribuut” hetwelk men in 't Latijn niet onjuist met *libatio* zou kunnen weêrgeven. Alle dergelijke *argha*'s zoowel aan aardsche als aan hemelsche gasten, worden samengevat onder den naam van *vaiçvadevam* »'t aan de Gemeengoden gewijde” *). Dat iets dergelijks ook voor de *Matronae* bestemd werd, blijkt uit de afbeeldingen op 590, nl. vaatwerk, een tafel, een beker, een zwijnskop, een hoorn des overvloeds. Daarenboven ziet men er eenen vogel op afgebeeld. Of dit op eene gewone spijs doelt of eenen dieperen zin heeft, laat zich zonder verdere gegevens wel niet beslissen. Het verdient altoos opmerking dat de *bali* welke de Indiërs den *Vijve-devas* brengen, feitelijk bestemd is voor de vogels. Zou de vogel, die ook een *arvagast*, een bezoeker van den zaadakker is, door de afbeelding als zoodanig aangeduid zijn?

Ten slotte wenschte ik de aandacht te vestigen op eenen merkwaardigen, naar mij voorkomt, onbetwistbaar Germaanschen naamvalsform. Op drie gedenksteen (607. 610. 611) lezen we: *MATRONIS VATVIABUS*; op eenen vierten: *MATRONIS VATVIABUS NERSIHENIS* (626). Vermits de laatste niet ver van 't riviértje de Niers, misschien te Neersen, ontdekt is, kunnen we in *Nersihenis* wel niets anders zien dan een plaatsaanduidend attriboot, van Niers of Neersen afgeleid. Hieruit, in verband met 't feit dat de drie overige gedenkteeken in een ander oord gevonden

---

(*) Zie o. a. *Mānava-Dharm* 3, 105, vgg. en *Kullūka* op121: *Yata etad vaiçvadevan nāmānnasādhyam homabalidānātithibhojanātmakam; tat sāyam-prātar gr̥hashtasyopadiçyate.*

zijn, volgt dat *vatvia* noode een plaatsaanduidend woord wezen kan. Het moet dus iets anders beteekenen, wat? vermag ik niet te gissen. Behalve de vier vermelde opschriften is er nog eene (612), welke, evenals 611 te Gusten opgedolven, te lezen geeft: MATRONIS VATVIMS. Dit *vatvims* ware natuurlijk een monster, als het voor eenen Latijnschen dat. pl. moest doorgaan, maar als Germaansche dat. pl. is het juist wat men verwachten moest. Sints lang toch is het eene uitgemaakte zaak dat gezegde naamval in 't Germaansch eenmaal op *ms* uitging, hoewel 't Gotisch van ongeveer 370 na Chr. de slot-*s* niet meer vertoont. In 't On. zijn nog de datieven *thrimr* en *tveimr* gespaard gebleven. Aan de *i* vóór *ms* is niet te zien, of ze lang dan wel kort werd uitgesproken. In 't eerste geval zou *ims* voor *iams* staan; in 't laatste is *ims* te vergelijken met 't Got. *im* in zulke woorden als *naiteins*, *laiseins*, *hazeins*, e. a., wier nom. pl. luidt *naiteinos*, *laiseinos*, *hazeinos*; gen. pl. *naiteino*, *laiseino*, *hazeino*. De gewone verklaring van dit verschijnsel komt hierop neêr, dat in sommige naamvallen een *i*-stam, in andere een *â* stam tot grondslag strekt. Of deze opvatting geheel juist moet heeten, is aan twijfel onderhevig, aangezien uitgangen die met dit Got. *eins* in begrip en toepassing identisch zijn, nl. Ohd. (*i*)*ani*, Oudfriesch en Ags. *ene*, Salisch-Frankisch *inia*, *yna*, *ina*, *ena*, On. *ian* kwalijk als eenvoudige *â*-stammen te verklaren zijn. Eerder moet men denken dat er eene verwisseling plaats gevonden heeft tusschen 't vrouw. suffix *ia*, Skr. *i*, Gr. *ια* (bijv. in *εἰδυῖα*, *φέρουσα*) en suffix *i*. Zoo leeren we in 't Skr. *aranyānis* kennen als één in beteekenis met *araṇyaṇi*; *oshadhis* en *oshadhī*; e. a., waarbij nog op te merken valt dat Skr. *i* met of zonder *s* des nominatiefs voorkomt; bijv. *tantrī* en *tantrīs*; *kalyāṇi* en (Ved.) *kalyāṇīs*, e. a. *). Onder de adjectieven vindt men woorden als *andanems*, *brûks*, e. dgl., bepaalde part. fut. pass. gevormd met *ia*, Skr. *ya* (Ve-

---

(*) In *naiteinos*, *naiteino* is een *i* (of *j*) vóór *o* uitgevallen, gelijk in zulke comparatieven als *frodoza*, voor *frodioza*; in den gen. pl. *gaste*, *anste* enz. voor *gastje*, *anstje*.

disch ook nog *ia*), Lat. *ius* (in *eximius*), verbogen op eene wijze dat ze niet meer te onderkennen zijn van echte *i*-stammen. Er is dus gegronde reden om te veronderstellen dat een Germ. vr. *ia* of *i* (*ei*), hetwelk m. i. niet overal in 't Germ. door *iā* vervangen is, in den dat. pl. *ims* kon opleveren. Hoe dit ook zij, de hoofdzaak, de uitgang *ms* staat vast en is eene onverwachte bevestiging van hetgeen door de theorie bekend was. In zooverre is er niets verrassends in; hetgeen niet wegneemt dat 't opschrift voor den beoefenaar der historische taalstudie zijne waarde behoudt.

GEWONE VERGADERING

DER AFDEELING

TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE
WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 9^{den} SEPTEMBER 1872.

Tegenwoordig de heeren: W. MOLL, ondervoorzitter, J. P. SIX, J. HOFFMANN, W. G. BRILL, L. A. J. W. SLOET, W. C. MEES, R. FRUIN, A. KUENEN, G. MEES AZ., D. HARTING, J. E. GOUDSMIT, P. J. VETH, S. A. NABER, H. KERN en de secretaris J. C. G. BOOT.

De heeren C. W. Opzoomer, voorzitter, en C. Leemans hebben zich verontschuldigd wegens hunne afwezigheid.

Het proces-verbaal der vorige vergadering wordt gelezen en, na opname eener verbetering van den heer Six, vastgesteld.

De secretaris bericht dat eene uitnoodiging uit Middelburg van 7 Augustus ll. is ontvangen om deze afdeeling der Akademie, op het Nederlandsch taal- en letterkundig congres aldaar van 3 tot 5 September te houden, door een of meer leden te doen vertegenwoordigen, en dat hij daarop geantwoord heeft, dat er geen gelegenheid was om aan die uitnoodiging alsnog te voldoen.

De heer Brill leest eene bijdrage over de zending van W. Graaf Bentinck-Rhoon in 1749 naar Weenen, naar aan-

leiding van de door den heer Ad. Beer onlangs uitgegeven aantekeningen van dien staatsman. Zij bevestigen een vroeger door hem geuit vermoeden, dat er in dien tijd een plan heeft bestaan om een deel der Oostenrijksche Nederlanden aan den Prins van Oranje af te staan. De spreker biedt deze bijdrage aan voor de Verslagen.

De heer Fruin herinnert den spreker dat de gedenkschriften van Bentinck-Rhoon door M. Stuart gebruikt zijn en vermoedt dat zij nog voorhanden zijn. Hij deelt de meening van den spreker, dat er aan gedacht is een gedeelte der Oostenrijksche Nederlanden aan den Prins van Oranje af te staan, maar gelooft niet dat het ooit een vast plan geworden is.

De heer Harting vestigt de aandacht op het tegenwoordig gebruik van ettelijke woorden die een collectief denkbeeld uitdrukken, en vraagt of daarbij niet tegen de zuiverheid der taal gezondigd wordt.

Vooreerst bespreekt hij het woord *maatschappij*, dat met recht gebezigd wordt om eene vereeniging van individuen of van afdeelingen aan te duiden. Maar hij betwijfelt of men spreken mag van eene maatschappij voor stoomwerktuigen, enz. Naar zijne meening moet dit *maatschap* heten.

Ten andere spreekt men van *het bond*, *het vredebond*. Daar gelaten dat *bond* een Germanisme schijnt te zijn voor *verbond*, meent hij dat het geslacht verkeerd is. Waarom niet *de bond* en *het verbond*, evenals *de band* en *het verband*?

Eindelijk vindt hij geen reden om naast *het genootschap* en *het gezelschap* aan het woord *vennootschap* het vrouwelijk geslacht toe te kennen.

De heer Brill meent dat maatschap en maatschappij even goed naast elkander als collectieven bestaan, als kleet en kleetij, waarde en waardij, zeevaart en zeevaardij. Maat is gemaat, commensaal, compaan; eene verzameling van maten, eene compagnie, is zoowel maatschap als maatschappij.

Het bond van Duitschen oorsprong mag naast het verbond bestaan, en is onzijdig als verzamelwoord. Er is daarom geene analogie met *de band* en *het verband*.

Over het geslacht der woorden op *schap* verwijst hij naar de laatste uitgave zijner *Spraakleer* en te Winkel's artikel in de *Jager's Archief* Dl. II.

De heer Kern meent dat bij het gebruik van *maatschappij* het taalgevoel goed gewerkt heeft. Maatschap geeft de betrekking te kennen, maatschappij is de vereeniging van allen tot een gemeenschappelijk doel.

De heer Goudsmit vindt tusschen de beide woorden maatschap en maatschappij hetzelfde iuridiek verschil als tusschen *societas* en *corpus*. Door maatschap en *societas* worden aangeduid verschillende personen behorende tot een firma, maar die individueel blijven; de maatschap wordt eene maatschappij, een corpus, als de individuen zich tot eene eenheid vormen. Waarom het taalgebruik dit gewild heeft, weet hij niet te verklaren en zal gaarne daarover het gevoelen van taalkenners hooren.

De heer Harting bedankt de sprekers voor hunne inlichtingen, maar vraagt waarom het woord *maatschap* in onbruik raakt.

De heer Moll ontkent dit en noemt als voorbeeld de maatschap om plaatsvervangers voor den gewapenden dienst te leveren.

De heer Goudsmit vestigt de aandacht op de benaming van *hoofdelijke verbintenis* in het Burgerlijk wetboek. Men zou denken dat dit eene verbintenis aanduidde, waarbij ieder voor zich, *pro virili parte*, aansprakelijk is. Maar het beteekent integendeel dat ieder voor 't geheel staat, eene solidaire aansprakelijkheid. Hij vraagt of dit willekeur van het gebruik is, of op eenigen grond steunt.

De heer W. C. Mees meent dat de uitdrukking is verkort uit het volledige: hoofdelijk voor het geheel verbonden; welk vermoeden aan den heer Brill zeer aannemelijk voorkomt en door niemand weersproken wordt

Bij de aanbieding van een exemplaar van het Oorkondenboek der graafschappen Gelre en Zutphen tot 1288, eerste

gedeelte, voor de boekerij, vestigt de heer Sloet de aandacht der leden op zijn werk, en beveelt zich aan voor opmerkingen en toevoegselen. Het boek wordt met dankzegging aangenomen.

Daar niemand verder het woord verlangt, wordt de vergadering gesloten.

OVER DE ZENDING VAN
G R A A F W I L L E M B E N T I N C K - R H O O N
N A A R W E E N E N I N 1749.

N A A R A A N L E I D I N G D E R U I T G A V E Z I J N E R A A N T E E K E N I N G E N

D O O R A. B E E R, W E E N E N, 1871.

D O O R

W. G. B R I L L.

Een paar jaren geleden heb ik de eer gehad in uwe vergadering eene mededeeling te doen omtrent Hertog Lodewijk Ernst van Brunswijk-Wolfenbüttel, en daarbij het vermoeden geuit, dat het geheime streven der staatkunde van dien vorst zou geweest zijn eenen ruil der Oostenrijksche Nederlanden tot stand te brengen, waarbij de Prins van Oranje een deel der door Oostenrijk tegen vergoeding op ander gebied afgestane Provinciën zou bekomen hebben.

Voorts heb ik in eene mijner *Voorlezingen over de geschiedenis der Nederlanden* *) gewaagd de stelling uit te spreken, dat Oostenrijk, of ten minste de vermogendste personen, zoo aan het Oostenrijksche Hof, als bepaaldelijk onder de bewindhebbers in de Zuidelijke Nederlanden, het in de laatste jaren van den Oostenrijkschen successie-oorlog in het geheim met de Franschen eens waren.

Geen wonder dat ik met bijzondere belangstelling kennis

---

*) D. II. Stuk I, bl. 97.

heb genomen van een werk, in het vorige jaar te Weenen uitgekomen, vermits ik verwachten kon, mijne vermoedens daar hetzij gelogenstraft, hetzij bevestigd te zullen vinden. Het werk is getiteld: *Aufzeichnungen des Grafen W. Bentinck über Maria Theresia. Mit einer Einleitung über die österreichische Politik in den Jahren 1749—1755, von Adolf Beer.*

Daar de Graaf van Bentinck de persoon is geweest, die den overgang van Hertog Lodewijk Ernst in den dienst des Prinsen van Oranje en der Nederlandsche Republiek bemiddeld heeft, zoo beloofden zijne aantekeningen eenig antwoord op de vraag, met welke ik tot haar kwam, terwijl de inleiding van den uitgever mij scheen het noodige nadere inzicht in Oostenrijks staatkunde te zullen geven.

Wat ik uit de lectuur van dit werk heb opgegaard, wensch ik thans de eer te hebben U mede te deelen. Van verdere noodwendig bijna onafzienbare nasporingen onthoud ik mij voor dezen tijd, mij vergenoegende met eene aanduiding van hetgeen met betrekking tot onze vermoedens reeds uit dit eene boek mag blijken.

Vooraf moet ik met een woord vermelden, dat in de inleiding van den heer Beer de zucht doorstraalt om de resultaten, tot welke de heer von Arneth bij zijne historische studiën gekomen is, als aan twijfel onderhevig te doen voorkomen. Dus raadpleeg ik althans geenen voor mijn belang partijdigen auteur, daar de denkbeelden van den heer von Arneth mijn vermoeden meer begunstigen dan die van den heer Beer. Voorts kan ik niet nalaten aan te stippen, dat de afdruk van Bentinck's aantekeningen (zij zijn in het Fransch geschreven) maar al te zeer verraadt, dat degeen, die de drukproeven heeft nagezien, de Fransche taal niet genoeg machtig was om ons den text zonder grove fouten te kunnen bezorgen *).

Voordat wij tot de opzameling van hetgeen de aantekeningen van Bentinck opleveren, overgaan, moet ik enkele

---

*) Op bladz. 8 lees ik *au dessus pour*, waar kennelijk staan moet *au désespoir*; op p. 11 *battu* voor *abattu*; op p. 14 *soit* voor *sait*; op p. 20 *coupable* voor *capable*; op bl. 43 *constater* voor *concerter*; op p. 46 *seroit* voor *feroit*; op p. 52 *féliciter* voor *faciliter*.

bijzonderheden herinneren, aangaande de rol, door dien staatsman reeds vóór zijne zending naar Weenen, bij de betrekkingen tusschen onzen Staat en Oostenrijk, vervuld.

Bentinck was lid van het gezantschap der Staten, aan hetwelk de taak was opgedragen om deel te nemen aan de onderhandelingen, die geleid hebben tot den vrede van Aken, welke een eind aan den Oostenrijkschen successie-oorlog gemaakt heeft. Daar was hij op een voet van groote vertrouwelijkheid met den Oostenrijkschen gevolmachtigde, graaf von Kaunitz. In verstandhouding met dezen staatsman nam hij een gewichtig punt op zijne verantwoording. In het 6de artikel, namelijk, van het traktaat, waarbij de teruggave der Zuidelijke Nederlanden door Frankrijk aan Oostenrijk bedongen wordt, werd door Kaunitz' toedoen geen gewag van het Barrière-traktaat gemaakt en slechts het recht der Staten-Generaal om bezetting in die Provinciën te leggen, vermeld. Dit was een bewijs, dat Oostenrijk aan de verplichtingen, die het Barrière-traktaat oplegde, op den duur niet gehouden verlangde te blijven. Het verried den toeleg om op te houden tegenover Frankrijk wantrouwen te toonen, en deed andere bedoelingen met de Zuidelijke Nederlanden, dan in den geest en het traktaat van 1715 vervat waren, vermoeden. En nu was het de graaf van Bentinck, welke, tegen de strekking en het voorschrift der instructie, door de Staten aan hunne gevolmachtigden gegeven, met die verzwijging genoegen nam, en de aanmerkingen en verwijten trotseerde, die daarover van de zijde der Nederlandsche Regenten te wachten waren en werkelijk niet uitbleven. Was dit het geval, dan moeten wij het er voor houden, dat Bentinck in de nog geheime staatkunde van graaf Kaunitz heil zag voor de Republiek, die hij diende, en inzonderheid dat hij in die staatkunde het belang erkende van den prins van Oranje en van diens gemalin, de dochter van den koning van Groot-Britannië, aan wiens Hof hij, als Engelsch edelman, ten nauwste was verbonden.

Wie nu was de graaf von Kaunitz, en welke was zijne staatkunde? — In 1711 geboren, bracht Kaunitz ter zake zijner studiën eenigen tijd te Leiden door. In 1741 diende hij te Rome en te Florence, in 1742 te Turin, de Oostenrijk-

sche staatkunde tegen Frankrijk. Evenwel gaf hij in deze diplomatieke betrekkingen de blijken van een alles behalve bekrompen geest, dermate dat hij te Rome den naam kreeg van *il ministro eretico*. In 1744 werd hij Oostenrijksch minister aan het Hof van den landvoogd der Oostenrijksche Nederlanden, Hertog Karel van Lorraine, broeder van Keizer Frans, en met eene Aartshertogin gehuwd. Bij afwezigheid van den Hertog had Kaunitz te Brussel zelf het bewind in handen.

Welke staatkundige denkbeelden nu zich in de laatst vermelde jaren bij hem ontwikkelden, blijkt uit een opstel, door hem zelven vervaardigd op uitnoōdiging der Keizerin, die van elk harer ministers een betoog verlangd had, welke staatkunde het sedert den vrede van 1748 voor Oostenrijk raadzaam zijn zou zich tot richtsnoer te stellen. De hoofdsom van Kaunitz' advies was, dat de eenvoudige voortzetting der staatkunde, welke in het verbond met de Zeemogendheden haren grondslag had, bedenkelijk, een verbond met Rusland onzeker, en eene aansluiting aan Frankrijk, zonder dat men evenwel met de Zeemogendheden in onmin geraakte, raadzaam was. Wel ontkent hij niet, dat Engeland Oostenrijks natuurlijke bondgenoot is; maar niettemin somt hij grieven op, die Oostenrijk tegen Englands staatkunde kon doen gelden. In Italië, en dit had hij bij zijn verblijf aldaar van nabij te weten kunnen komen, had Engeland de verovering van Napels tegengewerkt, en de herovering van Genua verijdeld. Dus bleek Engeland aan Oostenrijk geen grooter gezag in Italië te gunnen, hetgeen te grievender was omdat Oostenrijk steeds begeerde de eerste katholieke Mogendheid te zijn of eenmaal te worden, een wensch, wier vervulling slechts bij de mogelijkheid om in Italië invloed en macht uit te oefenen, denkbaar scheen. Daarentegen begunstigde Engeland in Italië het Hof van Turin, welks macht minder te duchten was. Over het algemeen vreesde Engeland, dat Oostenrijk te sterk zou worden, en zag daarom ook eene alliantie tusschen Oostenrijk en Rusland ongaarne. Walpole, verzekert Kaunitz, was een der ergste geheime vijanden van het Aartshertogelijk Huis, wat dan ook het bijzonder gevoelen van den Koning en den Prins van Wales, alsmede van het Ministerie van Hanover

zijn mocht, — ja, bijna geen Engelsch minister was er sedert den laatsten tijd, die dat Huis inderdaad een goed hart toedroeg. — Geen wonder, zeggen wij hier, zoo er werkelijk sedert 1745, in den oorlog, tusschen de Fransche bevelhebbers en het Oostenrijksche bewind in de Nederlanden eene verstandhouding heeft bestaan, welke in slagen op het Engelsche leger, dat aldaar aan de zijde der Oostenrijkers streed, nederkwam. — Hoe dit zij, Kaunitz schroomt niet aan het vermoeden voet te geven, dat reeds tusschen de jaren 1740 en 1745 bij Engeland en ook bij Holland het denkbeeld zou bestaan hebben om Pruisen in Duitschland de plaats van Oostenrijk te laten innemen. Reeds had Engeland, voegt hij er bij, Silezie aan Pruisen willen waarborgen. Van Engeland derhalve was in geval van een oorlog van Oostenrijk met Pruisen geene hulp te verwachten. — Maar ook de andere Zeemogendheid, Holland, bood geen en waarborg aan, zoo men Oostenrijks zekerheid, als van ouds, bij de Zeemogendheden wilde zoeken. Wel was ook die Republiek inderdaad een natuurlijke bondgenoot, maar Holland moest, wegens de nabuurschap, Pruisen te zeer ontzien, en, bovendien, de treurige binnenlandsche toestand, de bedroefde inrichting der financiën en der oorlogszaken maakte, dat van de Republiek geen bijstand te verwachten was. — Wat wil deze uitval zeggen? Dergelijke uitlatingen over de Republiek bij buitenlanders en inlanders worden maar al te zeer door de Nederlanders zelve voor goede munt opgenomen. Intusschen moeten wij niet voorbijzien, wat er achter steekt. Voor allen, die een krachtig bewind in de hand van eenen vorst voor de Republiek wenschelijk en noodzakelijk achtten, was het de groote grief, dat de uitgave der penningen steeds afhankelijk was van de telkens te verleenen toestemming der Statenvergadering, en dat ook het leger bij zijne operaties gedurig moest uitzien naar toevoer van geld uit den Haag, welke achterbleef wanneer het legerhoofd of niet vertrouwd werd of niet in den zin der Heeren handelde. Deze staat van zaken was het plechtanker der vrijheid van de Republiek, en gaarne getroostte men zich den blaam, dien men er mede beliep. Maar van de Prinsenpartij en van elke buitenlandsche Mo-

gendheid, die verwachten mocht hare inzichten door den Prins in de Nederlanden gediend te zullen zien, was het ideaal: eene regeling van de financiën op zulk eene wijze dat zich het uitvoerend bewind en het militair gezag niet telkens aan het goedvinden der betaalsheeren gebonden zagen. — Kaunitz derhalve spreekt hier niets anders uit dan de zienswijze en de wenschen van zijnen vertrouwde, graaf Bentinck zelven.

Noch Holland, derhalve, noch Engeland, hetwelk, verklaart Kaunitz, nooit in staat was geweest om alleen, zonder Holland, het Huis Oostenrijk bij te springen, zijn genoegzaam zekere bondgenooten, en op Rusland valt op den duur niet te rekenen: immers kwam de Kanselier Bestucheff, dien de koning van Pruisen zoo grievend beleedigd had, ten val, dan was het zeer mogelijk, dat dit Rijk eene gansche ander partij koos. — De slotsom derhalve is: alliantie met Frankrijk, als waarin Oostenrijks kracht gelegen zou zijn, bepaaldelijk tegen den koning van Pruisen, wien het Aartshertogelijk Huis zijn gedrag in 1740 en zijnen roof van Silezië nimmer ongewroken wilde laten.

Maar wat zou nu het middel zijn om Frankrijk tegen Pruisen te winnen? Kaunitz zelf zegt, dat wat hij als zoodanig voor te slaan heeft, niet nieuw is noch door hem verzonnen. Reeds bij de onderhandelingen te Aken was het door de aanduidingen en uitlatingen der Fransche ministers aan den dag gekomen. Wat nu, vragen wij verder, moesten de Fransche ministers boven alles wenschen? Kaunitz zelf zegt het ons weder: zij werden heftig veroordeeld, omdat zij, niettegenstaande de Zuidelijke Nederlanden door Frankrijk veroverd waren, niettemin zoo weinig bij den vrede hadden weten te bedingen. Wat zou hun dus meer voldoening geven, dan dit, dat aan Frankrijk alsnog, althans een deel der in de laatste jaren van den successieoorlog gemaakte veroveringen in den schoot viel of, zooals Kaunitz het uitdrukt, dat die ministers de gelegenheid kregen om dien grief te herstellen? En alsof dit nog niet duidelijk genoeg ware, zegt hij: dat Oostenrijk, om bij den strijd tegen Pruisen Frankrijk op zijne zijde, ten minste niet tegen zich te hebben, niet schroomen

moest de eene of de andere buitenlandsche Provincie op te offeren.

Ziedaar derhalve de hoofdsom van Kaunitz' politiek: Frankrijk te winnen door afstand van een deel der zuidelijke Nederlanden. Aan te nemen, dat hij, die van 1745 aan te Brussel alles vermocht, sedert dien tijd die staatkunde al vast praktisch liet verwezenlijken, heeft niets ongerijmds. Toen toch zag men die Nederlanden in de handen der Franschen vallen, en tevens de Oostenrijksche armée telkens vrij blijven in de slagen, welke op de geallieerden, vooral op de Engelschen, nederkwamen.

Doch bij de vredesonderhandelingen bleek het, dat de zaken, zoo zij ooit tot de uitvoering van zulk een plan rijp zouden worden, toen ten minste daartoe nog niet rijp waren. Kaunitz stond met zijn gevoelens in het Oostenrijksche Ministerie alleen, en waren de Keizer en de Keizerin van hetzelfde gevoelens, deze vorstelijke personen moesten zulks zorgvuldig ontveinzen, en bovendien, den Engelschen, die den Oostenrijkers reeds zoo veel verwijten te doen hadden, kon men te Aken met geene mogelijkheid aannemelijk maken, dat die kostbare bloedige oorlog, tot handhaving van de Barrière ten behoeve van Oostenrijk gevoerd, zou eindigen met een formeelen afstand van de Barrière door Oostenrijk zelve. En, ten laatste, de nieuwe Regeering in de Vereenigde Provinciën, die onder de leus van verzet tegen alle heulen met Frankrijk aan het bewind was gekomen, kon onmogelijk eene schikking goed heeten, die op haar den blaam zou laden, dat zij zich liet welgevalen, wat zij in de tegenpartij gewraakt had. Dus moest Kaunitz alstoen zijn plan verdagen.

Maar, wij zagen het, deze staatsman dacht de alliantie met Frankrijk te sluiten, zonder Oostenrijk met de Zeemogendheden te doen breken. Hoe was dit mogelijk? Eene uitbreiding van Frankrijks grenzen op het gebied der Nederlanden, die men aan Oostenrijk gegeven had, juist opdat Frankrijk binnen zijne grenzen besloten zou blijven, kon toch nimmer anders dan Engeland en der Republiek zoo onaangenaam zijn, dat zij hun verbond met de Mogendheid, die zoo iets uitvoerde of maar bedoelde, dadelijk als ver-

broken moesten aanmerken. Dit is waar; doch Kaunitz schijnt er iets op gevonden te hebben. Al de Zuidelijke Nederlanden voorwaar zou hij niet gewenscht hebben aan Frankrijk af te staan; er zou nog een aanmerkelijk deel overblijven, en werd dit aan den Prins van Oranje, schoonzoon van den koning van Engeland, geschonken, dan waren de Zeemogendheden verzekerd, dat het deel der Nederlanden, hetwelk haar het gewichtigst moest voorkomen, in vertrouwde handen was, en tegelijk was aan dien Prins, wiens onzekere, machteloze betrekking in de Republiek den Koning van Groot-Britannie om zijner dochter wil ergerde, de gelegenheid gegeven om zich een waardiger stelling en grooter macht in de Republiek in den schoot te zien vallen. Jammer maar, dat juist dit, de verheffing van den Prins boven het peil, hetwelk de Staatsregeling hem gunde, wegens den tegenstand, dien zulks in de Republiek vond, de oorzaak was en is gebleven, dat diergelijke denkbeelden van aanwinst, voor de Republiek, van provinciën in de Zuidelijke Nederlanden nimmer zijn verwezenlijkt geworden.

Zoo een dergelijk plan werkelijk bestaan heeft, spreekt het van zelf, dat de vriend en vertrouweling van den Prins van Oranje, de man, dien wij als zoo bezorgd kennen om het stelsel, dat in 1747 hier was ingewijd, ook bij mogelijk vroeg afsterven van zijne Hoogheid verzekerd en krachtig genoeg verdedigd te zien, in één woord, dat graaf Bentinck aan de ontwerping van dat plan en aan de raadslagen ter zijner uitvoering niet vreemd zal zijn gebleven.

Nu zien wij Bentinck in het najaar van 1749 met eene bijzondere, geheimzinnige zending naar Weenen reizen. Hoe kan het anders, of wij vermoeden, dat de bevordering van dat plan het hoofdoogmerk zal geweest zijn van zijne bemoeiingen aldaar?

Doch laten wij zien, wat wij uit zijne eigene aantekeningen kunnen opmaken.

Bentinck kwam te Weenen aan op eene eenvoudige commissie van den Prins, zonder geloofsbrieven, onder voorgeven dat hij om bijzondere zaken derwaarts gekomen was. Het eerst natuurlijk kwam hij voor den dag met het verzoek dat de Hertog van Branswijk-Wolfenbuttél uit den Oosten-

rijkschen dienst in dien van den Nederlandschen Staat mocht overgaan. Hij liet daartoe niet alleen het belang van het Stadhouderlijk bewind gelden, maar zeide ook tot de Keizerin, dat de instandhouding van het Stadhouderlijk stelsel alleen de zekerheid uitmaakte van al de banden tusschen haar Huis en de Zeemogendheden. Dus zou de betrekking van den Hertog werkelijk een waarborg zijn van het bondgenootschap tusschen het Stadhouderlijk bewind en Oostenrijk, en een middel om wederkeerig beider belangen te bevorderen. In dezen zin kon graaf Bentinck harer Majesteit verklaren, dat als zij den Hertog aan de Republiek afstond, zij hem niet verloor, maar meer nut van hem zou hebben, dan als zij hem in haren dienst hield. Zoo zou dan de Hertog aan het hoofd van de krijgsmacht der Vereenigde Provinciën en op den hoogsten trap nevens den Prins geplaatst, toch bevorderlijk zijn aan de belangen van het Aartshertogelijk Huis. Zoo iets kon niet verzekerd worden, wanneer men geene bepaalde zaak op het oog had, die gelijkelyk een groot en blijvend voordeel aan dat Huis en aan den Prins, en bijgevolg (naar Bentincks denkbeelden) aan de Republiek beloofde. Anders ware zulk eene verzekering niets anders geweest, dan eene onbezonnen belofte, dat de Republiek hare staatkunde bestendig van die van Oostenrijk afhankelijk zou maken, en zich door het belang van die Mogendheid zou laten leiden. — Betreffende de zaak van den overgang des Hertogs in Nederlandschen dienst gaf de Keizerin en desgelijks de maarschalk Bathiany (op het bezoek, hem door Bentinck gebracht) te kennen, dat, wilde de Hertog zich bij ons geen hoogst verdrietige taak op de schouders geladen zien, de financiën beter geregeld dienden te worden. Wat dit beteekent, hebben wij boven verklaard. Daar er voorts geene ernstige zwarigheden tegen 's Hertogs vertrek naar 's Gravenhage werden opgeworpen, zoo zou men denken, dat daarmede Bentincks zending naar genoegen afgelopen was. Maar neen! Daarna zien wij hem nog menig onderhoud hebben met den Keizer en de Keizerin; deze laatste ziet Bentinck in groot vertrouwen en bijna in het geheim. Er is sprake van iets, dat niet rechtstreeks genoemd wordt: het moet eene gewichtige zaak wezen: want aan het Keizerlijke Huis wordt, om het te verwerven, het lokaas aangebo-

den van eene krachtige bevordering der keuze van den jongen Joseph tot Roomsche Koning. Niettemin bereikt Bentinck zijn doel niet, en, hoezeer hij de komst van den Hertog verkregen heeft, keert hij teleurgesteld naar zijn vaderland.

Beschouwen wij de Aanteekeningen van wat naderbij. — Een onderhoud met den Keizer op 14 October 1749 is er op ingericht om zijne Majesteit uit te lokken, zijne denkbeelden te uiten aangaande den staat der zaken van Europa, en zulks blijkbaar in de verwachting, dat de Keizer iets zeggen zal, waardoor de graaf zich de gelegenheid gegeven mocht zien om voor den dag te komen met hetgeen hem een geschikt middel toeschijnt om aan het zijns bedunkens eenige stelsel, in staat om de oude vrijheid van Europa te bevestigen en het Huis van Oostenrijk te handhaven, nieuwe kracht bij te zetten. De Keizer echter ongetwijfeld, en dat waarschijnlijk door Kaunitz, op Bentinck's bezoek voorbereid en in zijne geheime bedoeling ingewijd, wil zich niet bloot geven, maar zegt, dat al wat Oostenrijk en de Republiek, behalve de nakoming der bestaande traktaten, meer zouden doen (dus toont hij te begrijpen, dat Bentinck iets bijzonders bedoelde), slechts zou strekken om bij sommigen achterdocht te verwekken. Daarop gewaagt Bentinck van eene nieuwe alliantie door Oostenrijk te sluiten. Die, welke hij eigenlijk op het oog heeft, noemt hij natuurlijk niet; maar hij spreekt van eene alliantie tusschen Oostenrijk en Rusland, voorzeker wel wetende, dat de Keizer daarmede niet ingenomen was. De Keizer verklaart dan ook, dat hij dat bondgenootschap bezwaarlijk acht, maar, verradende dat hij Bentincks bedoeling gevat heeft, voegt hij er bij, dat men voor nieuwe verbintenissen op zijne hoede moest zijn, omdat Frankrijk (daar noemde hij de Mogendheid, wier alliantie met Oostenrijk in het plan van Kaunitz' en Bentincks denkbeelden was opgenomen) niet te vertrouwen was. Maar, zeide de Keizer daarop: wij, d. i. de Hollanders, konden verzekerd zijn, dat er niet met Frankrijk onderhandeld zou worden zonder de Zeemogendheden. Alsof hij zeggen wilde, dat, werd er eene inwilliging gedaan om Frankrijk voor Oostenrijk te winnen, dit niet geschieden zou, zonder dat de Zeemogendheden daarbij haar belang in het oog zouden kunnen houden. En alsnu uit zich Bentinck op de volgende

wijze: Het was tot handhaving van den rang van Oostenrijk en tot instandhouding van het tegenwoordig staatkundig stelsel noodig, dat 's Keizers zoon tot vermoedelijken opvolger op den keizerlijken troon verkozen werd. Maar, voegt hij er bij, Frankrijk zou zich daartegen verzetten. — Wat wil dit anders zeggen, dan dat men dan toch Frankrijk door zekeren prijs tot de belangen van het keizerlijk Huis over te halen had.

Hiermede eindigde het onderhoud, maar acht dagen later gaf de Keizerin zelve hem gehoor in de vertrekken van den maarschalk Bathyany, waar Hare Majesteit als ten bezoek gekomen was, derhalve buiten kennis van den hofstoet en de ministers. Na de zaak van den Hertog van Brunswijk-Wolfenbittel behandeld te hebben, sprak de Keizerin over de zaken van Oostenrijk. Zij toonde het hachlijke van den toestand van haar Huis diep te doorgronden, en te gevoelen, dat zij in het Rijk allen steun miste: toch was geduld hare leus, en het behoud van den vrede, bij de zekerheid dat de oorlog haar slechts verderf kon aanbrengen, haar streven. Dat zij, bij de zelfzucht der Duitsche vorsten, over welke zij bitter klaagde, om een bondgenoot te vinden, naar het buitenland moest uitzien, was blijkbaar, en dan kwam Rusland nagenoeg alleen in aanmerking, en waarom: omdat, zegt de Keizerin, het middel van afstand van eenig gewest, dat men haar aanried, niet dienstig was, daar dit slechts zou strekken om de hebzucht dergenen, die daarbij wonnen, te voeden, en zij bovendien zich door de Pragmatieke Sanctie belet zag, eenig landschap te vervreemden. — Hier hebben wij het: de andere Mogendheid, die voor eene alliantie werd aanbevolen, was Frankrijk, en deze Mogendheid ried men haar met den afstand van een gewest te winnen. — De slotson van de audiëntie was, dat de Keizerin bleek in langen tijd, en zoo het gevaar voor Oostenrijk niet zeer nijpte, niet tot eene alliantie met Frankrijk en tot het middel om deze Mogendheid te winnen, te willen overgaan.

Toch gaf Bentinck de zaak nog niet op. In Februari 1750, terwijl de Keizerin in het kraambéd lag, onderhield hij den Keizer op nieuw, en verlangde, thans minder bedektelijk, van Zijne Majesteit te vernemen, wat zijne eigenlijke

bedoeling met de Oostenrijksche Nederlanden was, opdat hij, Bentinck, mocht weten, of het mogelijk zou zijn, dat de meening ten onzent zich naar die bedoeling kon voegen. — Zonder zich duidelijk uit te laten (althans Bentinck deelt niets naders mede), zegt de Keizer, dat hij er juist zoo over denkt, als Bentinck. Hij had, voegde hij er bij, aan zijn broeder te Brussel geschreven om te weten, wat men doen kon om »die lieden» — voorzeker de Staatschgezinden in de Vereenigde Provinciën — te vreden te stellen. — Blijkbaar had men het Oostenrijksche Hof doen gevoelen, dat de vervulling van Bentincks wensch steeds op den tegenstand dier partij in Holland zou afstuiten, en de gezant der Staten, Burmania, die de bemoeiingen van Bentinck eenigszins vreemd moest vinden, was wel de man om het Hof en de ministers hieromtrent in te lichten. Hoe dit zij, Bentinck sprak nu uit, dat hij de zaak der Zuidelijke Nederlanden door eene bijzondere schikking wenschte uitgemaakt te zien, waarbij de een en de ander wat moest opofferen, ten einde ieder over 't geheel iets te winnen. Hij verlangde, dat de ministers Ulfeld, Bartenstein en Kaunitz met de zaak gemoeid en gemachtigd werden om er over met hem in conferentie te treden: de zaak, dit beloofde hij, zou in Holland nooit ruchtbaar worden. Dit vond de Keizer goed. Maar, tot gedachtewisseling over het onderwerp uitgenoodigd, wilde Bartenstein van niets weten: de zaak moest het geheim van het keizerlijk echtpaar blijven. Zonder hunne ministers evenwel konden deze souvereinen niets ten uitvoer brengen, en, hoe de Keizer voor zijn persoon er over denken mocht, ten slotte kwam het op de toestemming der Keizerin aan. Met deze, derhalve, had Bentinck weder een onderhoud en wel den 19^{den} Maart. Er is daarbij sprake van de Barrière: in de onderhandelingen over deze zaak, zeide de Keizerin, zag zij veel moeilijkheden vooruit. Er was, voegde zij er bij, in de Zuidelijke Nederlanden eene sterke Fransche partij; maar men was er over het algemeen zeer tegen de Republiek en tegen Engeland ingenomen. — Hier mag ik vragen, waartoe die aanmerking, zoo die Nederlanden Oostenrijksch zouden blijven, en zoo er geen plan bestond om ze deels in de handen van Frankrijk, deels in die van de Republiek in ver-

band met Engeland over te doen gaan? — Wat overigens de grond was van den tegenzin tegen Holland en Engeland, is licht te bevroeden: het was het verschil van godsdienst. — Bentinck antwoordde dan ook, dat men van onze zijde alles doen zou om de zwaarigheden uit den weg te ruimen. Voorzeker bedoelde hij dat, wat men steeds, wanneer er vooruitzicht bestond, dat een deel van Vlaanderen en Brabant met de Republiek vereenigd zou worden, had vastgesteld, te weten, dat men den katholieken godsdienst in stand en in eer zou houden. — Vóór het scheiden smeekt Bentinck de keizerin, dat zij hem niet bij hare ministers in een dubbelzinnig daglicht brenge. Hare Majesteit antwoordt, dat de zaak te ingewikkeld is om zonder den Keizer en hare ministers behandeld te worden: hij mocht er met Kaunitz en Ulfeld over spreken. Voorzeker beloofde hij zich van Ulfelds medewerking mede weinig goeds, en vóórdat hij afscheid nam, drong hij op eenig stellig antwoord aan: verliet hij dit Hof, zonder zulk een bescheid, dan was de zaak bedorven. De Keizerin beloofde bescheid en verzekerde hem geheimhouding, en zij besloot met de verklaring, dat, als het niet was in het belang van het algemeene staatkundig stelsel en om een band te bewaren tusschen haar en de Zeemogendheden, de Nederlanden haar veeleer tot belemmering, dan van dienst waren; dit zou zij in het oog houden.

Spoedig bleek, dat Ulfeld inderdaad ongezind was om de zaak te bevorderen. Van eenige opening, aan Kaunitz gedaan, vernemen wij niets: geen wonder: deze minister behoefde natuurlijk niet gepolst noch in eenig ding, hem onbekend, ingewijd te worden.

In een volgend gesprek, den 21sten Juni 1750 met de Keizerin gehouden, bleek, dat men Hare Majesteit op nieuw gemeend had voor het plan te kunnen winnen door de aliantie met Frankrijk als de voorwaarde van de keuze haars zoon als Roomsche Koning voor te stellen. Toen toch gaf zij te kennen, dat voorzeker het denkbeeld dat de aarts-hertog tot Roomsche Koning zou worden gekozen, haar genoegen deed; maar dat men geen afstand van grondgebied van haar moest eischen: men moest niet wanen, dat zij die verkiezing van haren zoon zulk een bovenmatig groot voorrecht achtte. De negenjarige Joseph kon sterven: de kin-

derziekte en het roodvonk had hij nog niet gehad, en wat zou er dan van die waardigheid zijn? Kwam de Keizer te sterven, dan zou zij zich, in geval haar zoon Roomsche Koning was, de voogdij der Keurvorsten moeten laten welgevalen. Kortom, zij kon voor die waardigheid niet meer geven, dan zij waard was. Bovendien het Huis van Beieren en dat van de Paltz zouden, vóór zij hunne stem gaven, met hunne aanspraken voor den dag komen; maar zij was vast besloten geen duim breed gronds af te staan. Hoe het zij, niet zij, maar diegenen, die de zaak voorsloegen, moesten zelve zien, hoe ze tot stand te brengen: zij toch hadden daarbij niet alleen haar belang, maar wel degelijk ook het hunne op het oog.

Na deze taal vernomen te hebben, die het laatste woord der Keizerin scheen te zijn, gaf Bentinck de zaak op. Reeds uit eenen brief van hem, den 6den Juni aan den Prins geschreven, blijkt, hoe hij inzag, dat Oostenrijk geen afstand van grondgebied doen kon. Om niet te schijnen eene geheel vruchteloze reis naar Weenen gedaan te hebben, zoekt hij te weeg te brengen, dat er tijd, plaats en personen bepaald werden, opdat de openbare onderhandelingen over de hangende geschillen tusschen het Oostenrijksche en het Nederlandsche bewind betreffende de zuidelijke Nederlanden hervat werden. En op een laatste onderhoud met de Keizerin, op 27 Juli, zegt hij Hare Majesteit iets zeer aangenaams over de liefde, die zij als landsvrouw in de Zuidelijke Nederlanden genoot. Wel een bewijs, dat hij het wil doen voorkomen, alsof hij er niet meer aan denkt, dat zij die Provinciën zou afstaan.

Hoezeer Kaunitz in 1750 als gezant naar Parijs ging en dus de gelegenheid had om in persoon in die hoofdstad in den zin van zijne denkbeelden te arbeiden; hoezeer in 1755 de alliantie van Oostenrijk met Frankrijk beklonken was, kwam van het plan niets. Dat het echter bij de ontwerpers in aandenken bleef, en dat de Keizer Joseph, na den dood zijner moeder, onder medewerking van den Hertog van Brunswijk te 's Gravenhage de volvoering, in de hoofdzaak, gaarne zou hebben doorgedreven, dit hebben wij in onze vorige mededeeling waarschijnlijk trachten te maken.
